

TOLNAI VILMOS
egyetemi tanár

ARCHIVUM PHILOLOGICUM
LX

EGYETEMES
PHILOLOGIAI
KÖZLÖNY

60. ÉVF.

SZERKESZTI

HUSZTI JÓZSEF és ECKHARDT SÁNDOR

A Magyar Tudományos Akadémia támogatásával

1936

A BUDAPESTI PHILOLOGIAI TÁRSASÁG KIADÁSA

A Budapesti Philologiai Társaság 1936-ban.

Tiszteletbeli tagok:

<i>Amandos Konstantin</i> egyet. tanár, Athén.	<i>Kuzsinszky Bálint</i> ny. egyet. tan., Bp.
<i>Balogh Jenő</i> b. t. t., ny. miniszter, Győr.	<i>Némethy Géza</i> ny. egyet. tanár, Budapest.
<i>Bees A. Nikos</i> egyet. tanár, Athén.	<i>Pelz Gedeon</i> ny. egyet. tanár. Bpest.
† <i>Berzeviczy Albert</i> a Magy. Tudományos Akadémia elnöke, Budapest.	<i>Pintér Jenő</i> tanker. kir. főigazgató, Budapest.
<i>Chatzidakis N. György</i> ny. egyet. tanár, Athén.	<i>XI. Pius</i> pápa, <i>Ratti Achille</i> a vatikáni könyvtár v. prefektusa, Róma.
<i>Császár Elemér</i> egyet. tanár, Bpest.	<i>Sir Stein Aurél</i> , archaeologiai felügyelő, London.
<i>Csengery János</i> ny. egyet. tanár, Bp.	<i>Szász Károly</i> volt képviselőházi elnök, Budapest.
<i>Dörpfeld Vilmos</i> ny. egyet. tanár, München.	<i>Szinnyei József</i> ny. egyet. tan. a Magy. Tud. Akad. főkönyvtárosa, Bpest.
<i>Gyomlay Gyula</i> ny. egyet. tan. Pécs.	<i>Tolnai Vilmos</i> egyet. tanár, Pécs.
<i>Hóman Bálint</i> m. kir. vallás- és közokt. miniszter.	<i>Vári Rezső</i> egyet. tanár, Budapest.
<i>Kukules Phaidon</i> , egyet. tanár, Athén.	<i>Werner Adolf</i> zirci apát, Zirc.
<i>Kornis Gyula</i> áll.-titk. egy. tan., Bpest.	<i>Wilhelm Adolf</i> egyet. tanár, Bécs.

A Társaság tisztviselői:

Elnök: <i>Láng Nándor</i>	Első titkár: <i>Pukánszky B.</i>	Pénztáros: <i>Lelkes István.</i>
Alenkök: <i>Eckhardt S.</i>	Másodtitkárok: <i>Jirka Ala-</i>	Ellenőr: <i>Finály Gábor.</i>
<i>és Huszti József.</i>	<i>jos és Schwartz E.</i>	
Számvizsg. biz.: <i>Bariska Mihály,</i>	Szerkesztők: <i>Eckhardt Sándor</i>	<i>és Huszti József.</i>
<i>Nagy Ferenc, Travnik Jenő.</i>		

Választmányi tagok:

<i>Alföldi A.</i>	<i>Garda Samu</i>	<i>Kövendi Dénes</i>	<i>Schmidt Henrik</i>
<i>Alszeghy Zsolt</i>	<i>Gulyás József</i>	<i>Kristóf György</i>	<i>Staud Géza</i>
<i>Antal Imre</i>	<i>György Lajos</i>	<i>Lám Frigyes</i>	<i>Szabó Miklós</i>
<i>Balogh József</i>	<i>Gyulai Ágost</i>	<i>Magyariné Techert M.</i>	<i>Szidarovszky János</i>
<i>Bárczi Géza</i>	<i>Hankiss János</i>	<i>Marót Károly</i>	<i>Szinnyei Ferenc</i>
† <i>Baros Gyula</i>	<i>Heinlein István</i>	<i>Melich János</i>	<i>Tamács Lajos</i>
<i>Belohorszky F.</i>	<i>Horváth Endre</i>	<i>v. Mészáros Ede</i>	<i>Thienemann T.</i>
<i>Birkás Géza</i>	<i>Horváth János</i>	<i>Módi Mihály</i>	<i>Vayer Lajos</i>
<i>Császár Ernő</i>	<i>Ivánka Endre</i>	<i>Molnos Lipót</i>	<i>Vietorisz József</i>
<i>Darkó Jenő</i>	<i>Kardos Tibor</i>	<i>Moravcsik Gyula</i>	<i>Wagner József</i>
<i>Egry Gyula</i>	<i>Karsai Géza</i>	<i>Pap Károly</i>	<i>Waldapfel József</i>
<i>Förster Aurél</i>	<i>Kastner Jenő</i>	<i>Papp Ferenc</i>	<i>Zlinszky Aladár</i>
<i>Friml Aladár</i>	<i>Kemenes Illés</i>	<i>Prácsér Albert</i>	<i>Zolnai Béla</i>
<i>Gáldi László</i>	<i>Kerényi Károly</i>	<i>Pröhle Vilmos</i>	<i>Zoltvány Irén</i>
<i>Gálos Rezső</i>	<i>Koszó János</i>	<i>Rados Tamás</i>	<i>Zsigmond Ferenc</i>

Az Egyetemes Philologiai Közlöny dolgozótársai 1936-ban:

<i>Aistleitner J.</i>	<i>Gálos Rezső</i>	<i>Láng Nándor</i>	<i>Sándor István</i>
<i>Alszeghy Zsolt</i>	<i>Graf András</i>	<i>Madzsar Imre</i>	<i>Schwartz Elemér</i>
<i>Angyal Endre</i>	<i>Györy János</i>	<i>Marót Károly</i>	<i>Simonyi Dezső</i>
<i>Bajza József</i>	<i>Hajnóczy Iván</i>	<i>v. Mészáros Ede</i>	<i>Sipos Lajos</i>
<i>Bárczi Géza</i>	<i>Hankiss János</i>	<i>Moravcsik Gy.</i>	<i>Sötér István</i>
<i>Bory István</i>	<i>Hári Ferenc</i>	<i>Nagy Ferenc</i>	<i>Szabó Árpád</i>
<i>Darkó Jenő</i>	<i>Heinlein István</i>	<i>Ortutay Gyula</i>	<i>Szenczi Miklós</i>
<i>Eckhardt S.</i>	<i>Horváth Endre</i>	<i>Ortutay L. Gy.</i>	<i>Szent-Királyi M.</i>
<i>Farkas Gyula</i>	<i>Ivánka Endre</i>	<i>Papp János</i>	<i>Szidarovszky János</i>
<i>Finály Gábor</i>	<i>Just Béla</i>	<i>Péterdi Ottó</i>	† <i>Szilágyi Endre</i>
<i>Fludorovits J.</i>	<i>Kardos Tibor</i>	<i>Polednik Gyula</i>	<i>Terbe Lajos</i>
<i>Gábrriel Asztrik</i>	<i>Knauz Ernő</i>	<i>Réz Henrik</i>	<i>Wagner József</i>
<i>Gáldi László</i>	<i>Kristóf György</i>	<i>Róna Éva</i>	<i>Temesi Alfréd</i>

TARTALOM.

ÉRTEKEZÉSEK.

	Oldal
<i>Darkó Jenő:</i> A Dukas Mihály-féle korona célja és jelentősége	113
La couronne envoyée par Michel Ducas; son but et son importance	148
<i>Eckhardt Sándor:</i> A hatvanéves Közlöny	233
Le soixantenaire de l'Archivum Philologicum	244
<i>Farkas Gyula:</i> A magyar irodalom Németországban	159
Die ungarische Literatur in Deutschland	176
<i>Gábel Asztrik:</i> Gosztonyi püspök és párizsi mestere	15
L'évêque Gosztonyi et son maître de Paris	28
<i>Graf András:</i> Pannonia politikai földrajzához	3
Contributions à la géographie politique de la Pannonie	13
<i>Győry, Jean:</i> Le système philosophique de Jean Scot Erigène et la Cantilène de sainte Eulalie	29
<i>Kardos Tibor:</i> Magyartárgyú fejezetek Giovanni da Ravenna emlékiratában	284
Aneddoti di argomento ungherese nel „Rerum memorandarum liber“ di Giovanni Conversino da Ravenna	296
<i>Láng Nándor:</i> Az E. Ph. K. hatvanadik évfolyama küszöbén	1
Zum 60. Jahrgang des „Egyetemes Philologiai Közlöny“ (Archivum Philologicum)	3
<i>vitész Mészáros Éde:</i> Vergilius eschatológiájához	268
Zur vergilischen Eschatologie	282
<i>Moravcsik Gyula:</i> A magyar Szent Korona görög feliratainak olvasásához és magyarázatához	152
Comment lire et expliquer les inscriptions grecques de la Sainte Couronne hongroise?	157
<i>Polednik Gyula:</i> A méhek szaporodásának antik kutatói és a βουρυνία	245
Die antike Forschung über die Fortpflanzung der Bienen und die βουρυνία	267
<i>Terbe Lajos:</i> Egy európai szállóige életrajza (Magyarország a kereszténység védőbástyája)	297
La biographie d'une métaphore Européenne (La Hongrie, boulevard de la chrétienté)	350

KISEBB KÖZLEMÉNYEK.

<i>Bajza József:</i> Egykorú horvát vers a mohácsi vészről	198
Ein kroatisches Gedicht über die Schlacht bei Mohács	203
<i>Bory István:</i> Bürger-nyomok Adynál	367
Bürgers Einfluss bei Ady	369

	Oldal
<i>Darkó Jenő</i> : Utóhang a Dukas-féle korona eredeti jelentőségének megítéléséhez	351
Epilogue pour le jugement de l'importance de la couronne envoyé par Michel Ducas	353
<i>Dorogi-Ortutay Gyula</i> : Boethius és a XVIII. századi magyar barokk ..	183
Boethius und das ungarische Barock im XVIII. Jahrhundert ..	186
<i>Eckhardt Sándor</i> : Egy ismeretlen olasz hun krónika	57
Une histoire d'Attila d'origine italienne	62
<i>Gálos Rezső</i> : Balassa vagy Amade?	62
Balassa oder Amade?	64
<i>Hajnóczy Iván</i> : Magyar főúr — francia szónok	68
Baron hongrois — orateur français	71
<i>Horváth Endre</i> : Ismeretlen görög munka a magyar szent koronáról ..	358
Traité grec inconnu sur la Sainte Couronne hongroise	366
<i>Ivánka, Andreas de</i> : Το λεοντώδες και το ποικίλον θηριον	55
<i>Kristóf György</i> : Két Argirus-feldolgozás (Piskólti István és Dózsa Dániel)	186
Les deux remaniements du conte d'Argirus: Etienne Piskólti et D. Dózsa	183
<i>Madzsar Imre</i> : Horatius hazánkban	183
Horaz in Ungarn	183
<i>Marót Károly</i> : Vallástörténet és ókortörténet	37
Histoire des religions et histoire de l'antiquité	42
<i>Nagy Ferenc</i> : Musica. (A görög zeneköltészet megértéséhez)	353
Zum Verständnis der griechischen Musik	358
<i>Ortutay Gyula</i> : A székely népballadákhöz	64
Au sujet des ballades sicules	67
<i>Ortutay Gyula</i> : „Még egyszer a székely népballadákról.“ Válasz Gálos Rezsőnek	369
Nochmals von den Volksballaden der Székler	370
<i>Péterdi Ottó</i> : A dülönévadás lélektana	378
Zur Psychologie der Flurnamengebung	384
<i>Róna Éva</i> : Középkori angol krónikák magyar vonatkozású adatai ..	371
Hungarian references in medieval English chronicles	378
<i>Schwartz Elemér</i> : Egy ismeretlen Kerner-levél	67
Ein unbekannter Brief J. Kerners	68
<i>Schwartz Elemér</i> : X helyett ks	204
X statt ks	204
<i>Simonyi Dezső</i> : A Brigetio-Aquincum közti diagonális (Dorog—Csév—Óbuda) útvonal kérdése	44
Wo verlief die Römerstrasse Brigetio-Aquincum im Abschnitt Dorog—Altöfen?	54
<i>Szabó Árpád</i> : Atlas	179

HAZAI IRODALOM.

<i>Alszeghy Zsolt</i> : A tizenhetedik század. (<i>Eckhardt Sándor</i>)	394
<i>Bajza József</i> : Podmaniczky—Magyar Benigna a magyar költészetben (<i>Kardos Tibor</i>)	81
<i>Baróti Dezső</i> : Dugonics András és a barokk regény (<i>Sötér István</i>) ..	83
<i>Bessenyei György</i> : Hunyadi László tragédiája (<i>A. Zs.</i>)	396
<i>Bohuss, Rose</i> : Victor Tissot (<i>Temesi Alfréd</i>)	218
<i>Csapláros István</i> : Théophile Gautier és a magyarok (<i>Szent-Királyi Magit</i>)	217

	Oldal
<i>Eckhardt Sándor: Magyar-francia szótár (Bárczi Géza)</i>	84
<i>Écsy Ö. István: Szigetvára és Zrinyi a magyarországi latin költészetben (Kardos Tibor)</i>	210
<i>Földessy Gyula: Tanulmányok és élmények az irodalomtörténet, esztétika és filozófia köréből (Just Béla)</i>	80
<i>Halasy-Nagy József: Az antik filozófia (Ivanka Endre)</i>	384
<i>Q. Horatius Flaccus: Versek. Ford. Trencsényi József († Szilágyi Endre)</i>	76
<i>Horváth Konstantin: A Zsoltároskönyv magyarázata és fordítása (Aistleitner József)</i>	392
<i>Irodalomtörténeti dolgozatok. Császár Elemér 60. születésnapjára (Kardos Tibor)</i>	77
<i>Just Béla: A modern francia katolikus irodalom. I. (e. s.)</i>	215
<i>Magyar-görög tanulmányok (Horváth Endre)</i>	71
<i>vitéz Mészáros Ede: Sopianae. Pécs római kori neve (Fludorovits Jolán)</i>	388
<i>Moravcsik Gyula: A magyar történet bizánci forrásai (Graf András)</i> 204	
<i>Nagyivánné Barhó Margit: Francia irodalom a magyarországi német folyóiratokban. 1767—1852 (Réz Henrik)</i>	216
<i>Ortutay Gyula: Tömörkény István (Sóter István)</i>	213
<i>Pannonia-könyvtár (Finály Gábor)</i>	206
<i>Sziget I. (Szabó Árpád)</i>	75
<i>Sztankay—Pogány, Hélène: Jean Lahor, l'homme et l'oeuvre (Temesi Alfréd)</i>	398
<i>Tamás Lajos: Rómaiak, románok és oláhok Dácia Trajánában (Gáldi László)</i>	88
<i>Tanulmányok a német-magyar szellemi érintkezésről (Alszeghy Zsolt)</i>	397
<i>Várady, Emerico: Relazioni di Giovanni Zsámboky (Sambucus) coll'umanesimo italiano (Kardos Tibor)</i>	389
<i>Waldapfel József: Ötven év Buda és Pest irodalmi életéből. 1780—1830 (Alszeghy Zsolt)</i>	211

KÜLFÖLDI IRODALOM.

<i>A francia klasszicizmus legújabb irodalma (Sóter István)</i>	411
<i>Altheim, Franz: Epochen der römischen Geschichte II. (Heinlein István)</i>	405
<i>Aly, Wolfgang: Livius und Ennius von römischer Art (Hári Ferenc)</i> 401	
<i>Bailey, Cyril: Religion in Virgil (v. Mészáros Ede)</i>	100
<i>Blom, J. W. S.: De typische Getallen bij Homeros en Herodotos I. (Marót Károly)</i>	219
<i>Bouvier, Bernard: La jeunesse de H.-F. Amiel (Sipos Lajos)</i>	421
<i>Brinkmann, Hennig: Anfänge des modernen Dramas in Deutschland (Angyal Endre)</i>	109
<i>Černý, Vaclav: Essai sur le titanisme dans la poésie romantique occidentale entre 1815 et 1850 (Knauz Ernő)</i>	419
<i>Comfort, H.: Terra sigillata in the Princeton Collection (Finály Gábor)</i>	410
<i>Delacroix, Henri: L'enfant et le langage (Gáldi László)</i>	231
<i>Gröber, Gustav: Geschichte der mittelfranzösischen Literatur I. (Györy János)</i>	418
<i>Jensen, Christian: Ein neuer Brief Epikurs (Hári Ferenc)</i>	220

<i>Jost, K.</i> : Das Beispiel und Vorbild der Vorfahren bei den attischen Rednern und Geschichtschreibern bis Demosthenes (<i>Marót Károly</i>)	398
<i>Kern, Otto</i> : Die Religion der Griechen II. (<i>Szabó Árpád</i>).....	223
<i>Kroll, Wilhelm</i> : Die Kultur der Ciceronischen Zeit (<i>Hári Ferenc</i>)..	98
<i>Langenbucher, Hellmuth</i> : Nationalsozialistische Dichtung (<i>Sándor István</i>)	228
<i>Lerch, E.</i> : Französische Sprache und Wesenart (<i>Gáldi László</i>).....	229
<i>Liber sollemnis de Horatio</i> in Sina editus (<i>J. Wagner</i>).....	102
<i>Maduschka, Leo</i> : Das Problem der Einsamkeit im 18. Jahrhundert im besonderen bei J. G. Zimmermann (<i>Sándor István</i>).....	422
<i>Murry, John Middleton</i> : Shakespeare (<i>Szenczi Miklós</i>).....	426
<i>Navarre, Marguerite de</i> : La Coche... (<i>Hankiss János</i>).....	226
<i>Niemann, Ludwig</i> : Soziologie des naturalistischen Romans (<i>Sándor István</i>)	108
<i>Petersen, Julius</i> : Die Sehnsucht nach dem Dritten Reich in deutscher Sage und Dichtung (<i>Sándor István</i>)	227
<i>Psychologie du Langage</i> (<i>Gáldi László</i>)	423
<i>Reinmuth, O. W.</i> : The prefects of Egypt from Augustus to Diocletian (<i>Heinlein István</i>)	103
<i>Scheliha, R. von</i> : Dion. Die platonische Staatsgründung in Sizilien (<i>Papp János</i>)	225
<i>Schulte, William</i> : Index verborum Valerianus (<i>F. J.</i>).....	405
<i>Schwyzler, Eduard</i> : Griechische Grammatik. I. Lief. (<i>Szidarovszky János</i>)	95
<i>Warburg, W. von</i> : Evolution et structure de la langue française (<i>Gáldi László</i>)	106
<i>Társasági ügyek</i>	429
<i>Beküldött könyvek</i>	111 232 432

NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ.

- Aba Sámuel 372
 Adunatio 30 kk.
 Ady 80 k., 367 kk.
 Aelianus 248 k.
 Aeneas Parisiensis 361
 Aischylos 181
 Alexios (I., III.) 120 k.
 Alföldy András 12
 Allocutio 186 k.
 Alszeghy Zsolt 242
 Amade 62 kk., 77
 Amiel 421 k.
 Angol krónikák 371 kk.
 Anna Komnena 135 kk.
 Antik filozófia 384 kk.
 Antonius 101 kk.
 Apokalypsis 17 k.
 Apollon 224, 355 kk.
 Apollon-hymnus 356
 Apuleius 263
 Aquincum 44 kk.
 Arany János 159 k.
 Aristophanes 247
 Aristoteles 245 kk., 357
 Arkadia 357
 Armenidas 6
 Asztrális szimbólum 207
 Athenaios 6, 253
 Atlas 179 kk.
 Attikai szónokok 398 kk.
 Attikai történetírók 398 kk.
 Augustinus 253
 Augustus 101 kk.
 Aulos 354 kk.
 Abel Jenő 2, 237 kk.
 Argirus 186 kk.
 Bacchos 355
 Bailey 100 k.
 Bajza József 81 k.
 Balassa Bálint 62 kk., 342
 Balbi Jeromos 315 k.
 Barokk 183 kk., 412 kk.
 Barokk regény 83
 Baronius Caesar 363 k.
 Baróti Dezső 83
 Bartal Antal 233
 βασιλεύς 127 kk.
 Bánk bán 79
 Bászel Aurél 236
 Belgites 7 k.
 Bessenyei György 78
 Beszéd 231 k.
 Béla (I.) király 373
 Béla (III.) király 120 k., 374
 Béla (IV.) király 307 k., 375
 Biedermeier 397
 Binder Jenő 3
 Bivium 6
 Bizánci császárok 113 kk.
 Bizánci források 204 k.
 Bleyer Jakab 2, 241 kk.
 Blom 219 k.
 Boccaccio 286
 Bodon 11
 Boethius 183 kk.
 Bogházközi tábla 40
 Boiok 10
 Bononia 10
 βουγονία 235 kk.
 Böhmer 29 k.
 Bp. Phil. Társ. 233 k.
 Bp. Phil. Társ. Közgy. 429 kk.
 Brigetio 44 kk.
 Brinkmann 109 k.
 Bromios 355
 Brüsszeli kongresszus 37 kk.
 Buda és Pest irod. élete 211 kk.
 Bulsinius mons 6
 Busse 172
 Bürger 367 kk.
 Cantilène de Sainte Eulalie 29 kk.
 Carmen Miserabile 183
 Cetius 4
 Cicero kora 98 kk.
 Cicero levelei 98 kk.

- Civilizáció védőbástya 331 kk.
 Clemens Alexandrinus 56
 Cleopatra 101, 103
 Clichtoveus Jodocus 15 kk.
 Columella 246 kk.
 Constitutum Constantini 362
 Corneille 412 kk.
 Corvin Mátyás 161
 Császár Elemér 77 kk., 241
 Csév 44 kk.
 Czvittinger Dávid 161
- Dacia Traiana 88 kk.
 Dante 55 k.
 De ingratia rubrica 294 k.
 De liberalitate et clementia 291 k.
 De necessitate peccati Adae 15 kk.
 De origine Hunnorum Venetus 55 kk.
 De pudicitia et castitate 292 k.
 De regis officio 15 kk.
 De sapienter et graviter dictis aut factis 293 k.
 De superbia 295 k.
 Demosthenes 398 kk.
 Deserta 12
 δεσπότης 114 kk., 153 kk., 352
 Diagonális útvonál 44 kk.
 Dieterich, Karl 173
 Diez 30 k.
 Diocletianus 103 kk.
 Dion 7, 225 k.
 Dionysios Areopagita 17 kk.
 Dionysios Halicarnasseus 355
 Dionysios Periegetes 182
 Dionysos 224 k., 261 kk., 355 kk.
 Dioskorides 248
 Dissolutio 16
 Dithyrambus 356
 Dorog 44 kk.
 Dór skála 354 k.
 Dózsa Dániel 186 kk.
 Dráma 418 k.
 Dudith András 313 k.
 Dugonics András 83
 Dukas-féle korona 113 kk., 351 k.
 Dukas Mihály 113 kk.
 Durazzói Kis Károly 289 k., 376
 Dülönévadás 378 kk.
- E. Ph. K. LX. évfolyama 1 kk.
 Eckhardt Sándor 15, 62 k., 84 k.
 Egy. Phil. Közl. 233 kk.
 Egyiptomi praefectusok 193 kk.
 Elementum 30 kk.
- Elucidatorium 15 kk.
 Empedokles 386
 Endre (I.) király 372
 Endre (II.) király 374
 Enea Silvio Piccolomini 285
 Ennius 401 kk.
 Eötvös József br. 318
 Epicharmos 6
 Epigraphica 208
 Epikuros-levél 220 kk.
 Erdély 312 kk.
 Eriboas 355
 Erigène 29 kk.
 Eschatologia 268 kk.
 Euoi 356
 Euripides 356
 Európa kapuja 309 kk.
 Európai diplomácia 333 kk.
 Európai szállóige 297 kk.
 Eusebius 361
 Exemplar 16
 Életkép 397
 Ének 353 k.
 Érintkezési asszociáció 379
 Értekező irodalom 338 kk.
- Faludi Ferenc 184
 Fancev F. 198 kk.
 Fáy András 77 kk.
 Ficinus 22 kk., 303
 Filozófia 384 kk.
 Filozófiai rendszer 29 kk.
 Fináczy Ernő 236 kk., 431
 Florus 7
 Földessy Gyula 80 k.
 Förster Aurél 241
 Francia irodalom 216 k., 411 kk.
 Francia katolikus irod. 215 k.
 Francia klasszicizmus 411 k.
 Francia lényegművészet 229 k.
 Francia nyelv 229 k.
 Francia nyelv szerkezete 106 kk.
 Francia romantika 79
 Frobenius 180 kk.
- Galeotto Marzio 285
 Gautier Théophile 217 k.
 Gálos Rezső 64 kk., 369
 Geonika 249 k.
 George 75
 Γεωβιττός 153 kk., 352
 Gergely (IX.) pápa 307
 Gergely (XI.) pápa 308
 Géza fejedelem 371
 Géza (I.) király 113 k., 312, 373

Géza (II.) király 373
 Gilson 385 kk.
 Giovanni da Ravenna 284 kk.
 Goethe 80 k.
 Goldziher Ignác 235
 Gombocz Zoltán 242 431
 Gosztonyi püspök 15 kk.
 Görösöni Ambrus 341 k.
 Görög grammatika 95 kk.
 Görög vallás 223 kk.
 Görög zeneköltészet 353 kk.
 Gragger Róbert 64 kk., 174 k., 242, 370
 Gyergyai 189 kk.
 Gyermek 231 k.
 Gyöngyösi István 395
 Győr 314
 Gyula 313 k.
 Halikarnassosi Dionysios 355
 Harmadik Birodalom 227 k.
 Harmonia 354
 Hasonlósági asszociáció 390
 Hatvanéves Közlöny 233 kk.
 Hauser Ottó 170 k.
 Hebbel Fr. 167
 Hegedüs István 2
 Heinrich Gusztáv 2, 168 kk., 233
 Henrik (IV.) 138
 Henszlmann Imre 165
 Herakleios császár 118
 Herakles 181
 Herakles oszlopa 181
 Hercuniates 8
 Hermes 224
 Herodianos 7
 Herodotos 181 k., 219 k., 260 kk.
 Hesiodos 41 k., 179 kk., 247
 Hieronymus 277
 Hóman Ottó 233
 Homeros 41 k., 179 k., 219 k.
 Horatius 76 k., 102 k., 183
 Horatius-kultusz Kínában 102 k.
 Horger Antal 242
 Horogkereszt 130 kk.
 Hornyánszky Gyula 3
 Horvát költészet 81 k.
 Horvát vers 198 kk.
 Horváth Cyrill 242
 Horváth János 343
 Hunfalvy Pál 2, 233 k.
 Hunyadi János 305 kk., 377
 Hunyadi László 396
 Huszti József 242, 302, 391
 Iamblichus 22

Ianus Pannonius 343
 Illei János 183
 Ince (VI.) pápa 307
 Ince (VIII.) pápa 303 kk.
 Index Valerianus 405
 Ipolyi Arnold 358 kk.
 Irodalomtörténeti Dolgozatok
 77 kk.
 István (III.) király 125, 373 k.
 Iustinianus császár 118
 Jaeger W. 386
 Jansenismus 415 k.
 János (XXIII.) pápa 307
 Jensen, Chr. 220 kk.
 Jogar 130 kk.
 Jókai Mór 160 kk.
 Jordanes 58
 Jung Ungarn 170
 Kalaphates Michael 119
 Kalixtus (III.) pápa 304 kk.
 Karadžić Vuk 201
 Katona Lajos 2, 170, 240 kk.
 Kazinczy Ferenc 162 kk.
 Kedrenos 126
 Kelták 388
 Kereszténység hőse 304 kk.
 Kereszténység védőbástyája
 297 kk.
 Kereszténység vértanuja 317 kk.
 Kerényi Károly 75, 241, 272
 Kern O. 223 kk.
 Kerner, Justinus 67 k.
 Kertbeny Károly 159 kk.
 Kézai 57 k.
 Kinnamos 128
 Kisfaludy Sándor 162 k.
 Kisplasztika 206
 Kithara 354 kk.
 Klabund 174
 Kodinos 135 kk.
 Kolbenheyer 167 k.
 Koltay-Kastner Jenő 206
 Komárom 314
 Komnenosok 120
 Konstans (II.) császár 132
 Konstantinos Monomachos 114
 Konstantinos Palaiologos 285 kk.
 Konstantinos Porphyrogenetos
 116 kk.
 Kont Ignác 169 k.
 Kórus 356
 Koschwitz 29 kk.
 Kossuth Lajos 165, 317

- Koszó János 2, 184, 241
 Kőfal 299 kk.
 Könyv 75
 Könyves Kálmán 373
 Középfraancia irodalom 418 k.
 Középkori krónikák 371 kk.
 Közgyűlés 429 kk.
 κρόλης 127 kk., 352
 Kroll, Wilhelm 98 kk.
 Ks 204
 Kún László 376
- La Coche 226 k.
 Lahor, Jean 398
 Lajos (II.) király 15 kk.
 Lant 354 kk.
 Láng Nándor 241
 László (V.) király 377
 Lefèvre 22 kk.
 Legrand 72 k.
 Lehmann Magazinja 168 k.
 Lenau 165
 Lenore 367 kk.
 Leo (X.) pápa 306
 Λεωνῶδες 55
 Lélektan 378 kk.
 Libanios 257
 Libertas 98
 Lipótvár 314
 Listius László 184
 Livius 4, 8, 401 kk.
 Livius Andronicus 5
 Lorey Máté 26
 Lucanus 182
 Lucic Hannibal 201 k.
 Lucilius 5
 Lucretius 272
 Lukianos 181
 Lyra 354 kk.
- Macchiavelli 314 k.
 Magány 422 k.
 Magóg 311
 Magyar diplomácia 335 kk.
 Magyar-francia szótár 84 kk.
 Magyar-görög tanulmányok 71 kk.
 Magyar irodalom Németországban
 159 kk.
 Magyar királyok 371 kk.
 Magyar Tudományos Akadémia
 244
 Magyarországi latin költészet 210
 Magyarországi német folyóiratok
 216 k.
 Mainasok 357
- Majláth János gr. 163 k.
 μανία 357
 Manis 269 kk.
 Manuel császár 120 kk.
 Marczali Henrik 242
 μάθημα 357
 Mária királynő 376
 Máté evangéliuma 1
 Mátyás (I.) király 285, 303 kk., 377
 Mátyás Flórián 183
 Meleagros 256
 Méhek szaporodása 245 kk.
 Mihály (VII.) bizánci császár 113
 Miklós (III.) pápa 307
 Miskolczi Gyula 72
 Mnemosyne 357
 Modern dráma 109 k.
 Modern francia irodalom 215 k.
 Mogyoródi csata 138
 Mohácsi vész 198 kk.
 Molière 414 k.
 Moravcsik Gyula 71 kk., 204 kk.,
 351 k.
 Morus Tamás 320
 Μοῦσα etymológiája 357
 μουσική 353 kk.
 μουσικός 353
 Musagetes 356
 Musica 353 kk.
 Múzsza 353 kk.
 Művészetek 357 k.
- Nagy Károly 128
 Nagy Lajos király 285 k., 307, 376
 Naturalizmus 108 k.
 Navarrai Margit 226 k.
 Nándorfehérvár 312 k.
 Nemzetiségek 381 kk.
 Nemzetiszocialista költészet 228 k.
 Négyesy László 62 k.
 Német dráma 109 k.
 Német költészet 227 k.
 Német-magyar szellemi érintkezés
 397
 Német monda 227 k.
 Német regény 108 k.
 Némethy Géza 2, 240 kk.
 Niemann, Ludwig 108 k.
 Nietzsche 75, 354 kk.
 Nikandros 255
 Nikephoros 121 kk.
 Nominalizmus 17 kk.
 Norden, Eduard 271
 Noricum 4 kk.
 Nyelvélektan 423 kk.

- Óbuda 44 kk.
 Ókortörténet 37 kk.
 Olasz-hún krónika 57 kk.
 Oláh kérdés 88 kk.
 Orczy Lőrinc 183 kk.
 Origenes 24, 270
 Orr M. J. 30
 Öszövétség 255
 Osztrák történeti ballada 397
 Ovidius 181, 256 k.
- Pais Dezső 242
 Pajzs 299
 Palailogos Michael 121
 Pallodius 249
 Pannonia 3 kk., 206 k.
 Pannonia Könyvtár 206 kk.
 Pascal 415 k.
 Pataky Arnold 392
 Paulinus 57 k.
 Paulus Diaconus 5
 Pausanias 1
 Pángermán 324 kk.
 Pánszláv 327 kk.
 Pázmány Péter 395
 Pecz Vilmos 2, 71 k.
 Petőfi Sándor 80 k., 159 kk., 343
 Petrarca 286 kk.
 Petronius 266 k.
 Petz Gedeon 2, 240
 Pécs római kori neve 388
 Pécsi mausoleum 206
 Péter király 372
 Phaedrus 248
 Philotheos 116
 Phokas császár 123
 Phorminx 354 kk.
 Phryg skála 354 k.
 Pindaros 266, 355
 Piskólti István 186 kk.
 πιστός 128 k.
 Plasztikus zene 358
 Platina 360 k.
 Platon 247, 357
 Platoni államalapítás 225 k.
 Plinius 4 kk., 181, 246 kk.
 Plotinos 22, 56
 Plutarchos 257 kk.
 Podmaniczky Sándor br. 68 kk.
 Podmaniczky-Magyar Benigna
 81 k.
 ποικίλον θηρίον 55
 Politikai földrajz 3 kk.
 Politikai irodalom 333 kk.
 Polybios 357
- Ponori Thewrewk Emil 2, 233 k.
 Porphyrius 22
 Probus császár 6
 Proculus 22 k.
 Prokopios 144 k.
 Prudentius 246
 Psellos 139
 Ptolemaios 3 kk.
 Pukánszky Béla 239, 430 kk.
 Pythagoras 354
- Racine 415
 Ráday-könyvtár 78
 Reimann J. Fr. 160 k.
 Reinmuth O. W. 103 kk.
 Rerum Memorandarum Liber
 291 kk.
 Révai József 77 k.
 Révay Péter 358 k.
 Rhythmus 354 kk.
 Riedl Frigyes 270
 Ritschl Fr. 239
 Róbert Károly 37, 376
 Roger, szicíliai király 117
 Rogerius 183
 Rohde: Psyche 386
 Római nők 99
 Római pénzgazdálkodás 99
 Római történelem 405 kk.
 Római vallás 100 k.
 Romantikus költészet 419 k.
 Román épületplasztika 207
 Rotarides Mihály 161 k.
- Sabbadini 285
 Salamon király 113 kk., 373
 Scherr 166
 Schlegel Fr. 163
 Schmidt Henrik 242
 Schmidt József 3
 Schwicker J. Henrik 168 k.
 Schwyzer, Eduard 95 kk.
 Scot, Jean 29 kk.
 Seneca 249
 Septuaginta 275
 Servius 257 k., 271 kk.
 Sextus Empiricus 257
 Shakespeare 426 kk.
 Sicilia 225 k.
 Sik Sándor 176
 Sixtus (IV.) pápa 308
 Sociologia 108 k.
 Sophron 75
 Sopianae 388
 στέμμα 134 kk.

στέφανος 134 kk.
 Strabon 5 kk.
 Symeon, bolgár cár 127
 Symphonia 354 kk.
 Synadene 124 kk.

Szabadság védőbástya 329 kk.
 Szabadsághős 298
 Szállóige élete 333 kk.
 Szám-misztika 18
 Szekfű Gyula 340
 Szellemi érintkezések 397
 Szemere Bertalan 317
 Szent István 371
 Szent Korona 358 kk.
 Szent Korona görög feliratai
 113 kk., 351 k.
 Szent László 373
 Székely népballadák 64 kk., 369 k.
 Szépirodalom 340 kk.
 Sziget 75
 Sziget vára 210
 Szigetvár 313 k.
 Szilveszter (II.) pápa 360 kk.
 Szilveszter-korona 113 k.
 Szinnyi Ferenc 170
 Szinnyi József 239 kk.

Tacitus 7 k.
 Taksony vezér 371
 Tamás Lajos 88 kk.
 Tartaros 278 kk.
 Tauriscusok 9 k.
 Tánc 356
 Terpandros 355
 Terra sigillata 410 k.
 Tetrachord 354 k.
 Télfy Iván 233 kk.
 Theophanes 116 kk.
 Theophilos császár 116
 Thienemann Tivadar 241 k.
 Tissot 218 k.
 Titanizmus 419 k.
 Titánok 179
 Tizenhetedik század 394 k.
 Tízparancsolat 279
 Toldy Ferenc 57, 62, 164
 Tolnai Vilmos 242
 Tömörkény István 213 kk.
 Török háborúk 297 kk.
 Történeti ballada 397
 Tragédia 356

Trau 200
 Tripartitum 339
 Tudomány 357 k.
 Typikus számok 219 k.

Új-platonizmus 24
 Ulászló (II.) király 306, 377 k.
 Ulászló (III.) lengyel király 301 k.
 Ungarische Revue 169
 Ungarische Rundschau 170

Valerius Maximus 285 k.
 Vallástörténet 37 kk.
 Vargha Gyula 79
 Varro 248 kk.
 Vázakép 357
 Velleius Paterculus 4 kk.
 Verböczi István 339 k.
 Vergilius 55, 100 k., 181 k., 246 kk.,
 268 kk.
 Vetranié Mór 201 kk.
 Védőbástya 297 kk.
 Világirodalom-történetek 170 kk.
 Virág Benedek 76 k.
 Volf György 242
 Vörösmarty Mihály 159 kk.

Wallaszky Pál 162
 Wartburg W. 106 kk.
 Wells H. G. 340
 Weszprémi István 365
 Wiegler, Paul 173
 Wilamowitz 223, 356

X 204
 Xenophon 247 kk.

Zavirász 73 k., 359 kk.
 Zeller 385 k.
 Zeneköltészet 353 kk.
 Zimmermann 422 k.
 Zlinszky Aladár 369
 Zolnai Béla 242
 Zonaras 119 k.
 Zrínyi Miklós gr. 161 k., 210,
 305 kk., 343, 395

Zsámboki János 161, 389 kk.
 Zsigmond király 288, 307, 376 k.
 Zsolt vezér 371
 Zsoltároskönyv 392 kk.

ARCHIVUM PHILOLOGICUM
LX

EGYETEMES
PHILOLOGIAI
KÖZLÖNY

SZERKESZTI

HUSZTI JÓZSEF ÉS ECKHARDT SÁNDOR

1936

A BUDAPESTI PHILOLOGIAI TÁRSASÁG KIADÁSA

60. ÉVF.

JANUÁR—MÁRCIUS

1—3

Szerkesztőség: Huszti József (görög-latin és keleti filológia) Budapest, IV., Reáltanoda-u. 9.; Eckhardt Sándor (modern filológia) Budapest, I., Attila-körút 19.

Előfizetés, a Budapesti Philologiai Társaság tagdíja, felszólamlások, egyes fizetek megrendelése, lakásváltoztatás bejelentése a pénztárhoz, **Leles Istvánhoz** (Budapest, VIII., Tavaszmező-u. 17.) intézendők. Előfizetési díj évi 8 pengő. Tagsági díj évi 8 pengő. Befizetni a 312. sz. postatakarékpénztári folyószámlára is lehet.

TARTALOM.

	Lap
Láng Nándor: Az E. Ph. K. hatvanadik évfolyama küszöbén	1
Zum 60. Jahrgang des „Egyetemes Philologiai Közöny“ (Archivum Philologicum)	3
Graf András: Pannonia politikai földrajzához	3
Contributions à la géographie politique de la Pannonie	13
Gábrriel Asztrik: Gosztonyi püspök és párizsi mestere	15
L'évêque Gosztonyi et son maître de Paris	28
Jean Győry: Le système philosophique de Jean Scot Erigène et la Cantilène de sainte Eulalie	29

KISEBB KÖZLEMÉNYEK.

Marót Károly: Vallástörténet és ókortörténet	37
Histoire des religions et histoire de l'antiquité	42
Simonyi Dezső: A Brigetio—Aquincum közti diagonális (Dorog—Csév—Obuda) útvonal kérdése	44
Wo verlief die Römerstrasse Brigetio—Aquincum im Abschnitte Dorog—Altöfen?	54
Ivánka, Andreas de: Τὸ λεοντώδες καὶ τὸ ποικίλον θηρίον	55
Eckhardt Sándor: Egy ismeretlen olasz hún'krónika	57
Une histoire d'Attila d'origine italienne	62
Gálos Rezső: Balassa vagy Amade?	62
Balassa oder Amade?	64
Ortutay Gyula: A Székely néphalladákhoz	64
Au sujet des ballades sicules	67
Schwartz Elemér: Egy ismeretlen Kerner-levél	67
Ein unbekannter Brief J. Kerners	68
Hajnóczy Iván: Magyar főúr — francia szónok	68
Baron hongrois — orateur français	71

HAZAI IRODALOM.

Magyar-görög tanulmányok. (Horváth Endre)	71
Sziget I. (Szabó Árpád)	75
Q. Horatius Flaccus: Verseik. Ford. Trencsényi József († Szilágyi Endre)	76
Irodalomtörténeti Dolgozatok. Császár Elemér 60. születésnapjára. (Kardos Tibor)	77
Földessy Gyula: Tanulmányok és élmények az irodalomtörténet, esztétika és filozófia köréből. (Just Béla)	80
Bajza József: Podmaniczky-Magyar Benigna a horvát költészetben. (Kardos Tibor)	81
Baróti Dezső: Dugonics András és a barokk regény. (Sőtér István)	83
Eckhardt Sándor: Magyar-francia szótár. (Bárcei Géza)	84
Tamás Lajos: Rómaiak, románok és oláhok Dácia Trajánában. (Gáldi László)	88

(A tartalomjegyzék folytatását lásd a boríték III. oldalán.)

Felolvasások az I. titkárnál, Pukánszky Bélánál (I., Hertelendy-u. 13.) jelentendők be.

Kiadóhivatal: Budapest, VIII., Múzeum-körút 6—8 (Kir. M. Egyet. Nyomda).

AZ E. PH. K. HATVANADIK ÉVFOLYAMA KÜSZÖBÉN.*

Tisztelt közgyűlés! Szívesen üdvözlöm és köszöntöm a Budapesti Philológiai Társaságnak t. tagjait és t. vendégeinket, akik közgyűlésünkön oly szép számban megjelentek.

Mai közgyűlésünk ünnepi ülés. Ünneppé avatja az a körülmény, hogy Társaságunk folyóirata, az EPhK most ért el 60. évfolyamához. Ugyanannyi kötet jelzi Társaságunk működésének eredményeit, gyümölcsét. „Gyümölcsseikről ismeritek meg a fákat. Minden jó fa jó gyümölcsöt terem, a rossz fa pedig rossz gyümölcsöt terem“, mondja a Biblia (Máté 7, 16—17). Hogy milyen volt Társaságunk fájának a termése, mit jelent a EPhK a magyar tudománytörténetnek és általában a tudománynak, azt hivatott ítélőbíró, elnöktársam fogja mai ülésünkön kifejtteni. Én ítéletét megelőzőve megállapíthatom, hogy jó gyümölcsöt termett ez a fa. hogy tehát jó fa volt az, amelyet Társaságunk alapítója ezelőtt 60 esztendővel a magyar tudományosság földjébe ültetett, ő s vele együtt dolgozó és őket felváltó buzgó kertészek nyesegettek, oltogattak, nemesítettek s a magyar tudomány berkének egyik legterebélyesebb, leghasznosabb fájává neveltek. A háborút követő szomorú idők ugyan hatalmas ágakat törtek le koronájából, megritkították termését, de mint egészséges fa, mely már mélyen eresztette le gyökereit, dacolt a viharral és új fejlődésnek indulva ontja, a múlt év óta ismét dúsabban, az ő nemes, érett gyümölcsét.

T. közgyűlés! Pausanias Megara történetének előadásában meséli (I, 43), hogy mikor a megariaiak egyszer nagy bajban voltak s Delphitől kérdezték, hová építsék tanácsházukat, hogy az abban hozandó határozatok államukat a boldogulás útjára segítsék, Apollon azt válaszolta nekik, építsék oda, ahol a nép többségével, legjobbjaival tanácskozhatnak. Ők megértették, hogy az isten halottaikra célzott s a buleutériont a héróon mellé építették — és minden jóra fordult. Ezt a mély gondolatot, hogy a nemzetet nemcsak az élők közössége alkotja, hanem hozzátartozik az előttük sírba szállottak hosszú sora, akik küzdésükkel és munkájukkal az államot megalapították, megvédték és fölvirágoztatták, a mi Társaságunkra és Közlönyünkre alkalmazva, azt kell mondanunk, hogy abba nemcsak a mostani tag- és

* Elnöki megnyitó a Budapesti Philológiai Társaság LXI. közgyűlésén.

munkatársak tartoznak, hanem mindazok, kik valaha Társaságunkban és Közlönyünkben dolgoztak és buzgolkodtak, elsősorban legjobbjaink, az EPhK háróonjának nagyjai. Az ő emléküket illik hálás kegyelettel felújítani, amikor a Közlöny 60 éves jubileumát ünnepeljük.

Mindenekelőtt a Közlöny alapítóira kell gondolnunk, *Ponori Thewrewk Emilre* és *Heinrich Gusztávra*. Ha nevük most le is került Közlönyünk címlapjáról, emlékezetüket eltörülhetetlenné teszik érdemeik. Sívár és nehéz viszonyok közt, mikor nyugati szomszédaink filológia dolgában sivatagnak mondhatták Magyarországot és még egy Hunfalvy Pál is kishitűen úgy nyilatkozott, hogy „hagyjuk a philológiát a németeknek: az az ő provinciájuk; szorítkozunk csak a classicusok fordítására“; mikor a szellem-tudományok terén csak a történetnek, régészetnek s magyar nyelvészetnek volt néhány év óta saját folyóirata (Századok, 1867; Arch. Értesítő, 1868; Magyar Nyelvőr, 1872), megalapították nagy bátran — hisz' akkor még nem köszöntött be a szubvenciók kora —, áldozó lelkesedéssel a EPhK-t, melyben mint a magyar filológiai tudomány úttörői és mesterei — nekünk is sokaknak felejthetetlen tanárai —, 15 évig tartó céltudatos, irányító és példaadó szerkesztői munkával megnevelték az első, tudományos módszerrel dolgozó filológus-nemzedéket.

Gondolnunk kell *Abel Jenőre*, a hazai classica-philológiának mindmáig legkiválóbb képviselőjére, ki üstökösként jelent meg a tudomány egén, hogy rövid, fényes pályafutása után, 31 éves korában örök kárunkra elveszítsük. Egy rövid, teljesen a tudománynak szentelt életet méltóbban nem lehet betölteni, mint ahogy ő betöltötte a magyar humanizmus történetére vonatkozó alapvető kutatásaival és kiadásaival s classica-philológiánk az egész külföldön is becsületet szerző maradandó értékű munkáival. Dolgozatainak hosszú sorával ő adott színvonalat az első évfolyamokban az EPhK-nek, amelyet a halála előtti három évben Thewrewk oldalán szerkesztett. Emlékezzünk *Katona Lajos*ról, aki megvetette a magyar folklóre-tudomány alapjait, az összehasonlító irodalomtörténetnek, valamint kódexirodalmunknak élelméjű kutatója s egyúttal az EPhK-nek egyik legsikeresebb munkatársa volt. Heinrich ajánlatára egymaga vállalta volt Némethy Géza és Petz Gedeon után a Közlöny szerkesztését, de csak egy cikluson át vitte, mert az ilyen, óriás terjedelmű tudományköröket átfogó szerkesztés nehézségeivel még az ő kivételesen nagy, általános filológiai képzettsége sem tudott megbirkózni. S emlékezzünk az elhúnyt szerkesztőink sorát záró *Bleyer Jakabról*, kinek tudományos működése kezdettől fogva összeforrt Közlönyünkkel. A német és magyar irodalom- és szellemtörténet kutatásával szerzett, kétségbe nem vonható nagy tudományos érdemeit tanítványa, Koszó János méltatta nemrég körünkben. Jubileumunkon hálás emlékezéssel adózunk az EPhK már sírbeszállott munkatársainak: a lelkes Hegedüs Istvánnak, az iskolát nevelő Pecz Vilmosnak, a filozófus-filológus Hor-

nyánszky Gyulának, Binder Jenőnek, Schmidt Józsefnek s mindazoknak, kik a Közlönyt igaz értékekkel gazdagították. Megnyugvással látjuk, hogy elhúnyt jeleseinknek méltó utódjaik támadtak, kik a Közlönyt oly színvonalra emelték, hogy nyugodtan állítható a külföldi rokon szakfolyóiratok mellé.

Abban a reményben és meggyőződésben, hogy a fiatal filológus-nemzedék a régi gárda lelkes buzgóságával és a mai kor hatványozott, fejlettebb tudásával fogja az EPhK-ben tovább is, még eredményesebben szolgálni a magyar kultúrát és a művelt nemzetek közkincsét tevő tudományt, van szerencsém a Budapesti Philologiai Társaság 61. rendes közgyűlését megnyitni.

Láng Nándor.

*

Zum 60. Jahrgang des „Egyetemes Philologiai Közlöny“ (Archivum Philologicum“).

Vorsitzender Ferdinand Láng weist in seiner Eröffnungsrede zur 61. Jahresversammlung der Budapester Philologischen Gesellschaft auf den festlichen Charakter der Sitzung hin, der sich daraus ergibt, dass die Zeitschrift der Gesellschaft (Egyetemes Philologiai Közlöny — Archivum Philologicum) 1936 ihren 60. Jahrgang antritt. In einem knappen geschichtlichen Rückblick gedenkt er der Verdienste der beiden Gründer der Zeitschrift: des Festus-Forschers Emil Thewrewk de Ponor und des Germanisten Gustav Heinrich; sodann würdigt er den bedeutsamen, entscheidenden Einfluss der Zeitschrift Egyetemes Philologiai Közlöny auf die Entwicklung der Alt- und Neuphilologie in Ungarn. Schliesslich widmet er Worte voll Dankbarkeit und Pietät all jenen, die an dem Ausbau der Zeitschrift Anteil hatten, namentlich den dahingeschiedenen Schriftleitern Eugen Abel, der die klassische Philologie und die Humanismusforschung durch grundlegende Arbeiten bereicherte, Ludwig Katona, dem Begründer ungarischer Volkskunde und erfolgreichen Forscher der vergleichenden Literaturgeschichte und dem jüngst verstorbenen Jakob Bleyer, dessen Arbeitsgebiet sich auf die ungarische und deutsche Literatur- und Geistesgeschichte, vor allem auf ihre wechselseitigen Beziehungen erstreckte. Dem verdienstvollen Bemühen dieser Männer ist es zunächst zu danken, dass die Zeitschrift heute — ihre Ziele weiter steckend — auch die wirksame Pflege der Beziehungen ungarischer Wissenschaft zum Auslande aufnehmen kann.

Ferdinand Láng.

PANNONIA POLITIKAI FÖLDRAJZÁHOZ.

Pannonia határainak megvonása alkalmával a nyugati és déli határvonal irányára kell különösen ügyelnünk, mert északon és keleten a Duna medre természetes határ gyanánt szolgált. Földrajzi adat, amely nyugat felől is természetes határt jelöl meg Pannonia számára, egy van s ez Ptolemaiosztól ered. (II. 13.) Noricumot Pannoniától eszerint a Κέτιον ὄρος választja el. Hogy pedig rajta a Dunántúl dombos vidékét nyugat felől egészében határoló stájer-osztrák hegyvidéket kell érteni, az Cuntz 1923-as Ptolem.-kiadása óta kétségtelen. Azért kell ezt hang-

súlyozni, mert nem is szólva Forbigerről és a régebbi irodalomról, újabban is szerepeltetik úgy a *Cetiust*, mint a tullni és bécsi medencék között elterülő vízválasztó hegységet. Ezzel szemben idézett kiadásban láthatjuk, hogy a nagy X-el jelölt kézirat tartalmazza a hegy déli végének földrajzi pozícióját is. Ez a pont pedig Poetovio és Celeia közé esik. A filológia tehát exaktabban igazolhatja a történelem és régészet feltevését, hogy Noricum és Pannonia határvonala az említett városok között húzódott. Annak a tévedésnek az oka, hogy a *Cetiust* csupán a Wienerwald, tehát a tulajdonképpen való hegyvidék északi vége hajdani elnevezésének tartották, egyrészt a Wienerwald területén levő *Cetium* és *Citium* (a *Tabulán*) községek voltak — amelyek pedig nevüket a hegységről és nem megfordítva nyerték —, másrészt s nem utolsó sorban, hogy a „*Cetius*“ név jelentése, keltából magyarázva, „erdő“ lenne.¹

A név kelta eredete azonban nem biztos, sőt nem valószínű, ha meggondoljuk, hogy gallok lakta területen hasonló név nyomára nem akadunk, ellenben a Balkán-félszigeten megtaláljuk. Nem is szólva a Makedoniában ismert *Citium* városról (Pella közelében), *Citius* nevű hegységet találunk Livius előadásában is (XLIII, 21, 7). Az egynevezett harmadik makedon háború folyamán Perseus Stratusba vonul, egy akarnaniai városba, ahová az epiroták hívták „...*cum pervenisset ad Citium montem vix transgressus propter altitudinem nivis locum quoque castris aegre invenit*“. A név ezek szerint inkább balkán-illyr eredetű lehet.² Azon pedig, hogy Noricum határán még mindig illyr-elemet találunk, nem csodálkozhatunk, mert újabban az a nézet erősödik meg, hogy nemcsak Pannonia, hanem Noricum alaprétege is illyr.³ Visszatérve azonban a kérdés geográfiai oldalához, megjegyezzük, hogy a *Cetius* hegységnek eddigelé csupán két végpontját ismerjük. Minthogy a Dunától Pettauig nem húzódik semmiféle összefüggő gerinc, a nyugati határ menetét nem lehetséges pontosan meghatározni. Talán igaza van R. Syme-nek (Cambr. Anc. Hist. X 357), hogy Noricum eleinte egészen az őskori „borostyánkő“-útig tolódott kelet felé (ez az út Sopron, Szombathely, Zalalövő, Muraszzerdahelyen haladhatott át), ha meggondoljuk, hogy Pannonia romanizálásának elején Carnuntum még Noricumhoz számított (Vell. Paterc. II 109), továbbá, hogy Plinius (n. h. III 147) Noricum és Pannonia közé iktatja a „deserta Boiorum“-ot, amelyen Savaria és Scarbantia épültek. Amikor viszont a rómaiak már Pannoniának urai voltak, Noricum mesterséges kitolásának nem volt többé értelme és ekkor Pannonia szélesedett ki nyugat felé, magába fogadva

¹ Much, Sudeta II. 57. l.; Polaschek, St. Pölten. Die Arbeitsgemeinschaft. 9. Jhg. 1. H. 1933.

² A nevet Krahe illyr geográfiai lexikonába nem vette fel, talán mert figyelmét e hely elkerülte.

³ Így Flusz RE VA₁ (1934) s. v. „Taurisci“.

az Alsó-Ausztria és Stájerország keleti szélén levő községeket, amelyek már csak katonai szempontból is a jobban megerősített Pannoniára voltak utalva.

A déli határ megvonása közben ugyancsak nehézségekre akadunk. Kiindulunk a Juli Alpokból, amelyek Itáliát és Pannoniát elválasztották. Ezeknek egy részét nevezi Strabon Ὀκρα-nak (IV 4, 10; VII 5, 2), még pedig azt a részét, amelyik legalacsonyabb; ez pedig a Birnbaumerwald platója. Paulus Diaconus is kiemeli, hogy az Itáliát koszorúzó hegyek arra legalacsonyabbak, *qua Pannoniae coniungitur* (sc. Italia). Az feltűnő csupán, hogy éppen ezt a szakaszt a hegységnek hívták Ὀκρα-nak amelyben a görög ὄκρις = ἄκρις = ἄκρος rejlik s amely kiemelkedő csúcsot jelöl.⁴ Livius Andronicus és Lucilius nyelvében „ocris“ jelentése: hegység. Emellett szól, hogy az Ὀκρα helyén az Itinerarium Burdigalenseben (560, 3—4) ezt olvassuk: ad *Pirum* summas Alpes, amihez Konrad Miller Itinerarium tanulmányában⁵ megjegyzi „ist aber nicht auf den Birnbaum, sondern ‚pir‘ Bergspitze zu beziehen“. Ugyanezt az illyr tövet találjuk meg talán Pyrri (Andantonia mellett) állomás nevében is. Ad Pirum azután népies etimológia alapján kapta az olasz Selva Piro, a német Birnbaumerwald és a szlovén Hrušica nevet (krušica horvátul: körte). Az Okra hegye Strabon útmutatása szerint a iapydek territoriumáig ér (VII 5, 2). Folytatása az Ἰαπυδοὶ, amelyet Ptolemaios Ἰαπυδοὶ ὄρος ával azonosnak gondolok. Amikor Octavianus 34-ben először vezet rómaiakat a pannonok földjére, Tergeste felől „a hegyeken belül, nem messze a tengertől halad“,⁶ tehát a Kapella és a tenger között, majd nehézségekkel átkel a hegyen, beveszi Metulumot és csak ezután vonul a pannonok ellen (ἐπι Παννονίους). Metulum, a iapydek főhelye is már a Kapellák északi oldalán keresendő. Pannonok pedig ezektől még északabbra laktak. Ha ezek figyelembevételével olvassuk el, mint határozza meg Ptolemaios Pannonia déli határát, szövegét így interpretáljuk II, 14, 289: ἀπὸ δὲ μεσημβρίας τῆς Ἰστρίας καὶ τῆς Ἰαπυδοῦς μέρει κατὰ παράλληλον γραμμὴν τὴν ἀπὸ τοῦ εἰρημένου δυσμικωτάτου πέρατος = dél felől (Pannoniát) Istriának és Illyriának (= Dalmácia) (északi) része határolja, (s a határvonal) párhuzamosan (halad) a legnyugatibb ponttól húzott vonal irányával (azaz a Karavanka vonulatával). A Karavanka nyugat-keleti irányban haladván, a déli határ is keleti irányt vesz, s így metszenie kell a Kapella északi nyúlványait; Ptolemaios szavaival: διὰ τοῦ Ἰαπυδοῦς ὄρους.

Pannonia Superior déli határának keleti végpontjául azt a helyet jelöli meg a csillagász-geográfus, ahol a Pannonia nyugati és keleti felét elválasztó határvonal eléri a tartomány déli határát. Itt egy hegység terül el, amelynek neve Βίβλια ὄρη lenne.⁷

⁴ Utoljára erről Norden, Altgermanien, 1934.

⁵ Miller, Itineraria Romana 1916. XLVIII. 1.

⁶ Dion Cass. XLIX 35, 2.

⁷ A szövegben μέχρι τῶν Βιβλίων ὄρων.

A Ptolemaiosztól megadott pozíció (41°30', 45°20') értelmében e hegység a Szávától északra terülne el (a Papuk hegység) Csakhogy, amint köztudomású, Ptolem. földrajzi pozícióit úgy szerkesztette, hogy az itinerariumokban adott távolságokat átszámította és fokokban fejezte ki. Így a távolságok egyes pontok között sokszor helyesek, de e pontok viszonylagos helyzetében többnyire nagy eltolódásokat találunk. Ha tehát a kérdéses metszéspont a Száva alatt volt is, amit más indiciumok alapján nagyon valószínűnek kell tartani, a Βιβλιον ὄρος elnevezést legnagyobb valószínűséggel e metszéspont fölött, a Száva-Dráva közén, Pozsega és Verőce területén kiemelkedő hegyekre vonatkoztathatjuk. Ami e hegység különösen hangzó nevét illeti, ez idáig félreértésekre adott alkalmat. Több kéziratban Βεβίων e hegyek neve. Müller kiadásában ezt az olvasatot fogadta el és az Itin. Antonini (274)-ben szereplő Biviummal azonos pontnak tartotta. Amde az Itinerarium Biviuma a Zeng és Sziszek között haladó út egy állomása, s nem felelhet meg Ptolemaios jelzett helyének. Továbbá *Bivium* útkeresztezést jelent csupán, s nem lenne érthető, hogy miért neveznének így egy hegységet. Katancsich például — aki szlavin származása folytán épen erre a vidékre sokszor használható adatokat közül — csupán a névből kiindulva a *Tabula Mons Bulsinius*-ára gondolt, nem törődve azzal, hogy ez Serajevo környékére vezetne minket.⁸ Cuntz tehát helyesen a legjobb kéziratnak (X) adva hitelt a Βιβλιών olvasatot vette fel szövegébe. Βιβλιον ὄρος-t pedig máshonnan is ismerünk. Felvilágosítást Epicharmos és Armenidas megjegyzéseiből kaphatunk, amelyeket Athenaios tartott fenn (I 31 a—b). A különböző borfajtákról esik szó. „Achaios a Bibliinost dicséri“, amelyet egy vidékről neveznek így. Ezt a bort már Hesiodos ajánlja a gazdáknak.⁹ Epicharmos véleménye, hogy „biblosi hegyekről“ (ἀπό τινων ὄρων βιβλιῶν) nyerte a bor nevét. Armenidas azt is tudja, hogy Thrakiában egy vidéket Βιβλία-nak hívnak. A rhegiumi Hippys pedig állítja, hogy az ειλεός-nak nevezett szőlővesszőt biblosinak (βιβλία) nevezték. Ezt a βιβλία ἄμπελος-t vitte át Pollis Délitáliából Syrakusába. A hegyek és tájak tehát, amelyeket βύβλιος, vagy βιβλιος néven neveztek, bortermő vidékek, amelyek nevüket egy szőlővessző fajtáról kapták. Ezt a szőlővesszőt viszont a phoeniciai Βύβλος városáról nevezték így a görögök, mert itt volt eredeti hazája. Szlavonia ősrégi, a római korba visszamenő szőlőkultúrájáról idáig legkorábbi adataink a III. századból származtak. Probus császár életrajzának irodalmából ismeretes (Vita Probi 18; Eutrop. IX 17), hogy a császár a Sirmium közelében levő Alma hegyet katonai munkaerő igénybevételével szőlővesszővel, mégpedig a Hist. Aug. szavai szerint *lecta vite*, válogatott vesszővel, talán éppen biblosival ültette végig. Ptolemaios alapján

⁸ Orbis Antiquus I 334.

⁹ Oberhummer és Olck cikkei a RE-ban.

ennek a szállótermelésnek nyomát esetleg már a II. században felismerhetjük.

A számos probléma közül, amely Pannonia politikai földrajzával kapcsolatos, néhány a pannoniai lakosság némely elemének eredetét és letelepedését érintő kérdést emelünk ki. E kérdéseket pusztán filológiai eljárással próbáljuk élesebben megvilágítani. Pannonia római kori autochthon lakosságáról (főképen az 1—2. században) olyan adat, amely filológiai munkához anyagot szolgáltat, alig akad. Az olyan jellemzés mögött, mint amelyet Dionnál olvashatunk (XLIX 36), hogy például a pannonok nyomorúságos életmódot folytatnak, földet nem művelnek, szőlőt, olajfát nem ültetnek, táplálékuk árpa és köles s hogy ennek megfelelően a legbátrabbak az összes népek közül, csak az etnográfiai topika eleven működését ismerhetjük fel. Ekkora értéke van Herodianos ama tudósításának is (II 9), hogy a pannonok nagytestűek, harciasak, de éppoly tompaelműjük. Fontosabb Velleius Paterculusnak egy megjegyzése (II 110), amelyből az tűnik ki, hogy a pannonok mindnyájan ismerik a rómaiak nyelvét (az 1. század elején!) és sokan közülük olvasni is tudnak. Ez az adat fényt vethet a pannonok (de csak a Dráva—Száváközén élők) korai romanizálódására, de róluk magukról keveset árul el. A „pannon“ nevet különben is gyűjtőnévnek kell tekinteniünk, amely számos törzset (ἔθνος) foglal magában, melyeket először Strabon sorol fel. Persze csak az ő látókörén belül eső népek szerepelhetnek nála, tehát azok, melyek a Dráva vonaláig helyezkedtek el. Hogy eredetileg a rómaiak csak a Dráva—Száváközén élő népeket nevezték pannonoknak, azt Florus egy helye bizonyítja (II 24), ahol azt olvassuk, hogy a pannonok területét két sebes folyó határolja, a Dráva és a Száva. Amikor később Pannoniának, mint római provinciának a határai a Dunáig tolódtak, a Dráva és Duna között élő népek is a pannon fogalom alá estek. Plinius katalógusában már olyan törzseket találunk Pannonia területén, melyeknek a Dráva fölött kellett lakniuk. Az egyes néptörzsek lokalizálása a Provincián belül elsősorban Ptolemaios alapján történik, aki megmondja, hogy az egyes törzsek az ő idejében már kettéosztott Pannonia melyik részében foglalnak helyet. E néptörzsek etnikai hovátartozásáról neveik tájékoztatnak hozzávetőlegesen. A kutatás mai állása szerint úgy látszik, hogy a Dráva vonaláig minden olyan néptörzs neve, amelyet az alaprégét közé kell sorolnunk, Illyria felé mutat. A Dráva—Duna-közén is csak néhány törzs van, amely keltából magyarázható, s ezek lakóterületén is lehetnek illyr eredetű városnevek. Az alaprégét tehát nemcsak Pannoniában, hanem Noricumban is illyr lehetett (Flusz i. h.). A keltizálódás fokozatosan ment végbe a kelták észak és nyugat felől áramló költözködésével előbb Noricumban, majd Pannoniában, ahol azonban sokkal felületesebb maradt. Bizonyosan keltának kell tartanunk a Pliniustól említett *Belgites* törzset, a Ptolemaiosnál szereplő (II 14, 290) *Κύτριοι*-t, akiknek Tacitus *cotinus*aival való

azonossága világos (o és u váltakozása a görög dialektusokban is gyakori). A cotinusokról pedig maga Tacitus megmondja, hogy kelták (Germ. 43). A *Hercuniates* névvel kapcsolatosan (Ptolem. II, 14) — amely keltának látszik — irodalomról nincsen tudomásom. Sehöl sem találtam idáig, hogy e törzs nevét a *Hercynia Silva* névvel összefüggésbe hozták volna,¹⁰ ami azonban valószínűen csak annak tulajdonítható, hogy ez a név a *Hercynia Silva* kérdésével foglalkozó szakemberek figyelmét (mint például Pokornyt is) kikerülte. A kelta [H]ercynia név Pokorny magyarázata szerint¹¹ az idg. *perkuus (= tölgy)-ből nyeri eredetét, amennyiben a labiális mássalhangzók a kelta nyelvben szókezdetén nem mutatkoznak. A *Hercuniates*-ben levő „at” elem pedig illyr suffixum, amely különösen helynevekhez való népnevek képzésére szolgál.¹² *Hercuniates* tehát a *Hercynia*-ról való embereket jelent. Így nevezték talán a törzs szomszédságában lakó illyrek ez újonnan betelepedett keltákat, de nevezhette magát a törzs maga is így, miután illyr elemekkel keveredett. Ez esetben az sincs kizárva, hogy a *Hercyniában* rejlő eredeti tölgy jelentés még elevenen él a nép tudatában s magukat „tölgyembereknek” nevezték. Erre van analógia illyr területekről. *Istria* lakossága között említi Plinius (n. h. III 130) a *Quarqueni* törzsét, amelyhez Jokl az illyrekről szóló tanulmányában¹³ megjegyzi, hogy e név jelentése „Eichenmänner”, továbbá, hogy „Istrien war im Altertum durch seinen Waldreichtum berühmt”. Érdekes végül az a körülmény is, hogy Ptolem. helymeghatározása értelmében *Pannonia Inferior* északnyugati részén, tehát a *Bakony tölgyerdőiben* telepedett le ez a nép s így talán eredeti hazájának megfelelő jellegű vidéket keresett.

A *Hercuniates* nevéből még egy tanulságot levonhatunk. Amint láttuk, egy kelta tövet illyr suffixummal ellátva kellett benne felismernünk. Ugyanígy mutatja a kelta sk és az illyr st suffixumok váltakozása a kelta-illyr keveredést.¹⁴ A *scordiscusok* törzsének neve helyesen *scordista*-nak hangzanék, ha az illyr névhez illyr suffixum járulna. A *scordiscusok* illyr származását pedig mutatja a *Scordus mons*, ez a *Dardania*, *Macedonia* és *Illyria* határán fekvő hegység (Liv. XLIV 31, 5), valamint *Scodra* város neve is. Másfelől a kelta *tauriscusok*at nevezték *taurista*-nak is, amint *Strabon* közli (VII 3, 2 C 296): ... τούς δὲ Σκορδίσκους ἔνιοι Σκορδίστας καλοῦσι καὶ τούς Ταυρίσκους ... Ταυρίστας.¹⁵ Ez a

¹⁰ Így nevezi *Caesar* b. g. VI 25 és *Ptolemaios* a Német közép-hegységet.

¹¹ *Ebert*, L. d. Vorgesch. VI, 297—299.

¹² *Krahe*, Die alten Balkanillyr. Namen. 1925. 62. 1.

¹³ *Ebert*, L. d. Vorgesch. V, 42.

¹⁴ *Swoboda*: Octavian und Illyricum. Wien, 1932.

¹⁵ Több ókori irodalmi, sőt epigrafikai adatról (*Dittenberger* II 710 A) tudunk ugyan, amelyek alapján a *skordiscusok*at keltáknak, galatáknak kellene tekintenünk. E nézet mellett foglalt *N. Vulić* is állást (*Le Musée Belge* 30, 1926, 231—243). Ezzel szemben ott találjuk

két törzs pedig ugyanazon a Plinius (n. h. III, 147) és Velleius Paterculus (II, 112, 3) által Mons Claudiusnak nevezett szlavoniai hegység tövében lakik.¹⁶

E vidéken való megtelepedésük egyszersmind a tauriscusok kelet felé irányuló terjeszkedésének útját mutatja. A kelta tauriscusok nem tartozhattak az autochthon lakosság közé. Késői letelepedésükre vall, hogy Strabon nem is tekinti őket pannonoknak s egymástól elválasztja a pannonokat és tauriscusokat (καὶ τοὺς Παννονίους καὶ τοὺς Ταυρίσκους IV 6. 10). Az utóbbiak a Dráva—Száva-közére Noricum felől terjeszkedhettek. Ősi hazájuk Csehország földje lehetett (Kr. e. 400 körül). Ptolemaios Τευριοχαίμαι-nak nevezi róluk őshazájukat.¹⁷ Ez, valamint a Boiohaemum név¹⁸ is germán névadás. Így nevezték el a kelta tauriscusok, majd boiok nyomába lépő markomannok és suebek a mai Csehországot. A tauriscusok a 3. században már Itáliában jelennek meg, a 2. század folyamán pedig Noricumot szállhatták meg, különösen ennek déli részét. Strabon Nauportust (Ober

Appianos geneológiáját, amely Σκορδισκός-τ Ἰλλύριος-tól és nem Γάλας-tól származtatja s a felsorolt érvek alapján is szívesebben csatlakozunk ahhoz a nézethez, amelyet Katancsich már régen képviselt (Istri Adcolae 100), hogy tudniillik a skordiskusok indigenák, csupán erősen keltizálódtak.

¹⁶ A Mons Claudius Mommsent (CIL III, p. 415.) az „Alma“ hegységgel (Fruška Gora) azonosnak tartotta. Eszerint az illyr „Alma“ elnevezésnek (Almana város Paeoniában. Jokl, Lex. d. Vorg. V, 35 és köv.) latin neve lenne. Müllenhoff (Deutsche Altertumskunde II 291) csak annyit mond a hegységről, hogy a Dráva—Száva-közén van. Syme legújabban (Cambr. Anc. History X 370. l.) szintén a Frušagorával azonosítja, de indokolás nélkül, valószínűen Mommsen nyomán. A kérdéshez hozzáfűzhetem, hogy Horvát-Szlavóniában ez az elnevezés továbbélhetett, mert a régi magyar történeti irodalom tud róla. Hivatkozhatunk Istvánffy Miklós 16. századi magyar történetíró következő megjegyzésére (XVI, 169. l.): „Mons Claudius, quem nostri Monossonem vocant, arx haud procul ab Ivanicia dissita. Ez az adat tehát a varasdmegyei Ivanica községre és így az Ivansica hegység környékére utal. Az a különös azonban, hogy Istvánffynál a Mons Claudius nem hegység, hanem erődítmény neve. Hogy a vidék jól védhető hely lehetett már a római korban, kitűnik Velleius Paterculus közleményéből, mert a pannon lázadók ide fészkelik be magukat s innen védekeznek. Plinius szavai azonban mégis arra vallanak, hogy hegységről van szó. Viszont az is kétségtelen, hogy későbbi időkben a Mons Claudius nem hegyet, hanem községet jelölt. Lipsky 1808-ban Budán megjelent földrajzi repertoriумában a Mons Claudius „pagus cum castro“, a mai Moslavina (Körös megyében és nem a nagyobb pozsegamegyei hasonlónevű község!), tehát ugyanazon a környéken, ahol már Istvánffy is tudott róla. A Mons Claudius, mint községnév, lehet, hogy nem római kori. Van ugyan rá példa, hogy a rómaiak hegyet és várost azonos néven neveztek. Éppen a fentebb tárgyalt Okra hegység (Strabon) Pliniusnál városnév. (Lásd Katancsich: Orbis Antiquus I 290.)

¹⁷ Flusz, Taurisci i. h.

¹⁸ Vell. Paterc II 109.

Laibach) tauriscus városnak nevezi (VII 313); a Κορκόρας folyó mentén is ők laknak (IV, 6, 10). Terjeszkedésük keleti határát a már tárgyalt Mons Claudiuson kívül egy helynév is bizonyítja. Ez a pannoniai Taurunum (Zimony) a Száva torkolata közelében. A szlavoniai tauriscusok territoriumának főhelyét tehát ugyanúgy hívták, mint a Liguria felé költöző testvéreiket (Torino). A tauriscusok egy részének Pannoniában való letelepedése már a kelták Pannonia felé irányuló inváziója végefelé folyhatott le, azért is vagyunk erről valamivel jobban tájékozódva. Utánuk még egy kelta törzs — amelyet az utolsónak tekintünk — jelenik meg Pannonia földjén, a boiok törzse. Megfigyelhető, hogy ez a törzs vándorlásai közben a tauriscusok útját tartja szem előtt s a kimutathatóan legrégebb hazájától, Csehországtól kezdve mindvégig megjelenik ama területeken, ahol a tauriscusok megfordulnak. A Po-síkságon a tauriscusoktól keletre találkoznak velük. Központi helyük Bononia (Bologna).¹⁹ Noricumba csak Caesar galliai proconsulatusa kezdetén (58. év) törnek be, amint Caesar ezt feljegyezte (b. g. I, 5): *in agrum Noricum transierant, Noreiam oppugnant*, Noricumi megtelepedésükkel a már erősen keltizálódott vidék teljesen kelta jelleget nyer. Noricumban a tauriscusok fölött helyezkednek el Staiersország és Alsó-Ausztria területén. Pannonia nyugati szélén a Dráva fölött Ptolemaios meg is jelöl egy Βοωνία nevű helységet, amelyet ezideig nem lehet ugyan jelenkori községgel azonosítani, de mindenesetre ez a név is utal a boiok jelenlétére. A boiok azonban követik a tauriscusokat kelet-szlavoniai telepeik felé is. Lehet, hogy amint a Po-síkságon a rómaiakkal való közös háborúk, Szlavoniában a dák veszedelem állítja egymás mellé a két kelta törzset. Ez tűnik ki Strabon szavaiból is (V 1, 6): „Kivándorolva (a boiok a Po vidékéről) dunamenti vidékre, a tauriscusokkal együtt laktak harcolva a dákok ellen.“ S valamint Lombardiában Torino mellett ott találjuk Bolognát, úgy Szlavoniában is találunk Taurunum (Zimony) mellett egy Bononiát (Bánostor a Duna partján), a boiok középpontját.²⁰ A boiok terjeszkedése kelet felé még tovább folyik a Duna mentén Moesia területén is. Strabon thrákokkal keveredett keltákról is tud (VII 3, 2 C 296): τούτοις (τοῖς Θραξί) δὲ καὶ τὰ Κελτικά (ἀναμεικταί). Ezek a kel-

¹⁹ Holder s. v.; Duhm, Lex. d. Vorg. VI, 289.

²⁰ Különös, hogy Bononiát csak késői forrásaink, mint az Itinerarium Antonini (243), a Notitia Dignitatum (XXXII 44), Ammianus Marcellinus (XXXI 11, 6) nevezik meg. Az utóbbi Bononiát Sirmium dunai kikötőjének mondja, ami lokalizálásához jó adat. Ugyanennek a helynek illyr neve is volt, mert a feliratok (CIL III 3700—3702) s a ravennai geográfus Malata-ja (a Tabulán „Milata“) ugyancsak Bánostorra vonatkozik. E nevekből a latin malus és bonus kicsengése okozta, hogy voltak, kik az itáliai Maleventum Beneventum mintájára ominózus névcserét tételtek fel. (Így Böcking 669. l., Kenner: Noricum u. Pannonien 117. l. i. jegyz.) A Bononia-ban rejlő „Bon“-tő azonban a keltában *alapot* jelent. (Dottin, La langue Gauloise, 1920, 235. l.)

ták pedig szerinte boiok, skordiskusok (tévesen!) és tauriskusok. Moesiai központjuk a boioknak ugyancsak egy Bononia nevű helység, amelyet a régi magyar nyelv *Bodon* néven ismert (d lép az n helyébe disszimilációs úton), a mai Vidin. Ezeknek a boioknak és tauriscusoknak is a nyugatabbra székelő, Strabonból ismert Kritasiros volt a királya. Neve fiának, Gesatorixnak a Mallnitzer Tauernben talált érmein is szerepel.²¹ A békésebb illyr és thrák lakosságra rátelepedett harciasabb kelta elem azonban még az I. század közepe után, tehát nem sokkal később, hogy a boiok e vidéken megtelepedtek, összeközösbe kerül az akkor hatalma tetőpontján álló dák birodalommal, melytől őket Bánostor és Vidin között a Duna választotta el.

Strabon több ízben tesz célzást a boiok és tauriscusok pusztulására. E törzsek addig harcolnak a dákok ellen, amíg tökéletesen el nem pusztultak (έως άπίλοντο πανθενεί. V 1, 6). Burvista dák király a Kritasiros uralma alatt álló boiokat és tauriscusokat teljesen megsemmisítette (άρθην ήφάνισε VII 3, 11). Strabon kifejezőmódja csakugyan arra vall, hogy a dákok jelentékeny csapást mértek a keltákra s őket teljesen kipusztították. Az a kérdés azonban, hogy honnan, milyen vidékről? Magától adódott, hogy a Pliniustól említett (n. h. III, 146) *deserta Boiorum*-ot ezzel a pusztulással összefüggésbe hozták. Ez a vidék Noricum és Pannonia között terül el, Noricum folytatása kelet felé (Noricis iunguntur) a desertum és a Pelso tó, amelyen a mondottakkal kapcsolatban csak a Fertő tavát érthetjük. Hogy ez a desertum azonban nem lehet összefüggésben a dákok győzelmével és a boiok kipusztulásával, több érvel is bizonyítható. A dákok Nyugat-Magyarország vidékére csak Pozsony és Nyitra megyék felől törhettek volna be, ahová ugyan Burvista korában kiterjesztették hatalmukat, birodalmuk súlypontja azonban innen mégis távol volt. Nem látszik indokoltnak, hogy a Duna jobbpartján, Noricum határán, olyan területen, amely hazájukkal szerves összefüggésbe sohasem kerülhetett, terjeszkedni igyekeztek volna. Pozitív bizonyíték azonban e feltevés ellen maga Strabon szövege. Eszerint Burvista átkel a Dunán, Thrákiát pusztítja Makedoniáig és Illyriáig, ahol a thrákokkal keveredett keltákat (τους Κελτους τους άναμειγμένους τοις Θραξί), a Kritasiros alatt élő boiokat és trauriscusokat semmisíti meg. Ujabban Paulsen²² a boiok vereségének színterét a Tisza torkolata körül keresi. Mi a két Bononia figyelembevételével Bánostor és Vidin között véljük a kérdéses helyet megtalálni. Nyilvánvaló végül, hogy a boiok Pannonia egész területéről való kipusztulásáról a Kr. e. 1. században szó sem lehet.²³ Hiszen még a Kr. u. 2. században is említi őket

²¹ Kubitschek, *Jhfte des Öst. Arch. Inst. IX (1906) 70.* és köv.; *Anz. d. Wiener Akad. phil.-hist. Klasse 1929.*

²² *Die Münzprägungen der Boier RGK. 1933. I. Textb. Bevezetés.*

²³ Patsch: *Beiträge zur Völkerkunde Südeuropas V 44. Anm. 6.*

Ptolemaios Pannonia nyugati határán (II 14, 290—91), ugyanitt a Boius névvel feliraton is találkozunk CIL III, 14359/23, amire Alföldi professzor úr tett figyelmessé, s ismeretes az a fermói felirat (CIL X, 5363), amelyben a boiok és azalok civitálásának praefectura szerepel.²⁴ A boiok területének keleti határa eszerint Komárom és Győr megyék között lehetett (mert a komárommegyei Azaum körül már azalok laktak), amiből következik, hogy a boiok éppen azon a területen telepedtek meg, amelyet Plinius desertumnak jelöl.

A boiokat ezek szerint a dákok a Duna belgrádi szakasza mentén irtották ki. Mit jelent viszont akkor Plinius desertuma? Paulsen (i. h. 6. l.) a magyarázatot tájrajzi adottságokban kereste: „Die Bezeichnung als deserta für die Wohnsitze der Boier bezog sich daher mehr auf die Öde der Landschaft, als auf die Ausrottung ihrer Bewohner.“ Ugy hiszem, hogy csak részben van igaza, amennyiben a „deserta“ elnevezés eredetét nem a nép kipusztulásából származtatja. A „deserta“ helyes magyarázatára talán Caesar commentariusainak olvasása közben jöhetünk rá. Caesar írja a suebekről (b. g. IV, 3): *Publice magnam putant esse laudem, quam latissime a suis finibus vacare agros* (= dicsőségnek tartják, hogy határuk mentén nagy terület pusztán maradjon). Persze ezt az eljárást csak „dicsőségvágy“-ból magyarázni nem nagyon meggyőző s Caesar korrigálja is magát (VI 23): *simul hoc se fore tutiores arbitrantur repentinae incursionis timore*. A határmenti pusztaságok a hirtelen betörést lehetetlenné teszik. A védekezésnek ez a módja előttünk legkevésbé ismeretlen, hiszen a honfoglaló magyarság is ezt a védelmi rendszert alkalmazta, amelyet Tagányi Károly kutatásai óta gyepü és gyepüelve terminusokkal jelölünk. A *deserta Boiorum*ban is ilyen természetű gyepüelvével vélünk látni. Ez a védekezési eljárás az ősi európai népek gyakorlatában sem lehetett ismeretlen. A suebekről a mondottak alapján tudjuk, hogy alkalmazták a desertumot. A boiok desertumát megemlíti Strabon is (VII 1, 5 ἡ Βοίων ἐρημία), nem biztos azonban, hogy Plinius desertumával azonos területet akar vele megjelölni. A helvétek pusztaságát viszont Ptolemaios ismeri (II 11, 6 ἡ τῶν Ἑλουητίων ἐρημος). Az pedig mégis valószínűtlen lenne, hogy egészen különböző jellegű vidékek tájrajzi jellemzését egyetlen terminus technikusként használt szóval akarták volna görög és latin szerzők egyaránt megörökíteni. Ha már most a desertumban a gyepüelvével látjuk, akkor Plinius következő szavai is érthetőbbekké válnak. A boiok Noricumban a tauriscusok felett letelepedvén, a pannoniai törzsek felől gyepüvel határolják el magukat. Amikor a Kr. e. I. század végén a római befolyás a noricum-i kelta regulusok fölött érvényesülni kezd, a desertum a romanizálódásnak induló Noricumot választja el a még barbaricumnak számító Pannoniától. De mikor már a rómaiak Pannonia területén is fel-

²⁴ Kuzsinszky B.: Solva. Klebelsberg-Emlékkönyv, 1925. 107—119. l.

hatolnak a Dunáig — ami Pannonia nyugati felében legkésőbb Tiberius markoman hadjárata idején elkövetkezett — a desertum fenntartásának többé értelme nem volt. A telepítést Nyugat-Magyarország területére azonnal meg is kezdhették s a Flavius-korban már virágzó városok létesültek ezen a földön. Ezért mondhatja Plinius a desertumról: *iam tamen* (tehát a Flavius-korban) *colonia Divi Claudi Savaria et oppido Scarbantia habitantur*. Minthogy Scarbantia,²⁵ amikor municipiummá lett, a Julia jelzõt kapta, a város alapjait még a gens Julia egyik tagja (valószínűen még Tiberius) vetette meg. Még pedig magukkal a boiokkal népesítik be először a rómaiak a desertumot, azaz a jelentőségét elveszített gypüelvére telepítenek közülük. A desertum kelta lakossága mellett tesz tanuságot Savaria és Scarbantia kelta neve. Scarbantia eleinte egyszerű kelta község (még Plinius is csak oppidumnak nevezi), amelyet keményre égetett földsánc vett körül. Ennek nyomát a római fal alatt a régészet kiderítette.²⁶

A később keletkezett Savaria colonia már talán inkább mesterséges város, melynek megalapításánál rögtön nagyobb szerepe lehetett a rómaiaknak. (A város a Dráván inneni Pannonia legelső coloniája, a savariai feliratokon túlnyomóan tiszta római neveket találunk.) Így azután a desertumra telepített boik egészen Komárom megye határáig terjeszkednek keletre a már római provinciában s az azalok telepeivel szomszédságba kerülnek. Az egykori desertum emlékét azonban Sopron jelenkori német neve (Ödenburg) is őrzi.

Graf András.

*

Contributions à la géographie politique de la Pannonie.

Essayant de délimiter la Pannonie à l'ouest et au nord, nous nous heurtons à certaines difficultés. De nos jours déjà il est bien connu que le texte de Ptolémée (le „codex“ X) se rapporte aussi aux extrémités du nord et du sud de la frontière de l'ouest, parce que le mont „Cetius“ s'étend du Danube à Poetovio et ne désigne pas seulement le Wienerwald d'aujourd'hui. L'origine celtique de ce nom n'est pas du tout sûre, puisque nous rencontrons une montagne du même nom dans le pays des Illyriens, d'après une donnée de Tite-Live (43, 21, 7.), ce qui est une preuve manifeste en faveur de la thèse d'après laquelle la population primitive du Norique appartenait aussi à la race illyrienne.

La frontière du sud part de Birnbaumerwald (identique à l'Okra de Strabon) et va parallèlement au Caravanca — suivant le texte de

²⁵ A Scarbantia név végződése, ha emlékeztet is illyr végződésekre, nem tekinthető illyr helynévnek nemcsak történeti, hanem nyelvi okokból sem. A Scar-bantia elválasztás (Krahe i. m. 82; 111 és Lex. Altillyr. Personennamen 1929, 153.) nem állhatja meg a helyét. A helyes elválasztás csak Scarb-antia lehet. A „Scarb“-tő az írben *gázlót* jelent (Holder: Altkelt. Sprachschatz s. v. 1180.), Galliából Scarb-ona helynevet, Milano és Torino között Carb-antiát ismerünk. A Vita Eusebii-ben pedig Scarb nevű folyót is találunk (I, 5 ASS 16 mart. II. p. 453 B).

²⁶ Bella L. Arch. Ért. 1896, 223. l.

Ptolémée, — par conséquent, directement vers l'est, de sorte qu'elle doit traverser les Capelles en Croatie (dits „Αλβια όρη“). A l'endroit où cette frontière méridionale atteint la ligne de démarcation de la Pannonie Supérieure et Inférieure, s'élèvent les montagnes nommées, par Ptolémée βιβλια όρη. D'après cette indication géographique nous pouvons admettre que les βιβλια όρη sont identiques avec les montagnes Papouk et Bilo en Slavonie. Quant au nom de ces montagnes, il remonte à la dénomination d'une espèce de vigné appelée βιβλιος ou βύβλιος d'après la ville phénicienne qui en était le pays d'origine. Ajoutons que plus d'une région viticole est appelée du même nom. En ce qui concerne la viticulture florissante de la Slavonie, nous possédons d'autres données s'y référant à partir du 3e siècle. En revanche, pour ce qui est des populations autochtones, fort peu nombreuses sont les données susceptibles d'une interprétation philologique. La dénomination de „pannonien“ doit être considérée comme un terme collectif appliqué à plusieurs peuples. Au commencement on n'avait compris par là que les peuples habitant le territoire entre la Drave et la Save (Florus, 2, 24). Après l'extension de la province de Pannonie jusqu'à la rive du Danube il en résulta que cette dénomination embrassa tous les peuples établis entre la Drave et le Danube. Quant aux noms de ces peuples, ils nous fournissent de précieux témoignages sur leur descendance ethnique. Il est certain que les noms des peuples autochtones s'étendant vers le nord jusqu'à la ligne de la Drave, se laissent ramener à des mots illyriens, tandis qu'entre le Danube et la Drave, on trouve aussi des peuplades d'origine celtique. La peuplade des „Hercuniates“ ressortit également aux Celtes, puisque ce nom désigne, à notre avis, des gens originaires de Hercynia Silva. L'élément — „at“ — n'est qu'un suffixe illyrien ajouté au radical celtique Hercunia. En Slavonie, on retrouve le même syncrétisme linguistique dans les noms ethniques de „Taurisci“ et de „Scordistae“ puisque les Taurisci, quoique d'origine celtique, sont appelés aussi „Tauristae“; d'autre part les Scordistae, d'origine illyrienne, sont mentionnés aussi sous le nom de „Scordisci“. On en peut conclure que Celtes et Illyriens vinrent se mélanger dans ce pays. Rappelons encore que les Taurisci et quelque temps après les Boïens atteignirent également la Slavonie, ces derniers peu avant les Romains. Les Taurisci et les Boïens sont connus pendant leurs migrations toujours comme des peuples voisins. Nous les trouvons l'un près de l'autre en Bohême, en Lombardie et en Norique. Pour démontrer leur voisinage aussi en Slavonie, outre les dates de Strabon, aussi leurs villes, nommées Bononia et Taurunum nous fournissent autant de preuves évidentes, puisque leurs centres de Slavonie (Bánostor et Zimony) portent les mêmes noms que leurs villes principales en Lombardie. Strabon rapporte encore que le Dace Bourvista avait anéanti le peuple de Kritasiros. Il est certain que le théâtre de ces luttes devait être cherché le long du Bas-Danube, au sud de Belgrade (entre Bánostor et Vidin). Si, en effet, c'est là que les Boïens et les Taurisci furent anéantis par les Daces, cette région ne pourrait être identique avec les „deserta Boiorum“ cités par Pline l'Ancien et désignant le territoire entre le Norique et la Pannonie, ancien pays des Boïens, où les Daces les avaient anéantis. Il n'est nullement probable, faute de tout témoignage historique, que les Daces soient parvenus dans le Burgenland actuel, une région si lointaine du centre de leur empire. Ce fait serait d'autant moins admissible puisque les Boïens subsistèrent justement dans cette région, s'étendant vers l'est jusqu'au territoire des Azali. Ils ne furent donc anéantis qu'au

sud, dans les régions danubiennes. Le mot „deserta“ qu'on trouve chez Pline, ne pourrait donc désigner un lieu inculte. Les auteurs grecs connaissent également les déserts des Boïens et des Helvétès. Ces territoires doivent être des lieux délaissés pour des raisons stratégiques. Ils sont mentionnés aussi par Tacite à propos des „Suebi“. Aussi les Hongrois au moment où ils venaient de s'établir dans le territoire de la Hongrie historique, s'entourèrent de pareils espaces abandonnés. Les Boïens du Norique se virent forcés de faire des limites de ce genre justement de ce côté parce que c'est là que les attaques étaient à craindre. Après que les Romains eurent conquis la Pannonie, les déserts perdirent toute leur importance à tel point que précisément des Boïens y furent établis. C'est pourquoi Pline put constater qu'on à son époque y trouvait des villes aussi florissantes que Scarbantia et Savaria.

André Graf.

GOSZTONYI PÜSPÖK ÉS PÁRIZSI MESTERE.

Szelestei és kövesszarvi Gosztonyi János püspök és Jodocus Clichtoveus Sorbonne-i teológus barátságának gyümölcse az a három 1516—1519 között nyomtatásban megjelent munka, amelyekre az ösztönzést francia barátjának, párizsi tartózkodása idején adhatta a püspök.

E magyar humanistának párizsi körét Eckhardt Sándor világitotta meg, a neki ajánlott munkákat analizálta, a humanista püspök szellemi arculatát s eszmevilágát rajzolva meg.¹

A párizsi évek első terméke az Elucidatorium (1516), ezt követi a zajos körülmények között megszületett De necessitate peccati Adae (1519),² s befejezi tragikus végű királyunknak, II. Lajosnak szánt, a fejedelmi köteleességeket tárgyaló könyv, De regis officio 1519-ben.

A köztük fennálló szíves viszonyról kézzelfoghatóbb bizonyítékul szolgál a Nemzeti Múzeum Kézirattárából előkerült Clichtoveus-munka, amely tanúsítja, hogy a püspök nem felede el azokat az eszméket és tanokat, amelyeket Lutetia Parisiorum ékes doktorai között sajátított el. Clichtoveus e művéből a püspök nagy tervei bontakoznak ki, azoknak a munkáknak a távoli körvonalai, amelyeknek megvalósítása egy emberöltő munkásságát is képesek lettek volna serénységgel betölteni.

A püspök jóval hazatérte után 102 kérdést küldött el Párizsba. Ezekre felelt meg Jodocus Clichtoveus 102 responsumban s számos személyes „additamentum“-ot vagy mondjuk „adnotatio“-t tartalmazó baráti sorokat fűzve a sokszor komor témákat fejtegető Quaestio-khoz.

A feleleteket vagy megoldásokat októvalakú, gótikus cursivával, 16 mindkét oldalon latinul teleírt 14·5 × 21 cm méretű

¹ Eckhardt Sándor: Magyar humanisták Párizsban. Budapest, 1929, Minerva-könyvtár XIX.

² A Nemzeti Múzeum Apponyi-könyvtárának példányait használtam. Apponyi-kt. 113, 133, 134.

foliólapon küldötte el.³ A kódex összesen 18 foliót tartalmaz, amelyekből kettő nem tartozik a szöveghez. A csillagászati ábrákkal és fejtegetésekkel teli lapokat ugyanaz a kéz írta.

A munkát a párizsi mester a következő szavakkal ajánlja a püspöknek: Ad Reverendum in Christo patrem et dominum D. Joannem Gozston, episcopum Jauriensem dignissimum: nonnullarum quaestionum per Judocum Clichtoveum Neoportuensem dissolutio certo ordine numeroque digesta.“

Gosztonyi előtt, idehaza olvasmányai, társalgása, életkörülményeinek adottsága folytán kérdések és problémák merültek fel, melyeket szorgalmasan lejegyzett, és egy könyvecskében, „Exemplar“-ban összegyűjtve ezeket, el is küldötte Párizsba.⁴

A feleletül érkezett Dissolutio előljáró ajánlásában Clichtoveus a kérdéseket „bizonyos rend szerint előadottnak“ mondja. Ez a sorrend nem folyik sem a tárgyalt témák egynemű természetének csoportosításából, sem a kifejtések és megoldások logikai sorrendjéből. Ötletesség fűzi őket egymás mellé s a számok egymásutánja, időrendi kifejlődése az érdeklődés növekvő körének. Az egyikben a dézsma jogosságának alapját szeretné ki tudakolni,⁵ vajjon isteni törvényben gyökerezik-e ez, az utána következőben minden átmenet nélkül arról kívánna felvilágosítást kapni, melyik szárnyalja felül a másikat: a püspöki méltóság vagy a királyi hatalom. Majd érdeklődése a bójtról szóló többször visszatérő kérdésben laposodik el.

Ennek a munkának mégis nagy előnye volt. Ha formája ridegnek is látszott: feladott quaestio, utána responsum, Clichtove-nak mégis sikerült tágítani ezen az alakon a már említett személyes adnotatio-k hozzáfűzésével. Amíg az Elucidatorium előszavában a baráti melegséget a közönség szemé, az olvasók széles világa nem engedte a maga frissességében fellángolni, itt közvetlenül szólalhatott meg nemcsak a doktor és tudós, de a jóakaró személy, a barát is.

Az analízis feladata lenne először rögzíteni azokat a terveket, felsorolni azokat a munkákat, amelyeknek megírására sürgette Gosztonyi a párizsi doktort.

Másodszor megvilágítani lelki portréját és konkrét adatokból kifejteni azokat a szellemi áramlatokat, amelyekkel rokonszenvezett: érdeklődését a platonikusok: Jamblicus, Proculus, Porphyrius, Plotinus iránt, — nagy szeretetét a „szárnyaló“

³ Nemzeti Múzeum. Cod. Lat. Med. Aevi, 348. A kézirat Erdélyi Pál idejében az Országos Levéltár által a Hunyadi Levéltár cseréjére felajánlott anyaggal került a Nemzeti Múzeumba. V. ö. Növedéki Napló 1895. 30. sz.

⁴ 36. quaestio. Erdemes volna *Clichtove* hagyatékában utánanézni ennek a példánynak. Könyveinek nagy része a Collège de Navarre birtokába ment át, innét pedig a Bibl. Mazarine-be vándorolt.

⁵ 76. qu. Qua autoritate aut ratione probari possit: decimarum solutione esse de lege dei.

misztikus Dionysius Areopagitával szemben — s kedvenc elmerülését a grammatikával ölelkezett filológiai exegezisben.

Végül érintkezésért kell megállapítanunk a legortodoxabb párizsi iskolával, hol a harcosoknak gyakorlati tábora, a főpapok életének megreformálását tűzte ki célul, továbbá annak a tudós-nak nevét kell citálnunk, ki őt otthonában felkereste és aki táplálta benne középkori szellemét egy már kilobbanó iskolának, melynek neve nominalizmus volt.

*

A kódex elején a 11. kérdésben kíváncsian kérdezi a magyar tanítvány, miért fordul elő a templomban olvasott evangéliumi és leckerészekben oly kifejezés, amelynek nyoma sincs a szentírásban: mint fratres, testvérek, abban az időben, in illo tempore.

Ez csak azért van, feleli a párizsi doktor, hogy az olvasandó rész zökkenő nélkül kezdődjék és fejeződjék be.

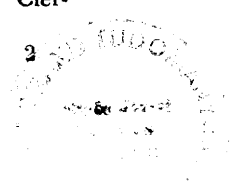
Az elküldött kérdéssel kapcsolatban — evangéliumról lévén szó — annak a jámbor óhajának adott kifejezést a püspök, hogy szeretné kiadni a Clichtoveus készítette evangélium-magyarázatok. Kérte továbbá Clichtoveust, készítene az apostolok katolikus leveleihez, az Apostolok Cselekedeteihez és az Apokalypsis-hez kommentárokat.

Clichtoveus csodálkozással vett tudomást „az igen Tiszteendő Atyának“ ezekről a terveiről. Nem emlékszik, hogy a püspök számára valaha is készített volna ilyen magyarázatok, amelyeket az ki akar adni, mert még csak nem is munkálkodott ilyenekben. A kommentárokat se várja tőle a püspök, nincs rá elegendő ideje. Elég magyarázatokot írtak már ezekhez, azokat olvassa.⁶

Kitért a püspök tervei elől. De a biztató szavak nem eshetek száraz sziklára. Kerek két évtized múlva, vállán öregségét érezve már, hozzáfog ahhoz, amire még férfikora derekán nógatta magyar mecénása. 1537 augusztus 14-én bejegyzi előadásának naplójába „incepi in predictis meis lectionibus expositionem libri Actuum apostolorum.“⁷

⁶ Quantum autem ad illum pium tuum desiderium dignissime presul: quo cupis in lucem emitti explanationem in evangelia quam putas me parasse, petis insuper me commentarios edere in epistolas catholicas apostolorum, in actus apostolicos et apocalipsin. Non meminisse insigni tue paternitati aliquam in evangelia explanationem fecisse, neque unquam aliquid in ea elaboravi: quinimmo nec vires michi assunt sufficientes: ad tale aliquid in quemquam librorum prius nominatorum elucubrandum. Idecirco id a me non expectetur. Satis superque habentur expositores in dictos libros. Illic legantur. (Quest. 11. 3ª fol.)

⁷ Clerval J. Al. De Judoci Clichtovei Neoportuensis, doctoris theologi parisiensis et carnotensis canonici, vita et operibus (1472—1543), thesim proponere Facultati litterarum, parisiensi. J. Al. Clerval. Parisiis, apud A. Picard et filium; 1894, 127—128. l.

A két másik munkának a magyarázatát élete utolsó éveiben készíti el. 1541-ben megkezdí a katolikus levelek: Jakab, Péter I., János II., III., Júdás epistoláinak tárgyalását s magyarázatait 1542-ben a másik kívánt munkának, az Apokalypsinek fejtegetésével zárja le. Hogy húsz év messzeségéből fülébe csengett-e még a püspök egykori kéro szava, élt-e még benne valami abból az indításból, amelyet az hozzá intézett, nem tudni. Lehet, hogy igen s így nem maradt magyar barátja emlékének semmivel sem adós.

A következő kérdés egy csapásra eldönti a kódex iratásának *idejét* s Gosztonyi párizsi tartózkodásának esztendejét.

Az apostolok számának tudakolásánál nagyon szeretne volna, ha Clichtoveus a számok misztikus jelentéséről hamarosan kis művecskét készítené számára.⁸ Lehet, hogy a 12-es szám misztikus jelentésének kifürkészése sürgette erre a kérésre.

Hogy a számok a láthatatlan dolgok szimbólumai, már Hugo a St. Victore, Raymondus Lullus, Nicolaus Cusanus, az újak közül Pic de Mirandole, Reuchlin, Germain Ganay erősen állították.⁹ A párizsi humanistákat is izgatta e rejtett tudomány, mert 1511 októberében Aléandre, Bouelles, Budé már a számok misztikus jelentésén vitatkoznak.¹⁰

A püspök is szeretett volna a mélyére hatolni ennek a misztikus világnak, hogy megtudja, hogy egy (monas) az Isten egységét, *kettő* (binarius) a szeretet kettős parancsát, *három* a Szentháromságot s a három teológiai erényt, *négy* az evangelistákat és a sarkalatos erényeket, *öt* Krisztus öt sebé, az ember öt érzékét, *hét* a sabbatot, meg a Szentleket az igazi egyetemességgel jelenti, a *nyolcas* (octonarius) pedig a jövendő feltámadás napjának a szentek örök nyugalmanak jelképe.¹¹

Clichtoveus megint nem teljesíthette a püspök óhaját, mert a munka, mely a misztikus jelentést tárgyalná, régen napvilágot látott. „Nem szükséges ebben tovább fáradni“ — toldja a feleletet alá — „mert négy évvel ezelőtt már könyvet írtam erről. Homlokára: De mystica significatione numerorum címet írtam. Ez a könyv ki is nyomattatott, amikor Fótisztelendő Uraságod a párizsiak között időzött. Ha nem lenéd e könyvecskét a többiek között, mihelyt megbizonyosodom erről, rögtön hozzád küldöm.“¹²

⁸ 14. qu.

⁹ Clerval i. m. 67. l.

¹⁰ A. Renaudet: Préréforme et humanisme à Paris pendant les premières guerres d'Italie (1497—1517). Paris, 1916, 620. l.

¹¹ Bibliographie des oeuvres de Josse Clichtove. Publication de l'Université de Gand; Gand, 1888, 72. l. — Clerval i. m. 67. l.

¹² Quod autem Reverenda tua dignitas efflagitat a me componi opusculum de mysteriis numerorum: non est in ea re necessarium amplius elaborare. Nam transactis iam quatuor annis composui super ea re librum: quem inscripsi de mystica significatione numerorum. Et is

A munka, amely a püspök tudós kíváncsiságát volt hivatva kielégíteni, 1513 december 16-án hagyta el Henri Estienne nyomdáját.¹³ E szerint a püspök — mint Eckhardt Sándor helyesen tette fel — 1513 végén 1514 elején tartózkodott Párizsban. Mivel 1514 március 23-án Bakócz Tamás fényes budai bevonulásán már Gosztonyi is megjelent, úgy a párizsi tartózkodás 1513-ra és 1514 elejére szorítkozik.¹⁴

A másik probléma megoldása, hogy *mikor küldötte el Clichtoveus Dissolutióját Gosztonyinak*, a fentebbiekből önként adódik. Saját szavai szerint, amikor e sorokat róttá, a számok misztikus jelentéséről szóló munkája már négy éve közkézen forgott.

A jelen ködexet tehát *1517-ben írta és küldte el Gosztonyinak*, egy évvel az Elucidatorium után.

Számos utalás is fordul elő a kéziratban erre a munkára, számos magyarázatot is merített belőle. Mintegy hét kérdésre adott feleletében idézi és használja fel Gosztonyinak ajánlott ezen első munkáját.¹⁵ Kezdve azon, hogy miként kell mondani a Lajos szó latin nevét: Lodovicus vagy Ludovicus? Mindkettő helyes, feleli Clichtove és rövid fejtégtés után az Elucidatorium I. könyvének Szent Lajos francia király Gaude mater ecclesia himnusz-annotációjához utalja.¹⁶ Ily problémákra vonatkozólag g-vel vagy m-mel kell-e írni, mint a dragma szót;¹⁷ pentecosteban, hol a hangsúly s mit jelent e szó;¹⁸ vajjon letániát kell-e ejteni vagy litánia-e a helyes szóhasználat;¹⁹ miért mondják ezt christiani fideles, gentiles infideles et Judaei perfidi;²⁰ a therapeuták kérdésében és annak megokolásában, hogy miért nevezik a mi vallásunkat egyetemesnek, mikor másokéhoz képest hívei-

emissus fuit in lucem: cum honoranda dominatio tua apud parisios diuersaretur. Si non habetur ille libellus inter ceteros libros tuos, cum fuero illius factus certior: illico illum ad te mittam. (Qu. 14. 3b. fol.)

¹³ Teljes címe: De mystica numerorum significatione opusculum: eorum presertim qui in sacris litteris visitati habentur, spiritualement ipsorum designationem succincte elucidans. — L. Bibl. des oeuvres de Josse Clichtove: i. m. 71—73. l.

¹⁴ Sörös Pongrác: Adatok Felsőszélestei Gosztonyi János püspök életéhez. Religio, 1909, 599. l. — Eckhardt Sándor: i. m. 4. l.

¹⁵ 37; 40; 43; 44; 70; 91; 97. qu.

¹⁶ 37. qu. — Elucidatorium ecclesiasticum ad officia ecclesiae pertinentia planius exponens. Parisiis 1516. 66b. fol.: „Id nomen Ludovicus usitatus...“ Ómaga mindig így használja De laudibus sancti Ludovici regis Franciae 1516-ban megjelent munkájában is.

¹⁷ 40. qu. — Elucidatorium id. kiad. 59b. fol.

¹⁸ 43. qu. A kéziratban csak per tangentem említi meg, hogy pentecoste: significat quinquagesium sive quinquagenarum dierum. Pár szóval bővebben ír erről az Elucidatorium-ban. 97a. fol.

¹⁹ 44. qu. Litániát kell mondani, mert a görögben is iotával írják. Ugyanezt mondja az Elucidatorium 109a. fólióján is, a nagyszombati keresztvíz-áldás szertartásának kifejtésénél.

²⁰ 70. qu. — V. ö. Elucidatorium i. k. 101b. fol.

nek száma igen csekély²¹⁻²² — egyaránt az *Elucidatorium* fel-
lapozására utasítja a magyar püspököt.

*

Oly tevékeny embernek, mint Gosztonyi, kinek politikai elfoglaltsága és egyéb közéleti méltóságai nem engedték meg, hogy szenvedélyének hódolva elmerüljön a teológia különféle ágaiban, szüksége volt legalább is lexikális ismeretekre olyan ponton, hol ismereteit felfrissíteni és kibővíteni szerette volna. Újabb tervet vetett fel tehát Clichtoveus előtt.

A Lajos-Ludovicus név ortografiája körül forgó kérdés után Clichtoveus szembetalálta magát egy meglehetősen homályos kéressel, tervvel, amelyet sem a beszúrást megelőző és követő szöveg, sem a kérdés természete nem világított meg. „Ezen a helyen azt kéri tőlem Kiválóságod — írja Clichtoveus —, hogy a teológiai írókat ismertessem, mit írtak, mikép vélekedtek. De nem tudom kivenni, milyen tárgyban kívánnád e szerzők véleményét írásban látni. Nem is gyaníthatom egykönnyen, ki sem sillabizálhatom a jelen kérdések gyűjteményéből.“ Inkább Johannes Tritemiuszt ajánlja a püspöknek, hol könnyen megtalálhatja azokat a kiváló írókat, kik a szent teológiában és a szent iratokban jeleset alkottak.²³ Az alig egy éve elhunyt Tritemiuszt ajánlotta tehát, ki Sponheim-i klostromát a germán humanisták, Reuchlin, Celles Konrád, Wimpfeling, Pirckheimer melegedő tűzhelyévé tette.²⁴ Ha ennek a mesternek — ki nemcsak a skolasztikában, latin-görög klasszikusokban volt jártas, hanem az asztronómiában, fizikában és kémiában is — *De scriptoribus ecclesiasticis* művét Gosztonyi tényleg kezébe vette, akkor tüzetesen megismerkedhetett az eddig mostohán kezelt patológiával is.²⁵

²¹ 91. qu. — V. ö. *Elucidatorium* 101a. fol.

²² 97. qu. — V. ö. *Elucidatorium* 127a. fol. A jelen *Dissolutio*-ban magvasabban oldja meg ezt a kérdést, mint az *Elucidatorium*-ban: *Catholica dicitur fides nostra, id est universalis, non ab eo quod est, sed quod esse deberet.*

²³ 37. qu. *Petit insuper hoc loco insignis tua prestantia: quod theologos scriptores recenseam, et quid quisquis dixerit aut senserit. Sed nescio super qua materia ipsa petat illorum auctorum sententiam rescribi: neque id facile conjectare possem, aut ex ipso colligere harum questionum exemplari. Potius evoluendum est opus Joannis Tritemii de scriptoribus ecclesiasticis: ubi fere ad nostra usque tempora digeruntur in numerum qui unquam aliquid circa theologia aut sacras litteras preclarum scripserunt.* (6a. fol.)

²⁴ *Histórikus és teológus* 1462—1516. Bencés szerzetes. 1483-ban sponheimi apát. *De scriptoribus ecclesiasticis* munkája 1494-ben Bázelen jelent meg. — In *Capitulo provinciali ordinis fratrum beatae Mariae de monte Carmelo beszédét Clichtove 1534. évi beszédgyűjteményébe is bevette.* L. *Bibl. des oeuvres de Josse Clichtove: i. m. 419. l. Trithemiusra vonatkozólag l. még: Clerval i. m. 75. l. Renaudet: i. m. 260. és passim.*

²⁵ *Pirene, Perroy, Renaudet, Handelsman, Halphen: La fin du moyen âge: L'annonce des temps nouveaux (1453—1492).* Paris, 1931, 192—193. l.

Míg Clichtoveus az eddigi terveknek fanyalogva nézett elébe, a kérdésekre huzakodva felelt, a püspök másik kedvtelését, a grammatikai magyarázatokat szokatlan buzgósággal készítette el. Mintegy huszonhét kérdésnek ilyenmódi magyarázat a tárgya. Pedig a túlságos filológiai bogarászkodás, amire a püspök per excessum vetette magát, nem volt Clichtoveusnak egészen inyére. De e kódexben kedvét tehetta baráti tanítványának, nem úgy, mint egy évvel ezelőtt, a nyomtatott *Elucidatorium* lapjain, hol a püspök kívánta grammatikai magyarázatok miatt magát takarni igyekszik.²⁶ „Grammatikai értelmezést is előírtál nekem“, — írja ott — „ahol a dolog természete azt úgy hozza magával. Ha azt, amit írtam, valaki elítélné vagy megszólná, ezt a hibát (ami bizonyosan nem az), Néked rójja fel, ki tőlem ezt kérted.“

Gosztonyi is hódolt a párizsi diákok között elharapódzott grammatizáló szenvedélynek, mert ugyanazokat a témákat feszegeti, amelyeknek vitatásáért Clichtoveus megdorgálja a Sorbonne hallgatóit.

Ilyen kétségei vannak: vajjon subsanno-t egy vagy két n-nel, michi-t c-vel vagy h-val kell-e írni.²⁷ Ugyanennek a szónak, michi-nek a boncolgatását veti Clichtoveus az ifjak szemére pünkösdi második beszédében, kik „szakadást szítnak egymás közt parányi szavakért, vetélkedve, vajjon camera-t vagy cubiculum-ot kell mondani, mikor mindkettő merőben ugyanaz... coniu-x-e vagy conjunx, michi vagy pediglen mihi.“²⁸ Híve volt a filológiai magyarázatnak ő is, de ebben túlságosan elmerülni, benne tetszelegni neki, Lefèvre tanítványának nem lehetett célja.²⁹ Szükséges a szöveg tüzetes vizsgálata, de a textus mély értelmébe az hatol be igazán, aki annak tanulmányozása után az isteni inspirációnak adja át magát.³⁰ Az *Elucidatorium* előszavában kifejezett aggodalmát itt nem ismétli meg, mert más biztató jelek megnyugtatták, hogy a püspök szelleme nem fog a grammatikai exegesis mezején elsekélyesedni.

Hiszen Gosztonyi a szárnyaló „égi madár“-nak — mint Aranyszájú Szent János nevezi Dionysius Areopagitát — köny-

²⁶ Siquidem ut ita facerem, michi legem praescribisti: et eorum etiam quae ad grammaticam attinent rationem expetiisti declarationem si quando res ipsa poposcerit adjectum iri. Si itaque id a me factum esse damnaverint aut improbaverint aliqui: tibi hoc exigenti eam culpam (quae certa nulla est) ascribant. — *Elucidatorium* i. k. 2b. fol. A kódex grammatikai vonatkozású kérdései: 8; 9; 37—44; 47—49; 51—58; 60—65.

²⁷ 60. és 49. qu.

²⁸ „Qui schismate inter se suscitant propter minutula vocabula... contententes an dicendum sit camera an cubiculum, cum sunt prorsus eadem; an classis, an regula; an coniu-x aut conjunx, an michi vel mihi. Clerval i. m.

²⁹ Asserebat quippe Grammaticam caeteris artibus dignitate minorem esse, sed esse magis necessarium. Clerval: i. m. 57. l.

³⁰ Renaudet: i. m. 625. l.

veit olvasta, elmélkedett rajtuk, kérdéseket jegyzett ki belőlük, bizonyítékául annak, hogy a misztikus szóhasználatban járatos volt és belső kincsét is magáévá tette.³¹ A püspök olvasta e misztikus munkát, neoplatonikus eszmékkal barátkozott, sőt kezeügyébe kerülvén Porphyrius és a többi platonikusok, e körüli kételyeit is feljegyezte. Ő, ki egyik kezében a dicsért Dionysziust olvasta, másikban a szidott platonikusokat tartotta, valóban nem tudta, hol itt az egyeztető álláspont. Erre volt hivatva: a kételyeket megmagyarázni, a homályt eloszlatni, orthodoxiában a püspököt megerősíteni a párizsi doktor.

Egyszer csak felbukkan egy kérdés, amelyből az új idők lehellete áradt, s Clichtoveus megdöbbenve látta, hogy tanítványa azokat a neoplatonikusokat forgatta, kiket közös mesterük, Jacques Lefèvre már a század elején hevesen visszavet.

Jamblychussal kezdi! A püspököt jogos kételkedés fogja el Jamblychusnak az egyiptomiak misztériumairól szóló könyvében vallott azon tételével szemben, hogy a testtől elvált lélek semmit sem szenvedhet, sőt még akkor se, ha a testben van.³²

Porphyrius tanítványának *De mysteriis Aegyptiorum, Chal-deorum, Assyriorum* c. könyve 1497-ben jelent meg nyomtatásban.³³ Így is hozzájuthatott, de nem lehetetlen, hogy nálunk találkozott valami eltévedt Jamblychos-hagyománnyal, hiszen — amint Ficinus írja — 1489 január 6-án Bandini-nek: Budáról erősen sürgetik Jamblychus fordítását az egyiptomiak és asszírok teológiájáról.³⁴

Súlyos és orthodoxiába ütköző tévedésnek ítélte Jamblychus mindkét állítását Clichtoveus, mert hiszen a testtől különvált lélek a tisztítótűzben is szenvedni fog. De feleletét röviden csak így fejezi be: nem tanácsolja, hogy sokat foglalkozzék Jamblychussal, ki életében meg nem szűnt acsarkodni a keresztény hitre, s kinek könyvei a pogány szentségtörő kultusz tömjénétől áradnak. „Credo michi in illis libris latet sub melle venenum, azt hiszem e könyvek méz alatt mérget rejtegetnek.“ Súlyos szavak, amelyeket egy évtized múlva szóról-szóra Luther könyvei ellen ismételt majd meg.³⁵

De nemcsak Jamblychus érdekelte a püspököt az alexandriai táborból, hanem az athéni akadémia egykori tagja, Proculus is. Lehet, hogy Ficinus irányította figyelmét a platonikusokra, mert párizsi tanulmányútja idején bizonyos ellenszenv már mutatkozott ezekkel szemben. Ficinus volt az, ki serény buzgalommal fordította e „ködös philosophusokat“: Plotinust, Jamblychust,

³¹ 91; 92; 93. qu.

³² 81. qu.

³³ Hain: *Repertorium Bibliographicum* 9358.

³⁴ Huszti József: *Platonista törekvések Mátyás király udvarában*. Pécs, 1925, 85. és 59. l.

³⁵ „in libris istis sub melle latet venenum“ Clerval: i. m. 92. l.

Proklost, s az eszméknek, mint köztudomású, szabad piaca volt nálunk is.³⁶

Proculus kapcsán azt szeretné tudni Gosztonyi, vajjon igaz-e, amit ez mond, hogy az Isten és az anyag hasonló egy máshoz, lévén mindkettő alakatlan valami. Velősen felel Clichtoveus, élesen disztingválva: Isten a legfőbb lény „*summum est entium*“, minden substantia feletti — az anyag pedig a substantiák legalacsonyabbika „*infimum est substantiarum*“, mintegy előreláthatólag a püspök esetleges kérdéseinek elébevágva, Szent Ágoston véleményét citálja avval a titkos szándékkal talán, hogy a hippói püspöknek a neoplatonikusoktól különálló világát érzékeltesse vele.³⁸

Amit ezek után mond, azon már az indulat hangja ül. Keményen kioktatja a püspököt, meg akarva jelölni további tanulmányának irányát, amelynek fel kell hagyni a platonikus iskola kétes filozófusaival való kacérkodással. Ismerve a püspök buzgó-ságát, ortodoxiáját s egészen éles ítéletét, nem akarta őt oly ösvényre vezetni, hol csak kicsiszolt agyú teológusok nem botlanak heretikus tanba.

„Nem adok arra semmit — folytatja —, bármit mondjon is Proculus, mert ennek előttem nincs tekintélye. Könyveinek olvasásától igen óvom Tisztelendő Atyaságotat, kinek inkább a szentiratok olvasásában kell jártassággal bírni, vagy legalább is Aristoteles fizikájában.“³⁹

A Dionysius eszméivel megbarátkozott püspököt féltő gond- dal akarta óvni attól, ahol a misztika éppen a neoplatonikus tanok hatása alatt sikamlós tévútra kerülhet. Gosztonyi, Dionysiusnak Az Égi Hierarchia c. munkájához írt előszavában talál- kozhatott már a platonikusokat támadó sorokkal, amelyek in- direkte nem voltak mások, mint Pseudodionysiuszt dicsőítő tirá- dák. A Coelestis Hierarchia előljáró beszédében a platonikusok- kat lopással vádolja Lefèvre. Még Ficinus is a maga javára idézi: mindazt, amit felségest írt Numenius Philon, Plotinus, Jamblychos, Proculus az isteni értelemről, az angyalokról, teo- lógiát érintő dolgokról — Dionysiusztól vették, sőt ha Ficinus

³⁶ Huszti: i. m. 49. l.

³⁷ 85. qu.

³⁸ A neoplatonikus iskolára vonatkozólag: J. Geysler: Augustin und die Phänomenologische Religionsphilosophie der Gegenwart, Münster, 1923, 32. l. — Was Augustin vom Neuplatonismus unterscheidet. U. o. 57. l.

³⁹ Neque me monet Proculi dictum: Ut quod apud me nullius sit autoritas et cujus libros dissuadeo a Reverenda tua paternitate legendos: que potius in sacrorum authorum lectioni versari debet, aut saltem in Aristotelis phisica. (85. qu.) Két Bevezetés jelent meg Aristoteles Phisica-jába, Lefèvre és Clichtoveus magyarázataival. Az egyik Krakkóban Jacobi Scapulensis (sic) introductiones in libros phisichorum. Cracoviae 1510, a másik 1514-ben Strasbourgan: Introductio in Phisicam paraphrasim. Bibl. des oeuvres de Josse Clichtove: i. m. 347—351. l.

nem lenne oly elnéző a keresztény hit ellenségeivel szemben, úgy azt mondaná kerekén: „loptak”.⁴⁰ Az a főpap, ki még azt is aggodalmaskodva kérdezte, hogy a veternyét — aminek elmondása egy napi időre van pedig korlátozva — hazai szokás szerint mondhatják-e hajnalhasadáskor, vagy pedig éjjelkor kötelesek-e azt mondani,⁴¹ hogyne akart volna tisztán látni ily bonyolult kérdésben. Nem késik a 84. questióban megkérdezni: „miért kerülendők a platonikusok és miért estek miattok sokan herézisbe?” Azért, válaszolja Clichtoveus, mert Origenes idejében összeesküdtek ezek a keresztény vallás ellen s tollukat sem átalították Krisztus ellen fordítani, ezek a könyvek mint pusztító méreg kerülendők” s istenhívő keresztény ezek olvasásába sohasem merülhet.”

A keresztény hit és a platonizmus áthidalása kísértett a renaissance-on át. Clichtoveus a püspököt az alexandriai neoplatonizmus bölcséleti synkretizmusától óvta, amely összekavarta kelet és nyugat rendszerét, zsidó, görög, egyiptomi rejtelmekkel bűvészkedett. Nem vélte elég erősnek magyar barátját arra, hogy új Ficinusként egyeztetően csapjon fel. A féltő barát kerekedett fel benne, ki aggodalommal óvta őt, az ortodoxiáját elnyeléssel fenyegető terület szíriai homokjától, „nehogy — Clichtoveus szavait idézve — a fehér és feketét megkülönböztető ítélet gyengeségéből mételyfüt szedjen kakukfű helyett s gyógyulást hozó növény helyett farkasölőt tépjen.” Ezek a platonikusok pedig Jamblychos, Porphyrius, Proculus.⁴² Bővebb felvilágosítás végett Lefèvre magyarázatára utalja, amelyet De divinis nominibus készített. Maga Clichtoveus sem tett mást, mint mesterének explicatióit, néha a kifejezéseket is hűen átvéve, világosabban előadta ugyanarra a következtetésre jutva: „Napjainkban a platonikusok rajongóitól ugyancsak óvakodni kell.”⁴³

A püspök is, mint renaissance-lélek, a platonizmus és a keresztény misztika kiegyeztetéséről ábrándozott, de csakhamar rájött arra, hogy a maga erejéből nem nézhet szembe a rosszhírű platonikusokkal, tehát újból Clichtoveushoz fordult, biz-

⁴⁰ Theologia viuificans. Cibus solidus, Dionysii Coelestis hierarchia. Diuina nomina, Mystica theologia... Parisiis 1515, 7a. fol. Budapesti Egyet. Könyvtár példánya: Ab. 4r. 159.

⁴¹ 1. qu. An sacerdotēs vel prelati licite possunt dicere matutinum sole exorto, vel sunt obligati pro media nocte, vel est seruanda consuetudo patriae, ecclesiarum cathedralium et religiosorum in aliqua patria?

⁴² Idcirco eorum libri sunt, ut virus perniciosum vitandi: neque debet christianus in deum pius illorum lectione occupari, ne ex iudicandi imbecillitate atque decernendi inter atrum et candidum: pro serpillo colligat cicutam, et pro salutaribus herbis aconita legat. Hi autem platonici duces jam dicte factionis: sunt Plotinus, Jamblichus, Porphyrius, Proculus. (84. qu. 12b. fol.)

⁴³ Dionysii Areopagita: Theologia vivificans i. m. 106^{a-b}. fol. „Et tempora nostra a factione platonica summopere cauta esse debent.”

tatva, kérve arra, írta neki egy munkát, hol a platonikusok állítását megmagyarázná és visszavetné.

A számok misztikus elmélete, a szentírás-magyarázat után íme újabb terv, ösztönzés magyár részről.

Lefèvre tanítványa a „Tisztelendő Atyáságnak“ emígyen felel: „Ezt semmikép se várja tőlem, mivel ennek a tárgynak munkát sohasem szentelek. Egyrészt, mert platonista könyvek olvasásában nem vagyok jártas, s ami több, el is határoztam, hogy sohasem fejtem ki azokat, mert még a gyomrom is irtózik tőlük. Másrészt ily tanulmány magasnak tetszik nekem, minden gyümölcs híján, mert kevesen vannak, kik ebben a pestisben leledzenek, platonista tetszelgéseknek dobva oda magukat. Inkább hivalkodónak találok e munkát, semmint termékenynek. És Aristoteles tanúsága szerint, esztelen dologban fárad az, ki a bölcsek véleményével ellenkező dolgokkal hozakodik elő. Egyet véss jól eszedbe: Platont csak azok mondják isteninek, kik szavára esküdnek, no meg azt hidd el, aki platonikus, kevés kivétellel sosem keresztény. Úgy különböznek ezek egymástól, mint árnyék a fénytől.“⁴⁴ Folytathatta volna Lefèvre-rel tovább, oly messze esnek ezek egymástól, mint az ég magassága a föld mélyétől, napnak világa az éj homályától, az angyal méltósága a földi halandótól.⁴⁵

Távol akarta tartani a platonikusoktól, hogy szemét mindinkább Dionysius égi skálájára irányítsa, amelyet három kérdés tanúsága szerint a püspök kitűnően ismert.⁴⁶ Tudatára ébredhetett egyházi méltósága nagyságának, mert Dionysius szerint a rendeknek három osztálya van: szolgák, papok és főpapok, kiknek tisztulás, megvilágosítás és tökéletesedés a fogalmi velejárójuk.⁴⁷ Mintha azt akarná mondani a fenti intő szavakkal, ne fésülgesse ő a platonikus tanokat, elvégezte azt Dionysius, kiről azt olvashatta a kezében lévő Lefèvre-kommentárokban:

⁴⁴ Quod autem Veneranda tua paternitas exigit a me fieri opusculum in quo dicta platoniorum confutentur, et ostendantur fidei nostre aduersa: id certe frustra et nequaquam expectat. nam non sum illi negotio unquam prestiturus operam. Tum quia unquam versatus sum in libris platiniorum legendis: neque illos evolui. Et quod amplius est, constituti apud me quod nunquam eos evoluam: quia non sapiunt stomacho meo. Tum quia hujusmodi studium, supernarum michi censeretur et nullius omnino frugis: cum pauci admodum sint qui ea laborant peste qui platiniorum placitis sint pertinacius addicti. Quinimmo curiosum indicaretur id opus: quam fructuosum. Et teste Aristotele, stultum est sollicitum esse de quolibet proferente contraria opinionibus sapientium. Ceterum id unum persuadee neque Platonem divinum dici, nisi ab his qui in ejus verba jurarunt: neque platinicos paucis demptis esse Christianos: quinimmo ab eis differunt ut tenebra a luce. (84. qu. 13a. fol.)

⁴⁵ Dionysius Areop. i. m. 106a. fol.

⁴⁶ 91; 92; 93. qu.

⁴⁷ Dionysius Aerop. i. m. 87b. fol.

„Dionysius sem nem aristotelikus, sem nem platonikus, sem stoikus, sem epikureus, ő — Jézus Krisztus filozófusa.“⁴⁸

Amikor illetén az új irányok buzgó plántálójában a legdivatosabb elméletek virágzottak, 1517 körül már utolsót lángolt egy három évszázados irány, a nominalista filozófia, hogy végsőt lobbanva helyet adjon a misztikus felemelkedés enyhítő tanának.

A nominalisták szerint a substantia az egyedi valóban keresendő, az universalis csak pusztá név „flatus vocis“. Egy nominalista előtt az „emberiség“ nem realitás, csak az „egyes emberek“ azok.⁴⁹ Az universaliák háborgó kérdésében árulta el szimpátiáját Gosztonyi, Ockam kihülő rendszerével szemben, amikor azt kérdezte az universaliák örökkévalóak-e?⁵⁰

A nominalizmus Párizsban a világi papság kisajátított terrénuma volt. Dicsekedhetett, hogy a vallási viták kirobbanását megelőző időben a tradicionális dogmákat védi rendületlenül. Hisz hívei közt van a hatalmas reformátor, Raulin, kinek előadását huszonnégy éves korában Clichtoveus is hallgatta,⁵¹ kinek egy másik híve és pártfogója Gosztonyival személyes ismeretségben állt, minden jel szerint Magyarországon is járt a nominalista Matheus de Loreyo. Ez adta át a püspök 102 kérdését Clichtoveusnak.⁵² Nem véletlen, hogy Matheus de Loreyo-t norman létére a Collège de Lisieux-ben találjuk.⁵³ A mai Rue Soufflot és Rue Saint Jacques sarkán lévő kollégium tanárai az Universitas tagjai voltak. Itt magyarázta Matheus de Loreyo, Gosztonyi ismerőse és szolgálatkész híve Raulin-nak előadásait, azét a Raulin-ét, kinek a főpapok megreformálását követelő beszédétől visszhangzottak Gosztonyi ott tartózkodása idején a párizsi templomok.⁵⁴ Nem lehetetlen, hogy Raulin barátja és közös ismerősük Lorey Máthé közvetítésével amannak a prelá-

⁴⁸ U. o. 62. fol.

⁴⁹ E. Gilson: La philosophie au moyen-âge. Paris, 1930, 39. l. — F. Egger: Propaedeutica Philosophica-Theologica⁵. Brixinae, 1898, 186. és köv. l. — G. Schnürer: Kirche und Kultur im Mittelalter, III. B. Paderborn, 1929, 165. és köv. l.

⁵⁰ 83. qu. Quomodo id accipiendum est: quod universalis sunt perpetua.

⁵¹ Renaudet: Préreformes... i. m. 157. l.

⁵² A 36. kérdés után, ahol a Summe Viciorum szerzője után tudakozódik a püspök, Clichtove odafűzi: Hoc quoque loco notantur exemplari harum questionum michi tradito per honorandum magistrum nostrum et doctorem theologum Matheum de loreyo, et aliena quidem manu mendose scriptum: Gerardus magnus in tractatu de proprietate monachorum et Beda in libro de templo Salomonis, sed nescio quam ob causam illic nominatim inscribuntur: quoniam nulla illic praepositur questio neque aliquid de illis aut queritur aut asseritur. (62. fol.)

⁵³ A valamikori Rue Saint Etienne des Grecs-ben lévő kollégium 12 teológus és 24 artistát fogadott be.

⁵⁴ Lorey-ra vonatkozólag: Renaudet: i. m. 405, 407, 468. l. Raulin-ról u. o. 167—168, 563, 690. l.

tusok megjavítását célzó gondolatai, Gosztonyit jó feltételeiben csak megerősítették.

Amikor a püspök 1513-ban Párizsban tartózkodott, a nominalizmus új erőre kapott. Avval, hogy ezekkel is barátkozott, éppenséggel nem tagadta meg hűségét Clichtoveus és közvetve Lefèvre iránt, mert emez, ki sem thomistának, sem skottistának nem vallotta magát, az universaliák kérdésében a nominalisták pártjára állott.⁵⁵ Nem csoda tehát, hogy Clichtoveus a püspök ily témájú kérdésére adott feleletében a konceptualizmus mellett tör palcát.

Érdeklették még csillagászati kérdések, a zodiakus képe, az órabeosztás. Erre vonatkozólag Johannes a *Sacro Bosco: Liber de Sphera* könyvére utalta Clichtoveus a püspököt.⁵⁶

Nem kerülték el a figyelmét művészeti kérdések sem. Azt szerette volna tudni, vajjon Krisztus kereszten való ábrázolásában az új vagy a régi iskola mesterei felé hajlik-e a történeti valóság, lába egy vagy két szöggel volt-e általverve.⁵⁷ Clichtoveus úgy hiszi, hogy a régi iskola hívei járnak helyes úton.⁵

Gosztonyi csakugyan elmerült a neoplatonikus eszmékbe, Dionysius olvasásának adta át magát. De lelkiismeretét meg akarta nyugtatni a legparányibbnak látszó problémákban is, ezért kérdezett annyit bőjtről, zsolozsmáról. Nem nyugodott az *Elucidatorium* sikerén, új tervek megvalósítására sarkalta párizsi mesterét. Van, amit ez beváltott, mint az epistolák magyarázatai, van, amit nem valósított meg, s a kezdeményezés a magyar püspök részén maradt meg, akár a teológiai írók recenziójáról, akár a platonikusokról irandó munkáról lett légyen szó.

Derűs humanizmussal tért vissza Párizsból, de csakhamar nyomasztólag érezte azt a régi rigorózus szellemet, amely itthon distinctiók és szórészálhasogató érvelések kámzsájában áporodott meg. Az egyházi liturgiában akart észszerűen látni, újra tanácsot kért tehát régi mesterétől, aki Chartres-i sírboltjára magát tanítványai közt, kezében könyvvel fogja ábrázoltatni, amelyre ezt iratja: „Psallite sapienter“.

Gosztonyi érdeklődése — e kódex tartalmazta 102 kérdés tanúsága szerint — nem nyugodott meg egy mecénás jóakarata-nál, olvasgató főpap szórakozásánál, kiutat kereső problémákba véste be magát s közvetítő álláspontot keresett az ortodoxia és a divatos eszmék között, mint humanista eszmetársai, a párizsi doktorok.

Gábrriel Asztrik.

*

⁵⁵ Renaudet: i. m. 131. l.

⁵⁶ 17; 18; 89. qu. Megvan a Budapesti Egyet. Könyvtárban: Eb. ivr. 140. Címlap nélkül, Velence, 1508. Az idézett részek: 60. és 68. fol.
⁵⁷ 80. qu.

⁵⁸ A régebbi művészet csakugyan két szeggel átszögezve ábrázolta Krisztust. *Missel d'Anchin* XII. sz. *Bibliothèque Municipale de Douai*, Ms. 90. Poitier-i katedrális ablaküvegjei a XIII. századból.

L'évêque Gosztonyi et son maître de Paris.

L'humanisme naissant à Paris ne tarda pas à exercer son influence sur la curiosité intellectuelle des étudiants hongrois qui, au temps de la Renaissance et fidèles à une tradition ancienne, venaient compléter leurs études à Paris. Le cercle des humanistes hongrois a été étudié par M. Alexandre *Eckhardt* qui a esquissé l'histoire de l'amitié qui attachait Josse *Clichtove*, professeur en Sorbonne à son élève Jean de *Gosztonyi*, évêque de Győr.

Trois ouvrages de J. Clichtove ont, sous certain point de vue, des rapports avec l'évêque hongrois: *l'Elucidatorium*, le *De necessitate peccati Adae* et le *De regis officio*.

L'auteur de ces lignes vient de découvrir, à la Bibliothèque du Musée National de Budapest, un manuscrit (Code lat. m. a. 348.) contenant un ouvrage inconnu de Josse Clichtove qui vient enrichir nos connaissances sur les rapports franco-hongrois au temps de la Renaissance.

Retour de Paris l'évêque Jean de Gosztonyi commença à noter les diverses difficultés qu'il avait rencontrées soit en liturgie et en théologie, soit en philosophie. Mettant sa confiance en l'autorité de son ami il lui envoya ses questions réunies dans un „Exemplaire“, en lui demandant d'y répondre point par point. La réponse ne se fit pas longtemps attendre. Dès 1517 J. Clichtove envoya à son élève les éclaircissements désirés. Ce manuscrit nous révèle la curiosité intellectuelle de l'évêque hongrois et les problèmes qu'il avait médités. Il se passionnait pour les questions grammaticales comme ses collègues français, puisqu'il pose les mêmes questions qu'eux. Par ex. il désire connaître la différence entre *michi* et *mihi*, etc, question pour laquelle Clichtove avait blâmé ses auditeurs dans un de ses sermons. Nous apprenons aussi que, encore à Paris, Gosztonyi avait demandé à Josse Clichtove de faire un commentaire sur l'Apocalypse et un lexique des auteurs ecclésiastiques. Mais son ami français s'était refusé à cette invitation.

L'évêque qui se rappelait bien les cours de Clichtove à Paris, aurait aussi voulu voir clair dans la question de l'orthodoxie des platoniciens. Il lisait Porphyre et Proclus mais voyant qu'ils s'écartaient de la doctrine traditionnelle il s'adressa à son ami français.

Dans sa réponse Josse Clichtove est scandalisé de ce que l'évêque s'est adonné à la lecture des platoniciens. Il lui recommande plutôt d'étudier la Physique d'Aristote et de s'abstenir de lectures inutiles. A plus forte raison il se refuse à composer un ouvrage sur les platoniciens sur la demande de l'évêque hongrois.

Mais il constate, d'autre part, avec joie que son ami, suivant les enseignements reçus à Paris, médite, lit et, demande des explications sur la Céleste Hiérarchie de Denis l'Aréopagite sur cet ouvrage goûté spécialement par le cercle de Lefèvre.

Comme Lefèvre et J. Clichtove, Gosztonyi lui aussi se réclamait du *nominalisme*. Le questionnaire de Gosztonyi fut remis à J. Clichtove par Mathieu de Lorey nominaliste célèbre professant à cette époque au collège de Lisieux. L'évêque hongrois fut également en bons termes avec cette autre école dont les partisans, comme Raulin, réclamaient la réforme du haut clergé.

Gosztonyi, après son retour, ne cessa d'entretenir des relations avec ses anciens amis de Paris.

Il désirait introduire dans l'esprit de son clergé les doctrines professées à Paris. Dès lors il demande à son ami quels sont les devoirs

d'un évêque et Clichtove, en récompense de cet attachement filial, prodigua ses conseils à son ancien élève. Nous devons à cette amitié cet ouvrage inconnu de J. Clichtove, destiné à maintenir dans la bonne voie son ami hongrois. Cette amitié ne devait jamais cesser malgré l'éloignement, et l'évêque faisait tout son possible pour l'entretenir, car l'amitié, est „la première de toutes les vertus“.

A. Gábríel.

LE SYSTÈME PHILOSOPHIQUE DE JEAN SCOT ERIGÈNE ET LA CANTILÈNE DE SAINTE EULALIE

Pour les plus anciens textes français il existe une vieille méthode d'explication qui consiste à ne considérer que des équivalents français ou romans, évidemment toujours de beaucoup postérieurs ou antérieurs au texte expliqué. De ce fait, ils ne font qu'approcher, ou déjà commencent à s'éloigner de l'expression dont on cherche le sens. L'examen des formes, antérieures ou postérieures, ne vaut donc pas l'étude des données de la littérature latine contemporaine, toujours abondante. Un poète médiéval écrivant en langue vulgaire est toujours imprégné d'une culture latine dont les productions littéraires ne doivent pas être négligées. Cette négligence touchant la langue latine contemporaine du texte français apparaît dans l'explication du vers 15 de la Cantilène de sainte Eulalie. Avant de mettre en œuvre toutes les données des langues romanes et de la langue latine antérieure à la Cantilène, il eût fallu consulter l'ouvrage de Jean Scot Erigène pour trouver l'explication de ce vers fameux de l'Eulalie.

Eulalie, la belle chrétienne, est devant le roi des païens. Après que les païens l'ont invitée à renoncer à sa foi pour pratiquer des coutumes frivoles, le roi lui-même l'exhorte à renier son Dieu, mais sans succès. C'est ici que la jeune fille „réunit son élément“, ou, comme dit le poète: *Ellent adunet lo suon element*.

Ce vers 15 est resté jusqu'à ce jour incompris. Les tentatives d'explication, dont on trouvera les références dans l'«Altfranzösisches Übungsbuch» de Förster et Koschwitz, sont les suivantes: Certains l'ont traduit tout simplement par „pour cela, elle réunit sa force“, sans se préoccuper du sens du mot *element* et, en s'appuyant sans doute sur le vers suivant, où il est dit qu'Eulalie aimerait mieux subir toutes les tortures que de perdre sa virginité, résolution qui implique vraiment une grande force d'âme. Mais rien ne prouve cette signification. Le mot „ent“ est également loin du sens qu'on lui a prêté. Diez (Sprdm. p. 27) a cherché une autre interprétation. En s'appuyant sur le mot *ent* de *ellent*, il a traduit: de cela (du nom chrétien), elle réunit son élément (ce dont elle vit). C'est un peu bizarre, comme aussi l'interprétation de Böhmer qu'il est difficile d'accepter. Sa ma-

nière de couper en trois le mot «element», et de le corriger ensuite en „e la ment“ est peut-être déplacée dans un manuscrit si soigneusement écrit. Son interprétation à l'aide des deux substantifs ainsi déterminés: «lo suon e la ment», c'est-à-dire le son et l'esprit que la sainte réunit, suppose trop de raffinement d'une époque qui n'avait pas encore nos notions modernes sur l'unité de l'expression et du sentiment. Martha Enneccerus accepte la leçon de Böhmer mais, sous l'influence de Diez, elle perçoit déjà le rapport entre l'adverbe *ent* et le „nom chrestien“ du vers précédent. Cependant, sa traduction: «Au nom de la Chrétienne, elle joint une manière de penser vraiment chrétienne» nous entraîne trop loin du sens primitif de notre vers et repose en dernière analyse sur la coupure maladroite de Böhmer.

Il y a six ans que M. J. Orr (Sur un vers de l'„Eulalie“, *Archivum Romanicum*. XIV. (1930), 407—414.) a tenté d'expliquer ce vers curieux. Il traduit *aduner* par „affirmer, déclarer, répondre hautement“, sens attesté une fois par la Passion, une fois par le Léger et une fois par un texte italien. Ensuite, après „Ellent adunet“, M. J. Orr met une virgule, et il aboutit à cette traduction: „A cela, elle répond hautement, c'est là le principe de son nom chrétien à elle (son nom de baptême), qu'elle aimerait mieux...“ L'interprétation de M. J. Orr, se heurte aux difficultés suivantes:

D'abord, le sens du mot *ent* qu'il traduit par „à cela“, reste inexpliqué. Ensuite, de *lo suon element*, il fait une proposition à part, et une proposition sans verbe semble absurde dans notre Cantilène. En outre, l'expression „son élément“ lui paraît „incompréhensible, à moins d'attribuer au substantif un sens qui ne s'appuie sur aucun texte connu.“ Or, ce texte inconnu, ce sera, selon nous, le «De divisione naturae» de Jean Scot Erigène, qui justifiera le sens du mot *element*. — De plus, dans la construction *lo suon element*, M. J. Orr voit une juxtaposition du substantif déterminé par un régime possessif. Selon lui, ce serait donc „l'élément (le principe) du sien“ (c.-à-d. de son nom chrétien, de son nom de baptême) = la faculté de bien parler, sens qui se cache derrière le nom Eulalia. Cette juxtaposition „est réservée, en général, aux noms propres et aux substantifs indiquant des personnes“. C'est M. J. Orr lui-même qui le reconnaît. Mais il dit en même temps qu'„on la trouve appliquée à des pronoms (cui, celui, autrui etc.), qui alors précèdent le plus souvent le substantif déterminé.“ Ce serait assez convaincant, mais M. J. Orr ne cite pas un seul exemple à l'appui de cette dernière thèse. Aussi n'adhérons-nous pas à ses conclusions. En somme, le sens „affirmer“ de *adunare* n'est attesté que trois fois, et dans des textes ultérieurs. M. J. Orr signale cependant qu'il est possible de „traduire *adunet* par 'réunir', sens fréquent, et pour *element* lire *elements*, que le scribe aurait changé sous l'influence de *lo suon*, pris comme adjectif“, mais l'obligation de changer le texte, lui semble exagérée. Il reconnaît néanmoins ceci: „rien de plus naturel, cepen-

dant, que l'expression *adunare elementa*“. Cette expression nous semble également naturelle: examinons-la de plus près.

Notons encore que Diez (l. c.) a bien senti que le poète donnait une signification spéciale au mot *element*, et Koschwitz (Commentar. Heilbronn, 1886. 97.) de même: „Il est évident qu'il y a dans ce vers un rapport maladroit avec une expression (avec *elementum*?) de la source latine, dont la connaissance éclaircirait ce passage.“

Laissant de côté toute explication forcée, ouvrons l'oeuvre si vaste de Jean Scot Erigène qui nous donne la clef de notre vers problématique; les mots *adunare* et *elementum* s'y trouvent toujours séparés l'un de l'autre, bien que tous les deux y reviennent maintes fois. Expliquons d'abord le sens du mot *adunare* d'après le «De divisione naturae» de Jean Scot Erigène. Selon lui, (et c'est d'après le De Ambiguis de Maxime le Confesseur qu'il constate les phases successives du mouvement) l'univers subit un double mouvement, d'abord une sorte de division, ensuite une espèce de réunion (*adunatio*). Dans un ordre logique et descendant, Dieu divise les choses en intelligibles et en sensibles, il divise les choses sensibles en ciel et en terre, et l'homme en mâle et en femelle. Le mouvement opposé à cette division consiste dans la réunion des mêmes choses dans un ordre inverse. Le mâle et la femelle se réunissent en homme, et ainsi de suite, et, finalement, tout l'univers retourne à Dieu d'où il est sorti. Dieu est donc le commencement de la division et la fin de la réunion: *totius divisionis principium, totiusque adunationis finis*. Dans le «De divisione naturae», le retour à Dieu est plus accentué que la dérivation de Dieu. L'ouvrage pourrait porter plutôt le titre „de adunatione naturae“, ou bien: „de reditu creaturarum ad principium sui finemque“ (II. 2. Migne, Patr. lat., t. 122, col. 529.), puisque ces formules sont pour ainsi dire le ton fondamental du livre. La pensée du retour est renforcée par le souffle de la „fuga saeculi“, pensée qui complète à plusieurs reprises la définition de Dieu: „est enim principium omnium, quae eum appetunt, ut in eo aeternaliter immutabiliterque quiescant“ (II. 2. col. 526.). C'est aussi un trait caractéristique de la Cantilène, dont l'héroïne „volt lo seule lazsier, si ruovet Krist“. L'homme est au premier plan du retour à Dieu, il est le sujet principal de l'«adunatio», et l'accent porte sur sa réunion mystique avec Dieu. Il contient en soi la „créature universelle“ dont les parties possèdent la vertu de se réunir (*adunationis virtutem*. col. 530.). Erigène le prouve par des citations tirées de Maxime le Confesseur: „Ut ad Deum, utpote causalem omnia unitate congregante ex propria prius divisione inchoans, ac deinde par media connexionne ordineque progrediens, in Deum acciperet finem ipsius ex omnibus factae per unitatem ascensionis excelsae, in quo non est divisio“ (II. 4. col. 530—531.). Erigène ne se lasse jamais d'accentuer la pensée du retour mystique de l'homme à son Dieu: „jam nunc substantiarum omnium *adunatam* collectionem

ab homine inchoantem, et per hominem ascendentem usque ad ipsum Deum... videamus" (II. 5. col. 531—532.). Au livre III, la pensée de la réunion est marquée d'un accent déjà plus harmonieux et sa terminologie voisine davantage avec le mysticisme, dont l'idée de la paix et de l'harmonie suprême s'identifie avec notre «adunatio»: „Ut enim inter numerorum terminos, hoc est, inter ipsos numeros, sub una ratione constitutos, similes proportionibus; ita inter omnes ordines naturales, a summo usque deorsum, participationes similes sunt, quibus junguntur. Et quemadmodum in proportionibus numerorum proportionalitates sunt, hos est, proportionum participationibus mirabiles atque ineffabiles harmonias constituit creatrix omnium sapientia, quibus omnia in unam quandam concordiam, seu amicitiam, seu pacem, seu amorem, seu quocunque modo rerum omnium *adunatio* significari possit, conveniunt" (III. 3. col. 630.). C'est à l'exemple suggestif du Christ que tout le genre humain participe à la réunion mystique: „Si enim Christus, qui omnia intelligit, immo est omnium intellectus, reipsa omnia, quae assumpsit, *adunavit*: quis dubitet, quod praecessit in capite et principali exemplo totius humanae naturae, in tota fore subsequendum...?" (II. 14. col. 545.) Le péché originel ayant différencié l'homme en mâle et en femelle, c'est au moment où l'homme s'unit à Dieu, à l'exemple de Jésus-Christ, que cette réunion des deux sexes commence à se réaliser, pour que l'homme puisse atteindre à son état de perfection: „Incipiet ergo ab homine naturarum *adunatio*, per Salvatoris gratiam, in quo, ut ait Apostolus, non est masculus neque femina, quando humana natura in pristinum restaurabitur statum" (col. 532.). Il y a cependant des passages qui offrent une grande difficulté, puisque le début de la réunion est limité par le moment de la résurrection, et que notre Eulalie en réunissant son élément est encore bien loin de sa mort. Mais Erigène ne dit pas toujours que c'est au moment de la résurrection que s'opère la réunion mystique. Son oeuvre comporte des passages où la résurrection est parfois mise sur le même plan que l'attitude constante du Christ. De plus, quand il s'agit du Christ, le mot de résurrection ne doit pas être pris à la lettre, étant donné que dans l'oeuvre d'Erigène nous avons affaire à des doctrines mystiques et souvent hérétiques. Il s'agit ici d'une combinaison du monde d'ici-bas et de l'au-delà, combinaison mise en évidence par ce passage: „Christus igitur et in paradiso erat simul et in mundo, ostendens et mundi et paradisi unam rationem naturalem esse, in seipso mundum et paradysum *adunans*" (II. 11. col. 539.). Admettons pour le moment qu'Eulalie imite l'exemple du Sauveur, c'est-à-dire qu'elle réunisse en elle les natures des deux sexes, ainsi que J. S. Erigène l'expose dans ses traités. La transition aux vers suivants serait alors logique. „Elle aimerait mieux subir les tortures que de perdre sa virginité." En effet, dans ce curieux état d'âme, elle peut encore souffrir, mais elle ne peut

plus perdre sa virginité: les vers suivants le prouvent manifestement.

Résumons donc les conclusions que l'on peut tirer des mots *adunatio-adunare* pris dans le texte de J. S. Erigène. *Adunatio* signifie une espèce de réunion de choses dispersées par la vie de ce monde. Une réunion qui les simplifie d'étape en étape, une sorte de mouvement vers Dieu. C'est l'homme qui, tendu vers Dieu et à l'exemple du Sauveur, commence à entrer dans la voie de la réunion, dans un état d'âme paisible qui suggère l'harmonie et la paix de la résurrection. Eulalie qui est, comme tous les saints, prédestinée à son sort, fait donc un pas mystique vers Dieu, ou encore, elle a une attitude mystique, en réunissant quelque chose. Elle est le sujet d'une tendance vers Dieu. Telle est la signification du mot *adunatio*, à ne le considérer qu'à travers la valeur que lui donne Erigène, appliquée à notre séquence.

Par le mot «*elementum*», Erigène désigne l'un des quatre éléments, simples et spirituels, dont les qualités constituent les corps physiques. Le feu, l'eau, l'air et la terre, chacun de ces éléments possède une qualité que notre philosophe nomme «*caliditas, frigiditas, humiditas et siccitas*». Dans le mouvement de division de l'univers, l'homme descend à son degré le plus bas en s'éprenant des choses corporelles. C'est ici que commence le mouvement de sa réunion avec Dieu. La première étape de son retour consiste dans la dissolution de son corps, dont il ne reste que les quatre éléments. La deuxième étape a lieu au moment de la résurrection, où les quatre éléments se réunissent en un seul. Si Eulalie réunissait *ses éléments*, c'est-à-dire, si le substantif figurait au pluriel, l'expression serait facile à expliquer. Dans ce cas-là l'attitude de la martyre offrirait une résurrection anticipée. Mais notons bien que le mot *element* figure au singulier dans la Séquence de Sainte Eulalie, et c'est ce qui nous invite à pénétrer plus avant dans le problème des quatre éléments. Suivant le bon sens, le mot «*élément*», pris au singulier, désignerait sans doute l'un des quatre éléments, celui auquel le poète s'attacherait davantage. Or, c'est le feu qui joue un rôle prédominant dans l'oeuvre d'Erigène. La valeur du feu est très complexe dans le système théologique du philosophe irlandais. Dans les écrits du Pseudo-Denys l'Aréopagite, traduits par Erigène lui-même, le feu est une partie constitutive de la hiérarchie céleste. Les figures célestes resplendent de feu. C'est à la même pensée qu'Erigène est en proie lorsqu'il commente un passage de Saint Epiphane sur la Trinité: „Urit Pater, urit Filius, urit spiritus sanctus, quia simul nostra delicta consumunt, et nos, velut holocaustum quoddam, per δέωσιν, id est deificationem, in unitatem suam convertunt“ (col. 741—743.). L'homme devient donc par le feu le sujet d'une participation à l'unité céleste. De cette façon, les flammes qui entourent notre sainte sur le bûcher lui sont connaturelles, et c'est pour cela qu'elles ne peuvent s'emparer d'elle. Admettons

pour le moment que le verbe „calet“ de l'expression „dont lei nonq chielt“ de notre cantilène ne soit pas une expression de manuel, mais qu'elle caractérise l'attitude constante de la Sainte. Son élément serait alors l'élément divin des figures célestes. De plus, le poète pouvait penser au fait que le feu est un des quatre éléments qui constituent les corps physiques. Le roi a donc besoin d'un élément étranger, qui n'est autre que l'acier de l'épée pour tuer la martyre. Mais c'est à cause de son innocence qu'Eulalie ne brûle pas dans le feu; le feu est ainsi en opposition avec l'innocence. Par suite, il ne peut être ici ni un élément céleste, ni un élément quelconque connaturel à la martyre.

Or, l'interprétation originale d'Érigène suit une direction inverse. Dans son ouvrage intitulé *De praedestinatione*, le feu est un élément inférieur à l'éther et c'est pour cela qu'il n'est pas capable d'absorber l'élément éthéré d'une sainte. Contrairement à la doctrine de l'Église, doctrine de la résurrection de la chair, Érigène prêche une théorie hérétique. Il ne croit pas au feu éternel, et il est tenté d'admettre que le feu n'est pas capable de détruire la chair. C'est peut-être cette doctrine hérétique qui semble expliquer le sens du vers 19 de l'Eulalie: *Enz enl fou lo getterent com arde tost*. Le feu n'est pour lui qu'un moyen de changer le corps des saints en une substance éthérée, tandis que le diable et ses mauvais anges deviennent des corps aériens. Le feu n'est donc plus capable d'absorber l'élément supérieur des saints, tandis que l'élément inférieur des impies souffre dans le feu. „*Corpora sanctorum in aetheream mutabuntur qualitatem, quae ab alia qualitate consumi non potest, cum inferiorum corporum qualitates in se mutare possit, impiorum vero corpora in aeream qualitatem transitura, ut a superiore igne patiantur*“ (col. 437.). Et la punition du diable et de ses mauvais anges consiste en la souffrance qu'ils ont à subir par ce même élément qui domine les corps au moment de la résurrection: „*Numquid mirum, si illa impiorum corpora, quae profecto de his quattuor corporalibus elementis sunt compacta, in eadem resolvenda tempore quoque praedefinito, ab eisdem iterum resurrectionis momento revocanda, in illo igne, quo resurrectura omnium corpora maxime substantialiter constabunt, merito impietatis suae tormenta patientur aeterna?*“ (436—437.). Mais, selon Érigène, les impies voués au feu éternel n'ont pas une mauvaise destinée. Ils ne sont privés que de la béatitude, rien d'autre ne leur est enlevé. Puisque le feu infernal d'Érigène n'anéantit pas même les impies, et qu'Érigène est enclin à croire que le feu est un élément favorable aux corps, sa doctrine se trouve en contradiction avec le vers 20, d'après lequel on s'attendrait à ce qu'un corps mis au feu fût complètement détruit. L'auteur de la Cantilène ne pouvait penser à ces interprétations du feu. Le vers 20: *Elle colpes non avret poro nos coist* — contredit toutes ces théories et justifie l'auteur qui ne pouvait penser qu'à la doctrine orthodoxe de l'Église. — C'est le feu commun, le feu de la

doctrine ancienne et non pas celui des théories individuelles et hérétiques de J. S. Erigène. Oui, il s'agit de ce feu dans notre cantilène, du feu qui ne conserve que les saints. Ce n'est qu'une vieille coutume et, par suite, une conception ancienne qui se cache derrière l'histoire de sainte Eulalie: il faut que le martyr, conservé par le feu, soit décapité. Finalement, si l'auteur de la Cantilène s'en tenait à la pensée de Jean Scot Erigène, il suivrait sans doute la théorie de celui-ci sur le péché. Mais, puisque dans le système de notre philosophe „peccata eorumque supplicia nihil esse“, la cantilène se trouve de nouveau en contradiction avec le vers 20 de la Séquence.

Il faut donc chercher ailleurs le sens du mot «élément». Nous avons dit plus haut que jamais le mot *adunare* ne se rencontre avec le substantif *elementum*. Ils sont toujours séparés dans le texte d'Erigène. Ainsi la réunion des éléments au moment de la résurrection n'est pas désignée par Erigène à l'aide d'une expression telle que „adunatio elementorum“. Le mot «adunatio» y est banni et remplacé par „communio quattuor elementorum“ (col. 876.). Une seule fois cependant sa terminologie semble se rapprocher de l'expression de la Cantilène. Il s'agit de la fin du monde, où les corps se réduisent en éléments et les quatre éléments, à leur tour, se réunissent en une seule „cause“ ou „essence“: „Simplicissima etiam et purissima et sensum corporeum fugientia quattuor hujus mundi *elementa ad unam simplicem et individuum causam solique intellectui perfectissimorum sapientum cognitam referuntur, hoc est, ad generalissimam, et in seipsa semper manentem substantiarum omnium ad visibiles effectus procedentium essentiam“ (col. 605—607.). Il n'y a pas de doute, c'est ici le goût de la fin du monde que ce passage nous apporte, ce qui augmente la valeur mystique du vers 15 de la Cantilène. Suivant ce passage, la fin du monde et la résurrection seraient anticipées, représentées et mises en scène dans l'attitude d'Eulalie. Mais le mot élément s'y trouve de nouveau au pluriel, ce qui fait naître une difficulté grammaticale.*

Cette difficulté peut être surmontée à l'aide d'un passage du *De divisione naturae*. Il s'agit ici de la réunion mystique des quatre parties de l'homme, qui sont le corps, les sens, l'âme et l'intellect, réunion victorieusement établie par Jésus-Christ. Voici le passage: „His enim veluti quattuor partibus humana natura constituitur. Quas partes verus quippe homo Christus et assumpsit, et in seipso *adunavit*: homo siquidem perfectus factus est. Nil enim hominis reliquit praeter peccatum, quod in unitatem substantiae suae non acciperet, inque semetipso non *adunaret*, hoc est, unum non faceret. Non enim in illo post resurrectionem quattuor sunt, sed unum; et non compositum unum, sed simpliciter unum corpus et sensus anima et intellectus... Christus quattuor humanae naturae partes accepit et in seipso *adunavit*, universam creaturam, hoc est, intellectualem et sensi-

bilem assumpsisse, et in seipso *adunasse* manifestum est" (col. 541.).

Sans aucun doute, l'auteur de notre cantilène a opéré ici un échange. Il a remplacé les quatre éléments du corps humain par les quatre parties de l'homme. Deux circonstances ont facilité cet échange. D'une part, le nombre des éléments qui correspond à celui des parties de l'homme, d'autre part, l'unité des quatre parties qui est une espèce de mélange des fonctions corporelles et des fonctions spirituelles. Les éléments jouent également ce double rôle: ils sont spirituels, mais leurs qualités constituent des corps. Le poète établit donc ici une „*adunatio quattuor partium*". C'est justement le passage cité plus haut qui explique aussi le singulier du mot „*element*". Selon Erigène, les quatre parties sont „*non compositum unum, sed simpliciter unum*". Eulalie réunit sa nature, son moi devenu simple et homogène, à la manière du Christ. Et comme en hagiographie toute passion n'est qu'une imitation du Christ, (cf. sur cette question l'excellent ouvrage de M. A. Jolles, *Einfache Formen*. Halle a. d. Saale. 1930) Eulalie s'identifie à la nature de Jésus-Christ, c'est-à-dire qu'elle réunit son propre Christ, le Christ qui est en elle. Elle devient donc semblable au Sauveur.

Dans le passage cité plus haut, il s'agit de nouveau de la résurrection, mais la Cantilène ne peut refléter tous les détails du système de J. S. Erigène. Etant de la poésie, elle est hors de toute logique. Plus loin, dans le voisinage de notre cantilène, dans le même manuscrit, se trouve une séquence latine dans laquelle il s'agit de l'harmonie des quatre éléments. La même séquence dit que cette harmonie ne se retrouve pas dans l'homme qui cherche toujours les discordes. Il est donc évident que l'auteur de notre cantilène voulait montrer l'harmonie suprême d'une sainte.

De cette façon, on pourrait facilement établir le rapport entre notre vers problématique et le „nom chrestien" du vers précédent. C'est le mot *ent* du vers 15 qui établit le rapport. L'adverbe *ent* ne se rencontre que deux fois dans la Séquence de Sainte Eulalie:

- v. 4—5: Voldrent lafaire diavle servir.
Elle *nont* eskoltet les mals conseillers.
v. 14—15: Qued elle fuiet lo nom chrestien.
Ellent adunet lo suon element.

Le *nt* du vers 5 se rapporte au diable: Elle n'en écoute pas les mauvais conseillers, ou: Elle n'écoute pas les mauvais conseillers du diable, ou bien: Elle n'écoute pas les mauvais conseillers imitant le diable. En prenant pour base le sens de *ent* donné par le vers 5, on pourrait traduire le vers 15 de cette façon: Elle réunit son tempérament de nom chrétien, ou bien, d'une manière un peu libre: Elle réunit son tempérament (sa nature, son moi) en imitant le Christ. Ou, en en faisant une paraphrase: *elle*

(tendue vers l'absolu) *réunit* (d'une façon mystique) *son moi, en imitant le Christ.*

Cette interprétation est facilitée par la concordance qui existe entre les vers 4—5 et 14—15 au point de vue de leur structure syntaxique.

Notons encore que dans tous les passages cités par nous, le mot *adunare* en tant que verbe se trouve toujours dans le voisinage du nom de Jésus-Christ. C'est toujours le Christ qui réunit quelque chose, et l'expression „Christus adunavit“ a un souffle oratoire de même que la formule „triumphavit hodie“ de l'hymne ancien célébrant le saint. L'exclamation triomphante „Christus adunavit“ marque le but, le résultat d'un procédé dont le Christ est le seul à avoir usé.

L'intérêt du vers que nous venons d'expliquer s'augmente du fait que toute la Séquence présente un caractère simple. Il est évident que cette poésie en langue vulgaire a été écrite pour les laïcs ou pour le peuple dévot; c'est ce qu'on remarque en la confrontant avec la séquence latine écrite sur le même sujet. Cependant, l'auteur, dans ce vers 15, a inséré une expression qui nous frappe par sa profondeur philosophique. Mais, dès le vers suivant, il reprend son ton simple et narratif et continue à parler à son public simple et dévot.

Il reste encore à rechercher de quelle manière la relation s'est établie entre la doctrine d'Erigène et celle de l'abbaye de Saint-Amand, d'où la Cantilène de sainte Eulalie tire son origine.

Budapest (Hongrie)

Jean Györy.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK.

Vallástörténet és ókortörténet.
(Bruxelles, 1935, szept. 16—20.)

A nemzetközi vallástörténeti kongresszusok napjai, a dolog természeté szerint, elsősorban az ókori nagy, klasszikus népek kutatóit szokták egyesíteni. Legutóbb, 1929-ben, a lundi görög historikus MP. Nilsson ült a főtitkári székben, a jövő kongresszust R. Pettazzoni, eredetileg szintén a klasszika-filológia képviselője, hívta meg 1939-re Rómába és talán minden eddigénél feltűnőbb mértékben: a most Bruxellesben megtartott VI. összejövetelen¹ szintén az ókortudatási problémák domináltak.

Számszerűen igazolja ezt, hogy a „Recueil des Communications“-ba felvett körülbelül 125 előadás közül nemcsak a nyíltan a görög-itáliai sectiókba sorozott 25, hanem valójában mintegy az összes előadások egynegyede ebbe a körbe tartozott és a keleti nagy népek kérdéseivel külön megint körülbelül 40 előadó foglalkozott; se itt, se ott nem számítva hozzá a klasszikus anyagot többé-kevésbé ugyancsak igénybe venni kényszerült általános vagy speciálisan a kereszténységgel, primi-

¹ Egyéb vonatkozásairól máshol kívánok beszámolni (Ethnographia—Népelet, 1935).

tívekkel stb. foglalkozó előadásokat. S ha ezek a számok nem is pontosak, mert a kongresszus összetételét a politikai, gazdasági és egyéni viszonyoknak ma szinte mindenütt példátlan bizonytalansága erősen befolyásolta (sok előadás maradt el az utolsó percben, míg mások viszont „beugrottak”), az általános fluktuálás az arányt lényegileg nem érinthette: a legtágabban vett ókortörténet művelői számbelileg és jelentőségileg is kétségek kívül vezettek.

Ez, természetesen, nem volt véletlen. Jól kiszámított következménye volt ez annak a bölcs körültekintésnek, amellyel a nemzetközi állandó bizottság, illetve szinte kizárólag ennek páratlan intéző-főtítkára, A. Bertholet, az 1933-ra Berlinbe elhatározott, de ott megteremtatlannak bizonyult kongresszus idejéül a Rómában, 1935 szeptember 23-án megnyílt orientálista kongresszus előestéjét, helyéül Bruxellesst és alapjául — ἀνδρες γάρ πόλις και οὐ τείχη — a belga ókortudatás reprezentáló egyéniségeit szemelte ki. Így a vallástörténeti kongresszus a hazuról amúgy is kimozdult orientálistáknak jelentősb (főleg könyvnyelben utazó francia és angol) tömegeit nyerte meg s szerves alapjaiként három olyan új és nagyértékű institutumra, illetve ezeknek spiritus rectoraira építhetett, amelyek aztán a kongresszus ritka egységét, sőt ezen felül igen szerencsésen az egészen kivételes jelentőségét is biztosították.

Elsőnek ezek közül a dologi alapok közül természetesen kínálkoztak: a bruxellesi Musées Royaux d'Art et d'Histoire-nak (az úgynevezett Cinquantenaire-palotában) a belga kormány és arisztokrácia bőkezűségétől úgyszólván az utolsó 30 év alatt létesített praehistorikus, keleti és klasszikus gyűjteményei,² illetve — amint a gyakorlat (látogatás, helyszíni előadások stb.) mutatta — elsősorban a typológailag feltűnő gazdag és máris világhírű ó-egyiptomi és görög-római département-ok s ezek között is különösen az először nemzetközi bemutatásra került „Salle d'Apamée”, amely a mai múzeális technikának csúcán, a mestert dicséző eszközeivel tárja a néző elé ennek a Kr. u. II. századbéli syr városnak területén, egy belga archaológiai misszió által 1930, 1931 és 1932 őszein rendezett ásatások eredményeit. De van e mellett Belgiumnak egy további, ezt méltóan kiegészítő, márvány- és bronzszobrok terén vele mindenképp méltón versenyző, értékes vidéki gyűjteménye is, tudniillik a Raoul Warocqué iparmagnás által († 1917) ugyancsak újabban (1909—10) egyszerűen berendezett s az államra hagyott mariemonti kastélyé: ezt is annál inkább kínálkozott — egy szép autóúttal — a kongresszus szolgálatába állítani, minél kevesebben és minél kevesebbet tudtak általában azokról a műkincsekről, amelyek ennek a szép kastélynak főleg Templum-termében (10. és összefüggően 11. terem) és a márvány-, vagy egyiptomi teremben (14.), egy koloszalis Kleopátra-fejfragmentum árnyékában felhalmozva vannak.³ Végül mint harmadik, szintén új és szintén imponáló jelentőségű kultúrintézményre, a rendezés helyes számítással építhetett természetesen az Université Libre de Bruxelles-re (díszterme falán egy görögnyelvű emlék-

² V. ö. Description sommaire des Collections I. Section de l'Antiquité, Bruxelles, 1935, és a gazdag kötet rövid, történeti bevezetését.

³ Ma már a R. Warocqué életében, kiváló szakemberek (többek közt Jean DeMot és Fr. Cumont) közreműködésével, kis példányszám-ban készült, gazdagon illusztrált leíró-katalógus nincs forgalomban; némi pótlást a Patrimoine du Domaine de Mariemont által 1935-ben a kastély gyűjteményeiről és parkjáról kiadott Guide Sommaire Illustré nyújthat.

tábla, irigylésreméltóan, megint csak a közadakozást dicsérel), illetőleg különösen az egyetem Keleti Intézetére (Institut de Philologie et d'Histoire Orientales), amely ókori, középkori, földrajzi és archaeológiai sectiókban fejt ki feltűnően élénk, életrevaló munkásságot. Így *nem* viselte véletlenül vagy ötletszerű megtiszteléseként a kongresszus védnökségét maga Erzsébet királynő, a „Fondation Egyptologique Reine Elisabeth” tudománykedvelő és pártfogó patrónusa; elnökségét Franz Cumont, a R. Warocqué- emléktábla szemrehányó felirata szerint külföldre kényszerített kiváló belga tudós, akinek oroszlánrésze volt a Cinquantenaire görög-római département-jának és a mariemonti gyűjtemények létrehozásában is; az elnök helyettesítésének tisztjét (miután Cumont orvosi parancsra lemondott az utazásról) Jean Capart, a kitűnő és elismert egyiptológus, a bruxellesi Múzeum conservateur en chef-e; a főtitkárságot H. Grégoire, a Keleti Intézet alelnöke, a Byzantion igazgató-szerkesztője, a jólismert grecista és byzantinológus, és az egyes osztályok előkészítő elnökségeit a klasszika- meg a közjelkeleti filológia olyan bélgá előkelőségei mint J. Bidez, A. Delatte, J. Hubaux, Is. Lévy, J. Pirenne és mások.

Ilyen gondoskodás eredménye gyanánt voltak tehát mindezek a személyek és intézmények hivatottak és alkalmasak az ókori klasszikus Kelet és Nyugat kérdéseit e kongresszus aláhúzott céljává jegecesíteni, ugyanúgy mint például ama nyilván propagatív tények, hogy a sectiók ülései általában a Cinquantenaire termeiben voltak, J. Capart maga és MF. Mayence, a görög-római département igazgatója, (ahogy ez Mariemontban is történt), az egyes osztályokat a kongresszus résztvevőinek programmszerűen bemutatták, a maguk speciális előadásait a „helyszínen” tartották; és í. t. S így lettek éppen azok az előadások is eme kongresszus legrepresentálőbb hozadéka⁴ — ezt igazolta: a tapasztalható érdeklődés, viták, beszélgetések stb. rendkívüli élénksége — amelyek a jelzett nagy kultúráknak akár legősibb (korai), akár későbbi érintkezéseit hangsúlyozták, vagy ehhez szolgáltattak egy és más oldalról adalékokat. Ilyen előadások voltak — többek közt —: C. Clemen, *Das Verhältnis der Etruskischen zu den vorderasiatischen Religionen*; F. de Ruyt, *Les traditions orientales dans la démonologie étrusque* (Charun s Tuchulcha kérdéséhez); W. Couvreur, *Note sur le mot hittite „hegan”*; G. Heuten, *Les Mythes du taureau et l'Espagne* (mint a Melqart-Herakles-azonosság lényegbeli elfogadása); P. Schuhl, *Le cheval de Troie*; W. Gundel, *Neue Texte auf dem Gebiet der antiken Sternreligion*; AD. Nock, *Zeus Hypsistos*; H. Jeanmaire, *Quelques oracles de l'époque de second triumvirat, dans la Collection des Oracula Sibyllina* (görög-egyiptomi messiánizmus, a IV. ekloga kérdéséhez); C. Bonner, *Gleanings from late Greek Amulets, chiefly of Egyptian origin*; A. Causse, *Le conflit de l'hellénisme et du judaïsme et le recul de l'humanisme juif au second siècle avant J. C.* (a görög sophia átvételeiről); B. Jasnowski, *De l'esprit intime du Christianisme oriental et de ses traits distinctifs par rapport à l'Occident*; J. Maurice, *La valeur historique des signes chrétiens sur les monnaies de Constantin, le Grand* (a nyugati és keleti Róma valláskérdései a Kr. u. IV. században) stb.⁵

⁴ Remélhető, hogy a Kongresszus Aktái — a megtartott előadások átlag 600 szavas kivonataival — rövidesen megjelennek.

⁵ Miután mindezeket az előadásokat a sectiók rendjének zsúfoltsága és szimultánitása miatt lehetetlen volt meghallgatni, referens adatai részben csak a syllabus útmutatásain alapulnak.

Aligha tévedünk mindamellet, ha ezek közül az itt csupán megemlíthető értékes kontribúciók közül egyet mégis, mint a téma történeti és vallási fontosságához és újságához, szerző munkásságának elismert, korszakalkotó jelentőségéhez és (amennyire látni lehetett) példátlan sikeréhez képest is, erre talán legalkalmasabbat, annál inkább kiemelhetők, sőt kiemelendők vélünk, minthogy a vita jogát a sectio aznapi elnöke — a lejárt clepsydrától és az érezhető érdeklődés erejétől kétfelől szorongattatva — amúgyis kénytelen volt megvonni. Különbösen meggyőződésünk, hogy a magyar tudósvilágot is őszinte öröme van módunk, részben legalább, a türelmetlen várakozás hátrányaitól mentesíteni,⁶ amikor jegyzetek, beszégetéseink és szerzőnek egy ebből a körből most megjelent kisebb jelentése nyomán,⁷ olyan tudományos eseményről akarjuk tájékoztatni, aminőt egy E. Forrer publikáció mindig s ezúttal is, az eddig kiadatlan 2388. sz. boghazkői táblának az elolvasása különösen is jelent. Forrer előadása nevezetesen — *Eine Göttergeschichte aus Boghazkői* — nem kevesebbet állított, mint hogy a horriaknak (egy a III—II. Kr. e. évezredben Észak-Mezopotámián uralkodó törökökon? nyelvű népek) epikus, a nép világszertei kezdeteit istentörténet népszerűsítő mondáiból három olyan istenkirály (an-lim lugul us), *Alalu, Anu, Kumarbi*, került bele a Hatti-birodalom 14 standard-istenének rendszerébe, akiknek elbeszélte története, illetőleg ennek mozzanatai — a három nemzedék 8 (9) éves uralmi periódusai⁸ és a trónvesztésmódja; Anu [= Uranos] férfiaságának elveszése és az így születő, szörnyű noszüistenségek [= Eriysek] stb. — minden különösebb nehézség nélkül magyarázhatják az eddig érdemileg ismeretlen eredetű homeros-hesiodosi Uranos—Kronos—Zeus-mythost, és főleg azt is, hogy miképen jutott a görögökhöz ez a „keineswegs selbstverständliches System einer historischen Folge von Götterkönigtümern“ (FF., 389. 1.).

Teljesen kikapcsolva most már — amire minden kompetenciánk hiányzik — a kanisak nyelvén írt tábla megfejtésének kérdését s adatait is mindenben helyeseknek fogadva el, kétségtelen: Forrer valóban szinte már remélhetetlenül nagy szolgálatokat tett a görög istenmonda kérdésének (1), amikor főmotívumainak történelmi ismertségét és elterjedtségét a Közelkeleten, egy az eddigieknél⁹ konkrétabbnak látszó adattal, tudniillik a Hatti-birodalomból is igazolta; (2) amikor a komplexust a III. évezredre és Észak-Mezopotámiába visszavezethetőnek mutatva, meg az Anu-Uranos (Varuna?) nevek hasonlóságára figyelmeztetve, talán újabb értékesíthető tápot adott azoknak a kísérleteknek, amelyek e most már sémi és indogermán, sőt talán török népeknél közösként s egész Dél-Azsiában ismertként tűnő motívumnak ausztráliai variánsait is történeti átvétellel iparkodnak magya-

⁶ Az előadás csak a jövő (1936.) évben fog az *Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientales de Bruxelles* IV. kötetében megjelenni.

⁷ *Göttergeschichte als Weltgeschichte im alten Orient*, *Forschungen und Fortschritte*, XI. (1935), 31. sz., 398. k.

⁸ Forrer előadása nem használta S. Eitrem értékes adalékait, *König Aun in Upsala und Kronos*, *Festschrift til H. Falk*, Oslo, 1927, 245. kk.

⁹ V. ö. Kronos und die Titanen c. dolgozatomban *Studi e Materiali*, 1932, 76. (és 201. k.) l., illetőleg 65. (v. ö. 73.) stb. és a fent következőket. Ma, Philon-é után, mindenesetre lehetetlen lesz O. Gruppe rehabilitálása elől kitérni.

rázni;¹⁰ és (3) amikor a Kronos-szal lényegileg azonos Kumarbi nevében, egy valószínű, relative elég közeli variánsát eruálta a népetymológiával idomított görög istennév különösen e sorok írója által¹¹ posztulált és Keleten (eddig hiába) keresett eredetijének. Ezzel szemben azonban: azt hisszük Forrer bizonyos dolgokban túlsokat markolva, ugyanakkor feleslegesen rontja is óriási jelentőségű *trouvaillé*-ának hitelét; ezért örülnénk, ha még előadásának megjelenése előtt mérleghetné az alant következő és egyes további tételeivel szemben jól-lehet avatatlan, de talán nem egészen alaptalan aggodalmakat.

Legszubjektívebbnek érezzük mindenesetre (1) lázadásunkat amaz állítása ellen, hogy Homeros és Hesiodos (?) epikus stílusa az állítólag egészen különös mértékben rokon, művészi horri epikáéból származnék (FF.). A sajnos még publikálatlan horri mondákat ugyan nem olvastuk. De vakon, tehát a történeti igazolás nehézségeitől is függetlenül, pusztán a görögségre gyakorolt páratlan nemzeti hatás alapján: mi (bevalljuk) a Homeros előadásának mindenkép egyéni és görög voltában a költő- és népléktanról való egész meggyőződésünk megtadása nélkül, apriori nem tudunk kételkedni.¹² Éppígy nem hihetünk (2), sokkal konkrétabb okokon, abban sem, hogy a komplexus (kizárólag) a hattí kincsből kerülhetett volna át a görögökhöz. Nemcsak azért, mert Forrer állásfoglalás helyett egyszerűen szemét hűnyt a Sanchuniathon-Philon-féle hagyomány rongyain át már Gruppétól megsejtett és ma az új (1930) ras-shamrai táblák tanúságaival kiegészülő, sokkal régibb föníciai, sőt egyéb előázsiai, éppoly frappáns találkozásnyomok előtt (v. ö. 9. jegyzet). De éppen szerzőknek igen valószínű azonosításai, Anu = Uranos, Kumarbi = Kronos, mutatják legjobban, hogy a kanisiak és a görögök hármass rendszere nem lehetett közvetlenül azonos, illetve hogy így Alalu-nak görög, Zeusnak horrihatti megfelelője hiányzik. Amint valójában nem sikerült Forrer erőlködésének (v. ö. FF. 399 a.) arról a képiró tabali-népről is többet bizonyítani, amely körülbelül 1190 körül a Hatti-birodalom uralmában az ékíró kanisit felváltotta és így a homeros-hesiodosi hagyomány alapját szükségkép szolgáltathia kellett, mint hogy őrizte a kanisiaknak legalább 500 évvel idősebb vallásos-hivatalos feljegyzéseit. Ez azonban még távolról sem elegendő egy *mythos* eleven átvételének, illetve az ehhez szükséges alapnak igazolásához, amire éppen itt szükség volna. Végül

¹⁰ L. a SMSR. i. h., Pettazzoni gondolatát továbbvivő megjegyzéseimet, 56₂/57. l. stb. Sumer és Akkad országainak Indiára ősidőktől gyakorolt hatásához v. ö. most J. Bidez, *Les écoles Chaldéennes sous Alexandre et les Séleucides*, Mélanges Capart, Bruxelles 1935, 63. l. is.

¹¹ L. SMSR. i. h., passim, különösen pl. 65. l. stb.

¹² A „szárnyas szavak“ és Hermes „szárnyas sarú“ *aligha* lesz csak-horri és nevezetesen Gurparandzahus király ugyanott (FF., 399b.) felhozott, esküvő-utáni (!) céllövő versenyének nyilván semmi köze a *μνησθηροφονία*-hoz, amelyben az *Odyseia* költője két, régen közhelyekként igazolt motívumot egyesített: az ifjelajzási erőpróbát (egy nőért), amely Indiában csakúgy ismert, mint az 1001 éj és Izland meséiben (l. Radermacher, *Die Erzählungen der Odyssee*, 1915, 37. l.); és a „hazatérő férj“ által felesége kéri ellen rendezett („varázs“-) nyílas bosszú motívumát, ahogy ezt pl. egy Odjibwa-ról és feleségéről (Vörös Hattyú) szóló — még az Alvilágjárást, ott nyert jóslatot és a kalandos tapasztalatszerzést is tartalmazó — indiánmese is ismeri (Miss M. Stawell, *Homers and the Iliad*, 1909, 124. l. után G. Finsler, *Homer I²*, 1913, 37. k.; v. ö. Radermacher, 47. kk. is).

(3) nem találjuk azt a nagy biztonságot sem indokoltnak, amely szerint Midas (738—695) phryg világbirodalma, mint közvetítő és — a két kortárs költő közül éppen csak — Hesiodos, mint átvevő, in flagranti tetten érhető, tehát a görög „orientalisierende Periode“ megindulása ezen a ponton „fogható“ volna. Amellett, hogy Homeros is nyilvánvalóan ismerte az (ősi) castrálás-motívumot (is), ma, a mi érveinken túl,¹³ akaratlanul szól Forrer is, amennyiben a véletlenül kívül a szerinte egy korban és helyen élt költők közül az egyiknek nemtudását mással nem tudta magyarázni (természetes ugyanis, hogy a hesiodosi elbeszélés részletességét, Theog. 154—210., ugyanolyan valószínűséggel, mint az elsőség büszkesége, száz más körülmény is okozhatta). Eddig tehát — mi legalább — semmi olyan igazi, kétségtelen indokot nem ismerünk, amely az általános felfogás és minden történelmi valószínűség ellenére, akár csak az Odysseiát is, nemhogy az Ilias Homerosát, ennyire lehozni engedné. Így, amíg Forrer ilyennel kételkedésünket meg nem győzi, változatlanul meg kell maradnunk (1) Homeros (és Hesiodos) költői kialakulását illetően eddig vallott elképzelésünknel;¹⁴ (2) a „keleti hatás(ok)“ átkerülését illetően a pillanatnyi „inveniri non posse patet“ várakozásánál; (3) a motívumok eredeti keletkezését illetően egy olyan régi időpont lehetőségének a megengedésénél, amelyhez képest alighanem az ékíró kanisiak eredeti feljegyzése is már jó „kései“ volt.

(1935, november.)

Marót Károly.

Histoire des religions et histoire de l'antiquité. Ce compte-rendu fait l'éloge de l'organisation si heureuse et si circonspecte du VIe Congrès International de l'Histoire des Religions, tenu à Bruxelles du 16 au 20 septembre 1935. Les organisateurs de ce Congrès, en effet, ont sciemment rendu possible surtout aux spécialistes de l'histoire des grands peuples classiques orientaux et occidentaux de fournir une riche contribution à l'étude des contacts (des premiers contacts et aussi des contacts ultérieurs) des cultures de ces peuples.

La communication du plus haut intérêt, faite par M. E. Forrer, le célèbre professeur berlinois et ayant pour titre Eine Göttergeschichte aus Boghazköi, avait également trait à un tel sujet. Cette conférence, faite le 18 septembre à la section VII, avait pour objet l'interprétation de la tablette de Boghazkeui n° 2388, conçue en langue kanisienne.¹ C'est cette conférence que l'auteur du présent compte-rendu analyse en se servant de ses propres notes, de ses conversations avec M. Forrer et de la courte notice que ce dernier a publiée — Forschungen und Fortschritte XI. (1935), n° 31, pp. 298 et ss. — et il la critique en s'appuyant surtout sur ses propres articles précédemment parus (SMSR.

¹³ Ἄτλας ὀλοόφρων, Ph. Wo., 1926, 585. kk., SMSR., kül. 49. kk. és 200. kk. Forrer különben, mintha nem látna, hogy ha Homeros ezt a vonást csakugyan nem ismerte volna, egy más és régebbi váriánst más-honnan (más közvetítéssel) kellett ismernie és ez a kizárólagos hatti átvétel feltevésének ellene mondana (v. ö. 2. pont).

¹⁴ V. ö. Arch. Phil., 1935, 184. kk., különösen 290. l. Részletesen fejti ki ezt „Les origines du poète Homère“ c. dolgozatom a REH. legközelebb megjelenendő kötetében.

¹ Pour plus de brièveté nous croyons devoir accepter ici la terminologie et les représentations historiques quoique tout à fait spécifiques de M. Forrer.

1932, 48 et ss; 189 et ss; Ph. Wo. 1926, 585 et ss; Arch. Philol. 1935, 184 ss; 290).

En laissant de côté la question de la lecture du texte qu'il n'est pas à même de contrôler, il accepte avec plaisir en tant que résultat probable (1) que l'analyse de l'histoire des 3 rois-dieux hourriens-hittites (Alalu, Anu, Kumarbi) c'est-à-dire les périodes de domination de 8 (9) ans de ces trois générations et la manière dont ils perdent le trône, la perte de la virilité d'Anu = Uranos et la naissance par la suite de terribles divinités de la vengeance (= Erinnyes) etc. constitue un progrès sensible dans l'explication de l'origine du système grec des divinités Uranos-Kronos-Zeus. Du fait (2) que les trois rois-dieux insérés entre les 14 dieux „standard“ de l'Empire hittite² sur une tablette kanisienne (donc antérieure au XIIIe siècle) proviennent des légendes épiques hourriennes destinées à populariser en tant qu'histoire divine, l'histoire des origines de la domination politique de ce peuple régnant sur la Mésopotamie Septentrionale aux IIIe et IIe millénaires avant Jésus-Christ, — il accepte la conclusion que tout ce complexe se rencontre dès le IIIe millénaire dans la Mésopotamie Septentrionale. Enfin (3) l'auteur du compte-rendu admet avec M. Forrer l'identité établie entre Kumarbi et Kronos; et même il est prêt à attacher à ces conclusions une plus grande importance que M. Forrer lui-même. Il espère en effet que la ressemblance des noms et des figures Anu et Uranos (Varuna?) étayera la manière de voir de ceux qui voudraient expliquer les variantes indonésiennes du „complexe“ également par un emprunt historique parti également de l'Asie Méridionale (v. SMR, 1932, 56/57): on connaît, entre la Mésopotamie et l'Inde, des influences mutuelles depuis les temps les plus reculés. De plus dans le nom de Kumarbi il croit reconnaître une variante relativement assez voisine du nom de divinité orientale qu'il avait jadis lui-même postulé en tant que l'original inconnu du nom grec de Kronos modifié par l'étymologie populaire (SMSR).

Par contre on serait très content de voir M. Forrer — dans l'intérêt de la cause même — s'attacher moins à des hypothèses telles que (1) la tentative de faire dériver le style épique d'Homère et d'Hésiode (?) des légendes hourriennes écrites dans un style analogue, car cela est contraire à toutes nos connaissances psychologiques actuelles sur la poésie et sur les peuples. De même (2) on ne saurait admettre la thèse de la provenance exclusivement hittite du complexe, tant que M. Forrer n'a pas encore pris position par rapport aux traces des contacts de ce dernier avec la Phénicie et d'autres régions de l'Asie Mineure (cf. SMSR. 1932, pp. 76 [et 201²], et pp. 65² [73²] etc.), remarquées avant lui par Gruppe et confirmées dernièrement par la trouvaille de Ras-Shamra (1930), d'autant plus que par les identifications d'Anu-Uranos et Kumarbi-Kronos, M. Forrer a démontré lui-même que le système hittite et le triple système grec ne pouvaient être immédiatement identiques (manquant en effet le pendant grec d'Alalu et le pendant hourrien-hittite

² Je m'empresse de signaler que par rapport à la composition typique de certaines listes de générations divines, compilées pour des buts pratiques, M. Nilsson a souligné dans son étude „Early Orphism and kindred religious movements“ (The Harvard Theological Review. XXVIII, 1935, surtout pp. 200 et 208 ss) quelques traits réguliers des listes orphiques qui se trouvent, semble-t-il, dans la liste hittite aussi, et cela d'une manière tellement frappante qu'on serait tenté de généraliser.

de Zeus!). D'autre part il n'a su prouver la tradition vivante et populaire des Tabaliens pictographiques représentant depuis environ 190 l'Empire hittite (ce qui toutefois serait une condition indispensable de l'emprunt); il n'a pu prouver autre chose que le fait que ceux-ci ont conservé les inscriptions kanisiennes à écriture cunéiforme âgées alors de 500 ans au minimum. Enfin (3) on voudrait aussi que M. Forrer ne s'obstinât pas à trouver avec certitude, exactement vers le tournant des VIIIe et VIIe siècles dans l'Empire phrygien de Midas, le médiateur du trésor hittite (en se fondant sur la connaissance „exclusive“ du motif de la castration, supposition sans fondement stable) et en la personne d'Hésiode son „premier“ emprunteur, dès qu'il ne peut expliquer que par le hasard le fait étrange que son contemporain Homère l'ignorait (la narration détaillée des vers 154—210 de la Théogonie ne prouve rien); en effet, si Homère ignore le motif en question, ce qui n'est pas le cas (SMSR. 49 et ss, 200 et ss; Ph. Wo. passage cité), il connaît déjà, sans aucun doute, le complexe entier et partant il doit l'avoir pris ailleurs (cf. plus haut sous 2.). — Aussi longtemps donc que M. Forrer ne saura alléguer que les arguments ici rapportés, l'auteur du compte-rendu ne croit pas indiqué de renoncer à l'idée qu'il s'est faite auparavant des origines d'Homère et d'Hésiode; à la conviction qu'au sujet de l'influence ou des influences orientales il faut encore attendre avant de prononcer le dernier mot; à l'impression enfin qu'il nous faut mettre la première origine du complexe (Anu est déjà le Seigneur-du-Ciel chez les Sumers!) et même son apparition dans la vie grecque aux temps les plus reculés.

(Novembre 1935.)

Charles Marót.

A Brigetio—Aquincum közti diagonális (Dorog—Csév—Óbuda) útvonal kérdése.

A római utak speciális kutatását illetőleg még kevés pozitív eredményt tudunk felmutatni, noha Schoenwisner, de különösen Römer óta a római utak kérdése egészen napjainkig állandóan az érdeklődés központjában állott. A pannoniai útkutatás történetének részletezését ezúttal mellőzöm, annyit azonban mégis meg kell állapítani, hogy az ok, melynél fogva csak kevés biztosat tudunk Pannonia útrendszeréről, elsősorban a módszer hiányos végrehajtásában kereshető. Kutatókban nem is volt hiány, azonban olyan kombinációk, melyek híjján vannak a helyszíni terepviszonyok ismeretének, nem is vezethetnek célhoz. Már Finály helyesen mutatott rá a főhibára, midőn azt mondja, hogy „a topográfiai kérdéseket íróasztalnál eldönteni nem lehet”,¹ s bár később ismételtlen a rendszeres kutatás reményének ad kifejezést,² mégis ma sajnálattal kell megállapítanunk, hogy azóta — néhány útrészlet (pl. Veszprém vm.) megállapításán kívül — alig történt valami.

Az ős- és ókori utak módszeres kutatásánál az alábbi szempontok tartandók szem előtt. Miután az íróasztalnál elvégeztük az előmunkálatokat, vagyis a kérdéses útvonal hozzávetőleges helyzetét kijelöltük, minden további kutatás alapjának kétségkívül a *bejárást* kell tekintenünk. Igaz, hogy ez elég fáradtságos művelet, s ami még rosszabb, sok

¹ Finály G.: Római utak a Dunántúl, Arch. Ért. XXIII. (1903), 173. l.

² Finály G.: Római utak a Dunántúl, Urania XVI. (1915), 222, 225. l.

kellemetlenséggel is jár,³ de a bejárás nélkül nem is számíthatunk eredményre. A többnyire elkopott vagy sűrű növényzettel benőtt útrészletek sok helyütt még ma is felismerhetők. Az úttest megállapítása után következik az egyes jómegtartású részek megásása. Az út keresztmetszete adja meg a feleletet a korra és minőségre vonatkozólag, bepillantást engedve számunkra az útépités technikájába, amely a római korban, az eddigi tapasztalatok alapján, provinciánként,⁴ de főleg a terep geológiai minősége szerint változik. Csupán az egykorú emlékekből az útvonal nem állapítható meg pontosan, hacsak nem rendelkezünk in situ mérföldkövekkel; mivel pedig ilyenek csak a legtrikább esetben állanak rendelkezésre, ezért csak az úttest megállapítása után támaszkodhatunk a környéken széthordott vagy a múzeumokban őrzött, sajnos, nem eléggé pontos lelőhellyel megjelölt mérföldkövekre, illetve ezek töredékeire. Az útvonal ismeretével a legsekélyebb szórványos lelet is becsessé válik, nem is szólva a sírhelyek jelentőségéről. Fontos irányításul szolgálhatnak még a középkori oklevelek adatai is,⁵ amennyiben sokszor találunk bennök utalást nemcsak az út nemére és korára, hanem az úttest anyagára nézve is. Az „örökkévalóságra” szánt római utakat az egész középkoron át használták; ezek kontinuitását nemcsak okleveleink igazolják, hanem elég gyakran a XVIII. századból származó térképek is. Az újkori útépités követelményei⁶ folytán ez utak ma már csak elhagyatott állapotban vagy beszántott földeken, esetleg dűlútakban nyomozhatók.

Tudjuk, hogy a Brigetióból Aquincumba vezető főútvonalnak volt egy a Duna kanyarodását átszelő elágazása: megoldásra járt az útvonal helyének pontos megállapítása. Schoenwisner eleinte azt hitte, hogy ez az út a Vörösváron átmenő országúttal azonos, de a Csév határában lelt mérföldkövek alapján a Dorogról — Csév és Szántón át — Budára vezető útban látta később a megoldást.⁷ Közélebből ugyan nem határozza meg az útirányt, de nyilván csak a Szántó előtt eltérő és a Szarvas-csárdának tartó útra gondolt, mely még az ő korában is használatban volt. Később azonban, Mommsen Corpusának megjelenése óta, a Piliscsabáról és Vörösvárról közölt mérföldkövek alapján a vörösvári úttal azonosító hipotézis kezdett ismét tért hódítani. Mivel azonban a Corpus Csévről, Szántóról, sőt Ürömről is ismer mérföldköveket, nehéz volt az igazi út irányára vonatkozólag e két útvonal közül valamelyik mellett állást foglalni. A kérdést aztán Vásárhelyi terelte részben helyes irányba egy 1742-ből való metális és egy 1812-ből származó térkép felhasználásával,⁸ mely Schoenwisner későbbi felfogását támogatja. Az a megállapítása azonban, hogy az út a csízi

³ A bejárás elé a legfőbb akadályt a túlbuzgó mezőőrök gördítik, kiket barangolásunk céljáról nem lehet meggyőzni.

⁴ V. ö. J. Hagen: Römerstrassen der Rheinprovinz, Bonn 1931; K. Weller kutatásai az óskori és középkori útkutatás szempontjából becsesek.

⁵ Glaser L.: Dunántúl középkori úthálózata (Századok LXIII. (1929), 138—167 és 257—285) c. dolgozatának adathalmaza és 2 térkép-melléklete jó szolgálatot tesz a kutatónak.

⁶ A. Birk: Die Strasse, Karlsbad—Drahovitz 1934. 284. l. és passim. Birk munkájának ókori részében, sajnos, egyáltalán nem vette figyelembe a háború utáni irodalmat.

⁷ Schoenwisner: Comment. Geogr. Buda 1780, I. 102. l.

⁸ Vásárhelyi G.: Az Aquincumból Brigetióba vezető róma út iráról és fennmaradt nyomairól, Arch. Ért. XXII (1892), 71—74. l.

malom előtt (Solymári fal) Borosjenő felé tér el, minden alapot nélkülöz és csak a Rómer által Ürömön konstatált „rejtélyes“ úthoz való erőszakot megközelítési kísérletnek tekinthető, de egyébként is kerülő út volna. E felgósásával persze hitelét veszítette és így többi helyes megállapítása is feledésbe merült. Finály térképei közül az egyikén⁹ Csévről Solymáron át jelzi az utat Budára, minden közelebbi megjegyzés nélkül, a legutóbbin¹⁰ pedig Csévről Vörösvárnak vezet a diagonális utat, noha említést tesz az út egy száz évvel azelőtt megtalált darabjáról, melyen valószínűleg a fenti 1812-ből való Halász-féle térképen megjelölt utat érti. Azóta is ez útszakaszról való ismereteink holtpontra jutottak és az egyik leghomályosabb fejezetét alkotják Pannonia történetében. Ma általában az egykori diagonális utat az esztergomi országgúttal szokták azonosnak tekinteni. Már a rendelkezésre álló emlékműanyag tüzetesebb vizsgálatából is rögtön kitűnik, hogy a kérdés nem is olyan bonyolult, ha az esztergomi országot feltevésére szolgáló adatokat kellő értékükre szállítjuk. Mielőtt tehát a közel 25 km hosszúságban nyomozható útrészletek ismertetéséhez fognék, néhány szóval ki kell térnem a Vörösváron és Piliscsabán át vezető egykori római út feltevésére szolgáló adatok kritikai értékelésére.

A Corpus (CIL. III.) szerint Vörösvárról öt mérföldkő (3745—3748 és 10656), Piliscsabáról pedig kettő (?) (4637 = (?)) = 11340) ismeretes; ezen adatok a vörösvári országot feltevését perdöntően látszottak alátámasztani, annak ellenére, hogy Mommsen Szántóról és Ürömről is közölt mérföldköveket. Jobban szemügyre véve azonban a „vörösvári“ mérföldköveket, azt látjuk, hogy három óbudai eredetű (3745—3747), a negyediket (3748) Milles és Pockocke 1737-ben Vörösvárról — Cso-bánkán át — Szentendrére utaztukban látták.¹¹ Így tehát csak egy „kétségtelen“ vörösvári mérföldkő (10656) maradna, amely még ma is ott áll, ahol a Corpus jelzi (Liber háza, ma a Fő-út 324. sz. ház),¹² azonban ez sem tekinthető eredeti helyén lévőnek, ha az olvasás helyes (MP VI), mert mai helyének távolsága Aquincumtól éppen 9 mérföldet tesz ki. E mérföldkő közelében még két más mérföldkő-töredéket találtam, melyeken semmi írás nyomát sem láttam; az egyik hatszögletű. Nem lehetetlen, hogy ezeket is az előbbivel együtt utólag szállították ide, Piliscsabáról két mérföldkövet közül a Corpus, adataiból azonban semmi bizonyosat nem tudhatunk meg a lelőhelyről; az egyikről (4637) a megbízhatatlan Haeufler XXV mp-t olvas ab Aq., de ez sem lehet igaz, mert a távolság a valóságban 14 római mérföldet tesz ki; a másikat (11340), egy Huber nevű gazda szerint, állítólag a Kopasz-hegy déli lábánál találták. Erre az adatra sem alapíthatunk semmit, mert ez az A BRIG MP XXXIII-jelzésű kő nyilvánvalóan Csévről került Vásárhelyi gyűjteményébe Tinnyére, honnan nemrég került a Nemzeti Múzeumba; egyébként Cséven is van egy Kopaszhegy, továbbá Csaba a Brig. 37 római mérföldnyire van. E két „csabai“ miliaria lelőhelye tehát egészen bizonytalan értékű, valamint az 5(+2) „vörösvári“ is teljesen kétes hitelű.

Ezekre persze nem alapíthatjuk a főútvonal irányának meghatározását annál kevésbbé, mert az alább említendő két in situ talált

⁹ I. h. Arch. Ért. XXIII. (1903), 164. l.

¹⁰ I. h. Urania XVI. (1915), 224. l.

¹¹ W. Kubitschek: Ältere Berichte über den römischen Limes in Pannonien, Sber. Wien. Phil.-hist. Klasse, Bd. 209., 1929. I. Abh. 44. l.

¹² Azóta kőfalat emeltek eléje és így nemcsak, hogy elrejtették egészen, de még az íráshoz sem lehet hozzáférni.

óbudai és a már említett „vörösvári“ mérföldkő AB AQ-jelzésű, míg a Dorog és Csévről valók A BRIG számítják a MP-t; ezek szerint pedig alig hihető, hogy egyazon útvonalon két irányból is: Aquincumtól és Brigetiótól számították volna egyszerre a távolságot. Ezért bármely nyugat-keleti irányú út mentén AB AQ-jelzésű kövek csak más, rövidebb helyi *mellék-* vagy *összekötő-útra* vonatkozhattak.

A mai vörösvári országúttól délre kétségtelenül vezetett egy ilyen mellékút, melynek irányát az alábbi adatok és körülmények bizonyítják. Aquincum castrumának nyugati kapujától az óbudai téglagyár északnyugati sarkáig a távolság, az itt előkerült négy mérföldkő tanúsága szerint, két római mérföldet tett ki.¹³ Ugyanitt Kuzsinszky mintegy 20 m hosszúságban az úttestet is megtalálta. Biztos adatunk van a III. miliaria helyéről is, melyet Rómer a Kranawet (ma Csúcshegyi) dülő gémeskútjánál talált,¹⁴ ennek vályújaként ma egy kőkoporsó szolgált és közelben az Aquincumi Múzeum legutóbb több sírt is feltárt már. A kút távolsága pontosan egy mp-ra van a fenti MP II-jelzésű mérföldkövek lelőhelyétől (a néhány méternyi eltérés méréseimnél onnan származhatik, hogy a téglagyári négy mérföldkő pontos topográfiai felvétele nem áll rendelkezésre). Az út innen tovább északnyugati irányba vezetett a Rozália-téglagyár felett, a Steinriegl nevű dűlön át, a solymári Várhegynek. E dűlőben állítólag már római sírok is kerültek napfényre.¹⁵ Körülbelül a Várhegy alatti keresztingig 6 római mérföldet tesz ki a távolság és igen valószínű, hogy a „vörösvári“ VI. mérföldkő innen került mai helyére (ha a szám leolvasása helyes). Erről az útszakaszról származhatik csak a másik két óbudai eredetű mérföldkő is (3745; 3746), sajnos, ezeken a távolságjelzés olvashatatlan. Az út a Várhegy alatt folytatódott és lehetséges, hogy a Rétyölgy északi lejtőjén vezetett tovább Vörösvárig; ez utóbbi szakaszra vonatkozólag azonban eddig semmi bizonyos jelet nem sikerült találnom. Vajjon Vörösvárról Csabára, illetve Szántóra vezetett-e valamilyen összekötőt tovább, erre nézve sem találtam mindezekig bizonyító erejű adatokat. Mindezekből látható tehát, hogy a mai vörösvári országútra gondolni sem lehet, annál is inkább, mivel erre eddig semmi adat sincs, noha feltétlenül kellett volna már valamilyen emlékek előkerülnie a gyakori útmunkálatok alkalmával (karbantartás, árkolás stb.). Dehát akkor merre vitt az aquincumi diagonális út?

E kérdésre a következő megállapítások adják meg a választ. A tapasztalat azt bizonyítja, hogy a mai utak nem mindenütt esnek mindig egybe az egykori római utakkal. Így diagonális útunk, mely Tátnál tér el a Duna-menti hadiúttól, Dorogig a szántóföldek közt követhető nyomon, mintegy 15—20 méternyre a mai országúttól.¹⁶ E szakaszról való a Vásárhelyi említette mérföldkő is, melynek távolságjelzése A BRIG MP XXVI (11336). A Dorog és Csév közti szakaszon a szőlők és szántók között nem sikerült még teljes pontossággal megállapítanom a római úttestet, ámbár több helyen valóban kivehetők a nyomok. Csévről — Kesztlőc alatt — Salva mansio felé egy elágazó útvonal vezetett, melynek kétségtelen nyomai vannak.¹⁷

¹³ Arch. Ért. XVIII. (1898), 447. l.; Budapest Régiségei VII. (1900), 9—14; CIL. III. 14354^{a—c}.

¹⁴ Arch. Közl. V. (1865), 69.; CIL. III. 3747.

¹⁵ Az a nyolc sír, melyet Mahler 1903-ban ásott ki (Pest vm. Monogr. I. 186.), nem innen való, hanem Solymár nyugati határából.

¹⁶ Vásárhelyi i. h. Arch. Ért. 1892. 72. l.

¹⁷ Kesztlőcnél a vízmosásban még az út keresztmetszete is tanulmányozható.

Csévrről útunk aztán kissé északra tart, majd a köves dűlőúton északkeletre kell fordulnunk, hogy az egykori római úton haladhassunk tovább a mérföldköre helyezett Szent Orbánig, honnan délkeletre fordulva eltűnik az út. Innen a csévi nyeregre vezető mély útra kell térnünk, hogy helyes irányban haladjunk el a „clusa“ (1742 metalis) mellett. Lassú emelkedéssel haladván tovább a vízmosta völgyben, önként arra kell gondolnunk, hogy az évszázadok óta lezűduló esővíz talán már régen elmoshatta az út nyomait; valószínűnek tartható az is, hogy e víznek kiszolgáltatót útrészletet a rómaiak sem kövezték ki, hanem csak a pusztá földet használták út gyanánt (Erdweg). A 320 Q -tól kezdve azonban mindjobban megnyilvánul az út kövezett volta, mely teljesen meggyőz arról, hogy eddigi útirányunk helyes volt.¹⁸ Többszöri kanyarodó után széles és erősen megrongált köves úton ereszkedünk le Szántóra, a major udvarának irányába; innen aztán (a drótkerítést megkerülve), egy udvaron keresztül, egyenesen a templom homlokzatának kell tartanunk. A templom mögött, kissé északra fordulva, egy kis szerpentinúton emelkedünk aztán a 270-es magasságig, honnan útunk aztán a Hosszúhegy párkányán halad tovább délkeleti irányba. E szakaszon az út olyan jömegetartású és oly széles, hogy e tulajdonságokat egy mai dűlőútról nem lehet feltételeznünk; útunk többször eltűnik az erdőszéli bozótok közt, ahol sűrűn találunk rudusszerű köveket is. A 340-es magaslatot elhagyván, erdőbe érünk; itt nagyobb kőlapok maradványai jelzik az utat; sőt e köveken még kerékvágások is kivehetők. Sajnos, azonban az egész vonalon már csak a pusztulás nyomait tapasztalhatjuk, egyrészt az időjárás, másrészt a teherszállító kocsik következtében, amelyek az egykori úttestnek hol egyik, hol másik szélén közlekedvén, ismét összetalálkoznak s középen hagyják „sziget“-ként az úttest egy darabját. Elhagyván az erdőt, a 308 Q -nál ismét előbukkan útunk, melyen a Ziribár (409 m)¹⁹ alatt végig haladva, mintegy 400 m-en észlelhetők a kőhalmazok a giz-gaz között; ezen a szakaszon az útirány hosszú sávként jelentkezik és mint kihasználhatatlan terület üt el az ezt környező szántóföldektől és rétektől. Jobbról hagyván el a Ziribárt, a Macskavölgy fölött vezetett tovább az egykor kétségtelenül kövezett út. Érdekes, hogy noha a közelben ma is követ fejtenek, az erősen elkoptatott utat a kőanyag közelsége ellenére sem hozzák rendbe és Pilisszántó és Csobánka községek lakossága ma is e megrongált, óriási zökkenőkben bővelkedő úton bonyolítja le szomszédos forgalmát, nyilván, mert ez a legrövidebb út. A Csobáncdűlőn átvezető út alapja merő kő, itt kétségtelenül kőbe vágott úttal állunk szemben. Utunk aztán a csobánkai országutat metszi át és a Lipáron keresztül a Kis-Kevélynek (483 m) tart. A Macskavölgytől idáig az út egy hosszú dombhát gerincén halad végig, hogy a Kevélyek alatt, mint tipikus párkányút, folytatódjék Ürömig. A Kis-Kevély alatt az utat, vízmosás ellen, több helyütt nagy kötőmőkőből álló támasztófallal erősítették meg. Ennek az oldalépítménynek a nyomai még ma is megvannak és nézetem szerint csak római eredetűek lehetnek, mert a középkori utaknál nem igen ismerek hasonló oldalépítkezést;²⁰ az újkorból meg semmiképp sem származhatnak, mivel a mai vörösári

¹⁸ A helyrajzi megjelöléseket az All Térképészeti Intézet 1 : 50.000 méretű turista-térképe szerint használok.

¹⁹ V. ö. Ptolemaeus Zuro-bara és Ziri-dava helyneveivel Dáciában.

²⁰ E kőfalak nem tévesztendőek össze a sokkal kisebb méretű kővekből emelt védőfalakkal, amelyeket itt a gazdák a víz ellen terraszzerű földjeiken építenek, akárcsak a Karszton.

országút használata óta ez a párkányút lassanként teljesen elvesztette egykori jelentőségét és így fel sem tehető, hogy e megrongált állapotban levő utat ilyen védőfállal óvták volna újabban az elemek pusztítása ellen. Az út további szakaszán találunk oly részleteket is, melyek még ma sem szorulnának javításra; ennek oka az, hogy a talaj itt elsőrendű aljzatként szolgál. Egy ilyen kifogástalanul ép útrészlet húzódik a Nagy-Kevély (535 m) alján. E teljesen vízszintes úttesnek a szélessége, mintegy 100 méteres darabon, 7 métert tesz ki; a völgy felé eső oldalon jól látható még a kövekkel kevert oldaltöltés is. Tovább haladva, azt tapasztaljuk, hogy az út keskenyebb lesz, ennek oka az, hogy az egykori úttestnek csak egyik felét használják dülőútnak, míg a másik fele a bokrok közt világosan kivehető. Innen aztán a kopott kövesúton Borosjenőre érünk, honnan az út tovább a templommögötti felsőúton vezet Üröm északi részéhez. Itt hirtelen délre kanyarodva, a templom előtt kellett az útnak folytatódnia tovább a Kálvária felé, hol aztán nyoma vész. Az úttest nyomait, a terepviszonyok miatt, mindezeideig nem sikerült megtalálni, de valószínűnek látszik, hogy a Kálvária környékétől útnak párhuzamosan haladt a mai úttal az Üröm-hegy aljáig, hol délkeleti irányba fordulva, az Aranyhegy alatt és az óbudai vasútállomás mellett vezetett Aquincum polgárvárosába.

Az egész útvonalon, kisebb megszakításokkal, állandóan figyelemmel kísérhető az útnak köves volta, sőt a kocsi által megrongált, bevágott mélyutak oldalában még a kövezés rétegei is felismerhetők, amennyiben hol rudusok, hol statumenek kandikálnak elő. Eddigi kutatásaim közben még nem találtam ilyen összefüggő „dülőútvonalat”, amely több mint 20 km-es hosszúságban ennyire magán viselné az egykori kövezés jeleit. Sajnos, ásátásra még nem kerülhetett sor, ami persze teljes fényt derítene a pannoniai útépités technikájának problémájára is; lehetséges, hogy az útkutatás eme fontos methodológiai faktorát nem kell soká nélkülöznünk.²¹

Az imént tárgyalt felső útvonal és a mai vörösvári országút között ismerünk még egy másikat is, mely az előbbtől a csévi nyereg Szántó felőli részén, a 320 \varnothing -nál ágazik el. Ez a fasorral szegélyezett 2 km hosszú és meglehetősen épségű kövesút a 226 \varnothing -nál hirtelen megszűnik, elvész a szántóföldeken s csak Vörösvártól északra ismerhető fel egy darabon, a Dörfel nevű dülőnél; az útnyom e részét „Steinerweg”-nek nevezik, ahol gyakran találunk szántáskor kisebb-nagyobb kődarabokat.²² Innen az útnak ismét nyoma vész a földeken, a csizi malomtól kezdve azonban a ma is használt dülőútban találjuk meg ismét, amely a Szarvas-csárdánál éri el a vörösvári országutat. Ez az útvonal kétségtelenül azonos a Vásárhelyinél közölt térkép (1812) Trajanus Sikambriába vezető postaújtával;²³ a XVIII. századbéli térképek is gyakran jelzik ez utat.

Diagonális utunk tehát a csévi nyeregig kétségtelenül csak egy útvonallal lehet azonos, ezentúl azonban, mint láttuk, két útvonal is vezetett Aquincumba. Az a kérdés most már, hogy ezek közül melyik lehetett a főútvonal. Erre a kérdésre a rendelkezésre álló emléanyag

²¹ Ambátor a lelettel nem kecsegtető lelőhelyek („fundlose Fundstellen”) feltárására nem sok reményünk van, mikor még „fontosabb” ásátásra sem telik.

²² Erre az útra vonatkozhatik Glatte állítása is, Arch. Ért. VIII. (1874), 20. l.

²³ Vásárhelyi i. h. Arch. Ért. 1892, 73. l.; v. ö. még Solvanus: Római tábor Tokodon (Esztergom Évlapjai I. (1925), 94/95.

adja meg a feleletet, melyben a mérföldkövek döntő jelentőségűek. A már előbb is említett dorogi 26-os mérföldkövön kívül Csév nyugati határából az irodalom egy XXXI-es (11338) és három XXXII-es (4630 = 11339; 4631; 4632), magából Csévből pedig három XXXXIII-as (4633; 4634; 11340) jelzésű mérföldkövet ismer. Cséven túl, keletre, egy teljesen ép, de olvashatatlan mérföldkö áll, rajta Szent Orbán szobrával; ez pedig csak a 34-es kő lehet, mert pontosan 2 mp-ra van a minden valószínűség szerint eredeti helyén levő és Szent Vendelt hordó 32. mérföldkőtől; nyilvánvaló, hogy itt nem lehet szó véletlenségről. Pilisszántóról két mérföldkövet (4635 = 10657; 4636 = 10658) ismerünk, melyek jelenleg a templom mellett állanak; sajnos, egyikén sem állapítható meg a távolságjelzés, de még a mérföldszámítás kiinduló helye sem.²⁴ A nagyobbikon az MP-jelzés kissé gyanúsak tűnik; ha e mérföldkö — mint a Corpus mondja — a község keleti részéből való, akkor ez volna a Brig., a 38. mérföldjelző. A Csobánka felett vezető úton állhatott eredetileg a Mommsen közölte Pococke—Milles-féle mérföldkö (3748), amelyet a Vörösvár és Szentendre közti úton, az előbbi helyiségtől mintegy két angol mérföldnyire egy templomromon túl láttak;²⁵ ez a hely pedig csak abban a völgyben lehetett, melyet a Garancshegy, Csobánc és Lipár dülök, meg a csobánkai út melletti gémeskút határol. Ide évszázadok folyamán könnyen kerülhetett a felső római útról, melynek a számításom szerinti 42. mp helyéhez meglepően közel is esnék. Az sincs azonban kizárva, hogy az alsó útról került az imént körülhatárolt helyre, kivált ha bebizonyosodnék, hogy Millesék valóban helyesen olvasták le az AB AC (AQ helyett?) jelzést a szóbanforgó mérföldkőről. Az Aquincumtól való mérföldszámítás esetében tehát csakis az alsó (elágazó) útra gondolhatunk, mert a felső főútvonalon Szántón túl is Brigetiótól mérhették a távolságot a már fentebb érintett oknál fogva. E vidékről van a középkorból is egy forrásunk, melynek egyik adata csak római mérföldköre vonatkozhatik. Ugyanis 1367-ben megjárták Kande (Csobánka tőszomszédságában) határát és az oklevél²⁶ szerint a 7. meta „magno lapide columnari consignata“ volt, tehát egy nagy kőoszlop, amely „iuxta quendam publicam viam versus Budam transeuntem“ állott. A határt többször bejártam és arra a meggyőződésre kellett jutnom, hogy itt csak az egykori főútvonal 41. mérföldkövéről lehet szó. Az alsó útra az oklevél kőoszlopa semmiképp nem vonatkozatható, mert ezt a határjárás topográfiai adatai nem engedik meg, amennyiben a déli határ egy hosszú hegyháton, a Captaar-hegyen (kétségtelenül a mai Garancshegy) vonul végig, északi irányban pedig a Kevel-ig (Kis-Kevely) csak három meta-nyi távolság van. Egyébként egy korábbi (1299) határjáró-oklevél²⁷ is említi ugyanezt a kőoszlopot, mint „magnam statuum lapideam“-ot, jelezvén egyúttal az út nemét is: „iuxta viam saxosam“. Hátra van még az ürömi temető falába épített mérföldkö,²⁸ melynél

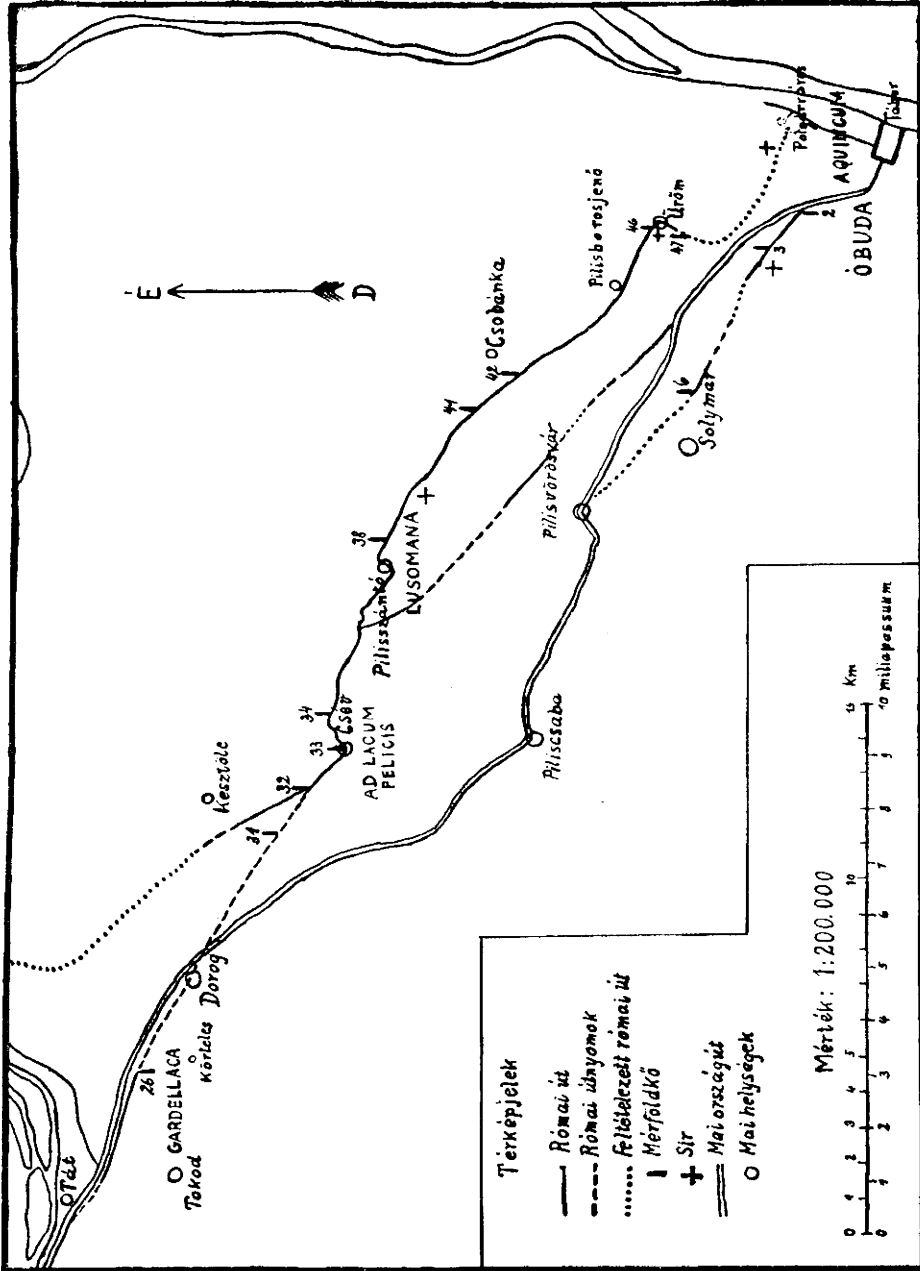
²⁴ A kisebbiken nemsokára már semmi sem lesz kivehető, mert kerékvetőként szolgál.

²⁵ Megerősíti a feltevést Kubitschek rövid megjegyzése a Brit. Mus. n. 15.771. kéziratának 123. lapjáról: „Rest eines Meilensteines aus Bobanka“ (Csobánka helyett) (i. h. Sber Wien, Bd. 209., 46. l.), amely rögtön a Corpusban idézett (fol. 122) lap után következik.

²⁶ Orsz. Levéltár, Dl. 5623 és 5639.

²⁷ Békefi R.: A pilisi apátság története, 1184—1541. Pécs 1891, 419. l.

²⁸ Arch. Közl. VII. (1868), 198 és CIL. III. 6471 = 10655.

különösképen a felirat az alsó szögletes kiképzésen van és nem a hengerded felületen, ahol egyébként a távolságjelzésnek lennie kellene, itt azonban semmi nem vehető ki.²⁹ A templommal szemben levő paplak sarkán is áll egy mérföldkőtöredék, mely az előbbtől vagy 300 m-nyire van északra. Ez közelebb van a 46., a temető falában levő pedig a 47. mp távolság helyéhez; az is lehet azonban, hogy együttesen kerültek elő ugyanazon helyről. Ürömtől aztán Aquincum polgárvárosáig egy mérföldkörül sem tudunk mindezeideig.

Ez útvonal mentéről több feliratos követ is ismerünk, így Csévről, Szántóról és Csobánkáról, Ürömről pedig legutóbb Paulovics publikált néhány másodlagos felhasználású feliratos sírkövet.³⁰ A sírhelyek útvonalunk szempontjából, mint már említettük, rendkívül becsesek. Az egyik ürömi sír közvetlenül az úttest mellől került elő, mint ezt a telek birtokosától megtudtam; egyébként a „római temetkezés nyomában bővelkedő terület” (Paulovics) a Borosjenő és Üröm közt húzódó „Lazaretten”-dűlő, amely már a mult században nevezetes római lelőhely (sír, faragott koporsó fődéllel és emberi csontvázak) volt.³¹ Utunk mellé tehát a későrómai korban temetkeztek, ha pedig az aquincumi vonatkozású köveket onnan hozták ide, akkor nem lehet alap nélküli az a feltevés sem, mely már germán temetkezést gyanít az ily másodlagos felhasználású sírokban. Az egykori brigetioi út mentén van továbbá a nemrég kiásott aranyhegy-pataki temető is, ahonnan egy kölni vonatkozású sír már publikálva is van.³² Nagyjelentőségű a mi szempontunkból még az a sír, melyet néhány évvel ezelőtt Szántótól keletre, mintegy 2 km-nyire, a Hosszúhegy alatt, útvonalunktól vagy 150 m-re, egyvonalban a 39. mérföld helyével, találtak.³³

Bármily gyérek is aránylag az egykorú emlékek, a megtalált úttest melletti helyzetüknél fogva bizonyító erejük. Annál különösebb, hogy a másik párhuzamos alsó út mellől semmi kétségtelenül egykorú emléket nem sikerült az irodalomban találnom, noha a Dörfldűlő állítólag római lelőhely. Egy vörösvári gazda a „Steinerweg”-en levő földjéről hazavitt egy „útban levő” szép kődarabot. A már említett kétes feliratú csobánkai mérföldkövön (3748) kívül valami biztos adatot azonban, melyből az alsó út római eredetére lehetne következtetni, mindeddig a helyszínen sem sikerült találnom.

Az aránylag kevés számú római emlékből megállapítható, hogy diagonális főútvonalunk a csévi nyeregtől Szántón át, a Hosszúhegy és a két Kevély alján, vezetett Ürömrre, majd innen Aquincumba. Ezt az utat minden valószínűség szerint már az őskorban is használták, először mint ösvényt, majd mint egyszerű taposott utat (Erdweg); hiszen a vidék legrégebb települései is ez út mentén találhatók meg (a csévi Chlapec-barlang, a szántói kőfülke és a kiskevélyi barlang). Az antropogeográfia már régen tanítja, hogy a legrégebb közlekedési utak a pár-

²⁹ Erdemes volna e „gondosan” bemeszelt követ vizsgálat céljából innen kiemelni.

³⁰ Paulovics J.: Köemlékek ürömi késő-római korból, Arch. Ért. XLII. (1928), 211—215. l.

³¹ Pesty F.: Pest vármegye: Borosjenő és Üröm (1864). Kézirat a Nem. Múz.-ban.

³² Nagy L.: Cives Agrippinenses in Aquincum, Germania XV. (1931), 260—265. l.

³³ Valószínűleg innen származnak a N. Múzeumban őrzött sírkőtöredékek is. (Rég. napló 1930/32.)

kányutak voltak, melyek lassan elvesztették jelentőségüket a lejjebb létrejött utak mellett. Úgy volt ez a mi esetünkben is: a felső út és vele az útmenti községek (Strassenorte) is, mint Szántó, Csobánka, Borosjenő és Üröm, elvesztették forgalmi geográfiai helyzetüket s csak úgy maradhattak fenn továbbra is, hogy összekötő-utakkal csatlakoztak a vörösvári országúthoz. A felső utat tehát az Aquincum környékét megszálló rómaiak nyilván már készen vették át, mivel utászaik vonalvezetési szempontjainak teljesen megfelelt és a maguk útépítő technikájával kövesüttá alakították át. Amikor aztán a forgalom megnagyobbodása megkívánta, építették ki az alsó párhuzamos utat is, míg a mai vörösvári országút forgalmi szempontból csak az Arpád-korban kezd jelentőssé válni. Az 1249-i oklevél budai útját nem merem még a vörösvári országútra vonatkoztatni, mivel a határt eddig még nem jártam be tüzetesen. Az 1274-i határjárásban említett „magna via, per quam itur de Strigonio in Budam“ már kétségtelenül erre az útra vonatkozik; ugyanez oklevél kétszer említi a Csév—Szántó közti felső köves (római) utat is: „via vocata *kuest*“ és „via de Cheu *keust* vocata“.³⁴ A Csév mellett vezetődő út azonban továbbra is használatban maradt, mit az 1287-i oklevél is bizonyít: „Cheu iuxta viam“.³⁵ A Csobánka feletti római út „via saxosa“ voltáról (1299) már szóltunk.

E tények leszögezése után rátérhetünk még röviden az Itinerarium Antonini és a Tabula Peutingeriana útvonalunkkal kapcsolatos helyneveire, illetve ezek azonosítási lehetőségére. Az úttest meghatározása után könnyen megállapítható, hogy Brigetiótól Aquincumig a tényleges távolság 51 római mérföldet tesz ki. Ezzel szemben az Itinerarium 44, a Tabula 43 mérföldről tud, nyilvánvaló, hogy mindkét esetben oly tévedésről van szó, amely csak a középkori másolók hibájából történhetett meg.³⁶ Sajnos, a kéziratokról facsimile-kiadás nem áll rendelkezésünkre, ezért kénytelenségből a spekulatív módszerhez kellett folyamodnom. A valóságos távolságra alkalmazott kombinációs kísérleteim eredményét mutatja az alábbi táblázat, mely minden további szószaporítást feleslegessé tesz.

³⁴ Fej. Cod. Dipl. V. 2. 160—161 és Wenzel: Okmánytár IX. 574—5. Ez okleveleket Glaser is említi (i. h. 148), de a csévi köves út kikerülhetette a figyelmét, azonban a győr—komáromi útszakasz kwesuth-ját azonosítja a római úttal (u. i. 146. l.).

³⁵ Wenzel Okm. IX. 458.

³⁶ Itin.: Ad Lacum felicis in medio | Crumero mpm XXVI | Azao in medio | Bregetione leg. I adiut. mpm XVIII (összesen tehát mpm XLIV). A XXVI mp helyett valószínűbbnek látszik XXXIII mp, amelyet a Parthey—Pinder apparátusában közölt *mpm XXXIII crumero* is támogat. Ez a hiányzó 7 mp-t pótolja, viszont az, hogy egyes kéziratokban a mérföldek száma Crumero előtt van, csak elírás lehet.

Tab.: Brigantio . V . Lepavist . XIII . Gardellaca . XIII . Lusomana . XII . Aquinco (összesen XLIII). A Lepavist és Gardellaca között levő XIII helyett XXII-t vehetünk fel, mert a szóbanforgó XIII jelzés a másolóknál könnyen elíródhatott (XXII = XXII). Igaz, hogy így 52 mp-t kapunk, de ha számításba vesszük, hogy Brigetio castrumától 5 mf-re semmi olyan helyet nem ismerünk, mely római település lehetett, akkor kézenfekvőnek látszik, hogy a Tabula a táborától 1 mf-re levő polgárvárostól számította a távolságot Lepavistig (Füzítő).

ITIN.	TAB.	MP	MAI HELYSÉGEK
Bregetio	Brigantio	I	Ószöny
	Lepavist	IV	Füzitő
Azao		IX	Neszmély
Crumerum		XVIII	Nyergesújfalu
	Gardellaca	XXVI	Körteles (Tokodi castrum?)
Ad Lacum Felicis		XXXIII	Csév
	Lusomana	XXXIX	Szántó (sirhely)
Acinquam	Aquinco	LI	Óbuda

Simonyi Dezső.

Wo verlief die Römerstrasse Brigetio—Aquincom im Abschnitte Dorog—Altoven?

Bisher war die Meinung herrschend, dass die römische Hauptstrasse von Brigetio nach Aquincom in dem Abschnitte Dorog—Altoven im grossen Ganzen mit dem heutigen Strassenzug identisch gewesen sei, und den Ort Vörösvár berührt habe. Man sah eine Bestätigung dieser Ansicht darin, dass in Vörösvár selbst ein Meilenstein (CIL. III. 10656) scheinbar noch in situ vorhanden ist. Es hätte aber zur Vorsicht mahnen sollen, dass dieser Meilenstein die Zahl AB AQ MP VI trägt, während sein Standort von Aquincom 9 röm. Meilen entfernt ist. Auch war bisher nirgends eine Spur des römischen Strassenzugs nachweisbar. Hingegen verläuft auf der Linie Csév—Pilisszántó—Borosjenő—Úröm ein geschlossener Fahrweg, der für seine jetzige Bestimmung als Flurweg auffallend breit ist, fast überall, stellenweise in langen Abschnitten, die Spuren eines typisch römischen Strassenunterbaues zeigt, stellenweise sogar 1—3 Meter seitliche Anschüttung und Stützmauern aus Quadersteinen besitzt (besonders unter dem Nagykevény). Dass dies der alte römische Strassenzug sei, legt schon der Umstand nahe, dass in allen Orten, die an ihm liegen, römische Funde nachgewiesen sind. Sichergestellt wird es dadurch, dass die Meilensteine CIL. III. 11338; 4630 = 11339, 4631, 4632; 4633, 4634, 11340; ein noch nicht publizierter im Osten von Csév.; 4635 = 10657; 4636 = 10658; 3748;

6471 = 10655 an diesem Strassenzug gefunden wurden, von denen 2 noch heute genau an den Orten stehen, an die sie der Messung nach fallen müssen, und 4 nahe an ihrem ursprünglichen Orte. Der 41. Meilenstein wird durch die Erwähnung eines magnus lapis columnaris auf dem Sattel südlich von Csobánka in einer Urkunde a. d. Jahre 1367 als noch damals vorhanden erwiesen. Der 42. Meilenstein (3748) wird in dem von Kubitschek exzerpierten Manuskript der Reisebeschreibung von Milles-Pococke (siehe Anm.¹¹ des ungarischen Aufsatzes) auf dem Wege zwischen Vörösvár und Szentendre, unmittelbar vor Csobánka (dort irrig Bobanka) erwähnt, gehört also nicht nach Vörösvár, sondern fällt in den obenerwähnten Strassenzug. Die Zählung geht, wie es der Hauptstrasse entspricht, von Brigetio aus. Die Strasse, deren 2. und 3. Meilenstein (14354³⁻⁴; 3747) bei Altofen in situ gefunden wurde, und deren 6. Meilenstein in Vörösvár vorhanden ist, war also eine von Aquincum aus gehende Nebenstrasse, während die Hauptstrasse, als Höhenweg verlief, wie dies häufig der Fall ist, wenn die Römer einen älteren, vorgeschichtlichen Verkehrsweg bei Eroberung der Provinz zur Strasse ausbauten.

D. Simonyi.

Τὸ λεοντώδες καὶ τὸ ποικίλον θηρίον.

Danti Aligherio per obscuram huius vitae silvam iter facienti tria occurrunt animalia, quae eum quominus cacumen perfectae vitae ascendat (quam collis illa solis radiis redimita designat¹) impediunt. Fugientem Vergilius poeta excipit, et ad illum beatitudinis montem, quem recto tramite ascendere nequivit, versis gressibus per inferni tenebras et per purgatorii saxosas scalas perducit. Hac peregrinatione peracta, ubi iam in summo gradu huius ascensus condescerunt (Purg. XXVII. 73.) et virtutum cardinalium stellae per noctis caliginem emicuerunt — di lor solere e più chiare e maggiori (Purg. XXVII. 90.) — Vergilius Dantem plenam arbitrii libertatem et perfectam rationis in facultates animae inferiores dominationem consecutum esse coronam et mitram ei tradens significat (Purg. XXVII. 140.). Inde iam in paradisi terrestrem immittitur ibique gratiam coelestem adeptus e terra in regnum coeleste elevatur (Purg. XXXIII. 145.), quo Vergilius eum ducere non potest (Inf. I. 126.). Constat per Vergilium humanam rationem designari, quae hominem sui ipsius potentem efficiat, voluntatem eius liberam rectamque reddat, virtutes pariat, vitamque faciat beatam. Sed haec tria animalia quid significant non satis in aperto est. Lupam quidem avaritiam esse ex ipsis Vergilii verbis colligimus². Sed reliqua duo quid sibi velint — leo nempe capite elevato et rabida fame occurrens (Inf. I. 46.) et pellis maculatae pardus (Inf. I. 32.) — ne ullo quidem verbo poeta innuit. Qua de causa variae de illis ortae sunt coniecturae. Alii leonem superbiam, pardum libidinem esse volunt, alii — locum illum respicientes, quo poeta de Carolo Andegavensi verba faciens Romani imperii aquilam fortiori iam leoni vellus detraxisse dicit³ — per leonem Francorum exercitum, per pardum Florentinorum rempublicam (in diversas par-

¹ Inf. I. 16. De Monarchia III. 16: beatitudo huius vitae, quae in operatione propriae virtutis consistit et per terrestrem paradisi figuratur.

² Inf. I. 97.; hanc interpretationem confirmat Purg. XX. 10.

³ Par. VI. 108. fortior ille leo sine dubio Boemorum est regnum anno 1278 a Rudolpho imperatore devictum.

tes — nigram nempe albamque — discerptam) per lupam vero curiam Romanam (quam Petrus Apostolus ipse avaritiae amaribus verbis arguit (Par. XXVII. 42.) designatam esse contendunt. Sed interpretum nullus, quantum quidem nobis compertum sit, ad locum quendam Enneadam Plotini provocavit, qui tamen in hac quaestione dilucidanda maximi est momenti.

Plotinus de partibus animae intellectuali, „irascibili“ (θυμοειδῆ) et „concupiscibili“ (ἐπιθυμητικῆ) agens, animam intellectualem proprie humanam esse dicit, ἔνθα δὴ ἡμεῖς μάλιστα. τὸ δὲ ἐντεῦθεν ὁ ἄνθρωπος ὁ ἀληθῆς σχεδόν, ἐκεῖνο δὲ — sc. partes haec inferiores animae — τὸ λεοντώδες καὶ τὸ ποικίλον ὅλως θηρίον (Enn. I. 1, 7). Liqueat ergo per leonem θυμόν, per pardum ἐπιθυμίαν significari — facultates vel partes animae inferiores, quae si rationis dominationi resistunt, hominem infelicem et perfectae vitae expertem reddunt sin autem rationi subactae et tenaci voluntate domitae sunt, virtutum sedes efficiuntur. Sic homini plenam in seipsum dominationem exercenti patet paradisus terrestris, perfecta virtutibus vita, a quo leo et pardus, partes animae inferiores contra rationem reluctantes, eum reppulerunt. Nec superbia ergo nec libido, nec Francorum exercitus nec Florentinorum respublica leonis et pardi imaginibus sunt intelligenda. Sed Plotini locus non hoc solum declarat, quid leo et pardus significant; probat etiam iam inde a saeculo tertio p. Chr. in Platoniorum schola Alexandrina, quae neoplatonica vocatur, partes animae inferiores, θυμοειδῆ nempe et ἐπιθυμητικῆν, his imaginibus esse designatas. Nemo enim non videt Plotinum illo loco notis allegoriis usum esse, traditas iam et ab omnibus acceptas et ut sic dicam: usu captas imagines in medium afferre.⁴

Non est nobis hic scrutandum, quibus modis ad Dantem haec allegoria pervenerit; innumeros scimus esse rivulos, per quos doctrina neoplatonicorum in Dantis „sacrum poema“ manavit. Sed origo huius allegoriae est nobis investiganda. Apud Clementem Alexandrinum, cuius philosophia iisdem quibus et Plotini philosophia fontibus alitur — Platoniorum nempe theologia et psychologia et Stoicorum cosmologia, quae iam a Posidonio in unum σύστημα sunt redactae et inde a primo post Christum saeculo apud Alexandrinos praesertim adeo invaluerunt, ut illa ex Platonismo et stoicismo conflata philosophia vere Alexandrina possit appellari — haec verba legimus:

Τριγενοὺς οὖν ὑπαρχούσης τῆς ψυχῆς τὸ νοερόν δὲ δὴ λογιστικόν καλεῖται ὁ ἄνθρωπος ἔστιν ὁ ἔνδον... τὸ δὲ θυμικόν θηριώδες ὄν, πλησίον μαρίας οἰκεῖ. πολύμορφον δὲ τὸ ἐπιθυμητικόν καὶ τρίτον ὑπὲρ τὸν Πρωτέα τὸν θαλάττιον δαίμονα ποικίλον, ἄλλοτε ἄλλως μετασχηματιζόμενον εἰς μοιχείας καὶ λαγνεῖας καὶ εἰς φθοράς ἐξαιρεσκευόμενον,

ἢ τοι μὲν πρῶτιστα λέων γένετ' ἠυγένειος δ 456
ἔτι φέρων τὸν καλλωπισμόν. ἄνδρα δείκνυσιν ἢ τοῦ γενεῖου κόμη.

αὐτὰρ ἔπειτα δράκων ἢ πάρδαλις ἠδὲ μέγας σὺς
κατώλισθεν εἰς τὴν ἀσέλγειαν ἢ φιλοκομία. οὐκέτι καρτερῶ θηρίω +
(δμοῖος?) ἄνθρωπος φαίνεται, —

⁴ Eiusdem rei testis est Gregorius Nyssenus vel cuiuscumque auctoris sint illae duae „homiliae super verba Scripturae: Faciamus hominem ad imaginem et similitudinem nostram“. Hominis enim in feras dominationem allegorice intelligendam esse declarat, ut scilicet ad feras in homine ipso existentes, hoc est ad partes animae irrationales referatur. Hanc esse vim propriam illius praecepti: Praesit bestiis terrae (Gen. I. 26). Nam οὐδεὶς μὴ θηράσας λέοντα κατεγνώσθη. μὴ κρατήσας δὲ θυμοῦ καταγέλαστος παντί. (Migne Patrol. Gr. 44, 277 C.)

γίνεται δ' ὄγρον ὕδωρ καὶ δένδρεον ὑπιπέτηλον
ἐκχεῖται τὰ πάθη . . . (Paedagog. III. I. 7, 2—4.)

Patet ergo hanc allegoriam ex illius qui de Protei mutatis formis agit Homericici loci allegorica interpretatione esse ortam, sed ita ut pro variis et fluxis formis, quae earum instabilitate et mutabilitate concupiscentiam huc et illuc fluctuantem designant, unica pardi vel „ποικίλου θηρίου“ imago sit substituta, quae per se iam ποικιλότητα illam concupiscentiae propriam aptissime exprimit. Allegoricae autem Homericorum carminum interpretationi stoicos imprimis operam navasse scimus. Ita ut multa philosophiae Alexandrinae elementa, sic has quoque allegorias, philosophis Alexandrinis tam Christianis quam — ut eo tempore appellabantur — hellenizantibus familiares, ex stoicorum doctrina desumptas esse videmus et per philosophiae Alexandrinae sectatores christianis scriptoribus medii aevi traditas. Hic quoque evenit, quod tam saepe fieri percipimus: ut nempe notio quaedam vel sententia, quae parum diligenter rem inspicientibus medii aevi propria et nullius alius quam praesertim huius aevi ingenio parta esse videtur, revera ex media Graecae antiquitatis vita atque doctrina hausta sit.

Andreas de Ivánka.

Egy ismeretlen olasz hún krónika.

A Magyar Tudományos Akadémia kéziratárában (Fört. 4-r. 30.) Toldy Ferenc iratai között találtam egy ismeretlen középkori latin hún történetet. A kézirat a XIX. század elejéről való másolat és Toldy ezt írta a kéziratcsomót összetartó papírszalagra: „Gondolom, hogy e 3 dbot Horváth Mihály által kaptam, de már bizonyosan nem emlékezem s mintha Heckenast által fizettettem volna ki. A „De Origine Hunnorum“ról nincs feljegyezve, honnan vétetik. Aligha az, melyct Berzeviczy (Tgy. 826. VI. p. 56.) említ, mert szerinte az 5 levélből áll s I. Lajosig megy.“¹ A kéziratcsomóban a Laurenzianából származó másolatok vannak s így a tartalomtól függetlenül is állíthatjuk, hogy a kéziratot valamelyik olasz könyvtárban másolhatták, talán a Laurenzianában.

Kéziratunk címe: „De origine Hunnorum Venetus“. Tehát valamilyen velencei ember műve lehet. Mint alább láthatjuk, kizárólag a hunok történetét adja Nembrottól az avarokig, de tulajdonképen Attila-életrajz, mert többi adatai igen jelentéktelen helyet foglalnak el a műben.

Első pillantásra feltűnik, hogy másolatunk megegyezik Paulinus Minorita Historia Satyricájának (1331 után) jórészt Kézaitól eredő hún történeti adataival, melyeket már egy korábban megjelent tanulmányomban ismerttettem, sőt kivonatban közöltem is.²

Arra lehetne tehát gondolni, hogy kéziratunk esetleg nem más, mint egy Paulinus-kivonat, mely vagy még a XIV. században, vagy talán csak Toldy Ferenc számára készült. De fordítva is állhat a dolog: kéziratunk talán önálló mű, melyből maga Paulinus is hún történeti adatait merítette. Utóbbi feltevésnél meggondolásra késztet az a körülmény, hogy a kézirat az avarok történeténél megáll és a magyarokkal már nem foglalkozik, mint Paulinus: tehát Paulinus többet ismert volna Kézaitól, mint feltételezett forrása. Akármint van a dolog, hún történetünk mindenképen a magyar közönség elé kívánkozik, mert egyrészt

¹ A Tudományos Gyűjtemény idézett helyén nem találtam meg a Toldy által említett Berzeviczy-utalást.

² A pannoniai hún történet keletkezése. Századok, 1928. Kny. 5. 1.

Paulinus Minorita is kiadatlan — tanulmányomban csak egyes részleteket közöltem —, másrészt érdekes kísérlet egy egységes Attila-életrajz megfogalmazására, melyben Kézai középkori hún története viszi a vezérszólamot.

Végül a rendelkezéseimre álló változatok alapján megállapítható az is, hogy a szöveg nem teljesen azonos Paulinus szövegével. Különösen a nyugati hadjárat elbeszélésében vannak eltérések. Más fogalmazásban szerepelnek a hispán ispánok, nem tud kéziratunk Attila toulouse-i bevonulásáról sem, ellenben elmondja Jordanes alapján Thorismund Toulouse-ba visszatértét. Egyébként ugyanazon részleteket veszi át Kézaiából, mint Paulinus, ugyanazokkal a szavakkal; itt-ott kisebb jelentőségű változatokat azonban ilyenkor is találunk.

A velencei szerző különösképen érzik az olaszországi hadjárat elbeszélésénél, mikor is valamennyi partvidéki város lakosságának tengerre menekülését elmondja, helytörténeti adatokkal fűszerezve elbeszélését. Itt természetesen már jobban bízott helyi informátoraiiban, mint a magyar krónikásiban.

A XIX. századi másoló különben igen nehezen olvasta középkori szövegét: a nevekben igen sok hibát találunk, de egyéb romlásokat is: Paulinus szövegével azonban a legtöbb esetben könnyen kijavíthatjuk.

A Kézaitól való leglényegesebb eltérésre már annak idején felhívtam a figyelmet: úgy kéziratunkban, mint Paulinusnál maga Attila és nem a három hún kapitány hozza ki a hún-magyarok népét és ő ütközik meg Macrinus-szal a Dunánál. Ósibb változatot őrzött-e meg ezzel Paulinus és az ismeretlen velencei szerző műve, nem tudjuk. Inkább a kivonatolók egyszerűsítésére kell talán gondolnunk. Mindenestre lényegbevágó változtatás, mely megváltoztatja Kézai elbeszélésének leglényegesebb részét: a honfoglalást. A Kézaitól eltérő részek forrásai Martinus Polonus és Sigebertus Gemblacensis. Eredeti olasz forrásokat használ az északolasz városok pusztulásának történeténél, XIV. századi olasz forrásra vall Attila legendás apjának, Osdrubalnak említése is.

A szöveg itt következik:

De origine regni Hunnorum Venetus.

Nembroth¹ ut super genuit hunor et mogor ex quibus fratribus hunnorum regnum initium habuit: hii venando ad paludes meothidas pervenerunt, et VI.º anno postquam ibi immorati sunt agentes predas duas filias principis alanorum rapientes uxores duxerunt, et cum multiplicati essent scithica europa prutenos² expulerunt, que inter pontum et ripheos montes sita est ubi duo magna flumina oriuntur Etul³ et thegora, primum ut ripheos montes tangit⁴ don appellatur et per planitiem alanorum tribus ramis in rotundum mare fluit. Secundum per incultas silvas intrat ircaniam vergens in mare aquilonis et divisa est scithia in partes CVIII. Tot enim tribus exierant de filiis hunor et mogor cum scithiam invaserunt, hunnorum tamen originem aliter quodam possunt ut infra. Conveniebant autem ad exercitum sub tali voce preconia⁵ quod die tali unusquisque armatus in tali loco debeat apparere comitatis consilium et preceptum auditurus. Tandem tempore romanorum imperatorum de qualibet XVIII. tribuum X^m summentes ceteros pro custodia in scithia relinquentes egressi sunt in exterminium partis occidue. Hunni avars et ungari appellantur. Cum enim philemore unus

¹ Ms. Nemboch. ² Ms. Pratenos. ³ Ms. Erul. ⁴ Paulinus: transit.

⁵ Paulinus: preconia.

rex gothorum quasdam magnas mulieres inter suos reperisset in solitudine errare coegit quas nonnulli quos Faunos vocant in amplexum recipientes, hoc ferocissimum genus hominum genuerunt quod prima die innata prole desevit nam naribus⁶ ferro genas secant etiam antequam lac suscipiant. hinc imberbes senescunt et sine venustate ephebi sunt. Sunt autem exigui statura sed arguti motibus ad equitandum peritissimi, scapulis labis ad sagittandum periti. inter meotidas paludes habuere initium quorum venatores cerve secuti vestigia transierunt paludes et scithicam regionem explorantes hunnos ortantur ad transitum et expulsis ghotis obtinuerunt dominium regionis et in magno culmine fuerunt LXXX. annis. A primo autem anno gratiani imperatoris regnaverunt super eos duo fratres post quos annos hunnorum regnum diminutum est et tandem tempore caroli cum suo nomine perierunt. Primi reges Unnorum, primo gratiani imperatoris anno regnare incipientes fuerunt hii duo fratres Vitalani et Pemudruch seu asdrubal pater athile.

Rugil tempore arcadii et honorii imperatorum. Buda vel Bela, vel asdrubal cum fratre suo ethela⁷ tempore honorii superioris et theodosii.

Athila filius Bele cum fratre predictorum imperatorum tempore.

Athila iste de scithia egressus besorum comanorum albanorum⁸ transiit. deinde soldaliam rutheniam et nigrorum comanorum ingressus coloniam usque tize fluvium invitis gentibus tandem pervenit. Conspecta regione eam cum uxore et filiis et armentis incolere voluit. Tunc macrinus panonie dalmatie ac pamphlie tetrarcha romanorum petiit auxilia contra⁹ hunnos lacerantes de die in die eius confinia. Suscepto autem presidio dum deliberant an transmissio danubio vel aliter hunnos invadere debeant. hunni noctis silentio super utres in sicambriam transvadant. a romanis tandem repulsi ad propria rediere. Cognita occidentaliu virtute armorum et animorum resumpto proposito athila exercitum parat et facto congressu ceciderunt ex hunnis usque ad XL^m. occubuit et macrinus et multi principes germanorum et romanus exercitus dispersus est. Tunc athila fratrem a flumine tize usque ad flumen don¹⁰ rectorem constituit. Se autem hunnorum regem vocat, metum orbis flagellum dei, erat autem colore teter oculis nigris et furiosis capite grandi ore naso simus; rara barba et canitie respersa statura brevis in cessu elatus in preliis astutus et sollicitus. ex severitate a suis timebatur ex liberalitate ab exteris amabatur et multi confluebant ad eum. Cesio igitur romano exercitu apud seuucn¹¹ solepnem celebrabat curiam in qua multi principes germanorum illi fecerunt omagia. In missumque est tunc menti eius ut occidentalia invadat regna. et primum illiricum subicit. deinde renum transire disponit et gallias depopulaturus advenit iamque metens urbe excussa aurelianensem evertere minabatur. Erat tunc sanctus anianus¹² eiusdem urbis episcopus cuius precibus argetius patritius romanorum vir inclitus et in bello strenuus qui rebellantes burgundiones romanis domuerat aurelian perperavit cum thorsenio heudonis regis gothorum filio et athilam improvisum invasit, magnamque stragem exercuit. actila tamquam victus pannoniā rediit ut maiorem pararet exercitum. hec ponit hic ugo floriatus. inde secundum singibertum post hec omnia attila legitur suscepisse regnum hunnorum.

Atthila fortissimus vallatus gentibus ostrogotorum et gepidarum aliisque diversis populis post messiam macedoniam et achaiam perva-

⁶ Ms. maribus. ⁷ Ms. et hela. ⁸ Paulinus: alborum terras.

⁹ Ms. auxonia quam... ¹⁰ Ms. dori. ¹¹ Ms. senuem. ¹² Ms. auranus.

gatam postquam Theodosius datis VII^m libris et promissis m. libris annuatim a finibus suis exire persuasit, elatus seua cogitare cepit. Oderat romanos propter antiquam eorum dignitatem. Oderat uisigotos propter eorum fortitudinem sed utrosque egredi non audebat. romanis scribebat quod non eos sed uisigotos volebat invadere et scribebat similiter uisigotis. Ecius autem patritius romanorum fraudem athile precognoscens theodorico regi uisigotorum ex persona valentiniani monuit ut contra attila immanissimum tyrannum et totius orbis invasorem cum romanis conveniat. Interim Athila uisigotis bellum indicit. Ilii vero romanorum auxilium petunt et impetrant et primo romanus exercitus cum francis burgundonibus saxonibus et celticis ac germanicis nationibus occurrit. Attila vero occurrentem sibi burgundie regem apud basi-leam stravit ubi tam acriter pugnatum est ut ibi XVIII^m hominum occisa sint. Inde autem argentinam obsedit et muros dextruxit ut iter pateret viatoribus. deinde luxovium lingonensem urbem dextruxit adscendens cataloniam tendit. ubi eius exercitus taliter est divisus. una pars contra maromamonam soldanum marochii properat. qui protinus mari transito marochiam fugit. Interea Eucius romanorum patritius cum X. regibus occidentis attilam invadit in campis catalonie uterque sedet exercitus. Attila vero in visceribus animalium profites rei perquiritur eventum seque vincendum intelligit. sed ex alia parte casurum principem cunctis potentio-rem romam eminentiorem locum habebant. Igitur ab hora VIII^a usque ad noctem acerrimum bellum protenditur. theodoricus rex uisigotorum percutitur (?). Actila in fuga versus victum se prodidit sed noctis benefitio occultari potuit. Mane facto Eutius patricius turismundo filio theodoricus consulit nec iterum hunnos invadat timens illius gloriam et potentiam augeri sed ante auditam regis morte(m) domum properet ne regni corona preoccupetur a fratribus. Attila vero de secundo consultu diffidens ignem paravit in quem si hostes veniret protinus se iactaret. Refert iordanis eorum scriptor quod in illo famosissimo bello ceciderunt CLXV^m exceptis XV^m qui in congressum francorum et gepidarum priori nocte corruerant. Itaque turismundo tolosam redeunte attila audacior factus ea parte hunnorum que contre miramamonam iverat adhibitam dum in catalonia remanente ipse demolita Francia et Flandria turingiam ingressus super dachos norvegios frixones prutenos magnum destinavit exercitum eosque subiecit. ipse vero sicambriam pergens fratrem belam vel budam occidit et corpus in danubium proici fecit quia domini sibi concessi fines excesserat feceratque sicambriam suo nomine vocare budam quam ipse civitatem athile sive ethele iusserat appellari. Teotonici interdictum formidantes vocaverunt ethulburg. hunni vero oribundam¹³ usque hodie vocant. Post hec athila sic mansit annis V. speculatoribus suis in IIII. partes orbis transmissis una pars in colonia secunda usque lituam locata est. III^a in don fluvii litore. IIII^a in giadria civitate dalmatie ut nosceret mundus quali studio athila deditus erat. E pannonia vero dalmatia macedonia frigia et pamphilia multi transierunt in apuliam crebris hunnorum incursionibus fatigati. Post quinquennium vero e pannonia egressus contra mare pertransiit tragurium.¹⁴ sebenichum scardonam et adriam nonam senam polam parentium capistriam¹⁵ triestum et aquileiam usque pervenit occidentale invadens regnum cum quingentis milibus armatorum.

Attila II° anno martiani imperatoris occidentalem invasit plagam. vix ulla civitas vel castrum potuit ab eius furore tutare. Venienti tandem occurrit S. Lupus trecensis episcopus et ait ei: Tu quis esse qui

¹³ Recte: oubudam.

¹⁴ Ms. tragunnum.

¹⁵ Ms. camphismam.

trans nostras vastas. Ille respondit: ego sum Attila flagellum dei. ad quam vocem iussit portas aperiri dicens: benevenerit flagellum dei. miro autem modo hunni cecitate percussi transierunt per mediam civitatem neminem ledentes. Sequenti anno italiam agressus omnes pene civitates incedit vel diruit, cum enim aquilegiam pervenisset illi sanctorum reliquias cum uxoribus et parvulis et thesauris in loco gradensi tulaverunt. et mortui sunt¹⁶ ex parte attile VIII^m italicorum XX^m cum non possent resistere multitudini statuas muris superponunt et taliter non advertente atila aufugerunt. Cum vero attila missum falconem super imam statuarum residentem cerneret advertens dolom quod sic obsessi per annum cum dimidio effugissent indignans civitatem dextruxit. Inde processit contra Concordiam qui similiter imbelles ad insulam in litore maris quam crapulas vocant miserunt. ibi attila XVII^m hominum amisit oppidani vero CCC. Postea transiit¹⁷ alti(n)um quod prius vocabant antenoridem ab antenore conditore. et hii suo conformiter tandem fugerunt ad insulas et edificaverunt civitatem novam et esul et torselum et fecerunt burgos magnos vocatos aimam et quidam nobilis constantzae nomine prope habitavit et nomen suum loco dedit et quidam alius in burano. Et multi alii in mazorbio et murano. actila vero contra paduam processit. rex autem reginam cum liberis ad maritimam transmisit que stetit in dorso dura et est una pars civitatis que usque hodie sic vocatur et aliqui habitaverunt in zubanico et sic marcora et trinitate. alii in matemauc. monasterium autem verginis (?) santi zacharie veneti hedicatum est ubi dicti regis filia secunda abatissa fuit. hoc eventu gens venetorum divitiis et personis aucta est. Actila autem primo ab italicis victus postea victor paduam dextruxit et consequenter vicentiam, veronam, brixiam, pergamum, postea cum in ravenna resideret pars exercitus eius depopulatur apuliam et terram laboris. Timens autem Leo propter ne romam veniens idem faceret ad eum ivit qui circa paduam morabatur et totius ytalie reportavit salutem. Stupentibus autem barbaris attila dixit astitisse prope quandam canitie venerabilem et mortem sibi minantem nisi eum in omnibus audiret. Ideo de ytalia protinus recessit. Martiano autem domino apparens ait arcum attile fractum esse ipsa nocte in nuptiis crapulatus erumpente per apoplessiam sanguinem de naribus eius in nocte suffogatus est. Orta est autem se ditio in posteris eius de successione hunnis uni adherentibus exteris alteri. Inde tantus sanguis effusus est quod diebus pluribus aqua danubii impotabilis fuit. fugerunt autem quasi XV^m hunnorum in scithiam alii de prelio fuga liberati timentes nationes occidentis in campo chigle usque arpad permanserunt qui se ibi non hunnos sed zaculos vocaverunt. Hii scientes hunnos in pannoniam redire occurrerunt eis in finibus ruthenie quibus in confinio blacorum in montibus sors data est. Fuit autem pannonia sine rege X. annis incolentibus eam sclavis grecis theotonicis messianis et hulahis advenis. qui vivente attila regioni populariter serviebant. surrexit etiam in pollonia princeps qui bulgaris messianisque imperabat volens etiam in pannonia dominare. hunc ungaris variis muneribus allec-tum explorata illius diminuta militia improvisum aggressi cum tota militia pervenierunt et tenuerunt regionis dominium.

Ruach filius athhile tempore martiani imperatoris.

¹⁶ Ms. mortuis. ¹⁷ Ms. transii.

¹⁸ Attila predictus tempore theodosii et valentiniani solus hunnorum rex est quem martinus vocat totilam.

¹⁹ Totila fuit rex gothorum tempore iustiniani a narsete occisus.

Celiobes tempore zenonis. Ex tunc regni hunnorum annotatio cessat quia omnes reges vocati sunt gagani et nulla distinguendi inter eos proprietate invenitur tandem tempore caroli magni cum suo nomine perierunt.

Garda rex hunnorum tempore iustiniani imperatoris baptizatus est et vidua relicta cuiusdam principis eorum cum C^m illarum gentium baptizati gratias ceperunt de qua garda nicil hic dicitur post reges et demum obmissa linea unnorum scribit hunc regem eorum fuisse dum sribit de iustiniano imperatori.

Eckhardt Sándor.

Une histoire d'Attila d'origine italienne.

Le texte qu'on lit ci-dessus reproduit un manuscrit de l'Académie Hongroise (Tört. 4-r. 30) narrant l'histoire des Huns et d'Attila jusqu'à la défaite des Avars. Le manuscrit est une copie faite au commencement du XIXe siècle sur un manuscrit italien médiéval dont le contenu est à peu près identique aux chapitres relatifs aux Huns de l'Historia Satyrica de Paulinus Minorita, chroniqueur vénitien du XIVe siècle. L'auteur de ces lignes a déjà montré dans une étude sur les sources de la chronique de Kézai (Századok, 1928) que dans sa chronique Paulinus a mélangé les informations puisées dans Martinus Polonus et Sigebert à des extraits tirés du chroniqueur hongrois Simon de Kéza. Le manuscrit ci-dessus s'accorde, à quelques exceptions près, avec le texte encore inédit de Paulinus. Il n'est pas impossible d'ailleurs qu'il représente un texte intermédiaire qu'aurait utilisé le chroniqueur vénitien lui-même.

Alexandre Eckhardt.

Balassa vagy Amade?

Amade László verseinek első kiadásában, amelyet a költő unoka-öccsének, Amade Tádé grófnak megbízásából Guitmann Imre, a gróf jogtanácsosa a költő kézírataiból rendezett 1836-ban sajtó alá, XXXI. énekül szerepel az a *Bár ne tudtam volna, mi legyen a' szeretet!* kezdetű költemény, amelyet Toldy Ferenc ismételten fölvetett antológiájába. Röviddel utóbb, hogy a Költészet Kézikönyvének második kiadásában is kiadta (1876. I. 321. l.), Imre Lajos Abafi Figyelőjében (1878. IV. 47—50. l.) *Báró Amade László egy költeményéről* című cikkében a költemény versfejeiből BALASSA nevét olvasta ki s az éneket, annál inkább, mert „látjuk benne a mély őszinte bánatot, milyen Amadénál nincs”, Balassa Bálinténak mondotta. Szilády Aron a következő évben föl is vette Balassa költeményeinek „második teljes kiadásába” (1879. 162. l.), beiktatta XIII.-nak a *Coeliáról írt s más virágénekek közé* azért is, mert Amade versei között olyanokat is talált, amelyekhez oda volt írva: „Ez más munkája” (XLI.), „ez nem idevaló gyümölcs.” (LIX.) A költemény versalakját is megtalálta Balassa több énekében. (Id. kiad. 331. l.) Négyesy nemcsak a versfők miatt, hanem azért is kihagyta 1892-ben megjelent Amade-kiadásából ezt az éneket, mert szerinte „mikor aztán a Balassi-codex napfényre került, kétségtelen lett a szerzőség”. Pedig az ének semmiféle Balassi-codexben nincs benne, Négyesy jóhiszemű tévedését az okozta, hogy Szilády a Coelia-ciklusba iktatta be a verset, nyilván, mint „más virágéneket”. Eckhardt Sándor nem fogadta el Balassa szerzőségét, hanem valószínűnek tartotta, hogy egy nő írta a verset valamelyik Balassához, mert arról van szó benne, hogy a vers íróját *kísértette* valaki, esztendőnél tovább *járt utána* stb. (*Balassi két verséhez*. Irodört. 1914. 251—252. l.) De Eckhardtnek is föltűnt, hogy ez ének „Amade verseire oly nagy hatással volt, hogy

lépten-nyomon találkozunk bennük egy-egy sorával". — Dézsi már a *Balassának tulajdonított költemények* közé vette föl az éneket Balassakiadásában (1923. II. 410. l.) s a kékői Balassa-kézirat énekeihez sorolta, bizonyára, mert ebben a kis kódexben II. Balassa Bálintnak is voltak versei s azokkal összevetve, hajlandóbb volt az éneket „inkább II. vagy gróf Balassa Bálint művének tartani". (U. o. 771. l.) Eckhardt is, Dézsi is kétségbevonták tehát, hogy ez a szép ének báró Balassa Bálinté, sőt Eckhardt jól fölismerte az egész versnek Amade-jellegét, csak a versfők miatt tartott meg egy Balassa-kapcsolatot: úgy vélte, hogy a versnek nem a szerzője, hanem a hőse, a tárgya egy Balassa.

Az éneket vissza kell követelnünk Amade Lászlónak. Nemcsak azért, mert a Négyesytől főkódexnek nevezett kéziratban (Széchenyi-Könyvtár Quart. Hung. 141.) Amade írásával van meg s nincs melléje téve, mint a XLI. mellé, hogy más munkája, hanem, mert benne volt ugyanezen a helyen a Guitmann-nál maradt abban a kéziratban is, amelyből a 1836-i kiadás készült; megvan ugyanígy az Erdélyi Pál ismer-tette (*Báró Amade László költészetéhez*. EPhK. 1907. 81. l.) Mészáros-kódexben (Quart. Hung. 208. II.), amelyről Erdélyi nem vette észre, hogy a főkódex betűhív másolata s megvan ennek a cenzúra által 1795-ben imprimált második kötetében is (Quart. Hung. 208. I.), amely az előbbinek kritikai gonddal készült másolataként kihagyta a nem kétségtelen Amade-verseket. Mindez Eckhardt észrevételével együtt sem elég bizonyosság Amade szerzőségére — a versfők miatt. A régebbi kutatók azonban nem tudták, hogy Balassa Józsefnek hívták Amade László gazdaságainak egyik, nem kedvelte praefectusát, akit sokat szidott-csepült, de aki bárú udvarában élt és Amadenak haláláig hű hómestere is volt. Ez a Balassa több költeményében is szerepel. Már Vértesy Jenő közölt ilyent (IK. 1902. 94. l.); Amade Lászlónak a bősi levéltárban találtam sok kiadatlan költeménye között (ezeket az IK. 1936. évfolyamában közlöm) van egy ilyen című verse is: *Balassa versei Teryke szolgálohoz*, amelyben évődik is vele s ilyen verseket ad szájába:

Ime Bitte Társam már meg üzekedett,
Mind kigyó, Szent Györgyi bőrből ki vetkezett,
Vgy szép, ha végben megy a jó igyekezett,
Én rólam Legényrül minden felejtkezett.

Bitte János „társa“ volt Amade jószágainak másik praefectusa, egyben a költő jogtanácsosa, maga is poeta. (L. Négyesy-kiad. 539. l.) Róla, a „fiskálisról“ és Balassáról szól Amadenak egy harmadik verse is, *Gáspári Pál Vrunk szomorú bútsúzása Ttes Tonczer Katicza sz. Sánka Jánosné Aszontúl*:

Boldogabb én nálom: az Jóseff Balassa
Mert közel van hozzád! Báron is lakássa
Az Fiscalisnakis nints távul szálása
Ezek személlýének bár lehetnék mása.

Ha még hozzátesszük, hogy Amade XLII. dalának (*Lángozik bár lán-gom...*) versfőiben a LACŠNI név van elrejtve (Négyesy a jegyzetben megkérdőjelezi, 467. l.) s hogy ez a Lacsni is Amadenak egyik (levelei-ben is szereplő) tisztartója volt; hogy a LXXX. ének (*Szánom gyászos éltemet...*) nemcsak a SZENCZI nevet rejti, hanem Amade meg is mondja róla, hogy „Szenczi Jánosnak csinálva“; hogy Bubrik Sándor is, akit CXXXVIII. énekében trágárkodva tesz csúffá, élő ember volt (egyik most előkerült versében is szerepel) — nem kétséges, hogy a *Bár ne tud-tam volna...* kezdetű, nagy utat járt költeményt, a versfők BALASSA-ja

ellenére is, illetőleg annál inkább visszakövetelhetjük Amade költeményei közé. Hogy ez nem évődő, tréfás ének, hanem — Eckhardt szerint is — „mély szenvedélyből fakadt költemény”, az nem változtat az eredményen: Amadenak többi másoknak „csinált” verseiben is sok szubjektív érzés, sőt élmény szól; a XLII. énekben is (Lacsni), miként itt, elmondja, hogy

Nem köll már engemet késérgetni

és a *Liszkay András szegény bár papról* írt éneke is komoly, szép vers.
Gálos Rezső.

Balassa oder Amade?

Ein Gedicht Lad. Amade's (mit dem Anfang „Bár ne tudtam volna...“) wurde seit 1878 der Anfangsbuchstaben halber, aus welchen der Name BALASSA hervorkam, dem grossen Dichter des XVI. Jhs., Freyherrn Balassa zugeschrieben und in beiden Gesamtausgaben der Gedichte Balassa's (1879 u. 1923) als sein Werk veröffentlicht — in der neueren Ausgabe allerdings nur unter den dem Dichter nur zugemuteten Gedichten. Verf. trachtet nachzuweisen, dass das Gedicht trotz Balassas darin verborgenem Namen nicht von ihm, sondern von Amade herrührt: teils weil dasselbe in Amades Originalhandschriften erhalten ist, teils aber, weil inzwischen bekannt wurde, dass ein Praefect seiner Güter den Namen Josef Balassa trug und dieser auch in seinen übrigen Gedichten öfter genannt wird. Rudolf Gálos.

A Székely népballadákhoz.

Székely népballadák címen megjelent könyvünkről (Buday—Ortutay: Székely népballadák, Budapest, 1935. Egyet. nyomda) Gálos Rezső írt egyik szakfolyóiratunkban kritikát. (L. Irodört. Közl. XLV. 432.) Bár a helyreigazítás és polémia műfaját nem becsüljük sokra, Gálos kritikája kényszerít, hogy tévedéseire és rosszhiszemű félreértésekre alkalmat adó állításaira választ adjunk. Elsősorban a tiszta igazság és a tudományos objektivitás, nem pedig a magunk védelme kívánja ezt. Éppen ezért minden személyes él nélkül, tisztán a bíráló megjegyzések igazság-értékét vesszük vizsgálat alá. Nem akarunk kitérni tehát Gálos bírálatának azon részeire, amelyekben tanulmányunk értékét, elméletünk igazságát vitatja. E pár sor célja nem elméletünk igazolása, felfogásmódunkat az azt igazoló anyaggal együtt megpróbáltuk részletesen kifejtetni könyvünkben. A kritikusnak joga és kötelessége ezt a munkát elbírálni, a bírálat ilyen vonatkozásokban való érvényességének megállapítása nem lehet a mi feladatunk. Viszont az is kötelessége a kritikusnak, hogy a tényeket, a filológiaiag könnyű szerrel ellenőrizhető tényeket ne másítsa meg, főként ne úgy, hogy azzal a megbírált mű teljesen téves értelmezésekben részesüljön. Gálos kritikájának jelentős része pedig ilyen értelmezésekre adhat okot. Az objektív igazság szelleme, a pozitív tudományos felfogás s a tudományos munka etikus értelmezése kívánja, hogy tévedéseit, igaztalan beállításait helyreigazítsuk. Válaszunknak egyéb célja nincsen.

Gálos szerint kötetünkben nem közlünk több balladát, mint Benedek Elek, s alig egy-kettővel többet Gragger köteteinek székely anyagánál s könyvünk nem teljesíti tudományos kötelességét, mert nem teljes. Kötetünk 54 balladatípust s 57 balladaszöveget hoz, míg Benedek csak 35 balladát. Gragger németnyelvű kiadásában 21 a székely ballada, a

magyarnyelvű kiadásban pedig 25 székely népballada található. (A kontaminált szövegeket is számbavettük.) A lényeges különbség, úgy véljük, számszerűen nyilvánvaló s könnyen ellenőrizhető. Nem volt célunk továbbá, hogy valamennyi székely népballadát közöljük. A közlés lehetőségének kérdését ne is vitassuk. Könyvünk azonban így is a legtöbb székely népballadát tartalmazó magyar munka; a szakkutató számára pedig megjelöltük a kötetünkben nem közölt *összes többi székely népballadának* lelőhelyeit. (L. könyvünk 306—307. ll.) A könyv *filológiaiilag* tehát székely népballadakincsünket magában foglalja, viszont a különböző értékű változatok szövetségű közlése könyvbarát-publikációban indokolatlan lett volna. Itt igazítjuk helyre Gálos egy másik tévedését is: szigorúan megrója, sőt példákkal illusztrálja tartalomjegyzékünk nagy fogyatékoságait. Sajnos, bíráló megjegyzései során azonban a „*Képek jegyzéké*“-t téveszti össze a „*Tartalom*“-mal, ami furcsa tévedése egy pozitívizmásra büszke kutatonak. Ugyanitt állítja, hogy Vikár Bélának általunk kifogásolt címeit átvettük, holott egyetlenegy sem vettünk át. A Jegyzetekben — s nem a tartalomjegyzékben, ahogy mondja! — zárójelben közlöm a gyűjtők (Krizsa, Arany László s mások) által adott közismert címeiket; egyébként a balladákat magam csak sorszámmal közlöm.

Gálos kifogásolja, hogy nem követem sem Kriza tájrendi elrendezését, sem Gragger köteteinek módszerét, nem követem a műfaji beosztást sem. Valóban az ilyen beosztást önkényesnek tartottam volna; azonban ha Gálos a balladák elrendezését figyelemmel kísérte volna, minden bizonnyal ő is egy határozott stílustörténeti felfogásmódot olvashatott volna ki beosztásunkból.

Tanulmányunknak Gálos szerint „látszólag új szellemtörténeti célkitűzése“ van, amely azonban nem szolgál új eredményekkel. Célkitűzéseink egyáltalán nem voltak „szellemtörténetiek“, ha a szellemtörténetet Gálos fogalmai szerint értelmezzük. Egyszerűen etnológiai célkitűzések voltak azok s közel sem állítottuk, hogy mindenáron újdonságot akarunk mondani. Újdonságok helyett a problémákat az eddigi irodalomtörténeti szemlélés helyett az etnológia módszerével vizsgáltuk. Ez a módszer újsága s a módszerből természetesen új eredmények következnek, ami azonban nem jelentette az anyag, az eddigi részletkutatások jó eredményeinek átalakítását. Nem kívánjuk itt ismételtelen kifejezni módszertani felfogásunkat, pusztán megállapítjuk Gálos nem éppen jóhiszemű vádjával szemben, hogy a részletkutatások eredményeit mindig is kész örömmel vettük át az *első forrásból* — ezt különben Gálos óvatosan megengedi —, nem pedig Gragger tanulmányaiból, jegyzeteiből, amelyek természetesen nem egyszer azonos forrásokra támaszkodnak. Bírálóm azonban úgy ír, mintha a magyar és külföldi vonatkozó szakirodalom nélkül kizárólag csak Gragger munkájából ismernők a székely népballada kérdését: lépten-nyomon kimutatja (i. h. 432—433.) egyéb, Gragger előtti részletkutatásból közismert eredményről, hogy azt „Gragger elméletéből“ vettük át tanulmányunkba. Ily módon azután tudományosságunkban kissé szokatlan megállapításokat tesz. Arra nem is kell bővebben kitérni, hogy a népi epikának európai összefüggés-rendszerét egyáltalán nem tartjuk saját felfedezésünknek, mint Gálos véli, hisz tanulmányunkban tisztelettel szólnak (11., 19. ll.) a pozitívista motívumösszevető, földrajztörténeti módszerekről, eredményeikre hivatkozunk jó néhányszor. Eppen e módszer ismeretében különösen érint Gálos egy másik, az előbbihez kapcsolódó kijelentése: szigorúan figyelmeztet ugyanis arra a tényre, hogy már Gragger tanulmányaiban is erősen kifejezésre jut, hogy a ballada Európában mindenütt csak a határterülete-

ken él tovább. Tehát új elméletünk a székely „határőr szellemiségéről” egyáltalán nem újság, hanem e tény kópiája. Az előbbi földrajz-történeti jellegű megállapítás valóban megtalálható Graggernél is. De ilyen tétel-eket Gálos szép számmal találhat az FFC. kitünő köteteiben is, a székely népballadával kapcsolatban Gragger előtt említi Solymossy Sándor alapvető típustanulmányaiban, melyekre könyvünkben hivatkozunk, tán bővebben illetlenség is lenne hivatkozni rájuk itt. A „határőr szellemiség” tanulmányunkban azonban *nem azonos* s nem téveszthető össze a földrajz-történeti iskola tételével, hanem egy más felfogású tipológiai, kultúrformológiai vizsgálódás eredménye kíván lenni (v. ö. Prohászka Lajos vizsgálódásait a Minervában XII—XIII.). Mindezt tanulmányunkban bőven kifejtjük s csodáljuk, hogy Gálos e két merőben külön fogalmat így összezavarja.

A bíráló szerint „bátran és kritika nélkül” olvasztom be elméletembe Graggerét. Hogy mi lenne Gragger elmélete, azt bővebben nem fejtegeti, maga is „sok helyütt megokolás nélküli”, „pompásan kiépített, ötletes feltevés”-nek nevezi csupán. Ezzel az elmélettel tanulmányunknak semmi belső összefüggése nincs. Ilyen összefüggésekre Gálos sem mutathat rá. (Hacsak az előbbi s a soron következő tájékozatlan összevetéseit nem tekintjük annak.) Viszont átvettük, Gálos szerint, Gragger munkájának jelentős eredményeit és részletkutatásait. Így a parlando-, rubato- és tempo giusto-előadású balladák kettéválasztását Graggertől vettük, holott ezt a megkülönböztetést — miként Gragger is — Bartók és Kodály klasszikus tanulmányainak és a dallamformák átvizsgálásának köszönhetjük. Bartók és Kodály tanulmányaira könyvemben szintén részletesen a megfelelő helyre való utalással hivatkozom. A továbbiakban Gálos felsorolja azokat a részleteket, amelyeket ugyancsak Gragger munkájából vettem át — ahogy mondataiból kitűnik, nem becületesen szándékkal. Így hát kénytelen vagyok könyvemből ismét felsorolni itt azokat a műveket, melyeknek köszönheti tudományosságunk a balladára vonatkozó részletismereteink gazdagodását — nemcsak Gragger, nemcsak én. (Arról nem is szólunk, hogy e részleteredmények egészen más rendszerbe illeszkednek Graggernál is, a mi munkánkban is.) E művek tanulmányozása minden bizonnyal meggyőzi Gálost is állításainak teljes igaztalanságáról. Így a spielmannok, vásári népénekesek, moritász-árusítók, kántorok szerepére a népi epika alakulásában l.: Petz Gedeon: Magyar és német hegedősök. Irodtud. Közl., 1:22; Erdélyi Pál: A virágének. Ethn., 10:257, 337; u. ö.: A XVI. és XVII. századi magyar történelmi énekek. Bp., 1887; Moór Elemér: A Toldi-monda és német kapcsolatai. Bp., 1914; u. ö.: Die deutschen Spieleute in Ungarn. Ung. Jb. 1:281; u. ö.: Deutsche Spielmannstoffe in Ungarn. Ung. Jb. 5:252; H. Naumann: Versuch einer Einschränkung des romantischen Begriff Spielmanns-Dichtung. Deutsche Vierteljahrschrift, 2:777; Dr. Stripszky Hiador: Igricek, énekes koldusok. Ethn., 19:349; Réthei Prikel Marian: A régi magyar énekmondók. EPHK., 1917:83, 201, 277; Szabolcsi Bence: a Középkori magyar énekmondók kérdéséhez. Irod. tört., 17:219. Szabolcsi többi munkáját l. könyvünk 50. lapján, ahol még egyéb vonatkozó munkát is találhatunk. Az első személyű hősi dal előadási formájáról tudtunkkal Jakubovich Emiltől tanultunk sokat. (V. ö. Jakubovich E.: Honfoglalási hősi énekeink előadási formájáról. Különlenyomat a Magyar Nyelv 27. évfolyamából.) Gálos szerint a középkori misztériumjáték divatjának a balladára való hatását egészében Gragger mondja ki. Valóban előttünk *magyarul* csak Gragger fejtegette, ezért illően hivatkozunk is rá (l. könyvünk 27. l. s nem 21. l., ahogy Gálos idézi). Azonban ez az elmélet egyáltalán nem Graggeré, a külföldi szakirodalom Gragger előtt is mind máig jól ismeri ezt a tény. Így Heusler balladaelméletének

(Über die Balladendichtung... stb., I. könyvünk 48. l.) gerincéhez tartozik. A vonatkozó gazdag irodalom ismertetése helyett megemlítjük, hogy Gragger művéből való eltulajdonítás nélkül ezt a felfogást emlegeti újabban Reed Smith is (South Carolina Ballads, Cambridge, 1928: 15—16. pp.) kitűnő könyvében.

Hasonló „átolvasztással”, „újrafogalmazással” vádolja jegyzeteinket is Gálos. Szerinte Gragger anyagát — bár megengedi, hogy az első forrásra visszamentünk, a ballada irodalmában jártasak vagyunk — mégis alig néhány helyen toldjuk meg s forrásainkat inkább elburkoljuk, mint jelezzük. Nem akarjuk hosszadalmasan részletezni a kérdést. Aki a két kötet jegyzetanyagát kezébe veszi, látni fogja, hogy részint Gragger jegyzeteinek egynémely hiányát kiegészítettük, részint az azóta eltelt idő magyar és idegennyelvű vonatkozó anyagát a lehető teljességgel feldolgoztuk, forrásainkra, Graggerra is minden egyes esetben hivatkozunk. Ennek filológiai bizonyítása meghaladná adott kereteinket, ezért kénytelenek vagyunk egy kissé ildomtalan bizonyító érvehz folyamodni. Ha valaki a Magyarország Néprajza III. kötetét kezébe veszi, látni fogja, hogy az egyes balladákra vonatkozó bibliográfia (i. m. 144—147. l.) Gragger mellett állandóan hivatkozik könyvünk jegyzetanyagára. Ez összefoglaló munka s ha Gálos vádjai igazak lennének, ezt a fölösleges tautológiát minden bizonnyal kerülte volna. Csak megjegyezzük, hogy az „átvétel” módjára felhozott Kerekes Izsák ballada jegyzeteinek egy-egy mondata nem éppen bizonyító erejű: mind a kettő az EPhK. 1913: 288. lapon meglehető filológiai tényt szögezi le.

Furcsáljuk Gálosnak egy másik kifogását is: szerinte nem követtük Gragger német kötetét a dallamok filológiai összegyűjtésében. Két okból is indokolatlan megjegyzés ez: jegyzeteinkben Gragger anyagát alaposan megbővítve közöljük minden egyes ballada dallamának lelőhelyét; másodszer épp a kifogást emelő Gálos hagyja el a dallamjelzést Gragger könyvének magyar sajtó alá rendezésében. Különös következetlenség. Nincs módunkban vitázni a balladák kontaminálásának kérdéséről: hogy az „östípusok” visszaállítása helyes-e vagy sem, bármilyen szempontból is, ezt a kérdést az etnológia tudománya már régen eldöntötte, még pedig éppen nem Gálost igazoló módon.

Ennyiben foglalható össze Gálos kritikai megjegyzéseinek helyesbítése. Mint említettük, nem saját felfogásunkat védjük, pusztán Gálos kritikájából önként adódó hamis helyzetet tisztáztuk. Ez a tisztázás nemcsak a mi igényünk, de elemi tudományetikai kötelesség s ragaszkodás az igazsághoz, a tudományos pozitívumokhoz. *Ortutay Gyula.*

Au sujet des ballades suédes

M. Rezső Gálos a publié une critique sur mon livre intitulé Székely népballadák (cf. Irodalomtörténeti Közl. XLV, p. 432.). Étant donné que les faits et la méthode de mon livre sont présentés et analysés par lui sous une lumière qui les dénature, nous sommes obligés d'apporter un certain nombre de précisions et de faire connaître le véritable état actuel des recherches les plus récentes sur les ballades en question.

Jules Ortutay.

Egy ismeretlen Kerner-level.

A sváb romantikusokhoz tartozó Justinus Kerner (1786—1862), kinek ősei protestáns hitvallásuk miatt Karinthiából Württembergbe szakadtak, 1822-ben a Weibertreu váromok lábánál, Weinsbergben a „Kernerhaus”-ot építette, ahová negyven éven keresztül Európa leg-

különbözőbb tájairól zarándokoltak a költő barátai és tisztelői. 1843-ban Pyrker János László, egri érsek is megfordult a költő vendégszerető körében s nemsokára rá — úgy látszik, a vendégbarátság fejében — műveivel ajándékozta meg Kernert.¹ Kerner ezért is, de azért is, hogy Pyrker házában tisztelhetne, levelet írt az egri érseknek s ebben is megszólaltatta azt a hangot és lelkületet, amely egész életét áthatotta: *a túlvilágban való mélyseges hitét*. De talán még többet?! Talán azt a különös szeretetet és őszinte csodálatot is, amellyel különösen élte végén a katolicizmus felé fordult?!

A levél így hangzik:

Euer Exzellenz!

oder vielmehr:

unsäglich Verehrter Herr Erzbischof!

Ihr so gütiges Schreiben mit den interessanten Schriften erhielt ich und sage Ihnen meinen innigsten, herzlichsten Dank!

Ihre, auch nur zu kurze! Erscheinung in meinem Häuschen — war mir wie die eines Boten von Oben und leuchtet mir noch recht in der Nacht meines Lebens.

Könnt ich Ihnen nur einmal an das Herz fallen u. Ihnen beichten od. sagen, was mir fehlt, es würde mir leichter. Der Himmel wisst nun, ob ich Sie ja wiedersehe!! — — —

Ich bitte H. v. Cotta,² Ihnen ein Schriftchen von mir beyzulegen u. ich hoffe, er thut es.

Der Himmel möge Ihr segenreiches Leben noch lange lange erhalten!

Ich bitte um Ihren Segen u. um Ihr Gebet!

Weinsberg, 25. (August?)³ 1843.

Mit der innigsten Verehrung u. Liebe

Ihr unterthänigster

Dr. Justinus Kerner.⁴

Schwartz Elemér.

*

Ein unbekannter Brief Justinus Kerners.

J. L. Pyrker besuchte im Frühjahr 1743 Justinus Kerner im berühmten Kernerhause. Nachher schickte er dem schwäbischen Romaniker seine Werke. Kerner dankte im obigen Briefe für das Geschenk.
E. Schwartz.

Magyar főúr — francia szónok.

Podmaniczky Sándor báró, Szinnyei: Magyar írók élete és munkái (X. kötet, 1299. hasáb) és forrásai szerint, 1758-ban Pozsonyban született; Pesten és Aszódon nagyúri életet élt s 1830-ban Aszódon halt meg. Szinnyei három németnyelvű művét említi, Petrik nyomán: atyja halálára írt gyásziratát 1780-ból, a magyar selyemtenyésztésről 1787-ben és az aszódi növénykertről 1795-ben megjelent kis munkáit.

¹ Pyrker igen szívesen ajándékozta meg barátait műveivel.

² Cotta Pyrker rokona és igen előkelő stuttgarti könyvkiadó volt.

³ A kéziratban a 25 fölött egy nyolcasra emlékeztető számjegy áll. Talán ez a hónapot akarja jelezni?!

⁴ A levél a Pyrkerhez írt levelek közt az egri érseki levéltárban van.

A kecskeméti városi könyvtárban található, eddig ismeretlen műve:

DISCOURS PRONONCÉ LE JOUR DE S. JEAN, 1787, DANS LA LOGE DE LA RÉUNION DES ÉTRANGERS, A PARIS. Par le F. B. ALEXANDRE DE PODMANICZKY. A PHILADELPHIE. M. DCC. LXXXVII.

A kis mű 8-rétű, 2 számozatlan levélből és 18 számozott lapból áll. Az 1. levél a fenti címlap, ezen Szent János-napja, vagyis június 24., a János-rendű szabadkőművesek ünnepe; az „F. B.” betűk „frère, baron” szavakat jelentik; a kiadás helye, „Philadelphie”, szintén szabadkőműves vonatkozású: testvéri szeretetüket jelenti. A füzet kétségtelenül Párizsban jelent meg; erre mutat hibátlan francia helyesírása is.

A 2. levél az ajánlás: „AU TRÈS VÉNÉRABLE F. MARQUIS DE VICHY.” A füzet további része a beszéd szövege. Ennek gondolatmenete a következő:

„Ha valaha emberi társaság képes volt fölemelni és nemesíteni az ember elméjét és szívét, közelebb hozni a természethez, az ártatlansághoz és eredeti nagyságához, visszaadni ősi nemességét és méltóságát, s hasonlóságát az Istenséghez; ha valaha intézménynek főcélja volt fölkelteni a kutatás szellemét, az igazság szeretetét és a gondolat szabadságát, lángragyújtani az ember társai iránti szeretetét, őt erkölcsössé, nemessé és szelíddé tenni; fölkelteni benne a barátság, a testvéri szeretet, a türelem, a békeszeretet érzéseit; a legszorosabban hozzáláncolni embertársai boldogságához; tiszta, bölcs és békés örömeiket nyújtani neki; elfeledtetni vele a szoros együttlét boldog pillanataiban az élet keserűségeit, s a rang és a társadalom fájdalmas viszonyait, és minden lehető segítséget nyújtani neki minden időben: úgy ez a szabadkőműves-ség tisztes rendje és intézménye.” Csak e tulajdonságokkal válik a szabadkőműves érdemes taggá; ezek legfőbb fegyverei ellenzőivel szemben. Ez erényekről kíván szólni, gyengeségének érzése ellenére is, ez első beszédében. Az igazi szabadkőműves hivatása az igazság és a bölcsesség tanulmányozása. Itt három kérdés vetődik fel:

1. Milyen lélekkel kell ezt a tanulmányt végeznie? Az igazságot szeretnie, kutatnia és vizsgálnia kell. De a szem nem elég erős arra, hogy a sötétség után rögtön kibírja a napfényt; az emberi szellem is lassan szokik a világossághoz. Tehát az előítéletek láncait kell eltépni, mikor a legfőbb dolgokat: Istent, embert, természetet vizsgálja. Ne riadjon vissza attól, hogy a rendes úttól eltérjen, hanem gondolkodjék szabadon. A nagy Descartes bölcs tanácsa: állandóan kételkedni kell bölcselkedés közben és elfelejteni mindazt, amit hallottunk és tanultunk, nehogy elvakítsanak elavult előítéletek, szenvedélyek és egyoldalúság. „Hála neked, bölcs ember, e szép útért, amely minden gondolkodó elmét a tiszta igazsághoz vezet. Te magad is ez úton lettél a józan ész jogainak helyreállítója, a bölcsélet megújítója!” Igaz, hogy üldözéseket kellett szenvedned a babona gonoszságától és az ostoba előítéletektől; de a természet nagy szándékainak eszköze lettél. A kételkedés hátorsága nagy lépés az igazság felé; de a kétely csak eszköz, nem cél. A vezető ebben az Istenség adta józan ész: ez az igazság próbaköve, még Jézus igaz és tiszta vallásáé is. Nem tudjuk, az igazság hasznunkra van-e; de tudjuk, hogy az általa elért bölcsesség boldogít és megnyugtat bennünket.

2. Milyen elvekkel találkozik a szabadkőműves, az igazság barátja, Istenről, az emberről és a világról? Isten fő tulajdonságai a bölcsesség és a jószág; e kettőben foglaltatik a többi, például az igazságosság. E két tulajdonság oly szoros kapcsolatban van az emberrel és a világ-

gal, hogy a „deista szellem“ se homályosíthatja el. A teremtés célja az élő és főképp a gondolkodó szellemek boldogsága. Az erény és a bölcsesség is csak e cél eszközei, de a legigazabbak és legbiztosabbak. E célt követi az Istenség a bajokkal és szenvedésekkel is; ezek célja a megtévedt embert a veszélyekre inteni és tőlük visszatéríteni. Az ember kötelessége hasonlítani az Istenséghez bölcsességben és jószágban. Az ember rendeltetése a boldogság; erre kell használnia szelleme és teste minden képességét. „Az ember hajlamai természetből jők, csak az emberi intézmények tökéletlenek... e hajlamok csak úgy fajulnak káros szenvedélyekké, ha helytelenül hamis és erőltetett tárgyakra irányulnak.“ Az erkölcsi és testi baj az érzékiség, az ismeret és értékelés tévedéseiből folyik. Az ész tévedéseinek oka korlátoltsága; ezért kell a szellemet bővíteni s gyakorolni. Ezzel erényessé is lesz, mert az erény az érzékiségnek és hajlamoknak az ész vezetése alá rendelése. Így egykor majd eléri a tökéletességet egy más világban vagy az Istenség közlében. A világ nem a nyomor és bánat, hanem a boldogság és öröm helye, ha az erény és bölcsesség vezetik tetteinket. Tehát a test nem börtön, mint a bölcs Platon mondja; fenn kell tartania és táplálnia önmagával együtt a szellemet is. A jó és öröm sokkal több a világon, mint a gond és baj; ez utóbbiak csak kivételek, ha a remény és képzelet segít. A szenvedés a tökéletesség felé visz. A teremtés nagy törvénye a változatosság, lelki téren is; de ennek célját nem ismerjük.

3. Ez eszmék hatása a bölcs köműves elméjére, szívére, tetteire? Csak ezek az eszmék kelthetnek bennünk igaz szeretetet és megnyugvást Isten, az ember és a természet iránt. Ezek védenek a hitetlenség és a vakbuzgóság, türelmetlenség és babona ellen; sőt ezek leküzdésére bírnak. Ezek adják a türelmesség szellemét, ami az életbölcsesség lényege. A türelmesség szelleme az, mely az ellenfélben is az embertársat nézi, aki iránt kötelező az emberszeretet. Ellenben a szellemi vakbuzgóság és erőszak az emberiség megrontói, a szellem szabadságának és fejlődésének gátjai; ezért a mai uralkodók útjukat is állják. Az egyén lelki egyensúlyát megrontják, szeszélyességbe és hitetlenségbe visznek. A szabad kutatás szellemének fő mozgatója a szabadköművesség. A beszéd a főmester, a jeles hadvezér dicséretével végződik.

Mint látjuk, a művecské nem egyéb, mint a francia felvilágosodás eszméinek sorozata, Descartestól Leibnizen, Rousseau, Voltairen, az enciklopédistákon át Nagy Frigyesig és II. Józsefíg. Mégis érdekes adalék kora szellemtörténetéhez.

Tudjuk, hogy II. Rákóczi Ferenc és XIV. Lajos szövetsége, majd Mária Terézia és Lotharingi Ferenc házassága a francia kultúrát honosították meg főuraink közt. Tudjuk Abafi Lajos műveiből (*Geschichte der Freimaurerei in Österreich-Ungarn; A szabadköművesség története Magyarországon*), hogy ezek a főurak voltak a felvilágosodás és a szabadköművesség istápolói; tudjuk azt is Concha Győző és Eckhardt Sándor könyveiből (*A 90-es évek reformeszméi és előzményeik; A francia forradalom eszméi Magyarországon*), hogy ezek az eszmék általánosan elterjedtek hazánkban. Eckhardt könyvében (41., 143—4. l.) találkozunk egy másik Podmaniczkyval: József helytartósági tanácsossal — Nagy Iván: *Magyarország családai IX. kötet*, 340. l. szerint unokatestvérek —, aki II. Lipót fekete listáján mint francia forradalmár, a budai „amerikai vörös páholy“ egyik főnöke, a berlini udvarral cimboráló ember szerepel, aki a *Contrat Social* latin fordításának kiadását pártolja és az 1790. évi országgyűlésen a Habsburg-ellenes párt vezére.

Ami újat tanulunk e kis füzetből, az annyi, hogy ezek a magyar frankofil törekvések közvetlen, szervezett kapcsolatban álltak Párizssal

a „külföldiek találkozója“ nevű páholy révén, s hogy Podmaniczky Sándor báró e páholynek működő tagja volt. *Hajnóczy Iván.*

Baron hongrois — orateur français:

c'est le baron Alexandre de Podmaniczky, né en 1758, mort en 1830, dont un „Discours prononcé le jour de S. Jean, 1787, dans la Loge de la Réunion des Étrangers, à Paris“, jusqu'ici inconnu, vient d'être trouvé à la Bibliothèque municipale de Kecskemét. Ce discours est un éloge de la franc-maçonnerie, portant la marque des idées de Descartes, de Leibniz, de Rousseau, de Voltaire, des Encyclopédistes, de Frédéric-le-Grand et de l'empereur Joseph II. C'est aussi un échantillon intéressant de l'idéologie de l'époque. Les grand-seigneurs hongrois étaient au 18e siècle les propagateurs assidus de la culture française et de la franc-maçonnerie qui comptait parmi ses adhérents plusieurs membres de la famille Podmaniczky. Il résulte de ce discours que ces aspirations franco-philés étaient en relations directes et suivies avec Paris par cette „Loge de la Réunion des Étrangers“, dont le baron Alexandre de Podmaniczky était un membre actif. *Ivan Hajnóczy.*

HAZAI IRODALOM.

Magyar-görög tanulmányok. Szerkeszti *Moravcsik Gyula.* — Ουγγροελληνικαί Μελέται Διευθυνόμεναι υπό 'Ιουλίου Moravcsik. I. Görög költemény a várnai csatáról. Kiadta *Moravcsik Gyula.* Budapest, 1935. K. M. Egyetemi Nyomda könyvesboltja. 56 + II. I. 'Ελληνικὸν ποίημα περὶ τῆς μάχης τῆς Βάρνης. 'Εκδιδόμενον ὑπὸ 'Ιουλίου Moravcsik Budapest, 1935, σελ. 56 + II. „'Ελευθερουδάκης“ διεθνὲς βιβλιοπωλεῖον. 'Αθήναι, πλατεία Συντάγματος. 2. Jeórijiosz Zavfrazs budapesti könyvtárának katalógusa. Összeállította *Graf András* Budapest, 1935, K. M. Egyetemi Nyomda kb. 31 l. Κατάλογος τῆς ἐν Βουδαπέστη βιβλιοθήκης Γεωργίου Ζαβίρα, συνταχθεὶς ὑπὸ 'Α. Graf. σελ. 31. „'Ελευθερουδάκης“, 'Αθήναι.

A görög népnél a mai napig élő ógörög vallási és nemzeti hagyományok, az évezredekken át megőrzött néphit, népszokások és népjellem, elsősorban pedig az ó- és újgörög nyelvnek minden kétséget kizáró szerves egysége az antropológiai kutatások eredményeitől és egyéb érvektől is támogatva fényes bizonyítékai annak a ténynek, hogy a mai görögök a régiek egyenes leszármazottjai.

A görögség egységének a ténye természetes következmény gyanánt vonja maga után a görög stúdiumoknak az egész görögségre való kiterjesztését.

Hazánk és népünk különleges helye a bizánci történetírók műveiben, de meg az évszázados politikai, kulturális és gazdasági kapcsolat, mely a két népet — magyarországi görög telepések révén is — összefűzte, nálunk magyaroknál az általános tudományos szempontokon felül is megokolják azt, hogy a görögség újabb korszakával is foglalkozunk.

Hazánkban *Pecz Vilmos* — *Télfy* tanítványa — fellépése óta a bizantinológusok és neogrecisták egész gárdája alakult ki, akiknek munkássága amellest, hogy általános értékével nemzetközi viszonylatban elismerést szerzett a magyar tudománynak, másfelől nemzeti történetünk kutatásának szempontjából kétségtelenné tette az újabbkori görögséggel való kontaktusunk szükségességét.

Nem csupán a tanítvány háláját fejezi ki tehát a meginduló sorozat ajánlása! *Pecz Vilmos* neve a „Magyar-Görög Tanulmányok“ élen szimbolizálja a szerkesztő tudományos hitvallását az egységes görög filológiáról, mely a háromezeréves görögség egész életét munkaterületének tekinti. — I. A sorozat első száma „Görög költemény a várnai csatáról“.

Miskolczy Gyula szerint a várnai csata „egyik legfontosabb forrása“ a róla szóló görög költemény.¹ Ezt *Legrand*² után *Pecz Vilmos*³ ismertette és adta ki Magyarországon az eredeti kézirat (Parisinus Coislinianus gr. 316. fol. 1r.—12v, Moravcsiknál = C) felhasználása nélkül. A szerzőjére vonatkozó filológiai kérdésekkel *Czebe Gyula* is — ismételtén — foglalkozott⁴ anélkül, hogy a *Legrand*-féle kiadást a párizsi codex-szel összehasonlította volna. — A fenti codexen kívül a Szeráj könyvtárában őrzött egyik kézirat (Ser. gr. 35, Moravcsiknál = K) szintén a várnai csatáról szóló görög költeményt tartalmaz.

Moravcsik Gyula főnyképek segítségével végzett új kolláció alapján újra kiadja a párizsi kézirat szövegét, felhasználván *Legrand* és *Pecz* kiadásait s vele párhuzamosan kiadja a Szeráj-kézirat eddig ki nem adott szövegét. A nagy filológiai pontossággal és gondval készült kiadást párhuzamos magyar és görög szövegű tanulmány vezeti be és kimerítő index, továbbá a két kéziratból egy-egy facsimile kíséri. — *Moravcsik* összehasonlításából kiderül, hogy „nem ugyanazon szöveg két másolatával, hanem ugyanazon költemény két változatával állunk szemben“ s hogy *K* szerzője a *C* változatot használta fel és pedig rendkívül szabadon. Minden valószínűség szerint létezett egy versus politicusokban megírt eredeti költemény a várnai csatáról, melynek szerzőjét nem ismerjük. Ezt a költeményt 1456 és 1461 közt írták. Ennek az eredetinek a másolatát őrizte meg a párizsi codex, melynek szerzőjeként *Zotikos Paraspondylos* szerepel. Ezt dolgozta át *G. Argyropoulos*. Az egész mű *Jángosznak* a magasztalása, aki a görög hagyományban *Jángosz Romeosz-szá* alakul át. Végeredményben a várnai csatáról szóló históriás ének olyan költemény, amelynek szövege él, változik, újabb feldolgozásokon megy keresztül és újabb hozzáadásokkal gazdagodik, mint a Konstantinápoly elestére vonatkozó threnosok.

A költemény genezisére vonatkozólag így nyert megállapításokon kívül a *M*-tól felfedezett és publikált változat a költemény eredeti szövegének rekonstrukciójából is értékes új eredményekre vezetett. A kiadótól több helyen eszközölt szövegjavítás után alig maradt benne néhány magyarázatra szoruló crux-szal jelölt vagy a — nyelvész számára is nagy segítséget nyújtó — indexben megkérdőjelezett szó és kifejezés.

¹ Hadtörténelmi Közlemények 14 (1913.) 561—571.

² La bataille de Varna par Paraspondylos Zotikos, Annuaire de l'Association pour l'encouragement des études grecques en France 8 (1874) 333—372. = Collection de monuments pour servir à l'étude de la langue néo-hellénique N. S. 5. Paris, 1875.

³ Paraspondylos Zotikos költeménye a várnai csatáról. Akadémiai Értesítő 4 (1893) 618—621. = Das Gedicht des Paraspondylos Zotikos über die Schlacht bei Varna. Ungarische Revue 14 (1894) 85—88. — Paraspondylos Zotikos költeménye a várnai csatáról. (Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből XVI. 4.), Budapest, 1894. (Szövegkiadás.) — *Zotikos* költeménye a várnai csatáról. Századok 28 (1894) 315—337. (Fordítás.)

⁴ A m. k. tan. k. int. gyakorló főgimnázium értes. az 1915/6. évről. Budapest, 1916. — EPhK 42 (1918) 262—264.

Moravcsik új kiadásának áttanulmányozása közben — úgy vélem — két szónak: a δυσκουβουριά és a σεισμογή szavaknak eredetét sikerült megfejtenem. A δυσκουβουριά magyarázatával *Legrand* és *Pecz Vilmos* is próbálkoztak. *Legrand*⁵ szerint „...malechance, insuccès. Le grec littéral a le verbe δυσκουβέω, qui signifie être malheureux au jeu de dés“. Ez a jelentés sehogysem illik a szövegbe: „Είδες, αὐθέντην, ἐπιβουλήν καὶ κακοτρόπου ἀνθρώπου δυσκουβουριά, ποῦ βούλεται ἐπιβουλος ἰάγρος.“ (C 359—360). Nyilvánvaló, hogy az „ἐπιβουλή“-t akarta még egyszer más formában kifejezni, amint ezt pl. a K változatban találjuk: „Είδες, αὐθέντην, ἐπιβουλήν καὶ κακὴν δυσβουλίαν, ὅπου βούλεται ὁ ἐπιβουλος ἐκείνος.“ (K 363—364), ahol a δυσβουλίαν helyességét az értelem mellett az ἐπιβουλήν, δυσβουλίαν, βούλεται, ἐπιβουλος szójáték is megerősíti. — A nehézséget érezte *Pecz Vilmos* is,⁶ aki a lelki aktivitást nélkülöző „malechance, insuccès“ helyett az összefüggésbe jobban beleillő szómagyarázatot keresett. Az előbbtől eltérő szövelemzéssel kieroőszakolja a várható helyes értelmet: „...δυσ-ból, κύβος.ból és ἐργον-ból képezve, hamisjáték kockával, ravaszság...“. — Az új kiadás szójegyzékében a δυσκουβουρία (a szövegben δυσκουβουριά) mellé kitett kérdőjel mutatja, hogy a régi magyarázatokkal Moravcsik Gyula sem volt megelégedve. — Szerintem kétségtelen, hogy a δυσκουβουριά-ban a σκουβουρία iappang. Ókori jelentése egyebek mellett 'insidiae et machinamenta subdola' (H. Stephanus), 'soin attentif, machination, intrigue' (Bailly). A szót az archaizáló írott nyelv állandóan használta s ma is „cselszövés, ármánykodás“ jelentésben a műveltek nyelvében közönséges szó. A σκουρία > σκουριά (rozsdá) stb. mintájára az ωρ > ουρ változás és a hangsúlyeltolódás az újjörögben természetes jelenség. A várható σκουουριά = σκεβουριά helyett a σκυβουριά alak (i hanggal) a megelőző δυσ assimilatiojából könnyen megmagyarázható. Az egész δυσκουβουριά pedig contaminatio a σκουουρία-ból és egy δυσ-szel kezdődő hasonló jelentésű szóból, minden valószínűség szerint a Moravcsiktól most először közzétett K változatban a δυσκουβουριά helyén található δυσβουλία-ból.

Ugyancsak contaminatio eredménye a Moravcsiktól megkérdőjelezett σεισμογή (C 197, K 190) a σεισμός és οἰσμηγή-ből.

Magyarázatra várnak még egyebek közt a ρέσσα (K 229) és a már Pecz-től is megvizsgált — mindkét szövegben ismétlődő — Λούμπανος.

II. A sorozat második száma „Ieóρjiosz Zavírász budapesti könyvtárának katalógusa“ címet viseli.

A Nyugat-Makedóniából gyermekkorában hozzánk szakadt *Zavírász György* a kalocsai piaristáktól nyert indítások után — üzleti gondjai mellett — vasszorgalommal látott neki a tanulásnak és a könyvgyűjtésnek, majd maga is jelentékeny — egyetemes műveltségről tanuskodó — tudományos irodalmi működést fejtett ki. Ő az újjörög irodalomtörténetírás megindítója. — Magyar vonatkozásban a XVIII. századi, hazánkban nagy számban élő görög telepek egyik legkimagaslóbb egyénisége, aki a két nép kulturális kapcsolatai körül 44 éven át Magyarországon folytatott — ugyanitt bekövetkezett haláláig tartó — munkásságával elévülhetetlen érdemeket szerzett. Maróthy György, Péczeli József, Rátz Sámuel munkáiból végzett fordításai, a magyar szent koronáról szóló hosszabb értekezése és műveinek egyéb számtalan magyar vonatkozása megokolttá teszik, hogy a magyar neogrecisták életével és munkásságával behatóbban foglalkozzanak. — Ezek a tények

⁵ I. m. 366. l.

⁶ Ért. a ny. és széptud. k. XVI. 4. 29. l.

eléggé megmagyarázzák a Magyar-Görög Tanulmányokban megjelent katalógus fontosságát.

Ismeretes, hogy értékes könyvtárát *Zavirász* végrendeletileg a pesti görög egyházközségre hagyta. A könyvtár ma 57 kéziratot és 1632 kötet — köztük 450 görög-, 1124 latin-, francia-, olasz-, spanyol-, németnyelvű és 58 szlávbetűs nyomtatványt tartalmaz. A katalógus a kéziratokat és a görög nyomtatványokat sorolja fel. Utóbbiak közül több mint 20 pesti és budai nyomdákban került ki. Kár, hogy a katalógus szerkesztője nem talált támpontot annak tisztázására, hogy mely művek tartoztak bele az eredeti könyvtárba s melyek a későbbi pótlások.

A katalógus megjelenése újra eszünkbe juttatja, hogy a magyar neogrecisták előtt egész nagy ki nem kutatott terület, feldolgozatlan anyag áll. A különböző régi — pesti, kecskeméti stb. — görög egyházközségek irattárainak áttanulmányozása, a Magyarországon megjelent görög könyvek ismertetése, a görög-magyar kapcsolatokban szerepet játszó egyéniségek életének és működésének feltárása a legsürgősebben elvégzendő feladatok közé tartoznak.

Graf András lelkiismeretes munkája a neogrecisztika magyar feladataiból oldott meg egy részt. Ezért elismeréssel tartozunk neki. — Kívánatos, hogy a „Magyar-Görög Tanulmányok“ értékes tartalommal és izléses külsőben megindult sorozatának következő füzetei minél sűrűbb időközökben jelenjenek meg. Annyival is inkább, mert a sorozat nemcsak a görögkutatók munkáját, hanem a magyar tudomány nemzetközi kapcsolatait is előmozdítja. *Horváth Endre.*

*

La nouvelle série de publications gréco-hongroises paraissant sous le titre „Magyar-Görög Tanulmányok“ ΟΥΓΓΡΟΕΛΛΗΝΙΚΑΙ ΜΕΛΕΤΑΙ“ , et rédigée par M. Jules Moravcsik, a pour but de publier des travaux de philologie hellénique générale relatifs à la Hongrie ou au peuple hongrois.

I. *Le premier fascicule de la série „Görög költemény a várnai csatáról. Kiadta Moravcsik Gyula. ἙΛΛΗΝΙΚΟΝ ΠΟΙΗΜΑ ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΜΑΧΗΣ ΤΗΣ ΒΑΡΝΗΣ. ΕΚΔΙΔΟΜΕΝΟΝ ΥΠΟ ΙΟΥΛΙΟΥ ΜΟΡΑΒΤΣΙΚ. Budapest, 1935.“ — dédié par l'auteur à la mémoire de Guillaume Pecz, donne l'édition d'un poème grec sur la bataille de Varna. Sur la base d'une nouvelle collation M. I. Moravcsik réédite le texte du codex Parisinus — Coislinianus gr. 316 fol. 1r—12v publié la première fois par Legrand et Pecz, et — parallèlement — il donne la première édition de la variante du codex Constantinopolitanus bibl. Ser. gr. 35. fol. 161v—179r.*

Par ce procédé il lui fut possible de corriger en plusieurs endroits le texte et d'éclairer la genèse du poème. L'édition, présentée avec une impeccable précision philologique et précédée d'une savante introduction bilingue, en hongrois et en grec, est suivie de deux index et de deux facsimilés.

Le mot δυσκινθουρία (C 360), marqué, — à l'index, — d'un point d'interrogation, s'explique facilement de la contamination de σκινωρία et δυσβουλία, ainsi que σεισμογή (C 197, K 190) de σειμός et σίμωγη.

II. *Le deuxième fascicule „Jeórijosz Zavirász budapesti könyvtárának katalógusa. Összeállította Graf András. ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΤΗΣ ΕΝ ΒΟΥΔΑΠΕΣΤΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΖΑΒΙΡΑ ΣΥΝΤΑΧΘΕΙΣ ΥΠΟ ΑΝΔΡΕΑ ΓΡΑΦ. Budapest, 1935.“ contient le catalogue de la bibliothèque de Georges Zaviras, savant grec du XVIIIe siècle, qui a passé la plus grande partie de sa vie en Hongrie. La bibliothèque se trouve à présent dans la propriété de la communauté grecque de Budapest. Elle*

comprend actuellement 57 manuscrits et 1632 volumes d'imprimés. Le rédacteur donne la description des manuscrits et la liste de 450 imprimés grecs.

Le travail consciencieux de M. André Graf peut rendre de bons services à tous ceux qui s'occupent de l'étude des relations gréco-hongroises.

André Horváth.

Sziget I. 1935. 111 l. (A szerkesztésért és kiadásért felelős Kerényi Károly.)

A klasszika-filológia a köztudatban már régóta úgy szerepel, mint „Wissenschaft des nicht Wissenswerten“ (v. ö. Hatvány: Ein Kollegienheft Leipzig, 1908). A reális tudományok gyors fejlődésük és a mindennapi élettel való szoros kapcsolatuk miatt, mint minden szellemi tudományt, úgy az antiquitással való foglalkozást is háttérbe szorították. A tudománytól függetlenül a mult század 90-es éveiben keletkezett egy szellemi mozgalom, amely a tudományra is áttérjedve, a szellem hierarchiáját is *életformáló eszköznek* tekintette. Ez volt: a George-kör mozgalma (v. ö. Faragó: Apollon II. 177—288). Ezt kell figyelembe vennünk, ha a George- és Nietzsche-nyomokon járó időszaki kiadványt, a Szigetet értékelni akarjuk. Figyelemreméltó e törekvés már csak azért is, mert a filológiából eddig kirekesztett nietzschei gondolatok (v. ö. E. Howald: Friedrich Nietzsche und die Klass.-Phil.) útját egyengeti. A kathedrális tudomány állásfoglalása e kérdésben ma, amikor már nemcsak a módszerért, hanem a tudomány életéért is küzdenünk kell, nem lehet oly merev, mint Wilamowitz idejében. Kétségtelen, hogy a Sziget nemcsak a hagyományos filológia, de az egész mai szellemi tudomány szempontjából, forradalmi hang. Az alapvető problémák megvitatására azonban, az itt adott keretek között, nem térhetünk ki. Csakis a közvetlenül érdeklő filológiai cikkekkel foglalkozunk. Ilyen kettő van Kerényitől; az egyik az antik naturalizmus problémájával foglalkozó Sophron-magyarázat, a másik az alexandriai kultúrának a könyvhöz való viszonyát tárgyaló értekezés (13—27). A Sophron-magyarázat fontosabb eredményei Gallavotti, Herzog, Eitrem és Latte idevonatkozó munkáit egészítik ki, illetve helyesbítik. Kerényi kimutatja a sophroni naturalizmus vallásos alapját, amelyben a pindarosi világnézet folytatását látja. Az a másodrendű fontosságú megállapítás, hogy az első tárgyalat töredékben a „boszorkányság” ekkor még vallásos cselekmény, nem meggyőző. Kétségtelen éppen e dolgozat alapján, hogy a költő magatartása itt is: az emelkedett apolloni vallásosság. De ez nem zárja ki, hogy épp ez a felfogás a nők mesterkedésében vallásellenes babonát lásson. Teljes mértékben meggyőző a mimosnak a komédiától való elválasztása. Kerényi másik értekezése, a „könyv és görögség” az alexandriai kultúra lényegét a könyvszerűségben látja. A könyvről, mint „halálos” metafizikai tényezőről mondott dolgok, további problémákat vehetnek fel, például hogy viszonylik a könyvszerűség a bukolikus költészethez? stb.

Ami a Sziget többi cikkeit, valamint a bevezetőül adott elméleti fejtegetéseket illeti, ezek, ha egzisztenciális kérdések is, a kat'exochén filológia körén kívül esnek. Hogy a Sziget kítűzött programja, a „művészi tudomány” megoldható-e, azt eldönteni: ma még korai lenne. A kérdést Kerényi fölvetette, de feleletet csak az idő és következmények adhatnak.

(Frankfurt a/M.)

Szabó Árpád.

Sziget.

Diese Zeitschrift stellte sich die heute leider nur allzu nötige Aufgabe, die Althilologie gegen die in der Öffentlichkeit herrschende Ansicht über ihre völlige Unbrauchbarkeit in Schutz zu nehmen. Sie erstrebt nicht nur in der Philologie, sondern auf sämtlichen Gebieten des geistigen Lebens die Schaffung einer „Wissenschaft als Kunst“. Rezensent bespricht hier nur die zwei auch anderswo erschienenen, im besten Sinne philologischen Aufsätze von Karl Kerényi über Sophron und über das Wesen der alexandrinischen Kultur.

(Frankfurt a/M.)

A. Szabó.

Q. Horatius Flaccus: Versek. Fordította Trencsényi József. Budapest, 1935.

Ez a kis 36 oldalas füzet egészbevéve, sajnos, az elsietett munka jellegzetes jegeit hordja. A kiadott előzetes előfizetési felhívásban közölt fordításrészletek is teljesen átdolgozva kaptak helyet a néhány héttel később megjelent kötetben. A füzet olyan műfordítóval ismert meg bennünket, akinek művei feltűnően vegyes értékűek. Az átlagosan jól élvezhető, sőt néha kitűnően sikerült részletek mellett az ilyen színvonalhoz nem méltó hibái vannak. A deákosok latin átítatottságú, gyakran felülmúlhatatlan nyelvéhez, stílusához (*Virág Benedekre gondoljunk!*) nem tér vissza, saját százada szinte példátlan verselési, kifejezésbeli gazdagodását gyéren használja föl. Meglepő, hogy verselése, nyelvezete nem ritkán mintha a magyar műfordítás „hanyatlási korából“: a népies-nemzeti iskola antik lirát tolmácsoló kontárjainak idejéből rekedt volna itt. Ezek támasztották föl az ókori versek fordításánál *Fabchich* (1804) óta a kísértő magyarításokat. (*Trencsényinél* is megvan: a c. I. 13-nak „Fiatalok héjanásza“ a címe.) E korszak bágyadt nyelvére vall a rengeteg névelőelhagyás, mellyel Trencsényi keréketörő a magyar nyelvet. (Pl. „Nyugszik fűvön ünnepelve Nép meg az ökrök“, vagy „Többször megráznak szelek szálfenyőket“ — ahelyett, hogy a szálfenyőket *gyakrabban rázzák meg a szelek stb.*) Néha magyarul, betold s ezzel laposítja az eredeti tömörségével meglepően ható nyelvét (pl. a c. I. 34: „Útján egy bolond *Vélf* bölcseségnek“). Kellemetlenül hatnak rusztikus kifejezései (ni, felkuncogás, ám, kis hijja, a nyelvre féket stb.), melyek Horatiushoz éppen nem illenek s az említett korszak modorosságaira árulkodnak. Hínye határozószókat gyakran told be (c. I. 23: „Nászra vagy *te ma már* való!“). A ritmus ellen is vét több helyen. Ezek azok a hibák, melyek miatt a kötetben található három epodus, egy epistola és 31 ódafordítás közül a legsikerültebbek is csak részben élvezhetők. Pedig akad nem egy ügyes megoldása. A „könnyed“ magyar hexaméter nehéz problémáját elég jól oldja meg az epist. I. 10 eleje. Sikerült a c. I. 23 (de a vége, amit főntebb idéztünk, sajnos, kellemetlenül esetlen); a c. II. 19 (a 3. szak utolsó sora hibás ritmusú); a c. III. 26 (bár a végsorok nem elég „csattanósak“: nem simogattatni, hanem sujtani akarja Venuszal Chloét a költő); a c. I. 9-nek csak az utolsó szaka (*Virág Benedek, Vargha Gyula és Szabó Lőrinc* megoldásai mellett sem hagyható figyelmen kívül e roppant dús, kecses és tömör strófa *Trencsényi-féle* fordítása); a c. III. I (a befejezés jobb *Székácsénál*); a c. I. 26 (melyet *Waldapfel Imre* is fölvet a „Horatius Noster“ c. kötetbe) stb. De valamennyi fordítás közül legjobb a 16. epodusé. Ez végig hibátlan, megvan a páthosz feszítő ereje is benne, nem zavarja az említett hibák

¹ Waldapfel József írói neve.

egyike sem s kétségtelen, hogy az eddigi fordítások legügyesebbjeit (Virág Bencdek, Fábrián Gábor, Csengery János) is felülmúlja. Ezért, valamint a számos sikerült részletért érdemes elolvasni a közönségnek Trencsényi Horatius-fordításait. A fordító pedig nem egy olyan megoldást talál, amelyet fölhasználhat, sőt föl kell használnia egy új magyar Horatius-fordításhoz.

† Szilágyi Endre.

Q. Horatius Flaccus: Gedichte. Übersetzungen von József Trencsényi. 1935. — *Der tüchtige junge Philologe József Trencsényi gab ein Heft Horaz-Übersetzungen (hauptsächlich der Oden) heraus. Obgleich die Übersetzungen im ganzen den Eindruck der Übereilung machen, hat Trencsényi doch mit manchen wohl gelungenen Gedichten u. einzelnen Strophen zu einer neuen ung. Horaz-Übersetzung beigetragen.*

† Andreas Szilágyi.

Irodalomtörténeti Dolgozatok. Császár Elemér 60. születésnapjára. Budapest, 1934. Összeállította Gálos Rezső. 8°, 292 lap.

Császár Elemérnek, a tudósnak és nevelőnek, aligha szerezhettek volna nagyobb örömet, mint evvel a születésnapjára ajándékkal. Aki az emlékkönyvet végigolvassa, tisztába jön még mennyiségileg is hatalmas munkásságával (III. Császár Elemér negyvenévi irodalmi munkássága. Összeállította: Kozocsa Sándor) és avval a sokoldalú hatással, melyet jó néhány tudós generációra gyakorolt. A tiszteletére kiadott ünnepi könyv számos irodalombölcseleti, esztétikai, dramaturgiai, összehasonlító irodalomtörténeti, művelődéstörténeti problémát vet föl, néha olyanokat, melyek közvéleményünkre a meglepetés erejével hatottak. Ezek a tanítványi dolgozatok Császár Elemér sokoldalú munkásságának egy-egy irányából sarjadtak. Föltétlenül gazdagodást jelent Arany János, Kemény Zsigmond és Madách megismeréséhez a könyvben található három lélekrajz (Ember Gyula: Arany társadalomszemlélete; Haraszthy Gyula: Kemény irodalomszemlélete; Hegedüs Zoltán: Madách lelki fejlődése). Mai kritikai életünk tisztulását szolgálja Kozocsa Sándornak mélyenjáró dolgozata (Jegyzetek a kritikáról), Berczik Árpád (Szigligeti dramaturgiája), Kenyeres Imre (Népszínmű és népiesség), Romhányi Gyula (Teleki László ismeretlen drámatörredéke) és Solt Andor (Történeti drámairomalmunk) úgyszólván keresztmetszetben mutatják be a múlt század színházi életét és mindegyik irány fejlődését nemcsak előnyös részei, hanem árnyoldalai felől is. Ugy látszik, történeti drámairomalmunknak és a népszínműnek vizsgálata rendkívül tanulságos, ha nem is felel meg mindig illúzióinknak.

Gálos Rezső novellaszerű közvetlenséggel beszéli el Amade László olaszországi szerelmi történetét. Amadet oly közelről ismerjük meg, hogy ezután költészetének és egész egyéniségének a kulcsa a kezünkben van. A tanulmány, a nélkül, hogy az Amadet érintő irodalomtörténeti kérdésekkel gyakoribb kapcsolatba jutott volna, mégis a legjobb szolgálatot tette az irodalomtörténetnek. — Major Ervin értékes kis cikkében (Fáy András és a magyar zenetörténet) kimutatja, hogy Versegly Ferenc, Kisfaludy Sándor és Arany János dalköltői jelentősége mellett Fáy Andrásét sem hagyhatja figyelmen kívül a zenetörténet. Jelentős megállapítása a szerzőnek, hogy Vörösmarty Fóti dalát maga a házigazda, Fáy András is megzenésítette. — Jenei Ferenc cikke (Irodalmi élet Győrött a 18. század végén) Révai József több, mint egy évtizedes győri szereplését és a köréje csoportosuló társaság irodalmi

életét eleveníti meg oly módon, amely szinte mintája lehet a provinciális irodalomkutatásnak. Még inkább művelődéstörténeti irányú Bory István dolgozata (A Ráday-könyvtár), a könyvtörténetnek értékes gyűjteménye. A nagy magyar költők, írók, tudósok, gyűjtők könyvtárainak föltárása, leírása, jegyzeteiknek esetleges kiadása elsősorú feladat. Bory cikke nagyrészt Pruzsinszky Pál hasonló tárgyú dolgozatán alapul, de ez a körülmény semmit sem von le értékéből. A 18. századi művelődéstörténet legjelentékenyebb tényezőjének, a közkönyvtár szerepét betöltő Ráday-gyűjteménynek földolgozása sürgős feladat lenne. Hogy egyebet ne említsünk, mikor 1805-ben el akarták adni, különösen fölhívták az érdeklődők figyelmét az antik irodalom remekei mellett a francia és olasz klasszikusok gyűjteményére. Megszerezte Ráday Geodeon Muratori híres forrásgyűjteményét is. Ennek a korszakos jelentőségű történeti gyűjteménynek magyarországi útját szintén meg kellene egyszer vizsgálni.

Bory István cikke vezet át az ünnepi könyv legérdekesebb tanulmányai sorához, melyek összehasonlító irodalomtörténeti kérdéseket tárgyalnak. Előre meg kell jegyezni, hogy ezeknek értékelésében az a szempont vezet, amelyet Arturo Farinelli annyi meggyőző erővel és igazsággal fejtegetett a Baldensperger ünnepi kiadványában („Gl' influssi letterari e l'insuperbire delle nazioni“, Mélanges d'histoire littéraire générale et comparée offerts à Fernand Baldensperger, Paris, Champion, 1930). Farinelli elutasítja az összehasonlító irodalomtörténet fiktív értékítéleteit és megkülönböztetéseit. E tudomány egyetlen elvénél az európai kultúra, gondolkodás és irodalom egységét vallja. Az összehasonlító irodalomtörténet feladata tehát, európai irodalmi mozgalmak vagy motívumok alakulásának, sugártörésének vizsgálata lehet két vagy több nemzet íróinak nemzeti és egyéni sajátosságain keresztül. Az összehasonlító irodalomtörténet módszerének is túl kell mutatnia a két író összevetésének kissé zárt és gyakran félrevezető metodusán. Ha mégis ilyen összehasonlítást teszünk, akkor az átvételek bizonyításával egyensúlyba kell hoznunk az átvett részletek asszimilációjának ábrázolását és meg kell jelölnünk az átvételek részértékét állandóan a mű egészéhez, összhatásához viszonyítva. De mindenképpen kerülnünk kell azt a műkedvelő módszert, hogy a források és az átvételevizonyát a kor gondolatvilágának organizmusától függetlenül tárgyaljuk. Eszerint a nagy nyugati nemzetekkel való kulturális kapcsolataink is igazabb értelmet kapnak. A renaissance, barokk, fölvilágosodás és romantika mint európai áramlatok jutottak el hozzánk és csak második kérdés, hogy honnan indultak ki és ki közvetítette ezeket az európai hatóerőket. A Császár-émlékkönyv tanulmányai közelednek az ilyenszerű célkitűzéshez. Általában érdekes megfigyelni, hogy az emlékkönyvben tárgyalt irodalmi hatások csak kis mértékben tartalmiak, inkább keret, munkamódot vagy részletazonosságokat jelentenek.

A leginkább átfogó és kiegyensúlyozott közöttük Belohorszky Ferenc dolgozata Bessenyei „Római történetéről“. A szerző kimutatja két 18. századi népszerű történetírónak, Millotnak és Rollinnek részletességét Bessenyeire az események elmondásában. Az átvételek jelentőségét a történeti fonál kölcsönzésében látja. De tovább fejleszti a tanulmányt Bessenyei tulajdonképpeni értékei felé, mely a történeti eseményeknek a fölvilágosodás eszmekörében fogant éles és egyéni kommentárjában rejlik. A költő késői művéből bontja ki lelki átalakulását és végső egyéniségformáját, amidőn a pusztakovácsi remetéből már kialakult minden misszió-tudat, amikor már világpolgár és semmi más, mint ember. A szerző csak egyet nem hangsúlyoz, hogy Bessenyei magyar lelki alkatát nem tudta levetni. Művében megnyilvánuló ragasza-

kodása az alkotmányos királysághoz, puritán erkölcsi követelései, anti-demokratikus gondolkodása teljesen a magyar nemesé. — Nem kevésbé jelentős Magyar Bálint cikke: „A francia romantika, Bajza és Henszlmann”. Mivel nagyobb munka, két, meglehetősen független részből áll, hiányzik a dolgozatból a megszerkesztés. Tartalmilag annál értékeesebb. A romantika francia és német változatai körül támadt magyarországi harcot vizsgálja, mely a harmincas évek folyamán kezdődött s vagy egy évtizedig tartott. A francia irány mellett elsősorban Bajza és Vörösmarty álltak, kiknek legnagyobb ellenfele Henszlmann volt. — Bánrévy György: „Fáy András, Béltéky ház'-a és August Lafontaine regényei” címen értekezik sok jószándékkal és nagy fölkészültséggel. A dolgozatban részletesen bizonyítja, hogy Fáy regénye August Lafontaine regényeinek szerkezeti megoldásaiból és motívumaiból épül föl. Az utolsó oldalon adja a hatások értékelését. Itt említi meg azt az igazságot is, mely dolgozatára alapvető fontosságú, hogy „mind Fáy, mind Lafontaine közvetlenül Rousseau tanítványa volt”. Itt állapítja meg, hogy Lafountainet és Fáy művészi érték dolgában egy napon sem lehet említeni. Itt vonja le a következtetést, miszerint „Fáy regénye szerkezetét Lafountainétől tanulta, kölcsönzött tőle részleteket és tárgyi indítékokat is, de műve szellemi tartalmát, centrális eszmekörét, jellegzetes alakjait és életszerűségét, tehát a költői mű belső értékeit tekintve, a magyar regényíró önálló alkotása”. A szerző eredménye egybeesik Császár Elemér ítéletével: „Fáy talán leginkább Lafontaine Agost társadalmi regényeiből sajátította el a műfaj elemeit és követelményeit.” A dolgozat nagyobb hatást váltana ki az olvasóból, ha a két író közös mesterségétől, Rousseautól kiinduló irodalmi divat főbb alakulását vizsgálta volna és a szóbanforgó regénytípus motívumait, habár futólag, de csoportosította volna. Ami, a szerző tárgyszeretetét és tárgyi tudását tekintve, igazán nem lett volna nehéz feladat. — Nemcsak külföldi, sőt elsősorban magyar hatásokat keres Szabó Richárd Vargha Gyula költészetében. Tanulmánya ott a legsikerültebb, ahol párhuzamba állítja Arany és Vargha Gyula lelki különbségeit s erre építi föl az utóbbinak jellemzését. A költői átvételek és hasonlóságok kifejtésében azonban zavarólag hat, hogy a szerző a költői alkotást szinte mechanikus munkának fogja föl. Költői szavakat és kifejezéseket transcendens valóságukból nyelvtani kategóriákba kénytelen levonni csak azért, hogy ki-mutatthasson lehellyeni hasonlóságokat.

Az emlékkönyv dolgozatai közül a legnagyobb hatást keltette Waldapfel József kitűnő dolgozata: „Idézetek a Bánk bánban”. Dolgozata ott a legérdekesebb, ahol az idézetek nagy számát Katona alkotó munkájának szenvedélyes tovarohanásából magyarázza és az idézetek csekély belső jelentőségét hangoztatva, asszimilációjukat nyomon követi. Egyetértünk a kiváló szerzővel abban, hogy „a tudomány feladata nem lehet az igazságnak szép mondások színpompázó tűzijátékával megfestett felhőbe való burkolása”, sőt hozzátesszük: ugyanígy nem lehet a tudomány célja féligazságok hirdetése sem. Ezért várjuk, hogy készülő nagy monográfiájában „az egész alkotás nagyszerűségét” avatott tollával előtűnk megvilágítsa.

Röviden összefoglalva a benyomásokat, melyeket az impozáns szerzőregszemle kelt az olvasóban: a Császár-Emlékkönyv jelentős gyarapodása irodalomtörténetírásunknak.

Kardos Tibor.

Travaux d'Histoire Littéraire, Offerits à M. Elemér Császár par ses élèves. Recueillis par M. Rodolphe Gálos. Budapest, 1934. 8°, pp. 292.

Cette publication faite en l'honneur de M. Elemér Császár accuse nettement des tendances analogues à celles qui se manifestent actuelle-

ment partout dans la science littéraire européenne. Les essais, dont elle est composée font inconsciemment pendant à la tendance qui se manifeste dans la publication offerte à M. Fernand Baldensperger. Philosophie littéraire, esthétique, science dramatique, littérature comparée, histoire de la culture y ont également leur place. Voici les études principales du recueil: Alexandre Kozocsa (La bibliographie de M. Elemér Császár. Notices sur la critique), Jules Ember (La conception sociale d'Arany), Jules Haraszthy (La conception littéraire de Kemény), Zoltán Hegedüs (Le développement intérieur de Madách), Árpád Berczik (Szigligeti et la science dramatique), Henri Kenyeres (Drame populaire et tendance populaire), Jules Romhányi (Un fragment inconnu de László Teleki), André Solt (Le drame historique en Hongrie), Ervin Major (André Fáy et l'histoire de la musique hongroise), François Jenei (Vie littéraire à Győr vers la fin du 18e siècle), Étienne Bory (La bibliothèque des comtes Ráday), François Belohorszky (L'„Histoire des Romains“ de Bessenyei: l'influence de Millot et de Rollin sur Bessenyei), Valentin Magyar (Le romantisme français, Bajza et Henszlmann: Une polémique littéraire vers 1830 sur le romantisme français et le romantisme allemand), George Bánrévy („La maison Belleky“ roman d'André Fáy et les romans d'Auguste Lafontaine), Richard Szabó (La poésie de Jules Vargha, L'influence de Jean Arany sur Jules Vargha), Joseph Waldapfel (Études sur le „Bánk bán“: L'influence de Veit Weber sur plusieurs parties du Bánk bán de Katona). Les auteurs de toutes ces études sont les élèves de M. Elemér Császár. Le recueil témoigne d'un progrès considerable de l'histoire de la littérature hongroise.

T. Kardos.

Földessy Gyula: *Tanulmányok és élmények az irodalomtörténet, esztétika és filozófia köréből.* Budapest, 1934. 269 l.

A kiváló Ady-magyarázó nemrég megjelent könyve, mely tizenkét év termését adja a szakemberek és a közönség kezébe, már egyes fejezeteinek címeivel is elgondolkztatja az olvasót és termékeny eszméket ébreszt azokban, akik egy alkotás külső anyagán túl, az író gondolatvilágába akarnak behatolni. Földessyben érdekesen vegyülnek a látszólag összeférhetetlen lelkialkati elemek: a filológus lelkiismeretes pontossága, a kritikus átélő ereje és közlő képessége, a filozófus elvontságra törekvő és általánosító szemlélete s a lírikus hevítő lendülete, mely élővé teszi a holt anyagot is és a legelvontabb filológiai tanulmányok is egyéni jelleget kölcsönöz. S ami elsődrendű fontosságú: ezek a különböző elemek nem bénítják meg egymást, mert az író ösztönszerű jóízlése állandóan fegyelmezőleg és kiegyenlítőleg hat. Kritikusnál mindig gyanús egy kicsit a lírai hangnem és az egyéniség közvetlen megnyilatkozása, hacsak fegyelmezett intellektusa nem alkot erős gátat az örökös fenyegető érzelmi eláradásnak, mely izlés hiányának és dilettantizmusnak jele. Földessy majdnem mindig kikerüli ezt a csapdát s csak ritkán történik meg vele, hogy a túlságos szubjektivitás és líraiság efféle kijelentésekre készteti: „En a Sik értékelésével szemben egész egyszerűen csak azt mondom: Ady a legnagyobb lírikusa a magyar költészetnek és a világirodalomnak. Majd meglátjuk, kinek ad igazat a jövő.“ (129. o.) Az ilyen természetű kijelentések nem sokat mondanak: ki nagyobb: Petőfi vagy Arany, Shakespeare vagy Goethe? Bizonyos magasságokon túl nem lehet emberi mértékkel mérni a szellemóriásokat, éppúgy, mint a szenteket sem.

De ezek lényegtelen megjegyzések. A tanulmánykötetet érdekes elmélkedés vezeti be a költészet metafizikájáról, mely Földessy esztétikájának néhány lényeges (s természetszerűleg: vitatható) elemét adja. Utána tanulmányok Csokonairól, Petőfiről és Adyról, majd ismét egy termékeny gondolatokat elindító elmélkedés következik az élet és művészet viszonyáról, mely egyúttal átmenet hat kisebb Goethe-cikkhez. Ezek, tárgyukat tekintve, az összehasonlító irodalomtörténethez tartoznak s bizonyítékai Földessy széleskörű tudásának és érdeklődésének is. A kötet harmadik részében a filozófus és moralista szólal meg, hogy elmondja gondolatait az élet és a halál kérdéseiről. Lírai lelkialkata itt maradéktalanul kifejezésre juthat, főleg „A halál értelme” című meditatációban.

Just Béla.

Julius Földessy: *Studien und Erlebnisse* (zur Literaturgeschichte, Ästhetik und Philosophie). Budapest, 1934.

Schon die Titel der einzelnen Abschnitte dieses Buches (Metaphysik der Dichtung, Sinn des Todes usw.) wirken auf den Leser befruchtend. Der Verfasser ist nicht nur Literaturhistoriker, sondern zugleich auch Lyriker. Dieser Umstand verleiht seinem Werk philologischen und menschlichen Wert.

Béla Just.

Bajza József: *Podmaniczky-Magyar Benigna a horvát költészetben*. Budapest, 1935. 8°, 92 lap. (A Podmanini és Aszódi báró Podmaniczky-család története. A Magyar Tud. Akadémia megbízásából szerkeszti dr. Lukinich Imre. III. köt.)

Bajza József, a horvát „ča” nyelvjárás irodalmának kutatója, ismét olyan értekezésben fektette le legújabb kutatásainak eredményét, mely nagy figyelemre tarthat számot. A szerző az első, aki — bár a szlavológia szemszögéből —, de foglalkozik Raguzá és a horvát tengerpart irodalmi életével. Érdeklődési köre és kutatásai által szorosan kapcsolódik ahhoz az egyre inkább erősödő fölfogáshoz, hogy a magyar Délvidék, Horvátország és Dalmácia viszonya Magyarországhoz szellemi tekintetben sem hanyagolható el. Így például az olasz-magyar kulturális kapcsolatok kutatóinak is számot kell vetni azzal a ténnyel, hogy Raguzá és a Tenger-mellék horvát irodalma teljesen olasz befolyás alatt állott, hogy költői nagyrészt három nyelven írtak: horvátul, olaszul és latinul. Különösen Velencének egész Dalmáciára kiterjedő kulturális hatását kell figyelemmel kísérni. Hiszen Velence hatása a magyar humanizmus megindításában is döntően érvényesült.

B. J. értekezése az 1420-ban velencei uralom alá került Lesina költőjének, Lució Hannibálnak drámájáról, a „Robinja”-ról (1520 körül) és annak további sorsáról szól. Lució művét Raguzá védőszentjének, Szent Balázsnak névünnepe írta s alig rejtett célja a raguzai szabadság dicsőítése. A dráma szereplői majdnem valamennyien magyarok. A magyar király (Mátyás) kedves emberének, Magyar Balázs képzelt fiának, Vlasko bánnak (azaz Balázs) halála után atyailag gondot visel ez utóbbinak leányára (Magyar Benigna). A leányt elrabolják a törökök, mire a király nagy jutalmat tűz ki annak, aki fölkeríti. A bán unokaöccse, Derencin (Derencsényi Imre horvát bán képzelt unokája) szerelemből keresésére indul. Reá is talál a leányra Raguzában, ahová a kalózok eladni vitték. Felismerés, eljegyzés. A köztársaság üdvözli a fiatal párt, amit Derencin megköszön. Ez az európai viszonylatban is korai dráma nem az egyetlen magyar tárgyú mű a korabeli horvát irodalomban. Néhány évtizeddel

később az ugyancsak lesinai Gazarović Antonia Pulci olasz eredetijéből drámát fordított, melynek hőseül egy Vilma nevű állítólagos magyar királynét tett meg. Lucić a Robinjához szükséges fölvilágosításokat B. szerint alkalmasint Raguzában élő történetíró kortársától, Tubero-tól kapta. Költői forrásai Lesina szigetén is ismert horvát népi dalok, a „bugaršćicák“ és a raguzai trubadúr-költemények voltak. Ez utóbbiak alatt Držić „Csodálatos álmát“ és a Lorenzo il Magnifico mintájára írogató Vetranic mascherataját, a „Két rableánykát“ kell értenünk. Azonban Lucić leleménye a történet alakjainak Magyar Balázs családjához való fűzése és a tárgy allegorikus beállítása. A Robinja-motívum éppen a szóbanforgó dráma befolyására továbbélt a horvát népköltészetben is. Még jelentősebb, hogy a római Arkádia példájára keletkezett raguzai Accademia degli Oziosinak egyik tagja, a cursolai Kanavelović Péter, vígjátékban és eposzban egyaránt foglalkozott a „Rabnő“ tárgyával. A L'Indiscreto — így hívták akadémiai álnevén —, még horvátnál is föltűnő érdeklődéssel fordul Magyarország felé. Calderon hatása alatt keletkezett drámája, a „Vučistrah“, a budai királyi várban játszódik le és a benne szereplő Mikleuš bán, aki a magyar koronára vágyik, senki más, mint Zrinyi Miklós, a költő. A Robinja-motívumból írt vígjáték (Komediája nazvana Robinja i stvari moderne 1699) úgyszólván Lucić darabjának travesztíája. Ugyanez a tárgy fordul elő nagy eposzában, mely eredetileg Szent Ivánról, a cursolaiak védőszentjéről szóló verses életrajznak készült. E művét csak később, politikai változások következtében alakította úgy, hogy Kálmán királyról szóló eposzá lett. A Gundulić hatását mutató és ariostói hangulatú eposz egyik mellék-cseménye a politikai allegóriának fölfogott rabnő-motívum: a velenceiek rabnője, Dalmácia és annak szerelmese, Croatia, a magyar király vitéze, egymást föl nem ismerve először küzdenek egymással, de végtére is a magyar király védelme alatt egyesülnek. A szerző horvát kutatók számára német átdolgozásban is közli értekezését a magyar szöveg függelékében. B. a pozitivisták kutatás zárt lánczemeivel, minden eszmei iránti finom érzéssel és igaz lelkesedéssel mutatja be, hogyan alakult Magyar Benigna évszázadok leforgása alatt szimbólummá, a horvát szabadság szimbólumává.

Kardos Tibor.

*

Giuseppe Bajza: *La figura di Benigna Podmaniczky-Magyar nella poesia croata.* Budapest, 1935. 8°. p. 92. (Storia della famiglia dei Baroni Podmaniczky di Podmanin e di Aszód pubblicata dalla R. Accademia Ungherese di Scienze sotto la presidenza di dott. Emerico Lukinich. Vol. III.)

L'autore esaminando i personaggi del dramma allegorico „Robinja“ (La Schiava) del poeta croato-dalmata Annibale Lucić l'identifica con varie personalità ungheresi del tempo, cioè Biagio Magyar, Benigna Magyar, Emerico Derencsényi, o colla loro discendenza fittiva. Il dramma fu scritto per la festa di San Biagio, patrono della città di Ragusa e secondo il suo significato intimo doveva servire all'elogio della libertà ragusana. I motivi del dramma si diffusero poi nella poesia popolare croata. Finalmente nel secolo 17. un membro dell'Accademia degli Oziosi di Ragusa, Pietro Kanavelović intrecciò nella sua grand'epopea su Colomanno, re d'Ungheria, conquistatore della Croazia un episodio tutto fondato sul motivo „Robinja“. La schiava simboleggia in questo episodio tutta la Dalmazia, che spera la redenzione per il suo giovane amante, che combatte sotto i vessilli del re d'Ungheria e nel quale l'autore personifica la Croazia. La storia del motivo „Robinja“ è un documento prezioso per la storia dello spirito croato. Tiberio Kardos

Baróti Dezső: Dugonics András és a barokk regény. (Szegedi Fialatok Művészeti Kollégiumának kiadása. 1934.)

E könyv azoknak a kétségtelenül jogos törekvéseknek megnyilatkozása, melyek a magyar irodalomtörténetet szellemtörténeti alapon akarják megrajzolni. Bizonyos szempontból úttörő feladatra vállalkozott Baróti, mert könyve azt a hiányt pótolja, melyet az új feladatokra és munkaterekre csak sommásan utaló szintézisek nem tudnak betölteni: az eredményeket ellenőrizhetően vezeti le. A szintézis egy félmondata egész könyv éltető eszméjévé válhat és így bővül Székfű Gyula termékeny szempontja sokrétű írói arcképpé Barótinál. A szellemtörténeti módszer értékéből épp csekélyebb ellenőrző és garantáló hajlama vonhatott le sokat: de ez a hiányosság megszűnik ott, ahol Dugonics barokk-voltáról regényeinek kompozíciója vagy mondatának numerusa alapján beszélünk. Így a pozitív tények mellől gyakran módosulnak a távolabbi szintézis tételei és Szerb Antal felfogásától — mely Dugonics multba-fordulását bélyegzi preromantikusként — egészen messze kerül Baróti, aki szerint Dugonics mult-szemlélete a barokkban gyökerezik. Baróti Dugonicscsal kapcsolatban legfeljebb a „préromantisme externe” megjelölést tartja fenn abban az értelemben, ahogy azt Van Thiegem a preromantikát megelőző, de már új forrásokot, új mintákat kereső stílusirányra alkalmazza. — Szellem- és stílustörténeti szempontok érvényesítése Dugonicsnál azért is szerencsés kezdeményezés, mert olyan másodrangú író ő, kinek egyéniségét ez a módszer hiánytalanul meg tudja fejteni. Az utolsó fejezetben a szerző a barokk emberalkat nyomait keresi Dugonicsban és az így kialakuló Dugonics-arc, melyen az individuális jegyek egy egész század stílusképének vonásaival egyesülnek: szerencsés módszer szerencsés gyümölcse. — Szeged városképéből és a szegedi írók hagyományaiból vezeti le a szerző a barokk Dugonicsot és itt, a bókversek és eklógák divatjában, tagadhatatlanul barokk jelenséget érint. Legérdekesebb fejezete Etelkát mint a rendi barokkot kifejező államregényt mutatja be. Baróti egyik igen fontos megállapítása az, hogy Dugonics — a felvilágosodás kortársa — nacionalizmusát annak régi formáján, a rendi barokkon keresztül fejezi ki. Ez a tény lényegesen megváltoztatja Dugonics viszonyát a preromantikához. Barclay Argennisének és az Etelkának összevetésénél Barótit főként Dugonics változtatásai érdeklik, melyek, abszolutisztikus államszemléletről lévén szó, elkerülhetetlenek voltak. Dugonics kénytelen fiktív nemzeti udvart teremteni Etelka köré, kiben a szerző az udvari nő típusát látja: ez, valamint a magyarok Istenének elképzelése, a népi alakok mellőzése Dugonicsot csak méginkább a barokkhoz kapcsolják. Etelka után is a barokk emberideál valósul meg műveiben, de itt már preromantikus elemek is mutatkoznak. Dugonics „septentriomanie”-ja a „préromantisme externe” jelentkezésének tekinthető. Igen erős és hatásos bizonyítékokat talál a szerző Dugonics stílusának vizsgálatánál, — kár, hogy ezt a fontos területet nem aknázza ki elég szélesen és teljes apparátussal. — Egy úttörő és kockázatos feladat megoldása mellett a franchiásan tiszta szerkezet és megfogalmazás is érdeme Baróti könyvének.

Sötér István.

Désiré Baróti: A. Dugonics et le roman dit „baroque”.

L'auteur de ce livre tâche d'appliquer l'idée du style baroque à quelques phénomènes de la littérature hongroise. Il le fait à propos de Dugonics, dont l'oeuvre montre des traits baroques incontestables. Il explique le rôle du baroque dans la composition de ses romans, dans

son patriotisme et dans son caractère en général — mais il démontre en même temps les éléments préromantiques, qui se manifestent après Etelka et arrive à la notion du „préromantisme externe“. Ét. Sötér.

Magyar-francia szótár. Szerkesztette: *Eckhardt Sándor.* Budapest, Eggenberger, 1935. in-8°. 952 l. + 2 l. addenda et corrigenda.

Míg egy *francia-magyar* szótár készítője gazdag és kitűnő szótár-irodalomra támaszkodhatik, úgy, hogy legalább az értelmezendő nyelv szókincsének, sőt nagyrészt kifejezőképességének összegyűjtése nem nagyon súlyos feladat s csupán az elődeinél rendelkezésére álló nyelvi anyag megrostálása, kiegészítése és magyar nyelvi értelmezése állítja igazi problémák elé, a *magyar-francia* rész szerkesztője elé még más nehézségek is tornyosulnak. A magyar szókincs eddigi összegyűjtése ugyanis meglehetősen hézagos, a meglévő szótárak legnagyobb részét elavultak s távolról sem nyújtják a mai élet és irodalom valódi szókészletét, de legtöbbször még a maga idejében is igen hiányos volt. Ha történetek is tiszteletreméltó erőfeszítések e hiány csökkentésére, a magyar szókincs összegyűjtésre váró része még mindig aránytalanul nagy, és a lelkiismeretes szótárszerkesztőnek hosszú éveken át szorgalmas és minden részletre figyelő gyűjtőmunkának kell magát alávetnie, hogy valóban értékes munkaeszközt adjon közönsége kezébe. Ezt a feladatot Eckhardt minden jogos várakozást magasan felülmúló mértékben oldotta meg. Szótára magába foglalja pompás gazdagságban olyan, az átlagnál sokkal műveltebb magyar ember aktív és passzív szókincsét, aki, bár nem szakember, a jogtudományban, a földművelésben, az orvostudományban, a történelemben, a hadügyben, a filozófiában, a nyelvészetben, a természettudományokban, a kereskedelemben, a szépművészetekben, az irodalomban, a technikában, a sportban, a színház világában, az egyházi életben, stb., stb. egyaránt járatos, ha ugyan van ilyen sokoldalúan pallérozott ember. Százával találhatók a szótárban olyan, nem egyszer közhasználatú szavak, melyeket itt talá-lunk először szótárzva, úgyhogy nemcsak a művelt magyar nagyközön-ség fordulhat hozzá bizalommal, hanem nagy gazdagságánál és filológiai lelkiismeretességénél fogva a magyar nyelvtudós is becses, nélkülözhetetlen segédeszközt fog találni benne. Igen helyesen, egyáltalában nem hagyta ki a nyelvhelyesség szempontjából kifogásolható, helytelen képzésű vagy idegen szavakat sem. A szótárirónak nem szabad értékelnie, hanem hüen kell nyújtania a használt szókincset.

Természetesen ez nem jelenti és nem is jelentheti azt, hogy e szótár teljes, hézagatlan gyűjteménye a magyar szókincsnek. Élő nyelvnek teljesen hiánytalan szótára nincs a világon s nem is lehet, annál kevésbé magyar szótár, amely számára, mint említettük, a szükséges előmunkálatok nem kielégítőek. Így nem meglepő, ha Eckhardt szótárában is felfedezhető egy-egy hiány. Talán alig nevezhető ilyen hiánynak, ha néhány inkább néprajzi érdekességű szó, mint *kisafa*, *kuruglya*, *tévő*, *rézderes*, *asztalszék* stb. hiányzik; bizonyos szempontból érthető az is, hogy a trágár szavakat a szerző tudatosan kihagyja (talán kelletnél szigorúbb mértékkel is mér); éppígy érthető, hogy kirekesztette a jassz nyelv szókincsét, mely egyáltalában nem fedi a francia argotikus szókincset; viszont a következő kiadásban helyet kell találniuk például ilyen, a mai életben gyakori szavaknak, mint *kultúrpolitika*, *csúcsművészet*, *giccses* (*giccs* megvan), *indiszponált* (*diszponálva* megvan), *ólomkristály*, *félkristály*, *szemfészedezés*, *gumitömlő*, *tányérajku néger* (*ajaknéger* megvan), *önkéntes árverés*, *tabu* stb., stb. Találomra tallózza a szótárban, felöltik, hogy hiányzik a *delej* szó,

mely még mindig nem avult el egészen, a sűrűen használt *kecmereg ige*, *bélpokol (bélpoklosság megvan)*, *dió burka (dió zöld héja megvan)*, *félszakasz (katona)*, *küzdő egyház*, *diadalmas egyház*, *szenvedő egyház* (sem egyház, sem a jelzők a.) stb., hiányzik az állathivogató vagy -kergető szavak közül néhány fontosabb (sok megvan!) mint *cici cic*, *pipipi*, *lilelile*, *siccl* stb., valamint sok olyan -ás, -és képzős főnév, melynek a franciában nincs megfelelője. Az is meg-esik, hogy megfélekedzik a magyar szó egyes jelentésváltozatairól, például *felmos* (243. l.) mellől hiányzik a *valakit felmos* értelmezése, *kimar* (450. l.) mellől a *valakit vhonnan kimar*, *leszúr* (523. l.) mellől a *pénzt*, *vminek az árát leszúrja*, a *duc* (144. l.) címszó alatt a *kenyér dúca* és a *nyomó dúc*, *csüggnél* (131. l.) az utalás a *csüngre* és viszont, továbbá egyes magyar szavaknak oly összefüggésben való jelzése, amelyben a francia valami más, külön szót használ, így *keret (szemüveg) monture* (426. l.), *orr (kutyáé) truffe* (649. l.), *fújni (a macskafélékről) feuler* (279. l.) stb. — Mindezek jelentéktelen hiányok, amelyek teljesen eltörpülnek a nagy és lelkiismeretes gyűjtőmunka mellett, melynek az eredménye a mai művelt magyar köz- és irodalmi nyelv legteljesebb és legmegbízhatóbb szintézise.

Jó szótár azonban nem szorítkozhatik a szavak pusztá elsorlására és lefordítására. Ez értéktelen lenne; főkép, ha két egymástól oly távol álló nyelvről van szó, mint a francia meg a magyar. A magyar egészen más művelődési körbe tartozik, mint a francia; kultúrája vegyüléke nagyszámú meghonosodott német elemnek, meg a saját hagyományai s sajátos muitja nyomán kialakult életformáknak. Ennek megfelelően míg például tudományos nyelve hemzseg a németre mutató tükörfelfejzésektől, történelme, szokásai, erkölcsi, földművelési és ösfoglalkozási eljárásai oly szó- és kifejezőkészletben nyilatkoznak meg, melyeknek mását hiába keresnénk bármely nyugati nyelvben.¹ Nemcsak a politikai, tudományos, művészeti élet, hanem a mezőgazdasági, háztartási szokások, s részben a társadalmi érintkezés formái is, s ennél fogva a nyelvi kifejezés módja minden téren annyira különbözők e két népnél, hogy egy valamire való szótárnak törekednie kell nemcsak szavak, hanem éppúgy kifejezések, fordulatok, szólásmódok, *clichék*, gyakran egész mondatok lehető pontos megfelelőinek összeállítására, az úgynevezett vonzatok pontos jelzésére s jól megválasztott, jellegzetes példamondatok nyújtására is.

Ehhez elsősorban a magyar köz- és irodalmi nyelv ilyen kifejezőkészletét (főként azt, ami elűt a franciától, vagyis túlnyomó részét) kellett összegyűjteni. Itt talán még hatalmasabb munkát végzett a szótár szerkesztője s szinte még kevesebb előmunkálatra támaszkodhatott, mint a szavak összegyűjtésében. A különböző, a franciától elűtő magyar *clichék* rendkívüli tömegét hordta össze. Hiányokról beszélni nevetséges lenne, hiszen a magyar nyelv kifejezőgazdagsága (mint minden hosszúmultú, művelt nyelv) csaknem kimeríthetetlen és mindenestre kidagad egy ilyen közepes terjedelmű munka keretéből. A szerkesztőnek gyűjtési szorgalmán kívül nem csekély tapintatra volt szüksége, hogy kiválogassa a valóban fontosat, hasznosat, beilleszthetőt. Így is bámulatos a bőség, mely az olvasót fogadja. Ha a szótár huzamosabb használata itt-ott egy-egy hiányra mutat majd rá, kétségtelen, hogy ez számba se jöhet a meglevő nagy és okszerűen összeválogatott gazdagság mellett.

¹ V. ö. A. Eckhardt, Pourquoi et comment j'ai fait mon dictionnaire. Nlle Rev. de Hongrie, 1935, nov. pp. 402—406.

A két nyelv belső szerkezetének említett különbözősége folytán talán a legkényesebb feladat az így összegyűjtött szó- és szóláskincs francia értelmezése volt. A megelőző magyar-francia szótárak ebben (talán egy kivételével) nemhogy segítségére voltak, hanem léptenyomon tévútra vezethették volna. A szerzőt azonban alapos nyelvismerete és lelkiismeretessége, amellyel minden kétes adatot ellenőrizni igyekezett, megóvták attól, hogy elődei tévedéseit örökölje. Értelmezései gondosan vannak megválogatva, legtöbbször a lehetőségig pontosak, gyakran meglepően találók.

Nagy gazdagságban sorolja fel az egyes magyar szavak és kifejezések után a francia rokonértelmű szavakat és fordulatokat. Ritkán esik meg, hogy egy-egy elkerüli a figyelmét. Így például *fülig adós être perdu v. criblé v. noyé de dettes* (8. l.), hiányzik *obéré de dettes*; *ajtóstul beront entrer sans se faire annoncer, entrer en boulet de canon* (12. l.), hiányzik *entrer en coup de vent*; *apáca religieuse, soeur* (34. l.), meglepő, hogy hiányzik *nonne* és *nonnain*, melyek talán tiszteletlen, de nem elavult szavak; *derékig ér aller v. descendre jusqu'à la ceinture* (135. l.), hiányzik *monter . . .*; *meghúzódik a fék le frein se serre, a féket megoldja desserrer le frein* (230. l.), hiányzik *bloquer* és *débloquer le fr.*; *feljavít (földet) rabonnir amender, bonifier, fertiliser* (240. l.), hiányzik *abonir*; *felrókónyv (üzletben) main courante* (240. l.), hiányzik a jóval gyakoribb *brouillard, felkavar (a szél a port) faire voler* (241. l.), hiányzik *soulever*; a *felold* címszók alatt (244. l.) hiányzik a *délayer*, mely nemcsak felhigítást jelent; *félős 2* alatt a *crainitif* (244. l.); *fogdos 2 a. peloter* (265. l.); *fogolytárs* több jó fordítása mellett a gyakori *compagnon de chaîne* (266. l.); *ganaj (madaré) a. guano* (284. l.); *kapu alja, ∞ bejárat* mellett *allée* (406. l.); *pokolkő pierre infernale* (691. l.) m. *nitrate d'argent*; *tréfál m. blaguer* (862. l.); *tarló champ moissonné* (821. l.) m. *éteule*; *tepertő gratton, friton, creton* m. a gyakori *rillon* (835. l.); *ádázul furieusement* (7. l.) m. *avec acharnement* stb.

Sok, sőt talán a legtöbb esetben persze nem is lehet a magyar szónak vagy fordulatnak pontos, hanem legföljebb megközelítő értelmezést adni, éppen a két nyelv között lévő nagy eltérés miatt. Gyakran például a különben hasonló értelmű magyar és francia kifejezés között igen nagy stílusbeli szintkülönbség van. Ezt a nehézséget a szótáríró csak megfelelő útbaigazító jelzésekkel bírhatja, úgy ahogy, áthidalni. Ezekkel Eckhardt kissé szűkmarkúan bánik, s megelégszik a szórványos (*köz. = közönséges*), (*nagyon köz.*) és (*gúny.*) megjegyzéssel. Ily módon például néha egymás mellé kerülnek oly elütő hangulatú magyar és francia kifejezések, mint (246. l.) *felröffen s'indigner, s'émouvoir* (majd a már közelebb álló) *regimber*, viszont a legmegfelelőbb se *rebiffer* hiányzik; *hátrább az agarakkal tout beaul Monsieur* (9. l.); a *pasasra* eléggé ráillik a *type*, de már a *mec* egészen más hangulatú (679. l.), *kántál psalmodier* (403. l.) stb.

Külön nehézséget jelent, hogy a magyar szavak tartalma sokszor szétfolyó, nem határozottan körvonalozott, míg a franciáké rendszeren pontosan körülírható, rögzített, függetlenebb a beszélő szeszélyétől. Bár a szerző értelmezései rendszeren igen talpraesettek, néhány esetben nem tudunk egyetérteni vele. Ilyenek például, taláomra kiragadva néhány példát, a következők: a *félkézkalmár* (241. l.) nem jelent *petit marchand, mercier*-t (itt úgy látszik egy-két tekintélyes magyar szótár vezetett félre a magyar szó értelmére nézve a szerzőt); a *kapor (aneth)* és a *fenouil* (405. l.) nem azonos növények; a *birsalmasajt* (93. l.) nem *gelée*, hanem kb. *pâte de coing*, a *kuvasz* (496. l.) mellett a *mâtin* még valahogy megállhat, de a *molosse* már nem idevaló (jobb lett volna elválasztani a

kuvasz két értelmét, 1. mint pontosan meghatározott magyar kutyafajta lefordíthatatlan, 2. korcs, kevert fajtájú, értéktelen kutya; ehhez meg lehetett volna említeni az argotikus eredetű, de közhasználatú *cabot* és *clebs* szavakat); *griliás* nem *amande grillée*, hanem kb. *nougat* (293. l.); a magyar *serzs* (bélésszövet) (739. l.) nem azonos a francia *serge*-zsel (gyapjuszövet), hanem a *sergé*-vel; *folyton izeg-mozog* alig jelent annyit, mint *errer comme une âme en peine* (383. l.), hanem *avoir la bougeotte, se remuer tout le temps*, esetleg *ne pas rester tranquille une minute*; *szafaládé* (755. l.) csaknem teljesen azonos hentesárut jelent, mint a *cervelas*, ez utóbbi etimológiája ellenére; az *ajtótok* sem ugyanaz, mint *jambages* (5. l.), (inkább *encadrement, carde*); *cuki c'est du nanan* (115. l.) legföljebb szűk családi nyelvbeli jelentés, az általános nyelvhasználatban inkább *chic, chou, chouette!* felel meg neki; *agyonéget évelt charbonner* (10. l.) nem helyes fordítás; stb.

Néhány esetben az értelmezés nem kifogásolható éppen, bár nem a legszerencsésebb, azaz a magyar szót vagy kifejezést nem a hozzá legközelebb álló vagy leggyakoribb francia kifejezés magyarázza: *goromba, mint a pokróc être d'une grossièreté sans pareil* (291. l.), hozzá lehetett volna tenni: *être grossier comme du pain d'orge; habos sör crémeux* (ritka!) mellé *mousseux* (305. l.); *keserű amer, âcre*, ez utóbbi inkább 'fojtó, torokkaparó', ∞ *hangon d'un ton âpre v. âcre v. acrimonieux*, ez utóbbiak inkább 'éles, érdes, metsző', tehát innen elmaradhattak volna (428. l.); *kuruc embernek* (495. l.) nem a legszerencsésebb fordítása: *mauvaise tête, tête brûlée, cerveau brûlé* (inkább *il n'est pas commode, il ne fait pas bon de s'y frotter*, esetleg ritkábban *une forte tête*); félreértésre adhat alkalmat az *afféle nők ces dames*-mal való fordítása (9. l.), ez csak igen kevés összefüggésben kezelhető el); azt hiszem szintén kevés esetben lehet a *püskösi királyt* (699. l.) *roi de la fève*-vel visszaadni, itt valami útbaigazító megjegyzés kellett volna; az *épület közelében à pied d'oeuvre* (206. l.) végeredményben helyes, de jobb lett volna ezt a kifejezést egy példában bemutatni; *disznó szerencséje van! ah le veinard, il a une de ces veines*, ez mind helyes, de meg kellett volna említeni a legközelebb eső kifejezést is: *il a une veine de cocu v. de pendu* (139. l.); *ájtatoskodik dire ses prières, faire ses dévotions, se recueillir* (12. l.) igen helyes értelmezés, de hiányzik a szó pejoratív értelmének fordítása; *faire des mômeries; debellának mariforne* (133. l.) fordítása föltétlen túlzás, a *drôlesse* sem nagyon szerencsés, inkább megtette volna, megfelelő hangulatú szó hiányában, a száraz magyarázó fordítás *une grande et forte femme v. fille*, esetleg kb. *un gros morceau de femme, un vrai dromadaire v. cheval de bataille*, (durva) *une vraie jument*; a *fellelkesedik* értelmezései közül kimaradhat a *se piquer au jeu* (242. l.), ez ugyanis inkább 'tűzbe jön, belelovalja magát a dologba'; *kamra (élelmiszer) dépense, office* (403. l.), ez utóbbi nem helyes, mert ez 'tálaló (szoba), személyzeti ebédlő' stb.

Kétségtelenül e találmomra kiragadott példák s a többi ezekhez hasonló vitatható értelmezés nem jelentékenyek a megfelelő, sokszor igen szerencsés és új fordítások tömegével szemben. Ilyenfajta múnél a legtermészetesebb dolog, hogy minden újabb kiadás tökéletesedést jelent, mert az efféle szinte elkerülhetetlen apró-cseprő hibácskákat csak a szótár huzamos használata mutatja meg és szakadatlan javítgatás tudja kiküszöbölni.

Komolyabban lehet azonban kifogásolni a műnek azt a fogyaté-kosságát, hogy a francia kiejtés szempontjából a készülő franciamagyar részre utal. Teljesen érthető, hogy minden egyes francia szónak a kiejtését nem adja, ez fölösleges kolonc lenne, hiszen elvégre

ilyen szótárat nem kezdők fognak forgatni, akiknek szükségük van minden szó kiejtésének jelzésére. Azonban a franciában nem egy olyan szó van, melynek ejtése eltér a rendes szabályoktól; ezeket feltétlenül jelezni kellett volna, mert a franciául közepesen tudó olvasónak esetleg eszébe sem jut sok esetben, hogy a kiejtésnek külön utánanézzzen, mert nem is sejti, hogy a kérdéses szó nál ilyen probléma is felmerülhet.

Igen sajnálatosnak tartjuk azonfelül, hogy ez a nagy szótárunk is csupán a magyar közönség szükségleteivel törődik s jóformán semmi-
ben sem jár kezére a magyar iránt érdeklődő francia olvasónak, holott kívánatos lenne, hogy ilyen nagy és alapos szótárban ez a szempont is jóval nagyobb mértékben érvényesüljön.

Sajtóhiba kevés akad a könyvben, a | választóvonal többször hiányzik, ez azonban alig zavar. Lapozgatásunk közben még a következőket vettük észre: *receuillement*, *recueillement* h. (11. l.), *csűf* t. *csúnya*, helyesen: *csűf* l. *csúnya* (130. l.), *donner à qn une chargé de coups*, *une chargée* h. (160. l.), *Tayo*, *Tajo* h. (826. l.)

Bár egy szótár igazi értékét végérvényesen csak a hosszas használat mutatja meg, lapozgatása és olvasgatása máris meggyőzött arról, hogy mint magyar nyelvi forrásmű és mint munkaeszköz egyaránt megfelel a legmagasabb követelményeknek s hogy mind a szakkörök, mind a hivatásos fordítók, mind a művelt magyar közönségnek a francia nyelv és művelődés iránt érdeklődő része számára nélkülözhetetlen segédeszköz lesz ez a szótár, mely oly régóta fájdalmasan érzett hézagot tölt be, úgy érezzük, a legteljesebb módon. Bárczi Géza.

*

Le Dictionnaire hongrois-français que M. Eckhardt vient de publier est avant tout la synthèse lexicographique la plus complète de la langue hongroise de nos jours. L'auteur a brillamment résolu tous les problèmes qui se posent autour d'un dictionnaire de cette sorte et de cette envergure, bien que l'insuffisance des travaux similaires, auxquels il a dû nécessairement avoir recours, ait rendu sa tâche particulièrement ardue. Il enregistre d'une part tout le vocabulaire actif et passif d'un Hongrois d'une culture extraordinairement étendue et présente d'autre part un choix aussi riche que judicieux des locutions, des tournures, des clichés de la langue hongroise. L'interprétation française des mots et expressions hongrois est en général irréprochable, malgré les difficultés en apparence insurmontables causées par les différences profondes dans la structure intime des deux langues. Dépouillant les meilleures sources et guidé par ses connaissances approfondies et du hongrois et du français, M. Eckhardt n'adopte jamais sans les soumettre à une critique perspicace, les interprétations traditionnelles que les dictionnaires plus anciens se repassent sans contrôle. Somme toute, ce beau livre est pour le public un guide sûr et pour le philologue un instrument de travail de premier ordre. Géza Bárczi.

Tamás Lajos: *Rómaiak, románok és oláhok Dácia Trajánában.* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1935. 234 l.

Tamás Lajosnak, az oláh filológia kitűnő ismerőjének, kinek alapos kritikai érzékkel megírt dolgozatai már évek óta méltó figyelmet keltettek, legújabb munkája az erdélyi oláh kontinuitással, nyelvészet, történelem és néprajz eme régi „vexata quaestio“-jával foglalkozik. Méltán mondhatjuk, hogy e mű, mely szerzőjének tudományos átfogó képességét igazolja, a modern magyar tudomány módszereinek és cél-

kitűzéseinek egyik legbátrabb, legöntudatosabb megnyilatkozása. Tudománytörténeti szempontból lényegében véve nem meglepetés; amint maga Tamás helyesen kiemeli, az oláh kutatók is „a kizárólagos dáciai, illetve erdélyi őshazát már véglegesen lomtárba helyezték” (111. l.). A délre mutató nyelvi bizonyítékok mellett eddig is csak úgy lehetett, a Iorga-féle romantikus ideálizmustól eltekintve, Dáciának valamelyes szerepet juttatni a román már véglegesen létrejöttében, ha elképzeltek egy óriási területen szétfolyó, de egységnek alig felfogható őshazát, Dácia Trajana északi határától a balkáni latinság déli határáig s Adriától a Fekete-tengerig (Puşcariu), vagy ha feltételezték, merőben apriorisztikus módon, hogy „az oláhság úgyszólván az egész történeti Magyarország területén, tehát nemcsak Erdélyben, hanem ezen kívül is mindenütt megelőzte a honfoglaló magyarságot” (Drăganu). Mindkét megoldás a józan kritika világánál tarthatatlannak bizonyult s ezért vállalkozott most Tamás Lajos arra a sokszor hálátlan s majd mindenkor igen nagy nehézségekbe ütköző feladatra, hogy a kontinuitás legutóbbi tagadójának, Philippidének életművére (Originea Românilor) támaszkodva, kibogozza s a különböző részlet-kutatások eredményeit egymással összhangba hozva, a megoldás felé segítse az oláh őstörténet alapproblémáit.

Szerzőnk széles alapvetéssel kezdi művét s mindvégig szigorú módszerességgel jár el. Az első fejezetben röviden összefoglalja az oláhság négy ágazatának történetét s részletesen elemzi az oláhokra vonatkozó népneveket. Történeti áttekintését adatoknak és főleg tudományos eredményeknek ügyes megrostálása jellemzi. Ismételten utal a magyar hatás döntő fontosságára a kárpátaljai vajdaságok megalakulásában. Basarabbal kapcsolatban (12. l.) érdemes lett volna kiemelni e vajda feltételezhető kún-mongol relációit, Rásonyi-Nagy László legutóbbi értékes kutatásai nyomán. A görög kultúra „üres formalizmusáról” jogosan beszélhet, de ugyanakkor nem hagyható figyelmen kívül a görög hatás mint nyugati, francia-olasz műveltség első közvetítője sem.¹ Rendkívül sikerültek s tökéletesen tárgyilagosnak mondható az arumúnok jellemzése, ahol Tamás kitűnően utal a budapesti arumúnok szerepére népük szellemi megújításában. Új kutatások eredményét nyújtja szerzőnk a románok nevének elemzésében, ahol kimutatja, hogy a Romanus név csak mint a déldunai latinság kollektívuma fejlődhetett ki, tehát későbbi a dáciai romanizmus tönkrejutásánál s „csak olyan területeken maradhatott fenn, amelyek... a dunai limesen belül néztek farkasszemet az egyre növekvő barbár veszedelemmel” (29. l.). Később érdekesen fejtegeti e népnév további sorsát s az újabb időköt illetőleg meggyőzően mutatja ki, hogy a *román* változatot s főleg ebből nálunk a *román* elnevezést csak a dákoromán törekvések igyekeztek több-kevesebb sikerrel elfogadtatni. A *vlach* névvel kapcsolatban, ha nem is oszlatja el az összes jelentéstörténeti nehézségeket (hogyan lett egy *kelta* törzs neve különböző helyeken és időpontokban bármilyen *román* nép elnevezése?), méltán emeli ki a *vlach* > *pásztor* jelentés-fejlődés fontosságát, mely kétségtelenné teszi, hogy „a Balkán-félsziget par excellence pásztorkodással foglalkozó népe az oláhság volt” (46. l.). Ez Tamás számára annál fontosabb, mivel véleménye szerint csak a

¹ L. Ramiro Ortiz, Per la storia della cultura italiana in Rumania, Bucarest, 1916 (pl. „la cultura italiana penetrò in Rumania... dalla Grecia, per mezzo delle numerose traduzioni in greco dei nostri scrittori più noti, quando, sotto i Fanarioti, il greco fu considerato in Rumania come la lingua letteraria per eccellenza”. 3 l.).

helyhez nem kötött balkáni romanizált pásztorelemek őrizhették meg azt a balkáni völgáris, helyesebben pásztor-latinságot, amelyből a mai oláh nyelv született meg.

A második fejezet a dáciai romanizmus problémáját igyekszik helyes világitásba helyezni. Tamás nagy sikerrel merít Alföldi András régészeti kutatásaiból s a dáciai pénzforgalomra vonatkozó s lényegükben Alfölditől átvett következtetések valóban új érvekkel támogatják az aurelianusi kiűrés döntő fontosságát. A dáciai romanizmus etnikai összetételére nézve tagadja az italikus elem szerepét s feliratok, nevek megcáfolhatatlan tanúságával bizonyítja a gyarmatosok származásának végtelen tarkaságát. Allást foglal a dáciai kereszténység kérdésében is s meggyőzően igazolja, hogy a kereszténynek hitt feliratok eddigi értelmezése meglehetősen primitív tévedéseken alapul (l. pl. a 84. lapon bemutatott állítólagos *chrisma* bravúros magyarázatát). Ezzel kapcsolatban azonban nem érinti, hol tértek a románok keresztény hitre, ami fontos lett volna, márcsak a nyelv egyszerűbb vallásos kifejezéseinek tiszta latin eredete miatt is. Dácia feladását sokkal szélesebb háttérbe állítja, mint az eddigi kutatások. Felhasználva az idevágó történeti vizsgálódások legújabb eredményeit, megállapítja, hogy „az excentrikus fekvésű provinciából legkésőbb 271-ig nemcsak a légiók és a római adminisztráció vonult ki“ (amint egyes oláh tudósok feltételezik), hanem „a romanizmussal egybeforrott polgári és falusi lakosság“ is (73. l.), melynek ezentúl csak a dunai limes nyugtott egyideig biztonságát a folyton erősödő barbár betörésekkel szemben. Az új foglalóktól elszigetelten élő, talán hegyekbe húzódó romanizált szigetek fennmaradását sem tartja lehetségesnek (79. l.), mivel így sem lett volna a barbárokkal való érintkezés teljesen elkerülhető. Nem fogadhatja el az admigrációs elméletet sem, mert ha balkáni latinságú, déldunai oláh csoportok olvadtak volna össze a III. század latin nyelvállapotát önállóan továbbfejlesztő dáciai romanizmus maradványaival, feltétlenül lehetne az oláhságból gót, gepida s egyéb barbár elemeket is kimutatni (e negatív érvekről részletesebben l. 174. és k. l.).

Az erdélyi oláh folytonosság elméletének keletkezését Tamás alaposan megrajzolt tudomány- és szellemtörténeti háttérbe állítja. A középkorra vonatkozó részben rendkívül érdekesek Rubruquis, Roger Bacon és Abul Ghazi adataival kapcsolatban az oláhok keleti származására való utalások, melyeket Tamás, állandóan éber kritikájának és komoly tényítiszteletének megfelelően, gondosan felsorol, anélkül azonban, hogy állást merne foglalni az oláhok s a Baskiria mellett élő *ilac*, *illac*, *olák* nép azonosításának kérdésében. Jóval több pozitívummal szolgál a renaissancera vonatkozó rész, hol Tamás nemcsak Francesco della Valle följegyzéseit értékeli megfelelő módon, hanem más humanista utazók, Bracciolini, Pomponio Leto adatait is feldolgozza, úgyhogy Bonfinius véleménye, melyet rendszerint kiindulópontnak tartottak az erdélyi románoknak Trajanus gyarmatosaitól való származtatásánál, nem áll többé korában elszigetelten, hanem szervesen beilleszkedik a renaissancével meginduló antik kutatások szellemi világába. Miután Tamás a tudós eredetű magyarázatok szálait pontosan szétfejtette, ismételten hangsúlyozza, hogy oláh népi hagyományként semmiféle eredetmonda nem maradt fenn, ami a Trajanus emléként őrző kollektív tudat létezését engedné feltételezni. Ezzel kapcsolatban Tamás futólag utal arra is, hogy Argirus történetének allegorikus háttere, amint ő mondja, „az Argirusból Trajánt faragó magyarázatok“ sem gyökereznek népi hagyományban. Erdemes lett volna kiemelni, hogy az oláh Argirus lényegében pusztán a humanista származás-elmélet korolláriuma és bebizonyíthatólag nem is oláh eredetű, hanem magyar humanistáktól szár-

mazik s így a tipikus „gesunkenes Kulturgut“ egyik jelentkezési formája. Ismeretes, hogy Argirus történetét Barac rengeteget olvasott, igazi népies zamatú átdolgozása (1801) honosította meg az oláhok körében. Ő pedig Gyergyai szövegének elég hű átdolgozásához csak előszót írt s ebben említi az allegorikus magyarázatot, mely azonban műve fizikálmán másutt elő sem fordul.² Újabban Bitay azt állítja, hogy Barac Piskólti István kézírás munkájából merített,³ de valószínűbb, hogy a nagyenyedi kollégiumban tanult s protestáns műveltségű Barac Benkő József, erdélyi ref. pap híres Transsylvániáját használta.⁴ Az allegória felelősségét sokáig Benkő Józsefekre hárították, de már Gulyás József kimutatta, hogy az allegória föllelhető 1693-ban,⁵ majd a XVIII. század legelején — tehát jóval a dákó-romanizmus felbukkanása előtt — a Sárospatakon őrzött „Igazság bujdosása“ c. széphistóriában, Huszti Andrásnál, az Ó és Új Dáciában (erre, mint a kontinuitás képviselőjére Tamás is utal), tehát teljesen humanista hagyományokba kapaszkodó s magyaroktól átvett allegóriáról van szó,⁶ melyből aztán 1868 körül Eminescu ifjú lelkesedésében a hiányzó oláh népeposzt akarta megteremteni.⁷ Ilyen előzmények s hosszú európai körforgás után, melynek során az Erdélyben járt Opitz Márton, e korai oláh folklormegfigyelő feljegyzésével⁸ is érdemes lett volna foglalkozni, lép fel a sokat emle-

² Barac művére nálunk újabban utalt Eckhardt Sándor: „Az összehasonlító irodalomtörténet Középeurópában“, Minerva, X. (1931), 91 l., ki a mese mitológiai magyarázatát, ezt az utólag hozzátoldott elemet a német „mythománia“ hatásának tulajdonítja.

³ Világirod. Lexikon (Barac a.).

⁴ E munka Bécsben jelent meg, 1778-ban. Az Argirusra vonatkozó rész I. k. 16. l.

⁵ V. ö. „Dicitur etiam apud nos Tündérország (u. i. tündér < gör. Tyndareus!), quasi dicam Tyndareum regnum, per quod, etsi vulgus nostrum *inepte* (!) Transsylvaniam intelligit, quasi *Tündér esset Erdély*; attamen si me non fallat memoria, ex initio saltem Historiae cujusdam trivialis Rhythmicae lecto (cuius initium est: A Tündérországról könyvekben olvastam...)“, *Otrokócsi Fóris* Ferenc, *Origines Hungaricae*, Franequeare, 1693. II. 66 l.

⁶ *Gulyás József*: Benkő József becsülete, Irod.-tört. Közl. 1913, 451—4. l. Talán olaszországi eredetű az egész allegória (v. ö. „*Olasz krónikából kit megfordítottam*“ Gyergyainál), ha van valami igazság Gyulay Ferenc 1703—4-ből való útinaplójában, ki a Garda-tó déli partjához közel megtalálta volna a kertet „*azholott Argéus lakott és ezen kertből ment volna ell Argéus az tündérleány után bujdosni és így ment volt Erdélybe, a Fekete városba*“; közli *Márki* Sándor, Irod.-tört. Közl. 1912. 403—6. l.

⁷ L. *Gáldi* L.: A román irod.-tört. tájrajzi problémái, Budapest, 1935, 23 l.

⁸ Opitz már kifejezi kételkedését az oláhok erdélyi fennmaradásával kapcsolatban: „*Mehr hat nicht Attila mit seiner Scythen Hauffen, | Und dann die Wenden (!) auch euch feindlich angelauffen? | Doch ewre Sprache bleibt noch hier auf diesen Tag, { Darob sich dann ein Mensch gar billig wundern mag...}*“ Ugyancsak itt megvan már az a gondolat, hogy az oláh nyelv az olasznál, franciánál, spanyolnál is tisztább latin jellegű, ami később Petru Maiornál ötlük ismét föl (v. ö. Tamás, 108. l.): „*Italien hat selbst nicht viel von seinen Alten, | Ingleichen Spanien und Gallia behalten | Wie wenig disz nur kan den Roemern*

getett erdélyi triász. Ezzel kapcsolatban még szükséges lesz az egész irány szellemtörténeti megvilágítása, mivel Tamás nem tisztázza az erdélyi iskola elgondolásában a Șăineanu feltételezte racionalizmusnak s a ténylegesen jobban kidomborodó romantikának egymásközi viszonyát s nem fogja fel úgy az iskola tevékenységét, mint nemcsak tipikusan oláh, hanem tipikusan középkelet európai kultúrjelenséget. Továbbá érdemes lett volna részletesebben megvilágítani az erdélyiek szerepét az oláh nemzeti érzés misztikájának kifejlesztésében, ami annál fontosabb, mivel napjainkban is, egészen Drăganu hatalmas, de teljesen apriorisztikus művéig az erdélyi történet- és nyelvtudomány ebből merít ihletet, ösztönzést, sőt szempontokat is. Pontosan megfelelő a táj lényegéből folyó művészettörténeti tényeknek,⁹ a humanizmus sajátos survivance-a, idejétmulta, anachronisztikus maradványa az erdélyiek dákó-romanizmusa, egészen addig a hangsúlyos oláh sapphicumig, melyet épp Drăganu följegyzése mentett meg számunkra s melyet a „Carmen Saeculare“ barbár utánzataként a nászódi gimnázium újjászervezésekor énekeltek:

Astăzi virtuții belice străbune
Fiii lui Marte de pe valea Rodnei
Știu să'nsoțescă a doua „Rediviva
Virtus Romana“.¹⁰

Mikor egy tősgyökeres pásztornép így dicsekszik *ösi harci erényként* a XVII. század végi határőrezred feliratával,¹¹ akkor csak De Gérando őszinte vallomására gondolhatunk: „Les popes valaques vous diront avec sang-froid que l'évêché de Balásfalva a été fondé par Justinien...“¹²

Könyve további részében Tamás részletesen elemzi az oláh pásztorkodás fontosságát, felhasználva Densușianunak egy eddig kevés figyelemre méltatott jegyzetét (129. l. 17. j.) is. Szerinte a latin nyelvet s általában ez oláh népi karaktert a népvándorlás zivataraitól annyiszor megrázott Kelet-Európában csak foglalkozása és életmódja folytán szükségképpen konzervatív pásztornép őrizhette meg tartósan. Ilyen autochton pásztorok persze Dáciában nem képzelhetők el, hiszen „mire a latin nyelv a dáciai barbár pásztorok között új otthonra talált volna, a provincia már nem volt római kézen“ (136. l.). A pásztorkodást annál

ehnlich seyn, | *So nahe sind verwandt Walachisch und Latein*“, M. Opitz, Teutsche Poemata, Strassburg, 1624; id. A. Veress, Bibl. rom.-ung. I. 73. l.

⁹ V. ö. „Ismert dolog, hogy a késő reneszánsz Erdélyben sokáig elhúzódott“, Biró József, Magyar művészet és erdélyi művészet, Erdélyi Múzeum, XL. (1935), 358. l.

¹⁰ Virgil Șotropa și Nicolae Drăganu, Istoria școalei din Năsăud, Năsăud-Nászód, 1913, 164 l.

¹¹ L. Gianola A., Marsigli A. Ferdinánd és Erdély, Erdélyi Múzeum, XXXVI. (1931), 167 l. Ugyanez a jelszó előfordul Eminescu latin feljegyzései közt (l. G. Călinescu, Opera lui Mihai Eminescu, II. 26. l.), ami igazolja, hogy Erdélyben szállóigévé lett.

¹² A. De Gerando, La Transylvanie, I. 211. l. Hasonló kijelentés Silviu Dragomir egyik cikkében: „La Romania (sic!) nuova fa così rivivere la vecchia forma di *stato daco-romana*“, La Transilvania romana e le sue minoranze etniche, L'Europa Orientale, XV. (1935), 479. l.

inkább meri a Balkán-félsziget területére korlátozni, mivel az oláh nyelv balkáni jellege, valamint az oláh-albán és az oláh-szláv kapcsolatok története is erre utal. Érdekesen elemzi a dáciai kontinuitás negatív bizonyítékait, az oláh helynevek hiányát, s helyesen ítéli meg az oláh nyelv régi germán elemeinek problémáját. Ezen a ponton a kutatás persze még távolról sincs lezárva. Tamás már nem felelhetett a műve befejezése után megjelent „Romania Germanica“ második kötetének érvelésére, hol Gamillscheg egészen magáévá teszi Diculescu felfogását.¹³ Az egészen természetes, hogy Tamás teljesen saját szorosabbban vett munkaterületére ér, mikor a magyar-román kapcsolatok kezdeteit tárgyalja. Kronológiai szempontból fontos megállapítása, hogy a magyarból nem tudunk a XII—XIII. századnál régebbi keletű oláh hatást kimutatni. Ez pontosan megfelel az oláhok erdélyi beszivárgására vonatkozó adatok korának (1210-től) s így időrendi okokból már eleve valószínűtlennek látszik Drăganu ama törekvése, mely Dácia Trajana területén ennél régebbi helyneveket próbál kimutatni (Drăganu helynév-etymonjairól, I., 186—190. l.). Ennek megfelel még az a tény is, hogy oláh eredetű tájszavaink mind a XV. század után tűnedeznek fel okleveleinkben és más írásos emlékeinkben. Tamás joggal utasítja vissza a régi magyar *mál* szó oláh eredetét, melynek a magyar *mell*-ből való származtatását nemcsak pompás okleveles adattal támasztja alá,¹⁴ hanem uralattáji szempontból mongol példákkal is igazolja.¹⁵ Könyve legutolsó kérdése mármint az, hogyan értendő Anonymusnak az oláhokra vonatkozó följegyzése? Tamás határozottan kiemeli, Hóman kutatásai nyomán, hogy a modern magyar történettudomány is rámutat a névtelen anakronizáló hajlamára, nemcsak az oláhokkal, hanem a csehekkel és kúnokkal kapcsolatban is. Eszerint Anonymust „a honfoglaláskori erdélyi oláhság mellett bizonyítékként idézni tudománytalan vakmerőség“ (211. l.). Tamás lényegében véve nem foglal el merev álláspontot az anonymusi vlach-problémával kapcsolatban s perdöntő állásfoglalásnak még a lehetőségét is kizárja. Helyesen utal arra a tényre, hogy Anonymusnak tudomása lehetett a rumán népnévről s talán ez csábította föltevéseire, nemcsak az erdélyiekkel, hanem a dunántúli romanusokkal kapcsolatban. Ehhez hozzávehetjük még azt

¹³ Gamillscheg művét e pontra nézve a kritika némi kételkedéssel fogadja: „Sehr wichtig sind ferner die Ausführungen über den Einfluss des Germanischen (Gepidischen) auf das Rumänische. Verf. schliesst sich in dieser Hinsicht unbedingt Diculesen (!) an, dessen Theorie aber bisher von der Fachwissenschaft abgelehnt worden ist. Es wird hier wohl nicht das letzte Wort gesprochen sein. Dass Dacien nicht ganz von den Römern geräumt worden ist, dass wie in anderen Provinzen z. B. Noricum und Rätien eine nicht unansehnliche ackerbau- und gewerbetreibende Bevölkerung zurückgeblieben ist, wird nicht zu bestreiten sein, aber ob von dieser das rumänische Volk ausgegangen ist, wird noch als zweifelhaft gelten müssen“, Ludwig Schmidt, Phil. Wochenschr., LV. (1935), 51—52. sz., dec. 28.

¹⁴ Pl. 1303/1494: In eodem latere Werewmal dicto (a Verömál tehát nem hegy, hanem egy hegnyek verőfényes *oldala*), 204. l. *Hegymál* megvan nemcsak a Schlägli Szj.-ben, hanem a Beszt. Szj.-ben is: *gricorium* — hegy mal (208., „gricorium“ csak „t(er)ritorium“ íráshibájából származhat).

¹⁵ Irod. mong. ebür ‚sein, poitrine‘; ayula-yin ebür ‚le côte de la montagne qui est exposé au midi‘. Az adat Ligeti L. közléséből származik.

is, hogy Anonymus hallhatott oláhul beszélni s így gyökeresedett meg benne a nyelvi latinságnak megfelelően a római származás tudata. Tamásnak frappáns ötlete az, mikor a Párizsban tanult magyar Anonymus krónikáját szellemtörténeti szempontból összeveti egy francia Anonymussal, aki a Balkánon élő arumunokat (Blazi) próbálja összevetni, pusztán a név azonossága alapján, a Pannóniában levő Blachi néppel. Mindez természetesen a középkori krónikás primitív adatfüzésének logikájával magyarázható.

Végleges eredménynek tehát az szűrhető le, hogy a románok jelentősebb erdélyi települése nem lehet korábbi a XII—XIII. századnál; az oláhság zöme még ekkor is a Dunától délre tartózkodott, bár lehetséges, hogy nomád pásztorok már a IX. században is megfordultak a Kárpátok kövér havasi legelőin. A XIII. század végén III. Endre az összes erdélyi oláhokat egyetlen királyi birtokra akarta telepíteni, ami ugyancsak a betelepülés újabb keletével magyarázható. A prioritás kérdésében Tamás végül utal arra a körülményre, hogy magyarok az avarokkal is, még a honfoglalás előtt jutottak a történeti Magyarország területére.

Gáldi László.

*

Louis Tamás: *Romains, Romans et Roumains en Dacia Trajana.*

Le récent ouvrage de M. Louis Tamás, excellent spécialiste du problème de la continuité roumaine en Dacie, et en général, des rapports hungaro-roumains, résulte directement des derniers travaux concernant l'évacuation de la Dacie Trajane sous Aurélien (Alföldy) et la genèse de la langue et du peuple roumains (Philippide). S'opposant énergiquement aux efforts de l'école daco-roumaine de Cluj-Kolozsvár (notamment à ceux de M. Drăganu), qui s'obstine à admettre, pour une époque antérieure à la conquête du pays par les Hongrois, l'existence d'une population roumaine sur le territoire de la Hongrie historique, M. Tamás, grâce à sa vaste documentation, réussit à prouver qu'en dehors des dénominations ethniques (Blac[h]i, Romani), une série d'arguments d'ordre archéologique, philologique, historique, etc. militent en faveur de la thèse d'une patrie primitive sud-danubienne. Il a raison de considérer la doctrine de la continuité comme une survivance tardive de l'esprit de la Renaissance, mise, par la fameuse „école de Transylvanie“, au service des prétentions nationalistes. Nous avons cru nécessaire d'y ajouter que l'interprétation allégorique de la légende hongroise d'Argyre (Argyre = Trajan) que les Roumains avaient connu dans le remaniement de Jean Barac (1801), mais qu'ils aiment considérer comme une légende propre à leur folklore autochtone, remonte, elle aussi, aux élucubrations romanesques de certains humanistes hongrois des XVIIe et XVIIIe siècles. M. Tamás a encore le mérite d'avoir jeté un jour nouveau sur les données du Notaire anonyme qu'on cite, depuis le „Supplex Libellus Valachorum“ (1791) comme autant de preuves probantes pour la conservation du roumanisme dacien. A cet égard l'auteur se range du côté de M. Hóman et d'autres historiens hongrois, et, par conséquent il n'attribue pas trop d'importance aux constatations de l'Anonyme qui, certainement, ne fit que rejeter dans le passé les conditions ethniques de son propre temps. M. Tamás prouve par des arguments tout à fait probants qu'une infiltration plus considérable des Roumains sud-danubiens en Transylvanie, ne pourrait être antérieure aux XIIe—XIIIe siècles, date qui est séparée par un intervalle de plus de sept cents ans de l'extinction des derniers groupes romanisés dans la Dacie Trajane. Ladislav Gáldi.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Eduard Schwyzer: *Griechische Grammatik. Erste Lieferung. Allgemeiner Teil u. Lautlehre.* München, 1934. XXVII + 414 l.

Az új kiadásban Otto Valter szerkesztésében megjelenő Handbuch der Altertumswissenschaft görög nyelvtanának első részét kapjuk e kötetben. A berlini tudományegyetem tanárának rendkívül nagy-szabásúnak induló, a görög nyelvtudomány történetében igen nagy-jelentőségűnek ígérkező műve a Brugmann-féle Griechische Grammatik ötödik kiadását van hivatva pótolni, de ha anyagában és nagyrészt eredményeiben fel is használja Brugmann nyelvtanát, nem csupán átdolgozása és kibővítése ennek, hanem egészen új rendszerezés. Teljesen új épület, a réginek úgyszólván egy köve sem maradt az eredeti helyén. Szerzőnk a legaprólékosabb részletekig megismertet az utolsó húsz év tudományos kutatásaival, alaposan és nagy terjedelemben tárgyalja a nyelvjáráásokat, s az ógörögön túl betekintést ad a közép- és újgörög hangrendszerébe.

A bevezetés, illetve általános rész 164 lapnyi terjedelmével a hangtannak egyenlőrangú társaként akar szerepelni. Hat nagyobb fejezete: Stellung u. Bedeutung der griechischen Sprachgeschichte (3—4. l.), Überblick über die wissenschaftliche Beschäftigung mit der griechischen Sprache von ihren Anfängen bis zur Gegenwart (4—11. l.), Sprachtheoretisches u. Methodologisches (11—28. l.), Lexikographie, Wortforschung, Etymologie (29—45. l.), Äussere Geschichte der griechischen Sprache (45—137. l.), Die Schrift (137—150. l.), Nebenüberlieferung des Griechischen (150—165. l.). Ide került tehát a lexicographia, szófejtés és etymologia, aminthogy: — legalább részben — már a Hirt-féle Indogermanische Grammatik is a bevezető részbe vonja az idevonatkozó kérdéseket. Szerző itt azonfelül, hogy megvonja a szótár és nyelvtan határait, rendkívül hasznos tanácsokat is ad a jövődől görög Thesaurus számára. Amit a jelentésváltozásokról mond, ha nem is fejt ki bővebben, megszívlelésre ajánlható azoknak, akik még mindig csak Paul vagy Wundt alapján állanak: Die Bedeutungswandel (bzw. das Aufkommen neuer Bedeutungen, bzw. ‚Wörter‘) lässt sich weder nach H. Paul durch ein logisches Schema (Erweiterung, Verengerung, Übertragung), noch mit Wundt durch Klassifizierung der dabei beteiligten psychologischen Vorgänge wirklich begreifen. Vielmehr steht fast immer hinter einer sprachlichen Änderung eine sachliche, wobei ‚Sache‘ im weitesten Sinne zu nehmen ist (nicht nur für Stoffliches, sondern auch für Geistiges: Institutionen, Anschauungen).

A görög nyelv külső története az indogermán nyelvrokonsággal kezdve a görög nyelv történetét, általános vonásokban adja. Beszél az aegi substraturnról, a protoindogermán elemekről, s pedig igen józanul, el nem merülve a fantasztikus elméletek ingoványaiában, szól a görögnek az illyr, a thrák-phryg és a makedon nyelvekhez való viszonyáról, mindenütt igen bő és pontos irodalmi utalással. Ezt a részt szívesen látnók még bővebben kifejtve. A munka terjedelméhez képest megfelelő teret kaptak a nyelvjáráások, melyek ismertetésében helyesen érvényesül a történeti szempont, mikor szétválasztja a dór előtti réteget (ión-attikai, arkadiai-kyprosi a pamphyliaival és aiol-thessaliai-boiotiai) az északnyugati görög-dór rétegtől. Ehhez a fejezethez kitűnő térkép is csatlakozik a kötet végén, amely nemcsak általában mutatja a nyelvjáráások elterjedését, hanem jellemző nyelvi saját-ságainak a határait is feltünteti.

Égészen új fejezet a nyelvtanban a „Nebenüberlieferung des Griechischen“. Ez más szóval: a görög az idegen nyelvekben és az idegen nyelvek a görögben, éspedig szókincsüket, hang-, alak- és mondatanyagukat tekintve. Vizsgálata körébe vonja az aegei-kiszásiai, az ó-európai és ó-keleti nyelveket, az etruszokat, a sémi, az iráni és ind, az egyiptomi, az oszus, a latin, a gall, a szír, a kopt, az aethiopiai, a gót, az örmény, az ó-egyházi szláv és a balkán nyelveket. Tehát kiterjeszkedik mindazoknak a népeknek a nyelvére, amelyekkel a görögök érintkezésben voltak, amelyeknél a kölcsönös hatás feltételezhető és kimutatható. Nem feledkeznek meg a görögségnek az egész világ-műveltségére, az ó-görög költői nyelvnek a nyugateurópai költészetre való hatásáról sem. Ezt a fejezetet olvashatja a filológus is, a nyelvész is a legtöbb haszonnal, mert ha kissé rövidre szabott is, bibliográfiája a legkimerítőbben tájékoztat a legapróbb kérdésekre vonatkozóan is.

A hangtan a nélkülözhetetlen alapismeretek (fonetika, az ó-görög hangok kiejtése a középkorban és az újkorban) közlése után három nagy szakaszban tárgyalja a hangokat (178—371. l.), egy szakaszban a hangsúlyt és quantitást (371—395. l.) és befejezésül a sandhit és a pausát (395—414. l.). Felépítése teljesen új. Szerző az eddigi gyakorlat-tól eltérően, a görög hangokból indul ki, s csak miután ezek történetét, a független és függő változásokat („Die griechischen Laute in geschichtlicher Zeit von Beginn der Überlieferung bis zum Übergang ins Mittel- und Neugriechische“, 178—234. l.) egy az ó- és újgörög hangrendszer egymás mellé állító és egy a legfontosabb hangváltozásoknak kronológiai áttekintését tartalmazó táblázattal („Allgemeinsprachliche Lauterscheinungen des frühgeschichtlichen und geschichtlichen Griechischen“, 234—289. l.) letárgyalta, tér át a görög hangok indogermán eredetére (290—371. l.). Ez az eljárás, hogy a görög hangok már a rendszerezés által is hangsúlyozottan a középpontba kerülnek, kifogástalanul tudományos, de semmiesetre sem oly világos, nem oly áttekinthető, mint az eddigi, mikor az indogermán alapnyelv hangjaiból származtatták le a külön-nyelveket s csak azután mutatták be történeti fejlődésüket, változásait. Aki az indogermán összehasonlító nyelvtudományban járatlan, — szerző filológusok számára is írta nyelv-tanát, nem csupán nyelvészeknek — az csak a görög hangok eredetét tárgyaló fejezet végén található táblázat áttanulmányozása után kap világos képet az indogermán alapnyelv hanganyagáról s annak görög megfeleléséről. A régi sorrend megváltoztatása a szerzőnek is nehézségeket okoz, mert nem egy esetben kénytelen szétválasztani az örökölt és új hangokat akkor, amikor még indogermán örökségről nem is beszélt. De eltekintve ettől a módszerbeli megjegyzéstől, amely nem is volna jogosult, ha csupán nyelvészek igényeit akarná kielégíteni nyelv-tanunk, csak a legnagyobb elismeréssel nyilatkozhatunk a hangtanról is. Az anyag rengetegének gondos és körültekintő kiválasztása, az idézetek és bibliográfiai utalások pontossága, a megfejtett és megfejtésre váró problémák tömegében való tájékozottsága, ítéleteinek biztossága, következtetéseinek logikus volta Schwyzert a legnagyobb görög nyelvtörténészek sorába emelik. Ahogy az új-görög hangjelenségek csiráit már az ó-görög nyelvjárásokban, megfelelőit a legközelebbi rokonnyelvekben mutatja meg (pl. az új-görög $nf > nd$ már a pamphyliában s hasonló jelenség a phrygben és az örményben), le-
rontja azokat a mesterséges határokat, amelyeket eddig állítottak ma-guk elé a kézikönyvek szerkesztői. Az élő nyelvekből vett nagyszámú párhuzama pedig mindennél többet mondó physiologiai és psychologiai bizonyíték.

A független változások, amelyeknél világosan látja és szemmel tartja azokat a nehézségeket, amelyeket egyrészt az írás konzervativizmusa, másrészt az archaizáló irányzat támasztanak, a magánhangzókkal kezdődnek és a mássalhangzókkal folytatódnak, a hangok eredeténél azonban megfordul a sorrend. A függő változások ismertetése, a jelenségek csoportosítása, elrendezése, ahogy a legszorosabban és legvilágosabban kapcsolódnak és következnek egymásra a hiatus és összevonás, az assimilatio és dissimilatio, a metathesis, a magán- és mássalhangzók kölcsönös hatása, a mássalhangzós csoportokban beálló változások, a magánhangzók rövidülése és eltűnése, a pótlónyújtás és végül a prophyllaxis a physiologiai és psychológiai szempontok legszigorúbb alkalmazásával történik, ezért is nem választja el itt egymástól a szerző a magán- és mássalhangzókat. A szótaghatár kérdésében főleg Hermann E. („Silbenbildung im Griechischen u. in anderen idg. Sprachen“ 1923) eredményei elevenednek meg, de nem elutasító de Saussure rhythmikus törvényével szemben sem. Smittnek a Glotta 23. kötetében közzétett értekezése („Zum Verständnis der Positionslänge“), mely a positiont a metrikus hangegység meghosszabbodásában látja, bizonyára mivel megjelenésekor már nem volt beiktatható, még a bibliográfiában sem szerepel. A hangsúlyt tárgyaló fejezet az alexandriai és bizánci elmélet és gyakorlat ismertetése után a hangtörténet tárgyalási rendjének megfelelően (a sző- és szótaghangsúlyt illetően a könyv terjedelméhez képest kissé mostohán) először a görög újításokkal foglalkozik (itt a properispomenon-törekvés mellett s a $\eta\mu\alpha$ -törvény elnevezés ellen) s csak azután tér át az indogermán örökségre. A nyelvjárási hangsúlyának lényegesen nagyobb tér jut, mint az eddig napvilágot látott kézikönyvekben, s helyet kap a kesői ó-görög és az új-görög kvantitás és hangsúly is, aminthogy szerző egész kötetében nagy súlyt helyez a nyelvjárási kidomborítására s folyton szemmel tartja a közép- és új-görög sajátosságokat, változásokat. A hangtant a sandhi és pausa, azaz a mondatfonetika zárja be a másutt is érvényesülő szempontok (szőkezdő és szővégi magán- és mássalhangzók mondat belsejében, mondatkezdetben és mondatvégen, szócsoportoknak értelemda szünetei előtt és után) érvényesülésével.

Schwyzert kitérő görög nyelvtanát, mint már előbb említettük, nemcsak nyelvészek, hanem filológusok számára is írta, s nagy elődeikhez: Curtiushoz, Brugmannhoz, Kretschmerhez és a filológusok közül a Handbuch der Altertumswissenschaft első tudós szerkesztőjéhez méltóan elmélyíteni igyekszik a kapcsolatokat a filológia és a nyelvtudomány között. Ezt a célt nemcsak azzal szolgálja, hogy a filológia érdekeit is szemmel tartja, hanem hogy hitet tesz a filológiai képzettség nélkülözhetetlensége mellett: Dass ein Sprachvergleich nicht alle Sprachen, mit denen er sich beschäftigt, auch philologisch gleichmässig beherrschen kann, ist klar, aber er sollte wenigstens auf einem Gebiete auch geradezu philologisch zu arbeiten imstande sein (24. l.).

(Budapest.)

Szidarovszky János.

La première partie de la grammaire grecque du Handbuch der Altertumswissenschaft (nouvelle édition, publiée sous la direction de W. Otto), contenant la partie générale et la phonétique, est destinée à tenir lieu de la 5e édition de la Grammaire Grecque de Brugmann (Griechische Grammatik). Mais l'ouvrage basé principalement sur les matériaux et la plupart des résultats de la grammaire de Brugmann, n'est pas seulement la refonte et l'amplification de celle-ci; il combine les

matériaux dans un système tout à fait nouveau. Il nous fait connaître jusqu'aux moindres détails les résultats scientifiques des dix dernières années, il traite à fond et sur une large échelle les dialectes, et outre le grec ancien il nous donne aussi un aperçu général sur le grec moyen et le grec moderne. L'auteur de l'ouvrage s'élève au rang des plus grands historiens de la langue grecque par le choix soigneux et circonspect de ses matériaux, par l'exactitude des citations et des renvois bibliographiques, par ses connaissances approfondies relatives à la foule des problèmes résolus et à résoudre, par la sûreté de ses jugements et la logique de ses argumentations. Jean Szidarovszky.

Wilhelm Kroll: *Die Kultur der Ciceronischen Zeit.* (Das Erbe der Alten XXII.—XXIII.) Dieterich'sche Verlagsbuchhandlung, Leipzig, 1933. 157 + 193 S.

A könyv hézagpótló jelentőségű: Kroll Friedländer szellemében dolgozza föl Cicero korának kultúrtörténetét. Műve persze nem lehet oly bő s mindenre oly részletesen kiterjeszkedő, mint Friedländeré, hisz nem áll rendelkezésére az adatok akkora tárháza, sőt Cicéron kívül más forrása alig van. Ez a körülmény megszabja számára nemcsak a korbeli határt, hanem adatainak értékelését is. Cicero mindent a már pusztulásra ítélt szenátus szemszögéből lát s így erkölcs- és kultúrtörténeti vonatkozásokban is főként a szenátori rend viszonyait tükrözteti vissza. A rabszolgákról, a szabadosokról, a provinciák körülményeiről csupán a szenátorok nézőpontján keresztül szerzünk tőle tudomást. Természetesen szerzőnk Cicéron kívül másokat is fölhasznált (Plutarchost, Polybiost, Liviust, Gelliust stb.) s az ő jól ismert széles látóköre s nagyszerű tájékozottsága képes volt adatait céljának megfelelően rendszerezni és értékelni. Munkája csupán kiadástechnikai okokból van két kötetre fölosztva.

Fejtegetései kezdetén az *állameszmével* (I. 5—31. l.) foglalkozik. Fontos jelszó volt akkor még a *libertas*, melyet féltékenyen őriztek a túlságosan nagyra nőtt egyéni hatalomtól (Liv. 2, 12, 2. 8, 21, 9. 37, 54, 6. etc.). Erős oszlopát képezte az állameszmének a saját fajtájukra való nagy büszkeség is, melynek természetes következménye a barbárok lenézése volt. Súlyos sértés, kemény szemrehányás volt a római szemében, ha azzal „vádolták”, hogy ereiben idegen vér folyik. Ezért gyanúsítja Cicero Pisót abban a sértések egész szótárát tartalmazó beszédében azzal is, hogy galliai és mindezt csupán azért, mert anyja állítólag gall eredetű volt. Erősen élt lelkükben ama — egyébként régi, görög eredetű — felfogás, hogy a barbárok csupán rabszolgaságra valók (Plut. Sert. 22, Liv. 36, 77, 5 etc.), míg Róma a hadvezérek és királyok városa (Appian. Samn. 10, 2). E népi öntudat a *tradición* (I. 32—44. l.) nyugodt, mely különösen szenátori és családi tradíció formájában érvényesült. Ez szabta meg a politikában az *egyén útját* (I. 45—79. l.), amely a hivatalnoki pálya megvesztegetései, protekciói és klikkjei közt a ranglétra csúcsa felé kanyargott. „Aus allen diesen Dingen ergibt sich eine durchaus *persönliche* Zuspitzung des innerpolitischen Lebens, die es von dem unsrigen, durch Parteigruppierungen bedingten, wesentlich unterscheidet.“ (I. 64. l.) Az ilyen személyes összeköttetésekre épített politikai élet persze tele volt intrikákkal, az invectiva-irodalom jóval túltett a mai revolver-újságok mocskolódásain, az egyéni becsületet semmiféle törvény nem védte és politikai ellenféllel szemben az egyébként szokásos udvarias modor nem volt kötelező. Nem csoda hát, hogy *levelezésükben* (I. 80—87. l.) a levéltitok ismeretlen fogalom volt (ezért találunk Cicero

leveleiben annyi homályos célzást) és joggal nevezi Cicero Rómát pletykafészeknek (Att. 2, 7, 3). Az egyéni becsületnél csak a *pénergazdálkodás* (I. 88—120. l.) volt bizonytalanabb: a birodalom gyors fejlődésével a gazdasági kialakulás nem tartott lépést, az óriási, de rendszertelen bevételék mellett sem az áralakulásban, sem a szállítás pontosságában, sem az ár behajthatóságában nem volt meg a kellő biztonság. Így történhetett meg például 54 nyarán, hogy a kamatláb 4%-ról 8%-ra szökött. Egyébként *bonum nomen*-re 4—6%, *dubium nomen*-re 12% volt a szokásos kamat, de provinciabeliektől 48%-ot is elkértek. Ilyen hideg uzsorás volt az öregebb Cato is. Emellett roppant nagy volt az egyéni és állami fényűzés, az eladósodottság s a vesztegetés. „Der schlimmste Übelstand lag darin, dass in der vornehmen Gesellschaft *Nonchalance* in Geldsachen nicht nur üblich war, sondern anscheinend zum guten Ton gehörte.“ (I. 112. l.) Ilyen társadalomban a *vallásosság*nak (II. 1—25. l.) egészen különleges szerep jutott. A római ember egyéni vallásos igényeit nem elégíthette ki a pusztán mágikus rítusok halmazából álló államvallás, mert így az istenséggel benső viszonyba sohasem kerülhetett. Az ekkor már nagyon elterjedt keleti vallások adtak erre lehetőséget. Mint annyi más téren, a vallásosságban is a „kettős könyvvitel“ divatozott: *otium* idején szívesen olvasták a görög szabadgondolkodók fejtegetéseit az istenek természetéről, ám a *negotium*-ban minden elméletet félredobva végeztek hagyományos szertartásaikat. Persze az ily vallásosságban a morálhoz kevés köze van s tévedés volna azt hinni, hogy az erkölcsi és családi életnek e korban már érezhető bomlása az államvallás hitelvesztettségével összefüggésben állana. Az ilyen világban a *nők helyzete* (II. 26—37. l.) nemcsak alárendelt, hanem gyakran megalázó is volt: a házasságot — különösen a szenátori körökben — legtöbbször az érdek hozta létre. A dolgon egyes nők nagy politikai befolyása alig változtat. *Szerelmi életük* (II. 38—58. l.) tele volt zavaros erkölcsi fogalmakkal. Gyakori volt a rabnőkkel, szabadosnőkkel való ágyasság, elharapóztak a válások, elterjedt a prostitúció (meretrix = „kereső“ leány, scortum = a „bőr“, lupa = a kéjné, lupanar = bordélyház stb.) és a homoszexuális szerelem („meritori“ pueri), különösen az utóbbi: Plautus tele van paederasta célzásokkal, melyeket csak „benfentes“ közönség érthetett meg s a concubinák mellett a concubinusok is a politikai pamfletek kedves témái voltak. Mindezek ellenére a *társadalmi érintkezés formái* (II. 59—81. l.) erősen ki voltak fejlődve és az etiketre sokat adtak. *A rabszolgák és szabadosok* (II. 82—95. l.) helyzete is sokkal tűrhetőbb volt, mint sokan gondolnák: a rabszolga és gazdája közt jó viszony, nem egyszer barátság (Tiro) fejlődött ki. Mindez szorosan összefügg az *érzelmi élet* (II. 96—116. l.) alakulásaival, melynek összetevői közt a forradalmak és polgárháborúk állandó életveszedelme (a halál semmibevévése, öngyilkosságok) éppúgy szerepelt, mint a barátság erős, hagyományos megbecsülése s a családi érzés szilárdsága. A görög eredetű *humanitas* mindjobban érvényesül a csupán az állam érdekét szem előtt tartó *gravitas*-szal szemben: itt is virágozik a „kettős könyvvitel“ s Cicero az összeegyeztetés nehézségeiről panaszlik (leg. 3, 1). A mindjobban érvényesülő *görög kultúra* (II. 117—134. l.) érezteti e téren is a hatását. E korban már tömegesen járnak az ifjak Athénbe, némely görög bölcselő (Posidonios, Panaitios) nagy tekintélyre tesz szert, sok híve van Epikurosnek és Zenonnak, de hatásuk csak a szenátori tradíción keresztül érvényesülhet: az egyén fontossága csekély s a filozófia praktikus életbölcselet csupán. Ritka jelenség egy Lucretius vagy Horatius, de e kivételeknél nem is kellett a bölcséleti tanoknak az előítéletek oly

vastag kérgét áttörni, mint a szenátoroknál és politikusoknál. *A görög ember világnézetért küzd, a római érvényesülni akar.* (Weltanschauung — Weltgeltung.) Ez magyarázza meg legjobban, hogy a nagy népszerűsítő Cicerónál is a bölcsélet vígasztalása nem egyszer kétes értékű.

A könyv utolsó fejezetét a *képzőművészetekről* (II. 135—150. l.) Reinhard Herbig írta meg kiváló szakértelemmel, bár kissé túlröviden. A mellékelt képek értékesek és jók, de amúgyis szűkreszabott mondani-valójának megvilágítására nem elegendők. A tudományos apparátust tartalmazó jegyzetek s a részletes névmutató jól egészítik ki ezt a könnyű stílusban megírt, alapos és nagyon használható munkát.

(Nagykálló.)

Hári Ferenc.

Das langentbehrte Werk füllt eine Lücke aus; der Verfasser bearbeitet das Zeitalter der römischen Republik in der Weise, wie Friedländer in seinem grossen Werk das Zeitalter der Cäsaren behandelt hatte. Es ist nicht so ausführlich und eingehend gestaltet wie Friedländers Werk, dem Verfasser standen die Angaben und Stellen aus der Literatur nicht in solcher Fülle zur Verfügung, er hat sogar nur eine einzige Quelle: Cicero. Durch diesen Umstand wird nicht nur die zeitliche Grenze, sondern auch die Bewertung seiner Angaben bestimmt. Im letzten Abschnitt behandelt R. Herbig (leider nur kurz) die Kunstgeschichte des Zeitalters. Das in jeder Hinsicht verlässliche und gut lesbare Werk sei nicht nur dem Fachgelehrten, sondern auch dem Lehrer warm empfohlen.

F. Hári.

Bailey, Cyril: *Religion in Virgil.* Oxford, Clarendon Press, 1935. pp. 337. Ara 15 s.

Ismereteink az ókor klasszikus népeinek, a görögök és rómaiak vallását illetően az utóbbi évek fáradságos és szorgos kutatásai következtében hatalmasan bővültek és módosultak. Ma már egészen más szemmel nézzük a görög-római kultúrát, mint egy-két évtizeddel ezelőtt; éppen a vallás alaposabb és ennek következtében helyesebb ismeretének alapján értjük meg ma e kultúra megnyilvánulását minden téren alaposabban és helyesebben. A vezető szerep itt is, a valláskutatás terén is a németeké (Wissowa, Altheim, W. F. Otto stb), de a franciák (Cumont), angolok (L. R. Farnell) sem maradnak el és — last but not least — a megcsontított magyarság is becsülettel áll helyt a nemzetek versenyében.

Cyril Bailey, a római vallás tudós kutatója és jeles ismerője nem a fent említett művével szerzett magának először tekintélyt és elismerést. Még 1932-ben jelent meg a „Phases in the religion of ancien Rome” (pp. 350.) című, a tárgy minden részletét alaposan ismerő munkája, melynek az előttünk fekvő könyv lényeges kiegészítője.

A cím után ítélve könnyen azt hihetné az olvasó, hogy ebben az „essay”-ben — szerzőnk ezt az elnevezést adja munkájának a bevezető sorokban — csak a bimillenniumot ért Vergilius vallásáról lesz szó, Bailey azonban ennél jóval többet ad: a római vallás történetét tárja elénk a legrégebbi időktől az Augustus koráig. Elég az első lapokat elolvasnunk és világosan látjuk, hogy itt nem egy kornak a vallási fel-fogásáról van szó, hanem voltaképp a római vallás történetébe pillanthatunk be biztos látású kalauzunk vezetésével, aki az „Introduction”-ban kifejezetten hangsúlyozza, miszerint célja nem az, hogy Vergilius személyes vallási meggyőződését világitssa meg, hanem hogy behatoljon

az összes vallási ideákba és szertartásokba, melyek a költő műveiben előfordulnak, akár az író korában, akár régebben éltek azok Rómában avagy éppen Itália népei között. Hogy ilyen célkitűzés mellett az úgynevezett aranykor vallása nagyobb teret kap a munkában, az csak természetes: hiszen a költő műveiben vallási téren Augustus reformeszméi megvalósításának útját egyengeti és ugyanazt a nagy szolgálatot teszi nemzetének, mint költőtársa, Horatius.

Bailey azokat az elemeket, amelyekből a római vallás összetevődik, négy csoportba sorolva tárgyalja. Első helyen szerepel a mágia, superstitio és jóvendőmondás, olyan elemek, melyek nemcsak primitív népeknél, de művelteknél is mindenütt fellelhetők és Rómában is, mint másutt, nemcsak a nép széles rétegeiben találtak otthont, hanem az állami kultuszba is behatoltak. Itt esik szó azokról a titokzatos hatalmakról, melyeket a „carmina“, a „szent fű“, egy-egy szám stb. idéznek elő; a „monstra“, „portenta“, „prodigia“, „omina“, „auspicia“, „oracula“ olyan elemek, melyek szerzőnket Vergiliushoz hasonlóan gyengéd szeretettel töltik el, mert a régi itáliai tradíció rá is elevenen hat. Az egyszerű, régi házi kultusz reprezentánsai is ebben a gyengédségben részesülnek a tárgyalás folyamán. Szól azután szerzőnk az „animismus“-ról, mely sokszor igen komplikált formákban jelentkezik már a legrégebb időktől kezdve. Sorra kerülnek a régi, itáliai vallás elemei és a kultusz, majd az egyes fogalmak pontos megvilágítása, mint a „numina“, „penates“, „lares“, „genii“, „religio“, „sacer, sacratus, sanctus“, „pius, pietas, piaculum“. A római vallás harmadik elemeként következik a görög-római antropomorfizmus, mely először Etrurián át, majd hosszabb szünet után egyenesen a görög városokból és irodalomból kerül Rómába s lesz domináló a köztársaság és Augustus idejében. Erről három fejezet is szól: the graeco-roman gods, 1. gods with roman names, 2. gods with roman and greek names és 3. gods with greek names. Negyedik faktorként szerepel aztán a filozófiai spekuláció, mely már a második századtól kezdve, de főleg Cicero idejében és hatása alatt mélysegesen befolyásolta a rómaiak világnézetét és vallási felfogását elsősorban a műveltek körében (a pythagoreus és orphikus tanok, a Stoa, Epikuros, Akadémia).

Hogy a római vallás elemeinek e keverékében az „oriental cults“, melyeknek pedig oly sokan hódoltak már Vergilius idejében is főleg előkelő körökben, e szép munkában nem kapnak megfelelő helyet, annak magyarázata Bailey szerint csak az, hogy ezekből nem keletkezett Vergiliusnak, de meg így felelt ez meg Augustus céljainak is, kinek küzdelme Antoniussal és Cleopatrával voltaképp a nyugati civilizáció harca a barbár kelettel a vallás terén is (v. ö. Ovidius „Fasti“ és Horatius). Különösen érdekes fejezete a műnek a „the dead and the underworld“ című, mely az itáliai és görög népi hagyományok, majd a filozófiai iskolák és misztériumokon alapuló nézetekről szól az alvilágot, annak helyét, isteneit, lakóit, a lelkek sorsát illetően; különös figyelem tárgya itt a „di paterni = manes“ (v. ö. W. F. Otto: Die Manen. Berlin, 1923), de keleti hatásról, főként a Septuaginta hatásáról itt sem esik szó, holott van okunk hinni, hogy Vergilius a Bibliának ezt a fordítását ismerte és fel is használta — mint ezt legközelebb kimutatni szándékozunk.

A kitűnő munkát a klasszika-filológia művelői nem nélkülözhetik, a művelt olvasóközönség pedig nagy élvezettel és haszonnal forgathatja.
(Pécs.)

Mészáros Ede.

Cyril Bailey: *Religion in Virgil.* Oxford, Clarendon Press, 1935. pp. 337. Preis 15 s.

Eine genauere Erforschung der griechisch-römischen Religion, die seit den letzten Jahrzehnten im Mittelpunkt der klassischen Altertumskunde steht, hatte zur Folge, dass unsere Wissenschaft heute neue, richtigere Wege einschlägt. Dazu verhalf unter Anderen auch Cyril Bailey, dessen „Essay“ — wie er sein Buch nennt — als die Fortsetzung seines im Jahre 1932 erschienenen Werkes „Phases in the religion of ancient Rome“ zu betrachten ist. Der gelehrte Fachmann gibt uns darin sozusagen die Geschichte der römischen Religion bis zur Zeit des Augustus, und stellt uns die Bemühungen und das Streben des grossen römischen Dichters vor Augen, der — wie Horaz — den Weg für die Reformbestrebungen des ersten römischen Kaisers bahnte. Es werden behandelt: 1. Magie, Superstition, Prophezeiung als volkstümliche Elemente der röm. Religion; 2. Animismus; 3. der griechisch-römische Anthropomorphismus und 4. die Lehren der verschiedenen philosophischen Richtungen; alles das mit scharfem Blick, wissenschaftlich wohl begründet und trotzdem ohne eine Spur der Grosstueri. Leider bekommen die „oriental cults“ nicht die ihnen gebührende Würdigung — sie waren ja schon zu Vergils Zeiten besonders in die Kreise der Vornehmsten nur zu tief eingedrungen und auch Vergil musste mindestens die Septuaginta gekannt haben, wie wir das demnächst zu beweisen versuchen —: sie standen eben den Reformbestrebungen Augustus' aus vielen Gründen im Wege.

Das ausgezeichnete Werk ist dem Philologen unentbehrlich und bereitet dem gebildeten Leser ein hohes Vergnügen. E. Mészáros.

Liber sollemnis de Horatio in Sina editus.

Inter omnes libros ad Bimillennium Horatianum editos cum compositione singulari, tum etiam imaginibus artificiosis unus excellit liber, qui inscribitur: „Dem Andenken des Horaz. Festschrift zu seinem 2000. Geburtstag herausgegeben von dem deutschen Seminar der Peking Reichsuniversität.“ Liber sollemnis 40 paginarum forma maxima (vulgo „Folio“) continet commentationes quamquam sine apparatu litterarum atque bibliographia, tamen originarias atque hominibus antiquitatis peritis amantibusque iucundissimas de vita et moribus Horatii, de vivendi praeceptis, etc. Non praetermittere possumus, quin ex longo ordine scriptorum nonnullos enumeremus, e. c. Alexandrum e nobilibus *Gleichen-Russwurm*, qui non solum articulum primarium dignationi poëtae consecratum, sed etiam caput de voluptatibus vini et epularum („Tafelfreuden“) Horatii ex libro suo, qui inscribitur „Elegantiae“ notum hic iterum publici iuris facit. Ervinus *Jäckle* de arte regiones pingendi Horatiana disserit, Hermannus *Sternbach* quomodo somnia „poëtae vivi“ (*Non omnis moriar*) rata evaserint, contempletur, Olga *Essig* Horatium educatorem linguae ac litterarum Germanicarum fuisse explanat, Henricus *Stadelmann* autem comparando sententias Horatii de vita cum praeceptis philosophi *Laotse* Sinensis commentationem utilissimam exarat.

Paginas 15.—26. lingua Sinensi scriptas prooemium a docto *Feng Dsche* scriptum introducit. In parte Sinensi inveniuntur e. c. opusculum Herberti *Eulenberg* ex libro, qui inscribitur „Imagines novae“ (Neue Bilder) excerptum, deinde epistolae, quas *Herder* de vita Horatii scripserat, „Artem poëticam“ Tien Djae Ien tractat, sed neque Carolus

Fries omittendus est, cuius commentariolus „Horatius in litteris totius orbis terrarum“ inscribitur.

Praeter dissertationes supra dictas collectio carminum passim additorum librum sollemnem explet. Quorum quinque poëtae Germanici, unum autem Albertus *Verwey* Batavus de Horatio ipso pepigerunt. Sed pars pretiosissima est anthologia carminum Horatianorum in multas linguas translatorum, in quorum serie interpretibus Germanicis plurimum spatii ab editoribus concessum esse quis miretur? Ex 29 translationibus Germanicis novem eiusdem carminis (I. 9.: Vides, ut alta stet nive candidum Soracte) interpretationes sunt, quae, ut ita dicam, fere historiam litterarum Germanicarum trium saeculorum ante oculos ponunt. Auctores sunt: Andreas Henricus *Bucholtz* (a. 1639.), Lud. e comitibus *Solms-Wildenfels* (1756), Petrus *Uz* (1773), Aug. e comitibus *Platen* (1813), Christianus *Morgenstern* (1897), Eduardus *Stemplinger* (1905), qui Horatio libere translato carmen rusticum Bavaricum (vulgo: *Schnadahüpfel*) scripsit,* Vinc. *Hundhausen* (1917), Herm. *Sternbach* et Rud. Alex. *Schröder* (1935). Ceterorum populorum nos quidem Hungari maximo numero translationum secundum locum post Germanos accepimus, editores enim excusant se, quod ex 12 carminibus ab *Aloisio Jirka* collectis inopia loci quinque tantum in librum includere potuerunt. Quorum auctores sunt: Ben. *Virág* (1824), Georg. *Makáry* (1855), Guíl. *Zoltán* (1904), Sig. *Nagy* (1920) et Jos. *Trencsényi* (1935). Modum, quo carmina eligenda considerabantur, ignoramus. Itali Britannique aequo loco ternis interpretationibus poëticis sequuntur, Galli tantum duos translatores habent, item a Graecis unam translationem in metro Alcaico sermone antiquo, alteram in soluta oratione hodierna ad usum scholarum Atheniensium (1926) scriptam accipimus. Singulas tantum versiones metricas editoribus Dani, Batavi, Sueci, Norvegi, Poloni, Bohemi, Hispani, Serviani, Russi, Finni, Turcae, Persae, Indi, Choreani, Japonese Sinensesque tradiderunt.

Si quis ne hac quidem varietate tam copiosae materiae contentus esset, rationem 27 imaginum artificiosarum collectarum ex editionibus XV.—XX. saeculorum habere debet. In qua collectione initia atque gradus iconographiae Horatianae usque ad nostra tempora observare possumus. Vetustissimae imagines ab *Jacobo Locher* (1497) incisae sunt, cuius ex successoribus nunc non nisi imagines editionis „iussu Christianissimi regis (Ludovici XIV.) in usum Delphini“ a. 1691. factas et has recentissimas picturas lineares rubrica (vulgo: *Rötzelzeichnung*) ab *Arturo Grunenberg* (a. 1917.) compositas enumerare sufficiat. Editores, quamquam auctorum musicorum, qui carmina Horatii ad modos aptavissent, mentionem faciendam esse non putaverunt, tamen opus memoria poëtae post 2000 annorum nondum obsoleti haud indignum composuisse nemo est, quin affirmet.

Jos. Wagner.

Reinmuth, Oscar William: *The prefects of Egypt from Augustus to Diocletian.* (Klio 34. Beiheft.) Leipzig, 1935. 8°. 155 l.

Midón Augustus Antonius és Kleopatra halála után Kr. e. 30. VIII. 1-én Egyiptomot Alexandriával együtt provinciaként a római birodalomba bekebelezte, tisztában volt azzal a különleges haszonnal,

* Schaug auffi, Sepp, der Wendelstoa
Is wia-r-a Zuckerhuat,
Die Bam hab'n mit'n Schnee grad z'toa
Und s' Eis, does macht si guat. Usw.

amelyet Egyiptom megszerzése neki, az általa kreálandó államformának (Mommsen elnevezése szerint principatusnak) és a római birodalomnak jelentett. A gabonatermő Egyiptom képes volt arra, hogy az elsősorban gabonafogyasztásra berendezkedett római lakosságnak gyarapodásával kapcsolatban megnőtt szükségleteknek megfelelően, a városi lakosság élelmezése tekintetében ezentúl hasonló szerepet játsszék, mint amilyent a köztársaság idejében, különösen annak utolsó századában, Szicília játszott. A hatalom új birtokosainak így lehetővé vált a plebs urbanat olcsó vagy ingyenes gabonával jó hangulatban tartani és ezáltal megszerzett rokonszenvével a nobilitas jelentékeny részének ellenszenvét ellensúlyozni. Ami ezt különösen lehetségessé tette, az az egyiptomi közigazgatásnak a faraók korából fennmaradt hagyományok alapján a Ptolemaidák által létesített kitűnő megszervezettsége volt, amely a maga minuciózus kidolgozottságában a többi hellenisztikus államét is messze felülmúlta, még inkább Rómáét, amely kezdetben a provinciák igazgatásában primitív elvek szerint és meglehetősen önkényesen járt el, miért is a rómaiak nemcsak az egyiptomi közigazgatásban ezeket az itt már régóta bevált alapelveket alkalmazták, illetőleg a szükségletekhez képest továbbfejlesztették, hanem azokat olyan mértékben, amint az megfelelőnek látszott, a régebbi szokásokkal és nézetekkel összeegyeztetve más provinciáknak és általában a római birodalomnak közigazgatásában is felhasználták, úgyhogy, miként azt már 1899-ben Kornemann (*Aegyptische Einflüsse. Neue Jahrbücher*) kifejtette, az egyiptomi közigazgatás a rómaiak mintaként is nagy befolyást gyakorolt. Egyiptom kettős hivatásának felismerése és felhasználása volt az, ami a principatusnak és ezáltal közvetve később a dominatusnak is nagyban útját egyengette. Ez indította Augustust arra, hogy Egyiptom igazgatását azonnal, a tartomány megszerzése után, a régebbi provinciáktól eltérően szervezze és éppen ez az eltérő, sajátlagos szervezés és annak hatása a későbbi római közigazgatásra, kapcsolatban az arra vonatkozólag talált számos okmányyszerű adattal, indított másokat is, elsősorban az Egyptológia és Papyrológia úttörőjét, Wilckent és később Milne-t is Egyiptom római kori közigazgatásának és előzményeinek tanulmányozására. Egyiptomnak a többi római provinciától eltérő, különleges szervezete pedig kezdettől fogva külsőleg elsősorban abban jutott kifejezésre, hogy kormányzóját praefectusnak hívták. A név emlékeztet a praefectus urbira, aki a köztársaság korában tulajdonképpen nem önálló magistratus volt, hanem a főmagistratus helyettese, ha ez távol volt Rómától. Egyiptom igazgatását és a tartomány jelentőségét felismerve, Augustus és utódai maguknak tartották fenn, sőt azt néha, mikor Egyiptomban időztek (mint például Septimius Severus és Caracalla 199/200-ban) részben személyesen is intézték, rendszerint azonban közvetve vagy közvetlenül általuk kinevezett és tetszés szerint el is mozdítható és nekik felelős magistratusok által végeztették, akiknek élén mint Egyiptom kormányzója éppen a praefectus állt. Éppen ezért kötelezte halára Reinmuth a historikust is, midőn az arra vonatkozó megbízható, túlnyomóan okmányyszerű források egy mübe foglalása és csoportosítása által a praefectusok jogkörét, teendőit, viszonyát a többi egyiptomi magistratusokhoz és lakosokhoz meghatározni, illetőleg lehetőleg pontosan körülírni igyekezett. A praefectus Aegypti helyzete nemcsak a senatori provinciák kormányzóiétól, akik később mindig proconsulok voltak, különbözött, amennyiben ő a princeps helyett, annak nevében és utasításai szerint kormányzott, hanem különbözött a császári legatusokétól, amennyiben ő mégis csak elsősorban adminisztrációval, még pedig különösen pénzügyivel és emellett igazságszolgáltatással foglalkozott, mert hiszen olyanféle hadsereg, mint a legatusnak, neki rendszeren nem is állt rendel-

kezésre, de különbözött a procuratoréktól is nemcsak Egyiptomnak a többi procuratori provinciákat felülmúló jelentősége miatt, mert ő mégis csak igazi kormányzóként számított, akinek szava döntő jelentőségű lehetett, miként azt például Vespasianus azzal juttatta kifejezésre, hogy uralkodási idejét nem a katonái általi császári acclamatiójától, hanem a praefectus Egyiptnek ezt rövid idővel követő csatlakozása óta számította. Ambár ugyanis a Ptolemaidák helyébe tulajdonképpen a princeps lépett, a praefectus, mint a princepsnek állandó egyiptomi helytartója, a bennszülöttek részéről némileg a faraót megillető tiszteletben részesült, noha a princeps őt nemcsak kinevezte, hanem bármikor el is csaphatta és ő, bár általában hagyományokon alapuló és azokból továbbfejlesztett szabályok szerint járt el, legalább a fontosabb ügyeket a princeps elé terjeszteni tartozott, akitől direktivákat vagy direkt utasításokat kapott, sőt ilyeneket kaphatott még akkor is, ha egyes hatóságok vagy lakosok egyenesen a princepchez fordultak. Még így is eléggé félelmetesnek tűnt fel a praefectus Egyipti a császároknak, úgyhogy rendszeren aránylag rövid ideig hagyták meg hivatalukban és mindjárt az első praefectus, Cornelius Gallus, öngyilkosságot elkövetni kényszerült. Történeti szempontból az ilyen szisztematizáló előadásoknak rendszeren az a gyengéjük, hogy a fejlődést nem domborítják kellőleg ki. Ezért Reimnuth csupán a Diocletianusig terjedő korra szorítkozik és itt is az egyes szabályoknál megemlíti, hogy melyik praefectus korából ismeretes azok alkalmazása és munkája végén az ismert praefectus névsorát és hivataloskodásuknak, amennyire az biztosan vagy megközelítőleg meghatározható, idejét táblázatban közli. Ő maga azonban utal arra, hogy Egyiptomnak és így praefectusának jelentőségében és helyzetében már ezen koron belül is meglehetősen eltolódás következett be. Már Tiberius korában a comitia szavazati joga megszűnt és ezáltal a princeps a plebs urbana jóindulatától függetlenebbé vált. Mindamellet az utóbbinak elfordulása a princepstől még ezután is bajt okozhatott és így a panisról és circensetről való gondoskodás még ezután is sokáig nem vált fölöslegessé. Egyiptom helyzete, mint Róma speciális élelmiszertára, is lassanként megszűnt. A birodalom különféle részeiben a közigazgatás is lassanként mindinkább egymáshoz idomult, uniformizálódott, úgyhogy már a 3. században az egyiptomi praefectus hatásköre alig különbözött más provinciák kormányzóiétól.

Heinlein István.

*

A minute inquiry into the rights and duties of the prefects of Egypt is of great interest to historians, because the prefect symbolizes the exceptional position of Egypt among the Roman provinces and research may throw a light upon the peculiarity of this position. The standing of the prefect differs not only from that of the promagistrates of the Senatorial provinces, but also from that of the legates placed by the Emperor at the head of his own provinces, it even differs from that of the procurators whose rights and duties were somewhat similar to his, but who never had the same importance. The wonderfully organized administration made Egypt the most lucrative Roman province the revenues of which the Emperor needed to gain the favour of the Plebs Urbana in Rome, by means of cheap or gratuitous distribution of grain. When the necessity to win the Plebs Urbana had diminished and a more perfect administration had been introduced in the other provinces, partly on the model of Egypt, the importance of Egypt declined. The diligent collection and skilful grouping of authentic data makes the paper of Prof. Reimnuth valuable even for the historian

who does not want to deal specially with the history of administration in Egypt, because it enables him to get an insight based on reliable records into the importance of Egypt in the evolution of the Roman Empire.
Stephen Heinlein.

W. von Wartburg: *Évolution et structure de la langue française.* Leipzig-Berlin, B. G. Teubner, 1934. 256 l.

Ez a könyv, mely címével élénken emlékeztet Jespersennek az angol nyelv fejlődéséről szóló mesteri munkájára (Growth and structure of the English language), pompás, könnyű tollal írt, világos menetű összefoglalása a francia nyelv múltjának és jelenének. Seholsem szűküli egyoldalú szótörténété, mint például Brunot művének legújabb kötetei, hanem kellő kor- és művelődéstörténeti háttérbe állítva, egyaránt felöleli hangtan, alaktan, mondattan, sőt stílusfejlődés alapvető kérdéseit. Elejétől végig éreztetni minden sora azt a dinamikus erőt, mely a nyelvi jelenségeket a fejlődés folyamán szakadatlanul hajtja tovább. Wartburgnál még a leíró részek, a múlt nyelvállapotának nagy keresztmetszetei sem merevednek holt anyaggá, hanem harmónikusan illeszkednek a történeti fejtegetések közé. Ezt az elevenséget természetesen diachronikus és synchronikus szempont kitűnő összehangolása adja. A könyv hét fejezetből áll, melyek váltakozva leíró és történeti jellegűek. Az első fejezet a hanyatló római császárság nyelvének összefoglalása, a harmadik a „klasszikus“ ófrancia jellemzése,¹ az ötödik a XVI. század nyelvének képe, a hetedik pedig a mai francia (français actuel) fő vonásainak bemutatása. E négy fejezet közé három fejlődéstörténeti rész ékelődik: ezek tárják fel, „hogyan lett Vergilius nyelvéből Gustave Flaubert nyelve“.

Már a kötet beosztásából kitűnik, hogy a XVII. század nyelvét, mely a köztudatba mint többé-kevésbé egységes nyelvi ideál került át, Wartburg részekre tagolja s Descartes, Pascal, La Bruyère nyelvét beállítja a történeti fejlődés természetes rendjébe. Meglepő viszont, hogy a XVII. századnak oly jelentős szellemei, mint Corneille és Racine a nyelvi evolúció szempontjából teljesen háttérbe szorulnak. Corneille csak stílusának s főleg mondatszerkezetének logikus jellege révén kapott helyet, *Racineről sehol egy árva szó*, Rotrou viszont legalább pár-soros méltatáshoz jutott. Elismerjük, hogy a klasszikus tragédia nyelve „Stilsprache“ volt, a beszélt nyelvtől már akkor elég messze esett, de épp e stílus fősajátsága, az a „klassische Dämpfung“, melyet Spitzer legutóbb oly behatóan elemzett, példa lehetett volna a XVII. század kifejezőkészletének absztrakt jellegére (l. „Appauvrissement du vocabulaire de la langue littéraire“, 175. és köv. l.). Tudjuk, hogy a legtöbb német kutató még bizonyos idegenkedéssel tekint a klasszikus tragédia zárt légkörére s szereti azt élettelen „Hofdrama“-nak nyilvánítani; mindeme tartózkodás azonban még nem elegendő ok e hosszú irodalmi stílusfejlődés alaptényeinek teljes kirekesztésére. Amint Wartburg egy-két kiragadott példával igazolni tudta Voltaire szaggatott, rövid mondatának és Rousseau ritmikus prózájának különbségeit, úgy több figyelmet szentelhetett volna a XVII. század nagy alkotó egyéniségeinek, különösen művelt nagyközönségnek szánt, népszerűsítő munkában.

Ugyanebből a szempontból csik kifogás alá Wartburg egyénihány talán túlmerész általánosítása. Abból a tényből, hogy ófranciában (különösen a prózai nyelvben) az igei állítmány rendszerint második

¹ Wartburg szavaival: „L'ancien français à son époque classique“.

helyen áll (*je ne quit mie vagy les deniers prendrons nos*),² mint a középfelemetben, még nehéz, vagy legalább is kockázatos efféle következtetéseket vonni: „La notion verbale domine la phrase, elle en est le point fixe, le pivot, et les autres éléments tournent autour d'elle. C'est que l'homme du moyen âge vit beaucoup plus dans l'action que dans la réflexion“ (91. l.). Az a benyomásunk, hogy ez a megállapítás csupán a leírt nyelv merev semantizálása. Valószínű, hogy ehhez a szórendi szabályhoz hozzá kell képzelnünk az ófrancia mondathangsúlyát és mondatmelódiáját, vagyis a beszéd le nem jegyzett elemeit. Hiszen a magyar szórendet sem lehet megérteni a mondathangsúly és a mondat-tagolás elemzése nélkül.

Még nyugtalanítóbb néhány általános megállapítás a mai francia nyelv törekvéseit illetően. Ebből a szempontból érdekes lenne részletesen összehasonlítni Wartburg nézetét Pichonnak³ a párizsi „Institut de linguistique“-ben, 1935 január 31-én „La structure du français“ címen tartott előadásával. A hangrendszer jellemzésében, eltekintve attól a feltűnő (bár sokszor olvasható) tévedéstől, hogy a franciában *nincs* diftongus,⁴ csodálkozunk, hogy Wartburg nem foglalkozik behatóbban az „e muet“ problémájával, ezzel a „sorvadó hanggal“, melynek még ma is határozott fonológiai szerepe van. Pichon érdekesen igazolta, hogy a néma *ə* a szóalak pontosabb megjelölésének (*valeur d'insistance*) egyik legfontosabb eszköze (példák: *apporter un₂ preuve*, erősen kiemelt *ə*-vel, melyre még logikai hangsúly is esik; *cinq₂ francs*, stb.). Elég meglepően hangzik (érezhetően Vossler-i színezettel) a hangsúlyról szóló rész összefoglalása: „L'accent de la langue française offre ainsi une image saississante du génie de la nation (v. ö. a herderi „Volksgeist“-tal!) qui sait trouver l'équilibre entre les droits de l'individu et la force de la tradition“ (217—8. l.).

A morfológiai jellemzésben ismét eltéréseket találunk Wartburg és Pichon felfogása között. A német tudós ismétli azt a már többször olvasott megállapítást, hogy a francia igeragozás flexióját lassankint névmási eredetű praefixumok váltják fel. Pichon a beszélt nyelv adaitara támaszkodva azon a véleményen van, hogy főleg a többesszám 1. személyében még elég gyakran elmaradhat az ige mellől a névmási elem (pl. *toi et moi allons, le plaisir que X et moi éprouvons*, stb.). Valószínű, hogy Pichon ezt a mondatot sem írná alá: „Le futur... paraît menacé par des formations plus ou moins nouvelles“ (*je vais chanter*), mivel ő lélektani szempontból s a francia beszélő egyén nyelv-érzéke szerint is határozott különbséget tesz a közvetlenül beálló cselekvés s az igazi futurum elvont képzete között.

² Wartburg példáiból kiténik, hogy ő, a könnyebb érthetőség kedvéért, nagyon leegyszerűsíti az ófrancia szórendi típusokat. A második példa (*tárgy + állitmány + alany*) inkább a költői nyelv kedvenc fordulatát képviseli; ennél jóval gyakoribb a (*kötőszó*) + *állitmány* + *alany*-típus, v. ö. L. Foulet, *Petite Syntaxe de l'ancien français*, 3e éd. Paris, 1930, 40—42. l. és különösen 327—329. l.

³ E. Pichon a J. Damourette-tel együtt szerkesztett „Des mots à la pensée“ (I—IV. k. 1927—1934) társszerzője.

⁴ Furcsán hangzik az erre vonatkozó kitétel: „En français toutes les voyelles sont bien timbrées; il n'y en a pas qui soient moyennes ou indécises. Le français ne possède donc pas de diptongues“ (210. l.). A kettőshangzó főfeltétele vajjon nem két magánhangzó egyszótagos ejtése?

Jóval megfontoltabb és rendszeresebb a mondatszerkezet és szókinés jellemzése, ahol Wartburg főleg Bailly kutatásaira támaszkodik. Kár, hogy nem jut kellő szerep az eleven nyelvfejlődésnek, nem látjuk eléggé a mai francia ellentétes erőinek küzdelmét, Wartburg nem emeli ki elég határozottan a „préjugé académique“-ot sem, az írott nyelv stabilitásának további lélektani következményeivel. Utal ugyan a nyelv-állapot társadalmi rétegződésére (233. l.), valamint egyes argot-szavak hangulati értékére (234. l.), de mindez még nem olvad olyan szintetikus képpé, melyet Frey (*La Grammaire des Fautes*, Paris 1929) *Bauche* (Le langage populaire, 2° éd. Paris, 1928) és különösen Damourrette—Pichon nagy művének összegezésétől elvárhatnánk. Az anyag itt még túl közel állott a rendszerezőhöz, még nem rajzolódhattak ki előtte az általános fejlődés irányvonalai, de talán épp ezáltal adja Wartburg az élő, állandó forgásban levő nyelv belső evolúciójának igazi képét.⁵

Gáldi László.

Synthèse magistrale et riche de détails inédits, l'ouvrage de M. von Wartburg fait sentir le dynamisme intérieur de l'évolution du français, vue sous l'angle des considérations saussuriennes. Bien qu'il soit encore difficile de formuler les lois structurales, voire téléologiques de cette évolution, l'auteur sait réunir dans un système cohérent ce qui lui a paru essentiel dans les matériaux fournis par les traités de grammaire historique. Il est étonnant de voir que l'étude de la langue classique n'est pas suffisamment approfondie et qu'on n'y trouve rien sur la langue et le style de Racine (son nom ne figure même pas dans l'index!). En revanche, les remarques sur les relations de la langue avec la mentalité du peuple français, prêtent un intérêt tout particulier à ce livre qui donnera encore lieu à de nombreuses discussions.

Ladislav Gáldi.

Dr. Ludwig Niemann: Soziologie des naturalistischen Romans. Germanische Studien, Heft 178. Verlag Dr. Emil Ebering, Berlin, 1934. 116 l.

A századvégi német regény társadalomszemléletének gazdag anyagra támaszkodó analízise, amely a nagyipar kialakulásával jelentkező szociális válság irodalmi ábrázolásairól számol be. Első részének alapkérdése: mint tükröződik a gazdasági tényezők auktoritativ életformáló hatalommá fejlődése a naturalista regényben. A könyv vázolja a nagyvárosi perifériák milieujét, amely e regények cselekményének hátterét adja s általában a nagyváros szociális szerkezetét, amint azt az irodalom szemlélteti. Szól a város expanzív erejéről a falvakkal szemben s a felszívott falusiak sorsáról, ismét a probléma szépirodalmi jelentkezésformáit regisztrálva. Egy következő fejezet a „rendi“ közösség bomlásának problematikáját mutatja be a naturalista regény egyes jellegzetes termékein: a származási arisztokrácia, a parasztság és az iparosostály gazdasági-társadalmi és szellemi krízisét. A műfaj tema-

⁵ E részben is többször utal a szerző nyelv és mentalitás összefüggéseire (pl. „la phrase française saisit plutôt le dehors des choses ce qu'elles présentent à la vue“, 229. l.). Erdemes lenne e ponton összevetni Wartburg nézeteit E. Lerch hasonlótárgyú tanulmányával (*Französische Sprache und Wesensart*, Frankfurt-Diesterweg, 1933), valamint E. Richter tanulmányával (*Die Entwicklung des neuesten Französischen*, Bielefeld, 1933), melyek ismertetésére még visszatérünk.

tikájának egyik legjellemzőbb köre a polgárság és a proletariátus ellentéte, amelyben az írói rokonszenv úgyszólván kivétel nélkül a negyedik rend oldalán nyilatkozik meg. E gazdaságtörténeti erőkből levezethető általános társadalomkép további részleteit bontakoztatja ki Niemann könyvének második része, amely a naturalizmusnak egyéb társadalomformáló erőkhöz: az államhoz, egyházhoz, iskolához, művészethez, tudományhoz és sajtóhoz való viszonyát tisztázza. Az állam szociáldemokrata-pacifista megfontolásokon alapuló lebecsülése, az általános, mereven egyházellenes magatartás, amelyen csak helyel-közzel enyhít a kereszténység szociális tartalmának elismerése, a humanisztikus gimnázium s az avult iskolai szellem ellen való tiltakozás, a természet-tudományok és a naturalista művészi stílus elsőbbségének hangsúlyozása egyéb tudományokkal és művészi törekvésekkel szemben s a nagytőkéhez szegődött sajtó elítélése jellemzik a naturalista regény társadalomszemléletét ebben az irányban. A könyv utolsó fejezete a sorsközösségek: a család és a faj szociológiáját nyújtja — egyfelől a polgári házasság intézményének a kapitalizmussal való kapcsolatára, az anyaság és a nőemancipáció széles problematikájára s a családi élet biológiájának irodalmilag itt először megkísérelt ábrázolására való utalással, másfelől a faji gondolat és a zsidókérdés érintésével.

A könyv Gerhart Hauptmann, Sudermann és más kilenc író összesen hatvannégy regényének anyagára épít, tömör és gazdag mondanivalójú; itt-ott rendszerezésében kissé iskolás, másutt bizonyító érveit keveseljük. A német irodalomtudomány számos irodalom-szociológiai termékének teoretikus merevségétől szerencsésen különbözteti meg szerzőjének pártatlan kultúrtörténeti álláspontját.

Sándor (Skala) István.

*

Das Buch ist inhaltsreich, im Aufbau aber etwas schulmäßig und an Beweisgründen hie und da ein wenig mangelhaft. Durch den unparteiischen kulturgeschichtlichen Standpunkt des Verfassers weicht es von der theoretischen Steifheit mehrerer Erzeugnisse literatursoziologischer Art der deutschen Geisteswissenschaft glücklich ab.

Stephan Sándor.

Hennig Brinkmann: *Anfänge des modernen Dramas in Deutschland. 1933.* (Jenaer germanistische Forschungen 22.), 63 S.

A kiváló német irodalom-szociológus és stílustörténész, a „Zu Wesen und Form mittelalterlicher Dichtung“, „Entstehungsgeschichte des Minnesangs“, „Geschichte der lateinischen Liebesdichtung im Mittelalter“ nagyírú szerzője újabb standard-munkával gazdagította a germanisztikai irodalmat. A XVI. század német drámájáról még hiányzott a szintetikus monográfia, ezt a hiányt pótolta Brinkmann munkájával.

A XVI. század német drámáját a modern német dráma kezdetének tartja Brinkmann. Találón fejti ki, mint jelentkeznek már a XV. és XVI. században mindazon szellemi áramlatok, melyek azután a modern kort, a legújabb kort fogják meghatározni. A középkor és újkor határa ez az időszak, él benne még a misztika irracionálizmusa, mely majdan mint romantika lesz általánossá, a XIX. század elején, de jelentkezik egy racionalista, realista áramlat is, előkészítve az utat ugyancsak a XIX. század egyik jellemző megnyilvánulása, a pozitívizmus számára.

Munkájában Brinkmann széles irodalom-szociológiai alapokról indul el. Jegyzetei mutatják, hogy nemcsak a kor irodalmát és szellemtörténe-

tét, hanem gazdaságtörténetét is alaposan áttanulmányozta. Tulajdonképpen nem csupán egy műfaj, hanem egy egész társadalmi réteg, a polgárság, kortörténetét adja.

Bevezetésül fölvezolja a humanizmus elemeit. Az örök-emberi, az értelem, a képzettség és a forma kultusza a humanizmus. Német földön azonban csakhamar a városi polgárság szolgálatába áll. Szellemesen szembeállítja ezután az udvari és polgári kultúrát. Előbbi luxuskultúra, célja az emberi lét emelése, megnevesítése, világnézete az idealizmus. Utóbbi a hasznot, a keresetet nézi, a valósághoz tapad, világnézete a realizmus. Az udvari kultúrában a nő elsősorban hölgy, a szerelem platonikus tárgya, míg a polgári kultúra a család fontosságát hangsúlyozza, a nőt mint családanyát tekinti. Bensőségesség, humorérzék, célszerűség, metafizikamentes morális vallásosság, gazdasági racionalizmus jellemzik a polgárt. Látszólag befogadja a humanizmust, de azért az összeütközések állandóak, hisz a humanizmus lényege szerint közelebb áll az udvari-arisztokratikus világhoz, idealizmusa nehezen fér össze a városi élet, gazdaság, kereskedelem realitásával.

Humanista és polgári vonások keverednek e kor drámájában is, mely már kezd elszakadni a metafizikumtól, az autonóm embert a maga földi mivoltában ábrázolja, ha vallásos elemek nem is hiányoznak teljesen. Humanista elem a stílus, a színpad és nézőtér szétválasztása, törekvés a hely- és időegység megvalósítására, polgári elem az udvari-arisztokrata élet tagadása, a minden heroizmustól ment szellem, a darabok etikája.

Kifejti azonban Brinkmann, hogy ezek a törekvések még korántsem zavartalanul jelentkeznek. A hely- és időegység nem érvényesül tisztán s a polgáriasság mellett él egy másik irány is, az ünnepi játék udvari műfaja (főleg Locher, Celtis, Salat művei), melyek már a barokk drámáját készítik elő.

Brinkmann alapos munkát végzett s ügyes szintézisét adta e forrongó kornak. Kár azonban, hogy nem dolgozta ki jobban a vonásokat, melyek e kor drámájából a barokkba vezetnek, azt előkészítik. Amint a XVI. század manierizmusa előkészíti a képzőművészetben a barokkot, úgy a drámának is van ilyen manierista foka. Az ünnepi játékokon kívül a barokkot készíti elő a moralitás is (főleg a Jedermann-típus). Kialakul a XVI. században már a jezsuita dráma és barokkizálódik a késői humanista dráma. Günther Müller, Johannes Müller és Wolfgang Stammerl munkái ezen a téren számos problémát vetettek föl, melyek bővebb kifejtése érdemes lett volna Brinkmann számára.

Ami pedig a szociológiai problémát illeti, rá kell mutatnunk két magyar tudós elsőbbségére. Thienemann Tivadar már tíz évvel Brinkmann könyve előtt (Városi élet a magyar középkorban. Minerva, 1923.) találó és mély jellemzést adta a városi polgárság lelkiségének, Szerb Antal pedig ugyancsak Brinkmann előtt (Minerva, 1927.) finoman rajzolta meg az udvari ember szellemi alkatát.

Mindez azonban alig érinti Brinkmann érdemét, hisz biztosra vehető, hogy nem ért magyarul s így e műveket nem olvashatta. Munkájáért is így hálásak lehetünk, tömör szintézise, ésszerű kompozíciója, problémabősége és nem utoljára kitűnő bibliográfiája miatt.

(Budapest.)

Angyal Endre.

*

Verfasser baut auf eine breite wirtschaftswissenschaftliche Grundlage, und gibt fast eine Kulturosoziologie der bürgerlichen Kultur des XVI. Jhs. Er definiert trefflich die höfische und bürgerliche Kultur, ihren Gegensatz, ferner das Verhältnis zwischen Humanismus und

Bürgertum, und die im XV. und XVI. Jh. liegenden Keime der modernen Wandlungen der Weltanschauung. Das Drama des XVI. Jhs. betrachtet der Verfasser aus dem Standpunkte des Humanismus und des Bürgertums, findet aber im Typus des höfischen Festspiels ein Element, das die Barockdramatik vorbereitet. Es wäre erfreulich gewesen, hätte Brinkmann alle Entwicklungslinien (Frühjesuitendrama, Moralität, Comico-tragedia usw.) die zum Barock führen, in Betracht gezogen. Interessant sind seine literarsoziologischen Gedanken, die auch schon von ungarischen Gelehrten vor einiger Zeit entwickelt wurden. (Th. Thienemann über spätmittelalterliche Stadtkultur. Minerva Jg. 1923. A. Szerb über höfische Kultur ebda Jg. 1927.) Trotzdem ist Brinkmanns Buch als die erste moderne, synthetische Monographie über das deutsche Drama des XVI. Jhs. ein höchst wertvolles und verlässliches Werk.

(Budapest.)

Andreas Angyal.

Beküldött könyvek:

Alszeghy Zsolt: A XVII. század magyar lírai költészete. Ért. a Nvelv- és Széptud. osztály köréből. XXV. köt. 6. sz. Bpest, 1935. Magy. Tud. Akad. kiad. 54 l. in-8°.

Bajza József: Podmaniczky-Magyar Benigna a horvát költészetben. Bpest, 1935. Magy. Tud. Akad. kiad. A Podmaniczky-család története. III. köt. Szerk. Lukinich Imre. 92 l. in-8°.

Bartucz Lajos: A magyarországi avarok faji összetétele és etnikai jelentősége. Kny. az Ethnogr. 1935. 4—5. sz. Bpest, 1935. 12 l. in-8°.

Boda, E. de: Pour la solution du problème psychologique du génie. Kny. a Journal de Psychologie XXXI. évf. 7—8. sz. 635—640.

Bóka László: Gombocz Zoltán. Apollo-Füzetek 5. Bpest, 1935. 22 l. in-8°.

Brelich Mario: A XIV. század vallásossága a kor olasz lírájában. (Dokt. ért.) Budapest, 1935. 77 l. in-8°.

Dános Erzsébet: Erdélyi fametszetű szentképek. Budapest, 1935. Magyaragttudomány kiadása. (Kny. I. évf. 2. sz.) 19 l. in-8°.

Eckhardt, Alexandre: Coup d'œil sur les relations intellectuelles franco-hongroises. Fédération Nationale Hongroise kiad. Budapest, 1935. 16 l. in-16°.

Ember Ernő: A népszínmű útja. (A népiesség színműirodalmunkban.) A Debreceni Ref. Tanárk.-Intézetének Dolgozatai. Kny. a 13. számból. Debrecen, 1935. 15 l. in-8°.

Eszttikai Szemle. Szerk. Mitrovics Gyula. I. l. Budapest, 1935. Egyetemi Nyomda.

Farkas Mária: Assisi Szent Ferenc az olasz irodalomban és a festészetben. Budapest, 1935. Bölcsdokt. ért. 69 l. in-8°.

Fest Sándor: Szent Margit skóciai magyar királyné magyar származása. Kny. Bud. Szemle, 1935. szept. 276—305.

Gáldi László: A román irodalomtörténet tájrajzi problémái. Budapest, 1935. Apollo-ktár 4. 48 l. in-8°.

Gombocz Zoltán emlékezete. Beszéddek és megemlékezések. Kézirat gyanánt. Budapest, 1935. (Kiad. Gombocz Endre.) 48 l. in-8°.

Hankiss, Jean: Lumière de Hongrie, Aspects de la civilisation hongroise. Budapest, 1935. G. Vajna et Cie éditeurs. 225 l. in-16°.

Hóman Bálint és Szekfü Gyula: Magyar történet I. Irta: Hóman Bálint. 2. javított és bővített kiadás. Budapest, 1935. Egyetemi Nyomda. 686 l. in-8°.

- Honti János*: Magyar epikus hagyomány. Kny. Magyarságtudomány 2. sz. (1935.) 15 l. in-8°.
- Horváth Árpád*: Korszerűtlen jegyzetek a racine-i drámáról. Budapest, 1935. Kny. a Bud. Szemle 1935. áprilisi sz. 25 l. in-8°.
- Horváth Henrik*: Pannoniai antik elemek továbbélése román épületplasztikában. Pécs, 1935. Pannonia-Könyvtár 10. 36 l. in-8°.
- Joó Tibor*: Bevezetés a szellemtörténetbe. Budapest, 1935. Kultúra és Tudomány. Franklin-Társ. 184 l. in-8°.
- Kardos Tibor*: Janus Pannonius bukása. Pécs, 1935. Pannonia-könyvtár 3. 26 l. in-8°.
- Kastner Jenő*: Pázmány Péter gráci évei. Budapest, 1935. 15 l. in-8°. Kny. Kat. Szemle 1935.
- Kertész Manó*: Tizedes, százados, ezredes. (A magyar katonai nyelv történetéből.) Kny. Magyar Nyelvőr 1935. 11 l. in-8°.
- Kornis Gyula*: Pázmány személyisége. Franklin-Társ. Budapest, 1935. 66 l. in-8°.
- Leroquais, Abbé V.*: Un livre d'heures manuscrit à l'usage de Macon. Macon, 1935. 69 + XVI. l. in-8°.
- Melich János*: Az egyetemi év kezdetén. Budapest, 1935. 10 l. Kny. Bud. Szemle, 1935. okt.
- Molnos-Müller Lipót*: Rákóczi a korabeli francia irodalomban. Kny. Rákóczi-émlékkönyv. 339—374. Budapest, Franklin-Társ.
- Moravcsik, Gy.*: Der Name der Bulgaren in einem griechischen Papyrus. Kny. Kőrösi-Csoma-Arch. 1935. kiegészítő köt. 2. füz. 15 l. in-8°.
- U. az, u. o.*: Abaris, Priester von Apollon.
- Przyluski, Jean*: L'idéal bouddhique de l'humanisme au mysticisme. Publications du comité national hongrois de Coop. Intellect. Internat. 4. Budapest, 1933. (Acad. Hongr. des Sciences kiad.) 14 l. in-8°.
- Pukánszky Béla*: Wagner Richárd (halálának félszázados évfordulójára). Közgyűlési előadások 2. sz. Budapest, 1935. Eötvös-Kollégium volt tagj. szöv. kiad. Budapest, 1935. 16 l. in-8°.
- Szentkuthy Miklós*: Az egyetlen metafora felé. Budapest, 1935. Egyet. Nyomda. 220 l. in-8°.
- Sztankay-Pogány Hélène*: Jean Lahor, l'homme et l'œuvre. Étude de litt. et de linguistique françaises de l'Inst. Fr. à l'Univ. de Debrecen. Cahier V. Debrecen, 1935. 73 l. in-8°.
- Turóczi-Trostler József*: A magyar szellem európaizálódásának első formái. 1934. Kny. Balassa-émlékkönyv. 149—166. in-8°.
- Van Tieghem*: Répertoire Chronologique des Littératures modernes. 2e fasc. Droz, 1935. (1643-ig.)
- Végh József*: Adalékok a rokonértelmű szavak keletkezéséhez. Dolgozatok a Debreceni Tisza István-Tud.-egyet. magyar nyelv. szemináriumából. 1. sz. Debrecen, 1935. Bertók L. kiad. (Különny. a Pallas Debrecinából.) 74 l. in-8°.
- Vidos, B. E.*: Beiträge zur franz. Wortgeschichte II. Kny. Zschr. f. franz. Spr. u. Lit. LVIII. köt. 7—8. füz. 448—481.
- Vigilia*: 1935, III. köt. Lisieuxi Sz. Teréz Ünnepe. Kiadják Aradi Zs.. Balla B., Possonyi L. 184 l. in-8°.
- Zsoldos Jenő*: A romantikus zsidószemlélet irodalmunkban. Budapest, 1935. Kny. Izr. Magy. Irod. Társ. 1935. Évkönyve. 256—282. in-16°.

Kiadásért felelős: Huszti József.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

	Lap
Schwyzter, Eduard: Griechische Grammatik. 1. Lief. (<i>Szidarovszky János</i>)	95
Kroll, Wilhelm: Die Kultur der Ciceronischen Zeit. (<i>Hári Ferenc</i>)	98
Bailey, Cyril: Religion in Virgil. (<i>Mészáros Ede</i>)	100
Liber sollemnis de Horatio in Sina editus. (<i>J. Wagner</i>)	102
Reinmuth O. W.: The prefects of Egypt from Augustus to Diocletian. (<i>Heinlein István</i>)	103
Wartburg, W. von: Évolution et structure de la langue française. (<i>Gáldi László</i>)	106
Niemann, Ludwig: Soziologie des naturalistischen Romans. (<i>Sándor István</i>)	108
Brinkmann, Hennig: Anfänge des modernen Dramas in Deutschland. (<i>Angyal Endre</i>)	109
Beküldött könyvek	111

Most jelent meg:

ECKHARDT SANDOR
**Magyar-francia
szótára**

A budapesti egyetem francia nyelv- és irodalomtörténet tanárának tízévi gyűjtését és gondos munkáját nyújtja ez a kötet. A modern élethez illeszkedő és a magyar szótáriradalomban páratlanul gazdag szókészlet és szólás-gyűjtemény található meg itt igen könnyen kezelhető kis nyolcadrét alakban, a legsűrítettebb és mégis világosan áttekinthető szedésben, közel ezer oldalon. Az első és egyetlen használható nagyobb magyar-francia szótár; az egyházi, jogi, kereskedelmi, katonai, orvosi, nyelvészeti, történet- és természettudományi, technikai, iskolai, háztartási, sport- stb. műszavak gazdag tárháza. Praktikus tipográfiai kiállításánál fogva a középiskolai oktatásba is bevezethető.

Az erős vászonkötésbe kötött közel ezeroldalas mű ára **24 pengő**.

Eggenberger-féle könyvkereskedés
(Rényi Károly) kiadása.

Vient de paraître:

**Dictionnaire
Hongrois-Français**
par
ALEXANDRE ECKHARDT

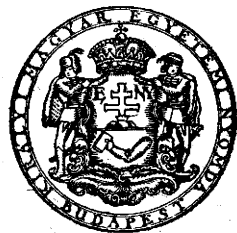
professeur de langue et
de littérature françaises
à l'Université de Buda-
pest

Le premier dictionnaire hongrois-français qui offre un recueil complet au possible du vocabulaire hongrois de nos jours et de la phraséologie usuelle. Indispensable à toutes les bibliothèques publiques et à tous les étrangers lisant ou étudiant le hongrois.

Prix du volume de 952 pages
en forte reliure pleine toile:

24 pengős.

Adresser les commandes à la
Librairie Eggenberger, Kossuth
Lajos-utca 2, Budapest IV.
(Hongrie.)

ARCHIVUM PHILOLOGICUM
LX

EGYETEMES
PHILOLOGIAI
KÖZLÖNY

SZERKESZTI

HUSZTI JÓZSEF és ECKHARDT SÁNDOR

1936

A BUDAPESTI PHILOLOGIAI TÁRSASÁG KIADÁSA

60. ÉVF.

ÁPRILIS—JÚNIUS

4—6

Szerkesztőség: Huszti József (görög-latin és keleti filológia) Budapest, IV., Reáltanoda-u. 9.; **Eckhardt Sándor** (modern filológia) Budapest, I., Attila-körút 19.

Előfizetés, a Budapesti Philologiai Társaság tagdíja, felszólamlások, egyes füzetek megrendelése, lakásváltoztatás bejelentése a pénztárhoz, **Lelkes Istvánhoz** (Budapest, VIII., Tavaszmező-u. 17.) intézendők. Előfizetési díj évi 8 pengő. Tagsági díj évi 8 pengő. Befizetni a 312. sz. postatakarékpénztári folyószámlára is lehet.

TARTALOM.

	Lap
Darkó Jenő: A Dukas Mihály-féle korona célja és jelentősége	113
La couronne envoyée par Michel Ducas; son but et son importance	148
Moravcsik Gyula: A magyar Szent Korona görög feliratainak olvasásához és magyarázatához	152
Comment lire et expliquer les inscriptions grecques de la Sainte Couronne hongroise?	157
Farkas Gyula: A magyar irodalom Németországban	159
Die ungarische Literatur in Deutschland	176

KISEBB KÖZLEMÉNYEK.

Szabó Árpád: Atlas	179
Madzsar Imre: Horatius hazánkban	183
Horaz in Ungarn	183
Dorogi—Ortutay Gyula: Boethius és a XVIII. századi magyar barokk ..	183
Boethius und das ungarische Barock im XVIII. Jahrhundert	186
Kristóf György: Két Árgirus-feldolgozás. (Piskólti István és Dózsa Dániel)	186
Les deux remaniements du conte d'Argirus: Etienne Piskólti et D. Dózsa	197
Bajza József: Egykorú horvát vers a mohácsi vészről	198
Ein kroatisches Gedicht über die Schlacht bei Mohács	203
Schwartz Elemér: X helyett ks	204
X statt ks	204

HAZAI IRODALOM.

Moravcsik Gyula: A magyar történet bizánci forrásai. (<i>Graf András</i>) ..	204
Pannonia-könyvtár. Szerk. Koltay-Kastner Jenő. (<i>Finály Gábor</i>)	206
Écsy Ö. István: Sziget vára és Zrínyi a magyarországi latin költészetben. (<i>Kardos Tibor</i>)	210

(A tartalomjegyzék folytatását lásd a boríték III. oldalán.)

Felolvasások az I. titkárnál, Pukánszky Bélánál (I., Hertelendy-u. 13.) jelentendők be.

Kiadóhivatal: Budapest, VIII., Múzeum-körút 6—8. (Kir. M. Egyet. Nyomda).

A DUKAS MIHÁLY-FÉLE KORONA CÉLJA ÉS JELENTŐSÉGE.

A magyar szent korona alsó része, mely egyéb diszítések között VII. Mihály bizánci császár (1071—78) és I. Géza magyar király (1074—77) arcképeit viseli, egészen kivételes jelentőségű nemcsak művészettörténeti szempontból, mint a bizánci ötvös- és rekeszszómacsművészetnek egyik legrégebbi és legremekesebb alkotása, hanem még inkább azon valóban egyedülálló szerepnél fogva, melyet a Szilveszter-koronával való egyesítése után a magyar közjogban és politikai történetben betöltött s amelynél fogva a nemzet ma is legdrágább, szinte babonás tisztelettel övezett és féltve őrzött kincsét látja benne. Nem csoda, hogy e korona eredetének, keletkezése körülményeinek és értelmének kérdései régtől fogva erősen foglalkoztatják a hazai tudományos kutatást s ma már egészen tekintélyes szakirodalma van ezeknek a kérdéseknek. Az idevonatkozó nézetek erős eltérései azonban arra mutatnak, hogy a problémák még mindig nincsenek megnyugtatólag tisztázva. Van olyan vélemény, mely hűbéri viszonyt sejt a Dukas-féle koronaküldés mögött a bizánci császár és Géza magyar király között;¹ van olyan, mely szerint a korona egyszerű ajándéktárgy csupán a magyar királynak a bizánci foglyokkal szemben tanúsított lovagias bánásmódja megjutalmazására.² Más vélemény szerint a korona annak jeléül küldetett, hogy Dukas Mihály elismerte Gézát Magyarország törvényes királyának.³ Van olyan nézet is,⁴ hogy Géza maga kért koronát Bizáncból a saját megkoronáztatása céljára, miután a Szilveszter-féle korona abban az időpontban Salamon király kezében volt s Gézának nem állott rendelkezésére. A legújabb vélemény szerint⁵

¹ Varju Elemér: A szent korona. Arch. Ért. 39 (1920—22) 56—70. Grabar: Les fresques des escaliers à Sainte Sophie de Kiev et l'iconographie impériale byzantine, Semin. Kondak. 7 (1935) 114. l.

² Ipolyi Arnold: A magyar szent korona és a koronázási jelvények története és műleírása. Budapest, 1886. 67. l.

³ Pauler: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt. Budapest, 1899. I, 133. Koller: De sacra regni Ungariae corona, p. 86.

⁴ Büdinger: Ein Buch ungarischer Geschichte 1058—1100. Leipzig, 1866. 58. l. V. ö. Ipolyi i. h.

⁵ Moravcsik Gyula: A magyar szent korona görög feliratai. Egyet. Phil. Közöny LIX (1935) 113—157. Különlenyomatban is, mint akadémiai székfoglaló értekezés a nyelv- és széptud. köréből XXV. k. 5. sz. Budapest, 1935.

a korona nem egyéb, mint a magyar királyság szuverénitásának Bizánc részéről való hivatalos, okiratszerű elismerése és biztosítása.

Ezen eltérő nézetek, melyek a hűbériségtől a szuverénitásig a koronaküldés körülményei lehetőségeinek gazdag skáláját tüntetik fel, általában inkább az egykorú politikai történet tanulásaiból indulnak ki s ezekből vonják le következtetéseiket. Egyedül a legújabb vélemény olyan, mely ezek mellett főleg a korona feliratainak filológiai módszerrel véghezvitt kritikáján és interpretációján alapszik s az ikonografiai tanulságokat is figyelembe véve, sok tekintetben új, az eddigi felfogástól eltérő eredményekre jut s éppen ezen új magyarázataira alapítja tudomását szerint egyedülálló különvéleményét. Minden vizsgálatnak tehát s így a miénknek is, mely a koronaküldés célját és értelmét igyekszik tisztázni, mindenekelőtt ezeket a legújabb magyarázatokat kell megvizsgálni abból a szempontból, hogy mennyiben módosítják ezek a koronán található képek és feliratok értelmezésére nézve vallott régebbi nézeteket.

A legújabb vélemény epigrafikai sarkpontja a Géza király képéhez mellékelt feliratban található ΔC betűknek az olvasása, vagyis az első betűnek A hangértékben, az utána következő jelnek éles hangsúlyjelként való felfogása, szemben a régebbi általános nézettel, mely az első betűt Δ-nek, a következőt jelt rövidítési jelnek tekinti s e két betűt együtt, mint rövidítést, δεσπότης-nak olvassa. Itt a legfontosabb és palaeografiai szempontból egyenesen döntő momentum annak megállapítása, miben a legújabb vélemény szerzőjével teljesen egyetérthetünk, hogy a jel (vessző) itt azon két betű között (Δ és C) van, amelyeken a δεσπότης olvasás alapszik. Ebből a tényből azonban csakis arra a következtetésre lehet jutni, hogy ez a vessző nem lehet hangsúlyjel, hanem csakis a rövidítés jele. A korona összes felirataiban a hangsúlyjelek kivétel nélkül azon betű felső sorvonala felett állanak, melyre vonatkoztatva vannak (nem változtat ezen semmit az a körülmény, hogy az ékezet néha nem a magánhangzó, hanem — amint a feliratokon ez másutt is előfordul — a megelőző, vagy következő mássalhangzó, vagy magánhangzó felett áll). Így találjuk ezt a koronával körülbelül egykorú, XI. századi feliratokon, mint például a Konstantinos Monomachos-féle koronán, az esztergomi staurotheken és általában a későbbi maiuscula-típusú bizánci feliratokon is, mint általános szabályt.⁹ A szabály kényszerítő ereje legjobban kitűnik a korona azon feliratán, mely a Michael Dukas képéhez tartozik s amelyben a ΡωΜΑΙωΝ szó ékezetet a betűsor fölé került, ámbar közte és a megelőző sor között a köz oly keskeny, hogy csak nehezen lehetett benne elhelyezni az ékezetet. Ez az ékezet azonban mégsem nyúlik be a betűk közé, hanem megmarad pontosan a betűsor fölött. Az itt szóban-

⁹ A szórványos kivételek, melyek rendszerint térhiány miatt olyan esetekben állanak elő, amikor az ékezetet nem lehetett a sor fölött elhelyezni, csak megerősítik a szabályt.

forgó rövidítési jel, mely egyaránt lehet a suspensio és contractio jele, már a római császárkori feliratokban fel-felbukkan, néha mint ferde vonal ('), néha spiritus lenishez hasonlóan (˘), néha \sim alakjában (és más formában is) s bár itt ritkábban előfordul, hogy e jelek egyike vagy másika a sor fölé kerül, a rendes gyakorlat az, hogy az e fajta jelek helye a betűk között van.⁷ A bizánci feliratokon e jelek közül jobbra csak kettő maradt használatban: a vesszőalakú ferde vonal ('), mely kiindulhat a felső sorvonaltól s úgy megy lefelé, vagy megfordítva az alsó sorvonalról halad felfelé (,); továbbá a spiritus lenisre emlékeztető sarlóalak (˘), de mindezek a jelek megmaradnak a betűk oldalában s nem kerülnek azok fölé.⁸

Így pl. (Laurent i. h.): Α'ΝΟΤ' (= πρωτονοταριω) No. 8; Ρ'Α'ΣΤΙΑΘ (= βασιλικῶ πρωτοσπαθαριω) No 12; ΣΤΑΘΑΡΟΚΑΝΔ' (= σταθαροκανιδιαιω) No. 6; Ρ, Θ, (= βοθηει) No 2 etc. Ez a rövidítési jel néha *alakját* tekintve összeesik a vesszőalakú éles ékezettel, így többek közt a korona felirataink is olyan, mint a Konstantin képe mellett olvasható ΡωΜΑΙωΝ hangsúlyjele: a különbség — amint említettük — csak az *elhelyezésben* van. De óvakodnunk kell, hogy a korona felirataink írásjegyeinek hasonlóságából, vagy különbségeiből ne vonjunk le messzeemenő következtetéseket. Nem lephet meg, ha a zománctechnika sajátosságai folytán a formák néha másképp esnek, mint a véseknél, vagy egyszerű falfestésnél. illetve kézírásnál, úgyszintén az sem, ha ugyanaz a jegy más-más alakban fordul elő, avagy különböző betűk néha hajszálig hasonlítanak egymáshoz, tekintettel különösen arra, hogy a fényképfelvételek sem mindig teljesen megbízhatók. A korona felirataink ékezetei pl. forma tekintetében nagyon eltérnek egymástól; vannak köztük levélalakúak (ΚΡΑΛΗC), vannak széles ékalakúak (ΡωΜΑΙωΝ), vannak keskeny lándzsahegyalakúak (ΔΗΜΗΤΡΙΟC) stb. Az egymáshoz nagyon hasonló Δ és Α közti subtilis különbségeket sem lehet szigorúan venni: a ΔΑΜΙΑΝΟC Δ-je is közelebb áll e feliratok általános Α típusához, mint a többi Δ-hez: ΔΟΥΚ', (= Δούκας, hol szépen láthatjuk feliratunkon a rövidítési jel és ékezet *elhelyezése* közti különbséget meglehetősen egyenlő formák mellett) és ΔΗΜΗΤΡΙΟC.

Túlzásnak kell tehát minősítenünk az ilyen nyilatkozatot: „Kétségtelennek tartom, hogy a kérdéseskét betű nem Δ'C, hanem Α'C.”⁹ Inkább azt mondanám, hogy a vitás első betűt lehet egyenlő jogosultsággal Δ-nek is, meg Α-nak is olvasni, fenntartva természetesen a fentiek alapján azt a megállapítást, hogy az utána

⁷ V. ö. Larfeld: Griechische Epigraphik.⁵ München, 1914. 278. I. L. még teljesebben Larfeld: Handbuch der griech. Epigraphik II, 2, 517.

⁸ V. ö. például Laurent: Sceaux byzantins, B. Z. 33 (1933) Taf. III.-n közölt feliratok (8—11. sz.) hasonmásait.

⁹ Moravcsik i. m. 139. I.

következő ' csak a rövidítés jele lehet. Ha Δ -nek vesszük, akkor a rövidítés legkézenfekvőbb megoldása az lenne, aminek régebben általában olvasták: $\delta\epsilon\sigma\pi\acute{o}\tau\eta\varsigma$. E szónak ΔC alakban való rövidítése elő is fordul X. Konstantin Dukas császár (1059—1067) egy, a firenzei múzeumban őrzött aranyérmén¹⁰ s így epigrafikai szempontból kétség sem férhet hozzá sem elvi, sem gyakorlati alapon, hogy ez az olvasás lehetséges. Minthogy a szóbanforgó felirat tenorja ($\Gamma\epsilon\omega\beta\iota\tau\acute{\zeta}\ \Delta\prime\text{C}\ \Pi\iota\sigma\tau\omicron\varsigma\ \kappa\rho\acute{\alpha}\lambda\eta\kappa\ \tau\omicron\upsilon\pi\kappa\iota\alpha\kappa$) szerint e szóban valamilyen méltóságnevet¹¹ kell keresnünk, elvileg nem volna lehetetlen itt egy $\delta(\iota\sigma\upsilon\pi\alpha\tau\omicron)\varsigma$, vagy $\delta(\omicron\mu\acute{\epsilon}\sigma\tau\iota\kappa\omicron)\varsigma$, vagy $\delta(\rho\omicron\upsilon\gamma\gamma\acute{\alpha}\rho\iota\omicron)\varsigma$ -féle rövidítésre gondolnunk, vagy pedig, ha az első betűt A-nak olvassuk, gondolhatnánk egy $\acute{\alpha}(\nu\theta\acute{\upsilon}\pi\alpha\tau\omicron)\varsigma$ olvasásra is, amely méltóság a régi római proconsuli címnek a továbbvitele s természeténél fogva gyakran szokták a bizánci császárok idegen fejedelmeknek adományozni. Így például a délszláv Michael, Zachlumia fejedelme, aki Symeon cár halála után kibékült a bizánci udvarral, onnan az $\acute{\alpha}\nu\theta\acute{\upsilon}\pi\alpha\tau\omicron\varsigma$ és $\pi\alpha\tau\rho\iota\kappa\iota\omicron\varsigma$ kettős méltóságát kapta 940 körül (v. ö. Konst. Porph. de imp. adm. p. 160. B.). Nemkülönböztetve Theophilos császár (829—842) Ashod ibériai fejedelmet tüntette ki ugyanezzel a kettős címmel, amint St. Asolik örmény történetíró (II, 6, p. 171 trans. Dulaurier, v. ö. Marquart, Osteurop. u. ostasiat. Streifzüge 421.) feljegyezte.

Azonban ha az epigrafikai és történeti analógiák csábíthatnának is bennünket a $\mu\iota\Delta\prime\text{C}$ -ünknek a fenti méltóságnevek egyikeivel, vagy másikkal való feloldására, van egy fontos körülmény, amely imperative tiltja azt, hogy bármelyikre is gondoljunk az egyetlen $\delta\epsilon\sigma\pi\acute{o}\tau\eta\varsigma$ kivételével. Géza fején ugyanis a koronán levő kép szerint korona ($\sigma\tau\acute{\epsilon}\phi\alpha\upsilon\omicron\varsigma$) van, ez a dísz pedig az ő korában csupán a két legfőbb méltóságot illette meg a bizánci udvarban, úgymint a $\delta\epsilon\sigma\pi\acute{o}\tau\eta\varsigma$ -t és a $\kappa\alpha\iota\sigma\alpha\rho$ -t. Az utánuk következő rangban levő $\nu\alpha\beta\epsilon\lambda\iota\sigma\mu\omicron\varsigma$ -t még Theophanes szerint (I, 444, 4 de Boor) megkoronázták ugyan a VIII. században, de később ezt a jelvényét elveszítette, mert sem Konst. Porph. (de cer. I, 712 B), sem Philotheos (Klet. 135. ed. Bury) nem tudnak róla, hogy a nobilest must megilletné a korona, sőt egészen más jelvényeket említenek

¹⁰ Közölve Mionnet: De la rareté et des prix des médailles romaines. Paris, 1827. II, 516. V. ö. Sabatier: Description générale des monnaies byzantines. Lpz., 1930. II. 166., ahol ezt a megjegyzést találjuk: ΔC (sans doute pour $\delta\epsilon\sigma\pi\acute{o}\tau\eta\varsigma$). Az a körülmény, hogy a rövidítési jel itt elmaradt, amint ez érmeiken gyakran megesik, nem lehet ok arra, hogy a feloldás helyességét kétségbevonjuk, még kevésbé az, hogy ez a rövidítés ritkán fordul elő. A $\delta\epsilon\sigma\pi\acute{o}\tau\eta\varsigma$ rövidítése minden más lehetséges variációban sűrűn használatos (l. Moravcsik i. m. 136. l.), de akkor kifogásolhatjuk-e ezt az egyet csak azért, mert ritkán jön elő?

¹¹ Azt a gondolatot, hogy itt a $\delta\omicron\upsilon\lambda\omicron\varsigma$ rövidítését kell keresnünk, már Koller: De sacra regni Ungariae corona, Quinqueecclesiis, 1800. 68. l. helyesen utasította vissza. Ilyen címzést még kifejezetten vazallusi viszonyban levő fejedelmekkel szemben sem használtak a bizánci császárok. (V. ö. Konst. Porph. de cer. I, 689—92.)

vele kapcsolatban. Minthogy Géza a koronán nem magyar királyi, hanem bizánci udvari ornátusban van ábrázolva, kétségtelen, hogy az ő udvari méltóságának megállapításánál csak olyan rangra gondolhatunk, mellyel a korona viselete összefér. Csupán kettő lévén ilyen (a δεσπότης és a καίσαρ), ezek közül kell választanunk. A választás nem nehéz, mert a καίσαρ nem lehet a Δ'C feloldása, bárhogy is olvassuk azt, tehát epigrafikailag lehetetlen. Marad tehát, mint egyedül lehetséges olvasás a δεσπότης, amely úgy epigrafikai, mint ikonografiai szempontból egyaránt kifogástalannak tűnik fel.

Most fölmerül a kérdés, hogy mit jelent a δεσπότης cím I. Géza magyar királyra vonatkoztatva? Többben azon a nézetben vannak, hogy a δεσπότης itt nem mint bizánci udvari méltoságnév van használva, hanem egyszerűen abban az értelemben: „úr“ (uralkodó, illetve egyeduralkodó).¹² Koller itt felhozza párhuzamképen Roger szicíliai király okleveleken található aláírását: 'Ρογέριος ἐν Χριστῷ δεσπότης.¹³ Nem tekintve azonban azt, hogy különbséget kell tennünk a között a címzés között, melyet valamely uralkodó maga ad magának és a között, ahogyan a bizánci császár őt nevezi, Roger ábrázolásaiából kitűnik, hogy ő magát a bizánci császárokkal egyenrangú abszolút uralkodónak tekintette. A palermói Martorana-templomban van egy mozaikkép, mely Roger koronázását ábrázolja.¹⁴ Maga Krisztus teszi Roger fejére a koronát, mely teljesen olyan, mint a bizánci császároké (például a Dukas Mihályé a magyar szent koronán) s Roger egyébként is „en costume de basileus byzantin“ van ábrázolva, amint Diehl nagyon helyesen mondja. No de a Dukas-féle koronán nagy különbség van téve a bizánci császár és a magyar király között nem csupán az elhelyezésben, mely szerint a császár képe ki van emelve a magyar király fölött, hanem a koronában és a ruházatban is, melyek sok tekintetben elütnek a császárétól az utóbbi fölénye mellett. Mindez arra mutat, hogy a Géza címében előforduló δεσπότης szót nem lehet úgy értelmezni, ahogy ezt Roger magára érti s ahogyan a bizánci császárok is alkalmazták saját magukra, vagyis abszolút uralkodói értelemben. Ezen oknál fogva el kell ejtenünk Koller másik párhuzamát is,¹⁵ mely a türk chagánnak Maurikios császárhoz intézett levelében található címzésére vonatkozik: ὁ Χαγάνος ὁ μέγας δεσπότης ἐπτά γενεῶν καὶ κύριος κλιμάτων τῆς οἰκουμένης ἐπτά.¹⁶ Itt a khán igazi keleti deszpótának, korlátlan egyeduralkodónak s így a bizánci császárokkal legalább is egyenrangúnak minősíti magát, mely minősítés a Dukas-féle korona képeiből a magyar király közjogi helyzetére nézve lezűrhető felfogással — amint láttuk — nem fér össze. Nem

¹² Ipolyi i. m. 149. l. Pauler i. m. I, 133.

¹³ I. m. 68.

¹⁴ Közölve Diehl: Manuel d'art byzantin.² Paris, 1926, II, 553.

¹⁵ I. m. 70. l.

¹⁶ V. ö. Theophylaktos Simokattes VII, 7, 8. p. 257. ed de Boor.

marad más hátra, mint a δεσπότης-ban egy, a császárenál kisebb udvari cím, illetve méltóságot keresnünk. Itt azonban beleütközünk a legújabb felfogásba,¹⁷ mely adatok alapján állítja, hogy a XI. században a δεσπότης szó még a császár személyére volt lefoglalva s az udvari nyelvhasználatban egyet jelentett a βασιλεύς-szel és így teljesen kizártnak kell tartanunk azt, hogy a XI. század 70-es éveiben a magyar király Bizáncból a δεσπότης címet, illetve rangot kaphatta volna.

A probléma tehát az, hogy a δεσπότης jelenthetett-e a császári címen kívül másféle udvari rangot vagy méltóságot is a XI. század 70-es éveiben? Hogy erre a kérdésre világosságot deríthes-sünk, szükséges röviden végigtekintenen e cím változatos pályafutásán az egész bizánci történeten át.

A δεσπότης, illetve δέσποινα címet Justinianus császár vezeti be a bizánci udvarnál a βασιλεύς (imperator) és βασίλισσα (imperatrix) helyett, mint ezekkel teljesen egyenlő értékű s csakis a császárra és nejére alkalmazható megszólítást.¹⁸ Herakleios császár idejében ez a cím még ki van terjesztve a fiaira is „császári fenség” értelemben. Ekkor még csak cím volt, de mint ilyen, a legmagasabb a bizánci udvarban. Nem jelentett udvari tisztséget (ἀξία, ἀξίωμα, ὀφφίκιον), de e cím viselői rendszerint megkapták a legmagasabb udvari tisztségeket (καῖσαρ, ναυβελίσσιμος), sőt előléphettek társcsászárrá, βασιλεύς-szé is. Herakleios például a legidősebb, Eudokiától származó fiát, Konstantinost már egy éves korában megkoronáztatta βασιλεύς-szé (kit az acclamatióknak az „auguste” megszólítással illettek),¹⁹ később második fiát, Herakleioszt is előléptette βασιλεύς-szé (ki azelőtt καῖσαρ volt), ugyanakkor pedig az így megüresedett καῖσαρ-i tisztre harmadik fiát, Dávidot vitte előre. A negyedik és legkisebb fiú, Martinos a ναυβελίσσιμος tisztét viselte. Összes fiait azonban egyaránt megillette a δεσπότης cím még a βασιλεύς-szé való előlépés után is, hiszen maga a császár is viselte állandóan ezt a címet.²⁰ Tudomásom szerint az első eset, amikor ezt a címet a császár

¹⁷ Moravcsik i. m. 138. l.

¹⁸ Prokopios, Anekdota c. 30. p. 185, ed. Haury: καὶ παλαὶ μὲν οἱ τῷ βασιλεῖ εὐγγενομένοι αὐτόν τε βασιλέα καὶ τὴν γυναῖκα βασιλίδα ἐκάδουν, ἀρχόντων τε τῶν λοιπῶν ἕκαστον ὅπη αὐτῷ ἀξιώματος περὶ τὰ παρόντα ἔχοι. ἦν δέ τις τούτου ὀποτέρῳ ἐς λόγους εὐμμίεας βασιλέως ἢ βασιλίδος ἐπιμνησθεῖν, ἀλλ' οὐ δεσπότην τε ἀποκαλοῖη καὶ δέσποιναν, ἢ καὶ μὴ δούλους τῶν τινος ἀρχόντων ὀνομάζειν πειρωῖτο, τοσοῦτος δὴ ἀμαθῆς τε καὶ τὴν γλῶτταν ἀκόλαστος ἐδόκει εἶναι, καὶ ἄτε ἡμαρτηκῶς τὰ πικρότατα καὶ ὕβρις ἐς οὓς ἥκιστα ἔχρην ἐνθύνδε ἀπῆει.

¹⁹ Theophanes Chron. p. 300 v. 8—15. ed. de Boor.

²⁰ V. ö. Const. Porphyrog. de cerim. II. 27—29, p. 627—30. ed. Bonn. καὶ ὁ μὲν πατριάρχης εἰσῆλθεν πρὸς τὸν βασιλέα, παρόντος καὶ Κωνσταντίνου δεσπότης τοῦ αὐτοῦ γνησίου ἀδελφοῦ. ἢ δὲ εὐχῆ ἔγενετο ἐν τῷ ἀγίῳ Στεφάνῳ τῆς Δάφνης, καὶ ἐπήρθη, ὅπερ ἐφόρει καμελαύκιον ὁ καῖσαρ, ἀπὸ τῆς κεφαλῆς αὐτοῦ, καὶ περιετέθη αὐτῷ ὁ βασιλικὸς στέφανος, Δαβὶδ δὲ τῷ δεσπότη ἑτέρας εὐχῆς γενομένης, ἀνήγαγεν εἰς τὴν τοῦ καῖσαρος αἶψαν, ἐπιθεὶς αὐτῷ τὸ αὐτὸ καμελαύκιον, κτλ. — καὶ ἐξῆλθεν μετ' αὐτοῦ Κωνσταντίνος ὁ δεσπότης, φορῶν χλανίδιον, καὶ Ἡράκλειος ὁ δεσπότης καὶ υἱὸς αὐτοῦ κτλ. — Fontos itt annak a megállapítása, hogy nem csupán azok a fiuk (Konstantinos és Herakleios), akik társcsászárok lettek, hanem Dávid

távolabbi rokonaira is kiterjesztették, a Michael Kalaphates (1041—42) idejéből való, aki a nagybátyját, Joannest, kinek a trónját köszönhette, nevezte ki δεσπότης-nek. Zonaras III. p. 607. ed. Bonn. erről a kinevezésről a következőképp emlékszik meg: „ἐπί τινος βραχίστας ἡμέρας δεσπότην τὸν θεῖον ὀνομάζων καὶ συνθωκοῦν αὐτῷ ἀξίων καὶ πάντα ἐπ' ἐκείνῳ τιθεμένος εἶτα ὑφῆρει τὴ τῆς τιμῆς, εἶτα οὐκ ἦν αὐτῷ πειθῆμος ἐν τοῖς πλείοσι καὶ ἄλλοτε ἄλλο τι πρὸς τὸν θεῖον ὑποκνίζον αὐτὸν ἐνεδείκνυτο.“ Ebből a szövegből egészen világos, hogy itt a δεσποτεία mint magas udvari méltóság (τιμῆ) van felfogva, melynek többféle praerogatívái is voltak s melyre a császár a nagybátyját kinevezte (ὀνομάζων), de csakhamar ezen tettét megbánva, fokozatosan csökkentette e méltósággal járó meg-tiszteltetéseket. Joannest ugyanis, aki szerzetes és eunuch volt egy-szerre, még a megelőző császár, aki neki testvére volt, kinevezte ὀρφανοτρόφος-nak, a konstantinápolyi nagy árvaház igazgatójának. Ez a hivatal császári ediktummal történő kinevezés útján tölthetett be s ha Zonaras ezt (III, 593: ὁ δὲ αὐτίκα γράφει τῷ ἀδελφῷ Ἰωάννῃ τῷ ἑκτομίᾳ, ὀρφανοτρόφῳ ὀνομασθέντι κτλ.) ugyanazzal a szóval jelzi, mint a fentebbi helyen a δεσπότης-i kinevezést, semmi kétségünk sem lehet aziránt, hogy Joannesnél a δεσποτεία nem csupán egyszerű címet vagy megszólítást jelentett, hanem kinevezésen alapuló magas udvari méltóság volt, több-féle díszes privilégiummal, melyek közül egyet, a legfontosabbat, meg is említi Zonaras, midőn azt mondja, hogy együtt ült (συνθωκοῦν) a császárral az udvari cerimoniákon.²¹ Ez pedig nem kis dolog volt, mert csak az augustának, a társcsászárnak, a császár fiainak, a patriarchának

is, ki a nobilissimus rangról lépett elő a καίσαρ-ira, viselte ezt a címet, úgyszintén Martinos is, ki Dávid után lett nobilissimus.

²¹ Psellos előadása szerint, melyből Zonaras is merített, — úgy látszik, — hogy Joannest még a megelőző császár, IV. Mihály (1034—41) tette meg δεσπότης-nek. Ez kitűnik egyfelől abból, hogy Psellos ismételten úgy nyilatkozik Joannesről, mint a ki vállain hordozta az egész birodalom kormányzásának terhét (τὸν Ῥωμαϊκὸν ἐπιπεφῶρτισται ἄξιοι Psellos I, 66, c. XIV. Ren. τὸ εὐμπαῖν κράτος τηρικαῦτα διψκει uo. I, 86; c. II.), ennek megfelelően életét is nagy fénnel igyekezett berendezni s császáriás külsőségek között intézte a dolgokat (ἐβούλετο μὲν νῦν μεγαλοπρεπέστερον διαζῆν καὶ βασιλικώτερον τῶν πραγμάτων ἀντέχεσθαι (uo. c. XIII.) s a kit Michael Kalaphates már caesar korában (tehát császársága előtt) δεσπότης-nak címzett s maga fölött állónak ismert el (ἐκ τοῦ ἐλάττονος προσφερόμενος καὶ δεσπότην ἀνακαλῶν uo. I, 71; c. XXVIII.), trónralépésekor pedig valamint Zoe császárnőnek (ἡ βασίλισ, ἡ ἐμῆ δεσπότης), úgy Joannesnek is meghagyta régi címzését és praerogatíváit („ὁ ἐμὸς, γὰρ φησι, δεσπότης“, καὶ θρόνον ἐδίδου ἐγγύς καθέζεσθαι, καὶ νεῦμα ἐζήτει παρ' ἐκείνου λαβεῖν εἰ λαλεῖν βούλοιο Psellos I, 88; c. V—VI.). Később azonban már nem adta meg a neki méltóságánál fogva kijáró tiszteletet, sőt a dolgok intézésében sem hallgatott rá (τοιγαροῦν ἐντευθεν οὐ μόνον οὐδὲν τῆς προσηκούσης αὐτῷ τιμῆς ἐνεμεν, ἀλλὰ καὶ περὶ τῶν πρακτέων δημφισβῆται uo. I, 93; c. XII.) Nyilvánvaló, hogy annak a nagy hatalomnak, amelyet Joannes, mint a császár helyettese s a birodalom tényleges kormányzója gyakorolt, az ὀρφανοτρόφος nem volt megfelelő cím; e mellett kellett lenni egy másik, császárhelyettesi funkciójának megfelelő címének is és ez volt a δεσπότης, mely kétségkívül ez esetben több volt egyszerű udvariassági megszólításnál (ὦ δεσποτά μου, pl. egyházi méltóságok megszólításánál), mivel a szertartásoknál a császár mellett trónuson való ülés járt vele, melyet később a császár tőle megvont.

és a *καῖσαρ*-nak volt fenntartva. Az ez után következő legnagyobbbrangú méltóság, a *νωβελίσσιμος*, már nem ült, hanem állott a cerimoniákon, úgyszintén a többi összes patriciusi vagy hasonló rangban levő udvari előkelőségek is.²² Zonaras terminológiája szerint a *τιμῆ* szó is udvari méltóságot jelent; mikor megemlékszik arról, hogy Kalaphates fiatalab-bik nagybátyját, Konstantinost nobilissimusszá nevezte ki, ezt a kifeje-zést használja: *ἐτίμησεν νωβελίσσιμον*.²³ A *δεσποτεία* azonban ekkor még olyan *rendkívüli* udvari méltóságnak tekintetett, mely nem volt beillesztve a hivatalos ranglétrába. Ezt onnan tudjuk, hogy I. Alexios Komnenos (1081—1118) császár, amidőn újra rendezte az udvari tiszt-ségeket, a *καῖσαρ*-nál magasabb rangot akarván teremteni, ezt nem a régi despotesi méltóság rangsorbaillesztésével tette meg, hanem egy új rangot csinált (*σεβαστοκράτωρ*), amely a ranglétra legtetefjére került.²⁴ A despotesi rang azonban ezáltal csak nem tűnt el. Manuel Komnenos alatt újra felbukkan a *δεσπότης* s ezúttal éppen a magyar Béla herceg (a későbbi III. Béla magyar király) az, kit Manuel ezzel a ranggal ki-tüntet, amidőn egyidejűleg eljegyzi vele leányát s utódjául jelöli ki a császári trónon.²⁵ Itt már a prezumtív trónörököst, vagyis a császár után következő legmagasabb rangot jelenti, akinek *προσκύνησις* jár,²⁶ a hódolat azon szertartásos formája, mely a bizánci udvarban csak a legnagyobb rangúaknak a *καῖσαρ*-ig bezárólag járt ki, tehát ugyanazok-nak, akiknek — amint fentebb láttuk — a császárral együtt való ülés a cerimoniákon meg volt engedve. Ebből kitűnik, hogy a despotesi méltóság Kalaphates alatt nem volt kisebb, mint Manuel idejében, hanem ugyanazokkal a praerogatívákkal volt felruházva, kivéve a prezumtív trónörökösséget, ami azonban nem a *δεσποτεία* szükségképeni attribútuma volt, hanem annak a folyománya, hogy Béla herceg Manuel császár leányának jegyesévé lett. Mindezek ellenére a *δεσποτεία* még ekkor is *rendkívüli*, azaz rangsoron kívül álló méltóság volt. Ezt abból következtethetjük, hogy Manuel Bélát, amikor fia születése után leánya-

²² Const. Porph. de cerim. I, 43, p. 225 B: *καὶ ὅτε πληρωθῆ ἡ εὐφημία, εἰσέρχονται οἱ δεσπῶται μετὰ τοῦ πατριάρχου καὶ τοῦ καίσαρος εἰς τὸ τρικλίνιον τῶν ἰθακουβίτων, καὶ καθέζονται, καὶ ἐπιτελεῖται ἡ προσκύνησις.* uo. I, 44, p. 228: *καὶ προσκυνοῦσι τοὺς πόδας καὶ τὰ δύο γόνατα τοῦ μεγάλου δεσπότη, ὁμοίως καὶ τοῦ μικροῦ, καὶ προσκυνοῦσιν ἕν γόνατον τοῦ ἐκ δεξιῶν καίσαρος, καὶ ἕν τοῦ ἐξ εὐωνύμου, τοῦ δὲ ἐστῶτος νωβελήσιμου φιλοῦσι τὴν χεῖρα κτλ.* uo. p. 229: *ὁ νωβελήσιμος . . . στέφανον δὲ οὐ περιτίθεται, οὔτε μὴν προσκυνεῖται, ὡς ὁ καῖσαρ, ὑπὸ τῶν ἀρχόντων.*

²³ I, m. p. 607, v. 12. ugyanígy p. 605, v. 7: *βασιλεὺς Μιχαὴλ Καίσαρα τοῦτον ἐτίμησεν s másutt is, pl. p. 731, v. 12: εἶτα ὁ μὲν Ἀλέξιος βασιλικὸν ἀναδείξει διάδημα, τῷ δ' Ἰσαακίῳ τὰ δευτερεῖα νενέμηνται τῆς τιμῆς, καινοῦ αὐτῷ ἐπιφημισθέντος ὀνόματος ἰσεβαστοκράτωρ γὰρ ἐπεκλήθη καὶ ὑπερεῖχε τοῦ Καίσαρος.*

²⁴ V. ö. Zonaras fentebb idézett helyét, továbbá Anna Comnena III. 4, t. I. p. 107 B. Kodinos de off. c. II. p. 7 B.

²⁵ Kinnamos p. 215 B: *ὁ τε παῖς Ἀλέξιος ἤδη μετωνομάσθη καὶ δεσπότης ἀνεβοήθη.*

²⁶ Niketas Akominatos p. 179 B: *ὁ Μανουὴλ . . . ὄρκους πάντας κατενεπέδωσεν μετὰ τὸν αὐτοῦ μόνον αὐτὴν τε τὴν Μαρίαν καὶ τὸν μνήστορα ταύτης Ἀλέξιον, ὅς, ὡς εἰρήκαμεν, ἔξ Οὐγγρίας ὤρμητο, κληρονόμος τῆς οἰκείας ἔχειν ἀρχῆς καὶ ὡς Ρωμαίων ἀναεὶ σφίσι καθυπέκειν καὶ προσκυνεῖν. Hasonló προσκύνησις-t rendelt volt II. Justinianus Tervel bolgár khán tiszteletére, kit Caesarrá léptetett elő, v. ö. Niceph. p. 42. ed. de Boor.*

val való jegyességét felbontja, *καῖσαρ*-rá teszi meg,²⁷ ami súlyos lefokozást jelentett volna akkor, ha a *despotes* a hivatalos rangsorban is előtte állott volna *ακαῖσαρ*-nak. De éppen azért, mert ez a hivatalos ranglétrán kívül, vagy mondjuk helyesebben: felül állott, lehetőleg elkerülni Béla esetében a formális degradációt, ami bizonyára nem állhatott szándékában és érdekében Manuelnek, aki ekkor már sejtette, hogy Bélából magyar király lesz s számított az ő szövetségi hűségére. III. Béla tehát a bizánci *καῖσαρ*-i méltósággal tarsolyában lépett a magyar trónra s Manuelnek és Bizáncnak igazi magyar becsülettel kitartó, jó barátja maradt mindvégig s sohasem érezte, hogy a *δεσπότης*-ből *καῖσαρ*-ra való átminősítését degradálásnak tekintette volna. Pedig a prezumtív trónörökösség csak a *δεσπότης*-i méltósággal társulhatott, a *καῖσαρ*-éval nem ebben az időben, mert felette állott még a rangsorban is a *σεβαστοκράτωρ*. Tehát megállapíthatjuk, hogy — ha a hivatalos formák szerint nem is — de ténylegesen mégis nagyobb rangot kapott I. Géza a bizánci császártól, mint amilyennel III. Béla a bizánci udvart elhagyta.

Hasonló értelemben alkalmazza ezt a rangot III. Alexios Angelos császár (1195—1203), ki Irene nevű leányát, illetve ennek férjét akarván megtenni örökösének, leányát vörös sarukkal (császári viselet) tüntette ki s ennek férjét, Alexios Palaiologost *despotesszé* tette,²⁸ ami tehát, mint trónörökösi méltóság, nyomban a császár, császárné és társ-császár után következett. Ugyanígy járt el Joannes Dukas Vatatzes császár is (1222—55), ki leányát eljegyezte Michael epirosi és thessaliáit fejedelem fiával, Nikephorossal s őt, valamint félreértések elkerülése végett apját is *despotesi* rangra emelte.²⁹ A *δεσπότης*, bár határozottan udvari méltóságot (*ἀξιωμα*) jelentett, mégsem ekkor, hanem valamivel később került be a hivatalos rangsorba. Ez VIII. Michael Palaiologos (1259—82) alatt történt meg, akit, mint a gyermek Joannes Laskaris császár gyámját, saját kívánságára léptettek elő *despotesszé*, mely közvetlen lépcső volt számára a császári trónra való felhágásához.³⁰ *Despotes* korában a *sebastokrator* tisztet testvére, János viselte, mialatt féltestvére, Kon-

²⁷ Kinnamos p. 287 B: ἐτύχανε δὲ ὁ Βελας εἰς γαμβρὸν τῷ βασιλεῖ ἀφορισθεῖς πρότερον, ὡς ἐν τοῖς ἐμπροσθέν μοι ἐρρήθη. νόμου δὲ ευγενείας ἐμποδῶν αὐτῷ γεγονότος, τὴν Αὐγούστης ἔγνηεν ἀδελφὴν. *καῖσαρ* δὲ διὰ τοῦτο ἀναρρηθεῖς ἀξιωματῶν ἐν Βυζαντίῳ τηνικαθε ἐκρατίστευε μεγιστάνων. ῥῆγα τοῖνον αὐτὸν ἀνεπιπὼν ἐπὶ Οὐννικῆς σὺν τῇ γυναικὶ ἐπεμψεν κτλ. Nem szabad betű szerint vennünk azt, a mit itt K. mond a *καῖσαρ*-nak az azon korbéli udvari méltóságok közti elsőségéről, hiszen — a *despotest* nem számítva — már I. Alexios óta fölötte állt a *sebastokrator*. Manuel idejében az ő két idősebb testvére, Andronikos és Iszák viselte a *sebastokrator* tisztet (l. a Du Cange készítette családfát a Kinnamoskiadás végén), viszont Manuel sógora Rogerios már az ő trónralépése előtt *caesar* lett (v. ö. Kinn. p. 122. 178), tehát ezek mind megelőzték Bélát rangban, mint *caesart*. Hasonló túlzással nevezi a császár után következő legmagasabb rangnak Nikephoros pátriárka a *κουροπαλάτης*-t (Brev. p. 7, v. 4. ed. de Boor), mely valójában a nobilissimus után sorakozott.

²⁸ Phrantzes I, 1, p. 6. B. . . . (Ἀλέσιον Παλαιολόγον) *δεσπότην* τετίμηκε.

²⁹ Nikeph. Gregoras I, 49. B: ἐτέτιμηκε μόντοι ὁ βασιλεὺς ἐκατέρους τῷ *δεσποτικῷ* ἀξιωματι διὰ τὰς τοῦ κήδους μνηστείας κτλ.

³⁰ Nikeph. Greg. I, 71. B: τὸ τοῦ *δεσπότηου* ἀξίωμα δέχεται παρὰ τοῦ πατριάρχου καὶ τοῦ υἱοῦ τοῦ βασιλέως.

stantinos kaisar volt, Alexios Strategopulos pedig μέγας δομέστικός.³¹ Rövid idő múlva császárrá koronázása után a megüresedett despotesi méltóságra Joannest, a testvérét lépteti elő, Konstantinos Sebastokrator, Alexios Strategopulos pedig kaisar lesz.³² Itt már világosan látható a hivatalos sorrend: despotes, Sebastokrator, kaisar. A δεσπότης tehát most már határozottan és félreérthetetlenül az összes udvari méltóságok élére került s így is maradt a bizánci császárság egész hátralevő idejében.³³ Ugyanilyen sorrendben veszi át és alkalmazza ezeket a méltóságokat a szerb udvarban Dusán cár a XIV. században.³⁴ Ezt a címet kapják a bizánci császárság területén alakult önálló fejedelemségek, illetve tartományok (Epirus, Aetolia, Peloponnesos) fejei.

A despotesi cím pályafutásának áttekintéséből a következő tanulságokat vonhatjuk le. Ez a cím, mely eleinte kizárólag császári titulus volt s mindvégig meg is maradt annak, fokozatosan kiterjesztetett a császár fiaira, majd távolabbi rokonaira is (nagybácsi, testvér, vő stb.) s egyúttal jó eszköznek bizonyult a hivatalos ranglista megkerülésére olyan esetekben, mikor a legmagasabb udvari rangok be voltak töltve s valakit elébe kellett tenni a legnagyobb rangúaknak.³⁵ A despotes cím, mint a császári család tagjainak összefoglaló, egyetemes titulusa, erre a műveletre kiválóan alkalmas volt. Így a gyakorlatban több ízben elébe került az összes udvari rangfokokozatoknak, mint *rendkívüli* (rangsoron kívül álló), legmagasabb udvari cím (τιμή) a császár után s ennek a következményét vonta le Michael Palaiologos császár a XIII. század közepén, mikor beiktatta legelső helyre az udvari rangfokokozatok hivatalos sorába.

Most már megfelelően arra az előbb fölvetett kérdésre, hogy mit jelentett a δεσπότης a császári tituluson kívül a XI. század 70-es éveiben? Amint láttuk, ez már abban az időben olyan

³¹ Nikeph. Greg. I, 72. B.

³² Nikeph. Greg. I, 79. B.

³³ Amidőn a XIV. században Kantakuzenos János és Anna császárné versengtek a hatalomért, mindkettő meg akarta nyerni Momčilo szerb bandavezért szövetségesül. Kantakuzenos Sebastokratorra nevezi ki, Anna pedig a despotesi méltóságot kínálja neki (v. ö. Kantak. II. 432 B.), Momčilo a kettő közül többre becsüli a despotesit (Kantak. II, 433 B.), v. ö. még Nik. Greg. II, 704.

³⁴ Jireček: Geschichte der Serben I, 388.

³⁵ Ez a szokás azután sem tűnt el a bizánci udvarból, hogy a despotes a rangsorba beillesztetvén, többé már nem volt alkalmas ilyen megkerülési manőverek végzésére. Mindjárt az a császár (Michael Palaiologos), aki a despoteset rangsorozta, a rangsor megkerülésére egy új, rangsoron kívül álló, anonym méltóságot alapított a legidősebb fia számára, mely fölötte állt a despotesnek is, amint Kantakuzenos mondja: „ἐπεὶ δὲ ἦν ἐν Βυζαντίῳ (ὁ Καντακουζηνός), ἐκείνον μὲν (τὸν υἱὸν Μανουήλ) καὶ τὸν γαμβρὸν δοῦκα τὸν Νικηφόρον δεσπότης ἀπεδείκνυ. Ματθαῖον δὲ τὸν πρεσβύτερον υἱὸν ἀξίας μὲν οὐδεμιάς ὀνομασίῃ ἤξειου, τιμὴν δὲ παρεῖχε τὴν ὑπὲρ δεσπότης, ὡς εὐθύς εἶναι μετὰ βασιλέα, ἦν ὁ πρῶτος τῶν Παλαιολόγων βασιλέων Μιχαὴλ ἐκαινοτόμησεν ἐπὶ υἱῷ Κωνσταντίῳ τῷ Πορφυρογεννήτῳ, ἢ ἐδόκει πλέον τι τῆς τῶν δεσποτῶν ἀξίας ἔχειν.“ (Hist. IV, 5; t. III. p. 33. B.)

rendkívüli udvari címet is jelentett, melyet a császárok a császári család valamely tagjának, közeli vagy távolabbi rokonának adományoztak legmagasabb kitüntetésként, amely a császár és a társcsászárok után következő első helyet jelentette a bizánci udvarban.

Gézának a despotesi ranggal való kitüntetése tehát csakis azon az alapon történhetett, hogy őt valamiképpen a bizánci császári családhoz tartozónak tekintették. Béla herceg is, aki ezt a rangot néhány évtizeddel később megkapta, kettős rokonság szálaival volt Mánuel császár személyéhez fűzve. Egyfelől unokaöccse volt Mánuelnek, Szent László király unokájának, másfelől a császár leánya eljegyzésével leendő veje és prezumtív trónörökös lett egyszerre. Géza a bizánci udvarból kapott feleséget egy főrangú nő személyében, aki az előkelő Synadenos-család tagja volt s egyúttal unokahúga Nikephoros Botaneiatesnek,³⁶ aki Dukas Mihály császársága alatt katonai kormányzó és kuro-palates volt (magas udvari rang, mely a nobilissimus után következett) s Dukas Mihály után bizánci császár lett. Botaneiates vérbeli katonai családból származott, mely eredetét Nikephoros Phokas (963—69) császáron át a Phokas-családdal s még ezen is túlmenően a régi római Fabiusok nemzetségével kapcsolta össze. Nagyatya és atyja Bulgáriában teljesítettek értékes katonai szolgálatokat, majd atyja a Kaukázus mellékére került Abasgia pacifikálása céljából. Ő maga is Bulgáriában kezdte katonai pályafutását, hol Paristrion tartomány egyik parancsnoka lett s harc közben kún fogságba is került, honnan kiszabadulva, Kis-Azsiában a szeldsukok elleni harcokban nyert fontos katonai megbízatást.³⁷ A bizánci udvarban szavának nagy súlya volt; azon nagy befolyásánál fogva, melyet Dukas Mihályra a saját beismerése alapján gyakorolt, lehet mondani, hogy Dukas alatt is ő volt Bizánc politikájának egyik legfőbb irányítója.³⁸ Lehetetlen észre nem vennünk, hogy Géza és Synadene házasságának létrejötte is minden jel szerint az ő közbenjárásának köszönhető. Mint olyan család sarja, amelynek tagjai (őt magát is beleértve) az egész XI. század folyamán állandóan parancsnokoltak Bulgária dunamelléki városaiban, bizonyára régi családi összeköttetés révén jutott a magyar hercegekkel szorosabb viszonyba. Maga Nikephoros 1065-ben és az azt megelőző évek-

³⁶ Skylitzes p. 743 B: δέδωκε δὲ καὶ τὴν ἀνεψιῶν αὐτοῦ ὁ βασιλεὺς τὴν Συναδηνήν, θυγατέρα οὖσαν Θεοδούλου τοῦ Συναδηνοῦ, τῷ κρᾶτῃ Οὐγγαρίᾳ εἰς γυναικα, οὗ καὶ τελευτήσαντος αὐθις εἰς τὸ Βυζάντιον ὑπέστρεψε. Ez a híradás abból az időből származik, mikor Botaneiates már császár volt (1078—81), de hogy Synadene férjhez adása előbb történt, az kitűnik abból, hogy Géza már 1077-ben meghalt. A szöveg szerint is kétségtelenül Botaneiates hozta létre e házasságot.

³⁷ V. ö. Michael Attaleiates p. 212. sk. lk. B. Zonaras III, 715 B.

³⁸ V. ö. Michael Dukas levelét Botaneiateshez, melyet detronizációja után írt utódjához, közölve Psellos Chronogr. II, 182—5 ed. Renauld, Paris, 1928.

ben az Alduna mellékén a bolgár határon parancsnokolt,³⁹ tehát abban az időben, amikor Géza herceg Salamon királlyal kibékülve, 1064-ben megkapta az ország keleti részét, mint duca-tust. Ezen idő alatt mélyülhetett el kettejük között a bizonyára családi tradíciókon alapuló, jó viszony, mely később a Géza—Synadene házassághoz vezetett. Ez magyarázza meg azt a bizalmat, melyet a Belgrád 1071-i ostrománál elfogott görög őrség Niketas vezérével együtt Gézába helyezett, neki és nem Salamon királynak adva meg magát. Ez magyarázza meg, hogy Géza a Salamonnal való osztozkodásnál pártját fogta a kapitulált görögöknek s nemcsak ezeket, hanem általában összes görög foglyait szabadon bocsátá s hogy ezért a bizánci udvar őhozzá és nem Salamonhoz küldött hálálkodó békekövetséget. A következő évben (1072) véghezvitt Niš elleni hadjárat sima lefolyásán is érezhető a Géza jóindulata.⁴⁰ A Synadenevel való házassága kétséggkívül 1071 utáni időben történt, mert ebben az évben született Géza kisebbik fia, Almos, az ő első feleségétől, aki akkor még életben volt.⁴¹ Géza megkoronázása és a koronaküldés idejében (1074) már Synadene volt a neje, tehát a magyar királyné, mert a korona tanúsága szerint Géza ekkor már bizánci despotes volt s házasságának bizonyára jelentékeny szerepe volt e méltóság adományozásánál. Ezen házasság révén ugyanis Géza sógorságba került Bizánc legrégibb és leghatalmasabb arisztokrata családjaival, a Botaneiatesekkel, Synadenosokkal, Komnenosokkal és Dukasokkal, amelyek, hogy az összeházasodás révén számtalan szállal voltak egymáshoz fűzve, bizonyításra nem szorul.⁴² Így jutott távolabbi sógorsági viszonyba Dukas Mihály császárral is. De volt, illetve lehetett neki a császárral még egy más, ennél is szorosabb összeköttetése. Konstantinos Porphyrogenetos irodalmi hagyatékából tudjuk, hogy a bizánci császárok az idegen fejedelmek közül azokat, akikkel szorosabb viszonyt tartottak fenn, fogadott fiuknak, vagy fogadott testvé-
rüknek szokták címezni (görögül: πνευματικός υιός, illetve ἀδελφός)⁴³

³⁹ Zonaras III, 678—9 B.

⁴⁰ Chron. pictum Vindob. pp. 173—178. (Fontes dom. ed. Florianus t. II.)

⁴¹ Pauler: A magyar nemzet története I², 157.

⁴² Egy ilyen szálát említhetünk éppen Géza korából. Dukas Mihály vérrokonságban állott Alexios Komnenoszal, a későbbi császárral, mert mindkettő anyja a Dalassenos-családból származott, tehát unokatestvérek voltak. Viszont Alexios Komnenos unokahúgát elvette a Nikephoros Botaneiates unokaöccse, aki ilyenformán sógorsági viszonyba került Dukas Mihállyal. Ez a sógorság kiterjedt Géza feleségére, Synadene-re is, aki unokahúga volt Botaneiatesnek. V. ö. Anna Komnene I. 98, 20; I. 110, 18. és Du Cange családfáit a Kimnamos-kiadás végén. A bizánciak az unokatestvérek sógorságát is szoros rokonságnak tekintették. V. ö. Anna Komn. II, 246, 11.

⁴³ De cerim. I, 686—692 B. Eszerint πνευματικόν τέκνον címe volt Armenia főfejedelmének, Alania fejedelmének és a bolgár cárnak, viszont πνευματικός ἀδελφός címet kapott Saxonia, Bavaria, Gallia és

s ezt a címzést az illető címzett fejedelmek elfogadták és viszonzták is. Bár nem maradt ránk semmi Gézának a bizánci császárral folytatott levelezéséből, mégis az a körülmény, hogy Mánuel III. István magyar királyt, kivel pedig ellenséges viszonyban állott, ὡ ἐμὲ παῖ címzéssel illeti, arra mutat, hogy a bizánci udvar akkori terminológiája szerint a magyar királyokat is megillette a πνευματικὸς υἱός, vagy πνευματικὸν παιδίον megszólítás. A „fogadott fiú” és a „fogadott testvér” között volt némi árnyalati különbség, amint azt a császári kancellária gyakorlatából látjuk, megfelelően azon udvari szokásnak, mely a császár fiait elébe helyezte a testvéreinek és sógorainak a szertartásoknál.⁴⁴ I. Géza királyt tehát, ha királlyá választása előtt nyerte a despotesi méltóságot, mint a császár sógorát, ha pedig utána, akkor még ezenkívül mint a császár fogadott fiát is a császári családhoz tartozónak érezték Bizáncriban s így teljesen az akkori udvari szabályoknak megfelelőleg adományozták neki ezt a méltóságot. Könnyen meglehet azonban, hogy már herceg korában megkapta legalább is a „fogadott testvér” megszólítást a császártól, hiszen ducatusa révén már akkor önálló fejedelem volt.

Mielőtt tovább mennénk, foglalkoznunk kell azzal az ellenvetéssel, mely hangtani szempontból emel kifogást a Γεωβιττ

Germania királya, valamint a frank király is. A magyar fejedelmek ez időben (X. század közepe) még nem voltak a császár „fogadott fiaí”; levélcímük egyszerűen: πρὸς τοὺς ἀρχοντας τῶν Τούρκων. De már Manuel így szólítja meg III. István magyar királyt levelében: ὡ ἐμὲ παῖ (Kinnam. p. 217 B.), s ugyanazt a címet adja a szelcsuk szultánnak is: τὸ τῆς ἡμετέρας βασιλείας παιδίον ὁ Σουλτάν (u. o. p. 46 B.), tehát a pogányság nem volt akadály a annak, hogy őt is fogadott fiának nevezze. II. Lajos Basileios bizánci császárhoz ily címzéssel szokott írni: Ludovicus divina ordinante providentia Imperator Augustus Romanorum dilectissimo spiritualique fratri nostro Basilio — Imperatori Novae Romae (v. o. Du Cange: :Gloss. med. et inf. Graec. s. v. πνευματικὸς ἀδελφός.)

⁴⁴ Reiske a De cerimoniishez írt nagy tudományú s ma is nélkülözhetetlen kommentárjában (II, 808 B.) a πνευματικὸς υἱός-t „keresztfiú” értelemben fogja fel, ami, hogy mennyire nem lehet helyes, a szelcsuk szultán esete bizonyítja, akit mohamedán létére nem lehetett volna keresztfiúvá nyilvánítani. Ez a kifejezés tényleg jelent keresztfiút is és fogadott fiút is, itt azonban csak ez utóbbi értelmezés állhat meg. A fiúnak a testvért és a sógort megelőző elsőbbségét bizonyítja Kodinos (de off. c. 2. p. 6 B.) következő helye éppen a despotés-i rangot viselő rangsorolásával kapcsolatban: Δεσπότης, σημεῖωσι δτι οἱ τοῦ βασιλέως υἱοὶ οἱ δεσπῶται προΐστανται τῶν ἀδελφῶν καὶ τῶν γαμβρῶν τοῦ βασιλέως, δεσποτῶν καὶ αὐτῶν ὄντων. Ez a szabály nemcsak Kodinos korában (XIV. század), hanem régebben is érvényben volt; bizonyítja az, hogy — amint egészen természetes — a császárok mindig elébe helyezték fiaikat a testvéreiknek s sógoraiknak a trónöröklés kérdésében. Ezért akkor is téved Reiske (i. h.), ha a πνευματικὸς ἀδελφός-t, mint fejedelmeknek járó címet, elébe helyezi a πνευμ. υἱός-nak, az előbbi a császárral való egyenjogúság, utóbbi az alávetettség jegyének fogva fel. Nyilvánvaló, hogy mindkettő alacsonyabb rangot jelöl a császárnál; a disztinkció abban van, hogy mégis melyik áll közelebb a császárhoz. Kétségtelenül a πνευμ. υἱός.

δεσπότης olvasással szemben, arra hivatkozva, hogy a középgörög nyelvben legfennebb csak ν, ρ, σ, ξ, ψ κ, χ, λ, μ végű idegen személynévek állhattak meg görögös végződés nélkül, másfajta mássalhangzóra végződő nevek csak igen ritkán és olyan esetekben fordulnak elő, mikor az író maga is kétnyelvű és egyzersmind népies vulgaris nyelven ír.⁴⁵ A tényállás azonban itt az, hogy már az ógörög κοινή idejében főleg a Septuaginta és az Új-Testamentum szövegeinek erős hatása alatt, mely szövegek a sémi személynéveket eredeti alakjukban, tehát görögös végződés nélkül ültetik át, a görög fül hozzászokott az összes consonansokra való végzodésekhez s az egész bizánci irodalmon végig sűrűn találkozunk π, β, φ és τ, δ, θ, γ sőt néha még ζ és τζ-re végződő nevekkel is. Alljon itt néhány példa *Theophanesből*: Ἀδδδ (223, 10 de Boor), Ἀπτεκαζήζ (399, 5 not.), Θεβιθ (497, 7); *Konstantinos Porphyrogenetosból*: Χαλεπ (de imp. adm. 113, 23 B), Τικριτ (uo. 114, 3), Βαγδαδ (uo. 114, 8), Οδζ (uo. 164, 11), Μαντζικιερτ (uo. 194, 18 et passim), Ἐστιουνήζ (uo. 140, 11), Ἀζήδ (uo. 105, 9); *Kedrenosból*: Ἰωβ, Ἐλιφάζ, Βαλδαδ (I, 125, 3—4 B), Ὠγ (129, 7), Λώτ (129, 17), Γέθ (142, 20), Χάλεβ (146, 6), Ἀσάφ (159, 10), Χοράθ (176, 15), Ἰωαχάζ (185, 7), Ἀχάζ (189, 20), Ἰωσήφ (141, 6); *Zonarasból*: Ἰωναδάβ (I, 282, 20 B), Ἰωσαφάτ (I, 153, 10), Καάθ (I, 53 18), Μωάμεδ (III, 236, 1), Ἰωάχαζ (I, 186, 10), Ἐλιφάτζ (I, 64, 4), Φαλέγ (I, 33, 11); *Dukasból*: Ἐλιεζ (18, 16 B.), Χατζιαηβάτ (165, 16), Παγιαζήτ (165, 16 et passim), Ἰουσοῦφ (224, 10) stb. stb. Ezekből a példákból, melyeket tetszés szerint szaporíthatnánk úgy ez auctoronkon belül, mint azokon kívül is, eléggé kitűnik, hogy a mássalhangzós végződésnek az ógörög irodalmi nyelvben felállított szigorú szabályait, melyek alól egyes szórványos kivételeket a klasszikus korból is ismerünk,⁴⁶ már a κοινή idejében teljesen áttörte a főleg egyházi vonatkozású művekbe beözönlő idegen tulajdonnevek nagy tömege s a bizánci irodalomban megnyílik a kapu az összes mássalhangzókra való végzodések előtt. Ez nem csupán a vulgaris idiomában történik meg, hanem a mérsékeltebb irodalmi nyelvben is, mely középuton jár a népies és a pedánsul archaizáló magas stílus között. Ebben nem annyira a kétnyelvűségnek volt szerepe (hiszen a felhozott auctoronk közül talán csak az egy Dukasról állíthatnók, hogy kétnyelvű volt a szó teljes értelmében), hanem inkább annak a törekvésnek, hogy lehető híven (azaz görögösítés nélkül) adják vissza a tudomásukra jutó idegen neveket s e törekvésüket a szentírás szövegeinek az ógörög tulajdonnévi orthographiától teljesen elütő szokásai nagyban előmozdították. Nem találhatunk tehát semmi feltűnőt azon, hogy a korona feliratainak tervezője is, aki szemmeláthatólag nem tartozott a magas stílus követői közé,

⁴⁵ Moravcsik i. m. 140. 1

⁴⁶ V. ö. Kühner—Blass: Ausführliche Grammatik der griechischen Sprache I³ 258.

tőle telhető hűséggel akarván visszaadni a magyar király nevét, Γεωβιτζ-ot ír és nem Γεωβιτζᾶς-t, vagy Γεωβιτζης-t.⁴⁷

Géza despotés olyan magas rangot viselt a bizánci udvarban, melynél magasabb csak egy volt, a βασιλεύς, maga a császár. Ez teljes világgossággal kitűnik a korona feliratából és ábráiból is. Géza, mint uralkodó, a κρᾶλης (= király) címet viseli, melyet Bizáncban sohasem tekintetek egyenrangúnak a császárral, hanem kisebbnek. A császár képe a koronán fölébe van emelve a Gézáénak, valamivel nagyobb is s uralkodói jelvényei és ruházata is sokkal díszesebbek, mint a Gézáé. Ez csak természetes, hiszen a bizánci császárság fogalma, mely magát a régi római császárok egyedüli törvényes jogutódjának tekintette ezen a földön, kizárta azt, hogy vele bármely más uralkodó egy sorba legyen állítható. Még olyan esetekben is, mikor a βασιλεύς (imperator) címet régi szokás szerint kiterjesztették egyes társuralkodókra, ezeket a társcsászárokat nem tekintették sem hatalomban, sem külső megjelenésben a császárokkal teljesen egyenlőknek, hanem némileg alatta állóknak, amint ezt az udvari cerimóniákon való helyezkedésük s a korona ábrázolása is, melyen a társcsászár, Konstantinos szintén Dukas Mihály képe alatt van elhelyezve, eléggé kifejezésre juttatta.⁴⁸ Annál kevésbé ismerték el az idegen uralkodókat magukkal a bizánci császárokkal egyenrangúaknak. Ezt legjobban bizonyítja az a szívos és heves küzdelem, melyet a bizánciak a βασιλεύς (imperator) címnek más uralkodókra való átvitele ellen állandóan folytattak, következetesen tiltakozva az ilyen kísérletekkel szemben. Midőn Symeon bolgár cárnak sikerült pillanatnyilag keresztülerőszkolnia azt, hogy őt a pátriárka Konstantinápolyban császárrá (βασιλεύς) koronázza, röviddel azután a magához tért bizánci udvar mindent elkövetett arra nézve, hogy a megtörténtet meg nem történtté tegye s úgy tüntesse fel a koronázást, mint nem törvényest, szabálytalant, melynek nincs jelentősége.⁴⁹ Amikor

⁴⁷ Görögösítés esetén is közelebbfekvő lett volna a Γεωβιτζᾶς, melyet Kinnamos és Niketas Akominatos formái (Γειτζᾶς, ἰατζᾶς stb.) támogatnak, mint a Γεωβιτζᾶς, mely már azért is gyanús olvasás lenne, mivel tompa ékezetet várnánk fölötte, tekintettel arra, hogy a hangsúlyos szótag a mondat belsejében áll.

⁴⁸ V. ö. Liudprand követségének leírását Nikephoros Phokas császárhoz a 968. évről: „sedebant ad sinistram (sc. Nicephori), non in eadem linea, sed longe deorsum duo parvuli imperatores, eius quondam domini, nunc subiecti“. (Die Werke Liudprands v. Cremona,³ ed. Becker, 1915. 177. l.) A parvuli imperatores II. Romanos elhunyt császár fiai, Basileios és Konstantinos, kiket még az atyjuk emelt társcsászári rangra 960—1-ben s kiknek ezen szerzett jogai tiszteletbentartását Phokas trónralépésekor esküvel fogadta s maradtak is fenn olyan pénzek, melyeken Phokas Basileios-szal, mint társcsászárral együtt van ábrázolva (l. Sabatier: Description etc. II, pl. XLVII.). Ezek 976-ban II. Basileios és XI. Konstantinos néven tényleg uralomra is jutottak.

⁴⁹ L. Ostrogorsky e tárgyú előadását a szófiai byzantinológiai kongresszuson (Die Krönung Symeons von Bulgarien durch den Patriar-

pedig Irene császárné követei útján elismerte imperatornak Nagy Károly császárt (az elismerés mögött a köztük kötendő házasság és a két császárság egyesítésének terve lappangott), csakhamar elveszítette trónját s utódai vonakodtak Károly császárságát elismerni.⁵⁰ Tizenkétévi kemény diplomáciai munkájába került Károlynak, míg odáig eljutott, hogy I. Michael Rangabé császár követei őt Aachenben imperator (βασιλεύς)-nak szólították. De hogy ez az elismerés nem volt őszinte, mutatja az az elkeseredett és gúnyos hang, mellyel Kinnamos századok mulva is a nyugatrómai császári titulust támadja s Nagy Károly koronázásának érvényét visszautasítja.⁵¹ Mutatja az is, hogy Mánuel, amikor Frigyes császárral békét kötött, magának vindikálta az imperatori címet.⁵² Ilyen történeti tanulságok mellett már eleve kétkedéssel kell fogadnunk azon szándékot, mely azt igyekszik kimagyarázni a korona felirataiból és képeiből, hogy Dukas Mihály a koronaküldés ünnepélyes aktusával Géza királyt maga mellé, a magyar királyságot pedig a bizánci császárság mellé állította.⁵³ Ez a magyarázat főleg három argumentumra támaszkodik. Egyik a Géza király címében előforduló πιστός jelző, mely a bizánci császárokat illette meg; másik a Géza arcképén az ő kezében látható azon kettős kereszt, mely a bizánci császári hatalom jelvénye volt; a harmadik maga a korona, mely formája után ítélve nem στέφανος, vagyis kaisar-i korona, hanem στέμμα, vagyis valódi uralkodói korona. Meg kell vizsgálnunk tehát sorban ezeket a bizonyítékokat, hogy vajjon alkalmasak-e a belőlük leszűrt következtetés tényleges alátámasztására.

A πιστός, vagy ἐν Χριστῷ τῷ θεῷ πιστός jelzőt a IX. század óta gyakran találjuk a császárok neve után⁵⁴ a pénzekben, mint a Krisztus vallása iránti hűség kifejezőjét. Régebben ennek a helyén a pius-t használták.⁵⁵ A πιστός-al váltakozva, vele teljesen egyenlő értelemben használják az εὐσεβής-t és φιλόχριστος-t, néha a servus Christi-t (δοῦλος τοῦ χριστοῦ).⁵⁶ Már Koller rámutatott arra, hogy a πιστός jelzőnek úgy a császárok, mint Géza címében tisztán vallásos jelentése van s azt fejezi ki, hogy Géza is éppen olyan hű követője Krisztusnak, mint a császár s éppúgy a Krisztus egyházához tartozik, mint emez, a legcsekélyebb célzás nélkül az egyházszakadásra, mely röviddel a koronaküldés előtt tényleg bekövetkezett volt.⁵⁷ Dukas Mihály a maga szorongatott politikai helyzetében a pápához is fordult segítségért a szelcsukok ellen s közte és a pápa közt folytatott levélváltásból az tűnik

chen Nikolaos Mystikos, Bulletin de l'Institut archéologique bulgare, t. IX, 1935, pp. 275—286.).

⁵⁰ Siegebart Gemblac. ad a. 805; v. ö. Reiske kommentárját a De cerim.-hez II, 813.

⁵¹ p. 218—20. B.

⁵² Eginhard p. 83; v. ö. Reiske i. h. II, 812.

⁵³ Moravcsik i. m. 147., 154., 156. lk.

⁵⁴ L. Sabatier Description etc. I, 76. és a táblákat.

⁵⁵ L. u. o. I, 74.

⁵⁶ L. u. o. I, 76. V. ö. Konst. Porph. de cerim. II, 687. sk. lk.

⁵⁷ L. i. m. 70. és k. lk.

ki, hogy őt a pápa is az egyház hű fiának tekintette, aki a római pápától nem elszakadni, sőt ellenkezőleg ahhoz mind szorosabban közeledni igyekezett.⁵⁸ Csak később, a Komnenosok idejétől kezdve jön divatba az, hogy a császárok szeretik a πιστός mellett az ὀρθόδοξος jelzővel külön is kiemelni az orthodox keleti egyházhoz való tartozásukat.⁵⁹ Nincs itt a πιστός-nak semmi más politikai mellékíze, „hübéres“, vagy akárcsak „szövetséges“ értelme sem. Konstantinos Porphyrogenetos közli a bizánci udvari kancelláriának a külföldi fejedelmekkel folytatott levélváltásokban használatos összes címzéseit az összes lehetséges skálák szerint, melyek már a címzésben finom disztinkciót tesznek teljesen független, független és szövetséges, barátságos, lazább, vagy szorosabb kötelékkel kapcsolt vazallus államok között. De e címzések egyikében sem találjuk a πιστός jelzőt a szövetségi, illetve vazallusi kapcsolat megjelölésére, hanem egészen más kifejezéseket (πνευματικός υἱός, φίλος, κέλευσις stb).⁶⁰ De a πιστός-t még ebben a tisztán vallásos értelemben sem tekinthetjük a bizánci császárok annyira monopolizált titulusanak, hogy ez más személyekre alkalmazva. Egy 1184-ből keltezett oklevélben, melyet I. Alexios Komnenos császár rendeletére állított ki unokatestvére, Konstantinos Dukas, megtaláljuk a πιστός jelzőt egy előkelő krétai nagybirtokos család, a Skordylessék tagjaira alkalmazva olyan összefüggésben, melyből kiviláglik, hogy itt csak „Krisztushívő“ értelmezésről lehet szó.⁶¹ Az athoshegyi Chilandari-kolostor katolikonjában van egy falfestmény (l. a 15. ábrát a mellékleten), mely egymás mellett ábrázolja II. Andronikos Palaiologos császárt (1282—1328) és vejét, II. Uros Milutin István szerb királyt, a következő feliratok hozzáadásával: Ἀνδρόνικος ἐν Χριστῷ τῷ θεῷ πιστός βασιλεὺς Ῥωμαίων ὁ Παλαιολόγος ἐς Στέφανος ἐν Χριστῷ τῷ θεῷ πιστός Οὐρεσις κράλης καὶ περιπόδητος γαμβρὸς τοῦ κραταίου καὶ ἁγίου βασιλέως Ἀνδρονίκου τοῦ Παλαιολόγου κτλ.⁶² II. Andronikos császár második felesége, Montferrat Irene minden eszöközzel igyekezett leányát, Simonist, illetve vejét, Uros Milutin szerb királyt a bizánci trónra előkészíteni s ezért rengeteg kincset, díszöltönyöket és egy olyan koronát is küldött neki, mely *kevés híján* utólrta a császári korona fényét.⁶³ Ebből látjuk, hogy még ő sem tekintette egyenrangúnak vejét, a szerb királyt férjével, a bizánci császárral. Annál kevésbbé jelenthet egyenrangúságot az, hogy mindkettejük címében ott van a πιστός jelző. Eppigy nem következtethetünk semilyen rangyenlőségre a bizánci császári titulusokkal abból, hogy az egyik moldvai oláh vajda, az athosi Dochiariu-kolostor alapítója címei közt

⁵⁸ U. o. 71. és k. lk.

⁵⁹ L. pl. I. Alexios Komnenos császár egyik, 1088-i oklevelében (Miklosich—Müller: Acta et diplomata 6, 44) s később még sok helyen.

⁶⁰ De cerim. II, 686. és k. lk.

⁶¹ εἰς εὐγενεῖς καὶ θεοσεβεῖς καὶ πιστοὺς ἄρχοντας καὶ στρατιώτας τῶν εὐσεβῶν καὶ κραταίων αὐθεντῶν ἡμῶν κτλ. (Miklosich—Müller, Acta et dipl. 3, 235). Ugyanilyen értelemben használja ezt a jelzőt atyjáról Nikephoros Bryennios, még mielőtt császári trónkövetelőként fellépett volna. ὁ Βρυέννιος Νικηφόρος . . . τὰ πρὸς τὸν θεὸν πιστός, τὰ πρὸς φίλων βέβαιον, δεινός τε κτλ. (Nikeph. Bryenn. p. 101, 8 B.)

⁶² Millet: Monuments de l'Atchos, I, 79. l.

⁶³ Nikephoros Gregoras I, 234, 242. B.

szintén előfordul a πιστός jelző.⁶⁴ Sem az, hogy Sándor moldvai vajda felesége egy görög feliratban εὐσεβιστάτη-nak van nevezve (így titulálták a bizánci császárnékat is, v. ö. a Konstantinos Monomachos-féle korona feliratait), még nem jogosít fel a császárnékkal egyenlő rang megállapítására.⁶⁵

Látjuk tehát, hogy a πιστός jelzót maguk a bizánciak alkalmazták más, a császárnál kisebbrangú előkelőségekre és idegen fejedelmekre is vallásos („Krisztusban hívő”) értelemben, de anélkül, hogy ezzel a császárral egyenlő rangot akartak volna kifejezni. Átvették ezt a bizánci kultúra erős hatása alatt álló országok (Szerbia, Moldova stb.) fejedelmei is, de ebben nem vehetjük észre a legkisebb nyomát sem annak, hogy ők ezáltal magukat a császár mellé akarták volna állítani.⁶⁶

A Géza király jobb kezében levő keresztől (l. a 11. ábrát) mindekelőtt meg kell állapítanunk, hogy az nem kettős kereszt, hanem sceptrum (kormánypálca), melynek tetején egy egyes kereszt és még valami áll. Ezt a valamit, mely egy felszárnyazott w-hoz hasonlít, Sabatier⁶⁷ egyenesen szárnyaknak is minősíti, kapcsolatban az I. Alexios Komnenos császár egyik ezüstméremén található egészen hasonlóan ábrázolt keresztnek a magyarozatával, mely szintén kétoldalt a kereszt hosszú szárából indul ki s fölfelé összezárólag hajlik a kereszt rövidebb, horizontális szárnya felé (l. a 13. ábrát). A keresztnek ugyanígy díszített alakját megtaláljuk két ízben Péter apostol kezében is. Egy XI. századi pecsét előlapján, melynek hátlapján Petros Patrikios neve áll, ki van ábrázolva a főapostol, kezében a sceptrummal, melynek tetején a kereszt és alatta ugyanaz a szárnyakhoz hasonlító dísz látható, mint I. Alexios császár említett érmén és Géza sceptrumán a koronán (l. a 10. ábrát).⁶⁸ Itt is a felfelé haladó szárnyakból kisebb oldalhajtások hajlanak a kereszt függőleges szára felé, hasonlóan valamilyen stilizált levéldíszhez. Azután Boemund tarentumi fejedelem pecsétjén (a XI. század végéről) szintén Péter apostol van ábrázolva, kezében ugyanolyan kormánypálcával, mint az előbbi pecséten (l. a 9. ábrát).⁶⁹ A különbség csak annyi, hogy itt a kereszt alatt felfelé haladó szárnyakból teljesen elmaradnak az oldalhajtások s az egész pálca egy keresztrel kombinált horgonyhoz hasonlít. Ez az ábra eszünkbe juttatja az első kereszténynek azon szimbólumait, melyek a horgonyt, mint a reménység és a szilárdság jelvényét, néha önmagában, néha a keresztrel

⁶⁴ ἐν Χριστῷ τῷ θεῷ εὐσεβῆς καὶ πιστὸς αὐθεντίας πάσης Μολδοβλαχίας, Ἰωάννης Ἀλεξάνδρου βοιβόδα καὶ κτήτωρ τῆς ἁγίας μονῆς ταύτης (Millet, *Monuments de l'Atchos* I, 242).

⁶⁵ ἡ εὐσεβιστάτη κυρία Ῥοζάνδρα (Millet, u. o. I, 243.)

⁶⁶ A szerb udvar már korán átvette a bizánci udvari formulát v Hrista boga blagoverni kralj (ἐν Χριστῷ τῷ θεῷ πιστὸς vagy εὐσεβῆς κρῶλης) v. ö. Jireček, *Geschichte der Serben* II, 7.

⁶⁷ Description des monnaies byzantines etc. II, 188. Hasonló sceptrumot látni Nikephoros Botaneiates felesége, Mária kezében, amint F. Dölger levélben figyelmeztet. L. Lampros: *Λεύκωμα βυζαντινῶν αὐτοκρατορῶν* 1930. 63. t. Ebersolt: *Arts somptuaires*, 90. l. (l. a 12. ábrát).

⁶⁸ Közölve Laurent: *Sceaux byzantins inédits*, *Byzant. Zeitschrift* 33 (1933) III. tábla, 2. ábra.

⁶⁹ L. Schlumberger: *Sigillographie de l'empire byzantin* 229. l.

egyesítve használták titkos ismertető jel gyanánt. Ennek számos változatát állította össze és tette közzé legutóbb Sulzberger⁷⁰ s az ő ábrái közt találunk a Boemund-féle pecsét horgonyos keresztjéhez teljesen hasonló alakúakat úgyannyira, hogy alig kételkedhetünk a köztük levő szoros összefüggésben. Ezt a véleményünket csak megerősítheti az a körülmény, hogy ez az őskeresztény jelvény a későbbi időben a szentek és apostolok közül egyedül Péter apostol kezében fordul elő, akiről Jézus mondotta, hogy ő az a szikla, kire építeni fogja az ő egyházát.⁷¹ Az ő kezében tehát ez a jelvény a beléje vetett sziklaszilárd reménységet fejezi ki, miután már Pál apostol egyik hasonlatában⁷² úgy aposztrofálja a horgonyt, mint a reménységnek és szilárdságnak jelképét. Ez a horgonykereszt előfordul II. Konstans (659—668) császár és fiai érmein is, néha mint a császár kezébe adott jogar (I. a 4. ábrát),⁷³ néha mint különálló jelvény, az ő fiainak képe mellett kiábrázolva (I. az 5. ábrát)⁷⁴ és pedig minden stilizálás nélkül a maga egyszerű őskeresztényi formájában.

Mindezek alapján határozottan állíthatjuk, hogy a Géza király kezében a koronán látható sceptrum nem egyéb, mint egy az őskeresztény horgonykeresztel ékesített jogar, mely alakját tekintve mintegy a középúton áll a Boemund-féle pecsét stilizálatlanul egyszerű és I. Alexios császár érme díszesen stilizált ábrázolása között. Ez a stilizálás az önállóan ábrázolt egyes és kettős keresztnek egész hosszú során odáig megy, hogy a kereszt egészen levél-, illetve virágdíszbe burkoltnak látszik,⁷⁵ de még ezek közt az erősen stilizált keresztel közt is akad néhány, amely alsó tagozatában a kereszt szárából való kettős félköralakú kihajlásával világosan jelzi a horgony alapformáját s mutatja a szimbólum eredetét.⁷⁶ A XIV. század császári és királyi jogarain azonban ez a levéldíszbe áthajló stilizáltság annyira túlsúlyra jut, hogy a jogar inkább egy dúslevélzetű virág-szárhoz hasonlít, mely egész hosszában odasimul a kereszt függőleges szárához s csak kevéssé hajlik kifelé.⁷⁷

⁷⁰ L. Le symbole de la croix etc. c. értekezését Byzantion II (1925) 337. és k. lk. (I. az 1—3. ábrákat).

⁷¹ Máté evangéliuma 16. r. 18. v.: κἀγὼ δέ σοι λέγω, ὅτι σὺ εἶ Πέτρος, καὶ ἐπὶ ταύτῃ τῇ πέτρᾳ οἰκοδομήσω μου τὴν ἐκκλησίαν, καὶ πύλαι ἁδου οὐ κατασχύσουσιν αὐτήν.

⁷² Zsidókhöz írt levél 6. r. 18—19. v.: διὰ δύο πραγμάτων ἀμεταθέτων, ἐν οἷς ἀδύνατον ψεύσασθαι [τὸν] θεόν, ἰσχυρὰν παράκλησιν ἔχωμεν οἱ καταφυγόντες κρατῆσαι τῆς προκειμένης ἐλπίδος, ἣν ὡς ἀγκυραν ἔχομεν τῆς ψυχῆς ἀσφαλῆ τε καὶ βεβαίαν καὶ εἰσερχομένην εἰς τὸ ἐσώτερον τοῦ καταπετάσματος κτλ.

⁷³ L. Sabatier: Description II, pl. XXXIV, 17.

⁷⁴ L. u. o. pl. XXXIV, 16.

⁷⁵ L. Schlumberger i. m. p. 167, 254, 263, 402, 439, 543, 552, 556, 571, 577, 723. lk. és másutt is (I. a 7. és 8. ábrákat).

⁷⁶ L. egy különösen szép példányát az athosi Rabduchu-monostor egyik falfestményén (I. a 14. ábrát), mely rajzának fővonalaival nagyon közel áll a Géza kezében levő kereszthez (Millet: Monuments de l'Athos I, 97. t.), v. ö. Schlumberger i. m. 254. l. (a X—XI. századból).

⁷⁷ L. II. Andronikos (I. a 15. ábrát), majd V. János, III. Andronikos bizánci császárok és III. Uroš István szerb királynak teljesen azonosan

Nyilvánvaló, hogy a horgonynak akár az ősi, egyszerű, akár a későbbi, már levéldíszbe átstilizált formájában való kapcsolása a kereszthez ezt még nem teszi kettős keresztté, miután egyenlően alkalmazták úgy az egyes, mint a kettős keresztrel együtt. A koronán Géza király kezében levő sceptrumon tehát egyszerű és nem kettős kereszt van, azonban meg kell jegyeznünk, hogy az egyes kereszt éppúgy jelvénye volt a bizánci császároknak, mint a kettős; a császárok arcképein váltakozva és meglehetősen egyensúlyban használatosak egymás mellett.⁷⁸ Nem lehet mégsem azt állítani, hogy akár az egyes, akár a kettős kereszt kizárólagos jelvénye lett volna a császároknak, illetve csakis a császári hatalmat jelképezte volna. Nem tekintve azt, hogy gyakran előfordulnak ezek az arkangyalok, apostolok és szentek képein (különösen Keresztelő Szent János,⁷⁹ Mihály arkangyal⁸⁰ és Péter apostol⁸¹ ábrázolásain, de kisebb szentek, mint Szent János és Szent Fülöp⁸² arcképein is), megtaláljuk a kereszties jogart magasrangú, de a császár alatt álló méltóságok jelvénye gyanánt is.

II. Konstans császár érmein nem egyszer látjuk a császárt három fiával együtt ábrázolva s mindhárman egyszerű kereszties sceptrumot tartanak kezükben, néha ez a jelvény váltakozik nálunk, mint más esetekben is, a kereszties birodalmi almával (l. az 5—6. ábrát).⁸³ A három fiú közül csak a legidősebb koronáztatott meg császárrá még az apja életében, Konstantinos Pogonatos, aki atyja halála után tényleg trónra is jutott. A másik kettőről, Herakleiosról és Tiberiosról világosan megmondja Theophanes, hogy nem voltak megkoronázva, sőt semmiféle udvari méltóságot (ἀξία) nem viseltek.⁸⁴ Mégis ugyanő ismételtlen mondja, hogy Konstantinos Pogonatos együtt uralkodott (ἐβασίλευε) egy ideig fivérelével, később orrukat megcsonkíttatta s őket az uralomból kidobta s fiát, a későbbi II. Justinianust vette maga mellé társnak.⁸⁵ Tényleg a császári érmek egész során szerepel a két ifjabb testvér nemcsak apjukkal, hanem Pogonatosszal együtt is.⁸⁶ Némelyek emiatt feltételezik, hogy a két ifjabb testvér már atyjuk életében megkapta a caesari rangot,⁸⁷ amire a forrásokban semmi adat nincsen, sőt Theophanes fentemlített nyilatkozata határozottan megcáfolja ezt.

ábrázolt jogarait az athosi Chilandari-kolostor katholiconjában. (Millet: Monuments de l'Athos I, 79, 80.)

⁷⁸ V. ö. Sabatier i. m. a császári érmeket.

⁷⁹ L. Schlumberger i. m. 50, 126.

⁸⁰ L. u. o. 389.

⁸¹ L. u. o. 229.

⁸² U. o. 255.

⁸³ Sabatier i. m. II. pl. XXXIV, 15; XXXV, 22 et passim.

⁸⁴ P. 352, 16 (de Boor) mondja Konstantinosról: ἐταράχθη δὲ Κωνσταντίνος, διότι αὐτὸς μόνος ἦν ἐστεμμένος, οἱ δὲ ἀδελφοὶ αὐτοῦ οὐδεμίαν ἀξίαν εἶχον.

⁸⁵ P. 352, 8, 11, 22; 360, 18.

⁸⁶ L. Sabatier i. m. pl. XXXIV—XXXVI.

⁸⁷ L. Sabatier i. m. II, 4. Bury: History of later Roman Empire (London, 1881) II, 308 nagyon óvatosan mondja: „Heraclius and Tiberius, who had *perhaps* received the rank of Caesar before their father's death.“

Nem marad más hátra, mint az a magyarázat, hogy Herakleios és Tiberios csupán a despotesi címet viselték „császári fenség” értelemben, mely — amint fentebb láttuk — már Herakleios császár idejében ki volt terjesztve az ő fiaira is.⁸⁸ Igaz ugyan, hogy ő emellett fiait életkoruk szerint kinevezte társceszárokká, illetve caesarokká és nobilissimusszá is, de ezt II. Konstans csak annyiban követte, hogy legidősebb fiát megkoronáztatta társceszárnak, a másik kettőnek, — nyilván, mert idősebb fiának kedvezni akart, — semmiféle ázia-t, vagyis rendes udvari méltóságot nem adott. Mégis ezek a császárfiúk, mint egyszerű despotesek, megkapják a jogart, sőt a koronát is, mint hatalmi jelvényeket, a fennmaradt érmek tanúsága szerint. Erre egyébként más bizonyítékunk is van. Theophanes⁸⁹ mondja, hogy amidőn Phokas (602—10) császár Domentia nevű leányát Priskos patrikiushoz adta feleségül s az esküvő után a Hippodromban lóversenyt rendezett, a verseny rendezői (δημαρχοῦ) Phokas „laurata”-i (labarum)⁹⁰ mellé odaállították Priskos és Domentia laurata-it is. A császár emiatt nagyon fel volt háborodva s felelősségre vonta a rendezőket, hogy miért tették ezt. Ezek azt felelték, hogy régi szokás szerint jártak el, mert mindenki a császár gyermekeinek szólítja Priskost és Domentiát s így nekik, mint a császár gyermekeinek, szokás szerint jár a labarum, vagyis ez a híres császári jelvény. Ebbe a magyarázatba aztán Phokas is belenyugodott. Ha meggondoljuk azt, hogy a császári fenség címet, vagyis a despotesi rangot Herakleios (Phokas utóda) idejében is csak a császár fiai viselték, tehát a vejei még nem, akkor megértjük Phokas felháborodását azon, hogy az ünneprendezők azon a címen, hogy Priskost is mindenki a császár fiának nevezi, olyan megtiszteltetést, mely ez időben csak a vérszerinti császárfiúknak volt fenntartva, önhatalmúlag a vőre is kiterjesztettek, aki csak patrikiós volt és comes excubitorum, de nem volt despotes. Ez az érdekes epizód világosan mutatja, hogy a despotesi rang hogyan tör magának utat már a VII. században a császár fiaitól a távolabbi rokonok (itt a vő) felé, mely folyamat kibontakozását fentebb bővebben ismertettük. Hogy azonban ez az „udvari csiny” akkoriban még nem szolgált precedensül, onnan következtethetjük, hogy Herakleios idejében még semmi nyoma annak, hogy a császári vők is despotesek lettek volna. De ez az epizód egyszersmind azt is bizonyítja, hogy az igazi despoteseket, tehát a császár fiait, már ebben a korban is megillette a császári labarum és így egészen természetesnek találhatjuk, hogy II. Konstans ifjabb fiait is, bár semmi rendes udvari méltóságuk a despotesi címen kívül nem volt, megillette a kereszties jogar és a kereszties birodalmi alma (globus) éppen, mint despoteseket.

⁸⁸ L. fentebb.

⁸⁹ P. 294, 11—26. de Boor, Φωκάς ὁ τύραννος ἔζησε τὴν ἑαυτοῦ θυγατέρα Δομεντζίαν Πρισκῶ τῷ πατρικίῳ καὶ κόμητι τῶν ἔξκουβιτόρων καὶ γενομένου τοῦ γάμου . . . ἐκέλευσεν ἰππικὸν ἀχθῆναι. οἱ δὲ δήμαρχοι τῶν δύο μερῶν ἐν τοῖς τετρακίοσι σὺν τῶν βασιλικῶν λαυράτων ἔστησαν Πρίσκου καὶ Δομεντζίας λαυράτα. ταῦτα ἰδὼν ὁ βασιλεὺς ἠγανάκτησεν . . . οἱ δὲ εἶπον, ὅτι κατὰ συνήθειαν οἱ γραμμισταὶ τοῦτο πεποιήκαν. οἱ δὲ γραμμιστὰὶ ἔφησαν, ὅτι „τοῦ βασιλέως τέκνα ὀνομασθέντα ὑπὸ πάντων, ἡμεῖς ἀφ' ἑαυτῶν τοῦτο πεποιήκαμεν.”

⁹⁰ V. ö. Grégoire: L'etymologie de „labarum“, Byzantion IV. (1927—8), 479. sk. lk.

I. Géza király idejében — amint láttuk — az a VII. században kezdődő folyamat, mely e rangot a császár testvéreire, unokatestvéreire és vejeire, sógoraira stb. is kiterjesztette, már teljesen befejeződött s így ő, mint a bizánci udvar despotesé, teljes joggal s az udvari etikette szerint kapta kezébe a keresztet jogart. Ami itten kivételes dolog, az a horgonykereszt adományozása, melynek jelentése az, hogy a bizánci császár éppen olyan *szilárd reménységgel* fordult Géza király felé, mint amilyennel volt a szentírás szavai szerint Jézus Péter apostol iránt. Kétségtől szűz és ritka kitüntetés volt ez Géza király részére, mely a bizánci császárnak beléje helyezett nagyfokú bizalmáról tanuskodik, de mint kitüntetés is jól megfér a Géza despotesi rangjával s nem jelenti ennek a császári rang mellé való emelését.

Most rátérhetünk annak a kérdésnek a vizsgálatára, hogy a Dukas Mihály által Géza királynak küldött korona στέφανος volt-e, vagy στέμμα? Fejedelmi, illetve hercegi korona-e, vagy pedig császári, illetve valódi uralkodói korona? Idevonatkozólag annyi világos bizonyíték áll rendelkezésünkre, hogy a kérdésnek teljes határozottsággal való megoldása nem okoz nehézséget.

Philotheos,⁹¹ Konstantinos Porphyrogennetos⁹² és Anna Komnene⁹³ leírásaiból megállapítható, hogy a στέφανος és στέμμα közt két lényegbevágó különbség volt. Ez utóbbi felül keresztbehajló pántokkal boltozott és zárt korona volt s azonkívül a tetején egy keresztet hordozott. Az előbbi felül nyitott, azaz nem boltozott korona volt s kereszt sem volt a tetején. Már a régebbi kutatások megállapították, hogy a Gézának küldött korona a στέφανος-kategóriába tartozott. Így Ipolyi⁹⁴ szerint: „A korona alakja úgynevezett oromzatos nyílt koronát mutat. A homlokot körítő pánt felett ugyanis nem emelkednek fölfelé az egész főt borító pántok. Hanem ehelyett a koronán egymást váltva követő csúcsos és félkörű oromzatok alkalmaztatnak elülről a homlokpánt fölé, míg a hátulsó koponya-oldalon csakis egy félkörű oromzat emelkedik.” Hasonlóan, de talán még határozottabb fogalmazásban nyilatkozik erről Kondakov:⁹⁵ „Die Krone Steph. d. Heil. keine Königskrone, sondern

⁹¹ P. 135 v. 31 ed. Bury: „ὀκτωκαίδεκάτη ἡ τοῦ καίσαρος ἀξία, παρομοία τῆς βασιλικῆς δόξης, ἣς βραβεῖον, στέφανος χωρὶς σταυρικοῦ τύπου, ἐπὶ ναοῦ Κυρίου ἐκ βασιλικῆς χειρὸς ἐπὶ κορυφῆς ἐπιτίθεται.”

⁹² L. ugyanazt a szöveget de cerim p. 711 v. 22.

⁹³ Alex. III. 4 (I, 147, 17. B.): τὸ μὲν γὰρ βασιλικὸν διάδημα καθάπερ ἡμισφαίριον εὐγυρον, τὴν κεφαλὴν διαδεῖ, πανταχόθεν μαργάρους καὶ λίθοις κοσμοῦμενον, τοῖς μὲν ἐγκλιμένοις, τοῖς δὲ καὶ ἐξηρημένοις ἐκατέρωθεν γὰρ τῶν κροτάφων ὄμμαθοί τινες ἀπαιροῦνται διὰ μαργάρων καὶ λίθων καὶ τὰς παρείας ἐπιπέουσι. καὶ ἔστι τοῦτο ἐξηρημένον τι χρῆμα τοῖς βασιλεῦσι στολῆς· οἱ δὲ τῶν σεβαστοκρατόρων καὶ τῶν καισάρων στέφανοι σποράδην ἔστιν ὅπου τῶν μαργάρων καὶ λίθων μετέχοντες ἄνευ τοῦ ἐπισφαιρώματος.”

⁹⁴ A magyar szent korona stb. 145. l.

⁹⁵ Geschichte und Denkmäler des byzant. Emails, Frankf. a. Main, 1892. 239—242. lk. Kondakov ezen régebbi álláspontját lényegileg fenntartja a Moravcsik által idézett Očerki i zametki po istorii srednevekovago iskusstva i kultury, Praha, 1929. c. műve 219. l. 2. jegyzetében is, amit legjobban bizonyít, hogy itt odavetett megjegyzésének kiegészítéseképpen hivatkozik régebbi (Gesch. d. byzant. Emails etc.) művére.

eine Patrizier- oder Fürstenkrone. Ihrer Form nach entspricht sie nur dem ersten Range am byzantinischen Hofe und gehört auch nicht zu den eigentlichen Regalien, ist also kein Stemma, sondern bloss ein Stephanos, oder die Krone eines Cäsars... die zwölf Frontonschildchen bilden ein sicheres Kennzeichen der corona radiata. Wie schon Reiske nachwies, war in Byzanz der Stephanos mit Strahlenspitzen verziert.“ Űgyszintén Paule⁹⁶ is azt mondja: „VII. Dukasz Mihály császár nyílt bizánci koronát — a zárt csak a baszileuszt illette — küldött Géának, — a mai szent koronát!“

Megállapodhatunk tehát abban, hogy a Géának küldött korona nyílt és kereszt nélküli lévén, nem a στέμμα-, hanem a στέφανος-típushoz tartozott. Amint Reiske⁹⁷ és Kondakov⁹⁸ helyesen vették észre, a στέφανος tulajdonképen egy a homlokot abroncsszerűen körülvevő aranylemez volt, melyből hegyes nyúlványok emelkedtek csipkeszerűen fölfelé. A στέμμα pedig olyan volt, mint a sisak, félgömbalakban borította az egész fejet. Ez a korona a Szilveszter-féle koronával való összekapcsolása után megkapta a sisakszerű boltozatos kiegészítést, de hogy eredetileg efféle boltozás nem volt rajta, azt éppen a rajta található s vele kezdetől fogva szervesen összefüggő nyúlványok, illetve oromzatok bizonyítják, melyek a nyílt koronákat díszítették s a zárt koronáknak nem voltak szükségképeni alkatrészei. Mégis van egy tulajdonsága, mely Anna Komnene leírása szerint koronánkat közelebb viszi a στέμμα-típushoz és ez a halánték mellett kétoldalt lecsüngő, gyöngyökkel és drágakövekkel ékesített láncokban áll, mely Anna szerint csak a császári koronákon fordul elő. Ha azt a koronát nézzük, melyet a koronán levő arckép szerint Géza despotés viselt, ezen valóban hiányoznak a lecsüngő láncok s az oromdisz is sokkal szegényebb, mindössze egy félkörű oromzat van a közepén, holott a Géának küldött koronán összesen hat. Eddigelé még senki sem vizsgálta ennek a nevezetes eltérésnek az okát, pedig ennek kétségkívül komoly jelentősége van. Más az a korona, amelyet Géza az arcképen visel és ismét más az, amelyet a császár tényleg küldött neki királlyá választása után. Közelebbi útmutatásul szolgálhat itt az a leírás, melyet Pseudo-Kodinosnál olvashatunk a despotési koronáról.⁹⁹ Ez a munka ugyan jóval későbbben, körülbelül a XIV. század

Ha ennek ellenére M. mégis úgy igyekszik feltüntetni Kondakovot, mint akinek véleménye szerint a magyar szent korona alsó része a στέμμα-típushoz tartozik, akkor ez nem egyéb félreértésnéi. M. nem vette észre, hogy K. műve fent idézett jegyzete nem a Dukas-féle koronára, hanem a szent korona egészére vonatkozik, mely K. szerint egy arany-abroncsból és egy bizánci „csillag“-ból van összetéve. Ismeretes K. azon nézete (A bizánci zománc története, orosz kiadás, 225. l.), mely szerint ő a korona felső részét „csillag“-nak, azaz az orthodox rítusban a szentelt kenyeret tartalmazó csésze felett kiemelkedő és egymást középen metsző kettős félkörnek tekintette, mely körülbelül a XIII. században egyesítettett a Dukas-féle koronával s ezt stemmává alakította át. Ha ezt legutóbb Falke-nek (A szent korona, Archaeol. Ért., 1929, 125.) megállapításai meg is döntötték, de változatlanul fennáll a K. által következetesen hirdetett az a nézet, hogy az alsó rész στέφανος-jellegű. Ugyanígy Ebersolt, Les arts somptuaires de Byzance, Paris, 1923, 99. l.

⁹⁶ A magyar nemzet története stb. I², 133.

⁹⁷ Comment. ad Const. Prophyr. de cerim. I. I. p. 45.

⁹⁸ L. i. h.

⁹⁹ P. 100. v, 14—20. B.: „ὁ δὲ γε δεσπότης τὸν τοῦ βασιλέως κύμας ἀσπάζεται πόδα. ἀναστάντος οὖν ὁ βασιλεὺς περιτίθησιν οἰκιοχείρωσ τῆ

második felében keletkezett, de azért — tekintettel a bizánciaknak az udvari cerimoniák terén is általában híven őrzött konzervativizmusára — tudósításait a XI. századra is elfogadhatjuk, ha eltérés megállapítására kényszerítő ok nem fogrog fenn. Pseudo-Kodinos idézett helye szerint a drágakövekkel és gyöngyökkel ékesített despotesi koronán csak egy *καμάρα* van elől a homlok felett, ha az illető, aki a koronát viseli, a császár sógora, ellenben, ha a császár fiairól van szó, akkor már négy, melyek közül egy elől (a homlok felett), egy hátul (a tarkó felett) s kettő kétoldalt (a halánték felett) van elhelyezve. Kérdés, mi ez a *καμάρα*? Gretser és Goar kommentárjában¹⁰⁰ ehhez azt a magyarázatot találjuk, hogy a despotes koronáját két, keresztben egymásrahajló félkörű pánt kötötte össze, melyek mintegy boltozatot képeztek a korona fölött s a *καμάρα* nem volna egyéb, mint ezeknek a félköröknek a középső része. Ez a magyarázat azonban kétségteljesen egészen téves, egyfelől azért, mert zárt koronát csinál a despotesi koronából, ami — amint Anna Komnene szavaiból értesültünk — csak a császári koronáknak volt sajátása. De másfelől azért sem, mert — ha két félkört veszünk — akkor hogy jön ki a négy *καμάρα*? Ha pedig a félköröket két részre, azaz negyedkörökre osztjuk, akkor milyen alakú lesz az egy *καμάρα*? Eszerint a sógor despotes koronáján a homlok fölött egy negyedkör alakú pánt hajlott volna felfelé minden kapcsolódás nélkül, mint taréjszerűen a levegőben lógó valami. Ilyen furcsa korona pedig, tudomásunk szerint, Bizáncban nem létezett. A *καμάρα* jelentése körülbelül egyenlő az *ἀψίς*-al,¹⁰¹ ez pedig teljes félkört jelent. Ps.-Kodinos szerint a despotesi koronával kapcsolatban „kis“ *καμάρα*-król van szó, ami teljességgel nem talál a fej fölött kiemelkedő félkör alakú pántokra. Ezek a kis *καμάρα*-k nem lehetnek egyebek, mint félkörű, kis apsis-alakú oromdíszek, melyek a *στέφανος* karimáját díszítik és akkor a Géza fején látható korona pontosan megfelel a Ps.-Kodinos leírása szerinti azon despotes-koronának, melyet a császár sógora szokott viselni, azaz amelyen csak egy *καμάρα* van elől a homlok felett. A Gézának, mint királynak küldött koronán, vagyis a szent korona alsó részén már összesen hat *καμάρα* van. Ezek közül egy elől, egy hátul s kettő-kettő oldalt emelkedik ki a karima fölött; ez utóbbiak jóval kisebbek az előbbieknél s egymásközt sem egyenlők. Azonkívül az apsis-alakú *καμάρα*-k közt mindkét oldalon még két-két hegyes háromszög alakú dísz is van. Már Reiske és Kondakov helyesen vették észre,¹⁰² hogy ez nem más, mint a corona radiata, a fénysugarakkal díszített korona (Strahlenkrone), mely — mint a diadochok uralkodói szimbóluma — már a hellenizmus korában ismert volt s innen vették át a római császárok is, bár kiterjedtebb használata ott csak a III. századtól kezdve mutatható ki.

αὐτοῦ κεφαλῇ στέφανον διὰ λίθων καὶ μαργάρων, ἔχοντα καμάρας μικρὰς τέσσαρας ἔμπροσθέν τε καὶ ὀπίσθεν καὶ ἐκ πλαγίων, εἰ ἄρα ὁ χειροτονηθεὶς βασιλεὺς υἱὸς ἐστίν, εἰ δὲ γαμβρὸς τύχοι ὢν, ἔμπροσθεν μόνον ὅς δὴ στέφανος καλεῖται καὶ στερματογύριον.“

¹⁰⁰ Ad Codin. p. 369. B: *despotae corona solus circulus est frontem ambiens, quem gemini hemicycli superne in cruce acti exornant. radix unius in fronte est et in occipite, supra utramque aurem alterius: ita quattuor fornices exurgunt: καμάρα enim hemicycli pars est media.*

¹⁰¹ V. ö. Niket. Akomin. Chon. p. 742 v. 17: τὴν ἐκέισε περιαιόμενῃν ἀψίδα, mellyel a B kézirat (Cod. Mon. gr. 450) egyenértékű variánsként használja a τὴν καμάραν kifejezést. V. ö. még Du Cange, Gloss. s. v.

¹⁰² L. fent a 97. és 98. jegyzeteket.

Kezdetben csak az Augustusok jelvénye volt, de már 238-tól kezdve, amikor az ifjú Gordianus is megkapta Caesar létére ezt a jelvényt, a császári család nem uralkodó tagjai is viselhették.¹⁰³ Hogy vajjon a félköralakú oromzat a hegyes fénysugárdísznek stilizálásából fejlődött-e, avagy pedig nem egyéb, mint a császárnői diadém közepén kiemelkedő és néha a holdsarlóhoz közeledő oromzatának továbbfejlesztése,¹⁰⁴ azt most nem dönthetjük el, de mindenképp ó-római császárkori jelvényekre vihető vissza. Fontos itt annak a nagy hasonlóságnak kiemelése, mely a Gézának küldött korona és a Ps.-Kodinos leírása szerinti azon despotes-korona közt tényleg fennáll, amelyet a császár fiai viseltek. A különbség a kettő közt az, hogy a Géza-féle koronán az oldalakon nem egy-egy, hanem két-két félkörű oromzat van, bár ezek jóval kisebbek az elül és hátul levőknél, úgyhogy kettő sem tesz ki belőlük egyet emezekből. Ha ehhez még hozzávesszük a korona abroncsáról lecsüngő láncokat, melyek csak a császári koronán fordultak elő, megállapíthatjuk, hogy a Gézának küldött korona egészben véve díszesebb volt, mint az a despotesi korona, melyet a császár fiai viseltek, de azért mégsem állott egy színvonalon a császári koronával a fentebb már kifejtett okoknál fogva. Ilyen nagyon díszes és a császári koronához közelálló koronákról máshonnan is van tudomásunk. Így például Michael Palaiologos császár Konstantinápolyban a latinoktól való visszafoglalása után Alexios Strategopulost, mint Caesart στεφανω πολυτελεί και μικροῦ δέω λέγειν βασιλικῶ tüntette ki.¹⁰⁵ Ugyancsak ilyen koronát küldött II. Andronikos Palaiologos császár második felesége, Montferrat Irene vejének, Uros Milotin szerb királynak (φέρουσα καλύπτραν ἐπέθηκε πρότερον τῆ κεφαλῆ τοῦ γαμβροῦ λίθοις και μαργάραις πολυτελείαι κεκοσμημένην, ὀπόσοις και οἷσις μικροῦ και ἡ τοῦ ἀνδρός αὐτῆς Ἄνδρονίκου τοῦ βασιλέως ἐκεκόσμητο).¹⁰⁶ Kivételesen díszes korona volt tehát a Gézáé is, a milyent a bizánci udvar csak ritka kitüntetésként szokott adományozni, de azért mégsem volt στέμμα, azaz valódi uralkodói korona, hanem csak στέφανος, vagy — Ps.-Kodinos szavával élve — στεμματοῦριον.

Abból a körülményből, hogy Géza fején a koronán levő kép ábrázolása után itélve olyan egyszerűbb despotesi korona van, amilyent Ps.-Kodinos szerint a császár sógorai szoktak viselni, arra következtethetünk, hogy Gézának Synadenevel való házassága s egyúttal despotesi címmel való kitüntetése az ő magyar királlyá való koronázása előtt már megtörtént. Ezen időpontban (1071—74) kapta Géza az egyszerűbb despotesi koronát, amely a szent korona alsó részén található képén ábrázolva van. Mikor ugyanis ez a kép készült, akkor még a második, azaz díszesebb korona nem volt készen s így a művész csak Géza régebbi, azaz elsőszében kapott koronájára lehetett tekintettel.

A koronán Michael Dukas császár és Géza király képén kívül ott van még Κωνσταντῖνος βασιλεὺς Ῥωμαίων ὁ πορφυρογέννητος arcképe is. Ezt az eddigi magyarázók általában Michael ellenében

¹⁰³ L. Alföldi András: Insignien u. Tracht der römischen Kaiser, *Mitteil. d. deutschen archaeol. Instituts, Röm. Abteilung*, 50 (1935), 1—2, 140. l.

¹⁰⁴ L. Alföldi i. m. 123. l.

¹⁰⁵ Nikeph. Gregoras I, 89, 8 B.

¹⁰⁶ U. o. I, 242, 3—6 B.

fiának tartják, kivéve Bockot,¹⁰⁷ aki ebben a császár testvérét ismerte fel. Úgy látom, hogy Bocknak van igaza s ez a kép valóban a császár testvérét és nem a fiát ábrázolja. Anna Komnene szerint ugyanis a császár fia akkor, mikor I. Alexios Komnenos a trónt 1081 április 1-én elfoglalta, még nem mult el 7 éves:¹⁰⁸ tehát 1074 április 1 után kellett születnie. Minthogy a koronázása szertartását nem tarthatták meg hathetes kora előtt, ő 1074 június 1 előtt nem lehetett βασιλεύς. A Géza királynak küldött koronának pedig már ezen időpont előtt készen kellett lennie, mert — amint már Koller¹⁰⁹ helyesen vette észre — ez nyomban Géza királlyá választása után elkészült, mint a bizánci udvar ünnepélyes gratulációja a királysághoz. Nem is tehető fel az akkor nagyon szorult helyzetben levő bizánci diplomáciáról, hogy ezt a kitűnő alkalmat, mellyel a vele összeköttetésben álló Gézát még erősebb szálakkal fűzhette magához, ne igyekezett volna haladéknélkül kihasználni. Az idevonatkozó források zöme szerint¹¹⁰ Géza mindjárt a mogyoródi csata (1074 március 14) után „coronam regni suscepit”. Csak egy krónika¹¹¹ teszi a koronázást 1075-re, de ennek chronológiája nem mindig megbízható, amint ezt más tekintetben is megállapították. Géza trónralépésének IV. Henrik Salamon érdekében Magyarország ellen folytatott hadjárata előtt meg kellett történnie,¹¹² hiszen éppen ez a körülmény tette oly sürgőssé IV. Henrik beavatkozását. Ő pedig már ezen év, azaz 1074 május közepe körül megtette az előkészületeket a Géza elleni expedícióra. A koronázás tehát eme két dátum között történt, Katona¹¹³ szerint éppen 1074 április 20 táján. A bizánci udvarra kétségkívül nagy örömet és reménységet jelentett Géza despotesnek, a császárral sógor-sági összeköttetésben álló fejedelemnek Magyarország királyává (κράλης Τουρκίας) való előlépése s egészen bizonyosra vehetjük, hogy a császár nyomban — mihelyt Géza követeitől az ő trónra-

¹⁰⁷ Die byzantinischen Zellenschmelze 241. l.

¹⁰⁸ Alex. III, I, p. 135, 13 B: ἦν γὰρ τὸ παιδίον καὶ ἄλλως ὠραῖον καὶ ἔτι νέον, οὕτω τὸν ἑβδομον χρόνον ὑπερέλασαν — mondja Anna az atya trónralépése körüli napok eseményeinek elbeszélése közben.

¹⁰⁹ I. m. p. 86.

¹¹⁰ L. a Képes Krónika (Flor. Fontes II, 187) és Turóczi (Schwandtner Script. I, 125) szövegeit. Ugyanígy Ranzanus (Fontes IV, 196) és a Chron. Poson. (Fontes IV, 32) is: post fugam vero Salomonis Geycha dux compellentibus Hungaris coronatus est.

¹¹¹ Ez az Endlicher által kiadott Chronicon Posoniense (p. 56), melyről azonban már Pauler (i. m. I, 435) kimutatta, hogy hamis azon adata is, melynél fogva Belgrádnak Salamon részéről történt ostromlását s nemsokára a görögök által való visszafoglalását 1068-ra teszi, holott ez később történt.

¹¹² V. ö. Lambert a. 1074 p. 158: Rex dimissis legatis non solemniter more indictum expeditionem, sed *repentino ac tumultuario milite exercitum* ducere in Ungariam. L. Büdinger i. m. 43. l.

¹¹³ Hist. critica t. II. p. 377: ante pascha, seu 20. Aprilis eiusdem anni (1074), Geisa rex electus est.

lépéséről értesült — kiadta a rendeletet az új, díszes korona elkészítésére, mely néhány hét alatt elkészülvén, bizonyára már 1074 május folyamán ünnepi követség útján adatott át Gézának. Így ez a korona elkészült és el is küldetett, még mielőtt a csecsemő Konstantinost βασιλεύς-szé koronázhatták volna. Sőt az is lehet, hogy Konstantinos ekkor még meg sem született.

De van még más bizonyítékunk is arra, hogy a koronán látható társcsászár képe semmikép sem vonatkoztatható Michael Dukas császár fiára. A legújabb vélemény szerzőjével¹¹⁴ szemben ugyanis állíthatjuk, hogy az a leírás, melyet Psellos¹¹⁵ ad a kis Konstantinosról, Michael Dukas fiáról, nem egyezik a koronán látható ábrával, sőt attól lényegesen eltér. Psellos jellemzése szerint: οἱ δὲ ὀφθαλμοὶ γλαυκοὶ καὶ εὐμεγέθεις καὶ γαλήνης μεστοί, αἱ τε ὀφρῦες εὐθείαι γραμμαὶ ἀτεχνῶς . . . τῆς τε κεφαλῆς ἠλιώσα θριεὶ ἔξανθει. Ez annyit jelent: szemei zöldeskékek, szép nagyok és derűvel teltek, szemöldökei teljesen egyenes vonalúak, haja oly világosszöke, mint a nap. Ez a leírás annál hitelesebb, mivel megegyezik az Anna Komneneéval,¹¹⁶ ki a következőket mondja a császári csecsemőről; τὸ παιδίον . . . ἔανθὸν καὶ λευκὸν ὡσπερ γάλα . . . οἱ δὲ ὀφθαλμοὶ οὐ λευκοὶ, ἀλλ' ἰέρακος εἰοικότες καὶ λάμποντες ὑπὸ ταῖς ὀφρῦσιν ὡσπερ ἐν χρυσῇ σφενδόνη κτλ. (a gyermek szöke s az fehér, mint a tej . . . szemei azonban nem fehérek, hanem hasonlók a sólyoméhoz s úgy ragyognak szemöldökei alatt, mintha aranyba lennének foglalva). Ezek a leírások különösen két ponton állanak szöges ellentétben a koronán látható ábrával, egyfelől azért, mivel a koronán a társcsászár *fekete*¹¹⁷ (és nem szöke) hajjal van ábrázolva, de másfelől szemei nem egyenesvonalúak, hanem *feltűnően íveltek*. Nem lehet föltenni a korona zománcképei-nek készítőjéről, hogy a szöke haját feketével s az egyenes szemöldököt ívelttel ábrázolta volna; még kevésbé gondolhatjuk a bizánci udvarról, hogy a kis Konstantinnak ennyire hamis, a valóságnak meg nem felelő képét engedte volna Gézának elküldeni. Mellesleg megjegyezve, a társcsászár képe a koronán egy kb. 15 éves serdülő ifjúnak felel meg s nincs tudomásom róla, hogy Bizáncban szokásban lett volna csecsemőket serdülő korbelti ifjak képében ábrázolni.

Ezzel szemben a másik Konstantinos porphyrogenetos, Michael Dukas császár testvére, az 1074. évben, mikor a korona készült, 14 éves volt. Órála nem maradt fenn oly részletes szeméyleírás a forrásokban, mint unokaöccséről, a császár fiáról, de életkora teljesen megfelel a koronán levő képnek s az a nagy hasonlóság, mely az ő és testvére, a császár arcvonásai között a korona ábráin tényleg mutatkozik, elég biztosíték nekünk az azonosítás helyessége mellett. Pselloból tudjuk, hogy ő valóban

¹¹⁴ Moravcsik i. m. 133. l.

¹¹⁵ II, 178. ed. Renauld.

¹¹⁶ III, 1; p. 135 B.

¹¹⁷ Ezt állítja Ipolyi, aki autopsziából ismeri a koronát (i. m. 148. l.).

πορφυρογέννητος volt, azaz atyja császárságának első évében született s mindjárt születése után megkapta a βασιλεύς címet; ezt hamarabb, mint bátyja, Michael, akit atyja csak Konstantinos után tüntetett ki ezzel a címmel.¹¹⁸ Konstantinos tényleg szerepelt testvéreivel, Michaellel és Andronikossal együtt társuralkodóként anyjuk, Eudokia császárné régensége alatt (1067 május 21—december 31),¹¹⁹ sőt Eudokia második férje, IV. Romanos Diogenes (1068—71) alatt is előfordul arcképe e császár érmein anyjával és testvéreivel együtt.¹²⁰ Bátyja, Michael uralma alatt (1071—78) — úgy látszik — kevés része volt¹²¹ a tényleges uralomban, de βασιλεύς címe ekkor is érvényben volt, amint ezt Psellos¹²² kifejezetten bizonyítja s maradt fenn olyan chrysobull, melyen Michael császáré mellett az ő és Andronikos testvére aláírása is szerepel.¹²³ Hogy rangidősebb voltát unokaöccse, a kis Konstantinos felett maga Michael császár is elismerte, erre bizonyság az, hogy Michael, amikor 1078-ban Nikephoros Botaneiates császárrá kiáltásának hírére a trónról lemondott, maga helyett öccsét, Konstantinost¹²⁴ és nem a saját fiát ajánlotta utódjául s ezt Alexios Komnenosnak írásban is adta. Alexios ennek alapján fel is szólította Konstantinost a trón elfoglalására, ő azonban ezt ifjú korára való tekintettel elhárította magától. Alexios ennek dacára jónak látta őt Nikephoros Botaneiates különös figyelmébe ajánlani, hivatkozva arra, hogy a természetes jog szerint őt (Konstantinost) illetné a császárság s arra kérte Botaneiatest, hogy ismerje el őt társzászárnak s

¹¹⁸ Psellos II, 148. ed. Renauld: Μετά δὲ τὴν βασιλείαν, οὕτω ἤλιου τὸν ἐνιαύσιον κύκλον περιοδεύσαντος ὁμοῦ δὲ τίκτεται παιδίον τῷ βασιλεῖ, καὶ τοῦ βασιλείου εὐθὺς καταξιοῦται ὀνόματος· τῷ δὲ ἄλλω ὡς πρὸ τῆς βασιλείας γεγεννημένω, ὃ τε θαυμασίος Μιχαὴλ καὶ ὁ μετὰ τοῦτον Ἀνδρόνικος ἰδιώτα ἦσθη· ἀλλ' οὐ πολὺς χρόνος καὶ τὸν πρῶτον αὐτῷ τῶν υἱέων καὶ κάλλιστον, τοῦτον δὲ φημι τὸν θειότατον Μιχαὴλ, τῷ βασιλικῇ κοσμεῖ διαδήματι.

¹¹⁹ Dölger, Regesten II, 16, n. 967.

¹²⁰ Sabatier, Description, II. k. L. tábla.

¹²¹ Alexios Komnenos mondja róla Botaneiates császár előtt: „οἶδας, ὦ ἄριστε βασιλεῦ, ὡς ὁ Πορφυρογέννητος οὗτος, ἐγκρατοῦς ὄντος τοῦ βασιλέως τοῦτου τοῦ ἑμαίμονος, οὐδὲν τι πέπονθεν ὑπ' ἐκείνου χρηστόν, ἀλλ' ὡς ἐν εἰρκτῇ καθεργμένος Ζοφῶδει διῆγε τὸν ἅπαντα βίον.“ Nikeph. Bryennios p. 124₂₂—125₂ B.)

¹²² II, 180, XV. fej.: οὐ πρόχειρος οὗτος ὁ βασιλεύς (τὴν) γνῶμην κτλ.

¹²³ Dölger, Regesten, II, 19, no 1003. Ez egy házassági szerződés Michael Dukas és Robert Guiskard között a kis Konstantinosnak Guiskard leányával, Helenével való eljegyzése alkalmából, amikor is mindketten megkapják a βασιλεύς címet. Minthogy az oklevél 1074. augusztusában kelt, ez újból csak azt bizonyítja, hogy Géza trónralépése idejében (1074. április 20.) a kis Konstantinos még nem volt βασιλεύς.

¹²⁴ Nikeph. Bryennios p. 123₂₁ B. szerint ezt mondta Michael Alexiosnak: „οὐ δὲ, ἦν βούλοιο, τὸν ἐμὸν ἀδελφὸν Κωνσταντῖνον βασιλέα κατὰ στήσον ἀντ' ἐμοῦ.“

trónja leendő örökösének.¹²⁵ Botaneiates ezt visszautasította, de hogy Konstantinos továbbra is a bizánci udvarban maradt, azt onnan tudjuk, hogy a következő évben (1079) Botaneiates őt egy sereg élén a szelcsukok ellen küldi, mint hadvezért. K. azonban nem megy a szelcsukok ellen, hanem császárrá kiáltatja ki magát, azonban Botaneiates mindenféle praktikával leszereli a lázadó sereget, K.-t elfogatja s kolostorba küldi.¹²⁶ Ezzel be is fejeződik a pályája ennek a bíborban született, de kissé gyáva és erélytelen trónpretendensnek.

Mindezekből világosan kitűnik, hogy Michael Dukas császár legifjabb testvére, mint πορφυρογέννητος, még atyjától, Konstantinos Dukas császártól megkapta a βασιλεύς címet s ezt jog szerint viselte egészen 1078-ig, Botaneiates császár trónralépéséig. Mint πορφυρογέννητος βασιλεύς rangban megelőzte nála idősebb fivérét, Andonikost,¹²⁷ sőt, mint idősebb πορφυρογέννητος, Michael császár fiát, a kis Konstantinost is, úgyhogy Michael alatt ő volt a bizánci császári háznak a császárhoz legközelebb álló, rangban legidősebb βασιλεύς-a. Ezt a helyzetet fejezi ki híven a korona ábrázolása is, amidőn a császár jobboldalán, bár egy sorral lentebb, az ő arcképét tünteti fel teljes βασιλεύς-i ornátusban.

Meg kell vizsgálnunk még a koronán a császárok arcképei mellett található feliratok vörös színét, melyből legújabbán az a messzemenő következtetés vonatott le,¹²⁸ hogy — mivel a bizánci okleveleken a császári aláírás mindig vörös tintával történik — a vörös betűk a császári feliratoknak már külsőleg is bizonyos diplomatikai és ezzel együtt hivatalos jelleget adnak s egyik fontos bizonyítékát szolgáltatják annak, hogy a korona a magyar királyság szuverenitásának Bizánc részéről való hivatalos, okiratszertű elismerése és biztosítása. Különbséget kell tennünk azonban a császári oklevelek aláírásai és a zománc-

¹²⁵ Κομνηνός λαβόμενος τοῦ παιδὸς εἰς τὸν Βοτανειάτην ἄγων καὶ αὐτὸς παραγίνεται καὶ εἰς μῆμην τοῦτον ἄγει τοῦ φυσικοῦ δικαίου, ὃ δὴ τῇ παιδίῳ τούτῳ κεκλήρηται, καὶ οἰκονομικώτερον τῷ παρόντι χρῆσασθαι αὐτῷ ὑποτίθεται, καὶ τὸν ἀδελφὸν τοῦ Δουκά, ὡς ἀδελφὸν κυρίου αὐτοῦ καὶ βασιλέως εὐνοϊκώτερον ἀγκαλίσασθαι, καὶ βασιλείας μὲν ὄνομα περιθέσθαι τούτῳ, αὐτὸν δὲ τὸν Βοτανειάτην τὰ τῆς βασιλείας ἰθύνειν σκήπτρα ἕως ἂν τοῖς ζωσὶ συντάττοιτο, εἶτα τὸν τῆς βασιλείας κληρονόμον ἐπιτηδείως ἦδη ἔχοντα πρὸς τὴν ταύτης διακυβέρνησιν ἐγκαταστήσῃ αὐτῇ. (Nikeph. Bryennios p. 7₁₃—8₆ B.)

¹²⁶ ἄρτι δὲ τῶν Τούρκων τὴν ἔψαν κατατρεχόντων, στρατὸν ἀξιόχρεων συνηλικῶς στρατηγὸν αὐτοῦ ἐπίστησι Κωνσταντῖνον τὸν υἱὸν Κωνσταντίνου τοῦ Δουκά καὶ αὐτίκα διαπεράσας νεωτερίζει κατὰ τοῦ βασιλέως, καὶ βασιλεὺς αὐτίκα ἀναγορεύεται παρὰ τοῦ ἐν Χρυσοπόλει συνόντος αὐτῷ στρατιωτικοῦ πλήθους. ὁ βασιλεὺς . . . τοὺς μὲν δῦροις καὶ ἀξιώμασι μειλιζάμενος, ἄλλους δὲ ἄλλον τρόπον μεταχειρισάμενος, λαμβάνει τοῦτον ἀναμωτί, αὐτῶν τῶν ἀναγορευσάντων προδεδωκότων αὐτὸν. ἀποκείρει γοῦν αὐτὸν μοναχὸν καὶ εἰς τινα νῆσον περιορίζει. (Kedrenos II, 742₃—12 B.)

¹²⁷ Ezt a császári pénzeken szemléltethetjük, hol a testvérek együttes ábrázolásánál mindig Konstantinosé a díszesebb hely Andronikos előtt. L. Sabatier, Description II, L. tábla.

¹²⁸ L. Moravcsik, i. m. 127, 156. lk.

képeket környező, magyarázó feliratok között. Az előbbieket sajátkezű aláírások, az utóbbiak nem is aláírások, hanem a zománcozó mester által odavetett magyarázó jegyzetek, a legcsekélyebb törekvés nélkül arra, hogy ezeket bárki is hiteles aláírásoknak, vagy ezek másolatainak, illetve helyettesítőinek tekintse. Nincs ezeknek a feliratoknak semmi diplomatikai jellege, nem is volt rá szükség, mert amit a császár diplomatikailag ki akart fejezni, azt elvégezte a koronához mellékelte kísérő iratban vagy levélben, mely — sajnos — nem maradt ránk. A betűk színeinek itt egészen más, tisztán a művészi színhatás szempontjai alá eső jelentősége van. Ha azt látjuk, hogy — amíg a Dukas-féle koronán a császárfeliratok vörössel, Krisztus, Géza és a szentek feliratai késsel vannak írva —, addig a Konstantinos Monomachos-féle koronán éppen megfordítva, a császári feliratok kék színben, András és Péter apostol mellképén lévő betűk pedig vörössel vannak ábrázolva, ha továbbá azt látjuk, hogy a Figdor-féle ereklyetartó ládácskán (bizánci ötvösmű a XIII. századból) Mihály arkangyal képeinek felirata vörössel, Krisztus, Keresztelő Szent János és Simon apostol feliratai pedig arany színben vannak zománcozva,¹²⁹ akkor csak arra a következtetésre juthatunk, hogy a vörösszínű felirat nincs kötve a császár személyéhez, mert előfordul arkangyalokkal, apostolokkal s más személyekkel kapcsolatban is s másfelől e feliratokon ugyanazon személlyel kapcsolatban a zománcozók gazdag változatosságban hol ezt, hol amazt a színt használják. Hogy itt a színeknek az illető ábrázolt személlyel kapcsolatban semmiféle diplomatikai vonatkozásuk nincsen, arra legjobb bizonyíték éppen a Géza képe körül látható kékszínű felirat, melynek — ha diplomatikailag hű akart volna maradni — szintén vörösszínűnek kellett volna lennie. A bizánci despotések jelvényei között ugyanis ott volt a vörösszínű aláírás is, melyet a despotések mindig magukkal hordoztak. Ezt Pachymeresből tudjuk, aki elbeszéli, hogy Michael Palaiologos császár testvére, Joannes despota, amikor 1271-ben Neopatrainál csúfos vereséget szenvedett az epirusi despota törvénytelen fiának seregeitől, szegyenében és haragjában önként letette a császár előtt összes despotesi jelvényeit, köztük a bíborszínű aláírást is.¹³⁰

Miután a korona összes, annak jellege szempontjából fontos ismertetőjegyeinek vizsgálatát befejeztük, most szemügyre kell még vennünk a koronaküldés történeti hátterét és körülményeit. Már előbb rámutattunk arra, hogy — miután Dukas Mihály a koronát Gézának, mint Magyarország királyának (κράτης Τουρκίας) küldte, ennek az ünnepélyes aktusnak mindjárt Géza trónralépeése után, tehát 1074 május havában végbe kellett men-

¹²⁹ Czobor—Szalay, Magyarország történeti emlékei I, 54.

¹³⁰ Pachymeres I, 335₁₅₋₁₉: ἐλθὼν τὸ γε μέρος τῶν ἄλλων καὶ τῆς συνόλης δυνάμεως, σύμβολά τε τῆς δεσποτείας ἐκεῖνα, ὅσα ἐν καλύπτρῳ καὶ ὑποδήμασι καὶ γε ἐν ἐφεστρίσιν ἵππων καὶ χαλινοῖς καὶ τῇ ἐκ πορφύρας ἑπορφάφῃ, ἀποτίθεται, οὕτω δικαίωσας ὀφθῆναι τῷ βασιλεῖ κτλ.

nie, mert egy későbbi időpontban való küldéssel a korona elvesztette volna aktualitását, a bizánci udvar Géza királyságára vonatkozó elismerésének, örömeinek és gratulációjának kifejezését.

Dukas Mihály abban az évben lépett trónra, amikor a szelcsukok Alp Arslan vezetése alatt Mantzikertnél Romanos Diogenes hatalmas seregét tönkrevérték s őt magát is foglyul ejtették. Ez a szörnyű vereség egészen megrendítette a bizánci császárság nagyhatalmi állását; megkezdődik a birodalom legerősebb katonai erőforrásainak, a keleti provinciáknak, a szelcsukok által való felmorzsolása. Ugyanakkor a központi hatalom is nagyon meggyengült; Dukas Mihály az atyja bürokratikus szellemében kormányzott, a hadsereggel és a nép jólétével nem sokat törődött, hagyta szabadon garázdálkodni a feudális nagybirtokosokat s a császári tisztviselőket, maga a császár tanítómestere, Psellos vezetése alatt a retorikában és a versfaragásban gyakorolta magát.¹³¹ Mintegy varázsütésre szabadultak fel és törtek a birodalom ellen az összes belső és külső ellenséges erők: a besenyők Thrákiát és Makedóniát fosztogatták, a bolgárok a szerbekkel egyesülve felkeltek a bizánci uralom ellen, elszakadt Skopje, Nis, a száva- és dunamenti városok Mitrovicától Viddinig, sőt még a horvátok és dalmátok is a felkelőkhöz csatlakoztak s pusztították az egész Illyricumot.¹³² A Nyugatról hozott francia és normann zsoldoscsapatok szabadrablási területnek tekintve a császárság még megmaradt területét, nyíltan szembefordultak a császárral.¹³³

Bár 1073-ban sikerült egy bizánci seregnek a Bodin és Petrilo vezetése alatt álló szerb-bolgár fölkelést leverve, Skopjét és Nist visszafoglalni,¹³⁴ a következő év elején újabb belső bajok merültek fel. A dunamelléki városok (Paristrion) parancsnoka, Nestor átpártolt a besenyőkhöz s velük együtt pusztította Thrákiát és Makedóniát csak azért, mert a császár nem volt hajlandó neki engedelmeskedve elbocsátani a szolgálatból Nikephoros logothetést, az ő haragosát, és ellenségét.¹³⁵ Ugyanekkor Keleten a császár nagybátyja, Joannes Dukas Caesar, ki az Oursel vezetése alatt álló lázadó normann zsoldosok megfékezésére küldett ki, de annak fogságába esett, kibékült Oursellel s császárrá kiáltatván ki magát, a normannok kíséretében a főváros ellen vonult. Dukas Mihály végső szorongattatásában legnagyobb ellenségeinél, a szelcsukoknál keresett segítséget, amit annak fejében, hogy végérvényesen átengedte nekik összes eddigi hódításait, meg is kapott. A szelcsukok aztán szét is verték Oursel és Joannes Caesar seregeit, foglyul ejtve őket magukat.¹³⁶

¹³¹ Zonaras III, 708 B.

¹³² Nikephoros Bryennios 100₁₆ 21 B.

¹³³ Kedrenos II, 718₂₂ sk. lk. B.

¹³⁴ Jireček: Geschichte der Serben, I, 235.

¹³⁵ Kedrenos, II, 719 B.

¹³⁶ Nikeph. Bryennios 58. sk. lk. B. Zonaras III, 710. sk. lk. B.

Ilyen volt a bizánci császárság politikai helyzete, amikor 1074 április végén megérkezett Bizáncba a hír Géza királlyá választásáról és trónralépéséről. Lehet gondolni, hogy milyen érzelmekkel fogadta ezt a császár. Mint a vízbefülő a feléje nyujtott szalmaszálon, úgy kapott Dukas Mihály ezen a rá nézve váratlanul érkező, de nagy reménységet ébresztő örömhíren. A vele Synadene révén már előbb sógorsági viszonyba került és általa despotessé előléptetett Géza, ki már annyi tanujelét adta a bizánciak iránti rokonszenvének és barátságának,¹³⁷ úgy tűnhetett fel, mint megmentő és segítő a nagy bajok közepette, aki felé az egész bizánci udvar a legnagyobb várakozásokkal tekintett. A császár egy még díszesebb koronát készíttetett számára, mint előző alkalommal, mikor Synadene révén sógorságba került vele s a despotesi címet ajándékozta neki, melynek alakját, a császári és a sógor-despotesi koronához való viszonyát már fentebb jellemeztük. Ennek a koronának azonban azonkívül, hogy hozta Géza királyságának elismerését s az ahhoz való gratulációt, bizánci felfogás szerint még más jelentősége is volt. A bizánciak ugyanis átvették a rómaiaktól az idegen fejedelmek részére való koronaküldésnek azt az értelmét, hogy az a fejedelem, aki Róma képviselőjétől kapta a koronát, baráti és szövetséges viszonyba kerül vele s köteles Róma külpolitikai érdekeit szolgálni. Ez még nem jelentett sem adófizetési, sem feudális értelmű vallási viszonyt, de jelentette a római politika érdekkörébe való bekapcsolódást.

Attól kezdve, hogy Pompeius Tigranes arméniai királynak fejére visszatette az önként levett koronát s neki „certis rebus imperatis regnare iussit”,¹³⁸ Germanicus Artaxiast,¹³⁹ Nero pedig Tiridatest¹⁴⁰ hasonló értelemben megkoronázta, az egész római császárkoron végig számos példájával találkozunk a koronaküldésnek, mint a római császártól való függőségi viszony kifejezésének.¹⁴¹ Ez a szokás átnyúlik a bizánci korba is. Prokopios mondja, hogy a mauretaniai és numidiai fejedelmek Belizártól kértek régi szokás szerint fejedelmi jelvényeket s ígérték, hogy szolgálni fogják a császárt s együtt fognak vele harcolni. Ezt az ígértüket ugyan nem tartották be s óvatosan megvárták, merre dől el a küzdelem Belizár és a vandálok között, a kért jelvényeket azonban megkapták Belizártól.¹⁴² Ugyancsak Prokopios mondja

¹³⁷ L. fentebb.

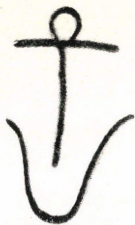
¹³⁸ Cicero: pro Sestio 27, 58.

¹³⁹ Tacitus: Annales II, 56.

¹⁴⁰ Tacitus: Annales XV, 29.

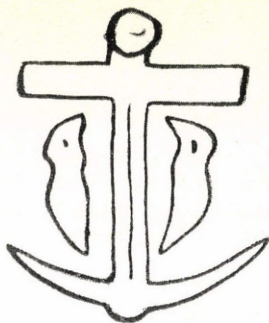
¹⁴¹ L. W. Sickel: Das byzantinische Krönungsrecht bis zum 10. Jh. Byz. Zeitschrift, VII (1898), 535. 1.

¹⁴² Bell. Vand. I, 25, p. 412—3 Haurý: ὄσοι γάρ ἐν τε Μαυρετανία καὶ Νουμιθία καὶ Βυζακίῳ Μαυρουσίῳ ἤρχον, πρέσβεις ὡς Βελισάριον πέμψαντες δοῦλοὶ τε βασιλέως ἔφασκον εἶναι καὶ ἔυμαχῆσιν ὑπέσχοντο. εἰσὶ δὲ οἱ καὶ τοὺς παῖδας ἐν ἡμέρῳ παρεῖχοντο λόγῳ, τὰ τε ἔμβολα σφίσι παρ' αὐτοῦ στέλλεσθαι τῆς ἀρχῆς κατὰ δὴ τὸν παλαιὸν νόμον ἐδέοντο. νόμος γάρ ἦν Μαυρουσίῳ ἄρχειν μηδένα, κἄν Ῥωμαίοις πολέμιος ἦ, πρὶν ἂν αὐτῷ τὰ γυνωρίσματα τῆς ἀρχῆς ὁ Ῥωμαίων βασιλεὺς δοίη . . . ἔστι δὲ τὰ ἔμβολα ταῦτα ῥάβδος

1.

Horgonykereszt a II-III. századból.
Byzantion 2 (1926) 379.

2.

Horgonykereszt két hallal a III. század közepéről.
Byzantion 2 (1926) 380.

3.

Horgonykereszt a IV-V. századból.
Byzantion 2 (1926) 381.

4.

II. Konstans és Konst. Pogon. érme (VII. sz. közepe) a horgonykereszttel. Sabatier, Descr. 2, XXXIV. t. 17. k.

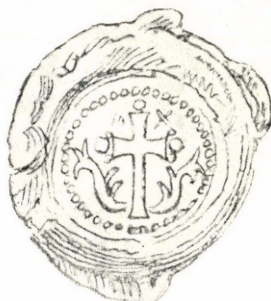
5.

II. Konstans érmének hátlapja, oldalt a horgonykereszttel. Sabatier 2, XXXIV. t. 16. k.

6.

II. Konstans fiai a keresztes joggal. Sabatier 2, XXXIV. t., 15. K.

7.

Stilizált horgonykereszt a X. századból. Schlumberger, Sigill. 402. l.

8.

Stilizált horgonykereszt
a X-XI. századból.
Schlumberger, Sig. 254. 1.

9.

Péter apostol a horgonykereszttel.
Boemond pecsétje a XI. század végéről.
Schlumberger, Sigill. 229.

10.

Péter apostol a horgonykereszttel.
Petros Patrikios pecsétje a XI. századból.
Byzant. Zeitschr. 33 (1933) III. t. 2. k.

11.

I. Géza király a horgony-
keresztes joggal.
Egyet. Phil. Közl. V. t. 4. k.
59 (1935) 4-6.

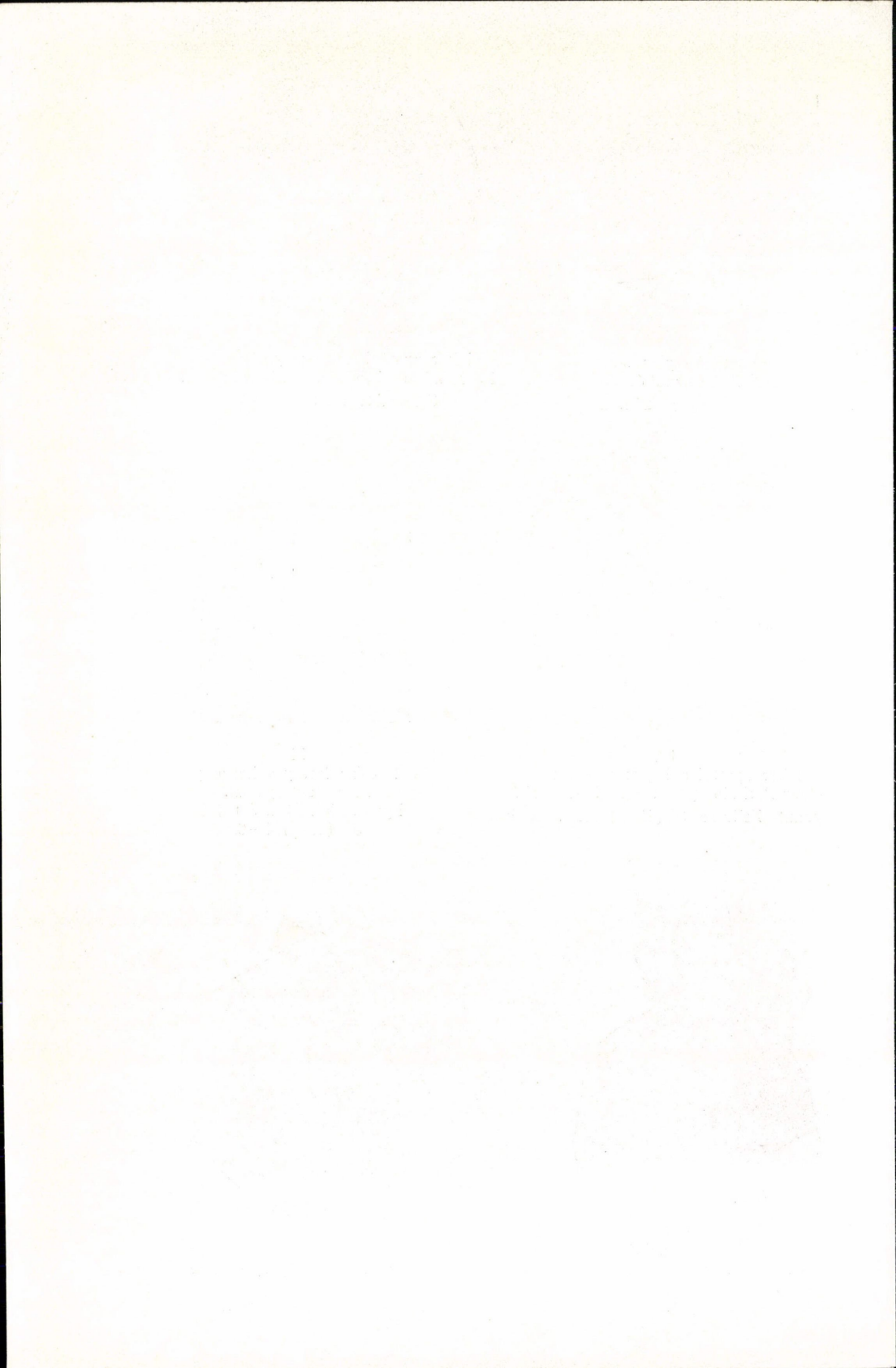
12.

Nikephoros Botaneiates fe-
lesége, Mária császárné.
Lambros, Leukoma byz.
aut. p. 63.

13.

I. Alexios császár a horgonykeresztes
joggal (XI. sz. vége.)
Sabatier, Descr. LII. t. 5. k.

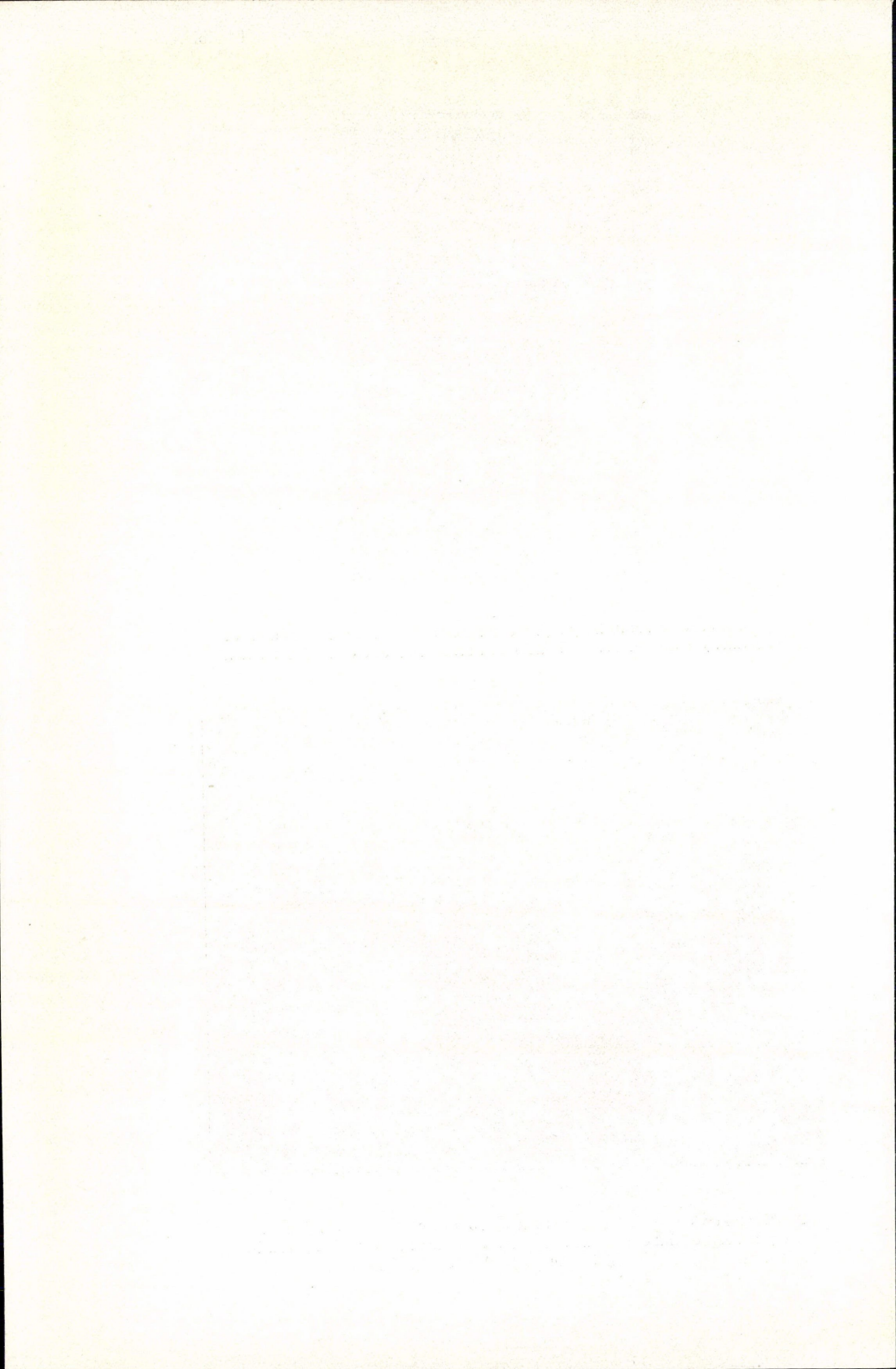
14.

Virágdíszbe áttílizált horgonykereszt. Az athosi Rabduchu-monostor falfestménye. (XII-XIII. század.) Millet, Monument de l'Athos, 97. l.

15.

II. Andronikos császár, Uros Milutin szerb király és Szent István mártír.
Az athosi Chilandari-monostorban levő falfestmény (XIV. század.)
Millet, Mon. de l'Athos, 79. t.

a lazokról, hogy ők a bizánciak alattvalói, de ez a viszony nem az adófizetésben, illetve a parancsok teljesítésében, hanem csak abban jut kifejezésre, hogy az uralom jelvényeit az új király mindig a bizánci császártól kapja. Mindamellett őrzik a bizánci határt és távortartják a húnokat a birodalomba való betöréstől.¹⁴³ Hasonló értelme volt annak az aranykoronának is, melyet III. Alexios császár 1197-ben küldött Leon arméniai királynak. A koronaküldéssel egyidejűleg kettejük közt barátsági szerződés jön létre, melyben Leon természetesen kötelezi magát a bizánci érdekek védelmére.¹⁴⁴ Hogy ilyen szövetségkötések alkalmával a bizánci császár a vele szerződéses viszonyba lépő feleket magával egyenrangú faktornak, azaz hozzá hasonló szuverén uralkodónak ismerte volna el,¹⁴⁵ az teljesen kizárt dolog. A legújabb kutatások alapján teljesen tisztán áll előttünk a bizánci császárság eszméje úgy, amint azt Nagy Konstantin kialakította, összekapcsolva a keleti eredetű, de a hellénizmustól és a rómaiaktól is átvett gondolatát az egyetemes világalomnak az Isten földi helytartóságának a Krisztus tanításaiból eredő eszméjével. A császárságnak ilyen egyetemes és kizárólagos értelmezésében a bizánciak végesvégig kitartottak: a bizánci császár világalomra való hivatottságának képzele ott élt kiirrhathatlanul a birodalom legutolsó polgárának lelkében is, amint ezt a bizánci művelődés összes, irodalmi és monumentális emlékei egybehangzólag bizonyítják.¹⁴⁶ Már a megelőzőkben rámutattunk arra, hogy milyen féltékenyen őrkdtek a bizánciak a „világ császára” értelmében felfogott βασιλεύς címnek kizárólagosságán, mely csak a bizánci császárt illethette meg.¹⁴⁷ Ezekhez itt még azt fűzzük hozzá, hogy — amikor a bizánciak kénytelenek voltak ezt a címet 812-ben Nagy Károlynak is átengedni — egyidejűleg egy új címet, a βασιλεύς Ῥωμαίων címét alkották meg a bizánci császár részére, hogy ennek kiemelkedő helyzetét a nyugati császár felett kifejezésre juttassák s ezt a címet a bolgár Symeonnal szemben is megvédelmezték, akit ugyan Nikolaos Mystikos pátriárka — legyezőjével érintve fejét — fel is avatott császárrá, de ezt az avatást, mint nem szabályszerűt, később megsemmisítették, a βασιλεύς Ῥωμαίων címet sem neki, sem utódainak soha meg nem adták, hanem meg kellett elégedniök az egyszerű βασιλεύς (bolgárban:

τε ἀργυρᾶ κατακεχρυσωμένη καὶ πῖλος ἀργυροῦς οὐχ ὄλην τὴν κεφαλὴν σκέπων, ἀλλ' ὡσπερ στεφάνην τελαμῶσιν ἀργυροῖς πανταχόθεν ἀνεχόμενος κτλ.

¹⁴³ Λαοὶ τὰ μὲν πρῶτα γῆν τὴν Κολχίδα ὕκουον, Ῥωμαίων κατήκοοι ὄντες, οὐ μόντοι ἐς φόρου ἀπαγωγὴν, οὐδέ τι ἄλλο ἐπαγγέλλουσιν αὐτοῖς ἐπακούοντες, πλὴν γε δὴ ὅτι, ἐπειδὴν αὐτοῖς ὁ βασιλεὺς τελευτήσῃ, ἔμβολα τῆς ἀρχῆς τῷ διαδεξομένῳ τὴν βασιλείαν ὁ Ῥωμαίων βασιλεὺς ἔπεμπε. τὰ δὲ τῆς χιῦρας ὄρια ἔϋν τοῖς ἀρχομένοις ἐς τὸ ἀκριβὲς διεφύλασσαν, ὅπως δὴ μὴ Οὐννοὶ πολέμοι ἐξ ὄρους τοῦ Καυκάσου, ὁμόρου σφίσι δντος, διὰ Λαζίκης πορευόμενοι ἐσβάλλωσιν ἐς γῆν τὴν Ῥωμαίων. Bell. Pers. II, 15, 2; p. 215. Haurv I. Justinos császár (518—27) Konstantinápolyban adta át a koronát Tzathiosnak, a lazok királyának, vö. Chron. Pasch. I, 613. B.

¹⁴⁴ L. Dölger, Regesten etc. II, 103, No 1642.

¹⁴⁵ L. Moravcsik i. m. 154. l.

¹⁴⁶ I. Dölger: Bulgarisches Cartum und byzantinisches Kaisertum, Bulletin de l'Institut archéologique bulgare t. IX (1935), 58—59, és az ott felsorolt idevonatkozó irodalmat.

¹⁴⁷ L. fentebb.

cár) címmel.¹⁴⁸ Csak a XIII. század végétől kezdve, a császárság hanyatlása korában vehető észre, hogy a bizánci császárok engednek a βασιλεὺς Ῥωμαίων cím kizárólagos használatára vonatkozó igényük me-revségéből. A XV. században már bizánci történetírók is ezzel a cím-zéssel illetik Zsigmond császárt;¹⁴⁹ az egyszerűbb βασιλεὺς címet pedig császári oklevelek is sűrűn alkalmazzák Dušan István szerb uralko-dóra.¹⁵⁰

A XI. század bizánci közjogi felfogása szerint tehát nem beszélhetünk arról, hogy Dukas Mihály bizánci császár Géza magyar királyt, vagy bárki mást, magához hasonló szuverén uralkodónak ismerte volna el.¹⁵¹ Ez ellentétben állott volna a bizánci császárság világhatalmi állásának pretenziójával, amely bár a valóságban régen meghaladott álláspont volt, azért elmé-letben és a bizánci udvar cerimoniális gyakorlatában csak annál szívósabb ragaszkodással jutott kifejezésre. Ellenben meg kell nyugodnunk abban, hogy a bizánci koronaküldésnek az az ér-telme, mely a koronával kitüntetett idegen fejedelmet Bizánc hű szövetségesének s érdekei védelmezőjének tekintette, tehát bizonyos fokú függést állapított meg a császár és a tőle koronát nyerő fejedelem között, a XI. században s még később is érvény-ben volt, amint ezt az 1197-ben Leon armeniai királynak küldött korona példája bizonyítja. Más kérdés az, hogy ez az elv a való-ságban mennyire érvényesült s hogy a koronával kitüntetett fejedelmek ténylegesen mily mértékben maradtak hű szövetség-ben és függő viszonyban a bizánci császártól. A gyakorlatban természetesen ez az elv igen gyakran balul ütött ki s a megkoro-názott szövetséges néha hátat fordított a császárnak, vagy passzivitásba lépett vele szemben.¹⁵² Ha azonban a koronaküldés értelmét keressük, akkor nem azt kell vizsgálnunk, hogy milyen érzésekkel, szándékokkal és viselkedéssel viszonyozta ezt az el-fogadó, hanem csakis azt, hogy milyen célzattal és óhajattal küldte ezt az ajándékozó császár. E tekintetben pedig — azt hiszem — a fentiek alapján semmi kétségeink nem lehetnek. Ha ehhez még hozzávesszük azt, hogy Géza a korona felirata sze-rint is despotese volt a bizánci udvarnak s egyszersmind sógora a császárnak, tehát hozzátartozott a tágabb értelemben vett

¹⁴⁸ L. Stein: Forschungen und Fortschritte, 1930, 182. Ostrogorsky, die Krönung Symeons durch Nikolaos Mystikos, Bulletin de l'inst. archéol. bulgare IX. (1935), 275—86.

¹⁴⁹ Laonikos Chalk. I, 64, 3; I, 70, 7 ed. Darkó. Dukas 51, 7 B. V. ö. Dölger i. m. 67. l.

¹⁵⁰ Dölger i. m. 67. l.

¹⁵¹ Ez következik egyébként már a korona feliratainak terminoló-giájából (βασιλεὺς Ῥωμαίων, κράτης Τουρκίας) is. A két cím közti közjogi különbséget még a XIV. sz.-ban is erősen kifejezésre juttatta a szerb Dušan cár, a midőn magát βασιλεὺς-nek, fiát pedig κράτης-nek nevezte. Kantakuzenos, III, 89, p. 552 B.

¹⁵² L. pl. a 138. jegyzetben említett mauretaniaiak esetét, akik, bár fejedelmük részére elfogadták Belizártól a jelvényeket, azért mégsem támogatták őt a vandálok elleni harcában, v. ö. Prokopios: Bell. Vand. I, 25, p. 413, 16—20. Haury.

bizánci császári családhoz, ezek a körülmények a család fejével, a császárral szemben még szorosabb függést állapítanak meg számára.

Mindezekből azonban egyáltalán nem következik, hogy a bizánci császárság és a magyar királyság között valamelyes vazallusi viszony, illetve alárendeltség állott volna fenn, vagy akárcsak célzás is történt volna ilyesmire a koronaküldés ténye által. A korona nem a magyar államnak szólt, hanem a Géza személyének, sem a korona maga, sem a rajta levő despotesi cím, sem az ezekkel járó jogok és köteleességek nem voltak másra, például egy következő királyra átruházhatók. Géza halálával történelmi ereklyévé lett a korona mindaddig, amíg a Szilveszter-féle koronával való egyesítés egészen új jelentőséget nem adott neki. Ha az akkori tényleges erőviszonyokat nézzük a bizánci császárság és a magyar királyság között, könnyen rájövünk arra, hogy a császárság azon időbeli rendkívül zilált viszonyai és szorongatott helyzete közepette mindaz a morális kötelezettség, amit a korona elfogadása Gézára nézve jelentett, sokkal inkább egy kérés óhajta jellegével bírt a tényleges helyzet szerint, mint egy császári rendelet súlyával. Nem Gézának, hanem a császárnak állott érdekében a kettejük közt létesítendő szorosabb viszony, nem Gézának, hanem a császárnak volt belőle haszna s nem Géza kérte a koronát, hanem a császár önként és sietve nyújtotta azt neki. Túl minden a bizánci császársághoz fűződő világralmi elméleten, túl a bizánci udvari szer-tartások szabályain, a Gézának küldött korona a pusztán való-ságban nem jelentett egyebet, mint a megszorult és annyifelé csalatkozott bizánci császár segélykérését s egyúttal erős bizalmát a Géza kipróbált hűsége iránt.

Géza a koronát, mint a közte és a császár közt létesült szoros személyes viszony kifejezését, elfogadta, de ezt a magyar közjogi vonatkozásban nem használhatta, azzal magát, mint magyar király, meg sem koronáztathatta. Ez világosan kiténik a krónikákból, melyek úgy emlékeznek meg Géza koronázásáról: „coronam regni susceperit”.¹⁵³ A corona regni pedig nem lehetett más, mint a Szilveszter-féle korona, melyet már Szent István intelmei úgy említenek, mint az uralkodói hatalom kifejező-jét,¹⁵⁴ s amelynek használata nélkül semmiféle királyi koronázást nem ismertek el Magyarországon közjogilag teljes értékű-nek. Kiténik ez abból is, hogy Géza király egy 1075-ben kelt oklevelében rex consecratusnak nevezi magát,¹⁵⁵ amit nem

¹⁵³ L. a bécsi Képes Krónika (Flor. Fontes II, 187) és Turóczy Krónikája (Schwandtner: Script. I, 125) szövegeit. Ugyanígy Ranzanus (Fontes IV, 196) s a Chron. Posoniense (Fontes IV, 32) is: post fugam vero Salomonis Geycha dux compellentibus Hungaris coronatus est.

¹⁵⁴ L. idevonatkozólag az összegyűjtött bizonyítékokat Florianus, Font. Dom. I, 195, úgyszintén Molnár, Magyar Közjog³, Pécs, 1929, 301—2. lk.

¹⁵⁵ Fejér: Cod. diplom. I, 438.

mondhatott volna magáról, ha csak a bizánci koronát tette volna fejére, melynek akkor még nem volt magyar szempontból semmi közjogi ereje és vonatkozása. A magyar közjog szerint ez a korona jelentőséget és pedig nagy jelentőséget csak azon időponttól kezdve nyert, amikor a Szilveszter-koronával össze-forrasztva, a magyar szent korona alsó részévé lett. Ettől fogva lett az a párját ritkító kifejezése a tökéletes állami szuverenitásnak, amilyennek a magyar közjogi felfogás mind e mai napig ismeri és tiszteli. Ekkor lett az uralkodásnak, a legfőbb hatalomnak és jognak, az ország területe birtokának és adományozásának, az igazságszolgáltatásnak és kegyelemnek, egyszóval a király és a nemzet között megosztott mindenféle közhatalomnak a forrása és jelképe.

Ki kapcsolta össze és mikor ezt a két koronát, biztosan nem tudjuk. Mindenesetre még a XIII. századot megelőzőleg, azaz a bizánci császárság hanyatlási korszaka előtt kellett ennek történnie, amikor még volt valamelyes tekintélye a bizánci koronának eredetét tekintve. De akárki volt is a két korona össze-olvasztója, mindenesetre Szent István hagyományos politikájának szellemében járt el, amidőn a Szilveszter-féle koronát a Dukas Mihály-félével egyesítette. Szent István ugyanakkor, amikor egyházi tekintetben a nyugati, római egyházhoz kapcsolta országát, szövetséges baráti viszonyt tartott fenn II. Basileios bizánci császárral a balkáni népek részéről fenyegető közös veszély elhárítása és a balkáni hatalmi egyensúly fenntartása céljából. Ez a külpolitikai vonalvezetés hagyományos és irányadó maradt az egész Árpádkoron végig, nem tekintve rövid ideig tartó zavarokat és kilengéseket úgy az egyik, mint a másik irányban.¹⁵⁶ Így vélte legjobban biztosítani Szent István az ország teljes függetlenségét és biztonságát, ha tudniillik az azon korbéli két legnagyobb európai hatalom mindkettejével szoros jó viszonyt tartva fenn, az ország érdekeinek megóvásában a szükség szerint hol az egyikre, hol a másikra támaszkodik s kétoldali evezőcsapásokkal gyorsabban és biztosabban viszi előre az ország hajóját annyi veszély közepette. A két korona egyesítése tehát Szent István hagyományos politikáját juttatta kifejezésre abban, hogy rámutatott a magyar királyság politikájának egyfelől a római egyházban, másfelől a bizánci császárságban rejlő két legerősebb támaszpontjára és abban is, hogy e két támaszpont között az egyensúlyi helyzet megőrzésével az ország teljes függetlenségének vált szimbolumává. *Darkó Jenő.*

•

La couronne envoyée par Michel Ducas; son but et son importance.

Les problèmes de l'origine et de la signification de cette couronne, à en juger d'après les fortes divergences des opinions y relatives, ne

¹⁵⁶ L. ennek részletesebb kifejtését az én Byzantinisch-ungarische Beziehungen in der zweiten Hälfte des XIII. Jh. Weimar, Böhlau, 1933. 4. és k. lk.

sont pas résolus jusqu'ici, les circonstances auxquelles on doit cette couronne, ne sont pas encore mises en lumière d'une façon satisfaisante. D'après une étude récemment publiée (v. Moravcsik: Les inscriptions grecques de la Sainte-Couronne hongroise. *Egyet. Phil. Közlöny* 59 [1935], 113—157), la couronne n'est autre chose que la reconnaissance officielle, documentaire de la souveraineté du royaume hongrois, une garantie de la part de Byzance. L'auteur examine avant tout la justesse de cette opinion isolée, récemment émise. La pierre angulaire de cette opinion est la conjecture suivant laquelle les lettres ΔC se trouvant dans l'inscription annexée à l'image du roi Géza doivent se lire δς; ainsi le premier caractère représenterait la voyelle A et le signe suivant serait un accent aigu, contrairement à l'ancienne opinion généralement acceptée qui considère la première lettre comme un Δ et le signe suivant comme un signe d'abréviation et lit ici δεσπότης. Ce qui est décisif, c'est que le petit signe, au lieu d'être *au-dessus* des deux lettres (Δ et C) se trouve ici *entre* elles; ainsi donc, d'après la pratique des inscriptions de la couronne de même que selon les règles générales de l'épigraphie, il ne peut être le signe de l'accent mais celui de l'abréviation. Le premier caractère ainsi donc, d'après la pratique des inscriptions de la couronne de même que selon les règles générales de l'épigraphie, il ne peut être le signe de l'accent mais celui de l'abréviation. Le premier caractère pourrait encore être pris pour un A, la forme des lettres A et Δ présentant beaucoup de ressemblance, mais comme d'après la teneur de l'inscription, il ne peut être question que d'une dignité compatible, au XIe siècle, avec le port de la couronne, nous ne pouvons penser qu'à δεσπότης ou bien à καίσαρ. Ce dernier étant ici épigraphiquement impossible, il ne nous reste que la leçon seule correcte: δεσπότης.

La question est de savoir si dans la seconde moitié du XIe siècle le mot δεσπότης pouvait encore signifier outre le titre impérial un autre rang ou dignité de la cour. L'auteur suit l'évolution du sens du mot δεσπότης à travers l'histoire byzantine et constate que l'emploi de ce titre, qui au début était iniquement un titre impérial, tout en se maintenant dans ce sens jusqu'à la fin, fut étendu peu à peu, dans le sens d'„altesse impériale“, aux fils de l'empereur (cf. *Const. Porph. de cerim.* II, 27—29, p. 627—30 B sur les fils de l'empereur Héraclius) et plus tard aussi à ses parents éloignés (oncle, frère, beau-fils, beau-frère etc. p. e. pendant le règne de Michel IV, le Paphlagonien [1034—41] et de Michel V, le Calaphate [1041—42], c'est Jean, frère de celui-là et oncle de celui-ci, qui fut distingué par le titre de „δεσπότης“ et les prérogatives qu'il comportait, cf. *Psellos I*, 71, c. XXVIII, I, 88, c. V—VI. I, 93, c. XII. *Ren. et Zonaras III*, 607 B.). Ce titre s'avéra un excellent moyen d'éviter la hiérarchie officielle toutes les fois qu'on voulait placer quelqu'un avant ceux qui occupaient les premiers rangs de la hiérarchie (Kinnamos p. 215 B. sur le prince hongrois Béla—Alexios, *Phrantzes I*, 1, p. 6 B. sur Alexios Palaiologos). Le titre de δεσπότης titre de caractère général, universel de la famille impériale, s'y prêtait excellemment. Dans la pratique, ce titre exceptionnel (en dehors de l'ordre fixé) fut considéré plus d'une fois comme supérieur à tous les autres rangs de la hiérarchie et quand l'empereur Michel Paléologue l'inséra, vers le milieu du XIIIe siècle, dans l'ordre officiel de la cour, en lui donnant la prééminence, il ne faisait que tirer la conséquence de l'état de choses ci-dessus.

Géza s'allia à la famille impériale byzantine par son mariage avec Synadene, sa seconde femme, fille de Theodulos Synadenos (Skylitzes

p. 743. B.) en raison des mariages fréquents entre les familles des Ducas, des Botaneiates, des Komnenos et des Synadenos. De ce que l'empereur Manuel adresse à Etienne III, roi de Hongrie, malgré l'initiale qui les sépare, ces mots: $\omega \epsilon \mu \acute{\epsilon} \pi \alpha \iota$ (Kinnam. p. 217. B.), on peut conclure que, d'après la terminologie en usage alors à la cour de Byzance, le titre de „ $\pi \nu \epsilon \upsilon \mu \alpha \tau \iota \kappa \acute{o} \varsigma \nu \iota \acute{o} \varsigma$ “ (cf. Const. Porph. de cerim. I, 686—92. B.) était dû aussi aux rois de Hongrie de sorte qu'il pouvait se donner à Géza. La forme $\Gamma \epsilon \omega \beta \iota \tau \zeta'$ sans présenter une terminaison à la grecque, peut exister dans le grec du moyen âge, puisque des le temps de la $\kappa \omicron \iota \nu \eta$ l'oreille grecque s'était habituée, surtout sous l'influence des textes de la Bible, à toutes sortes de terminaisons consonantes.

L'adjectif $\pi \rho \acute{o} \tau \acute{o} \varsigma$ dans le titre de Géza ne peut être considéré comme réservé uniquement aux empereurs byzantins ou aux souverains de même rang. Les Byzantins eux-mêmes en faisaient usage pour distinguer des nobles occupant un rang moins élevé que celui de l'empereur (p. e. il est donné aux membres d'une famille crétoise de distinction, les Skordyles, Mikl-Müller, Acta et dipl. 3, 235; au père de Nikephoros Bryennios, Nikeph. Bryenn. p. 101, 8. B.), il se donne aussi à des princes étrangers (Etienne Milutin Uros II, roi des Serbes v. Millet, Monuments de l'Athos I, 79. Jean voïvode de Moldavie, v. Millet *ibid.* I, 242.) au sens de „religieux“, de „croyant en Christ“, sans vouloir désigner par cela un rang égal à celui de l'empereur.

Le sceptre que Géza tient à la main sur la couronne n'est pas une croix à deux traverses, mais un sceptre surmonté de la croix à ancre de la première chrétienté, qui se retrouve souvent sur l'image de l'apôtre Pierre (Laurent, Byz. Zeitschrift, 33. (1933) t. III. fig. 2, Schlumberger, Sigillographie de l'emp. byz. 229.); il se voit sur une médaille d'argent de l'empereur Alexis Ier (Sabatier, Description etc. II, 188.) et à la main de l'impératrice Marie, femme de Nikephoros Botaneiates (Lampros $\Lambda \epsilon \acute{\upsilon} \kappa \omega \mu \alpha \beta \upsilon \zeta$, $\alpha \upsilon \tau \omicron \kappa \rho \alpha \tau \acute{o} \rho \omega \nu$ t. 63, Ebersolt, Arts somptuaires p. 90.); on voit souvent sur les médailles l'empereur Constant II (642—68) et ses fils, Héraclius et Tiberius, le sceptre à croix à la main (Sabatier, *op. cit.* II. XXXIV, 15; XXXV, 22. et *passim*) bien qu'ils n'aient été ni couronnés, ni pourvus d'aucune dignité de cour (Theoph. p. 352, 16 de Boor), mais ils reçoivent probablement eux aussi le titre de $\delta \epsilon \sigma \pi \acute{o} \tau \eta \varsigma$ dû depuis le temps d'Héraclius aux fils de l'empereur. Géza comme despotes reçut lui aussi le sceptre surmonté de la croix à ancre conformément à l'étiquette de la cour sans que cela signifiât la souveraineté. La croix à ancre symbolise les grands espoirs que l'empereur fonda sur Géza.

Reste à savoir si la couronne était un $\sigma \tau \acute{\epsilon} \mu \mu \alpha$ ou un $\sigma \tau \acute{\epsilon} \phi \alpha \nu \acute{o} \varsigma$. En ce qui concerne ce point, on peut constater que d'après les descriptions de Philotheos (Klet. p. 135. v. 81. ed. Bury) et d'Anna Komnène (Alex. III, 4.) de même que selon l'opinion de tous ceux (Ipolyi, Kondakov, Pauler) qui se sont occupés jusqu'à présent de la question, la partie supérieure de la couronne était ouverte et n'était pas surmontée d'une croix; ainsi donc elle appartenait au type dit $\sigma \tau \acute{\epsilon} \phi \alpha \nu \acute{o} \varsigma$, mais elle était plus richement ornée que le $\sigma \tau \acute{\epsilon} \phi \alpha \nu \acute{o} \varsigma$ ordinaire (Kaisarikion): elle était garnie des deux côtés de chaînettes ornées de perles et de pierreries qui pendaient sur les tempes, sa dentelure (corona radiata) était aussi plus riche que celles des couronnes de despotes décrites par Ps. Kodinos (p. 100, 14—20. B.). Nous avons connaissance d'autres couronnes très richement ornées, fort semblables aux couronnes impériales; telle était la couronne dont ($\sigma \tau \acute{\epsilon} \phi \alpha \nu \acute{o} \nu$

πολυτελεῖ καὶ μικροῦ δέω λέγειν βασιλικῶ) l'empereur Michel Paléologue honora Alexios Strategopulos le faisant César après la reprise de Constantinople (Nikeph. Greg. I, 89, 8. B.); telle encore celle que la femme d'Andronikos Palaiologos envoya à son beau-fils, Uroš Milutin, roi des Serbes (ibid. I, 242, 3—6. B.), pourtant il y avait une différence entre celles-ci et le type dit stemme porté par les empereurs de Byzance. Le Κωνσταντῖνος ὁ πορφυρογέννητος représenté sur la couronne ne peut être le fils de l'empereur Michel, car celui-ci naquit après le premier avril 1074 (Anna Komn. III, p. 1, 135, 13. B.), et ne reçut le titre de βασιλεὺς qu'au mois d'août de la même année (Dölger, Regesten, II, 19, n° 1003.) comme Géza fut déjà élu roi vers le 20 avril 1074 (Katona, Hist. critica, II, 377.), l'envoi de la couronne par Michel Ducas dut avoir lieu peu de temps après, au mois de mai, sinon il aurait perdu son actualité; c'est pourquoi le fils de Ducas ne pouvait y figurer comme βασιλεὺς. D'ailleurs, selon Psellos (II, 178.) et Anna Komnène (III, 1; p. 135.), il était blond et avait les sourcils droits tandis que le Konstantinos représenté sur la couronne a les cheveux noirs, les sourcils arqués. Néanmoins Constantin Porphyrogénète, le frère de Ducas, avait 14 ans au temps où se fit la couronne, son âge convient tout à fait à celui qui figure sur celle-ci, la grande ressemblance de ses traits avec ceux de son frère aîné, c'est à dire l'empereur, est un argument de plus en faveur de la justesse de l'identification.

Il ressort des sources (Nikeph. Bryena, 123, 21; 7—8. B.) que, comme πορφυρογέννητος aîné, il était supérieur en rang au fils de l'empereur Michel et que c'est lui, qui était le premier βασιλεὺς de la maison impériale, qui occupait le premier degré dans la hiérarchie après l'empereur.

De la couleur rouge des inscriptions accompagnant les portraits des empereurs, on ne doit pas conclure qu'elles imitent les signatures impériales et qu'elles aient ainsi au point de vue diplomatique un caractère officiel. Ici, la couleur des lettres a une tout autre signification qu'il faut chercher uniquement dans l'effet des couleurs artistiquement combinées. Et vraiment, nous trouvons des inscriptions en émail de couleurs différentes se rapportant toutes aux mêmes personnes bien qu'elles varient dans les divers cas. La signature rouge n'était d'ailleurs pas non plus un privilège réservé à l'usage exclusif des empereurs, mais faisait aussi partie des prérogatives des despotes (Pachymeres, I, 335, 15—19.). Ainsi donc, si le graveur avait voulu être exact au point de vue diplomatique, il aurait dû employer la couleur rouge et non pas la couleur bleue pour écrire le nom de Géza.

Enfin, si l'on prend en considération les circonstances de l'envoi de la couronne, on peut constater qu'au printemps de 1074, par suite des attaques des ennemis intérieurs et extérieurs, l'empereur Michel Ducas se trouvait dans une situation difficile, de sorte que Géza, qui venait d'être élu roi et qui auparavant, à plusieurs reprises, avait déjà donné des marques de son amitié pour l'empire byzantin, apparaissait au milieu des grandes difficultés comme un sauveur possible. La couronne était donc en premier lieu un compliment, un signe de félicitation, en même temps qu'elle signifiait que l'empereur reconnaissait la royauté de Géza. Elle symbolisait encore, selon une vieille tradition de l'époque romaine (v. Sickel, Das byzant. Krönungsrecht bis zum X. Jh. B. Z. 7. [1898] 535.), une sorte de dépendance du prince allié et en quelque sorte son entrée dans la sphère d'intérêts de la politique byzantine. Mais elle ne signifiait aucunement que l'em-

percur reconnût pour son égal, pour un souverain de même rang celui à qui il en faisait don. Cela aurait été en opposition avec la prétention (Dölger, *Bulgarisches Cartum und Byzantinisches Kaisertum*, Bull. de l'Inst. arch. Bulgare, IX. [1935] 58.) de l'empire byzantin d'avoir le monde entier sous sa domination; chose qui depuis longtemps ne répondait plus à la réalité mais à laquelle on s'attachait avec d'autant plus de ténacité au XIe siècle dans la théorie et dans les cérémonies. Quant à Géza, sa qualité de beau-frère et de despotes le mettait dans une dépendance encore plus étroite envers l'empereur.

Mais la couronne était destinée à la personne de Géza et non pas à l'Etat hongrois, ainsi, pour le droit public hongrois, elle n'avait aucune signification concernant la souveraineté de l'Etat; elle ne signifiait en aucune façon une vassalité ou une condition subordonnée. Géza ne pouvait même se faire couronner roi de Hongrie avec cette couronne. Il ressort des sources qu'il se fit couronner de la corona regni, c'est à dire de la couronne donnée à saint Etienne par Sylvestre II (Flor. Fontes, II, 187; IV, 196; IV, 32.). Pour le droit public hongrois, la grande importance de la couronne de Michel Ducas date du temps où elle fut unie à la couronne de Sylvestre. Dès lors, elle est devenue le symbole unique de la souveraineté et de l'indépendance absolue de l'Etat hongrois. A qui devons-nous cette union? On l'ignore. Mais quel qu'il fût, il procéda en tout cas dans l'esprit de la politique traditionnelle de saint Etienne qui s'était efforcé d'entretenir des relations étroites et amicales avec les deux plus grandes puissances européennes d'alors (le pape et l'empereur byzantin); cette directive de la politique étrangère resta traditionnelle et décisive pendant toute l'époque des Arpadiens excepté quelques périodes de troubles de peu de durée.

E. Darkó.

A MAGYAR SZENT KORONA GÖRÖG FELIRATAINAK OLVASÁSÁHOZ ÉS MAGYARÁZATÁHOZ.

Folyóiratunk mult évi kötetében közölt tanulmányomban (LIX, 113—162.) azt a célt tűztem magam elé, hogy a magyar Szent Korona alsó részét képező bizánci korona görög feliratainak szövegét véglegesen megállapítsam, s így fényképekkel ellátott kritikai kiadásom alapján a hozzáfűződő epigrafikai, filológiai, ikonografikai és történeti problémák további vizsgálata lehetővé váljék. A legfontosabb kérdések felvetésével kapcsolatban magam is kifejtettem nézeteimet. A külföldi bizantinológusok hozzám intézett levélbeli közlései, melyek egyik-másika megállapításaimat máris lényeges pontokon egészíti ki, arról tanuszkodnak, hogy tanulmányom élénk visszhangot keltett.

Örömmel látom, hogy *Darkó Jenő*, a hazai bizantinológia régi, érdemes munkása „*A Dukas Mihály-féle korona célja és jelentősége*“ c. tanulmányában (LX, 113—148.), melyet közlönyünk szerkesztősége szíves volt kefelevonásban rendelkezésemre bocsátani, kutatásaim nyomán az általam tárgyalt problémakörbe belemélyedvén, két archeológiai kérdésben igyekezett a kutatásokat tovább vinni. Így a magyar király kezében levő

uralkodói jelvény eredetét illetően arra az eredményre jutott, hogy az az ókeresztény horgony-kereszt egyik változata. Bár az eredetre vonatkozó megállapítását, minthogy az Ω szimbólumnak a kereszttel való kombinálását figyelmen kívül hagyta,¹ nem tartom véleglegesnek, annyi kétségtelen, hogy az általam idézett numizmatikai emlék mellé, melyet ő most fényképmásolatban is közöl (II. t., 13. á.), több, figyelemreméltó példát állított. Ugyanígy önálló vizsgálódásokat végzett a bizánci koronatípusok fejlődését illetően. Minthogy hazánkban e problémára vonatkozólag edidőszert kétten is végeznek speciális kutatásokat, melyek eredményei tudomásom szerint rövidesen napvilágot fognak látni, ezúttal csak annak a hangsúlyozására szorítkozom, hogy a bizánci császárok ábrázolásai azt mutatják, hogy a XII. század elején a koronaformák terén nagy változás állt be s így a később író Anna Komnena és a XIV. századi Kodinos tudósításai a XI. századi stemma-, illetve stephanos-típusok rekonstruálására nem szolgálhatnak biztos alapul. Itt elsősorban a Lampros albumában közölt és másutt található gazdag ikonografiai anyagra kell a kutatónak támaszkodnia. Minthogy pedig D. ezt figyelmen kívül hagyta, nézetem szerint általános megállapításai, annak ellenére, hogy közöttük néhány becses is akad, több ponton lényeges módosításra és helyesbítésre szorulnak.

Ami D. dolgozatának többi részét illeti, azokban új megállapításaimmal szemben a régi, hagyományos álláspontot védi. Fejtegetéseinek csaknem minden részét arra a feltevésre alapítja, hogy a magyar király neve után a görög feliratban δ(εσπότης) szó áll. Minthogy viszont az én felfogásom alapját az a megállapításom képezte, hogy e feltevés egy régi téves olvasás eredménye s a magyar király neve után csak πιστός κρᾶλης Τουρκίας olvasható, szükségesnek tartom, hogy erre, a Dukas Mihály-féle korona célja és jelentősége szempontjából kardinális kérdésre újból visszatérjek. A kérdés már csak azért is érdekes, mert a bizánci korona jelentőségének megítélése egyetlen egy betű olvasásától függ.

Dolgozatomban arra az eredményre jutottam, hogy az állítólagos δ(εσπότης) szót állítólag magában rejtő két betű nem Δ C, hanem AC s ez nem más, mint a magyar király nevének görögös végződése: Γεωβιτζ-ás. E megállapításom a következő bizonyítékokon alapszik: 1. Az állítólagos δ(εσπότης) rövidítésre egy gyanús adaton kívül egyetlen példánk sincs. — 2. Az állítólagos δεσπότης szónak, mint a bizánci császár által adományozott címnek a használata csak a XII. században kezdődik, tehát I. Géza még nem kaphatta meg azt. — 3. A korona felirataiban előforduló Δ és A betűk alakjainak pontos összehasonlítása alapján minden kétséget kizáró módon megállapítható, hogy a kérdéses két betű közül az első nem Δ, hanem A. — 4. Minthogy

¹ V. ö. F. Cabrol—(H. Leclercq): Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie I. 1. (Paris, 1907) 1—25.

vulgáris nyelvű emlékek szórványos adatain kívül az irodalmi emlékekben egyetlen példát sem találunk $\tau\zeta$ végű, ragozatlanul használt barbár személynévre, a középgörög nyelvhasználat szerint is Γεωβιτζας alakot kell várnunk, vagyis a névhez hozzátartozik az $-\alpha\varsigma$ végződés. — 5. A magyar Géza szóra vonatkozó összes XI. századi adataink $-\alpha$ -ra végződő alakra mutatnak, tehát a korona szava csak úgy illeszthető bele a fejlődés menetébe, ha ott is $-\alpha$ -ra végződő alak van, ami szintén az AC végződés, illetve $-\alpha\varsigma$ olvasás mellett szól.

Lássuk már most, hogyan próbálja D. e bizonyítékokat megdönteni? 1. A már általam felhozott, de gyanúsnak tartott adaton kívül egyetlen egy példát sem tud felhozni az állítólagos ΔC rövidítésre. — 2. A problémát azzal kerüli ki, hogy a már ismert anyag önkényes interpretálása útján feltételezi, hogy a δεσπότης „... a XI. század 70-es éveiben ... *rendkívüli* udvari címet is jelentett“ (122—3. l.). — 3. A kérdéses betűk olvasásáról azt mondja, hogy „... a vitás első betűt lehet egyenlő jogosultsággal Δ-nek is, meg A-nak is olvasni...“ (115. l.). E ponton tehát mellőzve a két betű alakjára vonatkozó epigrafiai érveimmel szemben való állásfoglalást, meg sem kísérli annak bizonyítását, hogy a kérdéses betű Δ-nek is olvasható. — 4. Az általam említett vulgáris forrásokon kívül egyetlen adatot sem tud felhozni $\tau\zeta$ végű, egykorú barbár személynévnek görögös végződés nélküli használatára, hanem ehelyett a bizánci krónikásokból kiír egész sereg bibliai személynévet, sőt — nyilván tévedésből — még helyneveket is idéz, holott — mint ismeretes — ezek átirásában a bizánciak egészen másképpen járnak el, mint a személyneveknél. — 5. Az utolsó érveimmel szemben való állásfoglalást hallgatással kerüli ki.

Bizonyítékaimmal szemben a hagyományos olvasás támogatására D. azt hozza fel, hogy a kérdéses két betű között levő jel nem a hangsúly, hanem a rövidítés jele. Ezt az állítását pedig arra a megfigyelésére alapítja, hogy „A korona összes felirataiban a hangsúlyjelek kivétel nélkül azon betű felső sorvonala *felett* állanak, melyre vonatkoztatva vannak...“ (114. l.). E megfigyelés mögött „általános szabály“-t keres és úgy véli, hogy „A szórványos kivételek, melyek rendszerint térhiány miatt olyan esetekben állanak elő, amikor az ékezetet nem lehetett a sor fölött elhelyezni, csak megerősítik a szabályt“ (114. l., 6. j.). Hogy e kérdést teljesen tisztázhassuk, mindenek előtt azt kell pontosabban meghatároznunk, hogy mit jelent az a kifejezés, hogy itt a kérdéses jel a két betű *között* van? A dolgozatomhoz mellékeltem VIII. táblán, amely a magyar királyt ábrázoló zománcclemez nagyításban mutatja be, továbbá az V. tábla 4. képén, amely ugyanazt eredeti nagyságban adja (Darko ezt klišémről újra lenyomatta; l. a dolgozatomhoz mellékelte II. t., 11. ábrát), világosan látható, hogy a háromszög alakú jel az A és C betűk között úgy van elhelyezve, hogy a betűk felső végeit összekötő képelt egyenes azt metszi, még pedig úgy, hogy a

jelnek körülbelül kétharmad része a képzelt vonal fölé esik, körülbelül egyharmad része pedig az alá süllyed. Tehát a jel a két betű között áll ugyan, de nagyobbik része azok fölött van. Ha most ezt a tényrt figyelembe véve a bizánci maiuscula-típusú feliratokat szemügyre vesszük, kiderül, hogy D.-nak az imént említett „általános szabály“-ra vonatkozó állítása nem felel meg a tényeknek. Nem említem azokat a rendkívül gyakori eseteket, amidőn ugyanazon feliratban különböző magasságú betűk fordulnak elő, mert ilyenkor szinte „általános szabály“, hogy a kisebb, süllyesztett betűk hangsúlyjele teljesen a nagyobb betűk végét összekötő képzelt egyenes alá süllyed, de még azokat az eseteket sem, amikor térhiány (pl. a keret korlátozása) következtében süllyed a sorvonal alá a hangsúly. De ezeken az eseteken kívül is gyakran előfordul, hogy egyes feliratok készítői a sorvonal fölött álló hangsúlyt kissé behúzzák két betű közé, és pedig rendszeren ama magánhangzó után, amelyre az vonatkozik. Hivatkozom futólagos szemle alapján a következő példákra: egy XI. századi evangélium bekötési tábláján az ἀνάστασις² egy firenzei ezüst diptychonon a βρέφος,³ egy XIV. századi athosi márványtáblán az Ἀλεξίου és ἐγένετο,⁴ egy XV. századi athosi festményen a μεγαλομάρτυρος⁵ szó hangsúlyjelének alsó vége többékevésbé a két betű közé, vagyis a felső sorvonal alá alá süllyed. De legfontosabb és időbelileg is legközelebb álló példánk a georgiai Gelati-monostor ama zománcképe, amely Michael Dukas császárt és feleségét ábrázolja. Minthogy ez egyébként a bizánci korona ikonográfiai vizsgálata szempontjából is rendkívül fontos, ezúttal is célszerűnek tartom a bizonyításnak jól bevált módszeréhez folyamodni s ezt az emléket Lampros albuma alapján hasonmásban közölni (l. a IV. táblát!). Ezen világosan látható,⁶ mint éri el a harmadik sor végén a Μαρτύρ szó hangsúlyjele azt a bizonyos felső sorvonalat, éppen úgy, mint a Szent Koronán az AC betűk között látható jel. A felsorolt példák tehát világosan bizonyítják, hogy a D. által rövidítési jelnek tartott jel lehet hangsúlyjel, vagyis megdől D. ama állítása, hogy „...ez a vessző nem lehet hangsúlyjel...“ (114. l.). Minthogy pedig e hangsúlyjelet megelőző betű kétségkívül A, a helyes olvasás csak is aς lehet.⁷

² A. Pasini: Il tesoro di San Marco II. (Venezia, 1886) t. XIII. 15.

³ G. Schlumberger: L'épopée byzantine à la fin du Xe siècle III. (Paris, 1905) 512/3: pl. VII.

⁴ G. Millet—J. Pargoire—L. Petit: Recueil des inscriptions chrétiennes de l'Athos I. (Paris, 1904) pl. VI. 1.

⁵ U. o. pl. VII. 3.

⁶ Ellenőrzésül megnéztem ugyanennek a N. Kondakov-nál (Byzantinische Zellen-E-mails, Frankfurt, 1892, 135. l.) közölt felvételét is. Azon a kérdéses hangsúly alsó vége valamivel még mélyebbre süllyed a két betű közé.

⁷ Mindezekkel az apró részletekkel azért foglalkoztam oly minúciózus pontossággal, mert D. azokra nagy súlyt helyezett, sőt bennük

Mivel tehát D. új olvasásom mellett felhozott érveim közül egyiket sem tudta megingatni s viszont a saját olvasása mellett felhozott egyetlen érve tévedésnek bizonyult, csak hálás vagyok, hogy terjedelmes hozzászólásával még jobban meggyőzött az AC olvasás helyességéről, amint ezt egyébként már *Monseigneur G. de Jerphanion*, a római pápai Keleti Intézet tanára, a bizánci epigrafikának jelenleg egyik legkiválóbb ismerője is megerősítette. Szíves hozzájárulásával közlöm 1935 július 11-én és 1936 március 22-én kelt, hozzám intézett leveleiben kifejezésre jutott szakvéleményét: „... *il est manifeste que la lettre en question doit-être lue, non pas Δ, mais Α,...*”, „*Votre lecture est certaine et même évidente. Souvent les choses les plus simples échappent à beaucoup, jusqu'au jour où quelqu'un sait voir, et faire voir...*” Ugyancsak új olvasásom mellett tör lándzsát *G. Ostrogorsky* belgrádi egyetemi tanár, aki legújában megjelent s a bizánci korona megítélése szempontjából is nagyjelentőségű dolgozatában így nyilatkozik: „... *wie Moravcsik m. E. einwandfrei richtig liest, Γεωβιτζάς πιστός κρείττης Τουρκίας.*”⁸

Minthogy tehát a hagyományos δεσπότης olvasás tévedésnek bizonyult, tárgyaltalanokká válnak D.-nak az állítólagos δεσπότης szóra vonatkozó összes fejtegetései (117—125. lk.), de önmaguktól omlanak össze mindazok a messzemenő következtetések is, melyeket D. a Dukas Mihály-féle korona céljára és jelentőségére vonatkozólag a magyar királynak általa feltételezett bizánci δεσπότης címe alapján megkockáztatott s így ezekkel felesleges tovább foglalkozni.⁹

De despotis vero, qui non sunt, ne ulla quaestio fiat!

Moravcsik Gyula.

döntő érveket vélt felfedezni a hagyományos olvasás védelmére. Egyébként azonban nem szorul különösebb bizonyításra annak belátása, hogy a hangsúlyjel kissé lejjebb vagy feljebb tolódásának a bizánci korban, amikor még minden írás emberi kéz műve, éppen olyan kevés jelentősége van, mint amidőn a modern kézírásban az ékezetek feljebb vagy lejjebb tolnak. Hasonló tendenciát látunk modern nyomtatványokban is, amidőn pl. így nyomtatnak egy szót: AKADEKOSKODA'S.

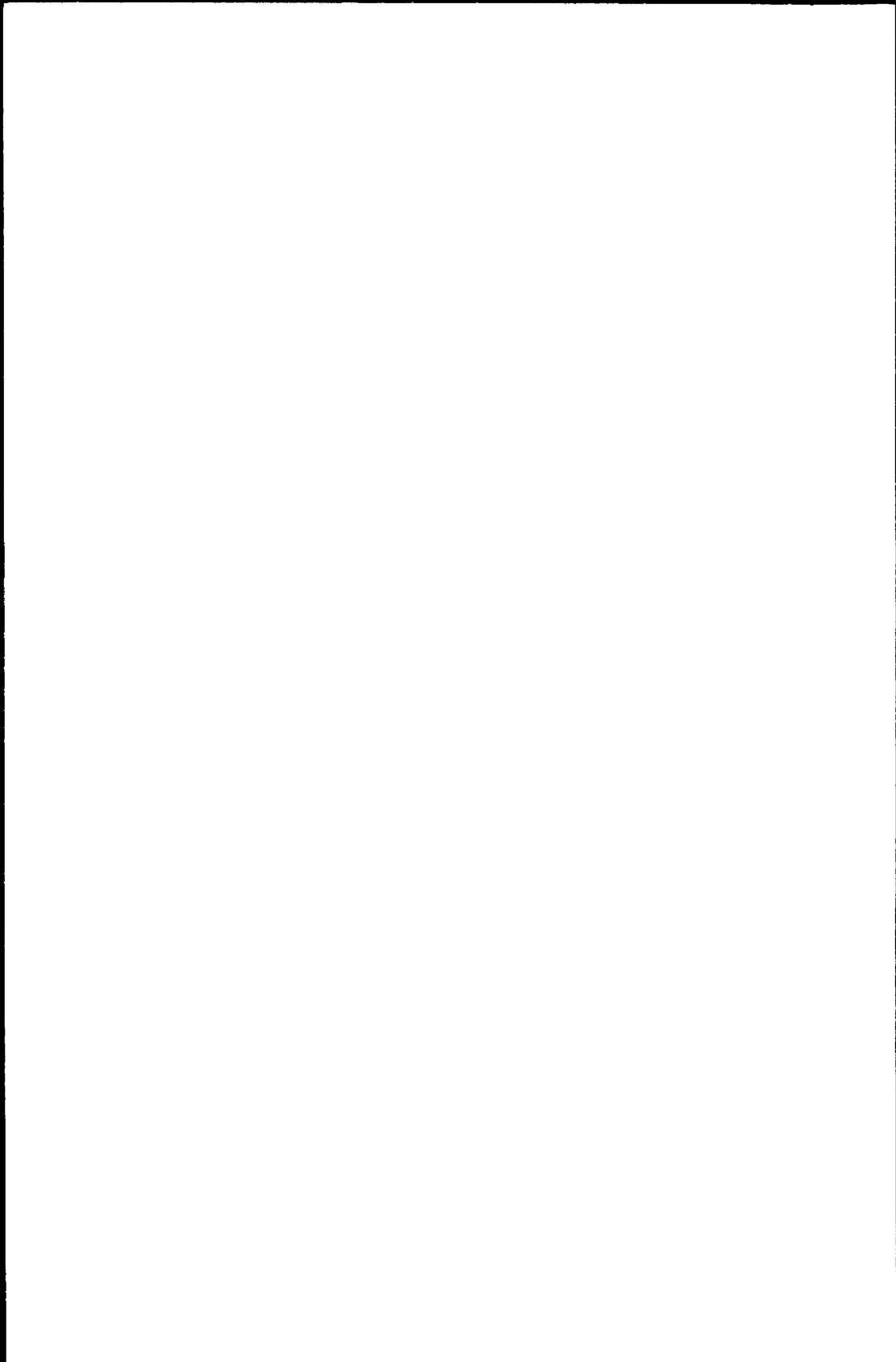
⁸ Die byzantinische Staatenhierarchie, Seminarium Kondakovianum 8 (1936) 60.

⁹ Darkó közlönyünkben megjelent dolgozatának rövid kivonatát: „*Die ursprüngliche Bedeutung des unteren Teiles der ungarischen Heiligen Krone*” címen Prágában németül is kiadta (Seminarium Kondakovianum VIII. Praha, 1936. 63—77.). Bár ebben — anélkül, hogy a bizonyítást megkísérelné — csak röviden jelzi a hagyományos δεσπότης-olvasáshoz való csatlakozását (68. l.), fejtegetései alapját itt is ez a feltevése képezi. — D.-nak egyéb, az én korábbi eredményeimtől eltérő, de a δεσπότης-hipotézistől független megállapításaira, melyek között figyelemreméltó megjegyzések is akadnak, más helyen alkalmam lesz bővebben visszatérni.

Μιχαήλ Ζ' Δούκας Παραπινάκης (1071—1078) μετὰ τῆς συζύγου αὐτοῦ Μαρίας.

Ἐσμαλτωμένη εἰκὼν ἐν τῇ Μονῇ Gelati τῆς Γεωργίας (Λάμπρου Λεύκωμα π. 62.).

Comment lire et expliquer les inscriptions grecques de la Sainte Couronne hongroise?

Dans mon étude publiée ici-même au cours de l'année passée (cf. vol. LIX, p. 113—157, et le résumé français p. 158—162), j'ai tâché de fixer définitivement le texte des inscriptions grecques émaillées sur la partie inférieure de la Sainte Couronne. J'ai abouti au résultat que la leçon traditionnelle de l'inscription entourant l'image du roi hongrois repose sur une erreur qui consiste à voir dans les deux lettres discutées l'abréviation du mot δ(εσπότης) c. à d. ΔC, au lieu de AC que je considère comme une terminaison grecque ajoutée au nom du roi hongrois Γεωβιτζ-άς. C'est cette dernière leçon sur laquelle j'ai fondé mes conclusions relatives à l'importance et à l'appréciation historique de la Sainte Couronne.

Or, M. E. Darkó, sur les colonnes de cette revue (vol. LX. p. 113—152.), vient de révoquer en doute la justesse de ma leçon. Il juge bon de s'engager derechef sur la piste traditionnelle, se déclarant une fois de plus en faveur de la prétendue leçon δ(εσπότης). Aussi ses conclusions historiques découlent-elles, bien entendu, de cette attitude conservatrice. Voilà comment le déchiffrement exact des deux lettres en question est devenu la véritable pierre angulaire du problème de la Sainte Couronne. Les objections de M. Darkó nous obligent donc de reprendre la question de savoir, laquelle des deux leçons différentes s'impose avec plus de poids.

En faveur de la leçon AC j'ai apporté les arguments suivants: 1) La prétendue abréviation ΔC ne figure sur aucun des monuments épigraphiques. — 2) Le mot δεσπότης ne commence à désigner la dignité immédiatement subordonnée à celle du καίσαρ que dans la seconde moitié du XIIe siècle. — 3) En soumettant à un examen consciencieux les lettres A et Δ qui se rencontrent dans plusieurs inscriptions de la Couronne, on peut établir, sans laisser subsister le moindre doute, que la première lettre est A et non Δ. — 4) Une forme telle que Γεωβιτζ est en opposition flagrante avec les désinences habituelles du grec byzantin, elle serait admissible à la rigueur seulement dans des sources de caractère tout à fait vulgaire. — 5) On sait que la forme primitive du nom de personne 'Géza' a été en hongrois augmentée par le suffixe hypocoristique '-a', et que toutes les formes du nom du roi Géza Ier, attestées dans les monuments d'alphabet latin du XIe siècle, sont déjà suffixées sans aucune exception. La transcription Γεωβιτζάς nous fournit précisément la forme qui correspond le mieux à la forme hongroise de l'époque.

Voyons maintenant comment sont présentés et fondés les contre-arguments de M. Darkó:

1) Exception faite d'une seule donnée citée déjà par moi, et que je tiens pour très douteuse, il ne trouve aucun exemple pour prouver l'emploi de la prétendue abréviation δ(εσπότης). — 2) Il contourne les difficultés en croyant que par l'interprétation arbitraire des données historiques connues jusqu'ici, on arrive à faire croire que δεσπότης pouvait être un titre exceptionnel déjà vers 1070. — 3) Au sujet des deux lettres litigieuses il affirme qu'on peut lire la première soit A soit Δ (v. texte hongrois p. 115.), mais il oublie de prouver la possibilité de cette dernière leçon. — 4) En dehors des sources vulgaires citées par moi il n'a réussi à trouver aucune indication prouvant que les noms de personne barbares à finale τς

emploient sous une forme dépourvue de tout suffixe grec. — 5) Cet argument linguistique est passé sous silence.

A l'appui de sa leçon M. Darkó déclare ce qui suit: „Ce qui est décisif, c'est que le petit signe, au lieu d'être *au-dessus* des deux lettres (Δ et C) se trouve ici *entre* elles; ainsi donc... il ne peut être le signe de l'accent, mais celui de l'abréviation“ (p. 149). Cette affirmation, pourtant, repose sur une erreur. Sans nier que le signe en question se trouve en effet entre les deux lettres, nous faisons remarquer qu'il est placé de telle manière que les deux tiers à peu près en dépassent la ligne imaginaire qui relie les extrémités supérieures des lettres et il n'y a qu'un tiers à peu près qui descend au dessous de cette ligne (cf. mon étude: planche VIII, et celle de M. Darkó: pl. II. 11.). Passant sur le fait que l'emploi des accents dans les inscriptions de la Couronne est très capricieux, les inscriptions byzantines nous fournissent bon nombre d'exemples où l'accent apparaît entre deux lettres en même temps qu'une partie de celui-là descend au-dessous de la ligne imaginaire tracée dans le sens indiqué ci-dessus (v. les exemples dans mon texte hongrois, p. 155.). C'est ce qu'on voit p. e. sur une inscription émaillée du monastère de Gelati (v. la planche IV.) où l'accent du mot Μαρτύμ, placé entre deux lettres voisines, s'enfonce entre elles. Il s'ensuit avec évidence que le signe graphique en question peut bien marquer l'accent. Étant donné que le caractère précédant ce signe d'accent est incontestablement A, la leçon correcte peut être seulement ἀς.

La révision de notre thèse, conséquence des objections faites par M. Darkó, ne peut donc qu'affermir davantage encore notre conviction à l'égard de la justesse de la leçon AC. Nous sommes heureux de voir partagée notre opinion également par Monseigneur G. de Jerphanion, professeur à l'Institut Pontifical des Etudes Orientales et par M. G. Ostrogorsky, professeur à l'Université de Belgrade (v. le texte hongrois, p. 156.).

La leçon traditionnelle δ(εσπότης) s'étant avérée fautive, tous les développements de M. Darkó concernant le prétendu mot δεσπότης (pp. 117—125., 149.) deviennent illusoire (cf. F. Dölger, *Byzantinische Zeitschrift* XXXVI. 138.). Du même coup s'effondrent toutes ses conclusions issues de l'hypothèse qu'il y aurait un rapport étroit entre la destination et l'importance de la couronne de Michel Doucas d'une part, et le prétendu titre byzantin δεσπότης du roi hongrois de l'autre.*

* Le résumé bref de l'étude de M. Darkó a été publié en allemand aussi: „Die ursprüngliche Bedeutung des unteren Teiles der ungarischen Heiligen Krone“ (*Seminarium Kondakovianum* VIII. Praha, 1936, 63—77.). Cette fois, pourtant, il ne signale que rapidement son adhésion à la leçon traditionnelle (p. 68.), mais les éléments de son argumentation n'en reposent pas moins sur l'hypothèse qu'il faut lire δ(εσπότης). En faveur de celle-ci il ne produit cependant aucune preuve. — Quant aux conclusions de M. Darkó tirées indépendamment de cette hypothèse, j'aurai l'occasion de m'en occuper ailleurs.

(Budapest.)

Gy. Moravcsik.

A MAGYAR IRODALOM NÉMETORSZÁGBAN.

Az alkotó géniusznak belső törvénye, hogy ható ereje nem ismer nemzeti vagy politikai határokat, hanem az egész emberiség számára teremt. A magyar festő, Munkácsy Mihály, a magyar zeneművész, Liszt, Bartók, Kodály, a magyar tudós, a Bolyaiak, Semmelweis, Eötvös, nemcsak a miénk, hanem az egész művelt emberiségé. Annál csodálatosabb, hogy a magyar költő, a magyar lelkiségnek leghatásosabb kifejezője, soha nem törekedett a határokon túlra. Arany János ismert hitvallása az egész magyar költészeté.

Nem szégyellem, nem is bánom,
 Hogy, ha írnom keüle már,
 Magyaros lett irományom
 S hazám földén túl se jár,
 Hogy nem „két világ“ csodája —
 Lettem csak népemből egy:
 Övé (ha van) lantom bája,
 Övé rajtam minden jegy.

Am terjessze a hatalmas
 Nyelvét, honját, istenit!
 Zúgó ár az, mindent elmos,
 Rombol és termékenyít:
 De kis fajban, amely ép e
 Rombolásnak útban áll.
 Költő az legyen, mi népe —
 Mert kivágnyi: kész halál.

Vörösmarty Mihály megdöbbsent, amikor Majláth János gróf bemutatta neki a Zalán futásának német fordítását. „Nyomorult munka — írja Zádor barátjának — elijeszt magamtól. Ha a magyar verseimben kedvet találhat, a nyelvnek köszönheti, melynek bája valamennyire hatalmamban volt. Így ítéltem magamról, mikor a fordítást olvastam.“ — Petőfi fölünyes gúnnyal tekintett ifjú idegen rajongóira, akik verseit igyekeztek németül tolmácsolni: Dux Adolfrá, Kertbeny Károlyra, s ha megérte volna, bizonyára ő is megriadt volna a rossz fordítások özönétől. Ámde ha a magyar költő nagy önmegtágadással meg is elégedett azzal a szűk hatókörrrel, melyet számára a magányos magyar nyelvterület jelentett, a nemzeti közösség számára nem lehet közömbös, hogyan fogadja és értékeli a művelt világ a magyar irodalmat. A nemzetek társadalmában az egyes népek belső értékét, irodalmi műveltségük fejlettsége jelzi és nem annyira technikai felkészültségük vagy sportbeli teljesítményeik. Hiszen nem hiába beszélünk az angolról, mint Shakespeare, az olaszról, mint Dante és a németről, mint Goethe nemzetéről. Ezen képes beszéd mélyén ott él a meggyőződés, hogy egy nép annyit ér, mint költője, hogy a költészet a nemzeti lélek leghűbb kifejezője.

A magyar nyelv rokontalansága és idegensége meglehetősen megnehezítette számunkra, hogy az ú. n. művelt Nyugattal,

melyhez tartozni ezeréves vágyunk és törekvésünk, lelkünket közöljük, magunkat megmutassuk. Megnehezítette, de nem tette lehetetlenné. Dévény kapuja, mely a magyar nyelvterületet a szomszédos nagy német nyelvterülettel egybekapcsolta, nemcsak befelé tárult, hogy beengedjen minden nagy nyugati áramlatot, hanem kifelé is utat adott a magyar géniusz alkotásainak. Ezer év óta a németiség volt az, mely — már csak földrajzi helyzeténél fogva is — a legtöbb érdeklődést mutatta a magyar műveltség iránt. Közvetítőikben sem volt hiány, akik mindkét nyelvet tökéletesen bírták. Hazai németiségünk szellemi képviselői a 18. század kezdetétől fogva nagy lelkesedéssel és égő hazaszeretettel vállalták a hivatást, hogy ősi hazájuk fiaival megismertessék a rohamosan fejlődő magyar irodalmat. Az ő sorukból kerültek ki az első irodalomtörténetírók, az első kritikusok, folyóiratszerkesztők és fordítók. A német nyelv közvetítette a magyar költészet alkotásait a távolabbi nyugat felé. Petőfit, Aranyt, Jókait németből fordították először a franciák, az angolok, az olaszok. A német nyelv jelentette számunkra mindenkor a világszűrőt és azért nem lehet elég fontos megismernünk, mennyire és hogyan ismeri és értékeli a németiség a magyar irodalmat. Tükör ez számunkra — sokszor, sajnos, torztükör, — melyben igaz, csak nehezen ismerünk a magunk lelkiségének megszokott vonásaira. Tükör, mely sok végzetes tévedésnek volt forrása, de mely talán alkalmas sok hamis illúziót szétfoszlatni.

Tanulmányomnak itt bemutatandó fejezetében nem foglalkozom az egyes nagy magyar írók német fogadtatásával, műveiknek fordításaival és csak érintem azokat a német nyelven megjelent irodalomtörténeti műveket, melyek magyar tudósoktól származnak. Egy-egy költőnek, egy-egy műnek külföldi sikere sokszor csak esetlegesség, mely függ az ügyes propagandától, a fordító összeköttetéseitől, a kiadó élelmességétől. Az ilyen siker sohasem időtálló és semmiképen sem jellemző. Magyar tudósok munkái, melyek gyakran hivatalos támogatás mellett jelennek meg, ritkán jutnak el a nagyobb közönséghez. Annál fontosabbak azok a német tudományos munkák, melyek összefoglaló képet adnak a világirodalom fejlődéséről és ebben a széles keretben megemlékeznek a magyar irodalomról is. Ezek a művek óriási olvasóközönség számára készülnek és a nagy tömegek irodalmi műveltségének alapját adják meg. Bennünket itt elsősorban az érdekel, mi ezeknek az összefoglaló munkáknak tudata a magyar irodalomról és általában a magyar műveltségről.

Az első német világirodalomtörténet 1708-ban jelent meg Jakob Friedrich Reimann braunschweigi tudós tollából: „Versuch einer Einleitung in die Historiam literariam“ címmel. Reimann műve I. kötetének 435. lapján megemlékezik a magyar irodalomról is. Sokszor idézett véleménye a magyar irodalomról eléggé kedvezőtlen. Szerinte nincs senki, aki a magyar irodalomról felvilágosítást tudna adni és ő nem is hiszi, hogy e tárgyról bármit is lehetne írni, mert hiszen a magyaroknak mindig olyan volt a

természete, hogy többet adtak egy ügyes lóra vagy éles szablyára, mint egy érdekes könyvre. Corvin Mátyásnak ugyan sikerült rövid időre a magyar közömbösséget felrázni, de halála után a törökök elpusztították könyvtárát és a magyarság ismét teljes szellemi sötétségbe süllyedt. Reimann ítélete nem egyéni vélemény, hanem évszázados tudat, mely talán még azon ősi időkből származik, amikor a pogány magyarok a hunok utódaként a német kolostorokat égették. Ez a rémületből fakadt előítélet túlélte az árpádházi szent királyok hírét, eloszlataján hiába fáradoztak a magyar diákok százai, köztük egy Szenci Molnár Albert, akik a reformáció kezdete óta német egyetemeken tanultak. Még a magyarságnak, a kereszténység pajzsának, kétévszázados küzdelme a törökség ellen sem enyhítette életét. A török veszedelem immár elmúlt és a német tudós feljogosítva érezte magát fölényes göggel tekinteni a magyarságra, mely a karddal ugyan bánni tud, de a tollal nem.

Ismeretes, hogy Reimann könyve hívta a porondra Czvittinger Dávidot, egy Altdorfban tanuló felvidéki magyar diákot, aki 1711-ben kiadta az első magyar irodalomtörténetet latin nyelven. Alfabétikus sorrendben mintegy 160 író életrajzát sorakoztatja egymás mellé, az írót nem nemzeti hozzátartozóságuk, hanem állampolgárságuk és a külső állás adta tekintély alapján válogatja össze. Zrínyiről nem tud, de felsorakoztat németeket, tótokat, horvátokat, sőt dalmatákat is. Reimann gúnnyal fogadja ezt a kissé primitív könyvet, kifogásolja latinságát, melyen, szerinte, valami magyar vadság érzik, kifogásolja az írót, akiknek legtöbbje csak jelentéktelen disszertációkat írt. Nagy humanistáinkat, így Zsámboki Jánost, pedig egyszerűen elvitatja tőlünk azor a címen, hogy nem magyarul írtak és életük nagy részét Magyarországon kívül töltötték. Czvittinger könyve valóban nem volt alkalmas arra, hogy meggyőzze a német tudományos közvéleményt a magyar irodalmi műveltség európai színvonaláról, mégis eléggé meg nem becsülhető a történeti jelentősége.¹ Tudatosá tette, hogy a töröktől felszabadult Közép-Európában csak nemzeti műveltségünk erejével állhatjuk meg a helyünket. Tudatosá tette, hogy ezen nemzeti műveltség létéről elsősorban a németiséget kell meggyőznünk, mely az egész világon elterjeszti barbárságunk hitét.

S valóban másfél évszázadon át irodalomtörténetírásunk — Bod Péter és Pápay Sámuel kísérleteitől eltekintve — nem áll egyébből, mint a német közvéleményhez apelláló védelmi és periratokból. Az elkedvetlenedett Czvittinger helyébe Rotarides Mihály állt a porondra, aki elméleti megalapozással fogott a nagy munkához. Mindössze alapvetését tudta kiadni „Prolegomena” címen 1745-ben. Anyagának nagy részét jellemzően német könyvtárakban gyűjtötte össze és nagy irodalomtörténetének kéziratát,

¹ V. ö. Turóczi-Trostler József: Czvittinger Specimenjének német visszhangja. Magyar Nyelvőr, 1930.

melynek megjelentetése korai halála miatt már nem adatott meg neki, a wittenbergi egyetem magyar könyvtárában helyezte el. Ezt a kéziratot ma a berlini egyetem magyar intézete őrzi. A „Prolegomena“ válasz Reimannak és egyúttal Czvittinger és a magyar műveltség védelme. Büszkén hivatkozik arra, hogy a magyarok nemcsak a kardhoz értettek, hanem a kardhoz és tollhoz egyaránt, mint azt Balassa Bálint, Zrínyi Miklós és egyebek hősi példája mutatja.

Rotarides anyagát egy másik wittenbergi magyar diák értékesítette, Wallaszky Pál, aki 1785-ben adta ki „Conspectus rei-publicae literariae in Hungaris“ című művét. Előszavában ő is kifejti, hogy a külföldiek a magyarokat barbároknak tartják és az irodalmi műveltség hiányával vádolják. A magyar tudósok kötelessége, hogy ez ellen az igazságtalanság ellen állást foglaljanak s ő könyvével ezt a hivatást kívánja szolgálni. Wallaszky is tudománytörténetet ad és ő sem tesz különbséget a magyarországi nemzetiségek között. Könyve későn jött és alig keltett figyelmet. Németországban ekkor már felvirágzott a nemzeti költészet, melynek olyan képviselői akadtak, mint Lessing, Goethe, Schiller; Herder pedig felhívta a figyelmet az addig elhanyagolt népi költészetre. Népdalgyűjteményében magyar példákat hiában keresünk.

Pedig a német érdeklődés ekkor — saját erejének tudatában — kitárult az egész világ felé. A magyar atmoszférát pedig különösen kedvezővé tette a hazai németiség kultúrájának hatalmas fellendülése. Egymásután indultak meg a 18. század végén és a 19. század elején városainkban német folyóiratok, német kiadóvállalatok alakultak, német színházak virágoztak. A német szellemi vezetők — mint ezt már említettük — őszinte lelkesedéssel állították képességeiket a magyar kultúra megismertetésének szolgálatába. Büszkék voltak a magyar irodalmi megújulásra és elismerő kritikákat írtak a magyar írók műveiről. A kor legsovinisztább magyar írója, Kisfaludy Sándor állapítja meg róluk: „Vannak nekünk igen érdemes Hazánkfiai, kik noha magyarok, mégis németül írtak s ezáltal Hazánknak becsületet, a német Literaturának még nagyobb hírt, nevet és hasznot szereztek. Fessler, Engel, Glatz, Schedius, Schwartner, Genersich, Rösler, Halitzky, hogy többet ne említsünk, olyan férfiak, kikre a Magyar Nemzet büszke önérzéssel és örömmel tekint... ők a Magyart német írásaik által jobban megismertették a világgal, mint sem ha magyarul írtak volna.“

Az atmoszféra kedvező volt, a közvetítők lelkesedése minden elismerésre méltó, de az eredmény nem kevésbé lesújtó. Mert miről számolhattak be német íróink a német irodalmi közvéleménynek? Egy nemzet íróinak heroikus törekvéséről, hogy műveltségben elérjék a nyugati színvonalat. Kazinczy fordításainak 14 kötetéről, a nyelvújítási harcokról, egy állítólag mesterséges irodalmi nyelv megszületéséről. Mindezt hallván, a német köz-

vélemény megerősödött abban a hitében, hogy a magyarság eddig barbár sötétségben élt és még csak irodalmi nyelv felett sem rendelkezett. Megtudta ezzel szemben, hogy Magyarországon a városi kultúra tisztán német, hogy nincs magyar színház, nincs magyar kiadó, nincs magyar folyóirat, hogy a műveltségnek mindez eszközei németek. *A magyar nemesi udvarházak évszázados kultúrájáról nem volt alkalma tudomást szerezni.* Az új magyar irodalom nem érdekelte, hisz abban nem láthatott egyebet, mint saját irodalmának halvány visszfényét. Annál inkább szeretett volna — romantikus hévvel — az ősi magyar népköltéssel megismerkedni. Humboldt, Schlegel, Grimm ezért még attól sem riadtak vissza, hogy a magyar nyelvet megtanulják. Ámde a magyar népköltészetéről saját íróink sem tudtak semmit. Míg a szerbek népdalgyűjteménye világszerte ismeretessé vált, Goethe hiába kérte magyarországi barátait, hogy küldjenek neki egy-két magyar népdalt. Horváth Adám ötödfélszáz éneke mindmáig hiába várja a nyomdafestéket. Így aztán kialakult az a német hit, mely — mint látni fogjuk — egy századig tartotta magát — hogy a magyarságnak, ha volt is valaha népköltészete, az még a kereszténység első századaiban végleg kipusztult.

Ezt a hitet Friedrich Schlegel vitte bele a német irodalmi köztudatba, aki Pesten is járt és Horváth Istvántól tanult magyarul. 1815-ben adta ki világirodalomtörténetét „Geschichte der alten und neuen Literatur“ címen. Ez a könyv 1812-ben Bécsben tartott előadásait tartalmazza és egy rövid fejezetben a magyar irodalommal is foglalkozik. Schlegel biztosnak tartja, hogy a magyaroknak ősi időkben sajátos hősi költészetük volt. Ugy véli, hogy Anonymus krónikája ennek az ősi költészetnek az emléke: „Man sollte in diesem Buche... — írja — ein, wenn auch verstümmeltes Denkmahl der alten Heldensage und Poesie der Magyaren erkennen.“ Szerinte a magyar népi költészetet Mátyás király tette tönkre „mit seiner ausländischen Bildungs-Barbarey“. Vagyis azt a korszakot bélyegzi meg a legélesebben, melyre addigi irodalomtörténetíróink a legbüszkébbek voltak. Az újabb írók közül csak Kisfaludy Sándort említi meg, aki, szerinte, szerencsére elfordul a szerelmi költészettől és a hősi epikát kezdi művelni. Heves szavakkal fordul a magyar főrendűek felé: „Die Pflicht für die Sprache sollte besonders der höhern Classe heilig sein.“ Az a nemzet — mondja —, mely elhagyja rabolni nyelvét, elveszti szellemi önállóságának utolsó támaszát és megszűnik létezni. Bécsi hallgatói között bizonyára sok magyar mágnás volt, akik talán a német író szavainak hatása alatt először eszméltek arra, hogy a nemzetnek nyelvét még csak nem is ismerik. Aligha lehet kétséges, hogy a magyarul alig tudó Mednyánszky Alajos báró és Majláth János gróf Schlegel biztatására kezdtek foglalkozni a magyar népi emlékek összegyűjtésével és rendkívül jellemző a magyar szellemi fejlődésre, hogy az első magyar népmese- és az első magyar népmondagyűjtemény idegen földön és német nyelven jelent meg. Ezt a németnyelvű magyar népmese-

gyűjteményt aztán Kazinczy Ferenc fordította magyarra nem a nép, hanem a nyelvújítás nyelvén.

Majláth János gróf 1825-ben Stuttgartban egy németnyelvű magyar költői antológiát is jelentetett meg, melynek bevezetése az első kísérlet a magyar irodalmi fejlődés történeti áttekintésére („Magyarische Gedichte“). Majláth irodalmon már csak a nemzeti nyelvű költészetet érti és így kirekeszti a magyar irodalom köréből nemcsak a latinul verselő Janus Pannoniust, hanem a prózairó Pázmányt is. Mindenáron ki akarja elégíteni a német érdeklődést és ezért Schlegelt túlszárnyalva, megteremti a magyar ösköltészet fikcióját. Priskos rhétortól Galeotoig felsorakoztatja a magyar népköltészet összes tanuit, anélkül persze, hogy akár csak egy emlékre is rá tudna mutatni. Szerinte a magyar hősi költészet főleg Nagy Lajos és Mátyás király alatt virágzott és a reformáció által ment tönkre. Ő az első magyar irodalomtörténetíró, aki magát tudatosan katolikusként vallja.

Toldy Ferenc 1828-ban megjelent „Handbuch der ungrischen Poesie“ című művében, melynek alapján a magyar irodalomtörténetírás megteremtőjét tiszteljük benne, kiegészíti és továbbfejleszti Majláth vázlatát. Akárcsak Majláth, ő is ajánlja művét „dem nach allseitiger Kenntniss strebenden deutschen Auslande, um über unser nicht gehörig bekanntes, oft misskanntes literarisches Wirken manche Aufschlüsse zu geben, manche irrig angegebene zu berichtigen“. Ugyanaz az állásfoglalása tehát, mint 18. századbéli latinul író elődeié, könyve védelem és apelláció egyaránt és a német közönséghez fordul. Ennek romantikus érdeklődését kívánja ő is kielégíteni, amikor megfogadván Schlegel intését, már nemcsak adatokat csoportosít, hanem hősi mondaköröket állapít meg. Könyvének első fejezete: A magyarok énekei Etele király idejében. Nem lehet csodálkoznunk azon, hogy a német irodalmi közönség, mely lelkesedéssel fogadta és máig is ismeri a finnek Kalevaláját, kétkedve szemlélte ezeket az álmodozó fikciókat és csak azt olvasta ki belőlük, hogy a magyaroknak nincs népi költészetük. Igaz, Toldy már egy nagy élő magyar költőre is rá tudott mutatni, aki a mult eltemetett hagyományait keltette új életre: Vörösmarty Mihályra. Amde a német tudós értetlenül tekintett Zalán futására, mely a magyar hősi mondát Homeros versmértékében zengi el és mitológiai elemeit a germán mondából kölcsönzi. Ismeretes, hogy Toldy könyvének megjelenése után, 1829-ben európai körútra indult, Németországban felkereste a legkiválóbb német költőket és átnyújtotta nekik irodalomtörténetét. Leveleiből tudjuk, hogy Tieck közömbösen, Goethe hideg udvariassággal, Wilhelm Schlegel ridegen fogadta. Berlinben kisszámú közönség előtt előadást is tartott a magyar nyelvről és irodalomról. A magyar írók lázas érdeklődéssel kísérték útját. Még Vörösmarty is megkérdezi tőle: „Írja meg, Barátom, talál-e valami figyelmet nyelvünk iránt? Nekünk ugyan meg kell most avval elégednünk, ha nemzetünk mutat néminemű figyelmet irántunk, de mégis jól esnék tudni: olyan nagy műbíró,

mint Tieck, talál-e valamit dolgozataink között elolvasásra méltót?" Toldy kénytelen megírni, hogy Tieck figyelmét hiába hívta fel a Cserhalomra, ámde Berlinben olvasott fel részleteket Vörösmarty e kis remekéből. „Sok helyt azt hallám susogni: sehr schön“, írja Toldy — inkább vigasztalásul, mint belső meggyőződésből.

A kedvező atmoszféra, mely a század elején a német érdeklődést felénk fordította, elmúlt és a bennünk való csalódás, mivel nem tudtuk megmutatni magunkat, hiszen nem is ismertük magunkat, igazságtalan keserűséggé változott. A magyarság igazi arculatát a németek nem ismerték meg, annál jobban megismerték a magyar egzotikumot. A magyar költőket nem olvasták, de annál népszerűbbek voltak a magyarországi származású német költők, Lenau és a zsidó Karl Beck, aki Lipcsében magyar attilában és fokossal a kezében járkált. Altaluk került bele a német tudatba a puszta, a csikós, a betyár és a cigány. Oly fogalmak, melyek minden német fejben azonosultak a magyar fogalmával százados ható erővel, s hogy ez a hagyomány ne halványuljon, arról még napjainkban is bőségesen gondoskodnak a propagandisztikus célból a külföld számára készülő magyar operettfilmek.

Amikor a mult század harmincas és negyvenes éveiben a magyar irodalom csodálatos fejlődésnek indult és egy csapásra európai színvonalra emelkedett, a németiség már nem jóakaró rokonszenvvel, hanem gyanakvó bizalmatlansággal tekintett felénk. A hazai németiség szellemi vezetőit, akik évtizedeken át odaadó lelkesedéssel szolgálták a magyarság külföldi megismertetésének ügyét, magával ragadta a nemzeti fellendülés és képességeiket a magyarnyelvű tudomány és irodalom szolgálatába állították. Közvetítő szerepüket a hazai németműveltségű zsidóság vette át, bizonyára sok jóakarattal, de sokkal kevesebb súllyal. Hazai nemzetiségeink pedig, melyek a magyar nyelv uralomra kerülésével saját létüket látták veszélyeztetve, elárasztották a külföldet, főleg a német külföldet a magyarságot támadó és sokszor bizony rágalmozó röpiratokkal. Ezek a röpiratok megállapítják, hogy a magyarok barbárok, mégcsak nyelvük sincs, a magyar nyelvet a 19. század elején mesterségesen gyártották. Oly állítások, melyekkel még ma is találkozunk az utcállamok tankönyveiben. Németországban ezeket a röpiratokat olvasták és a sajtó útján terjesztették. A magyarság sokkal inkább el volt foglalva — ez volt különben mindig a tragédiánk — belső nagy problémáival, mintsem hogy fáradságot vett volna magának e rágalmak könnyű megcáfolására. Mindössze egy német származású magyar tudós, Henszlmann Imre, állt ki a porondra és 1843-ban Lipcsében egy negyedévi folyóiratot indított meg a magyar igazság hirdetésére. Munkatársai közé tartozott maga Kossuth Lajos is. Jellemző, bár szinte tragikomikus, hogy Henszlmann munkáját hazulról gáncsolták el, megtámadván őt, hogy magyar létere németül ír. Folyóiratából, mely hosszú jogi fejtegetéseivel és

doktrinér tanulmányaival amúgysem talált olvasóközönséget, mindössze egy évfolyam jelent meg.²

A szabadságharc hősies küzdelme és tragikus kimenetele ismét felkeltette a rokonszenvet Magyarország iránt. Az érdeklődés középpontjában Petőfi Sándor állt, a népköltő, a romantikus hős, akit olyannak láttak, amilyenek a magyar századok óta elképzelték. Kissé barbárnak, kissé nomádnak, zabolátlan östehetségnek, lóháton, karddal a kezében, életét odadobva hazájáért. Nem kell itt foglalkoznom azzal a diadalúttal, mely Petőfi áldott nevét a fordítások özönén át elvitte minden művelt néphez. Bizonyára voltak külföldi olvasói között sokan, akik a sokszor bizony gyarló fordításokból is kiéreztek egy nagy, páratlan géniusz alkotó szellemét. Mégis túlzás volna azt állítani, hogy költészete megváltoztatta volna a külföldnek a magyarságról alkotott előítéletes világvéleményét. Látni fogjuk, hogy, sajnos, ellenkezően, ez a világvélemény meghamisította magának Petőfinek arculatát is.

Az első német világirodalomtörténet, mely a szabadságharc után jelent meg és a magyar irodalommal is foglalkozik, Johannes Scherr zürichi professzor kétkötetes, képekkel illusztrált műve: „Illustrierte Geschichte der Weltliteratur“. Ennek a műnek pályafutása egészen rendkívüli. Első kiadása 1851-ben jelent meg, a 11. pedig 1926-ban. A 10. kiadástól kezdve a közben elhalt szerző mostohaafia, Otto Heggenmacher szerkesztette. Az első kiadás magyar fejezete még Majláth alapján készült, azután újabb és újabb kiegészülést nyert, hogy végül is teljesen zavaros, bár jóakarató képet adjon a magyar irodalomról. A középkorról Majláth alapján szól és eszerint a magyaroknak rendkívül gazdag ösköltészete van. „In dieser Volkspoesie — írja — lebte das Ungarland mit seinen Heiden und Puszten, mit seinen nomadenhaften, an die Ursitze der Magyaren in den Steppen der Mongolei gemahnenden Hirten- und Zigeunertreiben, mit seinen Csikós, Juhász und Husaren.“ Ehhez a bevezetéshez bizonyára nem kell kommentár. A 19. század első felének irodalmáról Toldy nyomán nyilatkozik és így természetesen legrészletesebben foglalkozik Vörösmarty epikájával. Petőfiiben látja a magyar fajiság legtipikusabb képviselőjét: „Ein Magyar jeder Zoll“. Aranyt éppen csak megemlíti. Jókairól a 10. kiadás elmondja, hogy művei jubileumi kiadásáért százezer forintot kapott. Ezt a tényt az összes következő világirodalomtörténetek megemlítik, ezzel vélvén — úgy látszik — Jókait leghívebben jellemezni. A későbbi kiadások tudománytörténet is adnak és mint legnagyobb magyar tudóst Vámbéry Ármint ünneplik, akinek arcképét is hozzák. A legújabb irodalomról csak névsort kapunk, bár Bartók Lajos egy idézettel külön ki van emelve. Arany János ezt a kitüntetést nem érte meg.

² V. ö. szerzőtől: Deutsche Zeitschriften der Ungarnkunde. Ungar. Jahrbücher XI.

Bármely furcsának is látszik ez a magyar irodalomról nyújtott kép, ki kell emelnem, hogy az összes későbbi értékelések között ez a legtárgyilagosabb és a legrokonszenvesebb. Örülnünk kell, hogy ez a mű immár majdnem egy százados multra tekint vissza és e hosszú idő alatt sok tízezer példányban terjedt el a német olvasóközönség között.

Közben a fordítók és közvetítők egész táborára fáradozott azon, hogy a magyar irodalom klasszikus remekműveit megismertesse a német külfölddel. Különös hálaival kell gondolnunk a nagy agitálás Kertbeny Károlyra, Kolbenheyer Móricra és Steinacker Gusztávra.³ Kolbenheyer volt az első, aki Arany Toldiját németre fordította 1855-ben. Fordításához nem kisebb német író, mint Friedrich Hebbel írt előszót. Hebbel kissé hűvös előszavában megállapítja, hogy a Toldi se nem eredeti, se nem mély ugyan, de az olvasót jobban megismerteti a magyarsággal, mint bármely történeti könyv. Arany — hiába volt a fordítók minden igyekezte — a regény korában eposzaival nem tudott külföldi olvasókat vonzani. Annál nagyobb volt Jókai népszerűsége, akinek művei százazres példányszámban fogytak a német közönség körében és — szomorú iróniaképen — megerősítették annak torz romantikus felfogását a magyar állapotokról. A külföldi olvasó ugyanis Jókai műveit nem mint történeti, hanem mint aktuális regényeket élvezte és a jelen Magyarországot is úgy képzelte el, mint a cigánybáróét vagy a magyar nábobét.

A magyar klasszicizmus megismerését, illetőleg felismerését elősegítette az a tény is, hogy Toldy Handbuchja óta, mely Vörösmarty Zalánjával zárta le a magyar irodalmi fejlődést, nem jelent meg összefoglaló áttekintés a magyar irodalomról. Ezen a mindinkább érezhető hiányon kívántak Steinacker és Kolbenheyer segíteni. A segítség módja vajmi hiányos volt. Kolbenheyer kiadta 1863-ban Toldy 1853-ban tartott egyetemi előadásait német nyelven, melyekben Toldy csak Kisfaludy Sándorig jutott el, Kolbenheyer pedig lefordította Toldy középkori magyar irodalomtörténetét. A magyar irodalom fénykoráról tehát egyik sem számolt be, hanem olyan anyagot hozott, mely még a német tudóst is alig érdekelte. Steinacker előszavában megemlíti, hogy Toldy irodalomtörténete „auf das Schlagendste den Irrtum derjenigen widerlegt, welche sich das Volk der Magyaren, zwar ein stolzes und tapferes, aber mehr oder weniger rohes, uncultiviertes, in Kunst und Wissenschaft weit zurückgebliebenes denken“. Ezeknél a bevezető szavaknál egy zullanatra meg kell állnunk. Czvittinger irodalomtörténetének megjelenésétől Steinacker fordításáig több mint másfélévszázad mult el és mégis a késői utód könyvét ugyanazokkal a szavakkal ajánlja a német olvasó jóindulatába, mint az egykori altdorfi magyar diák. E másfélévszázad alatt kialakult a sajátos magyar művelődés, élt

³ V. ö. Turóczi-Trostler József: A reformkor magyar-német költsége. Magyar Figyelő, 1910.

Kazinczy, Széchenyi, Vörösmarty, Petőfi és Arany, de a német felfogás a magyarságról majdnem semmit sem változott. Mi sem bizonyítja a népi előítéletek szívós, hagyományos erejét, mi sem bizonyítja, mily keveset tettünk, hogy magunkat igazán megismertessük. Kolbenheyer is abban a hitben bocsátja útra fordítását, hogy ezzel közszükségletet elégít ki, „welches in neuerer Zeit umso fühlbarer ist, als selbst die umfangreichsten deutschen cultur- und literaturgeschichtlichen Werke über die ungarische Literatur entweder völlig schweigen, oder fast nur Fehlerhaftes bringen“. S ezen a hiányon a jó Kolbenheyer — ismétlem — azzal kíván segíteni, hogy Toldy középkori irodalomtörténetét fordítja, mely — sok kiváló adat mellett — oly magyar költészetről számol be, melynek létezését egyetlenegy emlékkel sem lehet bizonyítani.⁴

A helyzet a kiegyezés után sem javult. A magyarságnak meg lehetett volna a módja, hogy a külföldet az ország hatalmas belső kulturális és gazdasági fejlődéséről tájékoztassa, de mi ismét sokkal inkább el voltunk foglalva ezúttal közjogi problémáinkkal, mintsem hogy erre gondoltunk volna. Az Andrássy és Bismarck által megteremtett német-magyar-osztrák szövetség abba a hitbe ringatott, hogy a németiség felvilágosításával nem kell törődnünk. Közben azonban nemzetiségeink nem pihentek és ismét megindult a röpirat-hadjárat, mely a magyar nemzetiségek barbár elnyomásáról számolt be. Ennek a hadjáratnak eredményeivel azután lépten-nyomon találkozunk. Magyarország hiába nyerte vissza állami önállóságát, nemcsak diplomáciai külképviselete nem volt, hanem az egyetemekben és főiskolákban olyannyira gazdag egész német nyelvterületen egyetlenegy kulturális képvisellel, mégcsak egy magyar nyelvi lektorátussal sem rendelkezett. Ami pozitív, felvilágosító adat vagy közlemény felőlünk a külföldre került, azt egyes magyarországi németek vagy zsidók lelkes és egyéni kezdeményezésének köszönhattük.

Ezidőben a legtekintélyesebb német folyóirat, mely a külföld irodalmával foglalkozott, a „Magazin für die Literatur des Auslandes“ volt, melyet Joseph Lehmann 1832-ben alapított. A kiegyezés után állandó magyar munkatársai közé számított Schwicker János Henrik, bányászati születésű tanár és író, a műegyetem német előadója, majd Reviczky Gyula, később a fiatal Heinrich Gusztáv. Ezek ismételten közöltek fordításokat magyar írók műveiből, ismertetéseket, irodalmi szemléket. Amikor aztán Budapesten 1880-ban bezárták a német színházat, ami különben csak átmeneti adminisztratív intézkedés volt, egyszeriben végeszakadt a lap magyarbarátságának. „Deutschenhetze in Ungarn“ címmel a folyóirat felhívást tett közzé (1880. évf. 641. old.), melyben az összes német folyóiratokat és írókat felszólítja, hogy

⁴ Dr. Franz Toldy: Geschichte der ungar. Dichtung bis A. Kisfaludy. Pesth, 1863. — U. a.: Geschichte der ungarischen Literatur im Mittelalter. Pesth, 1865.

Magyarország ellen bojkottot indítsanak. „Die in der Geschichte unerhörte Freveltat — mondja e felhívás — stellt dieses Land literarisch ausser dem Gesetz.“ Megállapítja, hogy a magyaroknak nincs is irodalmuk, Petőfi, akivel annyira nagyra vannak, egy istálló mécseshez hasonlatos, mely csak azért tudott világítani, mert német kéz tartotta magasra. — Schwicker felelt a vádakra, megállapítván, hogy Magyarországon a németeket senki nem üldözi, a német színház is megnyílt megint, mire aztán a lap újra megnyitotta hasábjait a magyar irodalom számára. Régi munkatársait azonban elvesztette és csak az 1888-i évfolyamban találunk újra magyar cikket Kohut Adolftól „Die magyarische Literatur in der Gegenwart“ címmel.

Valószínű, hogy a német irodalmi bojkott indította arra a M. Tud. Akadémiát, hogy Hunfalvy Pál szerkesztésében németnyelvű folyóiratot adjon ki „Ungarische Revue“ címen 1881-ben. A szerkesztést a III. évfolyamtól kezdve Heinrich Gusztáv vette át. A folyóirat az egyik legnagyobb kiadóvállalatnál, a lipcsei Brockhausnál jelent meg, nemcsak tudománnyal, irodalommal is foglalkozott, sőt szépirodalmi fordításokat is hozott, programjába pedig felvette a politikai ízű támadások megcáfolását is. Tizenkilenc évfolyamot ért meg, ami egy ilyen idegennyelvű magyar folyóirat számára rendkívül tekintélyes életkor, hatásáról mégsem mondhatunk semmit. Idézve sehol sem találtam és amint a későbbi világirodalomtörténetírások mutatják, nem sikerült megváltoztatnia a német tudományos világnak a magyar irodalomról alkotott felfogását.

Erre Schwicker János Henrik nagy vállalkozása sem volt alkalmas. Schwicker 1888-ban jelentette meg Lipcsében magyar irodalomtörténetét („Geschichte der ungarischen Literatur“), több mint 900 oldal terjedelemben. Alapjául valószínűleg Beöthy Zsolt kétkötetes kézikönyve szolgált, melynek anyagát és értékeléseit kissé bőbeszédűen adja vissza. Különösen részletesen foglalkozik Arany Jánossal, mintegy hatvan oldalon át. Minden író több szemelvényekkel illusztrál, részletes tartalomkivonatokat ad és a fordítások bibliográfiáját. Korának irodalmáról megállapítja, hogy az a zsurnalizmus túltengésének hatása alatt a hanyatlás tüneteit mutatja. Meg lehet állapítani, hogy a későbbi világirodalomtörténeti kézikönyvek Schwicker 900 oldalas művéből főleg ezt az egy mondatot vették át. Merész dolog volt a szerző részéről feltételezni, hogy akad oly német olvasó, aki hatalmas terjedelmű művét átolvassa. Noha a könyv antikváriusoknál még ma is kapható, idézve sehol nem találjuk, amit Schwicker — aki egyike volt a legáldozatosabb és legnemzetibb közvetítőknél — bizonyára nem érdemelt meg.

A múlt század vége és a jelen század eleje Németországban és német mintára nálunk is, enciklopedikus kiadói vállalkozások kora. Így jelenik meg Lipcsében a század elején egy sorozat „Die Literaturen des Ostens“ címen, mely 1906-ban 3. köteteként Kont Ignácnak eredetileg a francia közönség számára és korábban már

franciául megjelent irodalomtörténetét hozza. Ugyancsak Lipcsében indul meg 1908-ban Paul Hinnebergnek szerkesztésében egy sorozat „Kultur der Gegenwart“ címen. Ennek egyik kötete Riedl Frigyes angolnyelvű irodalomtörténetének német fordítása. Végül a híres és népszerű Götschen-sorozat is ad ki Katona Lajostól és Szinnyei Ferenctől egy rövid magyar irodalomtörténetet. Hogy ezek a magyar irodalomtörténetek hivatott tudósoktól megjelenhettek, az bizonyára nemcsak a német tudományos világ univerzális érdeklődésének volt köszönhető, hanem jelentette egyúttal a magyar kultúra, szorosabban a magyar irodalom elismerését. Az a körülmény, hogy e művek egy sorozat ünnepi keretében kerültek a közönség elé, biztosította szélesebbkörű elterjedésüket is. A Katona—Szinnyei-féle irodalomtörténet a világháború után második kiadást is megért, ami népszerűségét bizonyítja. A Kontés a Riedl-féle irodalomtörténetnek az volt a hibája, hogy eredetileg a francia, illetőleg az angol közönség számára készültek, mégis ezekután már egyetlenegy német tudósnak sem volt joga arra hivatkoznia, mint azt két századdal korábban Johannes Reimann tette, hogy nincs, aki őt a magyar irodalom állásáról tájékoztassa. Annál kevésbbé, mert ugyancsak a század elején, az Ungarische Revue megszűntével, két újabb magyar folyóirat is indult meg német földön. Az egyiket „Jung Ungarn“ címen Vészi József szerkesztette és a berlini Cassirer-Verlag adta ki 1911-ben. Magas színvonalra törekvő havi folyóirat volt, mely elsők ismertette meg a német közönséget a nyugatos irodalom kimagasló költőivel, Adyval és Babitscsal. Munkatársai közé tartoztak Molnár Ferenc és Biró Lajos is. A folyóirat mindössze egy évfolyamot ért meg. Nem sokkal hosszabb életpályát futott be Heinrich Gusztáv kiválóan szerkesztett, 1912-ben megindított tudományos folyóirata, az „Ungarische Rundschau“ mely a világháború alatt 1916-ban szűnt meg.

Nem lehet tehát a századeleji magyar tudományosságunk szemére hányni, hogy elmulasztotta a német tudományos közvélemény felvilágosítását a magyar irodalom állásáról és jelentőségéről. Annál meglepőbb az a kép, melyet Otto Hauser két-kötetes, 1910-ben Lipcsében megjelent világirodalomtörténetében 16 oldalon át a magyar irodalomról rajzol. (Otto Hauser: Weltgeschichte der Literatur. Leipzig, 1910.) Magyaráztatul előre kell bocsátani, hogy Hauser Horvátországban született, Bécsben élt, költő, aki főleg fordításaival tűnt fel. Rendkívüli nyelvtelenség, állítólag harminc nyelven értett. A Rassenkunde egyik első apostola, egyike az elsőknek, aki a szóke, kékszemű nordische Rasse fölényét hirdette minden más fajjal szemben. Magyar fejezete bevezetőjéül megállapítja, hogy Árpád, akárcsak Attila, gót származású volt, aki tunya, barbár hordákat hozott nyugatra, hogy a maga világpolitikai terveit megvalósítsa. Szent István — III. Ottótól koronát szerezvén — németek segítségével alapította meg államát. A magyar nemességet tisztán németekből, részben szlávokból és oláhokból szervezte meg. „Deutsche sind

auch — írja tovább — jene Ungarn, die über die Grenzen ihres Geburtslandes hinaus bekannt wurden: Lenau, Semmelweis, Michael Lieb, der sich Munkácsy nannte . . . Die Magyaren haben an dem geistigen Leben in Ungarn so gut wie keinen Anteil, auch die ihnen zugeteilte "ungarische" Musik ist nicht magyarisch, sondern zigeunerische Umgestaltung meist slawischer Melodien. Selbst die Sprache gehört den Magyaren nur im Grundstock an, wurde aber sonst ausschliesslich von den Kulturträgern des Landes (értsd: németektől, szlávoktól, románoktól) weitergebildet. Sie erhielt dabei naturgemäss das Gepräge einer künstlerischen Sprache." Ez után a magyarság pusztá létét is tagadó bevezetés után kíváncsian várjuk, mit mond a szerző a következő tizenöt oldalon a nemlétező magyarok irodalmáról. Először is megemlékezik Mátyás királyról, aki szerinte délszláv-gót eredetű volt. Környezetében is csupa idegen élt, amiben természetesen van is némi igazság. Janus Pannonius délszláv, Temesvári Pelbárt szerinte német származású volt. Hauser a magyar irodalomtörténeti személyiségekkel és azok szerepével meglehetősen tisztában van, kétségtelen, hogy behatóan foglalkozott a magyar irodalommal. A magyarnyelvű irodalom a reformáció korában lendül fel, megindulása az erdélyi szász Heltauer-Heltai nevéhez fűződik. A magyarországi németek ekkoriban nagyrészt német egyetemen tanultak, így Szenci Molnár Albert is, akinek német származását különben bővebben nem indokolja meg. A magyar irodalmi nyelv megteremtése Pázmány Péter nevéhez fűződik, aki tudvalevően a német Hunt-Pasman-nemzetségből származott, anyja egy olasz marchesa volt. A 18. század végén a magyar nyelv kiveszni indult s ezért a szláv és német nyelv segítségével újra meg kellett szerkeszteni. Több epikus tehetség tűnt fel, mint Székely Sándor, Vörösmarty Mihály, Pázmándi Horváth Endre (aki — mint neve mutatja — délszláv vérből származott), Arany János és Czuczor Gergely. Vörösmarty és Arany sehogysem illettek bele Hauser koncepciójába, bizonyára azért elegyíti el őket a többi kisebb epikus közé. A szláv Petőfiről elismeréssel szól, kétségtelenül ő a magyar irodalom legnagyobb tehetsége. Madách dilettáns Faust-utánzó, elmondja róla, hogy a szabadságharc után a tót szabadságvezért, Kossuth Lajost, rejtegette házában és ezért börtönbe került. A magyar elbeszélő irodalomról elismeri, hogy Németországban nagy népszerűségnek örvendett, mert — sietve teszi hozzá — ázsiai egzotikus állapotokat rajzolt. Jókai világhírnévre tett szert. Jegyzetben itt megemlíti, hogy Jókainak szőke haja és kék szeme volt, tehát biztosan semmi köze nem volt a mongol magyarsághoz. A magyar tudományosság történetét is vázolja. Egy példa talán elegendő lesz: a magyar nyelvtudomány megalapítója a délszláv Sajnovics, aki elhorvátosított német, eredeti neve Schein.

Könnyen napirendre térhetnénk Hauser furcsaságai felett, ha nem volna oly szimptomatikus jelentősége és ha nem lett volna oly nagy a hatása. Utódai ugyanis nem magyar tudósok lelki-

ismeretes műveiből merítették, hanem Hauser értékeléseit vették alapul. 1913-ban jelent meg egy újabb kétkötetes világirodalom-történet a világhírű Velhagen und Klasing-kiadónál, gyönyörű illusztrációkkal, Carl Busse tollából („Geschichte der Weltliteratur“). Busse, aki a háború alatt fiatalon halt meg, maga is népszerű költő és regényíró volt, tudományos művét kellemes essay-formába öltöztette. A magyar irodalomnak tíz egész oldalt szánt (II. k. 636—646. l.), ami annál nagyobb kitüntetésnek számított, mert hat más nemzetet a következő egy mondattal intézett el: „Die Serben, Bulgaren, Slowaken, Rumänen, Litauer, Letten haben noch kein Talent gehabt, das sich die Aufmerksamkeit erzwungen hätte. Sie pflegen alle ihre bescheidenen Literaturchen unter völligem Ausschluss der europäischen Öffentlichkeit.“ A magyar irodalomról sietve megállapítja, hogy az nem létezik, hanem csak magyarosított irodalom „und schon daraus ergibt sich ihre internationale Bedeutungslosigkeit“. Ezután — kellemesebb formában — ismétli Hauser állításait, bár nála a német Pázmány Péter gróffá lép elő. Hauserrel ellentétben melegen szól a magyar romantikáról: „In der Romantik konnten alle guten Seiten der Magyaren sich entfalten: das feurige Vaterlandsgefühl, das nur zuweilen das Augenmass verliert, der leidenschaftliche Freiheitsdrang, der vielgepriesene ritterliche Zug im Volkscharakter. Was die Ungarn nicht besaßen, eine eigentümlich höhere Kultur, ward von der Romantik sowieso verachtet.“ Vörösmartyról és Aranyról megemlíti, hogy külföldön ismeretlenek. Petőfit a legjobb Volksdurchschnitt-nek tartja, aki ugyan nem rendelkezett áttekinthető intelligenciával, de amit a néptől tanult, az még ma is él. Fölötte áll Körnernek, mert sokkal igazibb költő. Az újabb magyar irodalmat ironikus fölénytel intézi el. Dóczyról megjegyzi, hogy nagy tehetsége volt, mert zsidó létére bárói rangot kapott, gúnyolódik Rákosi felett, aki „ursprünglich etwas weniger magyarisch Kremsner hiess“. Jókainál ő is kiemeli a százezerforintos honoráriumot és némi céhbeli keserőséggel hozzáfűzi: „für ein durchaus nicht bedeutendes Talent hatte die ungarische Nation im Verhältnis so viel übrig wie das grosse Deutschland für kein Genie“. Legélesebben Herczeg Ferencről nyilatkozik, akinek pedig az arcképét is hozza: „Er ist natürlich Schwabe und führte einst den gut deutschen Namen Herzog... Er erkannte bald, dass er in der magyarischen Literatur unvergleichlich mehr Chancen hatte als in der deutschen. Während er hier in der Schar der achtenswerten Talente verschwunden wäre, konnte er in Ungarn die erste Geige spielen.“ Fejtegetéseit végül is azzal a kijelentéssel zárja le: „Das reine Magyarentum hat immer an einem Mangel kulturschöpferischer Kräfte gelitten.“

Hauser és Busse nyilván csak egy kérdésre felejtettek el válaszolni: hogyan volt ezer éven át lehetséges, hogy ez a kulturálatlan, sőt művelődésre képtelen magyarság a maga büvkörébe tudta vonni a messze fölötte álló németiséget, szlávságot és románságot, arra késztetvén ezeket a nemzeteket, hogy a magya-

rok helyett megteremtsek a magyar nyelvet, a magyar irodalmat és általában az egész magyar műveltséget? Ezt a kérdést azonban bizonyára olvasóik sem tették fel. Hauser és Busse művei ismét szemléltetően mutatják az előítéletes hagyományok átütő erejét és egyúttal a 19. század végi magyarellenes világpropaganda hatását.

A világháború kitörése évében a nálunk is nagyon népszerű berlini Ullstein-Verlag is adott ki egy világirodalomtörténetet egy kötetben Paul Wiegler-től: *Geschichte der Weltliteratur*. A magyar irodalomnak négy oldal jut (470—474. l.). Wiegler nem kíván újfajta rendszereket felállítani és lemond mindennemű értékelésről. A magyar irodalomról általában tárgyilagos és jóindulatú, bár érdektelen portrét rajzol. Nem állítja, hogy a magyar nyelv szláv eredetű, megelégszik annak kijelentésével, hogy Kazinczy szláv kölcsönszavak segítségével újította meg a magyar nyelvet. Petőfi költészetéről sikerült képet rajzol, idézi Anastasius Grün, Hebbel, Uhland, Heine magasztaló szavait. Újdonság erejével hat az a közlése, hogy Petőfi koponyáját megtalálták és még inkább az az összefoglaló megállapítása: „Petőfis Name und seine Jünglingslyrik bleiben, in Ungarn und bei dem deutschen Volk, dessen Kultur ihm das wertvollste geschenkt hat.“ Mi eddig úgy tudtuk, hogy Petőfi a magyar népi nyelvnek és népi költészetnek köszönhetett legtöbbet. Wiegler már Adyt is megemlíti, mint az új magyar nemzedék vezérét.

Még egy könyvről kell beszámolnom, mely a világháború előtt jelent meg s ez Karl Dieterich: „Die osteuropäischen Literaturen in ihren Hauptströmungen vergleichend dargestellt.“ Tübingen, 1911. című műve. Dieterich nem történetet ad, hanem szellemtörténeti keresztmetszetet. Ő, tudomásom szerint, az első tudós, aki a Dunamedence népeinek kultúráját egy egységben látja. Behatóan foglalkozik mind e népek s azontúl a görögök és lengyelek népi költészetével és aztán felsőbb irodalmával. Kimutatja a valóban meglepő közös jegyeket. E korban szinte szokatlan élesszeműséggel állapítja meg: „Nationalität bezeichnet hier etwas rein Geistiges, ein flüchtiges Fluidum, einen Funken, der leicht von einer Kraftquelle auf die andere überspringt.“ Így nemcsak megérti, hanem értelmezi is a magyar asszimilációt. Magyar irodalmi ismereteit, sajnos, csak másodkézből, Kont kézikönyvéből meríti és így sok, de az ő szempontjából nem jelentékeny tárgyi tévedés csúszik tolla alá. Oly könyv ez, melyet magyar tudós lett volna hivatva megírni — jobban.⁵ Nálunk azonban nem is vált ismeretessé, de annál örövendetesebb, hogy miután a „Magyar romantika“ című könyvemben a figyelmet felhívtam rá, a fiatal magyar tudós nemzedék behatóan kezdett vele foglalkozni, bár sok gondolatát, sajnos, meglehetősen kritika nélkül veszi át.

⁵ V. ö. Eckhardt Sándor: Az összehasonlító irodalomtörténet Közép-Európában. Minerva X. 89—105.

A világháború ismét nagy cezurát jelentett a magyar-német viszony történetében. A magyarság fogalma egy új, pozitív jeggyel bővült: a hű és hősi Waffnbruder jegyével. Németország ekkor valósággal felfedezett bennünket, amit azonban a magyarság meglehetősen közömbösséggel fogadott. Csak egyetlenegy magyar akadt, egy 29 éves fiatal tudós, aki értett ahhoz, hogy a kedvező atmoszférát a magyarság javára kihasználja és ez: Gragger Róbert volt. Az ő egyéni kezdeményezésének, kitartó akaratának köszönhető, hogy a porosz képviselőház 1916 március 10-én, ezelőtt húsz évvel, elhatározta, hogy a berlini egyetemen a magyar nyelv és irodalom számára tanszéket állít fel. Természetesen túlzás volna azt állítani, hogy a magyar tanszék felállítása egyszeriben változást idézett volna elő a magyar irodalom németországi megítélésében. Alig kezdte meg Gragger működését, a kedvező atmoszféra már el is mult. Trianon Magyarországot megfosztotta átmenetileg politikai jelentőségétől, a Waffnbruder-ből kis Súdosteuropa-állam lett, ami német nyelven csak eufémisztikus kifejezés Balkán helyett. Azonkívül újra feltámadtak a régi vádak a túlzó magyar sovinizmusról és nemzetiségi elnyomásról. A világháború után megjelent világirodalomtörténetek így nem sok jót tudnak rólunk. Mindössze két kisebb műről számolhatok be, mert Walzel bonni tanár hatalmas, húszkötetes, fényesen kiállított sorozatában, a „Handbuch der Literaturwissenschaft“-ban a magyar irodalom egyáltalán nem szerepel. Walzel a vállalat megindulásakor megbízta Graggert a magyar irodalomtörténet megírásával, de Gragger halála után, sajnos, — Magyarországon keresendő okokból — nem tudott új szerzőt találni. De ha a két mű, melyről beszámolhatok, terjedelmében kicsi is, elterjedésük annál nagyobb volt. Így a költő Klabundnak, a Kreidekreis szerzőjének világirodalomtörténete: Literaturgeschichte. Wien, 1929-ben százezer példányban jelent meg. Egyoldalas magyar fejezete (391. l.) e szavakkal kezdődik: „Ungarn ist das Land der Puszta, des Paprika, der Zigeunerkapellen und der Journalistik.“ Rövidebben valóban aligha lehetett volna összefoglalni a kétévszázados előítéleteket. A magyar költők, szerinte, nem igazi költők, hanem csak literatusok. Petőfi a magyarok összes kiváló tulajdonságait egyesíti, szenvedélyt, érzékiséget és egy bizonyos okos naivitást, anélkül, hogy színmagyar volna. Babits Gólyakalifája a legnevezetesebb újkori magyar regény. Móricz Zsigmondot nem ismeri, Molnár Ferencet ügyes színpadi rutiniernek tartja, aki nem érdemli meg, hogy a külföld benne lássa a magyar irodalom legfőbb képviselőjét.

1931-ben a berlini Sieben Stäbe-Verlagnál jelent meg egy két-kötetes mű: „Weltliteratur der Gegenwart 1890—1931“ címen Wilhelm Schuster és Max Wieser szerkesztésében. Míg Csehországnak külön fejezet jut, Magyarországot a többi „Súdosteuropa“-ország között tárgyalja. Melegen szól a trianoni veszteségről, sok rokonszenvvel Petőfiről, aki a magyar költészet egyetlen világirodalmi nagysága. Adyról az a véleménye, hogy barátai

erősen túlbecsülték. A nyugatos mozgalmat jól ismeri, költőit egyenkint tárgyalja, de megállapítja, hogy még nem értek meg a világirodalomra. Ez a véleménye különben az egész magyar műveltségről is: „Das geistige Ungarn hat den Vorsprung der westlichen Kultur, aus der heraus es leben will, noch lange nicht eingeholt und es ist deswegen noch nicht zu einer eigenen künstlerischen Ausformung seiner Sonderart gekommen.“

Ez az időrendben utolsó ítélet bizonyára rosszul esik, de nem tagadhatjuk, hogy van benne igazság. Mi évszázadokon át arra törekedtünk, hogy a Nyugatnak bebizonyítsuk: a mi műveltségünk is nyugati színvonalon áll. A művelt Nyugat pedig, ha egyáltalán érdeklődött irántunk, azt kereste bennünk, ami egyéni, sajátosan magyar. Ezt már Hormayr báró, a bécsi Vaterländisches Archiv szerkesztője is megizente Kazinczynak, de az első közvetítő, aki ezt igazán megértette és tetté kívánta váltani, Gragger Róbert volt. Először is könyvtárat alapított, mely ma negyven-ezer kötetet számlál. Ebben a könyvtárban lehetőleg összegyűjtött mindent, amit a magyar költői és tudományos géniusz termelt és elnevezte a hungarológia, a magyarságtudomány könyvtárának. Megindított egy folyóiratot, mely rövidesen eléri az Ungarische Revue magas életkorát és kiadott egy könyvsorozatot. Ebben megjelent Szinnyei József könyve a magyarok eredetéről, immár második kiadásban, Nyulászýé a magyar jogszokásokról és sok egyéb közt Bartók műve — szöveg- és kótamelléklettel — a magyar népdalról. Amikor itthon Bartók még a támadások kereszttüzében állt, Gragger német diákkórust szervezett és előadatta velük — német nyelven — a magyar népdalokat. Lefordította — művészi formában — Arany balladáit és a székely népdalokat és ahol csak alkalom kínálkozott rá, szavaltatta őket. Összeállított egy kötetre valót a régi magyar történeti mondákból a krónikák alapján, s végül kész terve volt — a szerzőkkel már meg is állapodott — a magyarságtudomány németnyelvű kézikönyveiről. Ezt a tervet váltja valóra ma — szélesebb keretben és magyar nyelven — az Egyetemi Nyomda.

Gragger szerencsés atmoszférában dolgozhatott, mert meleg támogatásban részesült a német kultuskormány részéről és egy Klebelsberg Kunó állt mögötte. Mégis csak egy ember volt 65 millió német között, akik évszázadokon át az ellenkezőjét tanulták annak, amit Gragger hirdetett.

Könnyű és kényelmes dolog volna, azt a nem igen derűs képet, melyet német meg- és elítéltetésünkről rajzoltam, a rosszakarát vagy a tudatlanság fércművének tartani. Meg kell azonban állapítani, ha az előzmények után paradoxként hat is, hogy soha idegen nemzet nem viseltetett annyi jóakarattal a magyarság iránt, mint a német, és soha tudós nem kutatta önfeláldozóbban az igazságot, mint a német. A hiba bizony nagyrészt bennünk van. Amikor irodalomtörténetírásunk megindult, a 18. században, Rotaridesék azt igyekeztek megható önérzettel bizonyítani, hogy a magyar tudományosság európai színvonalon áll, nem tudtak

azonban európai képviselőire rámutatni. Ez kezdettől fogva bizalmatlanságot keltett, annál inkább, mert egyes, igazán neves és ismert tudósokat, mint pl. Bél Mátyást, a németek és a tótok is maguknak vindikálták. A 19. század elején Majláth és Toldy romantikus hévvel magyar ősmondát és naív eposzt teremtettek, amely nem létezett. A század második felében azt igyekeztünk a világnak bizonyítani, hogy a mi irodalmunk immár európai színvonalon áll és dobálóztunk a magyar Shakespeare, a magyar Balzac, a magyar Burns stb., stb. jelzőkkel. Amde a külföld, ha Balzacra volt kíváncsi, eredetiben olvasta és félretolta állítólagos magyar visszfényét. Nem tudtuk megmutatni magunkat, mert mi magunk sem ismertük magunkat. Ha a német tudós kétes értékű büszkeséggel mutat rá, hogy Toldyt Schedelnek, Munkácsyt Liebnak, Gárdonyit Zieglernek, Herczeget Herzognak hívták, e tények igazságát nem tagadhatjuk, felemlítésüket rossz néven sem vehetjük, hiszen mi magunk is önérzettel bizonyítgatjuk, hogy például Dürer magyar származású volt. A német tudja, hogy Dürer sajátosan német festő, mi is tudjuk, hogy Toldy, Munkácsy, Gárdonyi, Herczeg magyar alkotók, noha egyiknek-másiknak szülei talán még magyarul sem tudtak. Azt is tudjuk, hogy a magyarság fogalmát nem lehet faji jegyekkel megközelíteni, a magyarság fogalma teljesen más, mint a németségé vagy olaszságé, lényegét azonban meghatározni nem tudjuk. Egy magyar költő, Sik Sándor, csak legutóbb írta le e mondatot: „Fájdalom, ma még nagyon messze vagyunk attól, hogy szabatos fogalmunk volna róla, mi voltaképp a magyar lelkiség?^o Íme, hogyan kívánhatjuk meg akkor a német tudóstól, hogy megismerjen bennünket, hogyan kárhozzathatjuk, ha tőlünk legfőbb kérdéseire választ nem kapván, ellenségeinknek és rosszakaróinknak hisz.

A megértés atmoszférája ma ismét olyan kedvező, mint a romantika idejében volt. Amde előítéleteket, melyek generációk folyamán szívódtak bele a német tudatba, csak generációk kitartható, lelkes munkájával lehet kiirtani és helyesbiteni. Egész közvetítő generációk munkája hiábavaló azonban, ha nem áll mögöttük egy öntudatos, befelé néző nemzeti magyar tudományosság, mely a nagy döntő magyar kérdésekre a választ megadja.

Farkas Gyula.

Die ungarische Literatur in Deutschland.

In diesem Aufsatz wird untersucht, welche Vorstellung über die ungarische Literatur die deutschen Weltliteraturgeschichten dem deutschen Leser vermittelten. War doch die deutsche Sprache das Medium, durch das die ungarische Dichtung am ehesten zur Welt sprechen konnte. So spielt auch die deutsche Sprache den Vermittler zum übrigen Europa. Die Vermittler waren Deutsch-Ungarn, die beide Sprachen vollständig beherrschten und ihren Brüdern in Deutschland

^o Sik Sándor: A magyar irodalom lelke. Magyar Kultúra. XXIII 4. szám.

die literarische Entwicklung ihrer Heimat darzustellen suchten. Angeregt durch die abweisende Kritik der Weltliteraturgeschichte von Friedrich Reimann: Versuch einer Einleitung in die Historiam literariam (1708) treten einige junge, in Deutschland studierende Ungarn für ihre Nation in die Schranken. David Czwittinger gibt eine Literaturgeschichte in Form einer alphabetischen Reihe berühmter Männer heraus (1711). Rotarides schrieb seine „Prolegomena“ 1745, die aber erst 1785 von Paul Wallaszky in seinem „Conspectus reipublicae litterariae in Hungaria“ benutzt wurden. Bezeichnend für beide Schriften ist das Bemühen, sich gegen den Vorwurf der Unkultur und des Barbarismus zu verteidigen.

Das wachsende Interesse in Deutschland für fremde Literaturen und besonders für Volksdichtung brachte keine tiefgreifende Wandlung. Bei Herder finden wir nichts Ungarisches.

Parallel mit dem literarischen Aufschwung in Deutschland ging ein solcher in Ungarn, wo sich die deutschen Zeitschriften vermehrten, die sich in den Dienst der Vermittlung der ungarischen Literatur stellten. Es seien Namen wie Schedius und Fessler hervorgehoben.

Wie sich für südslawische Volksliteratur in Deutschland Interesse zeigte, so wollte man auch ungarische Volksliteratur kennen lernen. Goethe bat seine ungarischen Freunde — allerdings vergebens —, ihm ungarische Volkslieder zu schicken. So entstand der Glaube, dass die ungarische Volksdichtung vollständig vernichtet worden sei. Schlegel hält es in seiner „Geschichte der alten und neuen Literatur“ für gewiss, dass eine alte ungarische Heldensage existierte, von der die Chronik des Anonymus noch Spuren enthalte. König Matthias habe mit seiner ausländischen Bildungsbarbarei diese alte Dichtung zugrunde gerichtet. Schlegel wendet sich in seinen Vorträgen gegen die ungar. Oberschicht, die ihre eigene Sprache vergessen hätte. Auf seine Anregung stellt Majláth die erste ungarische Anthologie zusammen, bezeichnenderweise in deutscher Sprache. Majláth schuf auch die Fiktion der ungarischen Urdichtung. Franz Toldy setzte in seinem 1828 erschienenen „Handbuch der ungrischen Poesie“ das Werk Majláths fort.

Die günstige Konjunktur zu Anfang des Jh.'s verging und Deutschland hatte Ungarn nicht kennen gelernt, wie es war, sondern nur dessen exotische Seiten. Bekannt wurden nur deutschstämmige Ungarn und ungarische Juden, die den Eindruck vermittelten, den noch heute die Operettenfilme von Ungarn geben.

In den 30er und 40er Jahren verschwindet die deutsche Vermittlerschicht. Ihre Rolle wird von den Juden übernommen. Die Stimmung wird Ungarn feindlich und diese Haltung wird erst nach dem Zusammenbruch von 1849 abgeschwächt. Petöfi wurde jetzt durch schlechte Übersetzungen bekannt, aber trotzdem gewürdigt.

Die nächste zusammenfassende Übersicht ist die von Johannes Scherr: „Illustrierte Geschichte der Weltliteratur“ (1851). Er gibt ein verzerrtes und romantisches Bild von der ungarischen Literatur, und doch ist diese Literaturgeschichte für noch lange Zeit die objektivste. Jetzt setzt eine rege Übersetzertätigkeit ein, Arany's „Toldi“ wird 1855 von Moritz Kolbenheyer ins Deutsche übertragen. Die Vorrede schreibt Hebbel. Aber Arany's Epen konnten den Leser nicht mehr fesseln, dagegen erntete Jókai mit seinen Romanen grosse Erfolge.

Um die Kenntnis ungarischer Literatur in Deutschland zu verbreiten, übersetzten Steinacker und Kolbenheyer die Vorträge Toldis von 1853 und auch seine Literaturgeschichte des ungar. Mittelalters ins

Deutsche. Auf diese Weise wurde aber nur die ungarische Literaturgeschichte bis zum Tode Karl Kisfaludys bekannt.

Nach dem Ausgleich war die ungarische Nation intensiv durch innerpolitische Streitigkeiten in Anspruch genommen, so dass der Kampf gegen die Flugblattliteratur der Nationalitäten nicht in genügendem Masse aufgenommen werden konnte.

Eine deutsche Zeitschrift beschäftigte sich mit der Literatur des Auslandes, nämlich das „Magazin für die Literatur des Auslandes, das im Jahre 1832 von Joseph Lehmann gegründet wurde. Zu seinen dauernden Mitarbeitern gehörten Johann Heinrich Schwicker und später Gustav Heinrich. Nach der Schliessung des deutschen Theaters in Budapest 1880 wurde die Stimmung der Zeitschrift ungarnefeindlich, so dass die ungarische Akademie von 1881 die „Ungarische Revue“ herausgab, die bei Brockhaus erschien und 19 Jahrgänge erreichte. Sie wurde von Gustav Heinrich redigiert, hatte aber keinen grossen Einfluss auf die literarische Urteilsbildung über Ungarn. In Johann Heinrich Schwickers 1888 erscheinener „Geschichte der ungar. Literatur“ hat nur die Feststellung weitergewirkt, dass die neueste ungarische Literatur dem Verfall entgegengehe. 1900 erschien im 3. Band der „Die Literaturen des Ostens“ die ungarische Literaturgeschichte von Ignaz Kont, die ursprünglich für das französische Publikum bestimmt war. In Paul Hinnebergs „Kultur der Gegenwart“ 1908 kam die ursprünglich englisch geschriebene Literaturgeschichte von Friedrich Riedl heraus. Auch die Sammlung Götschen gab in ihrer Reihe die kleine ungarische Literaturgeschichte von Katona-Szinnyei heraus.

Zwei kurzlebige Zeitschriften, „Jung-Ungarn“ bei Cassirer 1911 und die 1912 begonnene „Ungarische Rundschau“ (1912—16) suchten das deutsche Publikum mit der neuesten ungarischen Literaturentwicklung bekannt zu machen. Das Buch aber, das eine viel entscheidendere und verhängnisvollere Wirkung ausübte, ist die „Weltgeschichte der Literatur“ von Otto Hauser (Leipzig, 1910). Nach ihm sind Árpád und Attila gotischer, Matthias südslavisch-gotischer Abstammung, die bedeutendsten Ungarn seien schliesslich Fremde und alles Kulturgut sei von Deutschen, Slawen und Rumänen übernommen. Als Apostel der nordischen Rasse suchte er auch hier deren Vorherrschaft zu erweisen. Die ungarische Literatur habe ihre teilweise Beliebtheit nur der Schilderung exotischer Zustände zu verdanken. Dieses verzerrte Bild blieb nicht ohne Wirkung. Karl Busse spricht in seiner „Geschichte der Weltliteratur“ 1913 von magyarisierter Literatur, die Magyaren hätten dagegen schon immer an einem Mangel schöpferischer Kräfte gelitten.

Der Ullstein-Verlag gab im Jahre des Weltkrieges eine Weltliteraturgeschichte von Paul Wiegler heraus. Diese ist objektiv gehalten und zeichnet besonders über die Dichtung Petöfis ein gelungenes Bild. Von Bedeutung ist das Buch von Karl Dieterich „Die osteuropäischen Literaturen in ihren Hauptströmungen verglichen dargestellt“ (1911). Dieterich ist der erste, der die Kultur der Völker des Donaubeckens als eine Einheit ansieht und die gemeinsamen Kennzeichen zeigt: „Nationalität bezeichnet hier etwas rein Geistiges“.

Der Weltkrieg bedeutet einen grossen Einschnitt in der Geschichte der deutsch-ungar. Beziehungen. Es ist das Verdienst Robert Graggers, der im Jahre 1916 die Errichtung eines Lehrstuhles für ungarische Sprache und Literatur an der Berliner Universität erwirkte, die günstigste Atmosphäre für Ungarn benützt zu haben. Trotzdem haben sich die alten Ansichten noch weiterhin erhalten. So in der „Literatur-

geschichte“ Klabunds 1929. Hier finden wir noch die alten romantischen Vorstellungen, die Ungarn seien nicht Dichter, sondern Literaten. Als letztes wäre noch die „Weltliteratur der Gegenwart 1890—1931“ von Wilhelm Schuster und Max Wieser zu erwähnen. Hiernach hat Ungarn den Vorsprung der westlichen Kultur noch nicht eingeholt und ist noch nicht zur Entwicklung einer eigenen Art gekommen.

Das Ungarische Institut an der Universität Berlin mit seiner Bibliothek und seinen Veröffentlichungen bemüht sich, den Deutschen zu zeigen, was eigentlich ungarisch ist, während die vergangenen Jahrhunderte sich nur bemühten, den übrigen Nationen zu zeigen, dass die ungarische Kultur auf westlichem Niveau stehe. *Julius v. Farkas.*

KISEBB KÖZLEMÉNYEK.

Atlas.

A görög kultúra, sőt tágabb értelemben az emberi szellem történetében Homeros döntő fordulatot jelent. Függetlenül attól, hogy a rá vonatkozó filológiai kérdés eldöntésében mi az álláspontunk, tagadhatatlan, hogy e név minden megelőző kor kultúrájához képest hasonlíthatatlanul új szellemiséget, világnézetet jelent. Nyugodtan beszélhetünk Homeroszt megelőző görög kultúrákról, hiszen, ha ezeknek romjaival az Ilias és Odysseiában gyéren találkozunk is, tele van velük az egész Homeros utáni antik világ. Gondoljunk csak a hesiodosi Theogoniára. Teljes egészében feltételezi a homerosi epikát, és mégis mennyi *homeroselőtti* elem van benne. Kosmogonia az irtózatossá arányú Gaia és Uranossal, az apja ellen fellázadó Kronossal, mindezek egy régebbi, Homerosnál idegen világnézet nyomai. Hiába tud róluk az epika, ezek ott egy letűnt kor értékvesztett világnézetének töredékei, míg Hesiodosnál, ha egy pillanatra is, de újra szóhoz jutnak. Ilyen elhomályosult mythikus alak Homerosnál Atlas is. Az alábbiakban az Atlas-probléma vizsgálatával kapcsolatban teszünk kísérletet egy Homeroszt jóval megelőző görög kultúra kimutatására. A Theogonia szerint Atlas egyike a Zeus ellen föllázadt titánoknak, aki büntetésből a világ végén, a Hesperiseknél a széles eget tartja fejével és fáradhatatlan karjaival (507. kk. és 746—49.). Az ég Hesiodosnál Atlással kapcsolatban nem anthropomorf. Viszont egy másik összefüggésben Uranos „az ég“, mint Gaiát, feleségét, „a földet“ betakaró férj, emberalakú. Az ég és föld szorosan egymáshoz simuló testét gyermekük, Kronos, erőszakosan szakítja el egymástól (Theog. 164—182.). Hogy ezután mi történik az éggel, arról Hesiodos nem beszél. Természetes kiegészítésül kínálkozik, hogy Atlas áll az egymástól elvált két alak közé mint az eget tartó óriás. Erre a kiegészítésre azonban csak Hesiodos alapján nincs jogunk. Úgy látszik, a két mythos már régen elvált egymástól.

Homeros erről hallgat. Az Odysseiában egy egészen más, de nem kevésbé érdekes elképzeléssel találkozunk. Kalypsoról mondja Athene (α 52. kk.):

Ἄτλαντος θυγάτηρ ὀλοόφρονος ὅς τε θαλάσσης
πάσης βένθεα οἶδεν, ἔχει δέ τε κίονας αὐτὸς
μακρὰς, αἱ γαῖάν τε καὶ οὐρανὸν ἄμφις ἔχουσι.

A kissé szokatlan ἄμφις ἔχουσι kifejezés helyes magyarázata az, amit már Buttman fölvett „Lexilogus“-ába (II. 219.): egymástól távol tartani, elválasztani (auseinanderhalten). Az ég és föld között tehát

oszlopok állnak, nem Atlas. Viszont, hogy Atlas ezeket az oszlopokat tartja (ἔχει), nehéz lenne elképzelni. Valószínűbb, hogy csak felügyel rájuk, őrzi őket (ἔχει = ρυλάττει, ἐπιμελεῖται. Schol.). Látszólag az előbbi két hesiodosi és az utóbbi homerosi elképzelés egymástól teljesen független. Hogy ennek ellenére együvé tartozásukat felismerjük, görög területek kivüleső analógiákat kell keresnünk.

Az ég és föld Uranos és Gaiára emlékeztető megzemélyesítésére több példát idéz, és reliefet közöl Frobenius Kulturgesch. Afrikas című könyvében a nyugatafrikai primitívek köréből („Atlantisz-kultúra“, pl. Fig. 111., 112.). Nem teljesen azonos, de hasonló elképzelésre vall három ugyancsak Frobeniusnál közölt egyiptomi koporsórajz (Fig. 99., 100., 101.). Döntő különbség azonban, hogy a föld a férfi, az ég a nő. Mégis különös figyelmet érdemel a 100. fig. Az egymástól éppen elvált ég és föld között áll az egettartó Sű, a levegőisten, középen. Két karja között négy kis oszlop látható, valószínűleg a mi Atlas-oszlopaink megfelelői. Az említett különbség ellenére érdekes bizonyíték ez az ábrázolás arra, hogy az oszlopok és az eget tartó férfi elképzelése nem zárják ki egymást.

Még meglepőbb az egyezés egy polinéziai mythossal. A görög Kronosnak megfelelő istenalak, miután elválasztotta apját, az eget, a földtől, oszlopokat helyez szülei közé.¹ Érdekes, hogy a görög Atlas Homeosnál még ismeretlen bűnhődés motívumának megfelelően a polinéziai mythos kiemeli a szülei ellen szövetkező istengyermekek bűntudatát.

Mielőtt visszatérnénk a görög mythosra, mondhatni az egész világon elterjedt részletanalógiák közül megemlítnünk néhány bennünket közelebről érdeklő esetet.

Az egettartó oszlop elképzelése ismeretes a török-tatár és finn-ugor népek között is. A burjátok szerint az ég egy himbálózó búra a föld felett. Mikor a búra egyik széle elválna a földtől, az ég és föld között ürré keletkezik. Egy hős egyszer a rés közé feszítette nyilát és kibújt a világból. Az ég és föld közé feszített nyíl itt az oszlopot helyettesíti.² De még világosabb analógia a legkülönbözőbb török-mongol és finn-ugor népeknek az az arany-, ezüst-, vagy ércoszlopa, amely a föld közepétől a sarkcsillagig nyúlik. Észak- és Közép-Azsiában még ma is találkozunk ilyen kultikus célból felállított oszlopokkal. Ezt az oszlopot a csingilai osztjákok „ércoszlopembernek“ hívják.³

Régen ismeretes az indek hasonló elképzelése (Rg veda, VIII., 41., 10.). A fenti analógiák azonban, valamint a részletesebb tárgyalást nem kívánó japán és amerikai példák, azt mutatják, hogy e görög mythos nem indogermán örökség.⁴ Az eredet kérdését azonban egy pillanatra félretéve, tekintsük át vázlatosan az Atlas-motívum későbbi változatait görög területen. Az eddigi három, egymástól különböző, de ugyanabba a komplexumba tartozó motívum (1. Kronos, 2. Atlas [anthropomorf], 3. oszlopok) közül az első az eredeti egységből ki-

¹ Lásd: A. Bastian: Heilige Sage der Polynesier. A mythos változatainak felsorolása helyett utalok a következő lapokra: 44., 74., 112., 239. stb.

² Uno Holmberg: Der Baum des Lebens, 11. l. (Annales Ac. Scient. Fennicae, XVI. Helsinki, 1922—23).

³ U. o., 13. l.

⁴ Erre gondolt, mint az egyiptomi eredet mellett egyik lehetségre Marót Károly, Phil. Woch., 1926, 585. kk.

szakadt, és a további kombinációkban szerepet nem játszik. A másik kettő viszont teljesen sohasem válik el egymástól. Aischylosnál Atlas támogatja válllaival az ég és föld oszlopát:

Ἄτλαντος ὄς πρὸς ἑσπέρους τόπους
ἔσθηκε κίων' οὐρανοῦ τε καὶ χθονός
ῥωτοῖς ἑρείδων, ἄχθος οὐκ εὐάγκαλον (Prom., 348—50).

Egy másik helyen viszont válllaival tartja az eget (u. o., 428. kk.). Herodotosnál Atlas kerek, oszlopalakú hegy (az északafrikai Atlasz-hegység!): τοῦτο κίονα οὐρανοῦ λέγουσι οἱ ἐπιχώριοι. Nincs kizárva, hogy ez a felfogás egy még régebbi motívum, a világhegy emlékéét őrzi.

Vergiliusnál, mint általában a későbbieknél, Atlas az eget, illetőleg a világtengelyt (axis) forgatja válllaival:

ultimus Aethiopum locus est, ubi maximus Atlans

axem umero torquet stellis ardentibus aptum. (Aen., IV., 481—82.).

(V. ö. Ovid. Met. 297.). Másszóval a világoszlop egyértelmű lett a világtengellyel (axis)! A physiologus spekuláció viszont — úgy látszik — kezdettől fogva azonosította a világtengelyt Atlással. Aristotelesnél olvassuk: οἱ δὲ μυθικῶς τὸν Ἄτλαντα ποιοῦντες ἐπὶ τῆς γῆς ἔχοντα τοὺς πόδας . . . ὡσπερ διάμετρον ὄντα καὶ στρέφοντα τὸν οὐρανὸν περὶ τοὺς πόλους (Π. Ζῶων κιν. 3).

Ha azonban Atlas a világtengely, hogy kerül az aethiopok közé, a világvégére? Valószínű, hogy eredetileg Atlas, akár mint hegy, oszlop, vagy emberóriás, a világ közepén állott. Lassanként azonban a mindinkább gyarapodó geográfiai ismeretek nem hagytak helyet lokalizálására, és így került már Hesiodosznál a Hesperisek közé.

Ezzel azonban a világoszlop gondolata még nem került a mesék világába. Még később is találkozunk kultikus célból felállított oszlopokkal. A hozzájuk fűzött magyarázat, sajnos, már az ókorban sem volt világos. Így például Plinius (N. H. XXIV. 7. 18.) és később Lukianos (Zeus trag.) említi a rhodosi „kolossost“, amelyet állítólag a nap tiszteletére emeltek. Természetes, az ilyen oszlopok nem azonosíthatók minden további nélkül Atlas világoszlopával, de nincs kizárva az esctleges összefüggés.

Különös figyelmet érdemel ebből a szempontból a helynevek közül Herakles oszlopa (vagy oszlopai). Az egész antik irodalom beszél ezekről, de kielégítő magyarázatot sehol sem kapunk: mik hát végeredményben ezek az oszlopok? Isokratesnél (105. B) ezt olvassuk: τὰς στήλας τὰς Ἡρακλέους καλουμένας ἐποιήσατο τρόπαιοι μὲν τῶν βαρβάρων, μνημεῖον δὲ τῆς ἀρετῆς αὐτοῦ καὶ τῶν κινδύνων, ὄρους δὲ τῆς τῶν Ἑλλήνων χώρας.

Vajjon, nem az egettartó világoszlopok ezek az oikumené határára?⁵ Hiszen ismerünk egy mythost arról, hogy Herakles egy időre átvette az eget Atlástól, míg az a Hesperisek almáit hozta el számára (Schol. in Ap. Rhod., 4., 1396—99 b.). A Herakles-oszlopoknak későbbi racionális azonosítása Gibraltárral éppoly közelfekvő volt, mint Herodotosnál Atlas azonosítása az Atlasz-hegységgel. A későbbi astralis elképzelés (axis) ezeknek az oszlopoknak eredeti mythikus jelentését elhomályosította, és a racionális gondolkodás a geográfiai határon kívül más magyarázatot nem tudott adni. Végül az eredeti jelentés annyira feledésbe merül, hogy Hesychios már nem tudja, mi ez, sziget (!),

⁵ Nägelsbach (Die hom. Theologie, 81. kk.) már gondolt a homeerosi κίονες-nek és Herakles oszlopainak azonosságára. Túlságos racionalizmusa azonban tarthatatlan. Ma már senki sem képzei Atlást vagy Proteust „Symbol der Schiffahrt“-nak.

domb, földszoros, vagy város? Egy, kettő, három, vagy négy van belőle? Dionysios Periegetes még tudott ezeknek az oszlopoknak párjáról, Dionysos oszlopáról (623.; és Strab., 3., 171.).

Válószínűleg ebbe az összefüggésbe tartozik az alig ismert Proteus-oszlop is. „Protei Menelaus adusque columnas exsulat“, mondja Vergilius (Aen. XI. 262.). Lucanus (X. 510.) csak Proteus szigetéről tesz említést, de nem lehetetlen, hogy a vergiliusi hely is erre vonatkozik. Elképzelhető, hogy volt a mythosnak egy olyan változata, amely szerint az egettartó világoszlop egy a tenger fenekéből kiemelkedő szigeten áll. Ha igaz, ez lehet a magyarázata, miért mondja Homeros (talán nem is tudatosan!): ὅς τε θαλάσσης πάσης βένθεα οἶδεν.⁶

Ezek után rátérhetünk az eredet kérdésére. Annyit máris megállapíthatunk, hogy minden felfogás, amely e kozmikus világnézetben görögségtől idegen importot lát, elhibázott. Az a mythos, amely az új világnézetben ennyi nyomot tudott hagyni (a képzőművészetről nem is beszélve!), minden elhomályosulás, széttörtség ellenére sem lehet idegen. E világnézetet a görögség előbb teljesen magáévá kellett, hogy tegye, és csak aztán rombolhatta szét. Hogy e felszívódás mennyi idővel Homeros előtt történt, nehéz lenne megmondanunk. Annyi bizonyos, hogy a görögség e kozmikus kultúrát, ha előbb nem ismerte is, a Balkán-félszigeten készen találta. Az Evans által rekonstruált krétai fogadalmi asztal (Frobenius, i. m., 129. fig.) ugyanazt a világoszlop-ábrázolást mutatja, mint az etruszk Bucchero váza (Cerveteriből, u. o., 131. fig.), és mint számos afrikai⁷ kultusz tárgy és trón (u. o., 125—139. fig.).

Röviden azzal a megállapítással zárhatjuk le vizsgálódásunkat, hogy Atlas esetében annak a kultúrának töredékével van dolgunk, amelynek eredetét Frobenius⁸ a Csendes-óceán partjain keresi. Az a kultúra, amelyet a görögök délvonulásukkor a Balkán-félszigeten találtak, ennek késői utóvirágása az egész Földközi-tenger medencéjében. Ez áll a homerosi kultúra mögött.

(Frankfurt a. M.)

Szabó Árpád.

Atlas.

Der Atlasmythos, ein vorhomerisches Kulturgut, hat in der antiken Literatur mehrere Varianten. Ausser der anthropomorphistischen Darstellung des welttragenden Riesen, sind auch die Weltberg- und Himmelsäulegedanken nicht unbekannt, die nur als zersplitterte Teile derselben kosmisch-mythischen Vorstellung zu betrachten sind. Sogar die Gestalt des Kronos selbst scheint von dem ursprünglichen Atlas-oder besser gesagt Himmelsmythos nicht unabhängig zu sein. Die als Parallelen erwähnten Vorstellungen aus den Mythen der afrikanischen und polynesischen, ja auch der finnisch-ugrischen und türkisch-tatarischen Völker stammen vielleicht aus einer Urquelle der von Leo Frobenius „hochmythologisch“ genannten Kultur. Die letzte Blüte dieser Kultur im Mittelmeergebiet ging der Einwanderung der Griechen auf die Balkanhalbinsel voraus.

(Frankfurt a. M.)

A. Szabó.

⁶ A Homerosnál nehezen érthető ὀλοόφρων jelző felfogásom szerint a Kronos—Atlas-összefüggésre mutat. Mint ahogy Kronos jelzője is ἀγκυλομήτης. Sajnos, e feltevésre döntő bizonyítékomban nincs, mint ahogy nem tekinthető annak Marót Károly (i. h.) hasonlóértelmű bizonyítása sem.

⁷ Egyiptom nem jön számításba!

⁸ Frobenius, Schicksalskunde, 115. l.

Horatius hazánkban.

A XII. század elejére tehetjük Szent István úgynevezett kisebb legendájának keletkezését. Az ismeretlen szerző arról ír műve bevezető soraiban, hogy a keresztény egyháznak volt sok olyan hőse, akinek emléke nem maradt ránk, „*quia vate sacro caruerunt*“. Mátyás Fl. a mű kiadásában (Hist. Hung. Fontes dom. I. 1.) figyelmeztet e szavak forrására: Hor. od. IV. 9. — Valószínűleg Sopronban 1244-ben írta Rogerius Carmen miserabile c. művét a tatárjárásról, amelynek 14. fejezetében (Endlicher, *Rer. hung. Mon. Arpad. 264*) megemlíti, hogy a magyarok nem hittek a tatársereg közeledésében, mivel ilyen hír már többször hamisnak bizonyult, „*unde dicebant: multa renascetur, quae jam ceciderat*“. Ezek az *Ars poetica* 70. sorának szavai. Az idéző közelebbi honfitársa volt Horatiusnak: adataink szerint Apulia északi részében született. — Tudomásom szerint ezek hazai irodalmunk ránkmaradt legrégebb horatiusi idézetei. Bitay 1302. évi oklevele adatát (Erd. Múz. 1934, 373., v. ö. Kerényi—Waldapfel, *Magyar Horatius* 1935, 149), amelyben szintén az *Ars poetica*-ból vett idézetet találunk, időrendben a harmadik hely illeti. *Madzsar Imre.*

*

Horaz in Ungarn.

Zwei unbekannte Zitate aus Horaz des XII. bzw. des XIII. Jahrhunderts.
Emerich Madzsar.

Boethius és a XVIII. századi magyar barokk.

A magyar barokk eredetproblémáinak kutatása német, illetőleg osztrák földre és Itáliába vezet. A következőkben egy olyan könyvről szeretném felhívni a figyelmet, amelynek szintén lehetett része, latin volta ellenére is, a magyar barokknak, ha nem is megteremtésében, de a barokk gondolatvilág előkészítésében.

Illei János, Jézus Társaságának papja, Kassán, 1766-ban magyarra fordítja és kiadja „Anitzius Manlius Torkvatus Szeverinus Boetziusnak 5 könyveit, a Filozofiának, vagy is Böltseségnek Vigasztalásáról“. Alázaatos ajánlóleveléből, melyet *Orczy Lőrinc*hez intéz (ő tette ugyanis lehetővé a könyv kinyomtatását), akarok itt néhány sort idézni... A fordító művét és magát *Orczy* további kegyes jóindulatába ajánlja: „hogy valamint kegyes szárnyai alá méltóztatott venni, Boetziusomat, vagy-is ugyanazon könyvetskét, melyben mindenkor teljes kedve tölt Nagyságodnak, még mikor csak Deák nyelven olvastatnék is...“

Orczynak tehát kedves könyve volt *Boethius De consolatione*-ja. Kiindulásnak ez is valami, de talán nem túlozunk azzal, ha azt hisszük, hogy a könyv a kor kedvelt művei közé tartozott. Erre mutat az a tény is, hogy rövid időn belül 1773-ban új kiadása jelenik meg Kassán és fordítója állítólag egy harmadik kiadást is előkészít. (Megemlékezik a könyvről különben *Horányi is. Memoria p. II. 213. Illei Johannes...* *Hungarice reddidit eleganter hic vir Severini Boethii: De sapientis consolatione libros V...*)

Boethius (470—525) újplatonista filozófus volt, akit a hagyomány szerint keresztény hite miatt végeztetett ki *Theodorik* császár. *De Consolatione*-ját a börtönben írta. A mű iránti érdeklődés a humanisták keresztény és pogány filozófiát egyeztető törekvéseiből származik, ekkor

jelenik meg először nyomtatásban s (1473, Nürnberg).¹ A jezsuita Illei érdeklődése is emiatt a hagyomány szerint keresztény jellegű filozófia miatt fordul feléje. Van azonban Boethius könyvének egy-két érdekes vonása, ami miatt, azt hiszem, ezt a művét is be kell kapcsolnunk a magyarországi barokk kialakulásának okai közé.

Amint Koszó János cikke (EPHK, 1933. A XVIII. századi barokk és Faludi Ferenc) erre rámutat, a barokk ideológiának két főmotívuma van: 1. A világtörténet nagy színjátékának vezetője, az Isten (gondviselés kérdése). 2. A szerencse-probléma. („Fortuna az Isten szolgálója, ki a nagy színjátékot vezeti.”) Kétségtelen, hogy ezeknek a gondolatoknak bizonyos fokú állandó evidencia-látszatuk ellenére kell származniok valahonnan, illetőleg kellett lennie valamely behatásnak, mely ezeket a gondolatokat az érdeklődés és a vitathatóság területére hozta, mely azokat szintétikus revelációként fogta fel. A nagy színjáték, az isteni gondviselés gondolata csak a reformációval jelentkezik, de egészebb jelentését, Habsburgok-felé fordulását csak a barokkban kapja meg, s a szerencse forgandóságára vonatkozólag sem nagyon tudnék hirtelen előbbi adatot találni Listius László Magyar Márs-ánál, 1653. Az ellenreformáció új vallásos filozófiai érdeklődése ismerteti meg minden valószínűség szerint Magyarországon azt a könyvet, amelyről szó van, Boethiust.

Nos, Boethius könyve a szerencse szomorú változásáról panaszolókodó verssel kezdődik és ez a szerencse-probléma végigvonul az egész könyvön (különösen a 15., 51., 55., 56–71., 73., 91., 211. oldalakon), a 151. oldaltól pedig azt fejtegetik, a bölcsesség allegóriája és a szerző, hogy a világnak szükségképpen kell igazgatójának lennie, hogy Isten kormányozza a világot, a 194. oldaltól gondviselés, 207-től „rend szerint jár mindennek folyama”, a 217. pedig a történetnek mivoltáról beszél, azt mint egy felsőbb rend cselekedetét tekinti: „mely a gondviselésnek kútfejéből eredvén, helyek és idejekre rendelt mindeneket”. Erdemes volna a fordítást itt és más helyeken is összevetni az eredetivel, Illei ugyanis nem látszik szigorú fordítónak, a disztichonos verseket rimesen fordítja, sok helyen ír olyat, amit Boethius nyilvánvalóan nem mondhatott (pl. 56. old.). Érdekes különben az is, hogy e fejezet végére könyvdíszül a kétfejű sas, az osztrák császár címerjegye kerül, akinek barokk felfogás szerint legnagyobb szerepe van a világtörténelem színjátékában (I. Koszó J. idézett cikkét). A barokk ízlésnek, mint stílusalkító elemnek kora jelentkeznek. Boethiusnak elvileg tehát meg lehet a hatása ennek a gondolatkörnek kialakulásában, márcsak az akkori műveltségben latinnyelvűségénél fogva szerencsebb helyzete miatt is. Tartalmi, gondolati egyezésekkel, részletes vizsgálatokkal talán sok párhuzamot lehetne találni Boethius gondolatai és a magyar korabeli költészet között; én csak egy-két helyre kívánok utalni itt, amelyek eredete Boethiusban, vagy Boethiusban is megtalálható. Orczy versei között az 1756-ból való A szegény paraszt néphez című és A nagy urakhoz (A gyönyörűségek változásokról, 1759)

¹ Boethius középkori népszerűségére vonatkozó adatok: Ch. V. Langlois: La vie en France au moyen âge IV. 271 szerint a XIII. és XIV. században 13 fordítás átdolgozása van (köztük Jean de Meung) — a de Consolationenak — a bécsi (v. udvari) Nemzeti kvtár 3150. sz. 1374-ből való Boethius kodexében magyar glosszák vannak. (M. Ny. 1927. 33.)

című versekben tűnik fel, más Boethius-gondolatok mellett is, a szerencse-motívum. A Bugaczi csárda tiszteletére írt versben és a Tokajba való érkezés télen címűben a kultúra értékének kétségbevonása, amit Szerb Antal óta preromantikus motívumnak minősítenénk, érdekesen felel meg Boethius II. könyv, 5. folyóbeszédjének: „Hogy a kincs és gazdagság és a szerencsének többi javai inkább gátat vetnek az igaz boldogságnak, mintsem rásegítenek“ és az utánkövetkező versnek, mely „amaz régi, mértékeletes üdöket s a hajdani szokást óhajtya“. (Orczyval kapcsolatban érdekes megemlítenünk Anyos Pál 1782-es verses levelét Orczyhoz, amelyben Anyosnál szokatlanul szintén előkerül a szerencse.)

Orczy, tán Illei könyvének hatása alatt maga is fordított a De Consolationeból. Lefordította az első és második könyv összes metrumait, a harmadik könyvből az 1., 2., 3., 5., 6., 8., 9., 10. számúakat, összesen 23 verset.¹

Érdemes volna tanulmányozni Illei és Orczy fordításait a barokkos kifejezéskincs szempontjából is. A „tündér szerencse“ kitétel legelőször Gróf Koháry rabenekeiben jelentkezik (1683),² megvan Faludinál (Udvari ember 375. l.), Illeinél (I. könyv, IV. vers) és Orczy X. számú fordításában (bár itt a Nyt. Sz. III. 818. l. szerint lehet a „fortunis caducis“ egyszerű fordítása).

Természetszerűleg vetődik fel a gondolat, hogy Illeinél keressünk Boethius-nyomokat. Annyi az első pillanatra is megállapítható, hogy szindarabjai alapgondolata a szerencse körül mozog. Salamon király, Lászlónak foglya, a maga „Aki másnak vermet ás, maga esik bele“ alapgondolatával csak úgy a forgandó szerencsén épül, mint Tornyos Péter felsülése, vagy Ptolomaeus bűnhődése. A jezsuita dráma absztrakt kiagyaltsága csak elősegíti azt, hogy a szerző ilyen szerencse-forgandóságát, Isten megérdemelt büntetését igazoló témákat keressen. Ptolomaeus különben ki is fejezi ezt a végső „kimenetelben“: „Vad! Fene szerencse! S így tréfálsz egy macedón királlyal. Kejetlen Istenek! Fel nem veszitek ügyemet...“

Kellene szólnunk Faludi szerencse-verseiről is. Itt már nehezebb a kérdés. Nem tudhatjuk, hogy Faludi ismerte-e Illei fordítását, hiszen kapcsolatai, ügylátszik, nem voltak Illeivel; hogy Boethiusról tudott, az a jezsuiták magasszínvonalú, filozófiai kiképzettsége miatt azonban nemcsak valószínű, de biztosnak mondható.

Lehet, hogy a felsorolt és más hasonló helyek más, német összefüggésekből is megmagyarázhatók, én sem akarnék Boethiusnak kezdeményezést tulajdonítani, a lényeges csak annyi, hogy a barokk és tán a preromantika sok gondolata, ideája megjelölhető Boethiusnál is, ha nem is szigorúan barokkos beállításban, s ezeknek a gondolatoknak ismerete hozzájárulhatott a barokk ideológia meggyökeresedéséhez, éppen úgy, ahogy Boethius allegórizálása is beillett a korba és hozzájárulhatott az allegória-divat megerősödéséhez. Boethius szerepe a XVIII. századi magyar szellemi életben ez lehet: tudatba idézett és ott megtartott bizonyos problémákat, ezzel lehetővé tette, hogy egy új világnézet tételei, problémái könnyebben tudjanak asszociálódni és hogy azok, alapjaikban hasonlóak és így úgyszólván ismeretesek lévén, könnyebben tudjanak eljutni új, speciális beállítottságokhoz.

Dorogi-Ortutay Gyula.

*

¹ V. ö. Török Konstantin: Orczy és Boethius. I. K. 1893.

² Thaly: Adalékok. I. 184. l.

Boethius und das ungarische Barock im XVIII. Jahrhundert.

Der Verfasser lenkt die Aufmerksamkeit auf die Boethius Übersetzung des Johann Illei S. J. (De Consolatione) und behauptet, dass Boethius mit seinen Ideen von der Wandelbarkeit des Glückes die ungarischen Dichter um die Wende des XVII. u. XVIII. Jhs. beeinflusst und damit den Weg der barocken Weltanschauung in Ungarn gebahnt hätte.

Julius Dorogi-Ortutay.

Két Argirus-feldolgozás (Piskólti István és Dózsa Dániel.)

Az Argirus-mese történetében mind a Piskólti műve, mind Dózsa Dánielnek a Piskólti szövegéhez kapcsolódó Tündér Ilonája két külön típust, a mese módosulásának két külön sajátos változatát és érdekes fejlődési irányát jelenti. Az Argirus-irodalomban van is szó mindkét íróról, mindkét műről. A Piskóltiéről több, a Dózsaéről kevesebb. Amde mindaz, mit róluk és műveikről a vonatkozó irodalom akár több, akár kevesebb szóval mond, hiányos, zavaros, tele van tévedésekkel, sőt hamis ráfogással is.

I.

Piskólti István életéről és működéséről keveset, majdnem a semmi-vel határozot tudunk.

Szinnyei József mindössze ennyit jegyez fel róla: „Piskólti István, nemes származású. Kézirati munkája: Apolloniusznak a Tyrusi fejedeleme- nek bűjdosásra való indulása. 1804. 8rét 42 levél (a m. nemzeti muzeum- ban).“ Szinnyei tehát nem sorolja fel Piskóltinak nyomtatásban is meg- jelent művét, Argirusát. Ez annál érthetlenebb, mert tud róla, fel is jegyezte már elébb, Gergei Albert címszó alatt, mint az Argirus históriá- jának időrendben hatodik, nyomtatásban is megjelent kiadását, így: „Argi- girus és Tündér Ilona. Gyönyörű tündéres történet újonnan megjobbitva. Debrecen, 1781. Piskólti István ny. 8rét 20 levél (Előszóval).“ Igaz, hogy ez a feljegyzés sem pontos: a história címét és a megjelenés idejét hibásan adja s Piskóltit nyomdásznak s nem a kiadvány írójának nézi. Nyilván azért, mert a címlapon a szerző neve hiányzik. De hiányzik a nyomda neve is. Ugyhogy a Piskólti-név a címlapon még mint a nyomda neve se fordul elő. A kiadvány pontos könyvészeti leírásából tehát nem maradhat ki ez: név és hely nélkül.

A címlap szövege ugyanis így hangzik: Argirus | Históriaja, | azaz ¹ Igen szép História Argirusról, Ak | leton királynak kisebbik fijáról, | és Tündér Ilonáról a Tündér Leá ¹ nyoknak király Aszszonyáról. | Mellyet | Ama régi esméretes Argirus Históriajából [jobb rendbe vett, jobb és értelmesebb ver | sekbe szedett, egy gyengye Poeta. | Nyomtatattott ¹ 1785dik Esztendőben.

Honnan veszi hát Szinnyei a Piskólti nevet, az 1781. évet és a Debrecen nyomtatási helyet? A mű elé tett Allocutióból, melyet irodalomtörténeti érdekességéért szintén szó szerint közlünk:

Allocutió.¹

Esméretes minden Históriakat olvasni szeretők előtt ama bárdolat- lan Versekbe való régi Argirus Históriaja. Most ez kezemben akadván,

¹ Megjegyzendő, hogy az Allocutió előtt a címlap hátán a követ- kező jelégének szánt veresszak áll:

Szűz a jó feleség, nehéz szerit tenni,
A szépért, a jóért nem kár messze menni,
De mintsem a rosszal egy kenyeret enni,
Jobb a Tigrisekkel egy barlangban lenni.

a nélkül is ezen Katonai életemben ez idő szerint Verlaubomban heve-
résem lévén kedvem tartotta azon Históriát reformálni, újj és jobb
s a mennyire lehetett Poetica Regulák szerént való strófiákban szedni,
mind a Stylusban, mind a matériában helyesebb expressiókkal élni:
Sok helyeken mindazonáltal a Verseket ámbár a Kadentziái hibássak
váltak meghagytam, vagy a Connexióra, vagy a matériára nézve magam
újj verseiben is, ha mi hibák estek is, nem sokat gondoltam véle; én is
csak fűzfa Poéta voltam. Ha kinek veiseim kezében akadnak, ne légyen
Momusom, ha pedig megigazította, megköszönöm. A kik szeretni akarnak
tanulhatnak Argirusból, mert én már megtanultam, s az érdekét is meg-
adtam. Te pedig Olvasó légy jó egészségben.

Irtam Debretzenben

Anno 1781 diebus Januarii

A N. Magyar Koronának,
és edjik Zászló allyának
méltatlan Tagja
Piskólti István m. p.

Innen, az Allocutióból került hát elé a Piskólti neve s innen tette
a címlapra Szinnyei. Csakhogy Piskólti a műnek szerzője s nem nyom-
tatója, ahogy Szinnyei jelzi. És a mű nem 1781-ben jelent meg, ahogy
Szinnyei s utána a mű többi ismertetője, Visnovszky Rezső² és Csura
Miklós³ is állítja, hanem 1785-ben. 1781 csak a mű írásának, illetőleg
átdolgozásának az éve, amint azt Kővári László⁴ és Heinrich Gusztáv⁵
helyesen mondják. Ennek következtében az Argirus-mese hatodik nyom-
tatott kiadása, a Piskólti művének megjelenése 1785, amely évből viszont
nem említ se Szinnyei, se az őt követő Visnovszky újabb kiadást.
És — ismételjük — tulajdonképen hely nélkül jelent meg és nem Debrecen-
ben. A Debrecenben megjelenés nagyon valószínű ugyan, de könyv-
tárilag csak az biztos, hogy az Allocutio ott kelt, hogy Piskólti művét
Debrecenben írta. Mert nem szabatos az a Kővári Lászlótól származó
s utána Visnovszkynál és Csuránál is előforduló állítás sem, hogy
Piskólti művét olasz földön katonáskodása alatt írta (vagy dolgozta át).
Az Allocutio világosan megmondja, hogy Debrecenben Verlaubjában
heverése idején.⁶

Végül zavar és pontatlanság van a mű címe körül. A Szinnyeitől
pontatlanul idézett főcímét — Argirus és Tündér Ilona — és önkényes
alcímét — Gyönyörű tündéres történet újonnan megjobbítva — átvette
s minden változtatás nélkül használja Visnovszky, Csura, sőt Gulyás
József is.⁷ A mű, a kiadvány helyes és pontos főcíme: Argirus histo-
riája..., és rövidített magyarázó alcíme: melyet jobb és értelmesebb
versekbe szedett egy gyengye poéta...

Milyen viszonyban van a Piskólti műve az előbbi kiadásokhoz,
illetőleg a Gyergyai szövegéhez?

E viszonyt maga Piskólti is megjelöli többféleképen: 1. Ama régi
esméretes Argirus Históriájából jobb rendbe vett; 2. jobb és értelmesebb

² Széphistóriánk olasz-magyar csoportja. Bp., 1907. 170. l.

³ Argirus a magyar irodalomban. Nagyikikinda, 1908. 37. l.

⁴ Erdély régiségei. Pest, 1852. 14. l.

⁵ Argirus. Budapesti Szemle, 1889. CLII. sz. 169. l.

⁶ Az Allocutióból egyébként nem lehet biztosan következtetni arra
se, hogy Piskólti Verlaubja előtt éppen Olaszországban katonáskodott.
Ezt Kővári állítja először. Tőle vette át valamennyi Piskóltival foglal-
kozó mű.

⁷ Az Argirus-mese feldolgozásai. Sárospatak, 1910.

versekbe szedett; 3. reformált; 4. új és jobb a mennyire lehetett Poetica Regulák szerint való strófákba szedett; 5. mind a Stylusban, mind a materiában helyesebb expressiókkal élt. Melyik megjelölés felel meg a valóságnak, illetőleg melyik kifejezés minő és mennyi valóságot foglal magában? — e kérdésekre felelni a pontos filológiai kutatás feladata. Felelt is, de nem pontosan, nem szabatosan, sőt felületesen és elhamarkodva.

Az még csak hagyján, hogy Visnovszky Kővára hivatkozva azt mondja, hogy Piskólti egy olasz krónikából újonnan *fordította*. Az Allocutióból látható, hogy minden egyéb a mű, csak nem fordítás. Kővári sem mondja annak sehol, hasztalan hivatkozik rá Visnovszky.

De még nagyobb tévedést követett el Csura Miklós. Csura az Argirus széphistória epikus feldolgozásait ismertette, legelőször Piskólti művét elemzi és ismerteti. És még nála is hagyján, hogy a mű címe: Argirus és Tündér Ilona, mely „gyönyörű és tündéres történetet” Piskólti „újonnan megjobbitott” stb. A használt szöveget illetőleg azonban elmondja, hogy „az 1781-i kiadáshoz nem juthattam... A használtam szöveget Piskólti után Dózsa Dániel dolgozta át. Sok sor így is szószerint egyezik Gyergyeyi históriájával, Piskólti eredeti műve valószínűleg még több azonosságot mutatna”. Ezek után következik az elemzés, a párhuzamos helyek és különbségek felsorolása idézetekkel támogatva.

Már pedig a Csura összeállította párhuzamok és különbségek nem a Gyergyeyi és Piskólti szövegének a kapcsolatát, összefüggését világítják meg. Azok egytől-egyig mind a Gyergyeyi—Dózsa-viszonyra vonatkoznak, ami, mint később látni fogjuk, egyáltalán nincs. Csura ugyanis a Dózsa szövegét egynek, azonosnak vette a Piskóltiéval s mint a Piskóltiét hasonlította össze Gyergyeyiével.

A Dózsából vett idézetek alapján látja igazoltnak Csura azt az állítását, hogy „Piskólti műve csak átdolgozás, vagy amint maga mondja: megjobbitás”. Változtatásai pedig csekélyebb számúak, de „itt-ott erősebb költői vénát sejtetnek”. Piskóltinál pl. más a kezdet, az aranyalmát termő őst fa ősök hagyománya s ehhez van fűzve Akleton országának s népének gazdagsága. Aztán Gyergyeyinél hat, Piskóltinál tizenkét hattúy száll a földre stb. Pedig a csodafának Piskóltinál sincs semmi nemzeti hagyománya, a király nála is csak sétatömben s véletlenül látja meg; azelőtt nem látta, nem tudott róla, — akárcsak Gyergyeyinél. A csodafa egyszersmind nemzeti fa mivolta pedig Dózsa találmánya, illetőleg átvétele Aranyosrákosi Székely Sándortól. A hattúyuk számát is Dózsa szorozta meg kettővel. Piskóltinál annyian vannak, mint Dózsánál, haton:

Hat szép fejér Hattúy hát a fát megszállja...

Sajnos, hogy e felületesség észrevétlen maradt s mint történni szokott, a belőle vont megállapítások és következtetések hiteltelre, elfogadásra találtak másoknál is. Így Gulyás József is átvette Csura állításait — szőröstől-bőröstől. Pedig Gulyás olvasta Piskóltit, idéz is belőle helyesen. Csakhogy ő se az első, 1785-i kiadást használta, hanem egy száz évvel későbbi, az 1873-ikét, amelyiknek versfőiből hibásan jó ki a szerző neve. Az 1785-i kiadás első verszakaiból tisztán adódik: Stefanus Piskólti.

Ennek következtében megállapítható, hogy a Piskólti István Argirus-históriája a magyar filológia előtt legalább tartalmilag és Gyergyeyihez viszonyítva — teljesen ismeretlen. Irodalomtudományunk csak külsőleg, mint könyvet ismeri. Szövegét azonban még egyáltalán nem ismertette és vizsgálta át egy kutató sem.

Piskólti Argirus-históriája terjedelmesebb, mint a Gyergyaié. Ez három részből, illetőleg 242 négysoros versszakból áll,⁸ míg a Piskóltié négy részből, illetőleg 276 versszakból.⁹ Gyergyainál az első rész 182 versszak, aránytalanul hosszabb, mint a másik kettő együtt. Piskólti ezt két részre osztja, az 1—99. versszakból lesz nála az első, a 100—182.-ből a második rész; a Gyergyai 39 strófányi második része nála a harmadik rész s áll 37 strófából; végül a Gyergyai 21 strófányi harmadik része a negyedik rész, de terjedelemben 21-ről 56 verszakra kibővítvé. Gyergyai az egész műhöz nótajelzést ad (Oly búval bánattal az Aeneás király), Piskóltinál nótajelzés nincs, de mindenik rész előtt jelzi a tartalmat.

A história menete, az események sorrendje egészben véve azonos a Gyergyaiéval. Így látatlanban is eltalálta Csura az igazságot: Piskólti követi a Gyergyai históriáját, ha nem is lépésről-lépésre, mint ő mondja. Azt azonban látatlanból természetesen nem lehet észrevenni, hogy Piskólti a szerinte „bárdolatlan“ versekben való históriát jobb, értelmesebb, amennyire lehetett poétikai regulák szerint való strófákba szedte, mind stílusában, mind materiájában helyesebb expressziókat használt, az egészet jobb rendbe szedte, reformálta. Reformálta, megújította, új alakba öntötte annyira, hogy művének egészen más, új a színe, egészen más, új a stílusa és jellege: deákosabb, valóságosabb és népiesebb, mint a Gyergyaié. Piskólti ugyanis néhol rövidít a histórián, versszakokat mellőz, máskor új elemet vonva be bővíti, kiszélesíti azt és végül és mindenekfelett átstilizálja az egészet annyira, hogy nincs művében egyetlenegy versszak sem, amelyiket teljesen változatlanul vett volna át.

Egészen más, új hangot üt meg Piskólti mindjárt az első, Gyergyainál hiányzó versszakban:

Serkenj fel oh Musám, kezd el énekedet,
Siralmas nótával újjítsad szivedet,
Tündér Ilonáról kezdvén beszédedet,
Szerelmével vidítsd bánatos kedvedet.

Mint a klasszikus eposzok, Piskólti is invocatióval és propositióval kezdi elbeszélését. Latinos, iskolás műveltségével tudákoskodik, mintegy előre jelezve és éreztetve, hogy nem egy bárdolatlan poeta és nem bárdolatlan versekben, hanem tanult, literátus fő szólal meg a poétika regulái szerint literátus olvasók számára. Mert ebből a kezdetből az is kitetszik, hogy Piskólti helyes gyakorlati érzékkel ott tételezi fel és keresi olvasóközönségét, ahol tényleg van, t. i. a néppel közvetlenül érintkező, de a deákos irodalomban már némileg vezértás társadalmi rétegben. Így érthető aztán, hogy Filarenust a király nem jóslatért, hanem *ominelása* miatt adja halálra (I. r., 27. vsz.), a tündérek kertjét *Diana* készíti (II. 20.), hogy a görög-római istenek és mitológiai alakok nevét többször emlegeti, mint Gyergyai. Sőt a lakodalmi asztalnál is a vendégek között

Maga Jupiter is jelen van Júnóval,
Aeneas Anchises Theseus Didóval,

⁸ Mi a Balassa József kiadását használtuk. Magyar Könyvtár 578. sz.

⁹ Mi az Erdélyi Múzeum könyvtárának példányát használtuk. A kiadványban nincs lapszámozás; ívjelzése: A, A₁, A₂, A₃, A₄, — B, B₁, B₂, B₃, B₄; 16-rét nagyságú, 35 ny. l.-nyi (a 36-on nincs szedés) terjedelmű füzet. A verszakok szedése folytonos.

A nymphák serege s Vesták Apollóval,
Lachesis Clothóval, Vénus Cupidóval.

Csak a maga és feltételezett olvasóközönségének deákos műveltsége érteti meg azt a valóságban furcsa és mosolyra készítő feleletet, mit az aranyalmát termő fánál elaludt Argirusról jelent a hírhozó cseléd-vénasszony:

Mondja a királynak nagy csudálkozással,
Mit látott a kertben ő álmélkodással,
Argirus Junóval, Venus vagy Pallással
Aluszik az ágyban csendes szuszogással.¹⁰
Költeni nem meri, mert igen fél vala:
Istenasszony volna mert az véli vala...

Aztán: Argire szerelmem, szólítja Ilona kedvesét, és: Argire, Argire, édes fiam kelj fel, vigasztalja fiát az öreg király — mindketten hibátlan grammatikai tudással. Sőt: Vále, édes Tulipánom, köszön el a vőlegényt faképnél hagyni készülő Tündér Ilona.

E módosítások következtében a história tudálékosabb, deákosabb színűvé vált.

Egy másik szembetűnő módosulása a Piskólti keze alatt a históriának az, hogy *elevenebben, drámaiban* pereg. Néhány példa igazolja.

Az aranyalmák eltűnése miatt bánkódó király Gyergyainál egy jövendőmondót kerestet,

A jövendőmondó Filarinus vala,
Ki ördögösséggel oly igen bölcs vala,
Harmadnapot kére gondolkodására,
Akkor szórul szóra néki megmondaná.

Király megengedé, előtte elméne,
Harmadnap eltelvén a királyhoz méne,
Királyt fiaival együtt házban lelé,
Filarinus így szól király beszédire: stb.

Piskóltinál a király röviden parancsot ad, hívjanak jövendőmondót. Ez tüstént elő terem, meghallgatja a király kérdését és nyomban meg is fejtí, felel is rá. Nincs szüksége holmi háromnapos haladékra, mint Gyergyainál, ahol pedig még külön is fel van jegyezve, hogy ilyen meg amolyan bölcs. Itt elevenebben folyik le a jelenet. Piskólti rövidített a szövegen, mintájának szövegéből kihagyott az élénkség kedvéért. Az első részben jelentékenyebb kihagyás még a 37—38. versszak, Argirus arcának, természetének a leírása, amire itt csakugyan nincs szükség, hiányát nem érezzük, ellenben igen a cselekvény gyorsabb menetét. Több kihagyás, gyakoribb összevonás fordul elő a második részben. Így például rövidebb és élénkebb Piskóltinál az özvegyasszony-epizód. Kisebb számban, de akad rövidítés, összevonás a harmadik részben is. És itt is az élénkség, a gyorsabb menet kedvéért. Argirus közeledtét Tündér Ilonának jelenti az első, a második és egy harmadik szolgáló leány. Ilona egyiknek sem hisz, sőt mindeniket bosszankodásában pofonúti. Gyergyai ugyanazt a történetet háromszor beszéli el. Piskólti csak egyszer. A második és harmadik leány történetét, mi Gyergyainál 4 versszak, Piskólti két sorban adja így:

¹⁰ Gyergyainál csak ennyi:

Két leány ismétlen kimegy látására,
Hasonlóképen ez mindenik úgy jára...

Hogy e rövidítés indokolt, helyes érzékből fakadt s a történetet eleve-
nebbé, gyorsabbá teszi, kétségtelen. Élénkebb — elnagyolás és egyenle-
tesebb, gyorsabb — a lényeges tartalmi elemek elhanyagolása nélkül.

Aztán eleveenebbé, drámaibbá válik előadása azáltal is, hogy a pár-
beszédet rendszerint határozottan kiélezve kezdi. Például: Fiam, ha úgy
tudtam volna — kezdi egy helyt az öreg király a beszédet. A hattýúból
tündérré változott Ilona is másként szól a megriadt Argirushoz:

Gyergyai: Ne félj szép szerelmem, királynak szép fia,
Medéna asszonynak szerelmes magzatja,
Te vagy én szívemnek édes vidámsága,
Lelkem nyugodalma, életem istápjá.

Piskólti: De a leány ily szép szókkal szól hozzája:
Én vagyok a tündér leányok királya,
Ne félj szép szerelmem, életem dajkája
Argire, szerelmem, szívemnek rózsája.

De viszont bőbeszédűbb is tud lenni. Gyergyainál részletezőbben
szól, ha az elevenség, a drámaibb hatás úgy kívánja. Különösen az első
részben (1—113. versszak) találkozunk gyakrabban ilyen kiszélesített,
bőbeszédűbb, részletezőbb előadással (az első résznek Gyergyainál
97 strofa felel meg, Piskólti 16 szakkal hosszabb). Például a hajlevágás
miatt magát meggyaláztattnak vélő Tündér Ilona kifakadása, szemre-
hányása (Gyergyai 74—75. — Piskólti I. r. 80—86. vsz.) éppen három-
annyit tesz ki Piskóltinál. De később a II., III. részben is akad ilyen
élénkítő kiszélesítés. Ilyen a harmadik rész végén Argirus és Tündér
Ilona boldog egymásratalálásának az elbeszélése. Gyergyainak elég
kettő, Piskóltinak azonban hat versszak szükséges arra, hogy a szerelmi
boldogságot a maga teljes elevenségében szemléltesse.

És ugyanakkor valószínűbb is elbeszélése. Már maga a több eleven-
ség egyúttal több valószínűség is. Ami eleveenebb, az egyúttal lélektani-
lag is indokoltabb, életszerűbb. Tehát hihetőbb és költőileg hatásosabb
is lehet. A Piskólti életszerűsége azonban némelykor már nem is realiz-
mus, hanem vaskos naturalizmus.

Ama bizonyos éjjelen az aranyalmákat őrző Argirus s a hattýúból
tündérré vált Ilona azonnal szerelemre gyuladnak egymás iránt. E jele-
net már Gyergyainál is elég érzéki. Argirus már ott is felhevülten tapo-
gatja testét Iónának, hajlamos a Venus játékára. De Ilona lányos és
tündéri szeméremmel szól: Hagyj békét szerelmem, ereszd el ruhámat,
elégedjünk meg a csókokkal, ölelgetésekkel, tapogatásokkal, türtessük
magunkat. „Lesz idő, hogy téled magam nem tagadom.“ Ezzel a jelenet-
nek vége, elaluszna. É már Gyergyainál is eléggé erotikus jelenet
Piskóltinál kibővülve s megtoldva, annyira nyersen reális és olyan vas-
kosan valószínű, hogy nem tündérmesében, de valamelyik „nemes zászló-
alj“ kaszárnyájának a környékén érzi magát az olvasó. A visszautasító
válaszra „a nemes magyar koronának és egyik zászlóaljának“ vitéz
hadfia — elájul, mire Tündér Ilona megrémülve vádolja magát, hogy
miért nem engedett, miért adott üres kosarat. „Nem bánom már, min-
den legyen tetszésedre, — költőgeti a halál torkából kedvesét — nem
sajnálom téled semmi tetememet, éhen vagyok s odaadom mindenemet.“
Erre aztán Argirus is jobbnak látja nem halni meg, vére pozsdul, el-
ájulásából észre s *megszompolyodása* vígságra fordul. A dolog meg-

történik: Venus oltárán, pappá válva, vig áldozatot tettek s gyümölcsöt is Venus fájáról szedtek.

Hasonlóképp realisabb a história vége, a lakodalom elbeszélése. A Piskólti „reform“-munkája itt a legszembetűnőbb már külsőleg is. Gyergyainál a terjedelem 21 versszak, Piskóltinál majdnem háromannyi, 56. E nagy kibővülését részben az okozza, hogy Piskóltinál a hűségpróba, az arculütések előtt Argirus hosszú monológban elmélkedik a házasságról, az asszonyi hűtlenségről, Venusról, Deliláról stb. s végig-gondol (és mond magában) egy egész adomaszerű történetet. Kegyelmet ígértek egy halálraitelt főembernek, ha harmadnapra a bírák elé hoz három dolgot: ami neki legkedvesebb, iránta leghűségesebb és neki leggyűlöletesebb. A kitűzött időben megjelenik az elítélt kisfiával, kutyájával, és feleségével s mondja, hogy az első neki a legkedvesebb, a második iránta a leghűbb. Tovább nem folytathatja a magyarázatát, mert a feleség mérgesen felpattan s szemrehányásokkal közbevág. A férj pofoncsapja, mire az asszony dühében gyilkost kiált urára. Tanulság: legnagyobb ellenség az asszony. E hosszú monológ és adoma (12 versszak) Gyergyainál nincs meg, teljesen a Piskólti leleménye és betoldása. Arra való, hogy indokolja, érthetővé s így hihetővé tegye a hűségpróbát, a menyasszony váratlanul bekövetkező háromszori arculcsapását, mit Gyergyai minden előkészítés és bevezetés nélkül, egyszerűen deus ex machina ad elő (A vigasság közben ötlet arcul csapá...). Piskólti elbeszélése lehetett volna rövidebb is, de egészben véve így is helyénvaló: az olvasót előkészíti a következő különös eseményre.

Am Piskólti több valószínűsége, nagyobb realításra törekedvén, itt is majd a kaszárnyai érzékiségig viszi a valót, majd diákos dancossággal beszél. Alighogy végre rátalál Argirus Tündér Ilonára, mindjárt az első kerti séta alkalmával folytatni szeretné — a csodafa alatt történeteket. Ilona azonban „szüzessége kárát“ még most is bánva vonakodik:

Esküdjünk csak öszve, elébb azt kívánom.

Vonakodik, mert tudja, hogy Argirus tán még a lakodalmat is elfelejti.

Azért édes, ha nincs szived bántására,
Hivattassunk papot a hit mondására...

Argirus kénytelen-kelletlen belenyugszik, hogy várnia kell, míg a házba fogják kettejüket zárni, hol majd Demeter-napot fog csinálni. Iziben megtörténik a lakodalom s azon elcsattan a hűségnek hármass próbája. Ilona a harmadik próbatételre elveszti galambtürelmét s kinyitja száját, de úgy, ahogy csak edzett konyhatündérek szokták: Ha te királyfi, én is király vagyok. Verjen meg az isten, itt hagylak. Sohase örültél a becsületesemnek, „elszedéd virágát rózsás kertemnek“, csúffá tettél. De hirtelen észbekapva, hogy hátha máris túllőtt a célon, megjuhászodva fordít egyet a szón s mondja:

Ha jó okát adod s hibám megesmérem,
Oda lesz a szégyen, oda a szemérem,
Én is megbocsátok s engedelmed kérem,
Szerelmedre újra felbuzdul a vérem.

Argirus hallgat. Majd megmagyarázza a próbát s így végzi beszédét:

Már meg van, bár neked nem vala kedvedre,
Több könny ne csorduljon, szerelmem, szemedre,

Vess závárt nyelvedre, jöjj vissza helyedre,
Egyél, igyál, mulass, ülj le a

Ilona erre örömeben elkacagja magát s megint nem éppen tündérelig incselkedve fenyegeti meg Argirust, hogy majd az ágyban ezt a komédiát kipótolja. Szerencse, hogy szerzőnket a hálólázból kirekesztették, mert még az ott történeteket is előadná.

A história elevebb és realisabb színébe éppen a több közvetlenség és nagyobb realizmus következményeként bizonyos magyaros, népies szín is keveredett. Dialógusszerkesztése ugyanis nemcsak elevebb és pergőbb menetű, de népiesen magyarosabb is. Argirus és Ilona gyakran szólítják meg egymást a tulipánom, rózsám, kincsem, szivemnek rózsája s más ezekkel rokon népies kifejezésekkel. Sőt: Ládd-é kedves *cicám*, az asszony hitetlen, mint Tamás, szól Argirus Ilonához a lakodalmi vacsorán. Ezenkívül vannak népies mondasái, szófordulatai (ropog a csontja, úgy szorítja; atyám, egyet szólok, nehéz neven ne vedd; engedelmet kérek, ha voltam vétségben; isten hozott, köszöntik még az ördögfiak is az odaérkező Argirust). Aztán egész versszakokat is átír népiesebb, egyszerűbb nyelvre (Gyergyai 144—5. — Piskólti II. r. 35—36. vsz.; Gy. 148. — P. II. r. 39. stb.). Argirus beszéde öngyilkosságra készülődés közben tartalmilag nagyjában azonos a Gyergyaiéval. Ahogy azonban Piskólti újraszerkeszti, átírja, valóságos népi halotti búcsúztató. Altalában véve mintha a mese színhelye, személyei magyarok volnának.

Leányok, házamnál ki van, jól tudjátok,
E léssen ezután már a ti gazdátok,
Forgódjatok, légyen gazdag vacsorátok —

szól Tündér Ilona jó magyar felfogás és szokás szerint cselédihez. És végül maga a lakodalom is mintha valamelyik magyar háznál menne végre: lányok készítik a vacsorát,

Poharakat mosnak és asztalt terítnek,
Cimbalmost, hegedüst, muzsikást kerítnék.

Vacsoránál mindenki örvend. Tündér Ilona is, magyar lányok módján, arannyal átszőtt *rózsaszín köntöst* vesz fel ez alkalomra, mely „siseg rajta sasi kígyónak módjára”; haját is szépen felfodorította, sőt hósínű orcáját is — megpirosította.

Ezek a Piskólti változtatásai, módosításai. A história sorrendjén nem változtat, követi Gyergyait. De változtat a história tartalmán és stílusán. Egyes jeleneteket rövidebben, másokat és többet részletesebben mond el. Új elemmel is megtoldja a történetet. Egészen mássá válik azonban a história stílusa, jellege. Mássá válik nem azért, hogy Piskólti talán egyetlen versszakot sem hagyott meg eredeti alakjában; mert ez még nem minden esetben egyszersmind stílusváltozás is. Nem kivált akkor, ha, mint a jelen esetben is, megmarad a versforma (tizenkettős) és ugyanaz marad a rímelhelyezés is (négyes egyhangú ragrím). Ellenben stílusváltozást jelent az elbeszélés gyorsabb menete, elevebb pergetése s ennek következtében a dialógus drámaibb vezetése. Aztán stílusváltozást jelent a klasszikus eposzokra emlékeztető invokáció és propozíció, a klasszikus mitológia alakjainak gyakoribb emlegetése és szerepeltetése, ami az egész históriának a Gyergyaiénál egy fokkal latinosabb, tudakosan deákosabb szint ad. Lényeges stílusváltozást okoz továbbá a valóságosságnek nagyobb követése és érvényesülése olykor

egészen az erotikaig és trágárságig. És végül stílusváltozást jelent a népiesebb beszéd és észjárás, egy-egy jelenetnek egészen népies rajza. Elevenebb, realisabb, deákosabb, de ugyanakkor népiesen magyarosabb is a Piskólti históriája, mint a Gyergyaié.

Hogy azonban egyúttal szebb és költőibb is volna? Aligha. Igaz, hogy elvileg Piskóltinak egyik újítását sem lehet kifogásolnunk, sőt határozott érdemül kell elismernünk, hogy előadása elevenebb, az események élénkebben következnek egymásután. Értjük azt is, hogy a nagyobb hatás kedvéért megpróbál minden eszközt: több klasszikus elemmel ékesíti a történetet, valószerű, reális elemeket von be s népiesebben, magyarosabb hangon szól. Azt is készséggel elismerjük, hogy ezek által históriája csakugyan népszerű és hatásos lett. Hiszen a következő évben háromszor s a század végéig összesen tizenkétszer jelenik meg a história nyomtatásban. Van-e közöttük olyan, amelyik a Piskóltiának a lenyomata vagy átdolgozása, nem tudom. De bizonyosnak tartom, hogy a Piskólti műve adta ez új lendületet a história ily szapora kiadására. Feltűnő, hogy előtte majdnem tíz év alatt, 1776-tól egyszer sem, utána azonban egy évben egyszerre három, néhány év alatt 12 kiadásban nyomtatták ki. Ez a Piskólti hatása vihető vissza. A Piskólti históriáját kora, a kornak némi latin irodalmi műveltséggel is bíró olvasóközönsége szívesen olvasta, szájaíze szerint való olvasmányt kapott benne. De ez esetben is áll az igazság: a hatás maga nem mindig azonos a költői értékkel.

Mert ha az elevenesség javára is vált a műnek, a tudákos latinosság és a nyers valóságosság határozottan kárára van: *a mesét eredeti tündéri mivoltából kiforgatta*. Az eredeti tündérmeséből eltűnt a naiv báj, a tiszta és vonzó meseszerűség, Tündérország elringató, harmóniás varázsa. Nagyon is Debrecenben, a poros földön vagyunk s Argirus királyfi is sokszor nem királyfi, hanem közlegény módjára szerelmeskedik. És Tündér Ilona se jobb a Deákné vásznánál. A költőség megzavarása, illetőleg eltűnése ellenében kétesértékű kárpótlás a nyelvi és tárgyi népiesesség, a mese magyarosabb íze és színe.

Pedig mégis ebben, a mesének a magyarításában, a magyar néplélekhez hozzákapcsolása és közelebbhozása tekintetében van a Piskólti históriájának stílustörténeti jelentősége. Piskólti az első, aki népies nyelvi és tárgyi elemek alkalmazásával az idegen eredetű mesét a magyar néplélekkel közvetlenül összefűzte. Piskólti nem emleget forrást, olasz krónikákat. Ugy mesél, úgy adja elő a történetet, mintha azt a nép ajkáról vette volna, mintha az a magyar meseköltészet eredeti terméke volna. Kezdője annak az iránynak, első példája annak a típusnak, amelyik az eredettel nem törődve, a mesét a magyar néplélek tartozékának és alkotásának tekinti s amelyik irányban és típusban Petőfi János vitéze jelenti a fejlődés legtisztább, utolérhetetlenül bájos fokozatát, a maga nemében tökéletes remeket.

Ha kevésbé kecsesen és nem is eléggé fejlett ízléssel, de az első lépést ebben az irányban Piskólti tette meg. Ösztönszerűleg és helyes érzékkel kezdett változtatásai, bár a mese eredeti tündéri jellegét felbontják és összekúsálják, mivel sem elég ízlése, sem elég tehetsége nincs, nem volt ahhoz, hogy a kezdett változtatásokat a költészet határai között vigye végbé, mégis hatásosnak bizonyultak. Hatott az olvasókra, fokozta a história elterjedését. Változtatásai önmagukban kevésbé művésziek, de első kövek és jelzőtáblák azon az új csapáson, amelyen a história továbbfejleszthető és tovább is fejlődött egészen a remekműig. Argirus és Tündér Ilona, mint a magyar nép fia és leánya, kissé

parasztosan ugyan, de Piskólti karján jelennek meg először költészetünkben.

Ez a Piskólti átdolgozásának stílustörténeti jelentősége.

II.

Rövidebben végezhetünk a Dózsa Dániel póruljárt, a Piskóltié gyanánt emlegetett és ismertett elbeszélésével, mely először 1852-ben, másodsor 1857-ben jelent meg. Mindkét izben Kővári László adta ki,¹¹ előbb cím nélkül, másodsor Tündér Ilona címmel.

A história feldolgozására, átköltésére Dózst Kővári szólította fel és biztatta, vezérfonalul a Piskólti szövegét adván a kezébe. A jelen alak Piskóltié, de Dózsa Danival jónak láttam némely kifejezésért újra dolgoztatni — mondja Kővári az első kiadáshoz fűzött megjegyzései között (Erdély régiségei, 44. l.). A második kiadásban Kővári a vezérfonalat már kevésbé pontosan határozza meg: L. eredetijét a ponyva-irodalomban ily cím alatt: Historia egy Argyrus nevű királyfiról és egy Tündér szüz leányról; de viszont ugyanitt pontosabban jelöli meg az átdolgozás módját: „... mint minden régi népköltészet sokhelyt pórias lévén, Dózsa Dániel barátomat kértem fel újabb átdolgozására, ki ahol csak lehetett, Piskólti menetét megtartotta.“

Dózsa, ki maga is lelkes kutatója és tanulmányozója volt a magyar nép költészeti és történeti hagyományainak s ki éppen ez időben fejezte be a székelyek őstörténetét tárgyaló nagy époszát, a Zandirhámot, szívesen vállalkozott a história átköltésére. Bizonyos, hogy vezérfonala Piskólti volt. Vajjon ismerte és használta-e a Gyergyai szövegét is, vagy a históriának valamely másik kiadását is, határozottan eldönteni nem lehet. A filológiai összehasonlításhoz alapul azonban csak a Piskólti szövegét vehetni, mert ez volt közvetlen forrása és mintája. Céltalan és felesleges, mint Csura tette, a Gyergyaiével összemérni.

Dózsa költeménye hét római számmal jelzett részből áll, de mindössze csak 190 versszakból, 86-tal kevesebből, mint Piskóltié. A bevezetésül szolgáló első rész az *ösregét* a két nagyobb királyfi sikertelen vállalkozásáig beszéli el, a következő rész meg Argirus öröködését, Tündér Ilona megjelenését, az ifjak boldog álombamerülését. A harmadik részben a keserves ébredés, Tündér Ilona eltávozása, Argirus bánata és atyjának szomorúsága ellenére bujdosásnak indulása van elbeszélve. A negyedik rész tartalma Argirus bujdosása Feketevárosig; az ötödik az özvegyasszony csele, a gonosz szolga bűnhődése; a hatodik: Argirus halálra szánja magát, majd egy tündértől megvigasztalva ismét tovább indul Tündér Ilona felkeresésére, kit az óriások (és nem ördögfiak) epizódja után fel is talál. A hetedik rész a lakodalom elbeszélése. A história menete tehát változatlan, az események sorrendje ugyanaz, mint Piskóltinál.

A terjedelem nagymértékű csökkenése a rövidebb fogalmazás és egyes részek mellőzésének az eredménye. Így pl. feleslegesnek tartja és mellözi Dózsa Akleton király országának a leírását. Csak a kert és az aranyalmafa leírását tartja fontosnak és szükségesnek. Rövidebben beszéli el az aranyalmafa alatt egymásra talált ifjak szerelmi boldogságát, természetesen mellözve a Piskólti erotikáját és trágár versszakait nemcsak ott, de a költemény többi részében is mindenütt. Ezeknek nyoma sincs Dózsnál. A história nála újra visszanyeri tündéri jellegét. Még a Gyergyai-féle szöveg érzékiségének sincs nyoma az átdolgozás-

¹¹ Erdély régiségei, illetőleg Száz történelmi rege c. műveiben.

ban. Aztán az álmából felserkenő s magát meggyalázzottnak érző Tündér Ilona nem kezd el bánatában hosszasan panaszkodni, hanem csak némán sír. Rövidebb szóba fogja az özvegyasszony praktikájának, valamint a lakodalomnak az elbeszélését is. Így lesz költeménye egy harmaddal rövidebb, mint vezérfonalának szövege. Rövidebb a Gyergyaiénál is, pedig másfelől megtartja és elbeszéli a Piskólti alkalmazta új elemet, a lakodalmi hűségpróbát, a három arculütést magyarázó és előkészítő adomát is. És magát a lakodalmat is jóval szélesebb szóval mondja el, mint Gyergyai.

Sőt új elemeket is illeszt Dózsa elbeszélésébe, amelyek Piskóltinál nincsenek meg. Dózsa ugyanis Aranyosrákosi Székely Sándortól átveszi azt a motívumot, hogy a csodafa gyümölcsének veszte — Tündérország pusztulását jelenti. Dózsánál (és nem Piskóltinál, ahogy Csura és utána mások is állítják) e fa gyümölcsét

... Reggelenként ha a király leszedhette,
Akkor a világot csak félvállról vette.

E volt a királynál ősek hagyománya,
Altala gazdag volt népe és országa...

Természetes, hogy a király e fát, melyhez országának sorsa van hozzákötve, nem véletlenül és sétaközben fedezi fel, mint Gyergyainál és Piskóltinál. Az almák eltűnése miatt való nagy haragja így mindenesetre érthetőbb. Igaz, hogy e fontos motívumnak nincs további szerepe sem a bonyodalomban, sem a megoldásban. Dózsa beiktatta elbeszélésébe, de nem fejlesztette tovább. Új motívum az öngyilkosságra készülődő Argirus panaszának hazafias keserve is.

Szent hazám, szülőim hírvesztett hazája,
Éretted bujdosóvá tett életem pályája.
Azt hittem, hogy egykor dussá tehetnélek,
Csalt reményem s többé hozzátok nem térek.

A te királyidnak koldus lett utóda,
Sirat téged messze földön bújdokolva
Jobb sorsát kereste, de fel nem találta,
Öt azért hazája többé meg nem látja.

A férfinak első kincse hona legyen,
Ki honáért nem tud tenni, élte szégyen.
Éretted kerestem én fényes házasságot
Célt nem értem s lelkem már a mennybe szállhat.

Isten hozzád oh hon, és kik benne laktak,
Legyetek örökre nálam boldogabbak...

E bánatos panasz és honfibú a szabadságharc leveretése után itthon és külföldön bujdosó magyarok üzenete és hagyakozása. Korszerű érzést fejez ki Dózsa, mint többek közt Vedd e füzért c. dalában is. De ami helyén van egy lírai dalban és a Bach-korszak bujdosóinak ajkán, majdnem kivívó egy tündérmesében. Stílustalan. De példája annak, hogy a magyar bánat mily nagy mértékben ránehezedett e kor költőinek lelkére. Még olyan műfajban is nyoma van, amelyiknek különben semmi kapcsolata nincs az időiséggel és a valósággal, mert tiszta képzelet, mese.

Említésreméltó változtatás még Dózsánál az, hogy nála tizenkettő a hattyúk száma, Tündér Ilona a tizenharmadik és hogy ördögfiak helyett óriások veszekednek a bűvös tárgyakért.

És természetesen más a Dózsa stílusa, versének a ritmusa. Nyelve tisztult, megnemesedett népi magyarság, melyből csak itt-ott üt ki néhány szokatlan, mesterkéltnyelvűjítási szó (nyugágy, enyh, bércvadon, szerelemteljes stb.). Viszont vannak eredeti, a nép észjárásából fakadó kifejezései (az óriás sapkájából vet ágyat Argirusnak stb.). Az eredeti versformát megtartja, négyes rim helyett sorait párosan rimelteti. Rímei legtöbbször szegényes ragrímek.

A Dózsa átköltése mindenesetre költői. Terjengősség nélkül beszéli el népiesen költői nyelven Argirus és Tündér Ilona szerelmét. Alkotása nem maradandó ugyan, de irodalmi értékű. Dózsa gyakorlat, helyes költői érzéssel bíró poéta. E széphistória átdolgozásánál is a lehető legjobb mintát, Petőfi János vitézét tartotta szem előtt, annak a hatása alatt tett eleget barátja, Kővári biztatásának.¹² Kora hazafias bánatának is hangot adott a tündérmesében. Ez újítása költői szempontból hibás, legalább is nem sikerült. De éppen ebben áll különösége: a széphistóriának egyetlen olyan átdolgozása, amelyikben nyoma van a jelennek, az abszolutizmus felverte honfiúi keservnek, a bujdosók hazafias bánatának.¹³

A Gyergyai tündérmeséje a Piskólti keze alatt népiesen magyaros színezetet nyert; Dózsa még ennél is tovább ment: időszerű elemmel, korának hazafi érzésével egyenesen nemzetiesítette a széphistóriát.

(Kolozsvár.)

Kristóf György.

Les deux remaniements du conte d'Argirus: Étienne Piskólti et D. Dózsa.

Nous possédons deux remaniements du conte de fée Argirus écrit par Gyergyai au XVIe siècle. Le premier est dû à E. Piskólti et fut publié en 1785; le deuxième fut écrit au milieu du XIXe siècle par D. Dózsa et publié en 1852.

L'auteur fait connaître ces deux variantes remaniées qui sont restées ignorées ou peu connues. Piskólti garde le sujet du conte qu'il divise en quatre parties au lieu des trois de l'original. Les événements se suivent dans le même ordre avec cette différence que certains détails sont négligés ou plus amplement racontés que dans le texte du XVIe siècle. Piskólti y ajoute encore des éléments nouveaux. P. ex. à la fin du conte il ajoute une anecdote nouvelle: le fiancé par trois soufflets

¹² Kéky Lajos mutatott rá először A magyar verses elbeszélő költészet c. tanulmányában. L. Irodalomtörténet, 1912. 231. l.

¹³ Említésre érdemes, hogy Dózsánál, ki az Otrókocsi—Benkő—Kővári felfogását és magyarozatát (mely szerint az Argirus és Tündér Ilona története Dácia [Erdély] küzdelme a római impériummal) elfogadta, egyhelyt valóságos lokalizáció is előfordul. Tündérországban, de mindjárt a szélén, egy óriással találkozik Argirus s tudakolja tőle, hol van Feketeváros. Az óriás hírért se hallotta, pedig

Ha felszállok én a Retyezát tetőre,
Ellátok a földnek legnagyobb részére.

A Retyezát tudvalegileg a petrosényi havasoknak s Erdélynek is legmagasabb csúcsa, közel az ország széléhez.

donnés à sa fiancée veut se convaincre de l'amour de celle-ci. A côté de ces changements il y en a encore de plus importants: ce conte de fée remanié par Piskólti a reçu un caractère humaniste d'une part, et un caractère populaire d'autre part. Grâce au changement du style le conte obtint un grand succès: en peu de temps il fut publié à plusieurs reprises.

D. Dózsa a suivi le texte de Piskólti, pourtant le récit chez lui est plus écourté. Les épisodes se déroulent plus vite, l'action devient donc plus vive. Dózsa garde aussi le caractère hongrois et populaire du remaniement précédent. Il va même plus en loin en lui prêtant un caractère purement national aussi puisque dans les paroles du héros principal s'exprime la douleur d'une nation entière opprimée par le gouvernement autrichien.

(Kolozsvár.)

Georges Kristóf.

Egykorú horvát vers a mohácsi vészről.

1935 nyarán Fancev Ferenc, a zágrábi egyetemen a horvát irodalom-történet tanára, egy eddig ismeretlen egykorú horvát verset adott ki a mohácsi vészről.¹ Ez a vers bennünket is érdekel.

Amint Fancev elmondja, a költeményt a trauai székesegyház egy kéziratában találta. A kézirat a XVI. század utolsó évtizedeiből való. A benne található versek túlnyomó részét ismeretlen szerzők vallásos költeményei képezik. Egyetlen versnek szerzőjét nevezi meg a kézirat: ez a lesinai Brtučević Hortensius, akinek egy a Boldogságos Szűz tisztelésére írt költeményét olvashatjuk itt. A kézirat más két verséről kimutatták, hogy Marulić Marko (1450—1524), híres spalatói horvát költő, szerzeménye. Minden valószínűség szerint a kézirat is spalatói eredetű.

Fancev rámutat, hogy a régi horvát költészet szorgalmasan reagált az egykorú eseményekre, különösen a török harcokra. Így az említett Marulić Marko két versben a törökök ellen való kereszties hadjáratra hívja fel a keresztényeket (*Tuženje grada Hjerzolima* = Jeruzsálem város panasza, *Molitva suprotiva Turkom* = Ima a törökök ellen). Ismételten foglalkozik ezzel a témával a ragúzai Vetranić Mór (1482—1576). A lesinai Lucić Hannibal (1485—1553) egy barátjához, a spalatói Martinčić Jeromoshoz, írt költői levelében beszámol Rhodus 1522-i ostromáról, még pedig az esemény idején, mikor még nem tudták, hogy a johanniták kénytelenek lesznek a törökök átadni a szigetet. A mohácsi vészről írt vers ezekkel mutat rokonságot, ami kifejezést nyer címében is. Amint Marulić versének címében ott szerepel a panaszkodás (*tuženje*), Vetranićnál a panasz (*tužba*), úgy itt is megtaláljuk a címben a panasz (*tužba*) szót.

Felveti a kérdést a horvát tudós, ki lehet a vers szerzője. Spalatói kéziratról lévén szó, Marulić ifjabb kortársaira, Martinčić Jeromosra, Matulić Miklósról és Natalis-Božićević Ferencre kellene elsősorban gondolnunk. De mivel a kéziratban van egy lesinai vers is, az egykorú lesinai költők is számba jöhetnek, tehát Lucić Hannibal, Brtučević Jeromos, esetleg Hektorović Péter is, csak Brtučević Hortensius nem, mert ő 1516-ban született. Az említett spalatói költők és Brtučević Jeromos versei azonban ma nem ismeretesek. Így a szerzőség kérdését függőben kell addig tartanunk, amíg e költőknek versei előkerülnek.

¹ Mohačka tragedija od god. 1526 u suvremenoj hrvatskoj pjesmi. (Nastavni Vjesnik XLIII. k. 18—28. l.)

Ezek Fancev megállapításai. Szeretnők a kérdést valamivel tovább vinni. Előbb azonban meg kell ismerkednünk a versnek részletes tartalmával.

Címe: *Počinje razboj i tužba kralja ugarskoga* (Kezdődik a magyar király harca és panasza). 336 dvanaesterac sorból áll. A dvanaesterac tizenkét szótagos vers kettős rímmel (6)[6; 6][6; a b a b). Az első húsz sorban a költő Istenhez fohászkodik, világosítsa meg elméjét, hogy el tudja mondani a magyar király vesztét és siralmát. Ez a szomorú panasz indítsa bünbánatra a keresztényeket és arra, hogy gyűjtsenek sereget és torolják meg ennek a királynak pusztulását, aki előttetek imígyen sir...

A 21. sortól kezdve a vers mindvégig Lajos király panasza. A király felszólít minden keresztényt, sajnálják őt, akinek húsz egynehány éves korában a szent hitért el kellett vesznie. Atyja után a trónra jutva, mindenünnen jelentették neki, hogyan pusztítja a török orszagát. Háborúra készül tehát, bár eddig sohasem látott török szablyát sem. Táborba szállt a császár (szulán) ellen, elbúcsúzva a bánatos királynétól. Báttran megtámadta a török sereget és egészen Szulimán császár sátoráig nyomultak előre vitézei. Ekkor a török ágyúk megszólaltak és látnia kellett, miként hullanak el a püspökök, a bárók, a vajdák, a bánok és a hercegek és Pál, a vezér, aki annyiszor verte meg a törököt. Erre seregei megfutamodtak. Hogy lelket öntsön megmaradt vitézeibe, maga rontott a törökre. Egy golyó azonban megcsbesítette, sőt koronája is, „a gyönyörű ajándék, melyet nekem az angyal hozott”, a földre hullott. Mindenki menekült. A király erre lovához beszél. Emlékezteti, hogy a királyné a búcsúzáskor őt is (a lovat) megcsókolta és megígérte neki, ha élve hozza haza urát, ezüst patkót veret a lábára, gyöngyfűzert tesz a nyakára, a nyerges és a zablát arannyal vereti ki, szügyét hímzett selyemmel borítja, sőt arany takarót is tesz rá. De ha meghalna a király, akkor is hozza haza, hogy szülei mellé temettesse el. A király érzi, hogy haldoklik, ezért arra kéri a lovat, vigye haza. A ló elvágta vele, de egy nagy mocsárhoz érnek. A török a nyomukban van és hiába kéri az eget, sőtétüljön el, a földet, nyiljon meg, sehova sem tud elrejtőzni. Megátkozza a keresztény uralkodókat, akik ahelyett, hogy neki segítettek volna, egymás ellen harcolnak, Itáliát pusztítják. Ahol Milano fekszik, pusztuljon minden el, omoljanak le falai és várai, ne süssön többé reá a nap, mert miatta feledkeztek meg róla. De meg fogják járni a kereszténység árulói: ők is ugyanarra a sorsra jutnak, mint ő. Mégis meggondolja magát, könyörög az Istennek, ne hallgassa meg átkát és egyesítse a kereszténységet, hogy megvédjék a hitet. Ezután beleugrat a mocsárba, Lová hamarosan sülyedni kezd, hiába minden biztatás. Erre paizsára ül és így próbál úszni. De elgyöngül és merülni kezd, mire Istenhez fohászkodva kileheli lelkét.

A vers magyar szempontból már tárgyánál fogva is nagyon érdekes, de azért is, mert megelőzi a mohácsi vérszről szóló magyar költeményeket. Ismeretes, hogy a ránk maradt legkorábbi Mohácsot megénekelő magyar vers a XVII. század elejéről való, ha vannak is némi adataink arra nézve, hogy Lajos király haláláról keletkeztek egykorú magyar versek is.² Van azonban öt Mohácsról szóló egykorú német vers. A csata lefolyása a német költőket nem érdekelte. A mohácsi gyásznapot az ifjú király személyes tragédiájának tekintették. A király haláláért egyenesen a magyarságot teszik felelőssé. A német eredetű királyné felé nagy

² L. Mohácsi emlékkönyv 1926, 319—334. I. Rédey Tivadar cikkét.

részvétellel fordulnak. Általában ellenszenvvel viseltetnek irántunk.³ A német versek e tulajdonságai részben ráillenek a horvát versre, részben nem. A horvát költemény jelentékenyebb alkotás a németeknél és mint ezek, valószínűleg még 1526-ban keletkezett.

Nem tartjuk a véletlen játékának azt a körülményt, hogy a magyar tárgyú horvát vers éppen Trauból került elő. Talán egy dalmát városnak sem volt annyi magyar kapcsolata, mint Traunak. Hogy Dalmácia szinte ellenállás nélkül hódolt be Kálmán királynak (1105), abban oroszlánrésze volt Trau akkori püspökének, Szent Ivánnak. A híres traui dómot a XII. század végén a Magyarországról odakerült Treguanus püspök emeltette a jáki templom mintájára. Trauban talált menedéket a tatárok elől menekülő IV. Béla király, aki a traui néphagyomány szerint a városnak ajándékozta koronázási palástját, melynek keretbe foglalt kámszáját máig a domban őrzik.⁴ Traui tartózkodása ihlette meg a lesinai Lució Hannibalt, hogy az első horvát világi tárgyú dráma, a *Robinja*, hősnőjévé Magyar Benignát tegye meg. A Trauban birtokos és a magyar eredetű traui Andreis-család leszármazottja, a curzolari Kanavelović Péter (1637—1719), egy húszezer soros eposzban zengti meg Kálmán király dalmát hadjáratát. Még folytathatnók a felsorolást, de ennyi is elég annak igazolására, hogy Trau századokkal a mohácsi vész előtt és a mohácsi vész után minden dalmát várost felülmutat a magyar dolgok iránt való érdeklődésben. Csak természetes, hogy bárki szerezte is a mohácsi vészről szóló egykorú horvát verset, a trauiak lemásoltatták és megőrizték.

Ami a szerző történeti ismereteit illeti, a magyarországi viszonyokról nincs nagyobb tájékozottsága, de a mohácsi csata lefolyását nagyjában helyesen ismeri. Nem merde-mondák alapján ír, hanem hiteles értesülései vannak. Helyesen látja Milano szerepét is. Milano volt ebben az időben az Itália felett való hegemonia kulcsa. Ezért törekedett mind a német-római császár, mind a francia király, de a pápa és Velence is Milano birtokára. A Sforzák, a város urai, hol az egyik, hol a másik hatalomra támaszkodva próbálták megtartani országukat. 1526 január 14-én Ferenc, a fogoly francia király, Madridban lemond a császár javára Milanóról, de május 22-én, a cognaci ligában, már ismét a város megszerzését tervezi. Ugyanakkor, mikor II. Lajos király a keresztény fejedelmek segítségét kéri a fenyegető török veszedelem ellen, ezek Milanóért versengenek. V. Károly császár fegyveresen készül a liga ellen, VII. Kelemen pápa meg Rómában attól tart, hogy a Colonnák a szent várost elfoglalják.⁵ Ezekről Spalatóban, vagy Trauban, nem tudhatott akárki. Aki ezt tudta, annak legalább is az ottani velencei hatóságok fejeivel, vagy a raguzai köztársaság vezető embereivel kellett közvetlen kapcsolatban lennie. A vers szerzője tehát a kor jelentékenyebb emberei között keresendő.

Van még egy szempont, mely a szerzőség kérdésénél fontossággal bír. A versben több olyan helyet találunk, mely a horvát népköltészetre emlékeztet (41—42., 53—54., 229—244., 287—288., 305—306., 335—336.

³ L. Bleyer Jakob: *Magyar vonatkozású német történeti népelemek*. E. Phil. Közl. 1897. 345—347., 417—422. l., továbbá a *Mohácsi emlékkönyv*, 277—291. l., Pukánszky Béla cikkét.

⁴ Havass Rezső: *Dalmácia*. Budapest, é. n. (1907), 130 l. 2°. L. 17., 29., 30., 31—33. l.

⁵ L. Fueter: *Geschichte des europäischen Staatensystems 1492—1559*. München, 1919. XXI, 349 l., továbbá a *Mohácsi emlékkönyv* 141—192. lapjain Török Pál cikkét.

sorok). Népköltési jellege van a Milanót megátkozó részlet (261—282. sorok) több helyének is. A költemény azon része, amelyben a király Budáról való távozása előtt a királyné beszélget a király lovával (189—216. sorok), úgy hangzik, mintha néprománc volna. Ha nem tudunk is az egykorú népköltészetből párhuzamos helyeket idézni, egyrészt a horvát és a szerb népköltés egyik gyakori jelensége, hogy a hősök lovaikkal beszélnek,⁶ másrészt Karadžić Vuk népköltési gyűjteményében találunk egy párhuzamos helyet, bár a két feljegyzés között háromszáz év telt el. Még a horvát nyelv tudása nélkül is észrevehető a hasonlóság a következő két részlet között.

A mohácsi vészről⁷ szóló versben: (hoću)

Na noge srebrne potkove skovati,
Kolajne biserne na grlo stavljati,
Uzdu skupno sedlom zlatom pokovati,
A prsine svilom sam t' rakamati (?)

Karadžić Vuknál:

Čistim ću te srebrom potkovati
čistim srebrom i žeženim zlatom,
pokriću te svilom do kolena,
od kolena kite do kopita;
grivu ću ti izmešati zlatom,
a potkitit sitnijem biserom.⁸

Ha talán ezek a megjegyzések bizonyos támpontokat is adnak, a szerzőség kérdését ma még nem tudjuk tisztázni. Azt hisszük, nem egészen jogosult Fancev azon felfogása, hogy az ének szerzőjét csak az egykorú spalatói és lesinai költők között lehet keresni. Dalmácia városai és a ragúzai köztársaság oly szoros kapcsolatokkal vannak ez időben egymáshoz fűzve, hogy Zárától Cattaróig minden akkor élt horvát költőt meg kell vizsgálnunk, nem tehető-e fel róla, hogy ő írta a verset. Megpróbáltam a dolgot és arra az eredményre jutottam, hogy azon horvát költők közül, akiknek művei ma ismeretesek, kettőt lehet némi joggal a szerzőséggel meggyanúsítani: Lucić Hannibalt és Vetranić Mórt.

E sorok írója nemrégén tüzetesen foglalkozott Lucićéál,⁹ azért itt csak a legszükségesebbekre szorítkozik. Lucić drámája (*Robinja*) hősnőjének nagyatyjává egy törökverő magyar hőst (Magyar Balázs) tett meg. A hősnő ideáljának nagyatyja egy másik törökverő magyar hős (Derencsényi Imre). A hősnő képzeletbeli atyja, Vlasko bán, Mátyás király egy törökverő hadvezére, a szerb Branković Vuk. A magyar-török küzdelmek Lucićot ezek szerint érdekelték. Valószínűnek látszik, hogy Magyar Benignát, a Robinja hősnőjét, Kinizsi Pál özvegyét, személyesen is ismerte. Hiszen trauí évei (1510—14) alatt bizonyára megfordult az onnan

⁶ Maretic Tomislav: *Naša narodna epika*. Zagreb, 1909. 61—66. 1.

⁷ Az idézet utolsó szavát, mint érthetlent, Fancev kérdőjelezte meg. Azt hiszem a *rakamati* szó az olasz *ricamare* (hímezni) szó horvátosított formája. A vers tele van olasz szavakkal és ez a magyarázat a sort értelmessé teszi.

⁸ Karadžić Vuk: *Srpske narodne pjesme*. Knj II, str. 217.

⁹ L. Podmaniczky-Magyar Benigna a horvát költészetben. Budapest, 1935. 94 l., ⁸ és *Un drame croate du XVIIe siècle*. (Nouvelle Revue de Hongrie 1936. 374—380. 1.)

mindössze 25 km-re fekvő Kamičacon (Scardona mellett), Benigna második urának, Mišljenović Marko horvát bánnak († 1508) ősi birtokán. Benigna harmadik ura, Kereky Gergely, alighanem Mišljenović-ivadék. A magyar Kereky-családokba nem illeszthető be, ellenben a Mišljenovićokat Kolunićoknak is hívták és a *Kolunić* névnek pontos fordítása a *Kereky* név. A dráma cselekménye népköltési eredetű. A Derencsényiről szóló horvát népekeket a dráma emlegeti, a Branković Vukról szóló bugarsticákat meg egyenesen beledolgozza drámájába Lucić. Ezekhez jön Lucić költői levele Martinčić Jeromoshoz Rhodus ostromáról, melyet Fancev is említ. Versünk jól illeszkedik bele Lucić irodalmi működésébe azért is, mert a XVI. század tizes éveiben való nagy virágzása után költészete a huszas évek elején hirtelen megszakad, holott a költő még harminc évig élt. A vers címe élénken emlékeztet az egyházi drámák kezdetéhez (pl. *Počina čin od muke Spasitelja našega* = Kezdődik az előadás Udvözítőnk kinszenvedéséről) és az egyházi drámák központja Lucić hazája, Lesina, volt.

Ez mind igaz, de ezzel szemben áll az, hogy Lucić mind verstechnika, mind költői nyelv, mind kompozíció tekintetében haladottabb fokon áll, mint a mi versünk, holott ez csak eddig ismert költői működése végére volna helyezhető. Ezért nem is tartjuk valószínűnek, hogy Lucić volna a vers szerzője.

Vetranic Mór szerzősége mellett is több okot lehet felhozni. Van négy nagyobb politikai verse, mely nagyjában a mi versünk gondolatkörében mozog. A *Pjesanca gospodi krstjanskoj* (Ének a keresztény uralkodókhoz) arra inti ezeket, hogy ne harcoljanak egymás ellen, hanem teremtsék meg az evangéliumi békességet. A *Pjesanca Latinom* (Ének az olaszokhoz) arra oktatja dantei reminiscenciákkal az olaszokat, hogy egyesüljenek és így szabadítsák fel magukat az idegen uralom alól. Akkor majd nem lesznek a sas és a kakas zsákmányai. A vers világosan V. Károly császár és I. Ferenc király harcaira céloz, tehát a mohácsi vést közvetlenül megelőzőtt évek történetére vonatkozik. A *Pjesanca slavi carevoj* (Ének a szultán dicsőségére) igazolja Ragúza törökbarát politikáját. Belgrád és Rhodus elestére hivatkozva megjósolja Clissa bukását (ez csak 1537-ben következett be). A keresztények nem tartanak össze, sőt a sas és a kakas egymásra törnek, Velence meg hál az egyikkel, hol a másikkal tart. Így a szultán lesz a világ ura és a gyenge Ragúza nem tehet mást, mint azt, hogy a szultán védelmét keresse. A *Tužba grada Budima* (Buda vára panasza) Ragúza politikájából kiindulva helyteleníti, hogy Buda nem maradt hű Izabellához, mert akkor a töröknek harácsot fizetne ugyan, de szabad maradt volna. Buda azonban a császár testvére mellé állott, ezért kellett elvesznie. De bűnös ebben az egész egymást pusztító kereszténység is. Megemlíti Lajos király hősi halálát (15—21, 261—283 sor). A vers Buda vára szájába adott monológ, ami megint talál a mi versünkkel. Itt is és másutt is hasonlóan nyilatkozik Vetranic a Szent Koronáról, mint a mi versünk: a magyar koronát az égből küldték, a Szent Koronát felülről az égből küldték, a fényes kiválasztott koronát felülről az Istentől kapta Buda vára.¹⁰

E találkozások ellenére sem ítélnénk Vetranicnak a mohácsi csatáról szóló verset. Vetranic tartalmasabb, izmosabb tehetség, nagyobb filozófiai mélységgel bíró költő, mint amilyenek magát mutatja ver-

¹⁰ Jagić—Kaznačić: *Pjesme Mavra Vetranica*, dio I Zagreb. 1871, 47, 52, 63. l.

sünk szerzője. A mohácsi vész idején Vetranić élete és költői pályája tetőpontján állott. Ifjúkori költészetébe bele illett volna versünk, de a 44 éves költőébe már nem.

A szerzőség kérdését tehát egyelőre megoldatlanul kell hagynunk. A kérdés azonban nemcsak a horvát tudományt érdekli, hanem a magyart is. Amint ez a vers is bizonyítja, a közös mult a közös tudományos problémák nagy tömegét is jelenti. Bölcsen mondta Gyulai Pál „A nemzetek könnyebben megértik egymást az irodalmi, mint a politikai téren. Itt gyakran valódi, vagy képzelt érdekek elválasztják őket egymástól; ott az igazság nyomozása, a szép kultusza testvérekké teszi őket s az emberiség nagy gondolatához emeli.“¹¹ Bajza József.

*

Ein kroatisches Gedicht über die Schlacht bei Mohács.

Universitätsprofessor Fancev (Zagreb-Agram) entdeckte in Trogir (Trau) das kroatische Gedicht eines Zeitgenossen über die Schlacht bei Mohács (1526). Die ungarische Abhandlung bespricht zuerst die Veröffentlichung des hervorragenden kroatischen Gelehrten (Nastavni Vjesnik. Bd. 43, S. 18—28.), dann betont sie die Bedeutung des Gedichtes für die ungarische Wissenschaft, da es älter ist als alle ungarischen Dichtungen über die Tragödie von Mohács. Es dürfte kein Zufall sein, dass die kroatische Dichtung in Trogir aufbewahrt wurde. Diese kleine dalmatinische Stadt spielt seit dem Jahre 1105 eine äusserst wichtige Rolle in der gemeinsamen Geschichte Ungarns und der kroatischen Länder. Jahrhunderte hindurch fand man in der Stadt ein reges Interesse für Ungarn, selbst zur Zeit der venetianischen Herrschaft. Die berühmten kroatischen Dichter Hannibal Lucić von Hvar (Lesina) und Peter Kanavelović von Korčula (Curzola) wurden durch ihre Beziehungen zu Trogir auf ungarische Stoffe aufmerksam gemacht. Der unbekannt Dichter unseres Gedichtes zeichnet sich durch eine genaue Kenntnis der weltpolitischen Lage vor Mohács aus. Er hat vollständig Recht, wenn er den Streit der christlichen Herrscher um Milano (Mailand) für die Mohács-er Tragödie verantwortlich macht. Daher ist der Dichter unter den bedeutenden Persönlichkeiten Dalmatiens oder der Republik Dubrovnik (Ragusa) zu suchen. Das Gedicht enthält manche Elemente die auf die kroatische Volkspoesie zurückzuführen sind (Zeilen 41—42, 53—54, 189—216, 229—244, 287—288, 305—306, 335—336). Besonders schön und volkstümlich ist die Szene, wo die Königin vom Pferde des Königs Abschied nimmt. Diese Zeilen wirken wie eine Volksromanze und tatsächlich finden wir eine ähnliche Stelle in der Sammlung von Vuk Karadžić, welche auch zitiert wird. Von den damaligen in Dalmatien und Dubrovnik lebenden kroatischen Dichtern, deren Werke bekannt sind, finden wir zwei die als Verfasser des Gedichtes in Betracht kommen dürften: den schon erwähnten Lucić und den Dubrovniker Maurus Vetranić. Beide interessierten sich für ungarische Angelegenheiten und für die türkischen Eroberungen und hatten auch Sinn für die Volksdichtung. Man findet auch Ähnlichkeiten zwischen den Gedanken und der Ausdrucksweise dieser Dichter und unserer Dichtung; nur hatten beide Dichter schon im Jahre 1526 eine längere dichterische Laufbahn hinter sich und erreichten, — beide in ihrer Art, — eine höhere Stufe der Poesie als unser Gedicht. So ist die Frage nach dem Verfasser vorläufig unlösbar. Joseph Bajza.

¹¹ A Kisfaludy-Társaság Évlapjai. Új folyam. XXIV. k. 27. 1.

X helyett ks.

A magyarországi német nyelvjárásszövegek feljegyzésére *Lautschrift für deutsche Mundartentexte aus Ungarn* (Deutsch-Ungarische Heimatsblätter, 3 (1930), 245. ll.) címen oly egységes írásmódot ajánlottam, amely a kiejtést éppúgy, mint a helyesírást s a nyomdatechnikát számba veszi. Jungbauer Gusztáv, a prágai német egyetem néprajz-professzora általános német szempontból méltatta a cikket s „treffliche Vorschläge“-nek mondja, itthon pedig folklordolgozatoknál már alkalmazásra talált. De éppen az utóbbi körülmény teszi szükségessé, hogy e pontot: „Für die zusammengesetzten Laute ks, ts schreiben wir x, z...“ kiigazítsuk, helyesbítsük, mert úgy értelmezték, hogy bárhol k és s, vagy t és s egymás mellé kerül, x és z irandó. Ezért írja Bonomi (Az egyházi év Budaörs német község nyelvi és szokásanyagában, Budapest, 1933) *Ksöün* (Gesellen), *Pfinkstkhäinich* (Pflingstkönig) helyett *Xöün* és *Pfinxtkhäinich* s más valaki talán majd *Wiazhaus*-t ír *Wiats*-*haus* helyett. Ily félreértések elkerülésére fenti idézetet így fogalmazzuk: „x und z bleiben, wo sie der Rechtschreibung gemäss berechtigt sind. Sonst aber wird für k + s und t + s — ks und ts geschrieben!“ Eszerint tehát: *Ksölchts* (Geselchtes), *Fuks* (Fuchs), *roots* (rotes), *wiats* (wird es), s nem *Xölchz* stb. irandó. Schwartz Elemér.

X statt ks.

In der Lautschrift für deutsche Mundarttexte aus Ungarn (Deutsch-Ungarische Heimatsblätter, 3, 245. ff.) verlangt Verfasser für die zusammengesetzten Laute ks, ts, die einfachen x- und z-Zeichen. Hier korrigiert er diesen Satz und sagt: „x und z bleiben, wo sie der Rechtschreibung gemäss berechtigt sind. Sonst aber wird für k + s und t + s — ks und ts geschrieben!“ Elmar v. Schwartz.

HAZAI IRODALOM.

Moravesik Gyula: A magyar történet bizánci forrásai. Budapest, 1934. A Magyar Történettudomány Kézikönyve. I. kötet, 6/b. füzet. 256 l.

A munka több mint tízévi kutatás eredménye, amely a szerző számos részlettanulmánya alapján a teljes irodalom felhasználásával készült. A magyar történet egyik fontos és igen értékes, eddigelé még össze nem foglalt, s a történészek előtt részben ismeretlen forráscsoportját nyerjük benne példás elrendezésben. A hatalmas és bonyolult szerkezetű forrásanyag áttekinthető beosztása is már nehéz feladat elé állít. A szerző a magyar történet eseményeinek időrendjében haladva vesz sorba minden, a magyarságot érintő bizánci eredetű dokumentumot, s ez azért is szerencsés megoldás volt, mert ezen a réven nagyjában a bizánci források is kronológiai sorrendben voltak egymás mellé állíthatók. (Ezt a sorrendet csak az első rész végén kellett áttörni, ahol a magyarság kialakulását érintő kitételei késői, XII—XV. századbeli forrásoknak következnek.) Ilyen módon a bizánci történeti irodalom folytatólagos egységben áll előttünk, úgy, amint benne a magyar mult tükröződik. A mondottak értelmében oszlik a munka négy részre. Az első rész azokat a forrásokat foglalja magában, amelyek még nem a történeti magyarságról, hanem annak kialakításában esetleg résztvevő hún-török népekről tudósítanak. A második rész a honfoglalás

korára, a harmadik és negyedik rész az Árpád-házi, illetve Vegyesházi királyok idejére vonatkozó forrásokat tartalmazza. A görögnyelvű források mellett latinnyelvűek is tekintetbe vehetők olyankor, ha a szerző életkörülményeiből, vagy előadásából nyilvánvaló, hogy bizánci forrásokból merít (pl. Jordanes stb.). Történeti szövegek mellett a szerző figyelemmel volt feliratokra (görögnyelvű bolgár feliratok), továbbá zsinati határozatok, szónoklatok, hagiográfiai munkák és oklevelekre is, ha ezekben a magyar multat érintő adat található volt. Az egyes forráscsoportok előtt rövid történeti áttekintést kapunk, amely felidéri emlékezetünkben azokat a külső körülményeket, amelyek kapcsán bizánci írók érdeklődése Magyarország felé irányulhatott. Az egyes források tárgyalása során a szerző állandóan ugyanazt az eljárást követi, ami a mű használatát hathatósan megkönnyíti. A szerző személyének és műveinek ismertetését, illetve az idevágó kérdések előadását, valamint a művek forrásleírásait az adott mértékben való megvitátását — minthogy ezekben a kérdésekben rejlik a munkák hitelességének külső és belső kritériuma — az immanens filológiai nézőpontról kivül a magyar történetkutatás érdeke is megkívánja. Harmad-sorban a szerző mindig kijelöli a szóbanforgó kútfőből azokat a fejezeteket (és a legjobb kiadás lapszámát), amelyek a magyarság, illetve az azt kialakító népek (onogurok, turkok stb.), vagy esetleg a magyarokkal kapcsolatba jutott rokon népek (bessenyők, úzok) sorsát érintik, s röviden a tudósítás tartalmát is összefoglalja. Végül az egyes művek után megtaláljuk a szövegahagyomány, a kiadások, fordítások és a teljes irodalom bibliográfiáját.

Külön függelékben is felhívja a szerző figyelmünket a bizánci néprajzi irodalomnak arra a gyakran nehézséget és zavart okozó sajátosságára, amely szerint egyazon népről különböző néven történik említés, s így nem lehet azonnal eldönteni, hogy például skythákon valamely történeti munkában kiket kell értenünk. E jelenségnek oka nem mindig magyarízható archaizáló tendenciából, hanem mögötte néha valamely néprajzi körülmény helyes felismerése, tehát realitás rejlik, s így a névhasználatnak történeti jelentősége lehet. A magyarok speciális Οὔγγροι (a régi 'Ονόρουροι alakból) neve mellett szereplő ugyan-csak a magyarokra vonatkoztatott hún-török (akatzir, utigur, türk) és az archaizáló nevek (Παίονες Μυσοί) útvesztőjében való eligazítás céljából a szerző tapasztalatai alapján táblázatban állítja össze, hogy az egyes szerzők milyen néven emlékeznek meg a magyarokról.

A bevezetésben adott jellemzése a bizánci történetírásnak bevezeti a magyar mult kutatóját a bizánci történeti irodalom szellemébe, a bizantinológia rövid története, továbbá a bizánci forrásoknak a magyar történeti irodalomban eddig kimutatható felhasználásáról készített összefoglalás pedig a szükséges előzetes tudnivalókról tájékoztatják.

A munka a filológiai és a történetkutatás irányában is alapvető. A gazda egészsébe tünteti fel igazán, hogy a bizánci források milyen gazdag, magyarságot kizáról érdeklő anyagot rejtegetnek. A szövegekre vonatkozó bő tájékoztatás a filológust elindíthatja a további kutatásban, másfelől közelebb hozza a bizantinológiát a magyar történészekhez és olyan könyvet ad a kezükbe, amelynek segítségével az egyes részletek módszeres történeti feldolgozásához foghatnak. A munka ezzel a Magyar Történettudomány Kézikönyve intencióinak is eleget tesz.

Graf András.

Julius Moravcsik: *Die byzantinischen Quellen der ungarischen Geschichte.* Budapest, 1934. Handbuch der ungarischen Geschichtswissenschaft. Bd. I. H. 6/b. 256 S.

Das hervorragende Werk bringt sämtliche, bisher nicht zusammengefassten byzantinischen Quellen der ungarischen Geschichte in leicht übersichtlicher Gruppierung. Dem Gang der ungarischen Geschichte folgend gliedert sich das Werk in vier Teile. Der erste Teil befasst sich mit jenen Völkern, von denen vorauszusetzen ist, dass sie an der Ausgestaltung des Ungartums Anteil hatten, die anderen Teile enthalten Quellen bezüglich der Landeseroberung, des Zeitalters der Arpaden, ferner der ihnen folgenden Herrscherhäuser. Verfasser behandelt die bei den byzantinischen Geschichtsschreibern vorkommenden Völkernamen, bei denen schwer zu entscheiden ist, welches Volk sie eigentlich bezeichnen wollen. Die verschiedenen Benennungen, die sich auf die Ungarn beziehen dürften, werden in einer besonderen Tabelle zusammengestellt. Das Werk ist ein grundlegendes Handbuch sowohl für Philologen, die darin die Textüberlieferung, die Übersetzungen und eine Bibliographie zu den Schriftstellern finden, als auch für Historiker, die in die Byzantinologie — besonders hinsichtlich ihrer ungarischen Beziehungen — eingeführt werden, wodurch für die weitere, methodische Bearbeitung mancher Kapitel der ungarischen Geschichte eine Förderung von unschätzbarem Wert geboten wird.

Andreas Graf.

Pannonia-Könyvtár. Szerkeszti Koltay-Kastner Jenő, Pécs.

A pécsi Pannonia című folyóirat azon a nálunk újabban elterjedt módon akarja cikkeinek hozzáférhetőségét megkönnyíteni, hogy érdelemleges cikkeit a fenti cím alatt sorozatos füzetekben egyenként is megjelenteti. Ezzel mindenesetre megkönnyíti a szakemberek dolgát, akik nem kénytelenek az őket nem érdeklő cikkeket is megszerezni és megőrizni, csak abban okozhat néha félreértést, hogy a P. K.-ból idéző szerző a füzet lapszámát, a folyóiratból ugyanazt idéző más lapszámot fog idézete mellé írni.

Paulovics István: Római kispasztikai műhely Pannóniában. (P. K. 2. sz.) 1935. 19 lap, 10 képpel. A szerző Közlönyünkben ismertette 1932-ben (183 skk. ll.) a Romulianus artifex nevét velünk megismertető bronz szobortalapzatot, amely a brigetiói Dolichenumból került a Nemzeti Múzeumba. E dolgozatában a Dolichenum többi bronzszobrocskáját vizsgálja meg s keresi Romulianus művészi alkotásait, elsősorban a talapzathoz tartozott szobrocskákat. Elég valószínűen megállapítja, hogy a Dolichenumból való kis bronzbika, hátán az egykor rajta állott Dolichenus lányomaival s a földgömbön álló Victoria együttvéve bizonyára Romulianus művei, olyanforma csoportban, mint amilyent egy aquincumi vagy talán brigetiói mészkődombormű (Nemzeti Múz.) ábrázolásán látunk.

Ejnar Dyggve: Das Mausoleum in Pécs. (P. K. 3. sz.) 1935. 18 lap, 8 képpel. A dán szerző német dolgozata a rendesen öskeresztény, ókeresztény sírkamra, kápolna neveken emlegetett nagyértékű műemlékek pompás rajzokkal világossá tett leírása. A Pannóniához közeleső hasonló épületek alapján Dyggve megállapítja, hogy műemlékünk eredetileg egy mártír sírkamrája volt, amely felett az odatemetett mártír tiszteletére szentelt kápolna állott ugyanazokon a falakon. Hogy ki lehetett ez a mártír és mi történhetett reliquiáival, annak megállapításával Dyggve tudatosan nem foglalkozik.

Nagy Lajos: Asztrális szimbólumok a pannóniai bennszülött lakosság siremlékein. (P. K. 6. sz.) 1935. 15 lap, 6 képpel. Négy kiadatlan (három szentendrei és egy esztergomi) és egy már ismertetett feliratos, illetőleg domborműves sírkő jelképes ábrázolásait magyarázza Nagy, odavonva egy gyúrói olvashatatlan feliratú sírkövet is. A jelképeket (félhold, napkorong, csillagok, derékszögű jel, halak, capricornusok és ívekkel jelzett menny-bejáró) a középdunavidéki őslakosság siremlékei egy csoportján állapítja meg újból Nagy s magyarázza Schober nyomán asztrális szimbólumoknak. A „derékszögű jel”-nek megnyugtató megfejtését ő sem találja. — A jelképes sírköveken olvasható nevek kelta és illír eredetűek.

Szabó Pál Zoltán: Pannonföld öt polgársága. (P. K. 7. sz.) 1935. 21 lap. Az „öt polgárság” (római, honfoglalás előtti, magyar telepedés-kori, törökkori, felszabadulás utáni) abból a bizonyítatlan feltevésből indul ki, hogy „A városi élet folytonosságát a Pannonföld tájai szüntelen ható erejűkkel tartották fenn. A pusztulás romjaiból mindig új falak nőnek s köztük új polgárság éled.” Ha nem is hivatkozunk Pannónia magyar területén olyan helyekre, mint Herculia, Mursella, Brigetio, ahol a városi élet folytonossága teljesen megszakadt, nyilvánvaló, hogy az Aquincum, Sopianae, Scarbantia, Savaria maradványai közé (talán még helyesebben mondva: maradványait takaró pusztulás tetejébe települő új polgárság nem folytatója volt az ott elpusztult városi életnek, hanem még névben is egészen új városi életet kezdett. Hiszen még tőlünk nyugatra is, például Virunum és Emona kézzelfoghatóan hasonló tünetnek a képviselői. Ahol a városi élet „folytonos” volt, ott a város neve is őrzője a folytonosságnak, például Cartagena, Bordeaux, Lincoln, Trier, Saloniki vagy Trapezunt. Amit a szerző a 7. lapon erről mond, hogy „Számos elnevezés ma is él, főleg a folyók nevei”, tudomásom szerint bizonyítva nincs, csak annyira, hogy: számos folyó neve ma is él, de lakott hely neve Siscia—Vindobona vonalától keletre egy sem! Hogy a törökkori „polgárság” tényleg más-e, mint az azt megelőző vagy követő polgárság, annak elbírálása nem a mi feladatunk. De hogy a Pannonföldön (vagy Pannonföldön?) a szerző nem foglal állást az o-ó ügyében) öt polgárság lett volna, szerző nem bizonyította be.

Alföldi András: Bibliographia Pannonica. (P. K. 9. sz.) 1935. 27 lap. Az alcímében „I. A római kori Magyarország és a népvándorlás kutatásának új irodalma (1931—1934)” címet viselő összeállítás a szerzők és műveik felsorolása mellé majdnem mindenütt rövid értékelő, ismertető, sőt, ahol jónak látja, bíráló megjegyzést is fűz, úgy, hogy használójának nem kell sötétben tapogatóznia. Kár, hogy az összeállításban nem érvényesül következetesen keresztülvitt rendszer.

Horváth Henrik: Pannóniai-antik elemek továbbélése román épületplasztikánkban. (P. K. 10. sz.) 1935. 36 lap, 8 képpel. Szerző a X—XIII. századból való kőfaragványokon igyekszik megállapítani az ókori szobrászatban, vagy ha úgy tetszik, kőfaragómesterségben kifejlett művészeti formák továbbélését óbudai, pécsi, székesfehérvári, somogyvári domborműveken.

Giuseppe Lugli: Memorie archeologiche in Italia relative alla Pannonia. (P. K. 11. sz.) 1935. 11 lap, 3 képpel. Kár, hogy a szerző Pannónia tanulmányozásához elavult térképet használt. Különben dolgozatából az derül ki, hogy katonai feliratokon, egy, talán Pannonia Provinciát ábrázoló domborművön és Quirinus mártír sírján kívül csak néhány Rómában vert érem mutat pannóniai vonatkozást. Szerzőnek a CIL VI. kötetéből való idézetei nem elég pontosak (például Poetovio

neve alakjai közül kihagyta a *Petov*[io] alakot, CIL VI 2388, 8. lap; a 2952. szám alighanem téves, 9. lap jegyz.; a többszáz nevet tartalmazó feliratoknál nem elég a CIL-szám a felirat sorának a száma nélkül), a nevekben bosszantó sajtóhibák vannak (Jaurunum Taurunum helyett, 2. lap; Paelius P. Aelius helyett, 6. lap; Aurdius Aurelius helyett 8. lap; Dedonburg Oedenburg helyett, 1. lap), de Ptolemaiosból és az Itinerarium Hierosolymitanumból való idézete a 8. lapon egyenesen félrevezető: Iovia nincs Ptolemaiosban az idézett helyen (II, 14, 4, de másutt sincs), Botivo pedig nincs az It. Hier.-ban (561, 10 helyett 261, 10 számmal idézve). Helyes idézet lett volna Iovia az It. Hier. 561, 10 alól, Botivo a Tab. Peut. V, 4 Mill.-ből vagy a Geographus Ravennas 215, 14 alól, a pagus Iovista pedig, amelyet *Lugli* „detto anche civitas Iovia“ szavakkal röviden elintéz, más Ioviával, Cocconae (CIL VI 3297: vico Coc[co]netibus) közelében, azonosítható, mert az Itinerarium Ioviája Cocconae-tól ötödik állomás, több mint 50 római mérföldnyire tőle. Botivo-ra megjegyzi *Lugli*, hogy „oggi Botavo“. Eltekintve attól, hogy Miller a Tabuláról Botino-t olvas, meg kell állapítanom, hogy a rendelkezésemre álló térképeken és Horvát-Szlavónországok 1913. évi helységnevtárában Botova helynév nem található, hanem csak egy Botovo nevű kis falucska a Dráva jobbparti árterében, legalább 14 római mérfölddel messzebb Poetoviótól, mint a Tabula számai mutatják, s oly helyen, ahol nyugatkeleti irányú úttestet aligha lehet keresni.

Andreas Alföldi: Epigraphica I. (P. K. 14. sz.) 1935. 10 lap, 3 kép-pel. Három nevezetes feliratos követ ismertet német szöveggel *Alföldi*. Az első Vagda Vercustisnak, a batavusok istennőjének szentelt oltár Adony-Máriamajorból, a másik annak a feliratos kőnek a revíziója, amelyet a CIL-ban Mommsen mint a Divus Marcus templomát említő szöveget közölt. *Alföldi* megállapítja, hogy Mommsen kiegészítése nem helyes, a DIVI MARCI-nak gondolt betűk talán egy ClaudIVs MARCIanus névnek a maradványai. Teljes olvasást A. nem ad. A harmadik kő a Gellért-fürdő építése óta várja a publikálást, s bár a feliratos lap bal alsó része hiányzik, érthető és nagy valószínűséggel helyesen kiegészített szöveget ad: Clodius Celsinus — eddig ismeretlen és e szövegből meg nem állapítható rangú parancsnok — a VII. légio élén a Moesia Inferiorban állomásozó vexillatiókat arra kényszeríti, hogy a trónkövetelők — hostes publici — pártját hagyják el, s mivel a segítségül hívott Mars Gradivus megsegítette, hálából emléket állít neki. Hogy kik voltak ezek a trónkövetelők, a szövegből nem állapítható meg pontosan: a pluralis arra vall, hogy legalább kettő volt. A VII. légio Moesia Superiorból Inferiorba közvetlenül csak az Aurelianus Daciája előtti időben, tehát Kr. u. 271 előtt juthatott el, a felirat betűinek jellege pedig a III. század második felére vall. *Alföldi* valószínűnek tartja, hogy Macrianus fiairól lehet szó.

Finály Gábor.

*

Pannonia-Könyvtár (Pannonia-Bibliothek), *eine Reihe, die Sonderabdrucke der wichtigeren Aufsätze der von Jenő Koltay-Kastner geleiteten, in Pécs erscheinenden Zeitschrift Pannonia enthält.*

István Paulovics: Eine römische kleinplastische Werkstatt in Pannonien. 19 S., 10 Abb. Verf. glaubt unter den Kleinbronzen des Dolichenums zu Brigetio Werke des seit 1932 bekannten Romulianus artifex (vgl. EPhK. 1932, S. 183) erkennen zu dürfen.

Ejnar Dyggve: Das Mausoleum in Pécs. 18 S., 8 Abb. Systematische Beschreibung des altchristlichen Denkmals, wobei historische Fragen absichtlich nicht berührt werden.

Lajos Nagy: Astralische Symbole auf den Grabmälern der Eingeborenen in Pannonien. 15 S., 6 Abb. Von den 6 abgebildeten Reliefs werden 4 (3 aus Szentendre, 1 aus Esztergom) hier zum erstenmal veröffentlicht.

Pál Szabó: Fünf „Bürgerschaften“ Pannoniens. 21 S. Verf. glaubt die fünf Bürgerschichten (römische, vor der ung. Landnahme, ung. Ansiedlung, Türkenzeit, nach der Türkenzeit) auf Grund der Annahme unterscheiden zu dürfen, dass das Städteleben in Pannonien seit der Römerzeit ununterbrochen sei. Rez. weist nun durch zahlreiche Belege die Unhaltbarkeit dieser Annahme nach. Auch zu dem Satz Verf.-s., dass „viele Namen auch heute leben“ (S. 7) bemerkt Rez., dass dies östlich von der Linie Siscia-Vindobona nur für die Flussnamen, nicht aber für die Ortsnamen erwiesen sei.

András Alföldi: Bibliographica Pannonica I. Neue Literatur über Ungarn zur Römer- und Völkerwanderungszeit. 27 S. Ausser den Titeln auch wertvolle Winke über die Arbeiten.

Henrik Horváth: Antike Bestände pannonischer Herkunft in der romanischen Plastik Ungarns. 36 S., 8 Abb. Verf. weist das Fortleben antiker Vorbilder auf mittelalterlichen (X—XIII. Jh.) Reliefs aus Óbuda, Pécs, Szekesfehervár und Somogyvár nach.

Giuseppe Lugli: Memorie archeologiche in Italia relative alla Pannonia. pagg. 11, ill. 3. Peccato che l'Autore, studiando la Pannonia, si sia servito d'una carta geografica antiquata. Del resto da questa dissertazione risulta chiaro che della materia elaborata, tranne le iscrizioni militari, un solo bassorilievo che raffigura forse la provincia di Pannonia e la tomba del martire Quirino, con la Pannonia non hanno rapporti se non poche monete coniate a Roma. Le citazioni dell'Autore, addotte dal sesto volume del CIL, non sono abbastanza precise (p. es. tra le denominazioni di Poetovio, pag. 8, è tralasciata la forma Petovio, CIL VI 2388; il no 2952, pag. 9 — annotazione —, è probabilmente erronea, trattandosi d'iscrizioni contenenti più di cento denominazioni, non basta indicare il numero del CIL, poichè ci vuole anche quello della riga dell'iscrizione). Nell' uso delle denominazioni non mancano fastidiosi errore d'itampa (Iaurunum inv. di Taurunum, pag. 2; Paelius inv. di P. Aelius, pag. 6; Aurdius inv. di Aurelius, pag. 8; Dedonburg inv. di Oedenburg, pag. 1.). Inoltre la citazione tolta da Tolomeo e dall' Itinerarium Hierosolymitanum, pag. 8, ci confonde addirittura: Iovia non si trova in Tolomeo (II, 14, 4 e nemmeno altrove); Botivo poi non esiste nell' It. Hier. (citata col no 261, 10 anzichè col 561, 10). Iovia sarebbe stata bene citata dall' It. Hier. 561, 10; Botivo dalla Tab. Peutingeriana V, 4 Mill., o dal Geogr. Ravennas 215, 14; il pagus Iovista, di cui il Lugli si disfà senz'altro con le parole: „detto anche civitas Iovia“, si può identificare con un' altra Iovia nei pressi di Cocconae (CIL VI 3297: vico Cocconetibus), poichè la Iovia dell' It. è la quinta stazione da Cocconae, da cui dista più di 50 miglia romane. Su Botivo il Lugli osserva: „oggi Botavo“. Prescindendo dal fatto che Miller nella Tabula legge Botino, debbo constatare che sulle carte geografiche di cui dispongo e nell' Indice dei Comuni della Croazia e Slavonia del 1913 il nome Botavo non c'è, ma bensì vi si trova quello Botovo, paesuccio posta nel greto della sponda destra del Dravo, almeno 14 miglia romane più lontano da Poetovio di quel che non sia indicato dai numeri della Tabula, e in un sito, dove difficilmente si potrebbe cercare una strada ovest-est.

András Alföldi: Epigraphica I. 10 S., 3 Abb. Veröffentlichung von drei Inschriften. Die erste, eine ars der Dea Vagda Vercustis der

Bataver, aus Adony-Máriamajor; die zweite eine Revision der Lesung Mommsens CIL III 3343: statt der Lesung DIVI MARCI nimmi Verf. einen Namen, etwa ClaudIVs MARCIanus an, ohne jedoch eine vollständige Lesung zu geben; die dritte eine Weihinschrift an MARS GRADIVVS aus der zweiten Hälfte des III. Jh.-s von dem sonst unbekanntem Clodius Celsinus für den Sieg über die hostes publici, in denen Verf. die Söhne Macrians erkennen zu dürfen glaubt.

G. v. Finály.

Écsy Ö. István: *Sziget vára és Zrínyi a magyarországi latin költészetben.* Kaposvár, 1935. 8°. 79 lap. Csurgói Könyvtár, I. köt.

A csurgói gimnázium fenntartó testületének áldozatkészsége mintegy útmutatás arra, hogyan lehetne a mai viszonyok között is virágzó regionális tudományt teremteni Magyarországon. Egy-egy vidéki gimnázium, irodalmi társaság gyakrabban vagy ritkábban megjelenő füzeteivel közüggé teheti a tudományt abban a körben, amelynek szellemi központja. Milyen hatalmas eszközök állanak egyes külföldi tudományok rendelkezésére a regionális kutatás sokszor hézagpótló munkája következtében!

A Csurgói Könyvtár első kötetének tárgyát jól választotta meg a szerző, amikor a magyarországi humanizmus egy már régóta kínálkozó témáját szemelte ki. Azonban maga a tárgy bizonyos benső adottságokat tartalmaz a megoldást illetően. Egyetlen olyan megoldása van, mely nem torkollik zsákutcába. S ez annak a vizsgálata: hogy a Sziget várával és a szigeti hőssel foglalkozó humanista költészet mennyiben készítette elő a Szigeti Veszedelmet. A magyar irodalomtörténetírás számára egyedül gyümölcsöző föladat annak megállapítása, hogy a hazai latin költészet hogyan emelte ki Sziget elestét a többi várostrom nem kevésbé heroikus sorából, milyen gondolati elemeket fűzött hozzá, hogyan tette jelképpé a humanista iskolázottságú magyar műveltek előtt. Úgy véljük, a szerző nem a tárgy természetes menetét követte, amikor a Zrínyiről szóló verses munkákat gyakran műfaji kérdésnek tekintette és kevésbé törődött a Szigethez kapcsolódó költői mozzanatok fejlődésével. Természetesen a tárgy adottságától nem tudott szabadulni. Ott, ahol a tárgyalt költemények hasonlósága a Szigeti Veszedelem egyes helyeihez annyira föltűnő, hogy észre nem venni lehetetlen, a szerző is fölhívja rá a figyelmet. De ilyen irányú megfigyelései rendszernélküliek és elvesznek a fölsorolások, valamint a szorgos tartalmi kivonatolás rengetegében. Munkája azonban így is hasznos és nélkülözhetetlen mindazok számára, akik vizsgálni akarják: hogyan emelkedett epikai tárgygyá Sziget eleste a magyarországi latin költészetben keresztül. A föltétlenül hasznos dolgozat nyert volna értékben, ha a szerző a humanizmus történetéről és fogalmairól határozottabb tájékozódást szerzett volna. Ízlésesebb nyomdai kiállítás, a stílusban kevesebb szóvirág, a módszertani bizonytalanságok teljes kiküszöbölése szintén nagy segítségére lesz a jövőben a szerzőnek és a sorozatnak egyaránt.

Kardos Tibor.

*

Stephan E. Écsy: *Die Festung Sziget und Nicolaus Zrínyi in der lateinischen Poesie von Ungarn.* Kaposvár, 1935. 8°. S. 79. Bibliothek von Csurgó, I. Bd.

Der Verfasser stellt alle Epigrammen, Lobschriften, Lehrgedichte, Epithalamien, epische Gedichte und Dramen zusammen,

welche die Zerstörung von Szigetvár und das heroische Märtyrertum Nicolaus Zrinyis zum Stoff besitzen. Er bietet uns genaue Auszüge der Inhalte, unterlässt es aber den Weg zu weisen, welcher zum Meisterwerk Zrinyis d. Jüng., zur „Belagerung von Sziget“ führt. Tibor Kardos.

Waldapfel József: *Ötven év Buda és Pest irodalmi életéből. 1780—1830.* A M. T. Akadémiától jutalmazott pályamunka. Budapest székesfőváros adományának felhasználásával kiadja a M. T. Akadémia. Budapest, 1935. 8. r. 368 l.

A két város új élete a felszabadító háború győzelmeivel indul meg. A lakosság szaporodása kezdetben lassú; 1720—1770-ig Buda lakossága körülbelül tízezerrel, Pesté körülbelül ötszörösére emelkedett. De ebben a gyarapodásban a magyarságnak csekély a szerepe: 1777-ben Budán 4·58%, Pesten 20·75% a magyar lakos. Magyar irodalmi életéről alig lehet beszélni az első időkben; a tudományos irodalmat 1687-től a jezsuita kollégium, 1717-től a piarista iskola tanárai képviselik. Az első új budai nyomda 1724-ben, a pesti 1756-ban létesült. Az első hivatásos könyvtár 1748-ban nyitott. A német világi színészetnek 1757-től van nyoma; a pesti városi színház 1774-ben épül. Kulturális fejlődésnek első tényezője a Budára költöztetett egyetem (első tanéve 1777 nov. 3-án nyílt). Tanárai fellendítik a helyi nyomdákat, a lelkes pálos írók pedig a Hazafiui Magyar Társaságban próbálják megvalósítani Besse-nyei akadémiai tervéből, amit lehet.

A tudatos fejlesztés legfontosabb dátuma 1783; ekkor emeli II. József leirata az ország fővárosává a központi fekvésű helyet. A kalapos király intézkedései egyébként is jelentős hatásúak: a türelmi rendelet lehetővé teszi a protestáns intelligencia letelepülését, a Vár-színház átépítése pedig a színi életnek nyit új teret. A sajtóban fellendül a politikai irodalom, szárnyra kél az újság, a központi szemináriumban pedig megindul a nyelvművelőtársaság munkája. A fejlesztésben szerepet vivő nevek közül kiemelkedik Ráday Gedeoné.

A második korszak 1790—1795-ig terjed. Elején a nemzeti felbuzdulás eredményeként, a röpirattermelés mellett, a pesti nemzeti játékszín terve és az akadémiai eszme (Révai, Széchenyi Ferenc, Martinovics) erősülése konstatalható. A megvalósult intézmények között nagy a jelentősége az egyetemi ifjak nyelvművelő társaságának, melyet Vályi András, a magyar nyelv első egyetemi tanára létesít. Az irodalom iránt való érdeklődésnek jele a Lese-cabinetszerű kölcsönkönyvtárak létesülése és Kármán vállalata; az Uránia. A korszak végén azonban a politikai reakció megszigorítja a cenzurát, az írói összejöveteleket titkos tanácskozásokká satnyítja, a könyv iránti érdeklődést megakasztja.

1795—1805 között a reakció és elfásulás jelei uralkodnak. Ferenczy János írja: „Ha valaki munkájában a legcsekélyebb okoskodást mutogat, munkája rúttul megszagattatván, gyakorta nyomtatásra sem bocsátatik; így a magyar könyvek böcsöket vesztvén, a nyelv is előbbeni, kedves ugyan, de gyenge gyermekségében marad.“ Mintha az irodalom szeretete kihalóban lenne. Az irodalmi törekvések hagyományait Dugonics, Vályi és Virág tartják ébren. Dugonics ihletése érzik majd Gaál Györgyön, Virágé Vitkovicson és Horváth Istvánon. Hasznos Schedius professzor működése is; irodalmi értesítője figyelmeztet az új irodalmi termékekre, Zeitschrift von und für Ungarn-ja pedig az orthográfiái harcot készíti elő. Az egyetem életében fontos Révainak Vályi helyére kerülése; a Révai, Verseghy és Horváth között fejlődő orthográfiái vita pedig elsőnek hívja fel a vidék figyelmét a főváros

íróira. A tudományok munkásság központjává teszi a várost Széchenyi hatalmas könyvtárának, a nemzeti tudományok első hivatalos intézményének megnyitása. Az életet sürgetők között legfáradhatatlanabb Kultsár István; pályatétele (1804) az új érdeklődésnek első megnyilatkozása. A magyar közönség kezd egyre jelentősebbé válni; ezt bizonyítja Nouseul bécsi színész magyarmelvű színelőadás-kísérlete.

Az 1805. évi 4. t.-c. az első lépés a magyar nyelv hivatalossá tételére. Ez mutatja, hogy a hivatalos tényezők is ráébredtek a magyar kultúrtörekvések erejére. A megértők között hála illeti József nádort. Újra felvetődik a Tudós Társaság alapításának gondolata; Kultsár újsága (Hazai Tudósítások) a kultúrától nemesített nemzeti lélek eszményét propagálja; tudományos és irodalmi folyóirat-tervek szállonganak, s az első országos tollharc, az Arkádia-pör a figyelmet újra ideirányítja. Ekkor indul meg az írók külön társadalmi renddé fejlődése is. A főváros írói között Ragályi, Szemere, Fáy, majd Kazinczy szellemének útján a triász (Vitkovics, Szemere és Horváth) emelkednek ki; általuk válik a fővárosi irodalom problémájává a nyelvújítás, amelynek harcában először szerepel a „pesti” megnevezés a „modernel” azonosítva.

Újabb korszakjelző az 1817. év; kettő teszi ezzé: a Marczibányi-intézet létesítése és a Tudományos Gyűjtemény megindulása. Ez év november 23-a az első irodalmi vonatkozású nemzeti ünnep; a T. Gy. pedig „valóságos társasággá egyesítette a fővárosi írókat”. A szép-irodalom megbecsülését mutatja a szépirodalmi mellékletek divatja (Hasznos Multságok, Szépliteratúrai Ajándék). A tudományos és irodalmi életben szereplő nevek közül kiemelkedik a Telekyeké; Kazinczy tekintélye ekkor a legnagyobb. Az írói társasáletnek honai: Kultsár, Vitkovics, Ráday és Majláth háza. Az írók számát egy felsorolás 1820-ban Budán 35-re, Pesten 154-re teszi. A központ jelentőségét egyre jobban érzik. Fáy írja: „A falusi magányban s hosszas távollétben az emberektől elvadul, elfajzik az ember, elveszti lelki erejét, szeszét, mint a puskapor, s lelki tehetségei elszibbadnak, mint hosszas vesztegülésben a tagok.” Így válik vezető orgánummá az Aurora, s fejlődik ki Kisfaludy Károly. A magyar színészet is más jelentőségűvé válik 1819-cel. A pesti környezet termi Döbrentei terveit, ihleti Kovácsy Aspasiáját; ekkor kezd az irodalmi életbe kapcsolódni Vöröspolitikai és cenzori erőszakosság, ami íróinkat védekezésre készíti (így kapja Kölcsey hatalmas verse: Szabolcsi dala, a „Zrínyi dala” címet), de a vármegyéket is erőteljes megszólalásra kényszeríti.

Az utolsó korszakot a M. T. Akadémia megalapítása (1825) vezeti be. Az alapszabályok és ügyrend megbeszélése hozta össze „az első írói kongresszust” Magyarországon. Az idegyűlt írók iránt az érdeklődést jelzi Kazinczy levele: „A híd tömve volt azokkal, akik nemzeti érzésből gyűltek fel oda látásunkra, és hogy igyekezetünkre áldást kívánjanak. Sokan hangosan kiáltozták azoknak neveiket, akik nem Pesten laktak.” A közönség most már a könyv iránt is kezd érdeklődni, nem nemzeti kötelességből, hanem gyönyörködni vágyásból; ez hozza meg az eddigi praenumeratio-rendszer bukását. A könyvkiadók is felismerik az irodalommal és írókkal szemben kötelességeiket. Az írók gazdasági helyzete tehát megjavul. Az írók csoportosulásában érdekes az öreg Kazinczy háttérbe szorulása; ezzel az irodalmi törekvések között a tárgyi és formai magyarság érvényesülése lép előtérbe. Toldy írja ez időben: „Oly élet, oly mozgás, részvétel még alig volt a magyar literatúrában, amint most van.” A Kritikai Lapok megvaló-

sulása az irodalmi tekintélyt függetleníti a politikai és születési tekintélytől. A leghatalmasabb triász most Vörösmarty, Toldy és Bajza hármasa; de a fiatalabb írók családottan tekintenek rájuk, különösen Bajzára; Szalay, Eötvös ezért hajlik megértéssel az agg Kazinczy felé.

Az ötven esztendő záróköve az Akadémia valóságos megalakulása.

Waldapfel műve az aprólékos adatok kimerítő gazdagságával rajzolja meg e fejlődés képét. Legnagyobb érdeme néha hibájává válik: nehézkessé teszi. De a legtöbbször azzal emelkedik adatai fölé, hogy egy-egy egyéniségnek lélek- vagy pályarajzát illeszti várostörténeti adatsorába. Toldy, Bajza alakja így lesz dolgozata legélvezetesebb fejezetévé. Figyelemmel kísér minden kultúrtörténeti feljegyzést; egy-egy idézete, intézmény-történeti részletezése, színező megvilágítása magának a magyar irodalomfejlődésnek válik újszerű bemutatásává. Rengeteg érdekes adat van összegyűjtve lapjain; nemcsak a nyomtatott forrásokból, de levéltári gyűjtéséből is. Természetes, hogy néha ismételni kénytelen, néha az időrendet zavarja meg; azt is megértjük, hogy néhol éppen a sok adat miatt zavarossá sűrűsödik a szövege. A nagy gondosság és a bőven nyújtott okulás azonban elismerésre készítet. Csak azt sajnáljuk, hogy rengeteg fáradságának gyümölcsét egy könnyebben megírt összefoglaló-fejezetben nem oldotta fel. Mert félünk tőle, hogy így kevesebb lesz az olvasója, mint amennyit munkája megérdemel. A kort mozgató szellem megítélésében századunk első évtizedének nézőpontja vezet; ezért nem tudja megérteni az aufkláristák ellenségeit, s beszél lenézéssel „aufkláristákat támadó fanatikus egyházi írókról.” A fanatizmus kétoldali, s mind a két oldalnak megvan a korban a természetes talaja. Sokkal pártatlanabb az egyes írók megítélésében; a Kovasóczyról mondtak és Bajza megvilágítása megértő lélekről tesz tanúságot. Nagyon ügyes az egyes események jelentőségének megállapítása. Azt is elismeréssel kell regisztrálnunk, hogy elfeledett tervek és gondolatok méltatásában mennyi okulást mutat (pl. az Akadémia alapításával egyidőben felvetődő nyelvfejlesztési tervnél). És éppen ezzel nő a részlet-téma fölé: a magyar irodalom ötven évének lüktető szellemi harca elevenedik meg adataiban.

Alszehy Zsolt.

Josef Waldapfel: *Fünfzig Jahre aus dem literarischen Leben in Buda und Pest.* Budapest, 1935. 368 S.

Das Buch von J. Waldapfel stellt auf Grund sorgfältiger Forschungen das Bild des literarischen Lebens der ungarischen Hauptstadt in dem Halbjahrhundert 1770—1830 vor. Er gliedert seinen Stoff in sechs Abschnitte und behandelt eingehend Schriftsteller, Verleger sowie die kulturgeschichtlichen Bezüge in dem Verhältnis zwischen Literatur und Publikum.

Zs. Alszehy.

Ortutay Gyula: *Tömörkény István.* (Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumának kiadása. 1934.)

Az írói portrét és monográfiát sokan hajlandók alacsonyabbrendű műfajnak tekinteni: az érdeklődés mindinkább a szintetikus feladatok felé fordul, melyekben viszont gyakran az író sajátos egyénisége szorul háttérbe. Doktori értekezéseink átlaga és az esztétizáló irodalomtörténetírás sokban hozzájárult e feladatok népszerűtlenségéhez: bizonyos méltatási sablon alakult ki fokozatosan, mely főként az egyes művek esztétikai taglalásában és egy meg lehetőségen önkényes fejlődési

vonala megrajzolásában állott. Pedig éppen ez a feladat bizonyos pszichológiai ösztönt és magasabbrendű irodalmi ízlést kíván, — amit Ortutay dolgozatában megtalálunk. Tömörkény-tanulmánya, — mely a kiváló etnologushoz nem csupán irodalmilag állott közel — két fontos mozzanatot tár elénk egyrészt az író meghatározó alkati tényezőket, másrészt ez alkat súlypontjának problémájában. Módszerének erénye, hogy az írókat nem csak az individuális vagy csak a kollektív szemszögből vizsgálja, hanem a történeti kép segítségével a kezdő novellairó problémáin és nehézségein keresztül rátapintania azokra a fonalakra, melyek őt kortársaihoz kapcsolják — valamint azokra a törekvésekre, melyek később távol viszik irodalmi szomszédaitól. Tömörkény és az irodalmi élet viszonyának vizsgálatánál épp a fejlődési kép, a kibontakozás képe igazolja Tömörkény egyedül-állását és ennek alapján vonhatja kétségbe Ortutay azt a megállapítást, hogy Tömörkény a Mikszáth—Gárdonyi-iskolához tartoznék. Az etnologus problémátalása nyilatkozik meg ott, ahol a szerző Tömörkény elszigetelődése mögé az ősi életformái közt gögösen elzárkózó Szegedet rajzolja. A könyv legsikerültebb fejezetei közé tartozik a városkép, melyben Ortutay a megújított Szeged arcát kialakító komponenseket meghatározza és érzékelteti a három városalkotó pólus, az Alsóváros, a Belváros és a Felsőváros közt adódó feszültséget. A félig paraszti, félig polgári lokálpatriotizmusból kinőtt *szegediesség* lesz éltetője egy századeleji Heimatkunstnak, mely független a hasonló európai mozgalmaktól és amelynek Tömörkény legművészebb kifejezője. Ortutay maga is céloz azokra a termékeny és gazdag lehetőségekre, melyeket egy író fiatalkori műveinek vizsgálata nyújt. Tömörkény első novelláinál meseterien tudja érzékeltetni azt a küzdelmet, mely egy sajátos egyéniség és a kor irodalmi konvenciói, novellaformulái közt kialakul. Ez a fejezet egyúttal rövid szellemtörténeti kitekintés, mely a háborúelőtti irodalmi sablón legjellemzőbb vonásait összegezi. A diachronikus ábrázolás mellé, mely magában is befajított képet ad Tömörkényről, méltán járul a másik, mely a teljes, kibontakozott alkat jegyeit tárja elénk. Ezt a szó szoros értelmében vett „jellemző” feladatot is egész egyéni módon oldotta meg Ortutay. A szegedi Heimatkunst ismertetése mellett kiemeljük azokat a lapokat, ahol Tömörkény ábrázoló művészetét igyekszik meghatározni. Nem egyedül parasztlátásnak új és elkülönült volta fontos ebből a szempontból (Tömörkény konkrét és etnografikus parasztképe nemcsak a kor népszínműi felfogása, hanem Mikszáth és Gárdonyi népies alakjai mellett is új és különálló), hanem az írónak a valósággal szemben felvett álláspontja is. A szerző igen találó és szerencsés megjelöléssel az *immanens, tendenciátlan* ábrázolás művészenek nevezi Tömörkényt. Ortutay túllép azokon a lehetőségeken, melyeket a fejlődési kép és a jellemzés nyújthat: az írói egyéniség további alakulását a formán keresztül igyekszik megközelíteni. A forma-probléma ilyen jellegű felvetése és megoldása legértékesebb eredménye a könyvnek. Alkat és forma összességének vizsgálatánál azokat az összefüggéseket érinti, melyek a kompozíciót és stílust egyrészt az egyéniség fejlődéséhez, másrészt annak jellemző jegyeihez kapcsolják. Tömörkény kompozíciós problémáiból nemcsak a kor lázas formakeresését, formabontási törekvéseit olvassa ki, hanem az immanens ábrázolás megvalósulásának fokozatait is: „A próbálkozásoknak mindig is az a lényege, hogyan tudja a kompozíció, a novella szerkezete elősegíteni az író teljességet akaró valóságábrázolását, immanens beleélését. A kompozíció-változás, az új kompozíció-formák alakulása tehát mindig megújuló kísérlet a hűséges valóságábrázolásra, a valóság sokrétűségének minél tisztább kifejezésére.” És ugyanígy a stílus, Tömörkény személytelen, drámai feszültségű stílusa is az író beleélő,

hiánytalanul ábrázoló törekvéseit jelzi. — Méltán egészíti ki Ortutay könyvét a részletes és alapvető bibliográfia, melyben Tömörkény napilapokban szétszórt cikkeit és írásait is összegyűjti, időrendi egymásutánban: kötetei mellett utal az összes ismertetésekre és ugyancsak időrendileg közli a Tömörkényre vonatkozó irodalmat. *Sótér István.*

*

M. Ortutay fait dans son étude sur Tömörkény l'analyse de la technique du conte contemporain — à propos des premières oeuvres de l'écrivain qui montrent encore beaucoup d'éléments communs avec les procédés banals de l'époque. L'auteur, qui est lui-même ethnologue fait un tableau vivant du Szeged d'avant la guerre et explique par le caractère hermétique de cette ville, bien des traits de l'oeuvre de Tömörkény. La partie la plus essentielle de son livre est celle où il aboutit à une analyse de forme et démontre l'impersonnalité dramatique du style de l'écrivain. Et. Sótér.

Just Béla: *A modern francia katolikus irodalom.* I. kötet. Magyar Kultúra Könyvtára 7—8. sz. Bpest, Pázmány Péter Irod. Társ. kiad. 193 I. in-16.

A háború utáni nagy spirituális fellendülésnek érdekes terméke ez a kis könyv: közönségünk mind több érdeklődést mutat a düstermésű francia katolikus irodalom iránt s szükségesnek mutatkozott, hogy megbízható tájékoztatót kapjon kezébe, mely eligazítsa a francia irodalomnak e sokágú és érdekes fejezetében.

A szellemtörténezt különösen érdekelheti a bevezető rész, ahol Just (Raabstern) Béla a szellemi előzményeket ismerteti. Úgyes szemmel keresi azokat a lapokat, ahol a mult század nagy konvertitái elemzik megtérésük körülményeit, röviden ismerteti a tudományos bálvány összeomlását, a háború utáni katolikus megújulás jelenségeit, a tomizmus előtörését.

Aztán az „úttörők“ fejezetében következnek mindazok, akiknek költészete vagy irodalmi munkássága jelentékeny szerepet játszott a későbbi határozottan katolikus ihletű irodalom kialakulásában. Itt ismereti Gonzague de Reynold nyomán Baudelaire-t, mint egy modern Divina Commedia szerzőjét, a Sagesse Verlaine-jét, az apostoli lelkű Léon Bloy munkásságát, megrajzolja Paul Bourget szellemi fejlődési vonalát és elemzi két regényét, melynek a könyv szempontjából különösebb fontossága van és követi Huysmans fejlődési vonalát a naturalizmustól az oblatusságig és keresztény haláláig. Kár, hogy Péguy kimaradt.

Az előkészítésre következő „Beteljesülés“ című fejezethől e kötet csak a költöket nyújtja: Francis Jammes, Louis Le Cardonnel, Louis Mercier és Marie Noël szellemi arcképét. Valószínűleg a regény további fejlődését kapjuk majd a második kötetben.

A könyv erősen antológia-szerű: elemző magyarázatok váltakoznak versekkel és azok jó, olykor művésziesen sikerült fordításaival (Ijjas Antaltól valók).¹ Ilyen természetű munkánál persze a szerzőnek le kell mondania arról, hogy irodalomtörténeti természetű kérdéseket, összefüggéseket tárgyaljon, genetikus problémákat kutasson. Meg kell elé-

¹ Egyetlen félreértést találtam bennük: Léon Bloy „quel vomitoire!“-ját nehezen lehet így fordítani: „az ember hányhatnékot kap tőle!“ A szó a római cirkusz kijáratát jelenti és Léon Bloy-nál csak hangulati elem a „vomir“-ral való társítás!

gednie az egyes írók egyéni jellemzésével, mert hisz a közönséget az eredeti szín, az egyéniség érdekli. Így Just kötete erős átérzéssel és jeles művészi érzékkel elemzett arcképek sorozata. Általában a költők közelebb állnak lelkéhez, mint a gondolatokkal terhelt prózaírók, bár Paul Bourget és Léon Bloy fejlődési képe is igen plasztikusra sikerült.

Kiváló erénye a könyvnek, hogy a mai kritikai irodalom alapos ismeretével készült és mégsem zsúfolt, könnyedén olvasható. Sajnos, a magyarországi idegennyelvű nyomtatványok sorsát ez sem kerülhette el: sok zavaró sajtóhiba rontja a kitűnően kiválasztott idézetek élvezését.² A magyar közönség azonban nehezen kaphatott volna értelmesebb és lelkesebb tájékoztatót a háború előtti színes katolikus szellemű francia irodalomról.

e. s.

Béla Just: *La littérature française catholique. Tome Ier.*

M. Béla Just, auteur d'une dissertation sur l'Amour dans l'oeuvre de Marcel Proust, vient de publier le premier volume d'une série d'études sur la littérature française à tendance catholique en commençant par les précurseurs Baudelaire, Verlaine, Paul Bourget, Léon Bloy et Huysmans. Une rare faculté d'analyse s'allie chez lui à une remarquable sensibilité poétique: Francis Jammes, Louis Le Cardonnel, Louis Mercier et Marie Noël ont trouvé en lui un interprète intelligent et bien informé auprès du public hongrois.

a. e.

Nagyivánné Barhó Margit: *Francia irodalom a magyarországi német folyóiratokban, 1767—1852.* Budapest. 1934. 8°, 159 l. (NPhD. 59. szám.)

A régi, kitűnő sorozatnak alapos munkájával van dolgunk, amely gondos anyaggyűjtésével egy félszázadnál hosszabb időn át állandóan kíséri a francia eszméket a hazai német folyóiratok és lapok útján való terjesztését. A XVIII. században a francia irodalmi mozgalom Bécsből még nehezen talált utat a polgári szerkesztőkhöz és olvasókhoz, innen van, hogy a felvilágosodás eszméit tartalmazó ismeretterjesztő cikkek és elbeszélések csak a magyar felvilágosodás íróinak fordításai után jelentek meg. A legtöbb cikket német fordításokból vették, ami nagy előnyt jelentett a hazai német lapoknak. Megszóltatták Voltaire, Montesquieu, Montaigne, Rousseau, Diderot, Fénelon, Fontenelle stb. gondolatait.

A francia szépirodalom méltatása Schedius-szal kezdődött (Chateaubriand Atala-fordítását ismertette 1803-ban). Utána egészen a 30-as évekig a francia irány pangásának kora következett. Akkor egyszerre nagy lendületet nyert és Bécsen kívül Berlin, Lipcse, Frankfurt, Prága révén és más utakon jutott el hozzánk az új francia irodalmi szellem, a romanticizmus. Közvetlen kapcsolatuk volt „Jungdeutschland“-dal, mely szintén francia szellemben ápolta az időszaki sajtót és ezáltal az új irány első terjesztői nálunk. Számbelileg mindig gazdagabbak lettek és a magyarországi szellemi élet minden ágára hatottak, míg a XVIII. században csak a filozófiára és politikára voltak befolyással. Mivel erősen függtek a németországi lapoktól, más is volt az érdeklődésük, mint a magyar lapoké, melyeket inkább a politikai eszmék

² 22: élaszité; 32: avaiet; 38: relytély; 47: ez az örök nevetés (e. h. feledés); 74, 78 és 86: Déséspéré; 76: Vous savez à quelle nous vivons (kimaradt egy szó); 87: Strassbourg; 103: je me renforce (e. h. renfonce); 132: les feuilles en sabre qui soupent l'eau (e. h. coupent) stb.

vezettek. Nem volna háládatlan munka a magyar folyóiratokban, különösen az Athenaeum korában, előforduló francia irodalmat is hasonlóan összeállítani.

A legnépszerűbb volt V. Hugo és Béranger, de Dumas père, Sue, Sand, Scribe, Mme de Staël és Lamartine munkáival is gyakran találkozunk. Ugyancsak a francia szellem hozta magával a feuilleton felvirágzását az időszaki sajtóban, továbbá a mémoire és útirajz művelését. A termékeny feuilleton- és regényírók természetesen az epigónok soraiból kerültek ki. Az új eszmék a 30-as évektől kezdve a színpad útján is próbáltak hatni a közönségre.

Egyetértünk a lelkiismeretes szerzővel, hogy a gazdag francia anyag „bizonyítéka annak, hogy erős szálak fűzték nemcsak a német, hanem a francia irodalomhoz is: a hazai német időszaki sajtó volt nálunk a francia gondolat egyik leghathatósabb képviselője és terjesztője” (130. l.). De egyoldalúan nézte az anyagát, amikor azt mondja, hogy addig „jóformán csak német irodalmi közleményeik alapján vizsgálták és kevésre becsülték”, mert az eddigi német szempontú vizsgálatok is ismételtelen rámutattak a nyugati irányok terjesztésében való fontosságukra, így több munka ebből a sorozatból és e sorok írója is megemlítették már, hogy a biedermeier, Jungdeutschland, a romantizmus és a szabadságköltők német folyóirataink útján rövidesen nálunk is megszólaltak és elterjedtek. Hasonló kisebb hiba még, hogy a Pressburger Zeitung ma is fennállna, noha 1929 nyarán megszűnt. De ilyen apró elírások nem akadályoznak meg abban, hogy örömmel ne üdvözöljük a gondos, lelkiismeretes munkát, mely a nyugati szellemi áramlatok nálunk való elterjedésének történetéhez közelebb hoz.

Réz Henrik.

Margarete Nagyiván-Barhó: *Französische Literatur in den ungarländischen deutschen Zeitschriften von 1767 bis 1852.* Budapest, 1934. als 59. Bd. der Schriftenreihe Arbeiten zur deutschen Philologie.

Eine gründliche Monographie, über die Verbreitung der französischen geistigen Strömungen in Ungarn. Im 18. Jh. fanden sie noch schwer zu den bürgerlichen deutschen Zeitschriften, nach 1830 aber drang der französische Romantizismus überall siegreich durch. Besonders das Feuilleton, der Roman und die Bühne waren wirksam, die Lyrik wurde seltener aufgegriffen. Es wäre nicht uninteressant eine ähnliche Arbeit über die ungarischen Zeitschriften zu machen. H. Réz.

Csapláros István: *Théophile Gautier és a magyarok.* Pécs, 1935. 46 l.

A dolgozat kimerítő és alapos ismertetése Gautier magyar kapcsolatainak. Kétségtelen, hogy a szerzőnek meglehetősen kevés anyag állott rendelkezésére mert a vonatkozások mindkét részről szegények. A munka négy fejezetben ismerteti a francia író személyes kapcsolatait, magyar tárgyú munkáit, majd a hiányos magyar kritikát és fordításokat. — Gautier, ki nem járt nálunk, mint kritikus ismert meg néhány Párizsban élő magyar művészt. Liszt, Reményi, Madarász, Munkácsi és főleg Zichy Mihály szerepelnek lelkeshangú kritikáiban. Liszthez és Zichyhez baráti kötelék is fűzte; eddig kiadatlan fennmaradt leveleiket közli a szerző. De ez a magyar ismeretség nem hagyott különösebb nyomot Gautier műveiben; ő festő marad írásaiban is, nem érdekli a történelem; hazánk számára csak egy festői kép: csárda, betyár, puszta, cigány a főmotívumok. A Moniteurben ismertette egy honfitársa, Th.

Valério 32 magyarországi néprajzi akvarelljét, ezek és Lenau, valamint K. Beck magyarországi hangulatú művei szolgálnak alapul „Janko, le bandit” című darabjához. Sobri Jóska történetét is ismerte; maga írt kritikát egy „Schubri” című vaudevilleről. — A magyar kritika és fordítások felsorolása után a szerző ajánlja Gautier szórványos versfordításainak összegyűjtését és kiegészítését. *Szent-Királyi Margit.*

*

M. E. Csapláros publie dans son ouvrage: „Th. Gautier et les Hongrois” des documents peu connus. Les relations hongroises de Gautier ne sont pas nombreuses, elles se bornent à quelques articles de critique, — pleins d’admiration, — sur plusieurs artistes hongrois. (Liszt, Reményi, Madarász, Munkácsi, Zichy.) Après un concert de Reményi, dont l’interprétation brillante de la marche de Rákóczi l’éblouit, Gautier ne ménage pas ses éloges en faveur de „ce chant terrible d’une farouche indépendance et d’un patriotisme indompté”. Il était lié d’amitié avec Liszt et Zichy; l’auteur de ce travail nous présente leur correspondance inédite. — Les connaissances de Th. Gautier sur la Hongrie ne dépassent pas la conception générale des étrangers de son époque; ses yeux de peintre, — qui d’ailleurs n’ont jamais vu notre pays, — n’y cherchent que le paysage exotique, pittoresque: la Puszta, avec ses bandits et ses Tziganes. Telle est la Hongrie qui se révèle dans son ballet: „Janko, le bandit”. Marguerite Szent-Királyi.

Rose Bohuss: Victor Tissot. Debrecen. 1935. 64 l.

Victor Tissot, a svájci származású francia újságíró életét és munkásságát ismerteti ez a rövid értekezés, mely azonban még mindig elég hosszú ahhoz, hogy az utazgató riporter-író munkáit tárgyalja. A tanulmány első fejezetében röviden regisztrálja a szerző Tissot életének és az európai nagy államokban tett látogatásainak eseményeit; a megfelelő dátumoknál megemlíti Tissot önálló munkáit és fordításait. A második fejezetben azután Tissot, az egyszerű „homme de lettres” írói munkásságáról kapunk részletes képet, bár a tulajdonképeni „irodalmi” munkáinak tárgyalását a tanulmány mellözi. Az értekezés hosszasan, kevés kritikai megjegyzéssel ismerteti Tissot könyveit, melyeket Németországról, Bécsről, Oroszországról és Svájcra írt. Az értekezés harmadik fejezete a leghosszabb, mely Tissot magyarországi utazását s ennek eredményét a „Voyage au pays des Tziganes. La Hongrie inconnue” című munkáját tárgyalja. Ebben a részben is követi a tanulmány szerzője különös módszerét, azaz elmondja Tissot könyvének tartalmát s itt-ott egy mondatnyi kritikai megjegyzést vagy véleményt ejt el. Amint a részletes ismertetés alapján megállapíthatjuk, Tissot felületes munkája csak Tziganekről s olcsó, hatástalan keleti romantikáról beszél. Azon nem is csodálkozunk, hogy Tissot egyik személyes ismerőse kritikájában kénytelen protestálni a „Voyage au pays des Tziganes” ferdített, minden eredetiséget nélkülöző, németektől átvett leírásai ellen. Véleményünk szerint azért, hogy ezt a könyvet megírja, Tissotnak nem kellett volna ilyen messzire utaznia.

Részletes bibliográfiák után az értekezést be is fejezi a szerző, aki hasznos munkát akart végezni azzal, hogy megismertet bennünket a Magyarországon is járt utazgató író munkáival. A tartalmi ismertetés után már nem is kívánjuk elolvasni Tissot munkáit. Elég volt belőlük; ráismerünk benne az egyoldalú, szorgalmas, eléggé felületes századvégi újságíróra. Ha a tanulmány szerzője csak ezt a feladatot tűzte maga

elé, akkor munkáját jól végezte. Általában az értekezésben nem sokkal több eredetiséget találunk, mint Tissot Magyarországról írt munkájában.
Temesi Alfréd.

*

La thèse de Mlle Rose Bohuss nous fait connaître la vie et l'oeuvre littéraire de Victor Tissot, écrivain-journaliste des dernières années du siècle précédent. Après le résumé critique des livres de Tissot, l'auteur de cette étude, traite plus largement les relations de Tissot et la Hongrie d'après son ouvrage intitulé: Voyage au pays des Tziganes. La Hongrie inconnue.
Alfred Temesi.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

J. W. S. Blom: De typische Getallen bij Homeros en Herodotos. I. Triaden, Hebdomaden en Enneaden; J. J. Berkhout, Nijmegen, 1936. XII + 316 l.

Ebben a hatalmas disszertációban szerző — E. Drerup tanítványa — egyelőre a 3-, 7- és 9-es számoknak (mennyiségeknek) homerosi és herodotosi tipikus használatait gyűjti össze és rendszerezi igen pedáns, a kifejezett és latens eseteket is külön tartó, bonyolódott rubrikázásban. Nem csoda valóban, ha itt-ott enyhe erőszakba téved és kelletlenül jobban engedi azt a formalisztikus látszatot előtérbe, mintha a későbbi Herodotos a kerek számoknak tipikus alkalmazásában az előző Homeros-t vagy a néphagyományt utánozná. Cím és forma ellenére, mindamelllett, hiba volna ezt az imponáló munkát pusztán adatgyűjteménynek minősíteni. Szerző ismételtlen figyelmeztet, hogy Herodotos részben még maga is költőművész, aki sokszor — *nem* követi Homeros-t és főleg világos, hogy Homeros és Herodotos a tárgyalásban nem egyenrangúak, illetve az előbbi csak az utóbbi szempontjából érdeklí a kutatón. A magasabb és igazabb célt éppen ezért félreérthetetlenül elárulják összefoglaló táblázatai 274. kk. ll., amelyek annak az eredménynek demonstrálására készültek, hogy a trias, hebdomas és enneas tipikus használata a történetiró Herodotosnál jóval gyakoribb, mint együtt a nemtipikus és vitatható előfordulás. Így — bár szerzőnket a választott, kényelmesebb forma nem engedi ilyenféle idealisztikus fogalmazáshoz eljutnia, — e könyv tulajdonképp már arra is mutat egy résen, a tipikus számhasználat résén, hogy még Herodotos sem tudott sok mindent másként csinálni, mint a költő Homeros csinálta, és pedig nem annyira utánzó szándéka folytán önként, mint történeti helyzetéből kifolyó kényszerűségből. Vagy ahogy — általánosabb fogalmazással — mondani szeretnők: Herodotos foka, ez az átmeneti pont, szerzőnk adatain keresztül is a legjobb bepillantást engedi egy a bátorító „paiantól“ a hőseposzon keresztül az egészen speciális görög műfajhoz, a történetíráshoz, vezető útvonalra (v. ö. főleg Aus der Frühzeit der Epik c. dolgozatot Racc. Ramorino, Milano, 1927. 581. kk.). Kitérően engedi megsejtenünk, hogyan kellett a görög eposz speciális mivoltától előkészített, később ú. n. történetírásnak nehéz küzdelemben fokról-fokra nőnie ki bizonyos epikus-népies irracionálismusokat, míg a maga különősfajta, látszatra tisztán racionális (tudományos), — bár ilyenné eredetéhez képest végleg sohasem válható, legfeljebb állandóan tökéletesülő — formájához megérkezhetett. Jellemző példák erre, amit B. is (286. l.) kellőképp kiemel: Herodotos VII, 196; VIII, 66 kétszer; VII, 191—2 és VIII, 9—16, mint a háromnapos időközök stb. tipikus hangsúlyozásai

a perzsa flotta történeti mozdulataira vonatkozó passzusokban is, stb. De példáit könnyen szaporíthatta volna, ha — mondjuk — nem vesztegeti jegyzetkebe a tipikus henasra vonatkozó, elszórt megfigyeléseit. Így például a Kyrenaika gyarmatosításának a „történetében” a (221₈ egyedül) észrevetthez (IV, 151: δένδρεα πάντα πλὴν ἐνὸς ἔξαιρέτη) l. IV, 157 (ἐνα καταλιπόντες πάντες ἀπέπλευον), sőt mint „latens” esetet v. ö. IV, 151 (végén: Κορῶβιον λείπουσι... αὐτοὶ δέ) is; stb.

Természetes különben, hogy B. érdemes munkáját különösen azok fogják sok haszonnal forgathatni, akiket a tipikus számok vagy éppen a 3-, 7-, 9-es mennyiségek lélektani jelentősége, származása érdekel és itt önkéntelenül Bibó István, ez a jeles magyar specialista jut eszünkbe,¹ akinek már nem adatott felhasználnia. De nyilvánvaló, hogy különleges trias- stb. kérdésekben is (pl. ad τ 179: ἐννέωποσ, 257. l.) a feldolgozott irodalom és érett kritika a mese- és valláskutatót is igen sokszor tovább fogja vihetni. Annál inkább, minthogy egy rövid latin summarium (288. k.), kitűnő regiszterek (291—315. ll.), főleg pedig a világos elrendezés és egyszerű mondatfűzés a hollandul nemtudót is megsegíthetik. (Budapest.) Marót Károly.

Blom bietet nicht bloss eine bedeutende Materialsammlung und ein gutes Nachschlagebuch für Psychologen, Märchenforscher, Religionshistoriker usw. Er deutet bewusst an, wie der als typisch erwiesene Gebrauch von gewissen runden Zahlen auch in das Werden aus „poetischen“ Anfängen der griechischen „wissenschaftlichen“ Historiographie einen Einblick gewährt. — Systematische Behandlung auch der Henaden u. a., hätte diesen Einblick noch verschärft. K. Marót.

Christian Jensen: Ein neuer Brief Epikurs. Wiederhergestellt und erklärt. Berlin, 1933. Weidmann. 94 S.

A herculanumi papyrusok modern kiadója, A. Vogliano, kedélyesen emlegeti különösen Philodemos unalmas, lendületnélküli stílusát, quem... Musae omnino deseruerunt. (Epicuri et Epicureorum scripta etc. Berl. Weidm. 1928. p. XI.) Ennek az unalomnak nyoma sincs ebben az érdekes, mondhatnám izgalmas könyvben. A szerző már 1911-ben kiadta Philodemos Περὶ κακίων című művének tizedik könyvét, melynek utolsó 14 columnája a peripatetikus Ariston egy művét (Περὶ τοῦ κομφίσειν ὑπερηφανίας) tartalmazza kivonatossan. Az Ariston művét megelőző tíz columna nagyon megromlott szövegéből azonban szerzőnk annakidején úgyszólván semmit sem tudott kihámozni, csak későbbi kísérletei jártak eredménnyel s a col. IV. 24 megfejtése után (...κα[αἰ] Μη[τροδῶρ]ου το[ῦ]οῦ | θ[έμα]τα κρ[ι]τε[τα],) a jobb állapotban megmaradt col. V.—IX. szavaiból és tartalmából arra a meggyőződésre jut, hogy a szöveg „an der Autorschaft Epikurs keinen Zweifel mehr lässt” (2. l.). A nyelvi hasonlóságot ugyan ő maga sem tartja kielégítő bizonyítéknak (4. l.), „entscheidend ist aber der Inhalt” (5. l.). Hogy azonban a tartalom sem döntő bizonyíték, arra nézve csak Senecát (Ep. 33, 4) idézem: Apud istos (sc. Epicureos) quicquid Hermarchus dixit, quic-

¹ V. ö. most posthumus könyvét is, A Szegedi Alföldkutató Bizottság Könyvtára, IV. Szakoszt. Közlem. 28. sz. 1935., ahol a bővebben tárgyalt 3- és 7-es számok mellett a 9-es mindenesetre csak mint a 3-as többszöröse kapott helyet (19., 45. kk.). L. még A számok jelentése és a gondolkozás alapformáinak története. Budapest, 1917.

quid Metrodorus, ad unum refertur. Omnia quae quisquam in illo conubernio locutus est, unius ductu et auspiciis dicta sunt. *Non possumus, inquam, licet temptemus, educere aliquid ex tanta rerum aequalium multitudine.* (V. ö. még ep. 14, 17.) Mindez nem veszi el Jensen bátorságát. A szerzőség rövid bizonyítása (1—6. l.) után a papyrus történetének érdekes ismertetésére (6—10. l.) tér rá. A szóbanforgó 1008. számú tekercset A. Lentari bontotta föl 1792-ben. Két másolat készült róla, a *disegni primi* 1798-ban (az erről készített rézmetszetek 1827-ben Nápolyban kiadásra is kerültek) s a *disegni secondi*, melyet maga Lentari készített. Ez sohasem került kiadásra, bár az előbbi másolatnál tökéletesebb, különösen azért, mert a tekercs egymásbaragadt papyrusdarabkáinak helyét (*sovraposti, sottoposti*, v. ö. Vogliano i. m. p. X.) a rajtok levő szöveggel együtt pontosan föltünteti. A nápolyi kiadáson s Lentari másolatán kívül fölhasználta Jensen Hayter (Oxford, 1824) s a maga 1908-ban készített másolatát, a nápolyi s a Lentari-féle másolatokat pedig kicsinyített hasonmásokban is bemutatja (12—33. l.). Az első s a tizedik columnában a hiányzó nápolyi, illetve Lentari-féle helyett a Hayter-félt közli. Az állítólagos levél tartalma (34—75. l.) szerzőnk magyarázatai alapján a következő volna.

Epikuros (fr. I.) Asklepiosnak panaszoja el híveinek szenvedéseit: ἡ]μῶν γὰρ πᾶσα | γῆ μετὰ πόν]ων [ζ]ῆ καὶ τοῦ | των καταλη]πτικῆ μάλιστα | γέγονεν. . .] Rosszindulatú emberek megzavarták híveinek lelkét ζ]ῶντα τῶν [ἦδο | νῶν χω]ρίζοντες. Jensen fejtegetései szerint itt Timokrateses király, Metrodorus hívééről van szó, aki Lysimachos thrák-makedon király udvarában gyalázkodó iratot szerkesztett egykori mestere ellen, melyben az epikurosi etika alapjait igyekezett a ἡδονή-nak az emberi természetűl való elválasztásával megdőnteni. Azt eddig is tudtuk, hogy Timokrates Εὐφραντᾶ cím alatt adott ki egy iratot Epikuros ellen (Diog. Laert. X. 6.), de ennek igazi tartalmára a papyrus romlott szövegéből aligha lehet biztonsággal következtetni. Asklepios feleletéből (col. I.) megtudjuk, hogy Mithres, Epikuros tisztelője és Lysimachos kincstárnoka (διοικητής), akit Epikuros Παίδν-nak és ἀναξ-nak nevezett (Diog. Laert. X. 4.), itt meg Asklepios Ἐπιδναῖ-nak mond, könnyen tönkretelhetné Timokratest. Am az istenek, éppúgy, mint a bölcsek, az igazságosság s nem az erőszak útján szerzik meg a boldogító ἀταραξία-t (Gnom. Vat. 12. Ep. Sent. I.), a gonosz pedig önmagát bünteti meg (Gnom. Vat. 53.). Timokrates különösen azon gúnyolódik (col. II.), hogy Leontion az athéni gyülekezetben egykettőre megkapta a προστασία-t, amelyet fölváltva (ἀμε[ι]βόμε[ν]οι) láttak el s így egy férjes asszonynak (Themistának) is hetaira lett a vezetője, arról nem is szólva, hogy rabszolga és szabad között sem tesz a gyülekezet igazán különbséget. Asklepios védelmébe veszi (col. III.) ezeket ἀφελ[κ]ισμένους = az „elhurcoltakat“ s világot vet Epikuros szociális érzékére, melyről — Jensen szerint — másutt sehohsem hallunk. Dehogynem hallunk! Epikuros szerint a bölcsek nem veri meg a rabszolgát, hanem megbocsát neki és részvétet érez iránta (Diog. Laert. X. 118.). Ez a φιλανθρωπία egyébként a negyedik századbéli attikai etika jelentős tényezője (R. Walzer, Zum Hautontimorumenos des Terenz, Hermes 70. 1935. 200 l.) és már Aristoteles is lehetségesnek tartja a φίλα-t rabszolgákkal szemben (W. Jaeger, Aristoteles. Berl. 1923. 343. s kk. l. Diog. Laert. V. 11.). Azután Asklepios kijelenti, (col. IV.), hogy nem hibáztatja azért Timokratest, mert az epidaurosiaikkal tartott (τοῦ πρὸς τοὺς] Ἐ[μ] δαυριους συνιστα]μένου) — akik bizonyára Asklepios papjai voltak — s rágalmozásai miatt nem akarja megsemmisíteni őt. Epikuros viszont hangsúlyozza, hogy a rágalmak nem tudták őt ἀταραξία-jában megháborítani, azt azonban nagy

elvetemültségnek tartja, hogy Timokrates a saját mestere ellen használja föl a saját fivérének összefüggésükből kiragadott szavait (col. IV. 24. l. fentebb; hogy miről lehet itt szó, arra nézve l. Athenaios VII. 280, Plutarchos contra Ép. beat. 16 p. 1098 C.). Ez az igazi υπερηφανία (col. V.), viszont Epikuros az ἐγκρατής σοφός, a magán uralkodó bölcs (κ[ύριος] λ[ύπης] γεν[ε] | [ό]μενος), akit a ύβριστής jelző nem illethet meg, hisz még rabszolgák bajaival is foglalkozik. A már említett φιλανθρωπία úgylátszik közmondásos tulajdonsága volt Epikurosnak, amire Martialis egy — Jensentől nem említett — helyéből is következtethetünk (Mart. X. 32, 2.). De fölösleges (col. VI.) a gyűlölködő beszédeknek s a szeleburdi véleményeknek (ἀερί[ον δό]ξαν) ellentmondani, a ύβριστής a köznek ellensége s a bölcs ember nem lehet az. A bölcs (col. VII.—VIII.) a σεμνότης-re törekszik, mely a υπερηφανία és a ταπεινότης közt a helyes középúton jár. Epikuros ezért védelmébe veszi Metrodorost, aki mindig hű maradt hozzá, a maga igazolására pedig Sokrates iróniáját hozza föl — mint Jensen igyekszik bizonyítani, bár nagyon valószínűtlen, hogy Epikuros olyan ember eljárásával igyekszik a magát menteni, akiről soha egy jó szava nem volt (l. Usener indexét s. v. Sokrates). Majd barátságosan figyelmezteti a levélíró a címzetteket (col. IX. X.), hogy emelkedjenek fölül a fájdalmonkon (μηδ' ἐξηλ[λα] | γμένον ἐν μηδενί φαίνεσθαι) s megrajzolja a bölcs alakját éppúgy, mint előbb Timokratesszel kapcsolatban a υπερήφανος alakját rajzolta meg.

A továbbiakban (75—83. l.) szerzőnk megállapítja, hogy a levél 306—281 közt, Lysimachos uralkodása idején, kelt, kezdete és Philodemos bevezetése hiányzik. Epikuros, hogy Timokrates rágalmaival szemben megvédje magát, levelet ír Mithreshez, melyben mondanivalóját Asklepioszal folytatott párbeszéd formájába öltözteti. Ez a levél elveszett. Mithres megmutatja a levelet másoknak is, amiből számos félreértés támad. Ily előzmények után írja meg Epikuros az e könyvben tárgyalt levelet, melyben az Asklepioszal való párbeszédet szó szerint közli. Mondanunk sem kell, hogy mindez eléggé mesterkéltnél. Am ha el is fogadjuk az előzményeknek ezt a rekonstrukcióját, ha magunkévá tesszük is szerzőnk oly optimisztikusan hirdetett, tartalmi, stílári példakkal, sőt metrikailag is nagy tájékozottsággal támogatott felfogását Epikuros szerzőségére vonatkozóan, akkor is rombadől az egész gondosan fölépített mű azon a — Jensen szerint is — meglepő (78. l.) tényen, hogy Epikuros elveivel homlokegyenest ellenkező módon *az istenség itt az emberek dolgába avatkozik*. Epikuros mindig az ellenkezőjét hirdette ennek s mikor azt hirdeti, hogy a rabszolgát is szeretni kell, hozzát teszi, hogy a szeretetet nem isten küldi (Diog. Laert. X. 118.), mert az istenség nem lehet sem jó, sem rossz, hanem csupán tökéletes (Diog. Laert. X. 139.). Deus, inquit Epicurus, nihil curat, olvassuk Lactantiusnál (de ira dei 17, 1), nec gratificari nec irasci deum (ib. 2, 7); nec magis beneficia quam iniuriae tangunt (deum), írja Seneca (de benef. IV. 4, 1), neminem humanis rebus (esse deum) olvassuk Tertullianusnál (apologet. 47) Epikuros bölcséletére vonatkozóan. *Epikuros ugyanis nem ismeri el a gondviselést* (Ἐπίκουρος τὴν πρόνοιαν ἀναιρών etc. Plotin. diss. 30, 15), *ezért ügyes-bajos dolgában semmiféle istenséghez nem folyamodhatik*. (V. ö. még Usener fr. 360—394. Vogliano i. m. 78. l. etc.) Semmitsem ér, ha Jensen antik forrásokkal bizonyítgatja, hogy Epikurost hívei istenként tisztelték s az istenek így, mint hozzájuk hasonlóval, vele is törődtek, bajában segítségére siettek. Lucretius szerint ugyanis (II 44—49 = II 646—651) *még érdemeink is hidegen hagyják az isteneket*, akik előtt a mi gondjaink nem számítanak semmit. Eppen ezért kár volt a Menoikeus-levél egy passzusát (Diog. Laert. X. 124, melyről Bailey megjegyzi,

hogy „a difficult and obscure piece of writing“) szerzőnk elmélte érdekében erőszakosan átnyagrázni, hisz az istenek így — ha Epikuroson a „tökéletesen“ keresztül is — mégis csak beleavatkoznak az emberek dolgába, tehát olyat tesznek, ami az egész epikureizmussal ellenkezik. Szinte nem jól esik e mintaszerű módszerrel, de túlnagy fantáziával fölépített elmélet helytelenségét megállapítani s kijelenteni, hogy a papyrus magyarázata téves, vagy legalább is nem eléggé meggyőző.

(Nagykálló.)

Hári Ferenc.

Aus zehn Kolumnen des Pap. Herc. No. 1008 will der Verfasser einen Brief Epikurs rekonstruieren. Mit grossem Fleiss und umfangreichen Kenntnissen, aber auch mit übergrosser Phantasie und sorgenlosem Optimismus behandelt er den sozusagen ganz zerstörten Text und die zerstückelten Kolumnen. Sein Versuch ist im grossen Ganzen verfehlt, seine Erklärungen sind vielmals falsch, seine Beweise entbehren meistens der Überzeugungskraft. Epikuros, der die göttliche Vorsehung niemals anerkannt hat, kann sich mit seinen Beschwerden nicht an einen Gott wenden, wie es in diesem „Brief“ geschieht, auch dann nicht, wenn der Verfasser in eine Stelle des Menoikeusbriefes (Diog. Laert. X. 124) seine eigene (und wie er selbst gesteht: überraschende) Auffassung hineinlesen will. Ein Gott, wie Asklepios, kann sich niemals in menschliche Dinge mengen, all unsere Leiden und Freuden sind den Göttern gleichgültig, da die Gottheit nec bene promeritis capitur neque tangitur ira (Lucr. l. 49.)

Fr. Hári.

Otto Kern: *Die Religion der Griechen*. II. (Die Hochblüte bis zum Ausgange des fünften Jahrhunderts.) Berlin, 1935. 319 l.

Aki a klasszika filológia utolsó 50 évének történetét áttekinti, két ellentétes irányú fejlődést fog tapasztalni. Az egyik az önálló tudományá fejlődő diszciplinának elszakadási törekvése a központi magtól, a másik viszont e bomlást meggátolni törekvő egységesítés. Olyan kivételes tehetségnek, mint Willamowitz, sikerült a részlettudományok tarka tömegét egységes „filológiává“ kovácsolni. De be kell vallanunk, hogy a tudomány részekre bomlását Willamowitz sem tudta megakadályozni. Az utat mindenesetre kijelölte számunkra az antik kultúra egységének keresésében. Ebben az egységkeresésben a görög kultúra-történet megalkotásáig még nem jutottunk el, bár mindjobban érezzük a hiányát egy olyan új, nagyszabású, összefoglaló munkának, mint Burckhardté volt. Az egységes szemlélet kialakításáért legtöbbet teft eddig az antik vallástudomány. Alig pár év alatt egész sereg értekezés, könyv jelent meg a görög vallásról. Pfister a Bursian Jahresberichten egész kötetet szentelt az idevonatkozó munkák ismertetésére. Nem célunk a nagy valláskutató (Kern) itt ismertetett munkáját mindezekkel viszonyba állítani, csak az általános tanulságokat akarjuk levonni.

A II. kötet a vallásról és a vele összefüggő alapvető kérdésekről ugyanannak a felfogásnak követője, mint az első. Kern könyvének a „Religion der Griechen“ címet adta. Ezt az olvasó hajlandó volna az első pillanatra óvatosságnak tekinteni. Mintha a szerző tényleg tudatosan fordult volna el a veszélyes „Religionsgeschichte“ címtől; valójában azonban könyve mégis csak „vallástörténet“. A vallás a szellemi életnek ugyanolyan jelensége, mint a kultúra, és mint ilyen, természetesen történeti szemléletnek is alávethető. Más kérdés azonban, hogy a történeti szemlélet önmagában teljesen kielégítő-e? A cél itt is, mint minden az antiquidással foglalkozó tudományokban, az interpretáció.

Már pedig a vallástudomány kizárólag történeti alapon végleges magyarázatot nem adhat. Abból például, hogy a homerosi Hermes-alakot és a későkori Hermest egymás mellé állítom, még nagyon keveset fogok tudni Hermes mibenlétéről. A sokratesi dialektika szabályai szerint kell feltennünk az első kérdést: mi az istenalak? A történeti szemlélet ezt a kérdést megkerülve, az istenek és vallások képzetek fejlődéséről beszél. Kern maga is e második kötetben ugyanúgy, mint az elsőben, történeti magyarázatokkal kísérletezik. Hermest például útistennek tartja, akinek eredete a fetisizmusban keresendő. A fetis Hermes, felfogása szerint, fényes pályát futott be a homerosi istenvilágig, sőt azontúl a késő hermetikuskokig. De képzelhető-e „fejlődő“ istenalak akár a görög vallásban, akár másutt? Kétségtelenül a valláson belül az egyes istenalakok is fejlődnek, mint ahogy a kihajtott magból fa lesz. De nincs-e meg már a magban a fának összes tulajdonsága, mint lehetőség? Ha egy istenalak fejlődik, ez csak azt jelentheti, hogy azok a tulajdonságok, amelyek potenciálisan már a megszületés pillanatában meg voltak benne, az adott történeti körülmények között kibontakoznak. Az istenalak megszületése sem történetileg, sem morfológiailag nem magyarázható (a morfológiai magyarázat a megragadottság, „Ergriffenheit“ csak név az istenalak születésére és nem *magyarázat!*); a megértéshez közelebb viszont csak a történeti és morfológiai kutatás együttese vihet. Az isteneknek ez a „fejlődése“ két szorosan összefüggő tényezőben tükröződik: a kultuszban és a mítoszban. Régi vallástörténeti hagyomány a mitológiának a katexochén vallástól való elválasztása. Ezt a felfogást vallja Kern is, aki a mitológia megteremtéséből a vallásos áhitat gyengülésére következtet. Ez annyiban tényleg igaz is, amennyiben legintenzívebb áhitat, a megragadottság már a megnevezés, tehát a „numen“ körvonalozása által is vesztí feszültségéből. De ez nem jelenti egyszersmind azt is, hogy a mitológia a vallással szemben már profanum. Hogy mennyire szerves alkotórésze a mítosz a vallásnak, azt az is mutatja, hogy mítoszteremtésre csak egészen vallásos korok képesek. A mitológia éppúgy kiegészíti a kultuszt, mint a kereszténységben a dogma a liturgiát, és még abban az esetben is, ha parodizálja az isteneket, a morfológiai valláskutatás számára hasznos marad. Például az Odysseiában a Demodokos által előadott Ares—Aphrodite-kaland paródia ugyan, de mesteri jellemzése ugyanazoknak az isteneknek, akik az előbb még áhitatot keltő megragadó valóságok voltak. Nem ők változtak meg, hanem az emberek magatartása. Épp ez a tévedése Kernnek, hogy a vallásosság történetét a valláséval azonosítja. A II. kötet valójában a görög vallásosság történetét adja az V. század végéig. Mint ilyen, nélkülözhetetlen mindenki számára, aki a görög vallással akar megismerkedni, még akkor is, ha az anyaghoz fűzött magyarázatok nem véglegesek.

Kern könyve egyébként, bár mindvégig történeti alapon áll, a morfológiai kutatás számára is hasznos. Éles szemét nem kerülik el olyan tények, mint például Apollonnak a törvényhozókkal való kapcsolata (49. l.), viszonya Dionysoshoz Delphoiban (117. l.), Hermesnek a pásztorokkal való barátkozása stb. Kár, hogy gazdag tudását nem aknázza ki teljesen. Történetileg látja például Delphoiban az Apollon—Dionysos-viszony problémáját, ugyanígy Delosban a jós Aniosnak, Apollon fiának Dionysoshoz való kapcsolatát (137. l.) vagy Melampus érintkezését a kettős szférával (142. kk.), de mindezt hajlandó a teológiai spekuláció rovására írni, a helyett, hogy a dionysosi és apolloni lélkület morfológiai vizsgálatával törekednék a megértésre. Hiszen a közel rokon orphikus és pythagoreus közösségek is a két ellentétes

isten szférájában találkozni. Máskor viszont túlmerész analógiákat hoz elő, például a Gé-Themist Demeter-Koréhoz hasonlítja (100. l.).

Érdeemes kiemelni Kernnek azt a törekvését, hogy a valláson belül a teológia szerepét igyekszik meghatározni. Az idevonatkozó fejezet (V.) sok fontos, de problematikus anyagot ad. Így például Kern Dionysos és Zagreus kapcsolatát teológiai spekulációnak tartja (170. l.), ami egyelőre csak föltevés lehet.

Mindent összefoglalva elmondhatjuk, hogy Kern könyve, bár széljegyzetekkel lapról-lapra kísérhető, egyoldalúsága ellenére értékes munka, nemcsak mint összefoglalás, hanem mint a jövő kutatás számára anyagot adó alap is.

(Budapest.)

Szabó Árpád.

Otto Kern: *Die Religion der Griechen*, II. Berlin, 1935.

Zwei Forschungsrichtungen sind gegenwärtig in der Religionswissenschaft herrschend: die historische und die morphologische. Nach der geschichtlichen Auffassung hat die Wissenschaft die Aufgabe die Entwicklung der Religion von ihren Anfängen an darzustellen, dagegen ist die morphologische Richtung um das Verständnis des Wesens der Religion und der Göttergestalten bemüht. Vorliegendes Werk hat historischen Charakter. Die darin dargelegten Tatsachen über Religion und Religiosität sind von hohem Wert, wogegen die Erläuterungen des Verfassers noch zu manchen Auseinandersetzungen führen dürften. Der zweite Band enthält eher eine Geschichte der griechischen Religiosität als die der Religion. Höchst aner kennenswert ist das Bestreben des Verfassers den Einfluss der Theologie innerhalb der Religion zu erhellen. Nur seine Auffassung über die Mythologie erscheint als etwas übertrieben. Der Mythos ist nicht als Profanisierung der religiösen Andacht aufzufassen und hat selbst in der tiefsten Religion grosse Bedeutung. Trotz dieser einseitigen Einstellung ist das Buch für die weitere Forschung grundlegend und wird auch von den Anhängern der morphologischen Richtung nicht ausser Acht gelassen werden können.

Árpád Szabó.

Renata von Schellha: *Dion. Die platonische Staatsgründung in Sizilien*. (Das Erbe der Alten, II. Reihe, Heft XXV.) Leipzig, 1934. 8°. VIII + 166 l.

Hogy Platon nem csupán s talán elsősorban nem is filozófusnak készült, hanem családja hagyományai szerint aktív politikusnak, ez a megismerés kezd mindinkább érvényre jutni és egyre nagyobb fontosságot nyerni. Különösen amióta a levelek legfontosabbikát, a VII.-et, kezdik általában hitelesnek elfogadni (Howald: *Die Briefe Platons*, 1923. W. Andrae: *Die philosophischen Probleme in den platonischen Briefen*. *Philologus*, 1923.), már köztudomásúvá vált, hogy Platont csak a rendkívül zavaros viszonyok s elsősorban atyai jóbarátjának és örök ideáljának, Sokratesnek, tragikus sorsa tartotta vissza az aktív politikától. S így lett ő visszavonult filozófus. De filozófiájának központi gondolata a „polis” maradt, a tökéletes állam megvalósításának eszméje. Ez már legkorábbi műveiben is jelentős szerepet foglalt el és a grandiózus Politeia-n keresztül, ahol még az ideák is az állam gondolatának szolgálatában állnak, a Törvényekig ez a gondolat hevíti legjobban és itt mutat legnagyobb változatosságot az átfogó megoldásokban éppúgy, mint a művészi kidolgozott részletekben. (V. ö. W. Jaeger: *Platos Stellung im Aufbau der griechischen Bildung. Die Antike*, 1928.) És hogy nemcsak elméletet adott, hanem alkalomadtán igenis beleavatkozott az

aktív politikai életbe részint személyesen, részint tanítványai útján, ezt iparkodik kimutatni Renata von Scheliha az előttünk levő vonzóan megírt kötetben, mely címül Platon legnagyobb politikai tanítványának, a szirakúzi Dionnak nevét viseli. Együttal azután természetesen Dionnak, a lelkes Platon-tanítványnak alakját is helyes megvilágításba akarja helyezni.

A szerző először is rövid áttekintést ad a nyugati görög telepítések, elsősorban Syrakusae történetéről, majd rátér I. Dionysios uralkodásának részletes ismertetésére. Azután világosan rámutat az I. Dionysios halálával beállott nehéz helyzetre. II. Dionysios nem volt méltó utódja apjának, nem tudott megfelelő keménységgel megbirkózni a feladatokkal. Sőt még azt a súlyos hibát is elkövette, hogy a tehetséges és tapasztaltabb hűséges segítőtársát, Diont, elűzte maga mellől. Hiába volt Platon személyes közbenjárása, az ingatag jellemű tyrannus, bár Platont harmadszor is visszahívta, ígéreteit nem tartotta be Dionnal szemben, sőt mondhatni, életére tört. Ekkor jött Dion vakmerő vállalkozása, mely először sikerrel járt ugyan, de Diont megölték, mielőtt terveit megvalósíthatta volna. Az ismerős tények plasztikus és érdekes előadásában a szerző új szempontja, hogy Diont, éppúgy, mint maga Platon vagy rajongó életrajzírója, Plutarchos, teljesen igazolni törekszik nemes jelme és Platon tanaihoz való ragaszkodása miatt. Bizonyítani akarja, hogy Dionnál csak a „sors bona“ hiányzott, hogy Platon nagyszerű, reális államépítő gondolatai valóra váljanak. Ezt igazolná a szerző szerint Timoeleon későbbi sikere, sőt a tarentumi pythagoreusok állama is; Timoeleon ugyanis — Diont követve — szintén Platon szellemében, a pythagoreusok pedig Platon elismerése mellett valószínűtlenek meg filozófus-elméleteiket. Szerzőnk a XIX. századi pozitívista történeti kritikával szemben mindenesetre helyesen hangsúlyozza Dion akciójában — habár kudarccal végződött is — terveinek nagyszerűségét, a platoni szellemi hátteret (amellett kellően kiemeli Platon többszörös erőteljes személyes, majd levélbeli beavatkozását Szicília eleven politikai életébe), ha a tárgy iránti lelkesedése talán túlságosan magasra, a „herosok“ közé, emeli is a kétségtelenül nem minden emberi gyarlóság és politikai ügyetlenség nélkül szereplő Diont.

(Budapest.)

Papp János

Die Verfasserin will — im Gegensatz zur positivistischen kritischen Methode — darauf hinweisen, dass man in dem Versuche Dions (einen platonischen Staat zu gründen) eigentlich nicht den erfolglosen Ausgang, sondern — in erster Linie — die Grösse und Einzigartigkeit seines Versuchs, seiner Pläne zu beachten hat. Das beweist auch Timoleons Erfolg, der im Wesentlichen Dions (d. h. Platons) Gedanken — unter glücklicheren Verhältnissen — verwirklichte. Obgleich die Verfasserin in mehreren Hinsichten vollkommen recht hat, kann man in Dions „Heros-Gestalt“ manche menschliche Schwächen und politische Missgriffe nicht übersehen.

(Budapest.)

Johann Papp.

Marguerite de Navarre: La Coche... Publié par F. Ed. Schneegans. „Singularia“, 2. volume. Strasbourg, Heitz et Cie, 1936. XXVIII + 84 l.¹

A „Singularia“-sorozat második kötetéül a szerkesztőbizottság egyik érdemes tagja, F. Ed. Schneegans Marguerite de Navarre-nak,

¹ E sorozat első kötete: Hankiss János Théophile de Viau — (Pyrame et Thisbé) kiadása.

a francia humanizmus e nagy alakjának talán leglíraibb alkotását, a *La Coche* című költeményt adta ki az 1547-i kiadás nyomán, de a kéziratok variánsok gondos figyelembevételével. A navarrai királyné „naív” idealizmusa nem egyszer állt nehéz helyzet előtt, amikor őszinte haladó felfogása udvari vagy kultúrpolitikai érdekekbe ütközött. Mint az erasmisták s a protestánsok védője, sokszor csak nehezen segítette át hajóját Scylla és Charybdis között; mint keresztény misztériumok írója, gyakran alkalmazkodott kora világias ízléséhez; a „Coche”-ban pedig a tökéletes szerelem és a legélesebb szerelmi bánat körül versengő nőket ítéletért a király kegyencnöjéhez, Etampes hercegnőhöz kell, hogy utassítsa, hogy ezzel a hatalom birtokosa kezébe ajánlja magát és házanépét. A művészi nyomás és kiállítás, amelynek értékét az eredeti kiadás metszetei emelik, Európa egyik legrégebbi nyomdáját, a strassburgi Heitzet dicsérik, amely a XVI. század óta dolgozik s Goethe disszertációját teheti prospektusa élére.

Hankiss János.

L'édition de La Coche de Marguerite de Navarre, — édition critique exemplaire, soignée par F. Ed. Schneegans, le distingué professeur de l'Université de Strasbourg, fait honneur à la collection „Singularia”, publiée par l'antique maison Heitz et Cie, dont elle forme le 2e volume. Cet ouvrage a un caractère essentiellement lyrique, en dépit du genre moralisateur et psychologique auquel il appartient par son cadre, et il éclaire d'une lumière on ne peut plus vive la situation de la reine de Navarre au milieu de ses contemporains.

Jean Hankiss.

Julius, Petersen: *Die Sehnsucht nach dem Dritten Reich in deutscher Sage und Dichtung.* Stuttgart, 1934. J. B. Metzlersche Verlagsbuchhandlung. 68 l.

A berlini egyetem neves irodalomtanára e tanulmányában a nemzeti szocialista Németország egyik szuggesztív erejű gondolatának, a „Harmadik Birodalom” eszméjének fejlődéstörténetét mutatja be. Ez eszmét tudvalegőleg Moeller van der Bruck egyik nagysikerű könyve vitte bele napjaink köztudatába, valójában azonban ősidők óta egyik vigasztaló gondolata a boldogságkereső emberiségnek. Az irracionális mélységekből táplálkozó örök emberi képzet története Petersen kezében egyben a politikai vezető eszmények történetévé is lesz, amely évezredek folyamán szinte játékos gazdagsággal bontakozott ki. Hol vallásos-kulturális színezettel, hol pedig a nemzetek önértetétől fűtve, Petersen szerint napjainkig hét különböző típusával találkozhatunk, amelyeknek minden esetben egy-egy meghatározott történeti ember-típus, egy-egy életforma felel meg. Az univerzális boldogságvágy e történeti típusai a tanulmány szerint a következő táblázatban foglalhatók össze:

1. Mítikus gondolkodás, esztétikus ember: „Aranykor”.
2. Teokratikus gondolkodás, vallásos ember: „Isten országa”.
3. Imperialista gondolkodás, „Machtmensch”: Világmonarchia.
4. Humanitárius gondolkodás, teorétikus ember: „A szellem birodalma”.
5. Föderatív gondolkodás, ökonómikus ember: Népszövetség.
6. Kommunista gondolkodás, szociális ember: „A jövő állama”.
7. Nemzeti szocialista gondolkodás, a „német ember”: „Népi” birodalom.

E vázlat a bonyolult eszme-fejlődési folyamatnak csak legkülsőbb kerekeit szolgáltatja s innen az olvasó érzése, hogy Petersen kissé nyersen állítja fel a fentebbi típusokat. A német monda- és motívumkutatás

idevágó régebbi termékeiben, elsősorban F. R. Kampers munkáiban az anyag gazdagságát csodáltuk, amellyel a kutatók rendszerezőkészsége nem is igen bírt megbirkózni. Petersennél úgy érezzük, az eredmények kissé elvontak és általánosak — mintha műve egy gazdag anyagú másik munka kivonata volna. Kár, hogy a könyv szűk keretei nem adtak módot a szerzőnek a tételeit dokumentáló adatanyag részletesebb közlésére.

Sándor István.

Verfasser bietet hier einen geistesgeschichtlichen Überblick der universalen Heilvorstellungen von dem „Dritten Reich“, scheint aber des Systems wegen den bunten Reichtum der historischen Angaben gewissermassen zu übersehen und die historischen Typen des Gedankens nicht ohne gewisse Willkür zu bestimmen. Stephan Sándor.

Dr. Hellmuth, Langenbucher: *Nationalsozialistische Dichtung.* Junker & Dünnhaupt, Berlin, 1935. 72 l.

Érdekes kísérlet a nemzeti szocializmus irodalmi formateremtő hatásának szemléltetésére, amelyet a párt cenzúrabizottságának hivatalos imprimátura fémjelez: „Gegen die Herausgabe dieser Schrift werden seitens der NSDAP. keine Bedenken erhoben.“ Kiindulópontja az a biztos ítélőkészséggel felállított tétel, hogy a nemzeti szocialista irodalom fogalmát nem is annyira a jelen, mint inkább a jövőendő használhatja majd jogosan: „Nemzeti szocialista irodalomról beszélünk s ezt valóban nem egy már örökre birtokba vett érték túlzott öntudatával, nem öntetszelegve tesszük... Nemzeti szocialista irodalomról beszélünk s hitünket értjük rajta abban, ami jönni fog, mert jönnie kell.“ A bevezető fejezet Wilhelm Raabe, Hermann Löns, Friedrich Griese, Hans Grimm és E. G. Kolbenheyer költészetén át mutatja be az utat, amely a nemzeti szocialista irodalomhoz vezet, szembeállítva munkásságukat a „nyugatos szellem“, „westlerische Geistigkeit“ korukban uralkodó irányával. Ezután szemlélt tart a nemzeti szocializmus szellemében fogant költészet felett. A nemzeti szocializmus epikus kísérletei Langenbucher szerint még „irodalom előtti“ fokon állnak, emlékiratok, vagy regényes élményfeldolgozások a háború és a pártforradalom eseményeiről, amelyeknek irányát a „Marsch nach Berlin“, „Die Strasse zu Hitler“, „Ein Trupp SA“, „Rotmord“, „Der Tag des Ariers“, „Der Emigrant“ s más hasonló címek sejtethetik. „A forradalom élményének epikus feldolgozására tett kísérletek közül azonban még egynek sem sikerült a költészet színvonalára emelkednie.“ A tanulmány a rendelkezésére álló szűk keretek között a nemzeti szocializmus drámatermése helyett is csak a „drámai formákat“ ismertetheti. A nemzeti szocializmus élményének legalkalmasabb drámai kifejezését — Hanns Johst, a nemzeti szocialista drámairodalom leghivatottabb képviselője nyomán — a kultikus drámának expresszionista jellegű újjászületésétől várja. Erre mutatnak Langenbucher szerint a szavalókórus, a kórikus játék és rádióhangjáték modern műfajai is. Az új Németország lírája gazdag, de minőségi tekintetben igen különböző értékű termést hozott, amely egyelőre még kevésbé áttekinthető: szétszórtan él folyóiratok és antológiák s csak ritkábban önálló kötetek lapjain. Illetője a nemzeti szocialista harc s így műfajai az indulók, riadók, szózatok, ébresztők és harci dalok, amelyeknek ritmusa a fülnek szól, hangja pedig keményen férfias. Az érdekes füzet jó útmutató a külföldi kezében és kétségtelen gazdag tárgyismeretről tanuskodik. Az olvasót azonban, aki a tudós tárgyilagosság igényével közeledik hozzá, kissé kényelmetlenül érintik

a szerző meg-megújuló politikai hitvallásai. Ennek ellenére is el kell azonban ismernünk, hogy Langenbucher művészi kritikája kemény és rigorózus s a nemzeti szocialista szellem jelentkezését legkevésbé sem hajlandó önmagában esztétikai értéként elkönyvelni. *Sándor István.*

*

Die interessante Schrift Langenbuchers gibt für den Ausländer gute Auskunft über die Versuche poetischer Gestaltung des deutschen Nationalsozialismus. Zwar findet man vom Standpunkte der objektiven Wissenschaft die immer wieder zurückkehrenden politischen Bekenntnisse des Verfassers als überflüssig, doch muss man feststellen, dass die ästhetische Kritik der Schrift einen streng unparteiischen Charakter trägt und zwischen Politik und Kunst zu unterscheiden weiss.

Stephan Sándor.

E. Lerch: *Französische Sprache und Wesenart.* Frankfurt, Diesterweg, 1933. 304 l.

Lerchnek új munkája, melyben a francia szellem nyelvi megnyilatkozását vizsgálja, jellegzetesen tükrözi a mai német nyelvészet idealisztikus, sőt neoromantikus hajlandóságait¹ és persze elsősorban Vossler eszmekörét. Mindjárt hozzá kell tennünk, hogy Lerch felfogása inkább a nagy müncheni mester régebbi tanításaihoz kapcsolódik, hiszen maga Vossler mindinkább eltávolodni látszik nyelv és kultúrfejlődés szoros párhuzamba állításától. „Es ist nicht die Regel, sondern die *Ausnahme*“ — írta nemrégiben — „dass Sprache und sonstige Kultur parallel nebeneinander herlaufen; es ist Ausnahme, dass z. B. einer Sachentlehnung die entsprechende Wortentlehnung an die Seite tritt.“² Lerch vezérelve, úgy látszik, körülbelül az, amit egy másik német nyelvész (A. Walter) évekkel ezelőtt így fogalmazott meg: „Die Aufgabe des Sprachwissenschaftlers ist es, eines Volkes Kultur und Geistesgeschichte aus der Sprache zu bestimmen.“³ E könyv nagy érdeme az, hogy egész terjedelmében egy olyan problémának megoldását szolgálja, melyet más nyelvészek rendszerint csak egyéb kérdésekkel kapcsolatban szoktak érinteni. Talán épp ezért van az általános nyelvészet ma is oly bizonytalanságban nyelv, kollektív tudat és lelkiség viszonyát illetőleg. Az idevágó anyag jórészt elejtett megjegyzésekből áll, nehezen gyűjthető össze, egymástól igen messzeeső kultúrterületekre ágazik szét s így alig-alig határozható meg teljes vagy legalább is megközelítő bizonyossággal, hangtan, alaktan, mondattan és jelentéstan tényeiből mi tekinthető a néplélek hordozójának?

Úgy rémlik, mégis lehetne e téren bizonyos rendszerezést megvalósítani. A kérdés alapjában véve elsősorban a tömegpszichológia, a wundti „Völkerpsychologie“ területére tartozik. Ennek körébe vág ugyanis (természetesen az egyéni lélektan tényeinek felhasználásával), a nyelvi jelrendszer *tudatosságának* problémája. Saussure s a modern fonológia sem domborította ki egész világosan, hogy a nyelvrendszer legtudatosabb, lelegelezhetőbb, a beszélő egyén saját nyelvéréke

¹ L. Weisgerber: „Neuromantik“ in der Sprachwissenschaft. Germ. Rom. Monatsschr. XVIII. (1930.) 241—259. l.

² V. ö. Archiv f. das Stud. neueren Spr. XXXVI. 328. l.

³ A. Walter: Sprache, Sprachen und Völker. Germ. Rom. Msschr. XIV. (1927.) 106. l.

számára leghozzáférhetőbb része a szókészlet. Már kevésbé tudatos, de még mindig racionálisan alakítható, formálható a syntagmatikus kapcsolatok rendszere. A mondattani és hangtani tények viszonyt jó-részt ösztönösen, intuitíve merülnek fel a beszélő egén tudatában. Ezek a nyelvtudat legmélyebben beágyazott, akarunktól aránylag leg-kevesbé irányított elemei. Ennek a tudatosságbeli rétegződésnek pontos képét mutatják Lerch eredményei is. Legkonkrétabb bizonyosságokat mindig a szókincs elemzéséből merít: a nyelvkészlet legtudatosabb, leg-befolyásolhatóbb rétegéből. Igen helyes megjegyzéseket ad pl. a francia forradalom latinizmusairól (104. l.), melyek nyelvileg megfelelnek a forradalom bizonyos klasszicizáló hajlandóságainak (Robespierre). Követni tudja a mondatstruktúra lélektani hátterét is, bár — bevalljuk — kissé leegyszerűsítettnek találjuk a német mondat analitikus s a francia mondat szintetikus jellegének merev szembeállítását (214. l.). Helyes megjegyzése viszont, hogy e merev mondatséma következtében a lineáris menet⁴ megtörése igen könnyen kölcsönöz affektív jelleget a mondani-valónak. Abban is valószínűleg igaza van Lerchnek, hogy a francia mondatrészek hagyományos rendje egyáltalában nem szükség szerinti következménye a kétesetű főnévragozás felbomlásának. Az olaszban nem volt „*déclinaison bicasuelle*“, mégis szórendje mindmáig sokkal szabadabb, mint a franciáé. Lerch tehát elveti a „*le roi tua le lion*“ és a „*le lion tua le roi*“-féle esetekből önkényesen levont következtetéseket és a szórend megszilárdulásának okául nem az alaktani kényszerűséget tekinti, hanem a szabályosság kedvelését, a XVII. század racionalizmusából folyó „*Regularisierungssucht*“-ot (6. l.). Új gondolat az is (bár erősen vitatható jellegű), hogy ez az új, szabályos mondatséma könnyebben volt érthető, tehát e kor franciái mindinkább tekintettel voltak a hallgató érdekeire s így a szórendi tények bizonyos udvariasságot, előzékenységet is tükröznek (7. l.). Idáig még többé-kevésbé elfogadhatóak Lerch nézetei. Mihelyt azonban alaktani és hangtani tényekre is hivatkozik a francia mentalitással kapcsolatban, egyszerre kisiklik az anyag keze közül. Kétes például, hogy az ófrancia „*apophonie*“-sorok redukálása, illetve kiegyenlítődése az igei cselekvés képzetének megváltozását tükröznék. Lerch úgy gondolja (Vossler nyomán), hogy az ófranciában személy és cselekvés szorosabban összetapadnak, individuálisabb jellegűek, mint az újfranciában, ahol az igealakúsága a különböző személyekben az igefolyamat általánosabban felfogott, egyes esetekből identifikált fogalmának felel meg (202—3. l.). Téves ez a megállapítás, hiszen „*je meurs*“—„*nous mourons*“ a mai nyelvtudatban éppen úgy egységesen felfogott paradigmát alkot, mint „*je lave*“ és „*nous lavons*“. A hangtani jelenségek felemlítése még bizonytalanabb. Salvador de Madariaga és Rimbaud tanúságának sem hisszük el azt, hogy a francia *e* (melyik *e*?) gyakorisága megfelel a „*mesure*“ és „*modération*“ érzésének, éppen képzésének közép nyelvállása következtében (176. l.). Pedig e téren is lehetne talán némi eredményeket elérni; általános nyelvészeti szempontból igen jelentős Vossler egyik mondása, melyet Lerch is idéz: „*Was der Urmensch mit Akzent und Lautwandel, mit dem Brustkasten, mit der Gebärde und dem ganzen Leibe leistet, das macht der Kulturmensch mit dem Bau der Sätze*“ (176. l.).

Gáldi László.

⁴ Lerch helyesen emeli ki, hogy a „*linéaire*“ jelző már Rivarolnál megtalálható (215. l.).

Rien de plus caractéristique pour les tendances idéalistes, voire romantiques d'une branche importante de la linguistique allemande contemporaine que le nouveau livre de M. E. Lerch, si riche en remarques suggestives sur les rapports du lexique et de la syntaxe avec la mentalité française. Quant aux faits de morphologie et de phonétique que l'auteur essaye de mettre en rapport avec certaines idées directrices de l'évolution de l'esprit français, son argumentation est, par la nature des choses, de beaucoup moins convaincante. Pourrait-on jamais prouver objectivement et non seulement par l'évidence d'une intuition nullement contrôlable que la fréquence de l'e moyen en français correspond à un sentiment de „mesure“ et de „modération“? Ladislav Gáldi.

Henri Delacroix: *L'enfant et le langage.* Paris, Alcan, 1934. 118 l.

Az általános nyelvészet egyik legérdekesebb problémája a gyermeknyelv vizsgálata, úgy látszik, nem vonzza a mai kutatókat. Ritka kivételek az olyanok, akik, mint Jespersen vagy Delacroix (l. „Le Langage et la Pensée“, 1924, 261—359. l.), részletesen foglalkoznak ezzel a lélektani szempontból is nagyfontosságú kérdéskomplexummal. Delacroix új műve gondos kritikai összefoglalása és mérlegelése az utóbbi évek idevágó munkáinak. Világosan kitűnik (főleg az itt ismertetett amerikai pszichológusoknak tanulmányaiból), mennyire mély és áthidalhatatlan a szakadék, épp a nyelvi képességek terén, az ember s a magasabbrendű majmok között. Ezt a nézetet Delacroix nemrégén máshelyütt is kifejtette¹ s most véleményét még számos részletbizonyítékkal támasztja alá. Különösen érdekesek azok a megjegyzések, melyek a „babillage“-ra, vagyis a gögicselésre vonatkoznak, mivel épp ez az az időszak a gyermek beszédkészségének kialakulásában, melyre nézve *Sternék* alapvető munkái sem nyújtanak bővebb felvilágosítást. Ezért állapítja meg Delacroix, hogy „la notation exacte des essais de prononciation de l'enfant fait défaut“ (59. l.). Reméljük, hogy ez a megjegyzés ösztönzést nyújt a további kutatás számára. Igen fontos az a megfigyelés is, hogy a gyermek első ejtéskísérletei meglehetősen függetlenek az őt körülvevő nyelvi környezet hanganyagától (60. l.). Érdekes megállapítás, hogy a 4—5 hónapos csecsemő nyelvében még az inspirációval képzett (egyéb-ként igen ritka) hangok is játszhatnak bizonyos szerepet. Delacroix könyve különösen alkalmas arra, hogy megcáfolja azt az orvosi munkákban is olvasható hiedelmet,² mely szerint a gyermek első hangjai a szopás következtében erősen labiális jellegűek. Ez a felfogás egészen téves, nemcsak a mássalhangzókra (*b, m*) vonatkoztatva, hanem a magánhangzókra nézve is, mivel a csecsemő artikulációjának jellemző hangjai sokáig illabiális *e* és *a* s az *ö*-féle hangok jóval később jelentkeznek. Ami az artikulációs bázis öröklött elemeit illeti, Delacroix határozottan szembehelyezkedik Van Ginneken biológiai elméletével.³ Sajnos, egyetlen pontra nézve ez a rendkívül okos és világos könyv sem tudott kielégítő feleletet adni: az első, határozott értelmet hordozó hang-

¹ L. „Au seuil du langage“, *Psychologie du langage.* Paris, Alcan, 1933. 9—17. l.

² L. pl. Wittels: *Die Befreiung des Kindes*, 13. l. Székely B.: *A te gyereked...* 85. l.

³ L. „La biologie de la base d'articulation“. U. o. 270. l.: „C'est dans la période de babillage... que l'enfant réalise dans sa pureté le génotype de ses phonèmes innés.“

képek megjelenése, vagyis az emberi beszéd igazi kezdete továbbra is lélektani rejtély maradt.

Gáldi László.

Excellente synthèse de tous les problèmes relatifs au langage enfantin, l'étude de M. Henri Delacroix a le mérite de faire connaître sous une forme accessible même au grand public, les résultats des dernières recherches concernant ce domaine si négligé de la linguistique et de la psychologie. Sans s'arrêter aux constatations bien connues mais assez sommaires, surtout en ce qui concerne les premières périodes de la „lallation“, de Claire et W. Stern, l'auteur passe en revue une série de récents travaux français et américains, et n'oublie pas de signaler que „la notation exacte des essais de prononciation de l'enfant fait encore défaut“ (p. 59).

Ladislas Gáldi.

Beküldött könyvek:

Alszeghy Zsolt: A tizenhetedik század. A Magyar Irodalom Története. Szerk. Alszeghy Zsolt. III. köt. Budapest, 1935. Szent István-Társulat. 292 l. in-16°.

Bartucz, L.: Ein Abriss der Rassengeschichte in Ungarn. Kny. Zsch. f. Rassenkunde, 1933. I. köt. 3. füz. 225—240.

Gáldi László: Jegyzetek a párizsi magyarság nyelvállapotáról. Debrecen, 1935. 17 l. in-8°.

Hardy Laura: Ügörög elemek az albán nyelvben. Budapest, 1935. Budapesti Tudományegyetemi Romanisztikai Dolgozatok 8. 46 l. in-8°.

Honti János: Mesetudomány és vallástörténet. A Szegedi Alföld-kutató Biz. Ktára. IV. oszt. 27. sz. Szeged, 1935. 19 l. in-8°. (Kny. Népünk és Nyelvünk, 1935.)

Krompecher Bertalan: A Kalevala keletkezése. Kny. Bp. Szemle, 1935. 697. sz. Budapest, 1935. 257—285. in-8°.

Laziczius, J. v.: Probleme der Phonologie. Kny. az Ung. Jahrb. XV. évf. Berlin u. Leipzig, 1935. 193—208. l.

Németh Gyula: Kőrösi-Csoma Sándor célja. Budapest, 1935. Magy. Tud. Akad. 20 l. in-8°.

Schoen Arnold: Hogyan idézzünk. (Adalék a kritika mai tárgyi-lagosságához.) Budapest, 1935. 24 l. in-8°.

Szekfü Gyula: A vallási türelem és a hazai puritánizmus. Kny. Theologia, 1935. II. köt. 4. sz. 12 l. in-8°.

Sziklay László: A szlovák romantika. Budapest, 1935. Apollo-füzetek 4. 23 l. in-8°.

Tanulmányok Budapest multjából. Szerkesztik: Gárdonyi Albert és Némethy Károly. Budapest Székesfőv. kiad. 1934. Budapest Székesfőváros várostörténeti monográfiái. 5. 179 l. in-4°.

Turóczi-Trostler, Joseph: Les Cartésiens hongrois. Kny. Rev. des Études Hongroises XII. 100—125. in-8°.

Varjas R. Béla: Erdély és irodalmunk nemzeti egysége. Budapest, 1934. 104 l. in-16°.

Vértes O. József: Milieu és gyermeki lélek. Egy új milieupszichológia vázlatja. Budapest, 1935. Kókai kiad. 54 l. Kny. Magy. Pszich. Szemle, 1935.

Kiadásért felelős: Huszti József.

23.935. — K. M. Egyetemi Nyomda. Budapest (F.: Thiering Richárd.)

	Lap
Waldapfel József: Ötven év Buda és Pest irodalmi életéből. 1780—1830. (<i>Alszeghy Zsolt</i>)	211
Ortutay Gyula: Tömörkény István. (<i>Sőtér István</i>)	213
Just Béla: A modern francia katolikus irodalom. I. kötet. (<i>e. s.</i>)	215
Nagyivánné Barhó Margit: Francia irodalom a magyarországi német folyóiratokban, 1767—1852. (<i>Réz Henrik</i>)	216
Csapláros István: Théophile Gautier és a magyarok. (<i>Szent-Királyi Margit</i>)	217
Bokuss, Rose: Victor Tissot. (<i>Temesi Alfréd</i>)	218

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Blom, J. W. S.: De typische Getallen bij Homeros en Herodotos. I. (<i>Marót Károly</i>)	219
Jensen, Christian: Ein neuer Brief Epikurs. (<i>Hári Ferenc</i>)	220
Kern, Otto: Die Religion der Griechen. II. (<i>Szabó Árpád</i>)	223
Scheliha, R. von: Dion. Die platonische Staatsgründung in Sizilien. (<i>Papp János</i>)	225
Navarre, Marguerite de: La Coche... (<i>Hankiss János</i>)	226
Petersen, Julius: Die Sehnsucht nach dem Dritten Reich in deutscher Sage und Dichtung. (<i>Sándor István</i>)	227
Langenbacher, Hellmuth: Nationalsozialistische Dichtung. (<i>Sándor István</i>)	228
Lerch, E.: Französische Sprache und Wesenart. (<i>Gáldi László</i>)	229
Delacroix, Henri: L'enfant et le langage. (<i>Gáldi László</i>)	231
Beküldött könyvek	232

ARCHIVUM PHILOLOGICUM
LX

EGYETEMES
PHILOLOGIAI
KÖZLÖNY

SZERKESZTI

HUSZTI JÓZSEF és ECKHARDT SÁNDOR

1936

A BUDAPESTI PHILOLOGIAI TÁRSASÁG KIADÁSA

60. ÉVF.

JÚLIUS–DECEMBER

7–12

Szerkesztőség: Huszti József (görög-latin és keleti filológia) Budapest, IV., Reáltanoda-u. 9.; **Eckhardt Sándor** (modern filológia) Budapest, I., Attila-körút 19.

Előfizetés, a Budapesti Philologiai Társaság tagdíja, felszólamlások, egyes füzetek megrendelése, lakásváltoztatás bejelentése a pénztárhoz, **Lelkes Istvánhoz** (Budapest, VIII., Tavaszmező-u. 17.) intézendők. Előfizetési díj évi 8 pengő. Tagsági díj évi 8 pengő. Befizetni a 312. sz. postatakarékpénztári folyószámlára is lehet.

TARTALOM.

	Lap
Eckhardt Sándor: A hatvanéves Közlöny	233
Le soixantenaire de l'Archivum Philologicum	244
Polednik Gyula: A méhek szaporodásának antik kutatói és a βουγovic	245
Die antike Forschung über die Fortpflanzung der Bienen und die βουγovic	267
vitéz Mészáros Ede: Vergilius eschatológiájához	268
Zur vergilischen Eschatologie	282
Kardos Tibor: Magyartárgyú fejezetek Giovanni da Ravenna emlékiratában	284
Aneddoti di argomento ungherese nel „Rerum memorandarum liber“ di Giovanni Conversino da Ravenna	296
Terbe Lajos: Egy európai szállóige életrajza (Magyarország a kereszténység védőbástyája)	297
La biographie d'une métaphore européenne (La Hongrie, boulevard de la chrétienté)	350

KISEBB KÖZLEMÉNYEK.

Darkó Jenő: Utóhang a Dukas-féle korona eredeti jelentőségének megítéléséhez	351
Epilogue pour le jugement de l'importance de la couronne envoyée par Michel Ducas	353
Nagy Ferenc: Musica. (A görög zeneköltészet megértéséhez)	353
Zum Verständnis der griechischen Musik	358
Horváth Endre: Ismeretlen görög munka a magyar szent koronáról	358
Traité grec inconnu sur la Sainte Couronne hongroise	366
Bory István: Bürger-nyomok Adynál	367
Bürgers Einfluss bei Ady	369
Ortutay Gyula: „Még egyszer a székely népballadákról.“ (Válasz Gálos Rezsőnek)	369
Nochmals von den Volksballaden der Székler	370
Róna Éva: Középkori angol krónikák magyar vonatkozású adatai	371
Hungarian references in medieval English chronicles	378
Péterdi Ottó: A dülönéavadás lélektana	378
Zur Psychologie der Flurnamengebung	384

(A tartalomjegyzék folytatását lásd a boríték III. oldalán.)

Felolvasások az I. titkárnál, Pukánszky Bélánál (I., Hertelendy-u. 13.) jelentendők be.

Kiadóhivatal: Budapest, VIII., Múzeum-körút 6—8 (Kir. M. Egyet. Nyomda).

A HATVANÉVES KÖZLÖNY.¹

Azt hiszem, az Egyetemes Philologiai Közlöny elmúlt hatvan évének szelleméhez maradok hű, mikor visszatekintésemet nem alkalmi elmélkedéssel, hanem tények ismertetésével kezdem.

Az Egyetemes Philologiai Közlöny 1877-ben indult meg, de kevesen tudják, hogy már 1871—72-ben megjelent egy folyóirat, mely röviden Philologiai Közlöny nevet viselt. Mai vallás- és közoktatásügyi miniszterünk apja, Hóman Ottó indította meg ezt az első közlönyt s az ösztönzést göttingeni tartózkodása alatt kapta német környezetétől és nagybátyjától, Hóman Bálinttól, ki az első évfolyam költségét viselte. Ezt a folyóiratot Bartal Antal szerkesztette Tély Iván közreműködésével és bár Eötvös József miniszter is támogatta, érdeklődés hiányában megszűnt. Talán a színvonalát sem sikerült teljesen biztosítani a lelkes kezdeményezőknek. De már ez időtájt veti fel Heinrich Gusztáv egy Egyetemes Philologiai Közlöny megindításának eszméjét.²

A Budapesti Philologiai Társaságot, mint tudjuk, Ponori Thewrewk Emil alapította meg német mintára. „E társaság meg­alapításának eszméje akkor villant föl bennem — mondja Thewrewk —, mikor 1873 december 16-án a Berliner Gesellschaft für das Studium der neueren Sprachen vendége voltam.“ Nagyon megkapták az ott hallott értekezések és diskusziók és haza gondolt, ahol dilettantizmus még akkoriban nagyon dü­högött. Intézetet akart alapítani, „mely érintkező központja legyen a Magyarország területén lakó philologusoknak s a dilettantizmussal szemben a szigorú philologiai módszert törekedjék érvényesíteni“. Herrig testvéresülésre hívó köszöntője még jobban megerősítette elhatározásában (1885, 221.). 25 éves elnöki megnyitójában azonban kiemeli, hogy csak 1874 június 2-án, a középiskolai tanáregylet nyelvészeti szakosztályán szólították fel, hogy alapítson egy filológiai társaságot a klasszikus nyelvek művelésére. Nagy dicsérettel emlékezik meg Thewrewk Garami (Kudlecsik) Rikárdnak a szervezés körül szerzett érdemeiről. A tanárok előtt láthatólag a pedagógiai cél lebegett: ők az oktatásban akartak magasabb szempontokat kapni. De ellenzői is voltak a tervnek. Hunfalvy Pál például azt mondotta Thewrewk-

¹ Felolvasatott a Budapesti Philologiai Társaság 1936 január 22-én tartott ülésén.

² A Philologiai Közlöny (1871—1872). EPhK. 1911, 668.

nek, hagyjuk a filológiát a németeknek, a magyarok csak szorítkozzanak a klasszikusok fordítására, Thewrewk Emil azonban ragaszkodott eszméjéhez, mert „semmi szín alatt sem ismerhetjük el azt — írja később —, hogy ez vagy az a tudomány ennek vagy annak a nemzetnek kiváltsága“. (1900, 237.)

Maga az Egyetemes Philológiai Közlöny 1877-ben jött létre és elhatározó volt sorsára és tartalmára, hogy egyetemi tanárok indították és nem a középiskolai tanárok gremiumából alakult Philológiai Társaság. A budapesti egyetem nyelvész (értsd filológus) tanárai álltak bölcsőjénél. 1876 október 15-én volt az a tanácskozás, mely a Közlöny kérdését eldöntötte. A tervezet, melyet akkor elfogadtak, így szólt:

„A budapesti királyi magyar tudományegyetem tanári karának alulírt tagjai egy hovatovább érezhetőbb szükségén akarván segíteni, egy Egyetemes Philológiai Közlöny kiadására vállalkoznak. E folyóirat általában mindazon nyelvek és irodalmak tanulmányozásának akar rendelkezésére állni, melyeket az egyetemen és a középiskolában tanítanak; de a legnagyobb szükségét tartván szem előtt, főleg a görög, latin, magyar, német és francia nyelvtudománynak akar ismertető és nyomozó segédeszköze lenni.

Tervünk szerint minden füzet két főrészre oszlik: I. rész. Értekezések. II. rész. Ismertetések.

a) Külföldi irodalom. A legújabb munkáknak rövid ismertetése: az iskola szempontjából érdekesebb és tanulságosabb műveknek bővebb tárgyalása.

b) Belföldi irodalom. Figyelembe vétele mindannak, amit a nyelvtudomány terén hazánkban közrebocsátottak.

c) Vegyes apróságok. Hírek nyelvtudományi nyomozásokról, felfedezésekről, stb. Végül:

d) rendes jelentés a Budapesti Phil. Társ. üléseiről.“

A felhívás aláírói Greguss Ágost, Heinrich Gusztáv, Télfy Iván, Gyulai Pál, Mayr Aurél, Bartal Antal, Pasteiner Gyula, Bászel Aurél. A folyóirat, melynek előfizetése 5 frt, tagoknak 4 frt volt, 1879-től kezdve a Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Bizottságának megbízásából jelenik meg. 1880-tól kezdve a Budapesti Phil. Társaság hivatalos orgánuma. (1885. 225.)

Talán érdekes lesz ennek az első számnak tartalmával közelebbről megismerkedni, hiszen a későbbiek is hasonló szellemben készültek. Bevezető program nincs; e helyett az első cikk igen jellemzően φιλόλογος és φιολόγος címmel jelenik meg Télfy Iván tollából, ki szerint „illő, hogy philológiai folyóiratunkban e szó helyes hangzását megállapítsuk“. Program helyett egy akcentusprobléma: maga is fölér egy programmal és mutatja, hogy őseink mennyire szomjazták a pontosságot, módszerességet. Ők voltak a módszer és pontosság romantikusai. A cikk eredménye különben egy korabeli német filológus Götting cáfolatára vezet: az első szó, φιλόλογος a filológiával foglalkozó szakember; a második φιλόλογος barátokról beszélő, barátokat gyűjtő ember.

Ugyane számban Tamaskó István Berzsenyi fohászának latin fordítását adja, viszont Barna Ignác Sulpicia szatiráját magyarítja. Eredeti nagyobb tanulmányt ad Ponori Thewrewk Emil Magyar mondattani értekezések címen és kifejti Hermann Konrad Philosophische Grammatik-ja alapján, hogy a magyar nominativus és az állítmány azonosságának oka abban rejlik, hogy a grammatikai mondat tulajdonképen nem egyéb, mint matematikai egyenlet, például: tréfa a tréfa.

Heinrich Gusztáv A legrégibb Faust-könyvről értekezik, Goldziher Ignác George Smith angol ékírás-paleográfusról ír nekrológot, melyben megállapítja minden általánosítástól való idegenkedése dacára a sémi faj receptív jellegét és végül Pasteiner Gyula Phidias műhelyéről írt tanulmányának első részét közli.

Az ismertetések rovatában Hatala Péter ismerteti Plautus Poenulusának pún szövegét Schröder eredményei alapján, Hofer Károly a francia filológia néhány segédeszközét mutatja be, egy l. y. jelzésű munkatárs magasztalva bírálja Greguss Aranyballadáihoz írt magyarázatait, Simonyi Zsigmond itt mutatja be Cox-mitológiafordítását és egy ismeretlen munkatárs bevallottan a Revue critique alapján, tehát a könyvek ismerete nélkül foglalkozik a Molièreről szóló legújabb irodalomról. Télfy Iván két görög szövegkiadást ismertet és a Program-értekezések rovatában Bartal Antal bírál néhány vidéki értesítőben megjelent tanulmányt. A Vegyes apróságok c. rovat zárja a számot.

Mindez még igen kezdetleges, de azért ebben az első számban már megvan az Egyetemes Philologiai Közlöny első tíz évének általános jellege: eredeti kutatások mellett erősen ismertető jellegű a folyóirat és igen közel áll még ahhoz az elsősorban oktatással foglalkozó tanári karhoz, mely számára íródott.

Ma már talán megmosolyogjuk Hofer Károlyt, aki a tanárok számára ismerteti a legjobb nyelvtanokat, ajánlja Diezet, Borelt és Demogeot-t, sőt vázolja a francia nyelv fejlődését a latinból Diez alapján, de a Philologiai Közlöny olvasóinak nagy részét csak a tanítás és a tanításnál használt segédeszközök érdekelték. A francia oktatást csak négy évvel azelőtt vezették be a reáliskolákban, tehát helyénvaló volt az efféle felvilágosítás, amidőn még tisztára oktatást szolgáló szakfolyóiratok nem voltak.

Egyébként feltűnik Közlönyünknek a német tudományhoz és a német — nem a bécsi német, hanem a birodalmi német — világhoz való szoros súlulása. Ponori Thewrewk Emil Hermann Konrádból indul ki, Hatala Schrödert ismerteti, sőt még Hofer is Borel német grammatikáját azért ajánlja, mert tekintettel van a francia és német nyelv különbségeire és így a magyar tanár hasonlóképen emelheti ki a magyar és francia nyelv közti különbséget. Az egyetlen Goldziher Ignác képviseli az angol stílusú orientalisztikát a magyar filológia első megnyilatkozásában.

Jellemző adatként idézem Bászél Aurél egyik cikkéből a következő passzust: „Ami a $\nu\psi\upsilon$ ἔτι $\zeta\omega\sigma\alpha\iota\nu$ -féle kitéltetl illetl, melyet Schäfer, Seidler, Wex és Wunder gen. absolutusnak tart, én ezeket részemről, Hermant és Schneidewint követve dativus incommodinak tekintem...“ (1877, ? 160.)

Télly Ivánnak a Hírek a görög világból című talán kissé naiv rovatát tekinthetjük a magyar bizantinológia és neo-hellén kutatások első megjelenésének: a modern görög világgal való kapcsolatát a Közlöny azóta sem ejtette el.

Jubiláris beszámolókbán illik egy kis statisztikával is szolgálni; a számok mindig imponálnak! A húszéves jubileum alkalmával Fináczy Ernő, az akkori főtktár statisztikát állított össze a Közlönyben megjelent cikkek számáról és tárgy szerinti eloszlásáról. Én a Közlöny első munkatársainak életkoráról adnék egy kis kimutatást. Az én statisztikám kevésbbé impozáns, mint a fentemlített, de tán sok mindent megmagyaráz a kezdeti hévből és lendületből.

A két szerkesztő, Ponorl Thewrewk Emil 39 éves, Heinrich Gusztáv 32 éves. A munkatársak közül Mayr Aurél 32 éves, Bászél Aurél 32, Beöthy Zsolt 32 (mikor első cikke megjelenik), Goldziher Ignác 27, Pecz Vilmos 26 (mikor első cikkét írja), Hoffmann Frigyes 24, Haraszi Gyula 22, Riedl Frigyes 21, Angyal Dávid 20, Szinnyei József 20, Abel Jenő 19.

Végül két aggastyán: a 61 éves Télly Iván és az 50 éves Hofer Károly, kiknek életkora még jobban érezteti az egész harci gárda fiatalságát.

Csodálkozunk ezek után az első évfolyamok bírálatainak heves hangján? A biztos módszer birtokának tudatában rontanak neki az Egyetemes Philológiai Közlöny vértés lovagjai vidéki tanárok jámbor kompilációinak s a Nyilttér című rovatban, melyért nem vállal felelősséget a szerkesztőség, nem egy lándzsa törött, nem egy sisak bomlott, nem egy lovag terült el a porondon. A megszorult áldozatok többnyire hol fölényesen vágnak vissza, mint az, aki így ír: „Valami Kont Ignác nevű philológocska, kinek az hogy Juvenalról tanulmányomat néhány lap méltánylattel említé, a gyomrát nagyon megfeküdte, valami bírálatfélét írt a Philológiai Közlönybe (1880)“. Majd ellenérveit kifejtve, így zárja: „Íme a nem tisztességes ember egész meztelenségében“. Egy másik viszont Pecz Vilmostal szemben azzal védekezik, hogy művének második kiadását a korábbi bírálat értelmében azért nem javította ki, mert az év végén, mikor könyve megjelent, nagyon el volt foglalva az osztályfőnöki teendőkkel (Kostka Viktor contra Pecz Vilmos).

Bizony filológival foglalkozó tanárközönségünk csak nehezen tanulta meg, hogy a tudományban a Közlönnyel az eredeti kutatások korszaka következett be s hogy abba kell hagyni az általánosan elfogadott kompilációs eljárást. A meglepett írók, mint Ribáry Ferenc, kinek világtörténetét Fröhlich Róbert egy-szerű plágiumnak bélyegzé meg (IV. 177), talán egész jóhisze-

műen írja: „a compilatio vádját kereken visszautasítom és rossz-akarató rágalomnak nyilvánítom“. Hiszen addig jóformán senki más módszerrel nem művelte a tudományt minálunk és ha valaki egy kicsit hívebben vagy szabadabban kivonatol, abban igazán csak árnyalati különbség van!

Különösen Abafi Figyelője kap erős oldalvágásokat üres frázisaiért (I. és IV. köt.); a pozitív módszerekkel dolgozó filológusok számára külön élvezet lehetett Abafi romantikus frazeológiájának és üres esztétizálásának kárpálása. Az üres esztétizálás ellen fakad ki a Közlöny első irodalomelméleti cikke, Eszmék az irodalomtörténetirásról (1880), a 22 éves Haraszti Gyula tollából: „Mi okozza tehát, hogy holmi szalmacséplő, betűfecsérlő „széptani fejtegetés“-irány divatozik; hogy még komolyabb törekvésű íróink is szűk utcák posványában kódorognak, ahelyett, hogy szárnyakkal Isten egébe repülve föl, onnan dicsőbb látványon legeltetnék szemeiket?“ Majd megállapítja, hogy ennek a korai írásdüh az oka. Ez a baj a legeslegújabb generációnál. De az idősebb is megkapja a magáét: „Nincs elég képzettségük, nincsenek műveltségtörténeti ismereteik, majd mit sem tudnak az emberi szellemnek általános eszmeáramlatairól, nem ismerik a külföldet, nem tudják, mi az általános értéke a kezük alá vett anyagnak.“

Divatban voltak eleinte az önismertetések. Nem az öndicséret volt ennek a célja, hanem a szakértő kritikai tábor hiánya indokolta. Hiszen éppen ezt a kritikushadat kellett a Közlöny gárdájának önmagából kitermelnie. Így kapjuk az első folyamban Simonyi Zsigmond Cox-mitológiafordításának önismertetését, a következő évfolyamokban pedig Heinrich Gusztáv ír ilyet Deutsche Verslehre-jéről, Bánk bán a német költészetben és Bács megyeinek gyötrelmei c. tanulmányairól. Heinrich azért ír önmaga róluk, hogy „tanulmánya irányát megjelölje és, ha lehet, másokat is az általa nyitott vagy művelt ösvényre csaljon“. Még 1880-ban is Abel Jenő maga ismerteti humanista tanulmányait, hiszen nehezen lehetett volna méltó kritikust kapni bírálatukra.

Megható az az önbizalom, mely a biztos módszer birtokában eltölti e fiatal tudóslelkeket. Egyikük, Csetneki Elek írja: „Így történt, hogy az összehasonlító nyelvészet, az emberi ész egyik legsodálatosabb vívmánya, mely oly kérdéseket vetett fel és fejtett meg, miket eddig mondák és mesék sűrű fátyola borított, melyen áthatolni képtelenségnek nyilváníták és melyhez fontosságra és nagyszerűsége csak a színeképelemzés hasonlítható a természettudományok terén.“ (1880, 273.) Ugyanő más alkalommal: „Mert bennünket, kik előtt a természettudományok haladása és bámulatos vívmányai egy új világot nyitottak meg: sem századok együgyű meséi, sem tudákos szócsavarások nem elégitenek ki többé.“ A száraznak mondott pozitívista iskola tüzes, szinte romantikus lelkiségét lepezik le az efféle kijelentések. A humanista kor szellemi ittasságához hasonlítható az a

lelkesezés, mellyel e nyelvészek és filológusok az igazság kutatására harcba indultak.

Ez a pozitívista módszerért való lelkesedés még 1900-ban is szinte fiatalos nyilatkozatokban jut kifejezésre. P. Thewrewk Emil igen találon foglalja össze a negyedszázad filológustáborának szellemét (1900. 244): „Előtérben a hazai nyelv és irodalom állott. Kezdetől fogva sürgettük a class. philologia módszerének alkalmazását jeles régibb és újabb íróink kiadásánál szintúgy, mint munkásságuk és életük történeti feldolgozásánál és méltatásánál, hol a felszínes és üres esztétizálás helyébe a történeti szempont érvényesítése volt törekvésünk célja. És kiterjesztettük figyelmünket minden kérdésre, mely tudományos feleletre várt. Az egyes költők nyelve és verselése ép oly méltatásban részesült, mint az a viszony, melyben elődjeikhez és kortársaikhoz állottak. Különös figyelmünk tárgya volt a külföld hatása nemzeti irodalmunkra, népies hagyományaink eredete és története, hazai költészetünk helye a világirodalom egészében. De hazánknak a külföldre való hatása, s hazai tárgyaknak idegen írótól való feldolgozása sem kerülte el figyelmünket. Belevontuk tanulmányaink körébe a hazai mitológiát és régiségeket, rébeszéltük műtársainkat arra, hogy az irodalom és művelődés terén a legkisebb apróság is olykor jelentős lehet s nem egyszer meglepő eszközt szolgáltat az író korának, munkáinak, egyéniségének helyesebb felfogására. Főcélunkat, a szigorú philologiai módszer meghonosítását elértük... Ma már elengedhetetlen kelléke a tudományos munkának a legszélesebbkörű tájékozottság, a legbiztosabb alap, a körültekintő éles kritika és a tudományos módszer lelkiismeretes alkalmazása.“ Majd újra hangsúlyozza, hogy nagy és kis kérdés közötti különbséget a tudomány nem ismer, a közgyűlés utáni lakomán pedig Hegedűs István magasztalással emlegeti a Grimm-féle Andacht zum Kleinen elvét. A pozitívista módszer híres „petit fait significatif“ hitvallásának nem lehet klasszikusabb fogalmazását kapni, mint ezekben a nyilatkozatokban. Pedig ma már tudjuk, hogy bizony vannak kisebb és nagyobb kérdések, fontosak és jelentéktelenek. De a valóságkeresés mámorában, az irodalomtörténetírásnak ezek az első modern tudományos értelemben vett átértékelői, valóban Aladin csodalámpájának birtokában képzeltek magukat!

Különben a Közlöny első évfolyamaitól kezdve már lehet érezni a magyar filológia kettős irányát. Egyrészt a magyar élettel közvetlenül össze nem függő, önmagukért művelt tudományágak szerepelnek megnyilatkozásaikkal, mint az indogermanisztika, másrészt a magyar irodalom, nyelv és szellemi élet szolgálatára beállított, újabban hungarológiának nevezett problematika. Utóbbinak tudatos művelője Heinrich Gusztáv és iskolája.

Heinrich Gusztáv iránya képviseli már az első évtől a legkiforrottabb irányt és módszert: Heinrich már az első évben megkezdte a hazai vonatkozású germanisztika problémáinak fel-

dolgozását. Faust-tanulmányában az Akadémiai Könyvtár egy régi kiadású Faust-Buchját helyezi el a német termékek között és tanulmányt ír Hans Sachs Bánk bánjáról. Ugyancsak az ő szemináriumából került az első évfolyamba Szinnyi József tanárképzési munkálata: Plautus és Lessing, gondos témaparhuzam a Trinummus és a Schatz között.

Pukánszky Béla már megállapította Heinrich kiindulásának forrásait: Zarncke Frigyes pozitív részletmunkára irányuló tevékenysége, majd az összehasonlító irodalomörténet tárgytörténeti és szövegösszefüggési problematikája volt egyik eszménye, de még közelebb állt hozzá Wilhelm Scherer szintén pozitívista, de erősen német színezésű iskolája.³

Ez az irány nyomta rá az Egyetemes Philologiai Közlönyre bélyegét a legutóbbi évekig s a modern filológiai rész szerkesztői mindig híven szolgálták a Heinrichtől megindított programot; minek folytán a tárgytörténet hatalmasan felvirágozott. De ugyancsak Pukánszky állapította meg, hogy a Heinrich Gusztáv útmutatásai nyomán megindult tárgytörténeti kutatás nálunk is tudatossá tette az irodalomtörténetnek önálló tudományvoltát; másrészt a nagy nyugateurópai irodalmakkal való kapcsolatok kimutatása révén irodalmunk kiemelkedett elszigeteltségéből, új, hatalmas háttérrel kapott. Heinrich Gusztávvval együtt ez az Egyetemes Philologiai Közlöny érdeme is és Közlönyünk hasábjain láttak napvilágot mindazon cikkek, melyek a régen elszigeteltségében látott magyar irodalmat a nemzetközi életfolyamat áramlatába helyezték.

Nem az én feladatomban a tárgytörténeti és forráskutatási módszer hiányaira rámutatni, elég ha emlékeztetek arra, hogy csak ma, a szintézisek korában sikerül fáradtságos munkával az irodalomnak ilyen némileg anyagias felfogásából kievickélnünk. De a módszer meghozta legbecesebb gyümölcsét: történeti látásunk megerősödött és a kutatásbeli tisztesség törvénné emelkedett.

A klasszika-filológia művelői hasonló szellemben dolgoznak kezdettől fogva. Ponor Thewrewk Emil Ritschl Frigyesről írt nekrológiájában összefoglalja azt az eszményt, melyet Ritschl nyomán a magyar filológia is követni igyekezett: diplomatikai módszer, az emlékek gyűjtése, rendezése és nyelvészeti feldolgozása. Inskripciók és grammaticák, epigráfia és numizmatika történeti művelése nyelvtudományi alapon. Ritschl ugyanis „a latin epigraphikát és numizmatikát a régiségtárakban való elszigeteltségükből a nyelvtudományi nyomozások napfényébe emelte“, írja fiatal magyar rajongója.

1881-ben új programot ad a Társaság. Ekkor lép a Közlöny érdeklődési körébe hangsúlyozottabban a magyar szellemi élet tanulmányozása, mely ma is az egyes tudományágak öncélú művelése mellett kutatási területünk középpontjában áll. „Kultúránknak tesz szolgálatot — írja új programjában a szer-

³ A százéves magyar irodalomtudomány. Széphalom, 1928.

kesztő —, az egyetemes művelődésben való részességünket segíti elő, midőn ennek örök alapját, a classicai műveltséget búvárolja és ismerteti. E mellett egyenesen nemzeti feladatot teljesít, midőn saját nyelvünket és irodalmunkat vizsgálja és fejtegeti. E két főirány s e kettős szolgálat olvad össze munkásságunkban.“

Ettől a kortól kezdve csakugyan sűrűbben jönnek a magyar irodalom és nyelvészet körébe vágó cikkek. Nagy dolog volt ez akkorában, mikor még külön nyelvészeti folyóiratok nem voltak. De úgy az irodalomban, mint a nyelvészetben meginduló összehasonlító kutatások természetszerűen csoportosultak a Közlöny körül, mely a klasszikus filológiában már régen bevált módszerek elterjesztését írta programjába.

A kilencvenes években érezhető a Közlöny hangjának leiggadása is. Ez a komolyodás tudatosan állott be és Fináczy Ernő főtitkár 1897-ben így jellemzi a végbement változást: „A régiebb évfolyamokat mintha nagyobb változatosság jellemezné, mint a későbbieket; mintha Közlönyünk is megérezte volna a tudományok elaprózását és megosztását, melynek következménye némi szűkebb tudománykörök számára külön Közlönyök alapítása volt... (Folyóiratunk) mind jobban iparkodott a tárgyilagosság és tisztult kritikai módszer magaslatára felemelkedni. Az EPhK. mikor még gyermekéveit élte, ifjonti hévvel, nem ritkán személyes éli kirohanásokkal teljesítette bíráló tisztét: így van ez minden fiatal irodalmi vállalatnál. Később lassanként lecsiszolódtak a bántó szövegek és élek. A szerkesztők deleaturja, az általános irodalmi és tudományos közszellem emelkedésének jótékony hatása, a „suaviter in modo fortiter in re“ elvül kitézése szemlátomást nagyobb tért hódítottak. Sokat tett a választmányának a nyilttéri perlekedések megszüntetésére irányuló határozata. A XV. évfolyamban még 12 nyilttéri mérkőzésnek voltunk tanui. A XVI. évfolyamtól kezdve (1893) már megszűnt ez az áldatlan rovat, hitem szerint nem nagy kárára a tudománynak.“

Érdekes végigtekinteni a Közlöny szerkesztőinek névsorán. Mindegyik szerkesztő a maga egyéniségének bélyegét hagyta rajta folyóiratunkon, de mindegyik megegyezett a kezdettől kitűzött cél, a tudományos módszeresség ápolásának szolgálatában.

1877. Pónori Thewrewk Emil és Heinrich Gusztáv.

1887 ugyanazok és Ábel Jenő, ki, úgy látszik, a klasszikus filológiai részt már ekkor önállóan szerkesztette. Halála után így alakult a szerkesztőség:

1890. Pónori Thewrewk Emil, Heinrich Gusztáv és Némethy Géza.

1892-től: Pónori Thewrewk Emil és Heinrich Gusztáv közreműködésével szerkeszti Némethy Géza és Petz Gedeon. (Tudjuk, hogy ilyen szövegezésben a két első név csak a decorum kedvéért szerepel.)

1902. Heinrich Gusztáv és P. Thewrewk Emil közreműködésével szerkesztette Katona Lajos.

1906. Császár Elemér és Láng Nándor.
 1914. Bleyer Jakab és Láng Nándor.
 1915. Bleyer Jakab és Förster Aurél.
 1923. Förster Aurél és Thienemann Tivadar.
 1924. Förster Aurél és Koszó János.
 1926. Kerényi Károly és Koszó János.
 1935-től a jelenlegi szerkesztőség.

E névsorból kiderül, hogy a vidéki egyetemi centrumok decentralizáló hatása hat esetben okozott szerkesztőválságot a Közlöny életében.

Néhány nevezetes útjelző cikket név szerint is illik említenünk. Már az első évfolyamban jönnek Abel Jenő kézirat tanulmányai, a harmadiktól kezdve a magyar humanizmusra vonatkozó értekezései, Janus Pannonius-tanulmánya. A második évfolyamban kezdi Ponori Thewrewk „Variae lectiones” címen a hosszú életre hivatott emendációs irodalmat és a nemzetközi, jobban mondva német kapcsolatot mintegy szimbolizálva jön már egy idegentől, E. Naumanntól is latin nyelven egy Plautus-magyarázat. 1884-ben írja a 19 éves Némethy Géza első hatás-tanulmányát: Horatius és Alcaeus címmel, következő évben a francia Muretusról értekezik finom stilisztikai érzékkel, ugyanakkor mutatja ki Krausz Jakab plágiumait az előző számokban közölt tanulmányaiból. Heinrich Gusztáv a második évfolyamban értekezik a magyar vonatkozású Klingsor von Ungerland mondájáról és ugyanakkor közli első tárgytörténeti tanulmányát Az Ephesusi matróna a magyar irodalomban címmel. Itt már francia-magyar párhuzamok is kerülnek elő: Verseghy Szentésinéjében Heinrich felismeri Voltaire Zadigjának nyomait. A következő évben Mészáros Ignác Kartigámjának német forrásait mutatja ki s a Párizsban időző Riedl Frigyes egészíti ki egy adattal francia hatáskereső munkáját (III. 232). Ehhez az irányhoz csatlakozik Barbarics L. R. tanulmánya 1881-ben Péczeli József mint meseíró címmel. Ugyanakkor értekezik, lát-hatólag Heinrich Gusztáv kezdeményezését folytatva már Petz Gedeon Bessenyei és Destouches címen, először mutatva rá a bécsi franciás műveltség közvetítő szerepére. Az első tisztára francia vonatkozású tanulmány Binder Jenőé a III. évfolyamban Voltaire Zaïrejáról (Voltaire unalmas és alpátossal telt tragédiái igen divatban vannak, v. sz. a középiskolai oktatásban nekik juttatott szerep következtében). Az indogermanisztika számos tanulmányban jelentkezik az első évtized folyamán: az első Pozder Károly Firduszi-tanulmánya és fordítása a II. kötetben. Ide csatlakozik Prutubány Lukács örmény tanulmányaival 1884-ből. 1883-ban bukkan fel a hányatott életű erdélyi Wlislöcki Henrik cigányfolklore-tanulmányaival, melyeknek, sajnos, az ő halála óta nem volt folytatása. A tót nyelvi és irodalmi tanulmányok is jelentkeznek már az első folvamokban: Wagner Lajos Safarik élete és művei címen ír 1878-ban nem sok kritikai érzékkel és erős tót nacionalista szellemben, 1880-ban Czambel Samu közli Tót hangtanát. A 80-as években igen divatos a mitoló-

gia mint magyarázó módszer (ez is egy akkoriban divatos német ideológia hatása), Wlislöcki Henrik így magyaráz cigány teremtésmondákat, 1884-ben és két évvel később Mailand Oszkár A nap és hold mythosa az oláh költészetben címmel ír tanulmányt. A nagy nyelvészeti mámorban jut még hely a Schuchardt által divatba hozott keveréknyelvtanulmányoknak is: Mayr Aurél 1885-ben ír a pidgin-englishről; sőt előző évben a szerkesztők újra lenyomatnak és magyarra fordítanak egy goma-néger szójegyzéket egy belsőafrikai utazó közlése nyomán.

A középkori magyar filológiát képviseli Marczali Henrik cikke az első folyamban: „Béla király jegyzője filológiai alapon“ címmel. De nála ez a tanulmány még történetírói érdeklődésből fakadt. Az első igazi középkori magyar filológiai tanulmány Volf Györgytől ered 1880-ból: „A Margit-legenda írója és kora“ címmel értekezik a Nyelvemléktár kiadója. Modernebb módszerekkel írja már 1889-ben Horváth Cyrill: Temesvári Pelbárt és beszédei című értekezését (Pótkötet). Katona Lajos Gesta Romanorum-tanulmányai 1899-ben jönnek, Solymossy korszaknyitó tanulmánya a Betlehemes-játékok eredetéről már az 1884-i folyamban.

A hazai germanisztikában nevezetes esemény Schmidt Henrik tanulmányának megjelenése: A verbászi német nyelvjárás 1900-ban, ugyanakkor Horger Antal a bánsági németiség magyar kölcsönszavait vizsgálja. Bleyer Jakab 1897-ben tűnik fel A magyar vonatkozású német történeti népelemek címmel folytatva a húsz évvel azelőtt megkezdett magyar vonatkozású német szellemi termékek tanulmányozását. Néhány érdekes kezdeményezés még: Láng Margit: A magyar nemzeti versidom esztetikai jelentősége 1901, az első női munkatárs műve; Gombocz Zoltán ismertetése Szinnyei József Finn-ugor nyelvhasznításáról 1903-ban, Becker Fülöp Agostnak A francia epika kezdete című értekezése az 1906-i évfolyamban: a nagy német romanista itt közölte először kritikái észrevételeit a francia eposzok romantikus eredetmagyarázatáról s ez a kritika lett kiindulópontja a világhírű Bédier-féle elméletnek. 1914-ben közli Tolnai Vilmos A kuruc balladák hitelességéről szóló tanulmányát, melynek fontossága általánosan ismeretes.

1911 és 1914 között tűnik fel a mostani negyvenes tudós-nemzedék: Huszti József Menander és Epikuros, Pais Dezső Janus Pannonius-, majd Kemény Zsigmond-tanulmányával, Gragger Róbert és Alszeghy Zsolt első dolgozataikkal. Thiemann Tivadar Heinrich régi tradícióját folytatva Német és magyar nyelvújító törekvések címen disszertál, Zolnai Béla pedig a tárgytörténeti kutatások szellemében Szigligeti Szökött katonájának külföldi elemeit állítja össze.

Nevezetes szerepe volt Közlönyünknek a magyar vonatkozású összehasonlító nyelvészet kibontakozásában is. Itt közölte Hunfalvy ugor tanulmányait, itt hasábjainkon jelent meg Szinnyei Józsefnek történelmi nevezetességű bírálata Vámbérynek a Magyarok eredete c. művéről, mellyel az összehasonlító

finn-ugor nyelvészet zászlaját diadalra vitte, legalább is tudományos körökben. Itt polemizált a heves turkológus Tury József Szinnyeivel és Hunfalvyval, itt jelentek meg Simonyi Zsigmond első modern szellemben írt mondattani tanulmányai s így az Egyetemes Philológiai Közlöny joggal tekintheti magát a Magyar Nyelv és a Nyelvtudományi Közlemények ősenek.

A világháború első éveiben mutatkozik visszhangja annak a szellemi változásnak, mely Németországban a filológia területén az idealizmus jegyében megindult.

A történelmi fordulatot elsőnek Bleyer Jakob érzi meg és már 1915-ben figyelmezteti olvasóinkat az új „szellemtudományi nézőpontok“-ra. Akármilyen üdvösnek látszik Németországban ez a szellem Wilhelm Scherer gondolatellenes módszerével szemben, „nálunk — írja a szerkesztő Bleyer — a philológiai szempontok egyelőre még mindig a legerősebben hangsúlyozandók: egyrészt mert úgyis nagy a hajlandóságunk az esseyizmusnak és esztétizmusnak tudományos tekintetben való túlbecsülésére, másrészt, mert philológiai módszerünk még mindig nem egészen kifogástalan“. De azért ígéri, hogy éber figyelemmel fogja kísérni a mozgalmat és valóban még ugyanazon évben Fogarasi Béla cikkét hozza, ki elsőnek írja le a magyar tudományos irodalomban a „szellemtörténet“ szót: „Haym és főképen Dilthey hatása alatt az újabb német irodalomtörténetben egyre többen és egyre szebb eredménnyel alkalmazzák az ideatörténet, a szellemtörténet (Geistesgeschichte) módszereit.“ (1915. 714). Igaz, hogy a maximalista forradalmi ideológiával is legelőször Fogarasiék társasága jött először tisztába, hátat fordítva az idealista irodalomtudomány akadémikus problémáinak.

Azóta a Minerva is létrejött és kissé lelohadt a pozitívista módszerek, de különösen az Andacht zum Kleinen iránti lelkesedés. A Közlöny cikkeiben is talán fejlettebb érzék mutatkozik a szellemisséggel és a szintézissel szemben. De azért a mult tanulságaiból sok mindent magunkénak vallunk ma is és ma is körülbelül elfogadhatjuk Fináczy Ernő 1897. évi visszapillantásából a következő megállapításokat Közlönyünk irányának meghatározása és eredményeinek összefoglalása gyanánt:

„Az EPHK szerkesztői és munkatársai megnyugvással tekinthetnek vissza a folyóirat történetére. Két évtized alatt hosszú sora a szellemi munkásoknak fáradozott színvonalának emelésén és tartalmának gazdagításán. E folyóirat szolgált küzdőterül s később közlönyeül sok kiváló philológusnak, különösen a classicus és a modern philologia területén munkálkodóknak, kik kutatásaik eredményeit más szaklap hiányában csakis itt teheték közzé. Egész kis iskolája nevelődött a szaktudósoknak, kik a Közlönyben aratták első sikereiket s itt edzették meg kutató, bíráló és értekező erejüket. Ez a folyóirat volt az az őrszem, mely a hazai philologia termékeit figyelemmel kísérte, s igaz érdeme szerint értékelte; a kiváló jelenségeket hírré tette, a hézagokat és hiányokat az ügy szeretetéből feltárta. Habár szerényebb körben és csekélyebb eszközökkel, de mindig őszintén és

lelkesen iparkodott e szakfolyóirat az igaz tudományt terjeszteni s a tudományos módszer meghonosításához a maga részéről is hozzájárulni. Valóban ma is úgy áll, hogy mi mindnyájan, kik itt vagyunk, a Közlönyben indultunk útnak és ott igyekeztünk tudományos fejlődésünk megnyilvánulásait közzé tenni: a Közlöny volt számunkra tudományos termelésünk folytonosságának biztosítója és ez a szellemi találkozó közösségi tudatot adott filológus táborunknak.

Másrészt 1900-ban Heinrich Gusztáv joggal állapította meg, hogy folyóiratunk elsősorban a magyar tanárság műve. „Talán nem túlzok, mondja, ha azt állítom, hogy a magyar tanárok egyetlen alkotásukra sem lehetnek annyira büszkék, mint a mi társaságunkra, mely a nagy semmiből egy gazdag, életerős, sokágú tudományt teremtett.” Hogy mennyire igaza volt Heinrichnek, bizonyítja, hogy a Közlöny bizonyos hanyatlása és elszegényedése egybeesik a magyar tanárság elszegényedésével, a háború alatt és után. Nem lehet tagadni, hogy lecsökkentett fizetésű s Heinrich szavával élve, „sokat félreértett és soha érdeme szerint nem méltányolt tanári kar” nem képes saját erejéből a régi folyóirat terjedelmét és szellemi szükségletét ellátni és ezt a Közlöny a közelmultban igen érezhetően megszenvedte, mikor a legnagyobb válságba jutott.

A válságot fokozta, hogy a Közlöny keretében művelt tudományok nagy része újabb fórumokhoz jutott a tudományágak természetes fejlődése és a vidéki egyetemi központok kialakulása folytán. Viszont nagy szerencsénk volt, hogy a Magyar Tudományos Akadémia még akkor is, mikor már a Közlöny megszűnt költségvetésében mint hivatalos kiadványa szerepelni, továbbra is mellette állott, megértve, hogy egy ilyen nagymúltú és annyi becses hagyományt őrző tudományos folyóirat nem eshet szervezési hibák vagy a gazdasági krízis áldozatául.

S most rajtunk a sor, hogy megmutassuk, méltók vagyunk-e illusztris elődeinkhez? A hatvanéves múlt, mely egészen egyedülálló a magyar tudományos folyóiratok történetében, súlyosan kötelez bennünket, kik a Közlöny fenntartására vállalkoztunk. Meggyőződésünk, hogy Közlönyünk hivatása továbbra is a magyar irodalomtudomány összefogása és csak rajtunk múlik, hogy friss erőt és pezsdülő életet öntsünk a régi keretekbe. Hogy így lesz, arra fogadkozunk a hatvanadik év küszöbén.

Eckhardt Sándor.

Le soixantenaire de l'Archivum Philologicum (Egyetemes Philológiai Közlöny). — Il y a 60 ans, les professeurs de l'Université de Budapest, jetèrent les fondements notre revue et da la Société de l'philologie de Budapest. La philologie allemande, ses revues et ses institutions avaient servi de modèles aux premiers directeurs de la revue, Émile Thewrewk et Gustave Heinrich, dans cette période de début. La phalange de jeunes savants groupés autour de la rédaction dirigea des attaques vigoureuses contre l'esprit de compilation qui régnait alors dans la philologie hongroise. Ils prêchèrent le culte des petits fait significatifs et grâce à leur travail consciencieux ils réussirent à rehausser le niveau

de leur science. G. Heinrich instaure en même temps, en appliquant la méthode de Zarncke aux problèmes hongrois, les études de littérature comparée visant surtout les rapports intellectuels germano-hongrois. Plus tard ces recherches s'étendirent aussi aux problèmes du contact intellectuel franco-hongrois. D'abord d'un esprit trop largement universel, la revue s'orienta de plus en plus vers les problèmes essentiellement hongrois. Vers 1915 l'esprit positiviste de la Revue cède un peu à la pression de la „Geistesgeschichte“ venue encore de l'Allemagne, mais elle continue de conserver son rôle de gardienne de l'esprit méthodique et de l'honnêteté scientifique. La crise économique a provoqué aussi une crise de l'Archivum Philologicum, mais une nouvelle concentration de ressources et d'énergies lui permet depuis tantôt deux ans de réaliser un travail qui rappelle les meilleures années de son existence.

Alexandre Eckhardt.

A MÉHEK SZAPORODÁSÁNAK ANTIK KUTATÓI ÉS A ΒΟΥΡΩΝΙΑ.

Dolgozatom két részre oszlik. Az elsőben az antik természettudomány és irodalom adatainak felhasználásával összefoglaltam azokat az eredményeket, melyekre a méhek szaporodásának régi kutatói jutottak és egyben iparkodtam a sűrűn felbukkanó tévedések okait is megvilágítani. Dolgozatom másik része a sokat vitatott βουρωνία meséjének szándékozik új magyarázatot adni.

Hogy dolgozatom tárgyául az antik természettudománynak ezt az egészen kis szakaszát mertem választani, arra bátorítást nyújtott az a tapasztalás, hogy olykor, mint jelen esetben is, tágabb perspektíva nyílik meg a részletkérdések alapos vizsgálatánál, mint az egész rendszer átölelését célzó és így szükségképpen hézagos ismerethalmozásnál. Az antik gondolkodás minden részletkérdés feszegetésénél azonosnak mutatkozik, a maga tradicionális módszereivel operál és mindenütt megnyilatkozik az a hajlandósága, hogy tanácstalanság esetén a természetfölötti erők beavatkozását sejtse. Dolgozatom tehát nemcsak az antik életben oly fontos szerepet betöltő méhek szaporodásáról alkotott nézetek összefoglalását és magyarázatát kívánja nyújtani, hanem egyben a régiek természettudományi szemléletének sajátosságait is éreztetni akarja. A βουρωνία magyarázata pedig a tárgyi vonatkozások mellett a vallási elemeknek a természettudományra gyakorolt hatását is szemlélteti.

I.

A méhek szaporodásának antik kutatói két táborba tömörültek: az egyik oldalon tagadták önálló szaporodási képességüket, a másikon állították. Az előbbieket a fajfenntartás tényét a legtöbb esetben úgy iparkodtak magyarázni, hogy a méhek az új generációt bizonyos virágokról szedik össze és hordják haza.

Aristoteles a maga racionális gondolkodásával ezt a mesés színezetű hiedelmet nem tehetette magáévá; röviden közli ugyan, de mindjárt előáll a cáfolattal is.

Περὶ ζῴων γενέσεως című munkájában elmondja, hogy egyesek hite szerint a méhek bizonyos halfajokhoz hasonlóan, párosodás nélkül szaporodnak. Hogy az új ivadék honnan és miképpen keletkezik, arra a kérdésre részint úgy válaszolnak, hogy máshonnan hordják haza, részint felvetik — bizonyos jelenségekre való hivatkozással — azt a kombinációt, hogy csak egyes csoportokat hoznak máshonnan, a többit pedig maguk nemzik.¹ Aristoteles ezeket a feltevéseket teljesen elvetendőeknek tartja. Úgy érvel, hogy ebben az esetben azokon a helyeken, ahonnan a méhek az új ivadékot hazahordják, akkor is kellene fiatal méheknek keletkezniök, ha azokat a felnőttek nem hordanák otthonukba. A másik variációt, amely szerint csak a fiatal heréket hozzák máshonnan, a többieket pedig maguk hozzák világra, azért tartja elfogadhatatlannak, mert a természet a szaporodásnál az ilyen kivételes elkülönüléseket nem ismeri.² Végül az a harmadik feltevés sem állja meg a helyét, hogy a méheket valamilyen más állat nemzi, mert minden állatfaj csakis önnön faját szaporíthatja.³

Aristoteles tiltakozása azonban nem hatott az utókorra. A hit számtalan helyen felbukkan az ókori íróknál: *Vergilius*-nál,⁴ *Plinius*-nál,⁵ *Columellánál*,⁶ *Petronius*-nál,⁷ sőt még *Prudentius*-nál⁸ is.

A másik tábor hívei, akik bár a τίκτειν τὸν γόνον feltételezésével megközelítették a valóságot, mégis a tévedések egész sorozatát követték el. Ezeknek a tévedéseknek egyik oka az volt, hogy nem voltak tisztában a méhek szexuális tagozottságával és az egyes egyének igazi hivatásával. Ma már tudjuk, hogy a méhállam egyetlen aktív anyaállata a királynő, melynek a peterakáson kívül egyéb szerepe nincsen. A megtermékenyítést a here végzi, míg a dolgozók petefészük elcsenevésszedése következtében teljesen kiszorultak a szaporodás területéről és csak a mézgyűjtés munkáját végzik. Bár az antik kutatók a méhállamot alkotó három egyént, már pusztá külsejük alapján is, megkülönböztették egymástól, azonban a különböző egyének szexuális szerepével és igazi feladatával nem volt módjukban megismerkedni.

A valóságban a herék a méhállamnak éppoly fontos tagjai, mint a többiek: ők végzik a királynő megtermékenyítését, tehát a fajfenntartás pótolhatatlan biztosítói. Ezt a régiek nem tudták s minthogy tapasztalták, hogy a mézgyűjtés munkájában

¹ III 10. ² u. o. ³ u. o.

⁴ „Illum adeo placuisse apibus mirabere morem, quod neque concubitu indulgent nec corpora segnes in Venerem solvunt aut fetus nixibus edunt; verum ipsae e foliis natos, e suavibus herbis ore legunt...” (Georg. IV 197—201.)

⁵ „Plures existimavere ore confingi floribus compositis calami atque olivae...” (N. H. XI 46.)

⁶ „... an heredem generis sui floribus eligant...” (XI 2, 4.)

⁷ Poet. Lat. min. (Bachrens) IV 90, 7—10.

⁸ Cathem. III 75.

nem vesznek részt, haszontalan kenyérpusztítóknak tartották őket. Már *Hesiodos* lesújtóan nyilatkozik róluk,⁹ sőt amikor az asszonyok semmirekellősége ellen kirohan, nem talál jobb hasonlatot, mint a heréket, melyek, mialatt a többiek reggeltől estig fáradnak, otthon tétlenül lebzselnek és lakmároznak.¹⁰ Hasonló képet ad róluk *Aristophanes* is.¹¹ *Xenophon* azonos tartalmú nyilatkozata mellett¹² *Platon* megjegyzései is igen tanulságosak, aki Politeiájában azt írja, hogy az a polgár, aki sem ura, sem szolgája az államnak és csak a készből él, hasonlatos a heréhez, mely éppoly betegsége a rajnak, mint a pazarló polgár az államnak.¹³ Azokat a polgárokat is heréknek nevezi, akik csak a maguk vagyonát kímélik, de annál mohóbban pusztítják a másokét.¹⁴ Az állam urainak tehát ki kell irtaniok a naplopókat éppúgy, mint a méhészeknek a heréket.¹⁵

Igen érdekesen nyilatkozik ezekről a méhekről *Aristoteles* Αί περί τὰ ζῷα ιστορίαι című munkájában. A hihetetlen, fantasztikus elméleteket félretolva, a ratio fényénél igyekszik a homályból kivergődni, de a herékről ő sem tud jót mondani. A here dologkerülő (νωθρός¹⁶), nem vesz részt a mézgyűjtés munkájában, csak a mások gyűjtötte javakon élőködik.¹⁷ Ezt tudják a méhállam dolgozó tagjai is s ezért, ha helyfoglalásukkal veszélyeztetik a munka zavartalanságát, megölik őket.¹⁸ Csak egy helyen közelíti meg *Aristoteles* a valóságot, de nem tudatosan, mert itt is egyesek hitéről beszél, melyet nem hajlandó elfogadni. Ez a hit azt állítja, hogy a herék him állatok.¹⁹ Tehát mégis akadtak elvélve jószemű megfigyelők, de hogy ezek mennyire elszigetelődtek meggyőződésükkel, azt nemcsak *Aristoteles*, hanem a későbbiek írásaiból is láthatjuk. *Aristoteles* egyébként Περὶ ζῴων γενέσεως című munkájában is behatóan foglalkozik ezzel a kérdéssel. Itt már határozottabban cáfolja, hogy a herék valamelyik *sexus* képviselői lennének. Hímek nem lehetnek, mert a természet him állatot fegyverrel szokott ellátni, holott a méheknél a dolgozóknak van fulánkjuk, a heréknek pedig nincsen.²⁰ Nőstények sem lehetnek, mert akkor a dolgozóknak kellene hímeknek lenniök, azonban him állat nem foglalkozik az új ivadék felnevelésével, már pedig a méheknél ezt a munkát a dolgozók végzik.²¹

⁹ Erga 303—306.

¹⁰ Theog. 594—599.

¹¹ Vespae 1114—1116.

¹² Oecon. XVII 14.

¹³ 552 C.

¹⁴ 554 D.

¹⁵ 564 C.

¹⁶ H. a. V 19, 1.

¹⁷ H. a. IX 27, 5.

¹⁸ H. a. IX 27, 11.

¹⁹ „Οἱ δὲ φασιν ὀχεύεσθαι καὶ εἶναι ἀρσενας μὲν τοὺς κηφήνας . . . (H. a. V. 18, 2.)

²⁰ III 10.

²¹ U. o.

Ezzel Aristoteles a heréket teljesen kiiktatta a szaporodás munkájából.

A heréknek ez az ellenszenves, a valósággal merőben ellenkező beállítása hagyományosan folytatódik Aristotelesteől egészen a legkésőbbi időkig. Így *Dioskorides* egyik helyen κηφήνα παλιμυτον-nak²² nevezi azt az embert, aki „die Werke Anderer wieder aufputzt und für die Seinigen ausgiebt“.²³ *Varro* ugyancsak haszontalanoknak nevezi őket és természetesnek találja, hogy a dolgozók részéről üldözésben részesülnek.²⁴ *Vergilius* megbélyegző nyilatkozatai az „ignavum pecus“-ról mindenki előtt ismeretesek.²⁵ *Plinius* már nem foglal el ilyen rideg álláspontot, mert bár elismeri, hogy a herék amolyan elfajzott tagjai a méhállamnak és lomhaságukért a dolgozók erősen fenytik őket,²⁶ mégis előáll egy sejtelemmel, hogy némi szerepük lehet a szaporodás körül, amennyiben az új ivadék kiköltéséhez, illetve felneveléséhez szükséges hőmérsékletet testük melegével fokozzák.²⁷ Ezt a feltevését azzal a tapasztalással támogatja, hogy minél nagyobb a herék száma, annál nagyobb a raj szaporulata.²⁸ De ez az aránylag kedvező beállítás csak kivételes. A herék haszontalansága annyira átmegy a köztudatba, hogy szinte proverbialis formákat ölt és általánossá válik „szépirodalomban“ és szakirodalomban egyaránt. Megtaláljuk *Phaedrus* meséjében²⁹ éppúgy, mint *Columella* komoly könyvében.³⁰ De a legtovább mégis *Aelianus* megy, aki a tétlenség mellett az alattomoság és

²² Anthol. Pal. VII 708, 3.

²³ Pape's Griechisch—Deutsches Handwörterbuch II, 449.

²⁴ „Itaque insectantes a se eiciunt fucos, quod hi neque adiuvant et mel consumunt...“ (R. R. III 16, 8.)

²⁵ Aen. I 434—435. Georg. IV 167—168.

²⁶ „Sunt autem fuci sine aculeo, velut imperfectae apes novissimae, a fessis et iam emeritis inchoatae, serotinus fetus te quasi servitia verarum apium, quamobrem imperant iis primosque expellunt in opera, tardantis sine clementia puniunt.“ (N. H. XI 27.)

²⁷ „Neque in opere tantum, sed in fetu quoque adiuvant eas multum ad calorem conferente turba.“ (N. H. XI 27.)

²⁸ „Certe quo maior eorum fuit multitudo, hoc maior fit examenum proventus.“

²⁹ III 13: A herék igényt támasztanak a dolgozó méhek gyűjtötte mézre. A pert a forumon tárgyalják a darázs bíraskodása mellett. A bíró annak a félnek ítéli a vitatott javakat, amelyik azok gyűjtésére képesnek bizonyul. Az „inertes fuci“ tehetetlensége kiderül s a méhek átveszik jogos tulajdonukat.

³⁰ „Quod est genus amplioris incrementi, simillimum apis et, ut ait Vergilius, ignarum (fucus) pecus et sine industria favis assidens. Nam neque alimenta congerit et ab aliis insecta consumit.“ (IX 15, 1.) — *Columella* szintén feltételez némi hasznosító tevékenységet a herékről, melyet a szaporodás folyamán fejtenek ki: „Verum tamen ad procreationem subolis conferre aliquid hi fuci videntur insidentes seminibus, quibus apes figurantur. Itaque ad fovendam et educandam novam prolem familiaris admittuntur.“ (IX 15, 2.)

a konokság bélyegét is rájuk sűti.³¹ Az ócsárlások halmozásában egymással versengő írók között külön helyet foglal el *Palladius* a maga rideg utilitarizmusával. Neki a herékről csak annyi megjegyzése van, hogy ezek nagyobb méhek. Őt tehát már nem érdeklik a természettudomány problémái. Hasonló praktikus szempontok vezetik a *Geoponika* íróját is, aki részletes megokolás nélkül egyszerűen a herék kiirtását írja elő.³²

Ezekután nem csodálkozhatunk, hogy a régiek a királynő szerepét is teljesen félreismerték. Ugyanis ennek az egyénnek, melynek a valóságban a peterakáson kívül nincs más feladata, kizárólag uralkodói funkciókat tulajdonítottak. Ezt a meggyőződést tükröztetik az elnevezések is: βασιλεύς ἡγεμῶν, rex, dux, imperator. De vizsgáljuk az adatokat közelebbről.

Xenophon leírásából megtudjuk, hogy a királynő állandóan a kasban tartózkodik, alattvalóit szorgalmas munkára ösztökéli, a behordott mézmennyiséget őrzi mindaddig, amíg a felhasználás ideje el nem érkezik.³³ *Aristoteles* kiemeli, hogy a méhek, akárcsak az emberek, társas, államszerű életet élnek egyetlen monarcha kormányzása alatt.³⁴ A királynő egyedül sohasem repül ki, csak a raj kíséretében, mely vakon, hűségesen követi uralkodóját. Halála maga után vonja az egész raj pusztulását.³⁵

Ez a maga miniatűr voltában is tökéletes monarchia *Varrót* is arra indította, hogy a méhek államát az emberek államához hasonlítsa.³⁶ *Vergilius* még tovább megy bámulatában: a méhek uralkodójuk iránt tapasztalható mélységes hódolatát a természetben egyedülállóknak tartja, melyhez még a keleti fejedelmek udvara sem hasonlítható. A raj léte a királynő létéhez van kötve, mely nemcsak uralkodik, hanem kormányoz is: ő az egészséges munkabeosztás legfőbb őre.³⁷ *Seneca* hasonló nyilatkozatai mellett³⁸ *Plinius* értesülései érdemelnek figyelmet, aki leírja, hogy a kivonuló méhek királynőjüket nagy hódolattal veszik körül, védik, takargatják és még látni sem engedik. A munkaidő alatt az uralkodó a felügyelő tisztét tölti be, fokozott teljesítményre buzdítja alattvalóit, de maga nem dolgozik.³⁹ Nemcsak jogokat, hanem kötelességeket is ismer, tehát alkotmányos uralkodó. Ha valamelyik méh elmaradozik vagy eltéved, szagát követve felkeresi és visszavezeti. Ahol megtelepszik, ott van a raj új ott-

³¹ N. A. I 9.

³² „Δυνατόν οὖν πάντας αὐτοὺς διαφθεῖραι καὶ μηδένα αὐτῶν διαφυγεῖν. Εἰσὶ δὲ μεγάλοι καὶ ἄκεντροι καὶ ἀργοί.“ (XV 9, 3.)

³³ *Oecon.* VII 33.

³⁴ H. a. I 1, 11.

³⁵ H. a. IX 27, 6.

³⁶ R. R. III 16, 5.

³⁷ Ge. IV 210—215.

³⁸ De clem. I 19, 2.

³⁹ N. H. XI 53.

hona.⁴⁰ Ha elpusztul, felbomlik a rend, elenyézik az összetartozás tudata, a méhek elszélednek és más rajhoz, más uralkodó jogara alá térnek.⁴¹ Királynő nélkül tehát egyáltalán nem tudnak boldogulni.⁴² *Aelianus* a fentiekén kívül⁴³ még azt is tudja, hogy az alvás idejének elérkezésekor egyik alattvalójával jelt adat a lepihenésre, melynek elhangzása után valamennyien engedelmesen nyugovóra térnek.⁴⁴ A leírások sorát a *Geoponika* zárja le, mely nagyjából a fentieket tartalmazza.⁴⁵

Könnyű ezekután elképzelnünk, hogy ezek a félreismerések milyen téves elgondolásokat eredményeztek azoknál, akik a φέρειν τὸν γόνον kényelmes megoldását félrehárítva, a racionálisabb τίκτειν τὸν γόνον alapján igyekeztek a titok nyitjára jutni. Minthogy a tulajdonképeni hím állatról és nőtényről téves fogalmaik voltak, a legkülönfélébb feltevések végtelennek tetsző sora rögződött meg az irodalomban.

Az alapot itt is *Aristoteles* Περὶ ζῴων γενέσεως 'című műve vetette meg. A III 10. fejezetben beható vizsgálat tárgyává teszi az addig keletkezett elméletelmélet. Az eligazodás és a kritika nem lehetett könnyű munka, mert igen sok volt a változat és az ellenmondás. Nem is mulasztja el, hogy ennek a körülménynek hangsúlyozásával kezdje fejtegetéseit: „Ἡ δὲ τῶν μελιτῶν γένεσις ἔχει πολλήν ἀπορίαν.“ A feltevések egyik csoportját, mely a φέρειν τὸν γόνον elve körül keletkezett — mint már előbb láttuk — megcáfolta és elvetette. Így csak a másik elv híveinek ellenmondásai között kellett rendet teremtenie.

A τίκτειν τὸν γόνον hirdetői nagyrészből azt vallják, hogy a méhek coitussal szaporodnak és pedig vagy úgy, hogy az egyes csoportok (királynők, herék, dolgozók) külön-külön a saját egyéneik párzásával biztosítják az illető csoport fennmaradását (királynő a királynővel, here a herével, dolgozó a dolgozóval), vagy úgy, hogy az egyik csoport egyénei egymással párosodva nemzik az összes többi csoportokat.

Erre előáll *Aristoteles* a cáfolattal. Azt, hogy a méhek coitus útján szaporodnak, az a körülmény zárja ki, hogy herék akkor is születnek, ha egyetlen here sincs jelen, másrészt a királynőről sem lehet feltenni, hogy a maga csoportjabeli egyéneikkel párosodva szaporítja a rajt, mert herék akkor is születnek, ha királynők nincsenek. Különböznél is minden feltevést, mely a méhek coitusának bekapcsolásával akarja a szaporodás tényét magyarázni, a legnyomatékosabban a tapasztalat cáfol: a coitus jelenségét ugyanis a méheknél még sohasem észlelték. Pedig számtalanszor megfigyelhették volna, ha ennek feltételei meglénnének.

⁴⁰ N. H. XI 54.

⁴¹ N. H. XI 56.

⁴² „Esse utique sine rege non possunt.“ (N. H. XI 56.)

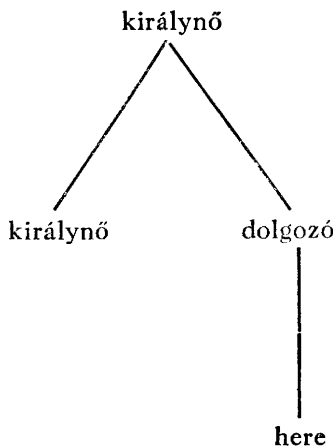
⁴³ N. A. V 11.

⁴⁴ U. o.

⁴⁵ XV 3, 2—3.

Így nem marad más hátra — folytatja fejtegetéseit —, mint annak feltételezése, hogy mint a halak közül némelyek, úgy a méheknél is a dolgozók coitus nélkül nemzik a heréket és ezzel a tevékenységükkel nőstényvoltagekat árulják el. Lehet, hogy a növényekhez hasonlóan magukban egyesítik mindkét sexus nemzőképességét. Ha azonban ezt a herék születésére nézve elfogadjuk, el kell fogadnunk a dolgozókra és a királynőkre is. Ha tehát észlelték volna, hogy a dolgozók királynő jelenléte nélkül is szaporodhatnak, fel lehetne tenni, hogy nemcsak a heréket, hanem önmagukat is nemzik, természetesen coitus nélkül. Ezt azonban a megfigyelők sohasem tapasztalták. Így hát fel kell tennünk, hogy a királynők nemzik a dolgozókat is és önmagukat is. Ezeket a más állatoknál nem észlelhető szaporodási különösségeket könnyen megértjük, ha figyelembe vesszük, hogy a méhek egész természete a többi állatokétól eltérő, szinte egyedülálló vonásokat mutat.

*A végleges eredmény tehát a következő: a királynő nemzi a királynőket és a dolgozókat, a dolgozók külön a heréket.*⁴⁶ Ilyen bonyolult skémát eredményezett tehát a sexusok félreismerése. Ennek a nemzési skémának segítségével sok mindent akar Aristoteles megmagyarázni. A királynő generális szerepéből magyarázható az, hogy érdemeinek megfelelő tiszteletben részesül. A mézgyűjtés munkáját azért végzik a dolgozók, mert szülőikről (királynő) és szülötteikről (herék) egyszerre kell gondoskodniuk, sőt a herék megfenyítésében is szülői tevékenységet kell látnunk.

⁴⁶ „... ὥστε συμβαίνει τοὺς μὲν ἡγεμόνας γεννᾶν μὲν καὶ αὐτοὺς, γεννᾶν δὲ καὶ ἄλλο τι γένος (τοῦτο δ' ἐστὶ τὸ τῶν μελιττῶν), τὰς δὲ μελιττὰς ἄλλο μὲν τι γεννᾶν, τοὺς κηφήνας...“

Aristoteles tehát a méhektől elvitatja a coitust és az önmzés tételét állítja fel. Csodálatos, hogy tanítása nem talált követőkre, mert a későbbi írók, ha el is vetik a párzással való szaporodás elvét, nem említik az aristotelesi szkémát (talán éppen bonyolult volta miatt), hanem, mint Vergilius, vagy a φέρειν τὸν γόνον tételét fogadják el, vagy egyszerűen a probléma körül uralkodó nehézségek hangoztatásával nyitva hagyják a szaporodás kérdését. Különösen tanulságos a római írók magatartása, akik gondolatvilágukhoz híven, a praktikus szempontokat tolják előtérbe és látható idegenkedést tanúsítanak minden meddő, anyagi haszonnal nem kecsegtető elmélkedéstől. Így *Columella* művében már teljes határozottsággal nyilatkozik meg a római utilitarizmus. A különféle elméletek rövid említése után nyomatékosan hangsúlyozza, hogy az ilyen kérdések feszegetése a kényelemben, békességben élő természettudósok, de nem az elfoglalt, munkában fáradó gazdák dolga, mert semmi gyakorlati haszonnal nem jár. Ez a nyilatkozat a maga néhány sorával többet mond a római emberről vaskos köteteknél.⁴⁷

Egyedül az *id. Plinius* árul el komolyabb érdeklődést és behatóbban foglalkozik a kérdéssel, de az itt uralkodó bizonytalanságra ő is siet olvasója figyelmét felhívni, hogy ezzel egyúttal mentse a maga tanácstalanságát is: „Fetus quonam modo progenerarent, magna inter eruditos et subtilis fuit quaestio.”⁴⁸ Az oka ennek szerinte az, hogy a coitust sohasem észlelték: „Apium enim coitus visus est nunquam.”⁴⁹ A φέρειν τὸν γόνον híveinek említése után egy újabb feltevést ismertet, mely szerint egyedül a királynő a hím állat és ő végzi a megtermékenyítés feladatát. Ez magyarázza azt a jelenséget, hogy nélküle a raj nem szaporodik és azt is, hogy a dolgozók őt oly hűségesen követik, mint a hímeket szokták a nőstények. Ennek az egyébként tetszetős elgondolásnak azonban a herék keletkezése mond ellent, mert érthetetlen, hogy ugyanazon állat coitusának ilyen csökevényes ivadékok legyenek az eredményei.⁵⁰ Ennél a cáfolatnál azonban nem megy tovább.

⁴⁷ „Sed ne illud quidem pertinet ad agricolas, quando et in qua regione primum natae sint... non magis, quam utrum examina, tamquam cetera videmus animalia, concubitu subolem procreent, an heredem generis sui floribus eligant, quod affirmat noster Maro... *Haec enim et his similia magis scrutantium rerum naturae latebras, quam rusticorum est inquirere. Studiosum quoque litterarum gratiora sunt ista in otio legentibus, quam negotiosis agricolis: quoniam neque in opere neque in re familiari quidquam iuvant.*“ (IX 2, 4)

⁴⁸ N. H. XI 46.

⁴⁹ U. o.

⁵⁰ „...aliqui coitu unius (sc. confingi existimavere), qui rex in quoque appellatur examine. Hunc esse solum marem, praecipua magnitudine, ne fatiscat. Ideo fetum sine eo non edi, apesque reliquas tamquam marem feminas comitari, non tamquam ducem, quam probabilem alias sententiam fucorum proventus coarguit. Quae enim ratio, ut idem coitus imperfectos generet alios?“ (N. H. XI 46.)

Hasonló tanácstalanságot találunk *Athenaios*nál, aki ugyan-csak hivatkozik arra a tényre, hogy a coitus észlelése még soha-sem történt meg és hogy még azt sem lehet megállapítani, hogy a méhállam tagjai közül melyik a hím és melyik a nőtény.⁵¹ Határozott nyilatkozatot egyedül *Augustinus*tól kapunk, aki egyszerűen tagadja a méhek nemi tagozottságát.⁵²

A fenti nehézségek okául az írók az észleletek hiányát hozzák fel. Erre a tényre támaszkodott elsősorban a coitust tagadók tábora. *Aristoteles* nyilatkozata az első, mely ezekre a hiányokra rámutat: „Κοινόν δὲ καὶ πρὸς τὴν ἕξ ἀλλήλων γένεσιν καὶ πρὸς τὴν ἐκ τῶν κηφήνων, καὶ χωρὶς καὶ μετ' ἀλλήλων, τὸ μηδέποτε ὤφθαι ὀχευόμενον μηθὲν αὐτῶν· εἰ δ' ἦν ἐν αὐτοῖς τὸ μὲν θῆλυ, τὸ δ' ἄρρεν, πολλὰκις ἂν τοῦτο συνέβαιεν.”⁵³

A későbbiek közül *Plinius* („*Apium enim coitus visus est numquam.*“)⁵⁴ és *Athenaios* hivatkozása („*Οὐκ ὤφθαι δὲ φησιν οὔτε μέλισσαν οὔτε κηφήνα ὀχεύοντα.*“)⁵⁵ érdemi meg az említést. A régiek tehát egyszerűen úgy okoskodtak, hogy olyan jelenséget, amit még sohasem látott senki, bizonyítani nem lehet.

Pedig hogy nagyon sokszor voltak a régiek a méhek párzásának tanui, csakhogy ezt a folyamatot félremagyarázták, az tüstént kiderül az alábbiakból. Ha ugyanis alaposan vizsgáljuk azokat a helyeket, melyek a királynő udvartartásáról közölnek részleteket, fel-felbukkan egy különös leírás: eszerint ha a királynő repülés közben elfárad, testőrci szolgálatkészen hozzásietnek és vállaikra véve őt hordozzák. *Ez a megfigyelés hű képe a párzás folyamatának, amikor a királynő a vele együtt kirepülő herékkel a coitust végzi.* Világos, hogy a meglehetősen magasságban végbemenő folyamatot minden részletében lehetetlenség volt megfigyelni s így történt, hogy az írók, akik amúgy is csodálatos dolgokat tudtak arról a hódolatról, mellyel a méhek uralkodójukat körülveszik, ezt a jelenséget is a hódolat és az alattvalói buzgólkodás egyik megnyilvánulásának tartották.

Itt is *Aristoteles*szel kell az adatok sorát megnyitnunk: „*Λέγεται δὲ καὶ φέρεσθαι αὐτὸν ὑπὸ τοῦ ἔσμοῦ, ὅταν πέτεσθαι μὴ δύνηται.*“⁵⁶ *Varro* közlése is bizonyítja, hogy a jelenségnek ez a magyarázata már általánosan elterjedt volt: „*Regem suum sequuntur, quocumque it et fessum sublevant et, si nequit volare, succollant, quod eum servare volunt.*“⁵⁷ *Vergilius* remek leírásában is jelentkezik ez a motívum:

⁵¹ VIII 352f.—353a.

⁵² „... alia (sunt) vero, in quibus nihil sit maris et feminae, sicut apes.“ (De civit. Dei XV 27, 4.)

⁵³ De anim. gener. III 10.

⁵⁴ N. H. XI 46.

⁵⁵ Dipnosoph. VIII 352f.—353a.

⁵⁶ H. a. IX 27, 6.

⁵⁷ R. R. III 16, 7.

„...illum admirantur et omnes
circumstant fremitu denso stipantque frequentes
et saepe attollunt umeris...”⁵⁸

Plinius elmondja, hogy a kivonuló királynőt alattvalói védik, sőt még látni sem engedik; ez a leírás is a királynő körül nyüzsgő, párszásra kész herék megfigyelésére utal: „Cum procedit, una est totum examen circaque eum globatur, cingit, protegit, cerni non patitur.”⁵⁹ A kimerült uralkodót vállaikra emelik és hordozzák: „Cum processere, se quaeque proximam illi cupit esse et in officio conspici gaudet. Fessum umeris sublevant, validius fatigatum ex toto portant.”⁶⁰ Aelianus nem a fáradt, hanem az előregedett királynő körül tapasztalta ezeket a jelenségeket: „... ἐὰν δὲ πρεσβύτερος, φοράδην ἔρχεται, κομιζουσῶν αὐτὸν μελιττῶν ἀλλῶν.”⁶¹ A *Geoponikával* lezárhatjuk az idevágó adatok sorát: „... διόπερ αἰεὶ τιμᾷ τὸν βασιλέα, καὶ συνέπεται μετὰ προθυμίας. ὅπουπερ ἂν ταγῆ, κάμνοντά τε αὐτὸν συνυπολαμβάνει, καὶ μὴ δυνάμενον πετέσθαι φέρει καὶ διασώζει.”⁶²*

Mi már mindent tudunk a méhekről, de ezt nem annyira az alaposabb, türelmesebb megfigyeléseknek, hanem inkább a tudományos kutatás modern eszközeinek köszönhetjük. Nekünk már vannak biológiai laboratóriumaink, melyekben a modern kémia és technika eszközeivel tökéletes preparátumokat készíthetünk, ott áll asztalunkon a modern tudományos búvárkodás felbecsülhetetlen fontosságú eszköze, a mikroszkóp, melynek feltalálása szinte minden homályt elosztatott olyan természettudományi problémákról, melyeket a régi kutatók, akik egyedül és pusztán az emberi szem szűkhatárú, de még ezeken a határokon belül is sokszor bizonytalan teljesítőképességére voltak utalva, megfejteni nem tudtak. Pedig akadtak akkor is, akik a méhekről megállapított tanokat a bennük összeütköző ellenmondások miatt nem voltak hajlandók egyszerűen tudomásul venni és akiknek érdeklődését erősen izgatta a csodálatos kis állatok élete és annak megnyilvánulásai. Erről *Pliniustól* értesülünk, mikor megemlíti római kutatókat, akik átlátszó anyagokból készült kasok segítségével próbálták a titkot kilesni: „Spectatum hoc Romae consularis cuiusdam suburbano alvis cornu lanternae

⁵⁸ G. 215—217.

⁵⁹ N. H. XI 53.

⁶⁰ N. H. XI 54.

⁶¹ N. A. V 11.

⁶² XV 3, 8.

* Ezek a nyilatkozatok megvilágítják az okot, mely a méhek coitus nélkül való szaporodásának hitét előidézte. Csak egy marad érthetetlen: egyes írók megjegyzik, hogy a méhekkal rokon rovaroknál észlelték a coitus jelenségét, csak éppen a méheknél nem. Aristoteles azt írja, hogy a méhekkal rokon rovarok nagyjából hasonlóan szaporodnak, csak hiányzik náluk a méhekre jellemző isteni tulajdonság: a coitustól való tartózkodás. Hasonlóan ír Plinius is. (N. H. XI 70.)

*tralucido factis.*⁶³ Egy más helyen ezt írja: „Alvos optuma e cortice, secunda ferula, tertia vimine; *multi et e speculari lapide fecere, ut operantis intus spectarent.*“⁶⁴

*

Végül a méhekkel kapcsolatos hiedelmek legrejtelmesebbikével kell foglalkoznunk, mely a legrégebb időktől egészen a középkorig uralkodott. Ezt már többen igyekeztek megmagyarázni, de ezeknek a magyarázatoknak — szerintem — egyike sem mondható megnyugtatónak és véglegesen elfogadhatónak. A rejtély végleges megfejtése, legalább is azon az úton, melyet ajánlani fogok, igen széleskörű, aprólékos tanulmányokat igényel, úgyhogy emiatt én sem tudtam egy többé-kevésbé indokoltnak látszó, de mindenestre plauzibilis feltevésnél többet produkálni. Arról az igen elterjedt hiedelemről van szó, hogy a rothadó marhadögből méhek kelnek életre. Először az adatokat fogom időrendben tárgyalni, majd rátérek az eddigi kutatások eredményeire s végül megpróbálkozom feltevésemmel ismertetésével és indokolásával.

A legrégebb adatot az *Ószövetség* szolgáltatja. Sámson Timnába menet felkeresi azt a helyet, ahol röviddel azelőtt (μεθ' ἡμέρας) egy oroszánt megölt. Az oroszlán szájában méhrajt és mézet talál: „Καὶ ὑπέστρεψε μεθ' ἡμέρας λαβεῖν αὐτήν, καὶ ἐξέκλινεν ἰδεῖν τὸ πτώμα τοῦ λέοντος, καὶ ἰδοὺ συναγωγῆ μελισσῶν ἐν τῷ στόματι τοῦ λέοντος καὶ μέλι.“⁶⁵

A görög íróknál végtelennek tetsző sorban vonulnak fel az idevonatkozó adatok. Jelentkezik a hiedelem költőknél, filozófusoknál, történetíróknál, mezőgazdasági szakembereknél egyaránt, sőt ez utóbbiak úgy ismertetik a dolgot, mint az elpusztult méhek pótlásának egyik legfontosabb és legcélravezetőbb módját. Érdekes, hogy Aristoteles egyik természettudományi munkájában sem említi a hiedelmet, még kuriózumként sem. Talán nem tartotta elég komolynak ahhoz, hogy helyet adjon neki. Az első nyomot a görögöknél *Nikandros*nál találtam, aki a *Θηριακά*-ban írja, hogy a lődögből darazsak, a marhadögből méhek kelnek életre:

„ἴπποι γὰρ σφηκῶν γένεσις, ταύρων δὲ μελισσαι
σκήνεσι πυθομένοισι λυκοσπάδες ἐξεγενοντο.“⁶⁶

A legközelebbi adat *Varrón*nál van, aki azt is jelzi, hogy a görögök a méheket marhák szülőtteinek mondják: „Denique ex hoc (sc. bove) putrefacto nasci dulcissimas apes, mellis matres, a quo eas Graeci βουγόνιας appellunt . . .“⁶⁷ Ezt műve több helyén is meg-

⁶³ N. H. XI 49.

⁶⁴ N. H. XXI 80.

⁶⁵ *Birá*k könyve XIV 8. — Más lectio szerint „ἐν τῷ σώματι“ tehát „a testében“. A héber szöveg ezt az utóbbit támogatja (gevijjā = test).

⁶⁶ 741—742.

⁶⁷ R. R. II 5, 5.

ismétli és állításait görög idézetekkel támogatja.⁶⁸ *Meleagros* is marhákból származottaknak nevezi a méheket (βοηγενέεσαι μελισσαις).⁶⁹

*Vergilius*nál hosszabban kell elidőznünk. Nála ugyanis a βουρογία már teljes kiforrottságában jelentkezik. Azoknak ajánlja az eljárást, akik méheiket valamilyen váratlan csapás következtében elvesztették és nincs módjukban új rajokat beszerezni. Itt már a hiedelmet gyakorlati célok szolgálatában látjuk:

„Sed si quem proles subito defecerit omnis
nec, genus unde novae stirpis revocetur, habebit,
tempus et Arcadii memoranda inventa magistri
pandere, quoque modo caesis iam saepe iuvenis
insincerus apes tulerit cruor, Altius omnem
expediam prima repetens ab origine famam.“⁷⁰

Tehát hangsúlyozza, hogy az eljárást már gyakran (saepe) kipróbálták, de egyben azt is jelzi, hogy számára az egész dolog „fama“, melyet személyes tapasztalatokkal nem tud megerősíteni. Kiindulópontul Egyiptomot jelöli meg, melynek lakói feltétlenül bíznak az eljárás sikerében.⁷¹ Ezután rátér a részletes ismertetésre, mely vázlatosan a következő. A méheit vesztett gazda építsen egy kis épületet az aprólékosan előírt követelményeknek megfelelően. Ezután válasszon ki egy kétéves marhát, fojtsa meg, tetemét verje porhanyóra, de úgy, hogy az állat bőre meg ne sérüljön.⁷² Az így preparált dögöt zárja el a fenti épületben. A rothadásnak indult dögből előbb lábatlan férges, majd kifejlett, szárnyas méhek fognak születni.⁷³

Ovidius is közli ezt a csodálatos születést, csak annyiban tér el *Vergilius*tól, hogy nála *Proteus* azt tanácsolja a méheit sirató *Aristaeus*nak, hogy a leölt marhát földdel borítsa be.⁷⁴ Csodálatosképen ő is hivatkozik a tapasztalatra, mely igazolja az eljárás komolyságát (cognita res usu).⁷⁵ Sőt még analóg eseteket is felsorol, melyek a természet hasonló titokzatos átformáló erejét bizonyítják.⁷⁶

⁶⁸ „Anne dulcior est fructus apud te ex bubulo pecore, unde apes nascuntur...“ (III 2, 11.) — „Primum apes nascuntur partim ex apibus, partim ex bubulo corpore putrefacto. Itaque Archelaus in epigrammate ait eas esse βοδς φθιμένης πεποτημένα τέκνα. Idem: „Ἰππων μὲν σφήκες γενεά. μόσχων δὲ μέλισσαι.“ (III. 16, 4.)

⁶⁹ Anthol. Pal. IX 363, 13.

⁷⁰ G. IV 281—286.

⁷¹ G. IV 287—294.

⁷² G. IV 295—302.

⁷³ G. IV 308—314.

⁷⁴ Fast. I 377—380.

⁷⁵ Met. XV 365.

⁷⁶ Met. XV 368—374.

Természetes, hogy egy ennyire elterjedt hiedelem *Plinius* füléhez is eljutott, sőt az ő ismeretei még gazdagabbnak tűnnek fel, mert több ilyen rendkívüli módot sorol fel.⁷⁷

Az első, aki elő mer állni a kritika szavával, sőt a műveletet, mint teljesen feleslegeset el is veti, *Columella*. Elismeri, hogy Demokritos, Mago és Vergilius is ajánlják a méhpótlásnak ezt az eszközt, de ő ezt Celsusszal egyetértve szükségtelennek tartja, hiszen a méhek nincsenek sohasem kitéve a teljes pusztulás veszélyének.⁷⁸ Ezzel tulajdonképpen azt akarja mondani, hogy sokkal olcsóbb és kevesebb fáradságot igénylő eljárás, ha elpusztult méheink helyébe újakat szerzünk be akár felkutatással, akár vásárlással. Ismét a római utilitarizmus az a zátony, amelyen ez az évszázadokon át zavartalanul haladó elmélet megfeneklik. Lehet azonban az is, hogy *Columella* nemcsak praktikus hajlmainak engedve emelte fel a tiltakozás hangját, hanem azért is, mert egyszerűen nem hitt a mesének, de a nagytekintélyű Vergilius és társai meggyőződésével nem akarta vagy nem merte felvenni a küzdelmet.

Ez a bátortalan szembehelyezkedés azonban korántsem zavarta meg ennek a hiedelemnek további hódítását. *Plutarchos* Kleomenesében azt olvassuk, hogy az alexandriaiak Kleomenes keresztrefeszített hullájának feje köré egy kígyót láttak feltekerőzve. A babonás lakosságnak a tanultabbak úgy magyarázták a jelenséget, hogy valamint a rothadó marhadögből méhek, a lovakból darazsak, a szamarakból a κένθαρος nevű bogár születik, úgy valószerű, hogy az emberi tetem kígyókat képes világra hozni.⁷⁹ *Sextus Empiricus* az állatok szaporodásának tárgyalása közben közli azokat az állatokat, melyek a természet törvényeitől függetlenül coitus nélkül szaporodnak: említi a szúnyogot, mely poshadt vízből, a békát, mely iszapból, a skarabeust, mely szamárdögből, a méheket, melyek marhadögből s végül a darazsakat, melyek lódögből születnek.⁸⁰ *Aelianus* a szarvasmarha sokoldalú felhasználhatóságának tárgyalása közben jelzi, hogy még az elhullott marha is hasznót hozhat gazdájának, mert belőle méheket állíthat elő.⁸¹ Ugyanezt mondja *Libanios* is.⁸² *Servius*

⁷⁷ N. H. XI 69, 70.

⁷⁸ „Ceterum hoc eodem tempore progenerari posse apes iuvenco perempto, Democritus et Mago nec minus Vergilius prodiderunt. Mago quidem ventribus etiam bubulis idem fieri affirmat. Quam rationem diligentius prosequi supervacuum puto consentiens Celso, qui prudenter ait non tanto interitu pecus istud amitti, ut sic requirendum sit.” (IX 14, 6.)

⁷⁹ Plut. Cleom. 60 (39).

⁸⁰ Pyrrh. inst. I 41.

⁸¹ „Καὶ ἀποθανῶν δὲ βοῦς γενναῖόν τι χρῆμα καὶ ἀειπαῖνον μελίτται γούν ἐκ τῶν ἐκείνου λειψάνων ἐκφύονται, ζῶον φιλεργότατον...” (N. A. II 57.)

⁸² Βοῦς καὶ ζῶν ἀνθρώποις συνεργός καὶ ἀπελθῶν ὠνησεν. “Ὅστις γάρ οὐκ ἔχων μελίττας σμήνους ἐπιθυμεῖ μελιττῶν, βοῦν κτείνει ῥοπάλοις, εὐθὺς δὲ τὸ σῶμα τίκτει μελίττας. Καὶ ἔστιν ἡ τελευταῖα τοῦ βοῦς μελίττης γένεσις.” (Laud. bov. p. 962, 5.)

rövid megjegyzése után⁸³ a *Geoponika* közli a legrészletesebben az eljárást. A leírás aprólékos részletei a valóságos élmény elevenségével hatnak: az ember úgy érzi, hogy ilyen tüzetes leírás csak úgy keletkezhetett, ha az író azt, amit leírt, valóban látta is vagy legalább is olyantól hallotta, akinek személyes tapasztalatai voltak.⁸⁴

A régiek a jelenséget — amelyről talán mondanunk sem kell, hogy pusztá feltételezése is merő képtelenség — úgy magyarázták, hogy a természet minden akadályon áthatoló, rejtelmes átalakító képességére hivatkoztak. Ebben a magyarázatban való megnyugvást nagyban elősegítette az a körülmény is, hogy nemcsak a méhek, hanem más állatok szaporodási tünetei is az egész ókoron végig a sohasem észlelt, vagy legalább is félreismert jelenségek közé tartoztak. Ugyanilyen coitus-nélküli szaporodási hipotézisek keletkeztek a halak, a békák és bizonyos rovarok⁸⁵ körül is, melyeknek párzási módjai némileg eltérnek a közönségestől vagy egyszerű eszközökkel megfigyelhetetlenek voltak.

A modern kutatók mindaddig két magyarázatot tudtak produkálni. A legelterjedtebb s így nyilván a legelfogadottabb magyarázat az, hogy a régiek a méheket összetévesztették egy más rovarfajjal: ez az *Eristalis tenax* L., egy a méhekhez igen hasonló légyfaj, mely petéit rothadó állati tetemekre is szokta rakni. Ezzel a magyarázattal áll elő O. Keller⁸⁶ és a legtöbb szövegmagyarázó is. A másik magyarázat felteszi, hogy sűrűn megeshetett az antik világban, hogy a nagy tömegekben élő vad méhrajok egyéb férőhely hiányában elhullott állatok csontvázában ütöttek tanyát⁸⁷ és ezeknek a tüneteknek észlelése indította útjára a *Βουρυνία* meséjét. V. Zapletal az ismert Sámson-epizód magyarázatánál mind a két feltevést megemlíti, de úgy, hogy Sámson esetére csak az utóbbi magyarázatot tartja elfogadhatónak, míg az elsőt csak a görög-római hiedelemre illőnek ítéli.⁸⁸ Megállapítja, hogy Sámson észlelete nem közönséges, hanem mint minden az ő életében, rendkívüli, csodálatos jelenségnek van feltüntetve. De ettől eltekintve — írja — sem kell az eseten csodálkoznunk. Ugyanis a Palesztinában nagy számmal tenyésző vad méhrajok megfelelő hajlék hiányában olykor egészen szokatlan helyeken telepedtek meg; feltehetjük tehát, hogy Sámson esetében egy oroszlándögöt vagy koponyát szemeltek ki a megtelepedésre. Bár ennek a feltevésnek ellentmond az a tapasztalás, hogy a méhek messzire elkerülik a kellemetlen illatokat, azonban az

⁸³ „Proprie tamen apes vocantur ortae de bubus, fuci de equis, crabrones de mulis, vespae de asinis.“ (I 435.)

⁸⁴ XV 2, 22—34.

⁸⁵ Darázs, skarabeus, bolha, poloska, tetű, skorpió.

⁸⁶ O. Keller: Die antike Tierwelt II 425.

⁸⁷ Ladewig—Schaper: Vergils Gedichte G. IV 281—: „Die Fabel rührt wohl daher, dass man gelegentlich in Gerippen Bienenschwärme fand.“

⁸⁸ V. Zapletal: Das Buch der Richter p. 218.

oroszlándög a magas hőmérsékletű palesztinai éghajlat alatt hamarosan mumifikálódhatott, vagyis teljesen kiszikkadhatott és szagától mentesülhetett. Allításainak igazolására Zapletal hasonló esetekre hivatkozik, többek között Herodotos egyik helyére is.⁸⁹ Végül megjegyzi, hogy a görögök, rómaiak meggyőződésében élő ΒΟΥΡΩΙΑ ezzel a mondával nem vethető össze, mert Sámson kifejezetten mézet termelő méheket talált, míg a görög-római néphit alapja az Eristalis tenax-szal való összetévesztés volt.

Tekintsünk el a két monda elkülönítését támogató indokolás gyengeségétől és szorítkozzunk a két magyarázat vizsgálatára, melynél többet, mint már említettem, a kutatás azóta sem produkált.

Bár fel lehet tenni, hogy hajlékot kereső vad méhrajok olykor állati csontvázakban telepedtek meg, de ez oly különleges és ritka jelenség lehetett, hogy ennek alapján a monda oly széles körökben és oly meglepő szívóssággal el nem terjedhetett. Még a szabadon heverő állati tetem sem lehetett mindennapi látvány (még az ókori közegészségügyi állapotok mellett sem), semhogy az ott fészkelő méhekkal oly sűrűn találkozhattak volna. A Sámson-mondánál pedig egyenesen képtelenség ilyen magyarázattal előállni, hiszen a szöveg határozottan jelzi az idő rövidegét, mely még a legpokolibb hőség mellett sem lehetett elég ahhoz, hogy a dög μεθ' ἡμέρας kiszikkadjon és megtelepedésre alkalmassá váljék.

A másik magyarázattal szemben ugyancsak kételkedéssel kell viseltetnünk. Az Eristalis tenax vegetációs határai korántsem oly tágak, mint amilyeneket egy ennyire elterjedt hiedelem magyarázata megkövetel. Továbbá ha el is tekintünk attól, hogy egy jószemű megfigyelő tüstént felismeri a két rovar közötti különbséget, figyelembe kell vennünk, hogy az Eristalis tenax legszokottabb és legközönségesebb peterakó helyei a latrinák, trágyadombok és hasonló helyek. Ha tehát a régiek ezt a légyfajt összetévesztették volna a méhekkal, minden bizonnyal ezeket a helyeket is mint méhelőállító telepeket említették volna.

Egyszóval mindkét magyarázat gyenge és érzik rajtuk az erőszakolt szándék, mely teljes tanácstalanság esetén is mindenáron mindent meg akar magyarázni.

Szerintem a probléma megfejtését céljául tűző filológusnak egészen más irányban kell elindulnia. Ez az irány az antik vallástörténet felé vezet.

Az antik népek vallásaiban, szinte kivétel nélkül, egy közös, ősi hitnek nyomai fedezhetők fel, melynek központi istensége a maga ősi, eredeti alakjában már az antik világban a történeti távlat kódébe vészett. Ez a hit a faji és nemzeti elkülönülés fokozatos kialakulása folyamán a népek, nemzetek többé-kevésbé

⁸⁹ V 114.

merev határain belül önálló változatokat eredményezett és egy-egy újabb, de a lényegét híven perszonalifikáló istenség alakja körül fejlődött tovább. Ezek a változatok, ha olykor nehezen felismerhetően is, minden esetben megőrizték ősi magvukat, melyet mindig kihámozhatunk.

A közös mag az a hit, hogy a lélek a testtől megválhat akár ideiglenesen, akár véglegesen. Maga az istenség azt az állapotot személyesíti meg, mely a test láncaitól felszabadult és a szellemvilágban lebegő lélek állapota. A léleknek végleges vagy legalább is tartós elszakadásába vetett hit vezetett a lélek halhatatlanságának, majd ezen keresztül a lélekvándorlásnak hitéhez, míg az ideiglenes elszakadás az ekstasis állapotát jelentette, amikor a lélek bizonyos külső és belső feltételeknek akár öntudatlanul, akár tudatosan való megteremtése után rövidebb időre elhagyja testét és oda a szellemi régiókban való kalandozás után visszatér.

Ennek a hitnek útjait, számtalan helyi variációit és elszigetelt továbbfejlődéseit még hozzávetőleges pontossággal is csak igen nehezen lehetne meghatározni. De ezt tárgyammal kapcsolatban feleslegesnek is tartom; elég lesz annyi is, ha a hit változatait végleges kifejllettségükben vetem össze a fentemlített közös jellemvonások felismerése céljából.

Ez az ősiszten a görögöknél a Dionysos nevet öltötte magára. Hogy az antik irodalomban Dionysos keleti származására oly sűrűn olvasunk hivatkozásokat, azt a mondakör befolyása mellett annak is tulajdoníthatjuk, hogy a görögök sokszor és sokhelyütt tapasztaltak egyezéseket a Dionysos-kultusz és más idegen kultuszok között.⁹⁰ Innen van az, hogy görög írók, amikor az ősiszten idegen változatairól írnak, vagy egyszerűen azonosítják azokat Dionysosszal vagy legalább is konstatálják a hasonlóságot. *Herodotos* az egyiptomiak alvilági istenét Dionysosnak nevezi és állítja, hogy ez az isten az egyiptomiaktól került át a görögökhöz.⁹¹ Vannak nyilatkozatok, melyek a thrák eredet mellett foglalnak állást, tehát a thrák kultusszal való egyezések is szembetűnőek lehettek.⁹² A thrák Dionysos-kultusz viszont szoros kapcsolatokat mutat a phrygiaiak Kybele-kultuszával.⁹³ Ugyancsak egyezések készítenek Herodotost arra, hogy az orphi-

⁹⁰ Preller—Robert: Griechische Mythologie 699: „Schon bei Pindar ist diese Verschmelzung der verwandten Orgien entschieden, und vollends bei Euripides in Bacchen ist Dionysos mehr in Asien als in Griechenland zu Hause.“

⁹¹ „Ἀρχηγετεύειν δὲ τῶν κάτω Αἰγύπτῳ λέγουσι Διμήτρα καὶ Διόνυσον.“ (II 123). — „Ἐλλῆσι γὰρ δὴ Μελάμπους ἐστὶ ὁ ἐξηγησάμενος τοῦ Διονύσου τὸ τε οὐνομα καὶ τὴν θυσίην καὶ τὴν πομπὴν τοῦ πολλοῦ.“ (II 49.)

⁹² Ma általában elfogadják azt a feltevést, hogy Dionysos thrák eredetű.

⁹³ Rohde: Psyche II 9: „Der Cult dieser thrakischen Gottheit... aufs nächste verwandt dem Culte, in dem das, mit den Thraken fast identische Volk der Phrygier seine Bergmutter Kybele verehrte, trug völlig orgiastischen Charakter.“

kusok és pythagoreisták tanait összevesse az Egyiptomban honos vallási motívumokkal.⁹⁴ A Kelet tehát ezeket az aránylag késői szektákat is erősen befolyásolta, ezt azonban csak a vallási elemek azonossága alapján tételezhetjük fel.⁹⁵

Szakadatlan vándorlásban látjuk az ősiszent. Elindul szülőhelyéről, Keletről, hódító útjában szinte megbűvöli az ember-tömegeket és fölényes erejével gyúr le minden ellenállást.⁹⁶ Hódításairól legendák születnek. Rugalmassága, asszimilálódó képessége csodálatos és egyedülálló. Nemcsak maga formál, hanem engedi magát is formálni. Elváltozott arccal, idegenben ráaggatott ruhákban ismét felbukkan szülőhelyén, de minden átalakulása ellenére hamarosan felismerteti magát és minden nehézség nélkül egyesül régi tisztelőivel. Ez azért sikerül neki, mert eredeti lényét, az ősi magvakat sohasem hullatja el magából. Kaméleon-vallás: külseje változik, de tartalma soha.

Egy-egy földterületre többször is ellátogat s ha előbbi kultuszát a lokális körülmények a nép nemzeti és faji szellemének igényeihez specializálva időközben elváltoztatták, ősi, eredetibb lényét ismét beleönti a vallás áramlatába és így sokszor a kettősség tüneményét hagyja maga után. A görög Dionysos-kultusz is két ilyen kultuszváltozat eredményeként jelenik meg előttünk. Az egyik szoros kapcsolatban áll a szőlőműveléssel, a másik thrák, lydiai és phrygiai eredetre mutat.⁹⁷ Csak egy esetben tapasztalhatjuk, hogy az asszimiláció nem sikerült: az ellenállást az orphikus szekták hajtották végre sikerrel. Bár ezeknek

⁹⁴ „Ὁμολογέουσι δὲ ταῦτα τοῖσι Ὀρφικοῖσι καλεομένοισι καὶ Βακχικοῖσι εὐοῦσι δὲ Αἰγυπτίοισι καὶ Πυθαγορείοισι.“ (II 81.)

⁹⁵ „Stark orientalisch beeinflusst ist jedenfalls die Orphik, und teils durch sie, teils durch Kleinasiatische Griechen schon des beginnenden fünften Jahrhunderts sind orientalische Anregungen schon in den Pythagoreismus gedrungen.“ (Reitzenstein: Die hellenistischen Mysterienreligionen p. 3, 2.)

⁹⁶ Pauly—Wissowa: Realencyclopädie V 1, 1014: „Die orgiastische Cult der Thraker brachte ein neues Element in die hellenische Religion hinein, das diese erst energisch von sich wies, dann aber mit ganzer Macht aufnahm.“

⁹⁷ Rohde: Psyche II 44: „Sein Wesen hellenisirt und humanisirt sich. Städte und Staaten feiern ihm. Jahresfeste, in denen er als Spender des begeisternden Trankes der Rebe, als dämonischer Schützer und Förderer alles Wachstums und Gedeihens im Pflanzenreiche und der ganzen Natur, als göttliche Verkörperung des ganzen Umfanges und Reichtums natürlicher Lebensfülle, als Vorbild gesteigerter Lebensfreude gefeiert wird.“ — Már a XIX. század elején kimutatta O. Müller, hogy a görög Dionysos-kultuszban a μαίνεσθαι volt az eredetibb elem, melyhez csak később csatlakozott a boristenség fogalma. — „Den Dionysos Bakcheios, der die Menschen rasend macht („ὄς μαίνεσθαι ἐνάγει ἀνθρώπους“ Herod. IV 79.) lernten sie kennen, wie er in seiner Heimath verehrt wurde.“ (Rohde: Psyche II 6.) — Már a homerosi költemények említik Dionysost, de nem a bor isteneként, hanem mint az „örjögöt“.

is Dionysos volt az istenük, de tagjaik a közben már hellenizált Dionysost nem ismerték el istenüknek. Ragaszkodtak a másodszor bevándorolt eredetibb, nyersebb Dionysoshoz és ezért működtek az államvallástól elszigetelten.⁹⁸ Ennek az ellenállásnak az oka az elváltozás magas fokában keresendő.

A soknevű, sokábrázatú isten tehát majdnem minden népet meghódított. Ahol megjelenik, tisztelői vak gyönyörűséggel adják át magukat az ekstasis állapotának, mely ellentétben a közönséges, vegetatív jellegű, gonddal, szenvedéssel, csüggedéssel teli étellel, egy magasabbrendű, normális körülmények között, azaz Dionysos nélkül, még csak meg sem sejthető életet jelent, amikor a lélek elvegyül a szellemek tömegében és elragadtatással élvezi az isten közelségét. Ez volt az egyetlen út, melyen az élők a szellemvilággal, a természetfölöttivel érintkezhettek.

Az ἔκστασις, ἐξίστασθαι állapota múló örültség, mint ahogy az örültség sem egyéb, mint állandó ἔκστασις. Ilyen állapot a Dionysos-kultusz alienatio mentis-e, mely csak az isten jelenlétében következhetik be. A végső cél az ἐνθουσιασμός, az istennel való egyesülés pillanata. Ez a felfokozott élet az ünneplővel elhítette, hogy sikerült neki egy magasabbrendű élet részesévé válnia, hogy éli az istenek életét, a Dionysosét. Az ünnepelt isten ott van ünneplői között, akik az önkívület fokozásával egyre közelebb emelkednek hozzá egészen a teljes egyesülés gyönyörűségéig. Ennek az állapotnak előidézésére alakultak az orphikus szekták is.⁹⁹

Az ekstasist felidéző eszközök is nagyjából mindenütt azonosak. Az őrzöngő, ütemekhez nem kötött tánc, a vad, egyre sebesedő ritmusú zene, a narkotikus izgatószerrek segítettek hozzá az ünneplőket mindenütt a sóvárgott állapot előidézéséhez.¹⁰⁰

Mindenütt, ahol ilyen ekstatikus állapot felidézését célzó kultusz nyomai fellelhetők, egyben megtaláljuk a testtől megvált lélek halhatatlanságába vetett hitet is. Herodotos az egyiptomiakról írja, hogy ők hitték először a lélek halhatatlanságát.¹⁰¹

⁹⁸ Rohde: Psyche II 105: „Eine nachströmende Welle brachte noch einmal aus Norden zu dem längst hellenisirten Dionysos den thrakischen Gott nach Griechenland, den jetzt der öffentliche Cult nochmals sich zu assimiliren nicht die Kraft oder den Willen hatte.“

⁹⁹ Friedländer: Darstellungen aus der Sittengeschichte Roms III 306: „Die orphischen Gemeinden verehrten vor andern Göttern den thracischen Gott Bacchus (Dionysos), und in diesem Kult und in seinen Ekstasen wurzelte die Überzeugung, dass im Menschen ein Gott lebe, der erst nach der Sprengung der Fesseln des Leibes frei wurde.“

¹⁰⁰ Ennek az ősi révületbeesésnek a nyomai későbbi, keresztény népcsknél is jelentkeznek különböző szekták keretein belül: „Selbst unter längst christianisirten Völkern schlägt wohl einmal die gedämpfte Gluth uralten Anregungscultes wieder auf und reisst die von ihr Entzündeten empor zu der Ahnung göttlicher Lebensfülle.“ (Rohde: Psyche II 25.)

¹⁰¹ „Πρώτοι δὲ καὶ τόνδε τὸν λόγον Αἰγύπτιοι εἶσι οἱ εἰπόντες, ὡς ἀνθρώπου ψυχὴ ἀθάνατος ἐστι.“ (II 123.)

A getákról, a thrákok egyik törzséről is tudja, hogy „az embereket halhatatlanokká teszik”.¹⁰² De ha a lélek marandóságának tételét felállították, a képzelet nem pihenhetett meg a halál határánál, hanem azon túllépve, a lélek további sorsát is valamilyen elméletrendszerbe kellett illesztenie. Ez a metempsychosis tanában meg is született.

Az egyiptomiak, mint Herodotostól tudjuk, azt hitték, hogy a lélek a halál után más állati testbe költözik, az élet és a halál szakadatlan váltakozása közben végigvándorol az összes szárazföldi, tengeri és repülő állatokon és csak 3000 év elmúltával költözhetik ismét emberi testbe. Itt is észrevette Herodotos a hazai és keleti kultuszváltozatok közötti hasonlóságokat, mert hozzátesszi, hogy ezt a hitet a görögök közül is többen magukéná tették, de ezeket nem hajlandó megnevezni: „Πρώτοι δὲ καὶ τόνδε τὸν λόγον Αἰγύπτιοι εἰσὶ οἱ εἰπόντες, ὡς ἀνθρώπου ψυχὴ ἀθάνατος ἐστὶ, τοῦ σώματος δὲ καταφθίνοντος ἐς ἄλλο ζῶον αἰεὶ γινόμενον ἐσθύεται, ἐπεὰν δὲ πάντα περιέλθῃ τὰ χερσαῖα καὶ τὰ θαλάσσια καὶ τὰ πετεινά, αὐτὶς ἐς ἀνθρώπου σῶμα γινόμενον ἐσθύνει, τὴν περιήλυσιν δὲ αὐτῇ γίνεσθαι ἐν τρισχίλιοσι ἔτεσι. Τούτῳ τῷ λόγῳ εἰσὶ οἱ Ἑλλήνων ἐχρήσαντο, οἱ μὲν πρότερον οἱ δὲ ὕστερον, ὡς ἰδίῳ ἑωυτῶν ἐόντι τῶν ἐγὼ εἰδῶς τὰ οὐνόματα οὐ γράφω.”¹⁰³

Hasonlóan ír az egyiptomiakról Plutarchos is: „ταῖς ψυχαῖς τῶν θανόντων, ὅσαι διαμένουσιν εἰς ταῦτα μόνα (ζῶα) γίνεσθαι τὴν παλιγγενεσίαν.”¹⁰⁴

A metempsychosis fogalmát tartalmazó keleti vallások hellenizálódott változatai a lélekvándorlás hitét éppen úgy megőrizték, mint az ekstatikus állapot felidézését célló törekvéseket, A görög földön meghonosodott keleti vallások liturgiájában sűrűn bukkannak fel az ilyen kitételek: ἀναγεννάσθαι, μεταγεννάσθαι, παλιγγενεσία, ἀναγέννησις stb. Ovidius és Apuleius Metamorphosisa is tele van ilyen hitelemekkel. Az orphikusok spekulatív jellegű vallásos költészete, mely vallási és filozófiai elemek keveréke volt, szintén sokat megőrzött az ősi hitből. Tanaik szerint az emberi lélek a halál után rövid időre elszakad a testtől és ideiglenes tartózkodásra a mélységekbe ereszkedik, majd ismét napvilágra jön, hogy új testet öltson magára. A vándorlás egyik testből a másikba szakadatlanul tart mindaddig, amíg a lélek az előírt kört, melyet büntetésből jelöltek ki számára, még nem futja. Így halad a fokozatos tisztulás felé. Hasonló tanokat vallottak a pythagoreisták is.¹⁰⁵

¹⁰² „Πρὶν δὲ ἀπικέσθαι ἐπὶ τὸν Ἰστρον, πρῶτους αἰρέει Γέτας τοὺς ἀθανατίζοντας.” (IV 93.)

¹⁰³ II 123. Akiket Herodotos nem akar megnevezni, azok nyilván az orphikusok és a pythagoreisták.

¹⁰⁴ Is. Os. 72 p. 379 E.

¹⁰⁵ Friedländer: Darstellungen aus der Sittengeschichte Roms III 307: „Die wichtigste unter den orphisch-pythagoreischen Dogmen war die Lehre von der Seelenwanderung, dem Kreislauf immer neuer Geburten, den die Seele durchmessen muss, um die Busse für ihren Sün-

Szerintem a βουγόνια meséje ezzel a lélekvándorlást valló ősi hittal van összefüggésben. Azért tartottam szükségesnek ennek a hitnek tekintélyes elterjedését és változatainak azonos őselemeit nagy vonásokban vázolni, hogy a monda általános elterjedésének oka, melyet az eddigi magyarázatok megvilágítani nem tudtak, megvilágosodjék. Csak egy ilyen tág ölelésű kultusz lehetett az elindítója ennek a hiedelemnek, mely Egyiptomban, Kis-Ázsiában, Görögországban, Itáliában, egyszóval az akkori kultúrterületeken uralkodóvá lett, művelt és műveletlen embertömegeket tett hívőivé és még az az igen nagy gyengéje sem ártott neki, hogy a gyakorlat sohasem igazolhatta.

Végeredményben teljesen mindegy lenne, hogy a közelebbi adatokat az ősi vallás melyik változatából veszem, de minthogy a görög Dionysos-kultusz elemeit őrizte meg az írott hagyomány leginkább, ezek segítségével próbálok meg feltevéseimet támogatni.

Dionysos lényével szorosan egybeforrott az eltűnés (ἀφανισμός) és az újra-megjelenés (ἐπιφάνεια) fogalma. Az isten olykor elhagyja a földet, hogy egy ideig a szellemvilágban időzzék.¹⁰⁶ Ez a motívum kitetszik a lernai ünnepekből, melyeken Dionysost Alkyonia feneketlen forrásából, melyet az alvilág egyik bejáratának hittek, előhívták, miközben Hadesnek egy bárányt vetettek a vízbe.¹⁰⁷ A metempsychosis tanában kifejezett periodikus visszatérés tehát világosan látszik itt is.

De a metempsychosis elmélete erősen hangsúlyozza, hogy a mélyből visszatérő lélek az emberi élet után állati testbe költözik; feltevésem tehát csak úgy állhatja meg a helyét, ha az egész hitet perszonalifikáló istenség is átengedi magát ennek az átalakulásnak. És valóban ez meg is történik, sőt az az állat, melynek alakjában Dionysos a leggyakrabban jelenik meg az emberek előtt, éppen a βουγόνια-ban szereplő egyik állat: a bika.

A Dionysos-kultusz egyik sajátja, hogy az isten maga

denfall in das körperliche zu vollenden und wieder göttlich zu werden wie einst.“

¹⁰⁶ Ugyanilyen elemek kapcsolódtak Apolló lényéhez is. „Der Gott (Dionysos) gilt im eigentlichen und wörtlichen Sinne für zeitweilig der Menschheit fern, im Geisterreiche weilend. So ist Apollo, nach delphischer Legende, für Zeiten der Menschenwelt entrückt...“ (Rohde: Psyche II 12²).

¹⁰⁷ „Deutlich ist dies die Voraussetzung an dem Feste in Lerna, an dem Dionys ‚heraufgerufen‘ wird aus der unergründlichen Quelle Alkyonia, durch die ein Eingang in den Hades führte... Daher auch zu Lerna als Opfer ein Lamme τῷ πύλαρχῳ, d. h. dem Hades selbst, in die Quelle geworfen wurde...“ (Rohde: Psyche II 12²). — A thrákoknál is megnyilatkozik ugyanez Zalmoxis mondájában: „Für die trieterische Dionysosfeier der Thraker ist die gleiche Vorstellung umsomehr vorauszusetzen, da völlig derselbe Glaube an Verschwinden des Gottes in sein Höhlenreich zu den Geistern und Seelen, und periodische Wiederkehr in das Land der Lebendigen hervortritt in den Sagen von dem thrakischen (getischen) Gotte Zalmoxis.“ (Rohde: Psyche II 13²).

költözik a neki szánt áldozati állat (bika, kos) testébe.¹⁰⁸ Az orgiákon tehát az istent bikaalakban vagy legalább is bikaszarvakkal képzeltek el: „... dieses Tier nicht allein ein gewöhnliches Opfer des Dionysos war, sondern er selbst wurde nicht selten, namentlich bei den mystischen Diensten, als Stier, oder in einer stierartigen Bildung (ταυρόμορφος, βουγενής) gedacht und demgemäss angerufen und abgebildet, entweder in derselben tierischen Gestalt oder mit keimenden Hörnern (βούκερως, ταυρόκερως, χρυσόκερως — Hor. od. II 19, 30: „aureo cornu decorus“) oder mit einer Stierhaut als Bekleidung“.¹⁰⁹

Elisben a nők így imádkoztak hozzá: ἐλθεῖν ἦρως Διόνυσσε Ἴλιον ἐς ναὸν ἁγίων σὺν Χαρίτεσσιν ἐς ναὸν τῷ βοεῷ ποδὶ θύων, κῆρι ταύρε.¹¹⁰ Mikor a bikaalakban visszatérő isten fogadására ünneplő seregbe verődtek, olykor embereket bujtattak el, hogy azok a bika-bömbölést utánozva éreztessék az isten megjelenését, vagy bikaszarvakat illesztettek a fejükre, hogy Dionysoshoz hasonlítsanak. Egyébként a mythosban is ilyen alakban jelenik meg az isten az örült Pentheus előtt.¹¹¹ Igen érdekes részleteket tanít a fiatal Dionysos életéről az orhyikusok mondája is: *mikor az ifjú Dionysos észreveszi, hogy a titánok életére törnek, hogy megmentse életét, különféle alakokat ölt. Végül bikává változik, de későn, mert ellenségei megragadják, széttépik és felfalják.*

Ez a monda igen szemléltetően tükrözteti a Dionysos metempsychosisát. Az istenlélek egyik állatból a másikba menekül a végleges halál elől és a végső menedék, ahol menekülését reméli, a bika. Az isten a legmagasabbrendű, a legfélelmetesebb alakjában akarta a titánokat gonosz szándékuktól visszariasztani.

Ha figyelembe vesszük, hogy a bika a régi népeknél, különösen az egyiptomiaknál, feltűnő tiszteletben részesült és ezt a tényt összevetjük a Dionysos mythikus metempsychosisával, a βουρονία rejtélyének egyik felét már meg is fejtettük. A fenti adatok alapján ugyanis következtethetjük, hogy azoknál az állatoknál, melynek testét a vándorló lélek magára öltötte, hogy úgy mondjam, bizonyos rangfokozatok voltak meghatározva. Képzeljünk el egy körbenfutó hegyláncot, melyen a vándorló lélek hol alacsonyabb, hol magasabb csúcsokon halad át: a hegylánc egyik legkiemelkedőbb csúcsa jelenti azt az időt, melyet a lélek a bika testében tölt el. Maga Dionysos is átesik a metempsychosison és ő is erre a csúcsra lép, ha istenségéhez méltó alakban akar a kívülvilág előtt megmutatkozni. Ezért öltött bikaalakot a titánok elriasztására és ezért lép ünneplői közé is ebben az alakban, ha isteni erejét a maga teljességében akarja híveinek megmutatni.

¹⁰⁸ „Demnach ist es eine Eigentümlichkeit dieses Kultus, dass der Gott selber in der Gestalt seiner Opfertiere, des Stieres und des Bockes erscheint.“ (Roscher: Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie I 1059.)

¹⁰⁹ Preller—Robert: Griechische Mythologie 713—14.

¹¹⁰ Plut. Is. Os. 35 p. 364 F.

¹¹¹ Eurip. Bacch. 918.

Ha már most a βουβόνα-t a másik tagnak, a méhnek bevonásával a maga egészében akarjuk a fenti alapon magyarázni, fel kell tennünk, hogy a régi vallás nemcsak az egyes csúcokat, hanem azok egymásutánját is tételes formákban határozta meg. Nem a lélek szeszélyére volt bízva, hogy a halál után melyik állatot válassza börtönének, hanem természetfölötti törvények határozták meg ezt. A βουβόνα meséje sejteti, hogy a bikát követő állomás az ősi vallás hívóinek meggyőződésében a méh lehetett.

Itt ismét a Dionysos-kultusból kapunk érdekes adatot. A mysteriumokon ugyanis a bikaalakban széttépett Dionysos a hívők képzeletében méh alakjában újjászületett: „... bei den Mysterien ward Bacchus in Gestalt eines Rindes zerrissen und angeblich wiedergeboren als Biene“.¹¹² A mystikus szertartások tehát megőrizték az ősi hitből a kontinuitásnak ezt a jelentős szakaszát és hogy ugyanezt nem vették észre a βουβόνα-ban is, annak magyarázatául ismét a vallás régiségére kell hivatkoznom. Az eredeti elemek körvonalai az idők kódében elmosódtak vagy egészen eltűntek.

Ha a βουβόνα-ban szereplő két állat természetét és az antik emberekhez való viszonyát megfontoljuk, nem is csodálkozhatunk azon, hogy a primitív képzelet ezekben az állatokban határozta meg a metempsychosis kiemelkedő állomásait. A szarvasmarha volt talán az első, melyet a régi ember először szelidített a maga szolgálatára és ebben az állatban találta meg a létfenntartás küzdelmeiben első megsegítőjét. Ez állt legközelebb hozzá, ott volt mellette képzelődései, álmódzásai közben: ezért kapott az ősi vallásban ennyire generális szerepet.

Ugyanezt mondhatjuk a méhekről is. Még ma is bámulattal adózunk társas, államszerű életüknek, szorgalmuknak, fegyelmezettségüknek. Pedig nekünk már korántsem jelentik azt, mint a régieknek, akik, minthogy a cukor ismeretlen volt előttük, a méhektől kapták egyetlen édesítő szerüket. Ez a természetben másutt fel nem lelhető édes íz a természetfölöttit, az istenit sugalhatta a régi ember képzeletének. Az antik írók valósággal versengenek egymással az elragadtatásban, melyet ezeknek a kis állatoknak megfigyelése váltott ki belőlük. *Aristoteles* a méhekkel rokon rovarokról így ír: οὐ γὰρ ἔχουσιν οὐδὲν θεῖον, ὡς περ τὸ γένος τὸ τῶν μελιττῶν...¹¹³ *Pindaros* és *Platon* ugyanezt az isteni jelleget emelik ki.¹¹⁴ *Vergilius* tanítása szerint a méheeknek maga Juppiter adta rendkívüli tulajdonságaikat,¹¹⁵ melyek képesítik őket arra, hogy a mézzel, ezzel a mennyei adománnyal (caelestia dona) örvendeztessék meg az embereket. *Petronius* egyenesen

¹¹² O. Keller: Die antike Tierwelt II 430.

¹¹³ Anim. gener. III 10.

¹¹⁴ Pindar. Scol. fr. 100. 9B. — Plat. Ion. 534b.

¹¹⁵ „Nunc age, naturas apibus quas Iuppiter ipse addidit, expediam...” (G. IV 149—150.)

isteni állatoknak tartja őket: „Apes enim ego divinas bestias puto.“¹¹⁶ *Aelianus* szinte kifogyhatatlannak mutatkozik a méhek rendkívüli tulajdonságainak felsorolásánál. Bámulja szűzies tisztaságukat, bátorságukat, időjóslo képességüket; a méhek jártasak a geometriában, gyönyörködnek a zenében stb., stb.¹¹⁷ Egyszerűen a bámulat hangja végigvonul az egész antik irodalomban.

Végül még annyit, hogy a régebbi két magyarázatot nem kell véglegesen kirekeszteni a βΟΥΡΟΒΙΑ problémájának feszegetésénél, sőt ezek egyenesen erősítik fejtegetéseim helyességét. Ha ugyanis a régiek látták az *Eristalis tenax* peterakó tevékenységét a marhadögön, vagy ha állati csontvázakban megtelepedett méhrajokra bukkantak, ezekben a jelenségekben éppen az ősi hitelemek bizonyítékait látták. A fenti tünetények tehát nem elindító, hanem csak támogatói voltak a metempsychosis ősi tételekbe rögzített hitének.

Mint már értekezésem elején hangsúlyoztam, egészen végleges megállapításokig nem tudtam eljutni. De azt hiszem, hogy a fentiek alapos megfontolása után valószínűnek fog tetszeni, hogy ennek az eddig még nem tisztázott problémának megfejtését célzó törekvésemben az egyedül célravezető utat megtaláltam.

Polednik Gyula.

*

Die antike Forschung über die Fortpflanzung der Bienen und die βΟΥΡΟΒΙΑ.

In der ersten Hälfte meiner Arbeit versuche ich die Ergebnisse zusammenzufassen, zu denen die antiken Erforscher der Fortpflanzung der Bienen gelangen. Zuerst untersuchte ich die Zeugnisse der φέρειν τὸν γόνον-Theorie und im Zusammenhang damit die diesbezügliche Widerlegung des Aristoteles, der diese Theorie über die Fortpflanzung der Bienen mit Berufung auf gewichtige Argumente verwarf. Dann zähle ich die Vertreter der rationelleren Theorie des τίκτειν τὸν γόνον auf und verweise auf die Menge der da entstandenen Irrtümer. Auch hier gewähre ich dem angesehensten und ernsthaftesten Vertreter der antiken Zoologie, Aristoteles, weiten Spielraum, der aber selbst mangels Beobachtungen, bezw. infolge deren Unvollkommenheit irregeleitet ein verwickeltes Fortpflanzungsschema aufstellt. Nach der Besprechung der antiken Zeugnisse versuche ich die Ursachen der Irrtümer aufzuhellen.

Sodann gehe ich auf den eigentlichen Gegenstand meiner Untersuchung, die βΟΥΡΟΒΙΑ, über. Hier verfare ich auch so, dass ich zuerst die diesbezüglichen antiken Zeugnisse chronologisch zusammenstelle, um die ungeheure Zähigkeit dieser seltsamen Ansicht zu veranschaulichen. Da die antike Literatur für den Ursprung dieser Ansicht keine hinreichende Erklärung gibt, ziehe ich die modernen Forscher heran, von denen ein Teil den Ursprung in der Verwechslung mit der Fliegenart *Eristalis tenax* L. sieht, der andere vermutet, dass die Alten oft sehen konnten, wie sich Bienen auf tierisches Knochengestüt niederliessen, und diese Erfahrung den Anstoss zu jener Ansicht geben konnte.

Ich führe dann meine Einwände gegen diese Erklärungen an und äussere meine Meinung, der Ursprung der βΟΥΡΟΒΙΑ könne nur auf dem Gebiet der antiken Religionsgeschichte entdeckt werden.

¹¹⁶ Sat. 56.

¹¹⁷ N. A. V 11—13.

In den Religionen der alten Römer können die Spuren des Kultus einer uralten, gemeinsamen Gottheit entdeckt werden. Diese Gottheit wurde bei den verschiedenen Völkern assimiliert und in den geschichtlichen Zeiten steht sie schon in zahlreichen Formen vor uns. Die Gottheit verkörpert den Zustand der *ἔκστασις*, den Zustand, in welchem die Seele für kürzere oder längere Zeit den Körper verlässt und in die Geisterwelt übersiedelt. Diese Gottheit nahm bei den gr. Stämmen den Namen Dionysos an. Die gemeinsamen Züge der verschiedenen Formen der Gottheit merkten schon die Alten und wenn wir den Ursprung der *βουρβία* mit diesem uralten Kult zusammenbringen, so wird die allgemeine Verbreitung und Zähigkeit dieser Ansicht sofort verständlich.

Überall, wo die Spuren dieses alten Kults aufzudecken sind, kann man zugleich den Unsterblichkeitsglauben auffinden. Dieser Glaube brachte notwendigerweise den Glauben an die Seelenwanderung mit sich, denn die Phantasie konnte an der Grenze des körperlichen Todes nicht stehen bleiben, sondern musste auch das weitere Schicksal der Seele in ein System fügen. Man glaubte, die Seele übersiedelte aus dem menschlichen Körper in einen Tierleib, von hier in einen anderen, und diese Wanderung dauerte in einem Kreislauf ununterbrochen so lange, bis die Seele den vorgeschriebenen Kreislauf zurücklege, dann könne sie wieder menschliche Gestalt annehmen.

Die in grosser Zahl auf uns gebliebenen Angaben über den Dionysos-Kult erweisen, dass selbst Dionysos diese Metempsychosis mitmachte, ja sogar das Tier, dessen Gestalt er annimmt, so oft er in der Macht und Fürchterlichkeit seiner göttlichen Kraft erscheinen will, ist eben eines der in der *βουρβία* vorkommenden, der Stier. Aber nach einer Angabe O. Kellers kam in den Mysterien auch vor, dass die Gläubigen den Gott in Stiergestalt zerrissen, der dann symbolisch als Biene zu neuem Leben erwachte. Auf diese Angabe fussend wagte ich die Vermutung auszusprechen, dass in der Lehre über die Metempsychosis das Nacheinander der Tiere des Kreislaufs in positiver Form festgestellt war, nach der die Seele nach der Stiergestalt die Bienengestalt annahm.

Dass die antike Phantasie eben die Stier-Biene-Phase der Metempsychosis hervorhob und deren Fortdauer sicherte, erklärte ich mit der hervorragenden Rolle jener zwei Tiere in dem primitiven Leben.

Ich betonte in meiner Arbeit, dass ich meine Auffassung nicht für die endgültige Lösung der Frage halte. Aber ich glaube, dass dies der einzige Weg ist, auf dem der Forscher gehen muss, der sich die Erklärung der *βουρβία* zum Ziel steckt. J. Polednik.

VERGILIUS ESCHATOLOGIÁJÁHOZ.

A stoikus és pythagoreus-orphikus tanításokból összetevődött vergiliusi eschatológiának — mely bizonyos tekintetben a kereszténységre sem tévesztette el hatását¹ — érdekes sorai

¹ L. E. Nordennél: P. Vergilius Maro Aeneis Buch, VI. 1916² 29. sk. lk. Nem hagyhatjuk azonban szó nélkül azt a megállapítását, mely szerint: „zunächst darf also feststehend betrachtet werden die Tatsache, dass... der Begriff des Purgatoriums der christlichen Lehre ursprünglich durchaus gefehlt hat: die Schriften des Neuen Testaments

azok, melyekben a lelkeknek a halál után való tisztulási folyamatairól esik szó:

ergo exercentur poenis, veterumque malorum
supplicia expendunt: aliae panduntur inanes
suspensae ad ventos, aliis sub gurgite vasto
infectum eluitur scelus, aut exuritur igni:
quisque suos patimur manis. (Aen. VI. 739—43.)

Az istenségben közvetlenül részes emberi lélek, mely mint tüzes lehellet vagy gőz (πνεῦμα ἐνθερμον = inflammata anima: Cic. Tusc. I. 42.) a születéskor az isteni tűznek egy részeként az aetherből száll az emberi testbe (igneus est ollis vigor et caelestis origo | seminibus: 730/1.),² az indulatok hatása alatt (733.) a földi élet folyamán sok szennynek van kitéve és a bűnök következtében többet-kevésbet veszít égi természetéből.³ Mikor aztán a halállal megszűnik a testtel való közössége, vagyis mikor a test sötét börtönéből (732.) kiszabadul, tisztulásra van szüksége, ami abban áll, hogy különféle büntetéseket kell elszenvednie levegő, víz vagy tűz által.⁴ Mert csak akkor lesz újból aetheri, minden idegen elemtől mentes tüzes lehellet (747.), ha az „infectum scelus” és a „concreta labes” (746.) a megszabott évek elteltével eltűnt róla. Szóval: *minden egyes léleknek el kell szenvednie „másvilági részét”,* minthogy a földi anyagból álló test minden egyes lelket megront.

E helyen sem az Indiában ősrégi eredetű és ma is sarkalatos dogma erejével bíró μετεμψύχωσις illetve παλιγγένεσις hitével,⁵

wissen nichts davon, ebensowenig die des Alten“. A purgatóriumra vonatkoznak ugyanis azok a szavak, melyek a 2. Makk. 12. 42/3-ban olvashatók, továbbá az új-szövetség következő helyei: a) Math. 12. 32., amiből Szt. Agoston helyesen következteti, hogy van bűn, mely bocsánatot nyerhet a másik életben; b) u. ott, 5. 26: amen dico tibi, non exies inde (= az adósok börtönéből), donec reddas novissimum quadrantem; végül c) Szt. Pál félreérthetetlen szavai I. Cor. 3. 13—15: uniuscuiusque opus manifestum erit: dies enim Domini declarabit, quia in igne revelabitur: et uniuscuiusque opus quale sit, ignis probabit. Si cuius opus manserit, quod supraedificavit, mercedem accipiet. Si cuius opus arserit, detrimentum patietur: *ipse autem salvus erit: sic tamen quasi per ignem.*

(L. Schütz Antal: Dogmatika, Budapest, 1923. II. 527—8. lk.)

² V. ö. Cic. Somm. Scipionis 18.: tu vero enitere et sic habeto non esse te mortalem, sed corpus hoc: nec enim tu is es, quem forma ista declarat, sed mens cuiusque is est quisque, non ea figura, quae digito demonstrari potest. *Deum te igitur scito esse, si quidem est deus, qui viget qui sentit...*“

³ Égi természetűek, „caelestia” a négy elem közül az ignis és anima, míg az aqua és terra, vagyis a „nehéz elemek”, a lélektől idegenek. L. Cic. Tusc. I. 65.

⁴ A tisztító tűz-ről szóló tanítást Platontól Origenes is átvette, majd I. Gregorius pápa (500—604) dogmává emelte. (Greg. M. dial. IV. 39. 43. sk. L. Ebert: Geschichte der christl. lat. Literatur, I.² 548. l.)

⁵ Az indusok, orfikusok, pitagoreusok és egyiptomiak mellett ezt a hitet vallják Platon, a gnosztikusok, manicheusok, napjainkban

mely nyugaton nem tudott meghonosodni és a kereszténység győzelmével végleg megszűnt, sem az ἀποκατάστασις tanításával, mellyel Origenesnél is találkozunk,⁶ nem szándékozunk foglal kozni. Csak a fent idézett vergiliusi sorokat összefoglalóan lezáró szavaknak: *quisque suos patimur manis* értelmét óhajtjuk megvilágítani és azok eredetére szeretnénk rámutatni.⁷

*

A kitétel értelmezése attól függ, milyen jelentést kell a *manis*-nak tulajdonítanunk, akikben a rómaiak az életből elköltözöttek szellemeit tisztelték: minden egyes halott az ő társaságukban, a *di parentes* vagy *parentum* között folytatja síron túli életét és mint „manes“ maga is isteni tiszteletben áll,⁸ miként az ősök szellemei, az „atyák“ (pitar) a védikus eschatológiában, kiknek feje az első halott, vagyis az első ember, Jama. A kérdéses hely értelmezése sok vitára adott alkalmat és a *manis* ezen összefüggésben való jelentéséhez már igen sokan hozzászóltak⁹ anélkül, hogy kielégítő magyarázatot tudtak volna adni. Marbach kísérlete is csak kísérletnek tekintendő; ezzel a megállapításával, hogy „wir haben ein jeder an unserer Veranlagung und infolge-

pedig a teozófiák és spiritiszták; ezt vallotta Lessing, Goethe, Schleiermacher és Nietzsche is.

⁶ Princip. II. 1. 1—2.; III. 5. 3.; IV. 35.

⁷ A kitételhez visszatér Plutarchos egy mítoszában, melyben Thespesios három napig tartó tetszhalott állapotából új életre kelve, a lelkek egy részének túlvilági sorsáról egyebek közt így nyilatkozik: ὡν δὲ μεῖζον ἔστιν ἔργον ἢ περὶ τὴν κακίαν ἰατρεία, τοῦτους Διὶ μετὰ τὴν τελευτὴν ὁ δαίμων παραδίδωσι (de sera num. vind. 22. p. 564. F.): az alvilági szellemek, a manes, görög feliratokon általában mint θεοὶ κατοχθόνιοι, individualiter mint δαίμονες szerepelnek. — Még hívebben követi Vergiliust Ausonius: tormenta que sera gehennae | anticipat patiturque suos mens saucia manes. (Ephem. 56. sk.)

⁸ A halottak, bármilyen néven nevezzék is őket, istenek. Cicero régi időkből származó principium gyanánt mondja (de leg. II. 22.): *nos leto datos divos habentio*. Varro is hangoztatja, hogy a halottakat isteneknek kell tartani. (Antiquitates rerum divinarum, cf. Augustin. de civ. D. VIII. 26. L. Walter F. Otto: Die Manen. Berlin, 1923. 53. lp.) Innen a halotti feliratok kezdő formulái: DIIS MANIBUS (D. M.), DIIS INFERIS MANIBUS (D. I. M.), vagy DIS MANIBUS ET GENIO. (V. ö. R. Cagnat: Cours d'épigraphie Latine. 1914⁴; 282. skk.)

⁹ Összefoglalva Salomon Reinachnál: Cultes, mythes et religions, 1906. II. 135—142. lk. Reinach Servius adatait „ineptie“-nek tartva, maga is megkíséréli a hely értelmezését, de erőszakot követ el Vergilius nyelvhasználatával szemben, midőn a manes-t accusativus relationisnak fogja fel. — L. még Marbach összefoglalását a Pauly-Wissowaban, XIV. s. v. manes, 1056—1058. lk. — Kuriózumként említjük León Hermann magyarázatát (Revue Belge de philol. et histoire, XII. 1—2. lk.): *quisque suos potimur, manes*; a magyarázó szerint *suos* = az ő családját = Anchisestől Marcellusig, vagyis: „chacun de nous jouit siens, Mânes.“

dessen an deren Schicksal zu tragen“¹⁰ nem tudja a problémát megoldani: sok szóval nagyon szabadon fordít és keveset mond.

A *manis*-nak tisztán a római vallás szempontja szerint való helyes értelmezése céljából — mikor tehát a görög forrásoktól eltekintünk¹¹ — az antik magyarázóhoz, Serviushoz kell fordulnunk — ahogyan Norden is tett¹² —, aki szerint *manes* teljesen egyértelmű a *genii*-vel: „cum nascimur, duos genios sortimur: unus est, qui hortatur ad bona, alter, qui depravat ad mala. quibus adsistentibus post mortem aut adserimus in meliorem vitam, aut condemnamur in deteriore; per quos aut vacationem meremur, aut reditum in corpora. ergo „*manes*“ *genios dicit*, quos cum vita sortimur“ (auct. Aen. VI. 743.). Tegyük hozzá még, amit másutt (III. 63-hoz) mond: „sunt etiam, qui putent *manes eosdem esse*, quos vetustas *genios* appellavit, duosque *manes corporibus ab ipsa statim conceptione assignatos fuisse*, qui ne mortua quidem corpora deserant, consumptisque etiam corporibus sepulcra inhabitent“.¹³ Eszerint tehát — ezt Marbach is helyesen mondja — ugyanazok a szellemek, kik az ember életében a „*genii*“ nevet viselik, a halál után mint „*manes*“ maradnak a lélek kísérői, bár a „*genii*“ sem szűnnek meg létezni a halandó test pusztulása után.

Eddig együtt haladtunk Nordennel, aki azonban fordításában már nem marad meg a Servius mutatta nyomon, mert érthetetlen módon e szavakkal adja vissza Vergilius gondolatát: „ein jeder büsst, wie es sein Dämon heischt“. A két „*genii*—*manes*“-ből a fordításban csak egy marad meg. Pedig Servius világosan két „*δαίμων*“-ról szól, akik — minthogy a földi életben kivétel nélkül minden egyes lélekhez tapad valami mocsok, bűn — a halál után vádlóként lépnek fel: aki a földön „hortatur ad bona“, az elmulasztott jótettek, érélyes élet miatt — ami különben absolute lehetetlenség — csak úgy vádol, mint az, „qui depravat ad mala“ az elkövetett bűnök miatt. Ők tehát az okai annak, hogy a léleknek a halál után tisztulásnak kell magát alávetnie és az ő vádjaitól függ az enyhébb vagy szigorúbb büntetés kiszabása. A tisztulási folyamatok ugyanis nem egyebek,

¹⁰ L. i. m. 1058 l. Legújabbán Cyril Bailey foglalkozott a szóbanforgó kitételrel és ezt a fordítását adja: „we each of us suffer his own dead spirit“, amihez hozzáteszi „much as a Pythagorean, holding the doctrine of the body as a prison might say of living men: quisque suum patimur corpus = we all suffer our life in the body. He (Verg.) turns from the Stoic idea to that of the mysteries and indeed to that of popular belief; the purgation from evil elements becomes the punishment for sin.“ (Cyril Bailey: Religion in Virgil. Oxford, 1935. 277. lp.)

¹¹ L. Norden i. m. 33. l.

¹² U. ott.

¹³ V. ö. Plut. de tranq. an. 15. p. 474. B.: Οὐ γὰρ ὡς ὁ Μέγανδρος φησιν „ἀπαντι δαίμων ἀνδρὶ συμπαραστατεῖ εὐθὺς γενομένῳ, μυσταγωγὸς τοῦ βίου ἀγαθός“ ἀλλὰ μάλλον, ὡς Ἐμπεδοκλῆς, διτταὶ τινες ἕκαστον ἡμῶν γιγνόμενον παραλαμβάνουσι καὶ κατάρχονται μοῖραι καὶ δαίμονες.

mint különböző, a lélek állapotához mért büntetések, szenvedések elviselése. A „manes” eredeti jelentése így eltolódik és „büntetés”-sé módosul (v. ö.: „exercitur poenis” és „supplicia”),¹⁴ ami helyett Kerényi finom érzékkel éppúgy κατ' εὐφημοῦν beszél a lélek „másvilági részéről” (l. Verg. kiadása II. kötetében a VI. 743-hoz írt magyarázó jegyzetét), ahogyan költőnk és minden római használja a „manes” kitélt.¹⁵ Mert a „manes”, a „jók”¹⁶ ama babonás félelemnek köszönik elnevezésüket, mellyel az élők a meghaltaknak eredetileg ijesztő, ártó, tehát gonosz szellemei iránt viseltettek.¹⁷ A rómaiak vallásának alapja, a félelem, melytől Lucretius fensőges költeményében hiába igyekezett honfitársait megszabadítani, éppen a manes szerepével kapcsolatban különösen szembetűnő, kiknek jóindulatát áldozatokkal (ἀναρχαὶ κούρτων: Plut. Rom. 11.; fruges: Ov. Fast. 4. 821.) és imádsággal igyekeztek maguknak megnyerni.¹⁸ Ennek az ere-

¹⁴ V. ö. pl. Stat. Theb. 8. 84.: „at tibi quos” inquit „Manes, qui limite praceps [non licito per inane ruis?” Így Walter F. Otto is (Die Manen. Berlin, 1923. 56. lp.), aki szerint a manes ebben az összefüggésben = „Höllenstrafen”. Ami azonban feltűnő, mert amikor erre a helyes megállapításra jut, Serviusnak (ad Aen. 743.) csak az ezt a véleményét alátámasztó szavait fogadja el („supplicia, quae sunt apud manes, ut si quis dicat „iudicium patimur” et significat ea, quae in iudico continentur.”), míg a Nordentől és az általuk elfogadott fentebb idézett magyarázatát teljesen elveti.

¹⁵ Az eufemizmusnak ez a faja az ú. n. κατ' ἀντίφρασιν, mint pl. Beneventum a Maleventum, serpens az anguis helyett; v. ö. Ἐπιπέδες Ἐὐμενίδες, Σερπῆναι.

¹⁶ V. ö. Walde: Lat. etym. Wörterbuch s. v. manes és Boisacq: Dictionn. étym. de la langue grecque s. v. μῆνις. — A kultusz ősrégi; Livius I. 20. 7. szerint Numa honosította meg. De l. legújabbán Fr. Altheim: Röm. Religionsgeschichte, 1931—33, I. 100—102. lk., aki a manes eredetét kölcsönös etruszk-római hatásra vezeti vissza. A római manes-nek (∞ manus³ = jó, Mania = a Lares anyja, Genita Mana) az oskus nyelvben maatúis kerriúis felel meg, az etruszkban pedig az alvilág szellemeinek elnevezése és Mantus isten neve ugyan-csak egy *mā- gyökérből származik (ide tartozik még: Mantua, a városnév, továbbá: Manturna, Mantuona és mantrns). Az azonos *mā- gyökérhez tehát a latinban -no-, az oskus és etruszk nyelvben -to- (-nto-) suffixum járul.

¹⁷ V. ö. pl. Verg. Aen. 12.646: vos o mihi manes este boni; Cul. 289: (Eurydice) nimum manes experta severos; Georg. 4. 505: quo fletu manis (Orpheus) moveret?; Tib. 2. 6. 37: ne tibi neglecti mittant mala somnia manes; Suet Tib. 75: morte eius ita laetatus est populus, ut... pars Terram matrem deosque Manes orarent, ne mortuo sedem ullam nisi inter impios darent.; l. még Suet. Nero, 34; Otho 7. etc.

¹⁸ V. ö. Altheim i. m. 18. l.: Wer den Toten begräbt, d. h. den Leichnam nicht zerstört, für den ist der Verstorbene nicht aus der Welt ausgeschieden. Er kehrt nur dahin zurück, von wo er einst gekommen ist, in den Schoss der Erde. Dementsprechend heissen in Athen die Verstorbenen δημήτριοι und übereinstimmend damit sprechen die Samniten von Agnone, also Angehörigen des begraben-

deti felfogásnak a nyomai ma sem tüntek el teljesen: a párizsi Père Lachaise-temetőben halottak napján kalácsot és édességeket szoktak a hátramaradottak hozzátartozóik sírjára elhelyezni; az eredetileg engesztelő áldozat ma a halottakra való kegyeletes emlékezősként él tovább ebben a szokásban pl. a Balkánon, sőt a délmagyarországi szerbek között is, amit jelen sorok írója is jól ismer, míg például Indiában ma is vallási kötelesség az „atyák” lelkeit étellel és itallal ellátni.

Éppenséggel nem lehetetlen, hogy a vergiliusi kitétel antik magyarázója fent idézett szavaival a manes-nek kizáróan a pluralisban való előfordulását is meg akarta világítani: az ismételt hangsúlyozott *duos genios*, illetve *duos manes* feltevésünk jogosultságát látszik igazolni. Ezen a ponton azonban nem jó nyomon halad vezetők. Ma már tudjuk, hogy *manes* a meghaltak alvilági szellemeinek összességét jelentik és az egyes ember manes-éről ettől az összességtől elkülönítve sohasem eshetik szó: az egyes ember manes-e csak az összes manes társaságában létezik.¹⁹ Minthogy pedig lakóhelyük az alvilág, mi sem természetesebb, hogy az elnevezés nagyon gyakran az elhaltak szellemeinek lakóhelyére vonatkozik és így magát az *alvilágot* jelenti.²⁰ A *di manes* továbbá ugyanazok, akik *di inferi* néven

den Stammes von den *maatúts kerriúts*, den *Manes Cereales*: — A halottaknak az élőkkel való szoros kapcsolatát az antik világ sohasem tévesztette szem elől. Ezért van az, hogy a régiek temetőiket nem a lakott helyektől messze helyezték el, hanem a legforgalmasabb utak mentén, a városkapuk közelében (*Δίπυλον*, *Via Appia*).

¹⁹ A plur. *manes*, mint az egyes ember szellemének megjelölése aztán más, hasonló vagy egyező jelentésű szavakra is hatott, amennyiben ezek is pluralisban fordulnak elő. Ilyen értelemben beszél Aeneas atyjának, Anchisesnek szellemével kapcsolatban „*animaeque umbraeque paternae*”-ról (5. 81. L. W. F. Otto i. m. 58. l.). Ide tartozik még 6. 510. is: „*omnia Deiphobo solvisti et funeris umbris*”, mely szavakkal Deiphobus megnyugtadni igyekszik az érte aggódó Aeneast. Továbbá: Suet. Cal. 59.: *satis constat, priusquam id fieret (sc. pr. crematum et sepultum cadaver Caligulae esset), hortorum custodes umbris inquietatos*; Sen. Octavia, 614: *extinctus (Claudius) umbras agitat infestus meas (sc. Agrippinae)*; Ov.: *matris agitari umbris*; Ov. met. 6. 539. skk.: (Philomela mondja) *Quin animam hanc, ne quod facinus tibi, perfide, restet, [Eripis? atque utinam fecisses ante nefandos] Concubitus! vacuas habuissem criminis umbras*. — Az *umbrae* aztán épp úgy, mint a manes metonymia útján a. m. Tartara; így pl.: Aen. 4. 660; 7. 770; 11. 831; 12. 952.

²⁰ V. ö. pl. Cic. Verr. V. 113: *ab dis manibus innocentium Poenas esse venturas*; Verg. Georg. 1. 243: *at illum [Styx atra videt manesque profundi, amihez hasonló parallelizmusokat Verg. nagyon kedvel; Aen. 4. 387: haec manis veniet mihi fama sub imos; Ov. am. 3. 8. 37: aeraque et argentum cumque auro pondera ferri] Manibus admorat* ∞ Met. 1. 137. sk.: *nec tantum segetes alimentaque debita dives [posebatur humus, sed itumst in viscera terrae,] quasque recondiderat Stygiisque admoverat umbris [effodiuntur opes, irritamenta malorum*. V. ö. még: Aen. 11. 180; 12. 883. „The geographical

ismeretesek; Servius is ezt állítja (ad Aen. 3. 63.): quidam manes deos inferos tradunt (szemben: di superi, pl. Hor. ep. 2. 1. 138: carmine di superi placantur, carmine manes). Ezek is nemcsak hogy pluralisban fordulnak elő, de nem egy esetben szintén az *alvilág* jelentését nyerik.²¹ Úgy az inferi, mint a manes cme jelentése viszont egészen megfelel a plur. intensivusként gyakori *tenebrae* = alvilág-nak, ami főleg költőknél nem ritka.²² Ezek alapján a szóbanforgó vergiliusi sor olyan értelmezését kapjuk, mely szerint a különböző büntetések elszenvedése az alvilág különböző helyeihez van kötve. A kérdéses sor tehát ezt mondja: *minden egyes lélek kénytelen elszenvedni másvilági büntetését, illetve az azok kitöltésére szánt helyet, ami természetesen lényegében ugyanazt jelenti, amit a lélek „másvilági része”.*

*

Tehát: *minden egyes lélek kénytelen elszenvedni másvilági részét, vagyis azokat a büntetéseket, melyek a genii—manes vádjai alapján megilletik.* A Brhad-áranja-upanisad²³ ezt így fejezi ki: „*ahogyan cselekedett, ahogyan élt, olyan lesz: ha jót cselekedett, jó állapotban születik újra, ha rosszat, rossz állapotban; jó lesz jó cselekedet által, rossz rossz által... amilyen tettet csinált, oly állapotba jut*“. A vergiliusi kitétel és az ind vallás tanítása közti rokonság szembeszökő voltát lehetetlen fel nem ismernünk — anélkül természetesen, hogy Vergiliusnak az ind vallásban való jártasságot akarnánk tulajdonítani; a lélekvándorlás hite mindkét esetben önmaga vezetett arra, hogy hasonló gondolatok megszülessenek. De azt már nem lehet a véletlennek betudni, hogy költőnk szavai a lényegét illetően, tehát a siron-túli számadásra vonatkozóan, ugyanazt a gondolatot tükröztetik vissza, amelyet a „Liber sapientiae“ 11. 17.-ben olvasunk: „... ut

sense seems to be derived from the conception of the lower world as the home of the collected spirits of the dead.“ (Bailey, i. m. 258. lp.) Vergilius egyébként nagyon szereti a manes-hez hasonló metonimiákat; így pl. „penates“ = ház, lakás: Aen. 8. 39; 123; Georg. 4. 155; — „Mars“ = bellum, pugna: ecl. 10. 44; Aen. 6. 164; 8. 676; 10. 279; 12. 187; — „Vulcanus“ = ignis: Georg. 1. 295; Aen. 2. 310; 7. 77; 9. 75; — „Jupiter“ = pluvia, imber: Georg. 2. 419; ecl. 7. 60; — „Bacchus“ nagyon gyakran = vinum; pl.: Georg. 1. 344; 2. 190; 4. 380; ecl. 5. 69; Aen. 8. 180; 1. 215; 3. 354; 5. 77; főleg: Georg. 2. 37; 112; 228; 240; 275; Aen. 7. 725.

²¹ V. ö. pl.: Cic. Top. 45.: ut mortui ab inferis excitentur; Vatin. 14.: cum inferorum animas elicere soleas; inv. 1. 46.: impiis apud inferos poenas esse praeparatas; Tusc. 1. 16. 36.: revocare ab inferis; Liv. 26. 32.: ab inferis exsistere.

²² V. ö. Verg. Aen. 6., 545.: discedam, explebo numerum reddarque tenebris; 7. 325.: luctificam Allecto dirarum ab sede dearum | infernisque ciet tenebris (sc. Juno); Georg. 3. 551.: saevit in lucem Stygiis emissa tenebris | pallida Tisiphone; Hor. c. 4. 7. 25.: infernis neque enim tenebris Diana pudicum | liberat Hippolytum; Cat. 3. 14.: at vobis male sit malae tenebrae | Orci, quae omnia bella devoratis.

²³ L. Schmidt József: Az ind filozófia, Budapest, 29. l.

scirent, quia per quae peccat quis, per haec et torquetur". Minden jel sokkal inkább arra mutat, hogy Vergilius a lélek túlvilági sorsával foglalkozva nemcsak görög forrásokból merített,²⁴ hanem *hellenista-zsidó* tanításokat is megismert és az imént említett kitételt a Septuaginta néven ismert görög bibliafordításban olvashatta: „ίνα γνωσών ότι δι' ὧν τις ἀμαρτάνει, διὰ τούτων κολάζεται”. (Σοφία Σαλωμών, 11. 17.). Az epikureizmustól elfordult költő, (l. Horatius is *carm.* I. 34.), a stoikus monotheismus mellett nem hagyhatott figyelem nélkül egy olyan ugyancsak szigorú ethikai alapokon nyugvó tanítást, amilyent a zsidók hirdettek a Kr. előtti II. századtól kezdve éppen a Bölcsesség könyvében, melyben először esik szó bővebben a halál utáni kiegyenlítés erkölcsi eszméjéről (l. a 3. és 5. fejezeteket). A Rómában már a II. század folyamán²⁵ letelepedett zsidók — hellénista-zsidók —, akiknek tekintélyes számáról Cicero is megemlékezik²⁶ és akiknek ősei Palestinában éppúgy mint Aegyptusban a hellénizmus befolyása alá jutottak, magukkal hozták a Septuagintát, hogy itt is oly hatalmas propagandát fejtsenek ki, mint görög földön. Írásaik, tanításaik a Világbirodalom fővárosában feltűnést keltettek és nem egy római fordult érdeklődéssel feléjük, mint a keletről importált tanítások és istenek felé általában.²⁷ Horatiusról legalább, ki már Görögországban érintkezhetett velük, biztosan állíthatjuk, hogy sűrűn megfordult köztük²⁸ és hogy megkapták őt azok a komoly szavak és intelmek, melyekkel Jehova haragjáról beszéltek, ki a tőle elfordult népet annyiszor sujtotta haragjával és büntetésével és fogja még sujtani.²⁹ Hiszen az ő népe is nyögi az istenek haragját sok bűne, főként az *avaritia* és az *erkölcsi süllyedés* miatt,³⁰ minek láttára jogos

²⁴ E. Norden, i. m. 2. sk. lk.

²⁵ L. I. Makk. 8.; 15. 16—24., 2. 11. 34. és Valerius Maximus I. 3. 3.: (a. a. Chr. n. 139.) Iudaeos quoque, qui Romanis tradere sacra sua conati erant, idem Hispalus urbe exterminavit arasque privatas e publicis locis abiecit. A kr. előtti utolsó századra vonatkoznak az Orac. Sib. III. 271. szavai: πάσα δέ γαῖα σέθεν πλήρης καὶ πάσα θάλασσα, V. ö. még Liv. 25. 1. 6.: tanta religio et ea magna ex parte externa civitatem incessit, ut aut homines aut dei repente alii viderentur facti.

²⁶ pro Flacco 67.: huic autem barbarae superstitioni resistere, severitatis; multitudinem Iudaeorum, flagrantem nonnunquam in contionibus, pro re publica contemnere, gravitatis summae fuit.

²⁷ A fentebb említett Cn. Cornelius Hispalus, mint praetor peregrinus utasította ki a chaldeusokkal együtt a zsidókat, — és pedig hellénista-zsidókat, — akik a phryg-thrákiai Sabaziosban istenüket, Sabaoth-ot vélték felismerni, kit Juppiter Sabaziosban tiszteltek. L. Altheim II. 142. l.

²⁸ Sat I. 6. 111. skk.: „... quacumque libidost, | incedo solus, percontor, quanti olus ac far, | fallacem circum vespertinumque pererro | saepe forum, adsisto divinis...”

²⁹ L. pl. Isaias 13—14.; 24—27, főleg: 24. 5—6.; 12.; 26. 5.; 27. 10.; Micheas 7. 1—6.; Sophonias 1. 2—18.; 2. 1—2.; 4—6.; 12—14. stb.

³⁰ V. ö. Hor. c. II. 18. 19. skk.: ... struis domos | marisque Bais obstrepentis urges | submovere litora. | quid quod usque proxi-

felháborodással írta valaki — zsidó vagy római, a mi szempon-tunkból mindegy — Pompejiben egy ház falára e két szót: *Sodoma Gomora*.³¹ S midőn honfitársainak odakiáltja, hogy tér-jenek vissza az elhagyott és lenézett istenekhez, az ősök tisztá erényes életmódjához, ha nem akarnak nyomorultan elveszni, ugyanazt teszi, amit a zsidók prófétái — de vérbeli római mód-jára.³²

Nos Vergilius is római érzelem- és gondolatvilágának meg-felelően öltözteti római mezbe azt, amit hellénista-zsidó hatás

mos [*revellis agri terminos et ultra | limites clientium | salis ava-rus* ∞ Isaias 5. 8.: *Vae qui coniungitis domum ad domum, et agrum agro copulatis usque ad terminum loci: numquid habitabitis vos soli in medio terrae?* — L. még Hor. c. I. 3. 21. skk.; 35. 33. skk.; III. 6. stb. és a 25. jegyzetet.

³¹ Fr. Duhn: Pompeji, 1918.³ 105—6. lk.

³² V. ö. pl. c. III. 6.; ep. 16. első fele, stb. — Vagy nem volna összefüggés a „carpe diem“ elvét hirdető jól ismert költeményei és pl. a *Σοφία Σαλωμών* (Liber sapientiae) II. 1. skk. versei között? Ó is csak addig szószólója ennek az elvnek, amíg „*parcus deorum cultor et infrequens*“ként az „*insanientis sapientiae*“ nyomaiban halad (c. I. 34.). De nézzük közelebbről a Bölcsesség könyve említett verseit: (itt és egyebütt a Septuaginta megfelelő helyeit az egyszerűség kedvéért közöljük latinul a Vulgata szerint.)

1. *Dixerunt enim cogitantes apud se non recte: Exiguum et cum taedio est tempus vitae nostrae, et non est refrigerium in fine hominis, et non est qui agnitus sit reversus ab inferis.*

2. *Quia ex nihilo nati sumus et post hoc erimus tamquam non fuerimus* (v. ö. Cil. VIII. 2885.: *non fueras: nunc es, iterum nunc desinis esse; továbbá u. ott, V. 1813: n(on) f(ui), n(on) s(um), n(on) c(uro): szokott rövidített formula): quoniam fumus flatus est in naribus nostris: et sermo scintilla ad commovendum cor nostrum.*

3. *Qua extincta cinis erit corpus nostrum et spiritus diffundetur tamquam mollis aer, et transibit vita nostra tamquam vestigium nubis, et sicut nebula dissolvetur.*

4. *Et nomen nostrum oblivionem accipiet per tempus, et nemo memoriam habebit operum nostrorum.*

6. *Venite ergo, et fruamur bonis quae sunt, et utamur creatura tamquam in iuventute celeriter.*

7. *Vino pretioso, et unguentis nos impleamus: et non praetereat nos flos temporis.*

8. *Coronemus nos rosis, antequam marcescant: nullum pratum sit, quod non pertranseat luxuria nostra, etc.*

Ilyen szembezőkő egyezéseket nem lehet a véletlen szeszélyének, a szavak véletlen összecsengésének tulajdonítani. De nem lehet itt csupán epikureizmusról sem szó: a Liber sapientiae első fejezetei (1—5.) mentesek a hellénista görög filozófia hatásától (l. lentebb). Itt nincs más hátra, mint megérteni azt, hogy az ezerféle dogok iránt érdeklődő római költő, bármennyire lenézte is a zsidókat (*curtis Judaeis: Sat. 1., 9., 70.; credat Judaeus Apella: Sat. 1., 5., 100.*), akarva, nem akarva sokszor ugyanazokat az elveket vallja, mint ők, sőt azoknak az ő szá-vaikkal ad kifejezést. Hiszen ugyanő az, aki hosszú ideig a stoikusok-ról is csak a gúny és megvetés hangján szól. (*Sat. 1., 1., 120.; 3., 139; 4., 14. stb.*)

alatt átvett. Ma már nem fér kétség ahhoz, hogy híres 4. eclogája a részben zsidó eredetű Sibylla-jóslatokra megy vissza,³³ mégpedig a zsidó eredetű III. könyvre.³⁴ Az eclogában, mely tudvalevően a legszorosabban összefügg Horatius sziget-mythosával (ep. 16.),³⁵ *Cumaeum carmen* szerepel (4. v.) a zsidó Sibylla jóslatai helyett, mint Horatiusnál „Jupiter“ és „di neglecti“ a „Jehova“, továbbá „Troia“ és „Roma“ a „Jerusalem“ és „Babylon“ helyett. Ennek a szellemnek megfelelően mond Vergilius *manis*-t, azaz szerepelteti szemléletesen, költői képpel a lelkek túlvilági vádlóit: a már két ízben is említett *büntetés* („*exercitur poenis*“, „*supplicia*“) helyett, ha újból vissza akar térni hozzá két sorral alább, más kitéltet kell használnia.

De mi kelthette fel költőnk érdeklődését az Ó-szövetségi könyvek, elsősorban pedig a Bölcsesség könyve iránt, melyet a hellenista-zsidók Salamonnak tulajdonítottak,³⁶ kinek népszerűségéről tanuskodik egy Pompéjiben talált és az ő bölcs ítéletét ábrázoló karikatúra.³⁷ A kérdésre megfelelni nem olyan nehéz, mint amilyennek első tekintetre látszik. A „*Liber sapientiae*“ ugyanis, melyről Hieronymus is megállapítja, hogy: „*apud Hebraeos nusquam est, quin et ipse stilus Graecam eloquentiam redolet*“ (Praef. in vers. libr. Salom. IX. 1293. sk. Vall.), lendületes és ékes nyelve révén, valamint mély etikai jelentőségénél fogva joggal tartozott a halódó görög szellem legkiválóbb alkotásai közé. Hellenisztikus filozófiával átszőtt nagyobb fele (5. stb. fejezetek) és nyelve miatt sokáig eredeti görög alkotást véltek benne felismerni, de legalább az első öt fejezet, amelyre görög filozófia nem gyakorolt hatást, kétségen kívül héber eredetű.³⁸ A lélek túlvilági sorsán elmélkedő Vergilius, az igazán „*doctus poeta*“, talán akaratlanul, de valószínűleg tudatosan jutott el kutatásai közben ehhez a nagyjelentőségű, fenséges, görög értelemben vett költői alkotáshoz, melynek gondolatai könnyen hagytak lelkében olyan mély nyomokat, hogy azok Aeneas *κατάβασις*-a közben a többi, ma ismert, esetleg csak sej-

³³ L. Rzach a Pauly—Wissowa-ban, s. v. Sibyllinische Orakel, 2126. l.; Christ—Stählin—Schmid, II., 1., 616. l.; Ladewig—Jahn: Vergils Gedichte, I. 27—35. lk.; Seeliger a Roscher-ben, s. v. Weltalter, 420—22. lk.

³⁴ L. Rzach: Oracula Sibyllina, 1891. Az eljövendő aranykort festik itt a következő sorok: 3., 367. skk.; 620. skk.; 744. skk.; 767. skk.; 788. skk.; továbbá pl.: 1., 283. skk.; 7., 146. skk.; 8., 209. skk.

³⁵ V. ö. Verg. 22. ~ Hor. 33. Verg. 24. ~ Hor. 52.
 „ 21. sk. ~ „ 49. sk. „ 6. ~ „ 63. sk.
 „ 8. „ ~ „ 65. „ 7 ~ „ 20.

(L. Seeliger, i. h. 419—20. lk.)

³⁶ A munkában, melyet a protestánsok az Ó-szövetség apokrif iratai közé sorolnak, a szerző Salamon nevében írja meg bölcs tanításait, I. pl. 8., 10. skk.; 9., 7.

³⁷ L. Mau: Pompeji, 16. l.

³⁸ Christ—Stählin—Schmid: id. m., 562. l.

tett vagy éppen ismeretlen forrásai mellett újból felelevenedtek benne. A szóbanforgó helyen kívül ugyanis a Bölcsesség könyvére utalnak a „*noxia corpora tardant | terrenique hebetant artus, moribundaque membra*“ (731—2. v.) és az „*aetherium sensum*“ (747. v.) szavak, melyeknek megfelelői a Vulgata szerint: „*corpus enim, quod corrumpitur, aggravat animam, et terrena inhabitatio deprimit sensum multa cogitantem*“ (9. 15.). De ugyancsak ide tartozik a szerencsétlen Phlegyas intelme is: „*discite iustitiam moniti et non temnere divos*“ (620.), vagyis: „*diligite iustitiam... Sentite de Domino in bonitate, et in simplicitate cordis quaerite illum*“ (1. 1.; v. ö. még: *impii autem secundum quae cogitaverunt, correptionem habebunt: qui neglexerunt iustum et a Domino recesserunt*: 3. 10.; l. még 5. 6.). A zsidók egy istene helyett természetesen *divos* szerepel a római költőnél, aki — épen azért, mert költő — intelmét az alvilágban bűnhődő Phlegyas szájába adja. A *iustitia* azonban nála is éppúgy, mint a Bölcsesség könyve szerzőjének szemében, az erények között a legelső helyet foglalja el: ebben az egyben ugyanis minden erény megvan:³⁹ „*et iustitiam quis diligit, labores huius magnas habent virtutes: sobrietatem enim, et prudentiam docet, et iustitiam et virtutem, quibus utilius nihil est in vita hominibus*“ (8. 7.). Phlegyas gondolatának második fele: „*non temnere divos*“ pozitív formában sokszor visszatérő tanítása az Ószövetség könyveinek: φοβείσθαι τὸν θεόν (Sirach, 1. 14.); v. ö. még a helyet, ahol a gondolat bővebben ki van fejtvé: „*timenti Dominum bene erit in extremis, et in die defunctionis suae benedicetur*“ (Ecclesiasticus 1. 13.).⁴⁰ A próféta Isten szavaival szól a zsidó néphez; a VI. ének Sibyllája, Aeneasnak alvilági útján kísérője, szintén nem a saját tapasztalatait adja elő, hanem a Hecatetől nyert felvilágosítás alapján szól a gonoszok büntetéséről (VI. 563—565.).

*

De még tovább mehetünk. A Tartarosban sínylődő bűnösök és az általuk a földi élet folyamán elkövetett bűnök felsorolása is gondolkodásra késztet. Az 580—607. sorokban a Sibylla azok-

³⁹ A *iustitia* fogalmáról antik értelemben szól pl. Cic. or. part. 22. 78.: in communione autem quae posita pars est, iustitia dicitur eaque erga deos religio, erga parentes pietas, creditis in rebus fides, in moderatione animadvertendi lenitas, amicitia in benevolentia nominatur. — L. még de fin. 5., 23., 65.: quae animi affectio suum cuique tribuens... iustitia dicitur, cui sunt adiunctae pietas, bonitas, liberalitas, benignitas, comitas, quaeque sunt generis eiusdem.

⁴⁰ Σοφία Σεῖραχ, 1. 13.: τῷ φοβουμένῳ τὸν κύριον εὖ ἔσται ἐπ' ἑσχάτων, καὶ ἐν ἡμέρᾳ τελευτῆς αὐτοῦ εὐρήσει χάριν.

L. még u. ott 16.; 18.; 20. stb. A félelem, mely a rómaiak vallásának alapja, itt is a végső dolgokra figyelmeztet. A „*timor dei initium sapentiae*“ (Psalm. 111., 10.) azonban római ember számára érthetetlen valami lenne.

ról szól, akik az istenek ellen merészelték vétetni, mint a Titánok, az Aloidae, Salmoneus, Tityos, Ixion, Pirithous, míg a 608—624. versekben általánosságban beszél azokról, akik embertársaik ellen törtek:

hic quibus invisi fratres, dum vita manebat,
pulsatusve parens et fraus innexa clienti,
aut qui divitiis soli incubuere repertis
nec partem posuere suis (quae maxima turba est),
quique ob adulterium caesi, quique arma secuti
impia nec veriti dominorum fallere dextras,
inclusi poenam exspectant.
.....
vendidit hic auro patriam dominumque potentem
imposuit, fixit leges pretio atque refixit;
hic thalamum invasit natae vetitosque hymenaeos:
ausi omnes immane nefas ausoque potiti.

Nem lehet-e, nem kell-e itt arra a szembeszökő egyezésre gondolnunk, amely az említett vergiliusi sorokat a *Tízparancsolattal* fűzi össze? Mindkét esetben az Isten(ek) ellen való vétkek szerepelnek elsősorban (580—607. ∞ I—III. par.) és ezek után következnek az embertársaik elleni bűnök (608—624. ∞ IV.—X. par.).⁴¹ Az is csak pusztán véletlen lenne, hogy a második csoport bűnösei között a legelső helyen azokról van szó, akik *szüleik* ellen emeltek kezét (l. a IV. parancsot!), hogy aztán a felsorolás az egyszer már érintett „*adulterium*“-mal érjen véget, Vergilius korának eme legveszedelmesebb, a családi és nemzeti életet szétzüllesztő betegségével? A Tízparancsolat két ízben, tehát hangsúlyozottan tiltja a castitas elleni vétkeket (VI. és IX.), ill. az adulteriumot. A költő is erre a bűnre tér vissza még egyszer, mielőtt kora vétkeinek felsorolását befejezné: ennél szörnyűbb bűnt már nem tud említeni.

A kor jellemző tünetei közé tartozik továbbá az *auri sacra fames* (Aen. 3. 57.), az *avaritia*, mely a Biblia szerint is a legtöbb emberi eltévelyedés forrása.⁴² Költőnk nem átalja világosan,

⁴¹ V. ö. az idézett vergiliusi sorokkal V. Mos. (Deuteron.) 5. 16—21: Honora patrem tuum et matrem, sicut praecepit tibi Dominus Deus tuus, ut longo vivas tempore, et bene sit tibi in Terra, quam Dominus Deus tuus daturus est tibi.

Non occidas.

Neque moechaberis.

Furtumque non facies.

Nec loqueris contra proximum tuum falsum testimonium.

Non concupisces uxorem proximi tui; non domum, non agrum, non servum, non ancillam, non bovem, non asinum, et universa, quae illius sunt. (L. még Exod (II. Mos.) 20. 12—17. etc.)

⁴² V. ö. pl.: Jos. 7. 20; I. Reg. 8. 3; 25; III. Reg. 21. 2; Psalm. 36. 16; 21; Prov. 1. 19; 11. 28; 12. 27; 15. 16; etc.; Eccles. 2. 26; 4. 8; 5. 9; 6. 2; Is. 5. 8; 56. 11; Jer. 6. 13; 8. 10; Ezech. 12. 13; Amos 8. 4; Mich. 6. 10; Habac. 2. 9; II. Makk. 4. 50; 10. 20.

hangsúlyozottan megállapítani, hogy a Tartarosban levők között legnagyobb számban éppen a gazdagok találhatók (*quae maxima turba est.* 611.; *fixit leges pretio atque refixit.* 622.). Az adulerium mellett az avaritia a legtöbb baj szülője. Ki nem gondol itt önkéntelenül a bibliai dúsgazdagra és a szegény Lázárra? (Luc. 16. 19. skk.). És kinek nem jutnak eszébe a Megváltó szavai: „Facilius est camelum per foramen acus transire, quam divitem intrare in regnum coelorum“. (Matth. 19. 24.). Az Újszövetségben is kemény szavak hangzanak el az avaritia és a divites felett.⁴³

*

A vergiliusi lelkek tisztulása az Elysiumban is folytatódik:
*quisque suos patimur manes. exinde per amplum
 mittimur Elysium et⁴⁴ pauci laeta arva tenemus“*

olvassuk a 743/4. sorokban. Vagyis: a lelkek a büntetés súlyosabb részének kitöltése után az Elysiumba jutnak ugyan, *de* csak nagyon kevesen, akikről Anchises a 660—665 sorokban szól,⁴⁵ kerülnek a zavartalan boldogság honába. *De hol van ez a hely? És hol van a Tartaros? A feleletet a Sibylla adja e kérdésre a Deiphobus-jelenet végén (540. skk.):*

*hic locus est, partis ubi se via findit in ambas:
 dextera quae Ditis magni sub moenia tendit,
 hac iter Elysium nobis; at laeva malorum
 exercet poenas et ad impia Tartara mittit.*

Aeneas jól szemügyre veszi a hatalmas hármas falakat, melyek a Tartarost körülzárják, hallja a gonoszok jajgatását és csak a Sibyllától nyert felvilágosítás után, melyről fentebb szoltunk, indul tovább célja — Anchises — felé. A borzalmak e helyétől tovább haladva csakhamar oda is ér kísérelőjével atyjához. Más szóval: Laeta arva és Tartaros, ha nem is közvetlenül egymás mellett, de egymáshoz meglehetősen közel terülnek el. Az oda-

⁴³ Pl.: Matth. 6. 19. skk.; 26. 14. skk.; 27. 3; Marc. 8. 36; Luc. 12. 15; Joann. 12. 4; Act. 5. 1; 8. 20; I. Cor. 6. 10; Ephes. 5. 3; Coloss. 3. 5; I. Tim. 6. 9; ad Titum 1. 7; Hebr. 13. 5.

⁴⁴ Az *et* köztöszónak ebben a helyzetben ellentétes jelentése van, ami az egész latinságban a legrégebb irodalmi emlékektől kezdve végig, a középkori latiságban is nem ritkán előforduló jelenség; v. ö. pl. Plaut. Pers. 798: *haec scivisti et me celavisti?* etc.; Cic. Tusc. 1. 6.: *fieri potest, ut recte quis sentiat et id, quod sentit, polite eloqui non possit.* Cic. de or. 3. 86: *magister hic Samnitium summa iam senectute est et cotidie commentatur. stb.*

⁴⁵ *hic manus ob patriam pugnando vulnera passi,
 quique sacerdotes casti, dum vita manebat,
 quique pii vates et Phoebos digna locuti,
 inventas aut qui vitam excoluere per artis,
 omnibus his nivea cinguntur tempora vitta.
 quique sui memores aliquos fecere merendo:*

vezető utakat Platon is ismeri ugyan,⁴⁶ de az ő mítoszánál tanulságosabb a régi zsidó felfogás. A zsidó képzelet ugyanis azt tartotta, hogy a meghaltak lelkei a feltámadásig az alvilágban (héberül: *seol* ∼ ἄδης) laknak és pedig ennek egy részében, az úgynevezett pokol tornácában (*limbus* ∼ *paradicsom*) az ószövetségi igazak, a gehennában⁴⁷ a gonoszok. Paradicsom és gehenna, s benne az igazak és gonoszok tehát egymáshoz közel vannak és egy hatalmas szakadék választja el őket. Ez a mélység fejezi ki képletesen ama nézetüket a zsidóknak, hogy az igazak és gonoszok egymástól örökre el vannak különítve: a két helyből egy-másba átmenet nincs. Krisztus a dúsgazdagról és a szegény Lázárról szóló példapeszédében⁴⁸ a zsidó felfogást kölcsönzi,⁴⁹ mikor a dúsgazdagot a pokolban úgy mutatja be, mint aki gyötrelmes kínjai közepette egyszerre megpillantja Abrahámot és kebelében a szegény Lázárt és kétségbeesett hangon kiált Abrahámhoz irgalomért. Vergilius elképzelése szemmel láthatólag sokkal közelebb áll a zsidóknak, mint Platonnak főleg a Politeiában kifejezett elgondolásához. A dúsgazdag kiáltását Abrahám meghallja és felel is neki. A Tartarostól nem messze fekvő Elysiumba és a *Laeta arva* területére csak azért nem hat el a gonoszok lármája, jajgatása, mert a Tartarost hatalmas falak zárják körül.

•

⁴⁶ Platon, *Gorg*, 524: . . . ἐν τῇ τριόδῳ, ἔξ ἧς φέρετον τῷ ὁδῷ, ἢ μὲν εἰς μακάρων νήσους, ἢ δὲ εἰς τάρταρον. *Polit.* 614. D: . . . ἐν ψ (τόπῳ) τῆς τε γῆς δὴ εἶναι χάσματα ἐχομένω ἀλλήλοις καὶ τοῦ οὐρανοῦ αὐτῶν ἐν τῷ ἄνω ἄλλα καταντικρῶ. δικαστὰς δὲ μεταξὺ τούτων καθήσθαι, οὐς, ἐπειδὴ διαδικάσειαν, τοὺς μὲν δικαίους κελεύειν πορεύεσθαι τὴν εἰς δεξιάν τε καὶ ἄνω διὰ τοῦ οὐρανοῦ, σημεῖα περιάψαντας τῶν δεδικασμένων ἐν τῷ πρόσθεν, τοὺς δὲ ἀδίκους τὴν εἰς ἀριστεράν τε καὶ κάτω, ἔχοντας καὶ τούτους ἐν τῷ ὀπίσθεν σημεῖα πάντων ὧν ἔπραξαν . . . ὁρᾶν δὴ ταύτην μὲν καθ' ἑκάτερον τὸ χάσμα τοῦ οὐρανοῦ τε καὶ τῆς γῆς ἀπιούσας τὰς ψυχὰς, ἐπειδὴ αὐταῖς δικασθεῖν, κατὰ δὲ τῷ ἐτέρῳ ἕκ μὲν τοῦ ἀνιέναι ἕκ τῆς γῆς μεστὰς αἰχμοῦ τε καὶ κόνεως, ἕκ δὲ τοῦ ἐτέρου καταβαίνειν ἐτέρας ἕκ τοῦ οὐρανοῦ καθαρὰς . . .

⁴⁷ *Gehenna* = Hinnon völgye Jeruzsálem mellett, mely egykori birtokosától kapta nevét. A királyok korában itt áldoztak a zsidók Molochnak. Később szemétkerakó- és égetőhelynek használták. A néphit oda képzelte a pokol bejáratát. (L. Székely István jegyzetét az Újszövetség I. 26. lapján. Káldi György bibliája; Szent István Társulat, Budapest, 1927.)

⁴⁸ Luc. 16. 22. skk.: Factum est autem ut moreretur mendicus, et portaretur ab Angelis in sinum Abrahae. Mortuus est autem et dives et sepultus est in inferno. Elevans autem oculos suos, cum esset in tormentis, vidit Abraham a longe, et Lazarum in sinu eius: Et ipse clamans dixit: Pater Abraham, miserere mei, et mitte Lazarum, ut intingat extremum digiti sui in aquam, ut refrigeret linguam meam, quia crucior in hac flamma. Et dixit illi Abraham: Fili, recordare quia recepisti bona in vita tua, et Lazarus similiter mala: nunc autem hic consolatur, tu vero cruciaris.

⁴⁹ V. ö. Székely István jegyzetét Luc. 16. 23-hoz.

Ha igaz, hogy költőnk ismerte a hellénista-zsidó eredetű Sibylla-jóslatokat,⁵⁰ akkor nemcsak kézenfekvő, de egészen bizonyos, hogy a hellénista-zsidók fordítómunkásságának eredményeként létrejött Septuaginta — annak főként költői részei⁵¹ — sem voltak közömbösek előtte. Ezért állítjuk, hogy a hexaméterbe foglalt jóslatok forrásait, melyek a születendő Gyermekekre és az eljövendő aranykorra vonatkozólag az Ószövetség prózában írt, de költői szárnyalású helyein olvashatók,⁵² valamint a lélek másvilági sorsával foglalkozó egyes részeit eredetiben ismerte és nagy művében felhasználta csakúgy, mint például Ovidius az özönvíz leírásánál a Genesis elbeszélését.⁵³

(Pécs.)

vitéz Mészáros Ede.

Zur vergilischen Eschatologie.

Es wird hier der Versuch gemacht zu deuten, a) wie die vielumstrittenen Worte Vergils (Aen. 743.): *quisque suos patimur manis* zu verstehen sind, b) woher unser Dichter diesen Gedanken genommen hat.

In der aus stoischen und pythagorisch-orphischen Lehren zusammengesetzten Eschatologie des Vergil befinden sich die berühmten, auf die Läuterung der Seele deutenden Verse 739—743, die sagen, dass die an der Gottheit unmittelbar beteiligte menschliche Seele, die als feuriger Hauch oder Dampf (πνεῦμα ἐνθερμον = inflammata anima) bei der Geburt als ein Teil des göttlichen Feuers aus dem Aether in den menschlichen Körper herabsteigt (730), im Laufe des irdischen Lebens infolge Wirkungen der Affekte (733) vielen Makeln ausgesetzt ist und demzufolge mehr oder weniger von seiner himmlischen Natur einbüsst. Als sie dann durch den Tod aus dem finsternen Kerker des Körpers befreit wird (732), muss sie sich Läuterungen unterwerfen,

⁵⁰ L. fentebb. — A Sibylla ἐνθουσιασμός-át illetően v. ö. Verg. Aen. VI. 77—80. és Sib. III. 6. skk.:

Ἵψίβρομος μάκαρ οὐράνιος . . .
 . . . λίτομαι, παναληθέα φημίεασαν
 βαίον μ' ἀμπαυσον' κέκμηκε γὰρ ἐνδοθεν ἦτορ.
 ἀλλὰ τί μοι κραδίη πάλι πάλλεται ἢ δέ γε θυμός
 τυπτόμενος μᾶστιγι βιάζεται ἐνδοθεν αὐδήν
 ἀγγέλλειν πάντεσσιν; ἀτὰρ πάλι πάντ' ἀγορεύσω,
 ὅσσα θεὸς κέλεται μ' ἀγορευέμεν ἀνθρώποισιν.

V. ö. még: III. 162. skk.; 295. skk.; 489. skk.; továbbá Verg. ecl. 4. 50/1. és Aen. VI. 256. ∞ Sib. III. 675. sk.

⁵¹ A zsidó kanon szerint az Ószövetség könyvei a következő három csoportra oszlanak: a) törvények (Thora), b) próféták (Nebium) és c) egyéb iratok (Ketubim). A görögök — hellénista görögök — ezzel szemben megkülönböztetnek a) történeti —, b) költői és didaktikus —, c) prófétai könyveket.

⁵² A Gyermekek születésére vonatkozólag I. ecl. 4., 8. és Isaias 7., 14.; 9., 6. ∞ Sib. III. 286.; 652. sk. — Az aranykorra nézve v. ö. ecl. 4., 22. és pl. Sib. III. 788. skk. ∞ Isaias 11., 6. skk.

⁵³ V. ö. Gen. (I. Mos.) 6. skk. ∞ Ov. Metam. 1., 262. skk. ∞ Sib. 1., 125. skk.

d. h. verschiedene Strafen mittelst Feuers, Luft oder Wassers erleiden. Denn nur dann wird sie wieder ein aetherischer, aller fremden Elemente lediger feuriger Hauch (747), wenn das „infectum scelus“ und die „concreta labes“ (746) aus ihr verschwunden ist. Kurz zusammengefasst: *quisque suos patimur manis*. Wie ist aber hier das Wort *manis* zu verstehen? Unser Gedankengang ist der folgende. Die *manes* sind die „di parentes“ oder „parentum“, die Seelen der Väter, die gleich der „pitar“ der vedischen Eschatologie göttliche Verehrung geniessen. Was man über sie wissen soll, um die genannte vergil'sche Stelle richtig zu deuten, hat Servius längst wohl erkannt (zu Aen. 6. 743 und 3. 36). Ihm folgen zum Teil Norden, der die Worte mit „ein jeder büsst, wie es sein Dämon heischt“ wiedergibt, zum Teil W. F. Otto, der den Ausdruck „manes“ zwar richtig als „Höllenstrafen“ übersetzt, aber nur den Bericht des Servius annimmt, wo es heisst (zu 743): „supplicia, quae sunt apud manes, ut si quis dicat ‚iudicium patimur‘ et significat ea, quae in iudicio continentur“, alles andere aber als unmögliche Erklärung auffasst, obwohl der antike Ausleger — dessen Glaubwürdigkeit wir mit Norden in dieser Hinsicht nicht in Frage stellen — ganz deutlich darauf hinweist, dass alle die „manes“ = *genii* = *infern* (*umbrae*), also die, welche „hortantur ad bona“, wie jene, die „depravant ad mala“ als Ankläger der Seelen in der Unterwelt zu fassen sind. So bekommt dann das Wort die Bedeutung „Höllenstrafen“. Wir gehen aber noch weiter und geben dem Ausdruck einen genaueren Sinn. Denn die Läuterungen, also Strafen sind mit einigen Teilen der Unterwelt fest verbunden, demnach bedeuten die „manes“ nicht nur Strafen oder Höllenstrafen, sondern auch jene Räume, wo die Seelen diese erleiden müssen, also nicht bloss Tartarus, sondern auch Elysium; denn die Läuterungen werden auch dort noch fortgesetzt (743, 4). Daher haben wir das Wort „manes“ (*umbrae*) auch als Unterwelt im weiteren Sinne zu verstehen und der vielumstrittene Satz lautet nun: „Ein jeder von uns hat an seinen Strafen und demzufolge seinem in der Unterwelt angewiesenen Aufenthaltsorte zu leiden“, das euphemistisch (Vergil gebraucht „manes“ ebenfalls euphemistisch) mit den Worten K. Kerényi's auf diese Weise ausgedrückt wird: „ein jeder von uns hat an seinem Anteil in der Unterwelt zu leiden.“

Stellen wir die Frage, woher Vergil den eben erklärten Gedanken genommen, so werden wir an den „Liber sapientiae“ der Septuaginta angewiesen, wo es heisst (11, 17): *per quae peccat quis, per haec et torquetur*. Wir sind der Überzeugung, dass unser Dichter nicht nur Einheimisches und Griechisches in seiner Eschatologie vereinigt hat, sondern auch hellenistisch-jüdischen Anschauungen gefolgt ist. Der von der Lehre Epikrus sich abgewandte Dichter (siehe auch Horaz, c. 1. 34) konnte neben der stoischen Lehre eine strenge ethische Auffassung nicht ausser Acht lassen, die von den Juden seit dem 2-ten vorchristlichen Jahrhunderte gerade in dem „Buch der Weisheit“, wo zum erstenmal von einer nach dem Tode stattfindenen Ausgleichung eingehender gesprochen wird, verkündigt wurde (capp. 3 und 5). Die in Rom seit derselben Zeit sesshaften Juden, deren Vorfahren in Palästina wie in Ägypten unter dem Einflusse des Hellenismus standen, brachten die Septuaginta mit sich; sie wollten auch hier eine gewaltige Propaganda entfalten, wie sie das auf griechischem Boden getan. Ihre Schriften und Lehren erregten nicht unbedeutendes Aufsehen und so mancher Römer wandte sich ihnen mit Interesse zu. Horaz wenigstens, der schon in Griechenland mit Juden in Berührung kam, pflegte auch in Rom Umgang mit ihnen (Sat. 1, 6, 111 ff.). Sollte er die Motive und Worte für seine Gedichte des Lebensgenusses nur dem Epikur,

nicht auch der Septuaginta, bes. dem „Liber sapientiae“ entnommen haben? (2, 1. ff.) Aber auch die ernsten Mahnungen, die vom Zorne Jehova's sprachen, konnten ihre Wirkung nicht verfehlen, denn auch Rom hatte an dem Zorne der Götter zu leiden, besonders wegen der „avaritia“ und des Verfalles der alten, reinen Sitten. Nicht ohne Ent-rüstung schrieb man auf die Mauer eines Hauses in Pompeji die Worte: *Sodoma Gomora*. Vergil kannte aber auch die „*Libri Sibyllini*“, wie das ohne Zweifel feststeht; er spricht (ecl. 4, 4) von *Cumaenum carmen* statt der Weissagungen der Sibylle, ebenso wie Horaz von Jupiter und den di neglecti anstatt Jehova, ferner von Troia, Roma statt Jeru-salem, Babylon. So gebraucht auch unser Dichter *manes* für Strafe (wie er derartige Metonymien in grosser Fülle anwendet), denn von „poenis“ und „supplicia“ hat er schon gesprochen (739—740). Wir wollen nur noch ganz kurz darauf hindeuten, wie auffallend und zwingend der Zusammenhang zwischen Verg. 6, 731—2, 747 und dem Lib. sap. 9, 15 ist; dann aber auch Verg. 620 und Lib. 1, 1; 3, 10; 5, 6; Sirach 1, 14 und Ecclesiasticus 1, 13. Und ist es weiterhin nicht bemerkenswert, dass, wenn Vergil die Sibylle von den Sünden sprechen lässt, diese zu-erst (580—607) jene gegen die Götter begangenen und nur nachher (608—624) allerlei andere Missetaten schildert? Dieselbe Reihenfolge können wir in den Zehn Geboten Gottes auffinden. Und soll es wieder nur Zufall sein, dass unmittelbar nach 607 gerade die gegen die Eltern verübten schweren Sünden erwähnt werden (IV. Gebot!) und nachher zweimal das „adulterium“ als schwerstes Laster bezeichnet wird? (VI. und IX. Geb.); ganz ebenso aber wird auch die „avaritia“ nachdrück-lich hervorgehoben (611. und 622. ∞ VII. und X. Geb.). Endlich fasst Vergil trotz Platon die Räume Tartaros und *Lacta arva* zwar nicht als unmittelbar nebeneinander, dennoch einander recht nahe liegend auf, wie es die jüdische Anschauung meinte (z. B. Luc. 16, 22), nur ist es bei ihm nicht ein tiefer Abgrund, der die Seelen von einander scheidet, sondern dreifache mächtige Wände umzingeln die Verdammten im Tartaros.

Hatte Vergil die sibyllinischen Weissagungen genau gekannt, so sind wir der Überzeugung, dass ihm auch die Ergebnisse der Über-setzungstätigkeit der hellenistischen Juden, die Septuaginta, wohl ver-traut waren. Nach den Quellen der sib. Weissagungen forschend musste er zur genannten Bibelübersetzung geführt worden sein, deren für seine Zwecke dienende Teile er dann ebenso frei benützte, wie das z. B. Ovid getan in seiner schönen Schilderung der Sintflut. (Metam. 1. 262. ff. ∞ I. Mos. [Gen.] 6. ff. ∞ Sib. 1. 125. ff.)

Pécs (Fünfkirchen).

Eduard Mészáros.

MAGYAR TÁRGYÚ FEJEZETEK GIOVANNI DA RAVENNA EMLÉKIRATÁBAN.

A humanizmus korában az egyéni élet iránti érdeklődés az életrajz formájában divatos irodalmi jelenség lett. Föllendült az érdekes, tréfás és különös emlékeket felelevenítő memorabilia-irodalom is. A renaissance hajlama az élcelődésre és a memora-bilia műfajában rejlő lehetőségre a legkülönbözőbb árnyalatú anekdóta-gyűjteményeket hozta létre a szigorúan morális példatáraktól az egy személyre összpontosított emlék-

iratokon keresztül a vidám facetiáig.¹ Természetesen ez az apophtegma-irodalom antik eszményekből merítette módszerét, sokszor anyagát is, főleg Plutarchos, Valerius Maximus, Macrobius gyűjteményeiből.² Ismeretes, hogy a magyarországi humanista irodalom egyik jellegzetes alkotása, Galeotto Marzio „De egregie, sapienter ac iocose dictis et factis Mathiae regis” című kis műve is ilyen emlékirat.³ Arról azonban nem volt tudomásunk, hogy mástól is maradt volna magyar vonatkozású, humanista eredetű apophtegma-gyűjtemény, hacsak nem gondolunk Enea Silvio Piccolomini kommentárjára, melyet Panormita könyvéhez, a „De dictis et factis Alphonsi regis”-hez írt. Piccolomini műve is feldolgozatlan, bár humanizmusunk történetére több értékes adattal szolgál. Mindenekelőtt azonban némileg meg kell világítani Giovanni Conversino da Ravenna könyvecskéjét, jelenlegi tudásunk szerint az első magyar adatokat tartalmazó apophtegma-gyűjteményt.

Remigio Sabbadininek, a nemrég elhunyt olasz tudósnek Giovanni da Ravennáról írott kis monográfiáját olvasva, azt az érdekes híradást nyerjük, hogy Giovanni da Ravenna „Rerum memorandarum liber” című művében elbeszéli egy magyar leány mártíriumát az első délvidéki török betörések idejéből, továbbá egy közelebbről meg nem nevezett pécsi püspök beszélgetését Petrarcával a magyar király leveleinek stílusáról.⁴ Ez utóbbi anekdotából Sabbadini közöl is két mondatot. Ezekután jogosnak látszott a gyanú, hogy Giovanni da Ravenna több magyar tárgyú történetet is följegyzett. A velencei Fondazione Querini Stampalia, Classe IX. Cod. XI. számú kéziratának elolvasása teljes mértékben igazolta ezt a föltevést. A kódex az említett két történeten kívül még öt, eddig teljesen ismeretlen, magyar tárgyú anekdotát tartalmaz. Három Nagy Lajossal kapcsolatos: a magyar király találkozása a gógös Konstantinos Palaiologos császárral, Lajos király nagylelkűsége a foglyul ejtett Stracimir bolgár fejedelem iránt és megbocsátása sikkasztó tisztviselőjével, Saraceno Cuganiával szemben. Egy-egy történet Durazzói Kis Károlynak és a záraiaknak hálátlanságáról szól Nagy Lajos özvegye és leánya iránt. Elmosódott magyar vonatkozásai miatt nem látszott szükségesnek közölni azt a néhány sort, melyben

¹ Giovanni Fabris: *Per la storia della facezia. Raccolta di studi di storia e critica letteraria dedicata a Francesco Flamini da' suoi discepoli.* In Pisa, 1918. 96—105. l.

² U. o. 99. l.

³ *Reneszánsz királyfiak neveltetése.* Budapest, 1935. Apollo-könyvtár, 3. 8—14., 41—43. l.

⁴ Remigio Sabbadini: *Giovanni da Ravenna, insigne figura d'umanista (1343—1408) da documenti inediti.* Como, 1924. (Studi umanistici, No. 1.) 189. l. — Sabbadini művére a figyelmet először Fraknói Vilmos (Bibliotheca Corvina. Mátyás király budai könyvtára. Budapest, 1927. 88. l., 6. j.), majd Huszti József (Janus Pannorius, Pécs, 1931. Jegyzetek az első fejezethez, 57. j., 304. l.) hívta föl.

a humanista Johanna nápolyi királynő feslettségét vázolja és egy másik elbeszélését bizonyos francia lovagról, aki a nikápolyi csatában rendkívüli bátorságról tett tanuságot. Viszont nem maradhatott el az a két fejezet, melyeknek egyikéből Sabbadini az említett néhány sort közölte.

Mi vezette Giovanni da Ravennát ezekhez a magyar vonatkozású anekdótákhoz? honnan merítette értesüléseit? mekkora a hitelességük és forrásértékük? Minderre megtaláljuk a választ egyrészt Giovanni da Ravenna életében és egyéniségében, másrészt művének szerkezetében és céljában.

A „Rerum Memorandarum Liber“ megalkotásában Giovanni da Ravenna szembe előtt Petrarcanak hasonló című és tárgyú műve a „De rebus memorandis libri IV“ lebegett. Valószínűleg ismerte Boccaccio „De casibus virorum illustrium“-ját is. De tulajdonképeni mintája a „Dictorum factorumque memorabilium libri IX.“, Valerius Maximus klasszikus alkotása volt. Petrarca és Boccaccio bátorította arra, hogy modern példákat vegyen.⁵ De ami az előbbieknél csak elszórt jelenség volt, azt Giovanni da Ravenna kizárólagossá tette. Különbösen szerkezete és az egyes fejezetek címei Valerius Maximusnak szolgálai követését mutatják. Egy helyen használ csak Petrarcatól vett címet, midőn Valerius Maximus „De indole“ fejezetcíme helyett „De ingenio“-t ír (v. ö. Petrarca i. m. Lib. II. Tractatus secundus de ingenio...). Valerius Maximus művében az ellentét szerkezetét alkalmazza: példákat hoz föl egy-egy erény megtartására, majd meg nem tartására. Műveinek első könyvei csupa erényről tárgyalnak, az utolsó fejezetek azonban már csupa bűnről és hibáról szólnak. Egy-egy fejezet példái a római életből vannak véve és a római példák után úgyszólván mindig külföldiek következnek. Giovanni da Ravenna éppen úgy, mint Petrarca, megtartotta a morális célkitűzést és beosztásában még következetesebbé tette az erények és bűnök elkülönítését. Az első tizenegy fejezet az előbbi kategóriába, a többi négy az utóbbiba tartozik. Alkalmasint még hozzájárult volna néhány történet, ha a halál meg nem akasztja benne, minek jeléül ott olvassuk a kézirat végén: „Non explicitur hoc opus.“⁶ Műve természetileg eléggé független, bár a műfaj typológiája hatott nemcsak az anekdóták kiválasztására, hanem kialakítására is. A magyar leány mártíriumának éppenúgy megvannak az ősei Valerius Maximusban (L. VI. c. 1. Externa 1—2—3), mintahogy Stracimir visszahelyezése méltóságába tárgya szerint rokonságban van Cn. Pompeius eljárásával, midőn az Tigranest visszahelyezi királyi méltóságába. (L. V. c. 1.) A fejezetek címeit, az említett kivétel-

⁵ Petrarca művére v. ö.: Eduard Fueter: Geschichte der neueren Historiographie. 2. Aufl. München, Berlin, 1925 2. 5 lk. — Boccaccio művére: U. a., u. o. 7. l.

⁶ Id. codex fol. 55b.

lel, mind Valerius Maximusból vette, mint a zárójelek közé tett címekből látszik:

Fol. 47a—b. De liberalitate et clementia. (De liberalitate L. IV. c. 8, De humanitate et clementia, L. V. c. 1.)

Fol. 48a. De mutatione morum aut fortune. (De mutatione morum aut fortunae. L. VI. c. 9.)

Fol. 48b. De iustitia. (De iustitia, L. VI. c. 5.)

Fol. 49a. De caritate patrie. (De pietate erga patriam. L. V. c. 6.)

Fol. 49b. De amore coniugali. (De amore coniugali. L. IV. c. 6.)

Fol. 50a. De pudicitia et castitate. (De pudicitia. L. VI. c. 1.)

Fol. 50b. De fide. (De fide publica. L. VI. c. 6.)

Fol. 50b. De amicitia. (De amicitiae vinculo. L. IV. c. 7.)

Fol. 50b. De fortitudine. (De fortitudine. Lib. III. c. 2.)

Fol. 51a—b. De sapienter et graviter dictis aut factis. (De sapienter dictis aut factis. Lib. VII. c. 2. De graviter dictis aut factis. L. VI. c. 4.)

Fol. 52a. De ingenio. (De indole. L. III. c. 1.)

Fol. 52b. De prodigiis. (De prodigiis. L. I. c. VI.)

Fol. 53a—b. De ingratia. (De ingratia. L. V. c. 3.)

Fol. 54a. De luxuria. (De luxuria et libidine. L. IX. c. 1.)

Fol. 54b. De superbia. (De superbia et impotentia. L. IX. c. 5.)

Giovanni da Ravenna abban is Valerius Maximust követi, hogy olasz és külföldi példákat hoz föl az erények vagy bűnök illusztrálására. Ez a beosztás teszi lehetővé, hogy magyar tárgyú eseményeket is felsorakoztasson. Persze, az ilyen emlékek igazi oka Giovanni da Ravenna életében rejlik.

1343-ban született Budán, ahol apja, Conversino da Ravenna a magyar király kedvelt orvosa volt. Két évre rá meghalt anyja, s ekkor nevelőjének, Michele da Zagrabiának kíséretében apja Itáliába küldte bátyjához, Tommasóhoz. Nevelője magyar becézőnévvel illette, „chis“ Giovanninak nevezte. Ez a név aztán rajta is maradt, úgyhogy mikor Boccaccio egy ízben találkozott a tízéves fiúval, ugyancsak így szólította.⁷ Még Nagy Lajos első nápolyi hadjárata alkalmával látogatást tett apjánál Giovanni. Apja Nagy Lajos kíséretében tartózkodott. A király éppen reggelizett s megkínálta a „chis“ Giovannit egy gerezd almával.⁸ Felejthetetlen emléke maradt ez a humanistának. Két év múlva apja is meghalt és gyerekkövel árván állott a világban. Innen kezdve élete csupa bolyongás, nyomorúság. Egészen 1369-ig állandóan Ravenna, Padova, Bologna, Firenze és Ferrara között hányódott.⁹ Az említett évben a Treviso melletti Cone-

⁷ Sabbadini: i. m. 137. l.

⁸ U. ő: i. m. 8, 136. l.

⁹ U. ő: i. m. 10—38. l. Életének további részéről pedig u. o. 39—117. l.

glianóba hívják tanítani s ezzel befejeződnek diákévei. Életének nem kevésbé változatos része következik ezután. De legalább volt már hivatása s egy új humanista nemzedék tanítója lett a velencei kulturális területen. Miután nagybátyja, Tommaso elnyerte a gradói pátriárka méltóságát, ellátogatott hozzá Velencébe (1373) és ugyanezen év karácsonyán Petrarcanál tiszteltgett Arquában. 1374—78-ig Bellunóban tanított, de közben Rómában is látogatást tett abból az alkalomból, hogy nagybátyját kardinálissá nevezték ki. 1378-tól négy éven keresztül Francesco da Carrara mellett működött, mint kancellárja, magántitkára, társalkodója, fölolvatója, egyszóval szellemi mindenese. 1383-ban távozott innen s félévi velencei tartózkodás után a magyar koronához tartozó Ragusa kancellárja lett, ahol úgyszólván hat évig élt (1383—88-ig). Atmeneti velencei tartózkodás után három évig Udinében tanít, de már 1392-ben Francesco II. da Carrara kancellárja, ahol kerek tizenkét évig tölti be ezt a tiszteletet. E hosszú padovai tartózkodása nagyjelentőségű a humanizmus további történetére is, mert ekkor lettek tanítványai Secco Polenton, Pier Paolo Vergerio, Guarino da Verona és Vittorino da Feltre. Innen ismét Velencébe távozott, majd pedig az isztriai Muggiába költözött, mert bármennyire szerette Velencét, nem bírta ki éghajlatát. Háromévi isztriai tartózkodás után mégis visszatért Velencébe s ott rövidesen, 1408-ban meghalt.

Vigasztalan és nyugtalan életében a szerető apa emléke a távolság által megnőtt s ugyanilyen arányokban élt lelkében annak a képe is, aki apjának hatalmas pártfogója volt, s aki egykor vele szemben is annyi gyöngédséget mutatott, Nagy Lajosé. Ez a lelki motívuma Magyarországon iránti érdeklődésének. Járt-e később is Magyarországon, nem tudjuk. Talán leveleinek zágrábi kódexe fölvilágosítást tudna nyújtani. Ugy tűnik föl, mintha Petrarca szemrehányásában, melyet a pécsi püspök útján üzentetett a magyar uralkodónak, hogy nem pártolja eléggé az irodalmárokat, ott lappangana Giovanni da Ravenna panasza is. Nagy Lajos halálát követő évben azonban magyar területen kap kancellári megbízást. Sabbadini szerint a magyar királynéknak részük lehetett ebben.¹⁰ Ez annál inkább valószínű, mert megelőzőleg a magyar király szövetségesénél volt kancellár és a turini békekötés előtt a tárgyalások folyamán és a békekötést befejező aktusok alkalmával módja volt többször is találkozni a magyar király tanácsosaival, akik mind-egyre lennjártak Padovában. Köztudomású, hogy Zsigmond király is meghívta őt kancelláriájába 1404-ben, de Giovanni da Ravenna öregkorára hivatkozva elhárította magától a meghívást.¹¹

Ha emlékiratának magyar tárgyú elbeszéléseit igyekszünk elkülöníteni a megtörténés ideje szerint, akkor közelebbi út-

¹⁰ U. ő: i. m. 59. l.

¹¹ U. ő: i. m. 98, 227. l.

mutatást kapunk arra nézve is, hogy kikkel és mikor állhatott kapcsolatban. Konstantinos Palaiologos találkozása Nagy Lajossal 1365-ben történt. A magyar király ugyanezen évben fogta el Stracimir bolgár fejedelmet és 1370-ben ültette vissza őt trónjára. Durazzói Kis Károly és a záraiak hálátlansága 1387-ben érlelődött meg teljes gyümölcse. A magyar leány mártíriuma az 1396-i török betörés idejére tehető.¹² Ha mármost Giovanni da Ravenna életkörülményeit nézzük: 1370 táján Coneglianóban tanított s 1373-ban vendége volt Velencében a grádói pátriárkának. Ugyanezen évben járt követként Velencében Nagy Lajos olasz származású püspöke, Joannes de Surdis de Placentia.¹³ Talán a püspök beszélt Giovanni da Ravennával, vagy nagybátyjával és dicsőítette uralkodójának tetteit. Még több alkalma volt magyar tárgyú értesüléseket szerezni a humanistának, midőn néhány év mulva Francesco da Carrarának volt magántitkára s, mint említettük, magyar tanácsosokkal, így Alsáni Bálinttal is többször találkozhatott. A raguzai köztársaság közhivatalában lett tanuja a magyar Anjouk tragédiájának. Innen pedig Velencébe térve, Lorenzo de Monacissal kerül barátságba, aki éppen az elmúlt évben énekelte meg Kis Károly bűnhődését.¹⁴ A „De ingratibus rubrica“ című fejezetnek Kis Károly hálátlanságáról szóló részében nyilvánvalóan felismerhető Lorenzo de Monacis epikus költeményével való összefüggés.¹⁵ A magyar leány legendáját ismét Padovában hallhatta, melynek akkori ura, Francesco II. da Carrara szintén jó viszonyban állott a magyar udvarral.

Saraceno Cugania történetét egyelőre nem lehet időponthoz kötni. De kiletét már könnyebb megközelíteni. Az anekdóta szerint szegény sorsból fölemelt ember, aki királyi jövedelmeket kezel. Viszonyt tudjuk, hogy a pécsi és szerémi kamarák ispánja ebben az időben Saraceno da Padova volt. A Cugania családnévre is van támasztékunk. „Cucanea“ helységről és odavaló Odolricus de Cucanea nevű nemesről tud egy a XIV. század elejéről való friulii krónika.¹⁶ Saraceno minden valószínűség szerint ennek a Padovába elszármazott családnak volt sarja, aki szívesebben választotta ismertető vezetéknevül a jelentéktelen

¹² Nagy Lajos találkozása a görög császárral, v. ö. Pór Antal: Nagy Lajos. Budapest, 1892. Magyar Történelmi Életrajzok, VIII. évf., 386. l. Stracimir fogságba jutása és szabadulása u. o. 387., 389., 396. l. A magyar leány mártíriumáról: Sabbadini: i. m. 116. l.

¹³ Pór: i. m. 478. l.

¹⁴ V. ö. A magyar humanizmus kezdetei. II. Pannónia 1936.62—67. l.

¹⁵ Lorenzo de Monacis majdnem azonos szavakkal méltatja Kis Károly hálátlanságát. V. ö. Laurentii de Monacis Carmen seu historia de Carolo II. cognomento Parvo rege Hungariae. Venetiis, 1758. 300—313. sor, 332 l.

¹⁶ Fragmenta Chronici Foro-Julienensis auctore Juliano canonico Civitatis. Antonii Muratorii Rerum Italicarum Scriptores, Tom. XXIV. 1220. col.

„Cucanea“ helyett „Padovát“. Neve a legkülönbözőbb időpontokban fordul elő a korabeli oklevelekben, jeléül annak, hogy a király változatlanul kegyelte. Nagy Lajostól 1352-ben mint a királyi gyógyszerésze és a királyi kamarák ispánja kap jószágot. 1371-ben az uralkodó Cherso és Ossero dalmáciai szigetekkel gazdagítja. 1379-ben pedig a királyi tanácsosok az ő házában fogadják a velencei követeket.¹⁷

Ugyancsak bizonytalan időpontú esemény Petrarca beszélgetése a pécsi püspökkel. De nincs kizárva, hogy Giovanni da Ravenna értesülését 1373 karácsonykor kapta, midőn meglátogatta Arquában az ősz költőt.

Semmi ok nincs arra, hogy a tárgyalat emlékek hitelességét bármiképpen is kétségbevonjuk. Ellenkezőleg az időpont, amidőn művét írta, vagyis a halál előtti hónapok nyugalma, az öreg humanista emelkedett erkölcsi célja, az emlékeknek ebben a korban fellépő aprólékos élessége, mindezeknél inkább pedig az a körülmény, hogy a mű írásakor a magyar Anjou-család már kihalt, tehát hízélgésre még csak alkalom sem volt, fölébeemeli hitelesség tekintetében Giovanni da Ravenna magyar vonatkozású fejezeteit Galeotto Marzio emlékiratának.

Ha pedig keressük a tárgyalat anekdoták történeti alapját, mint láttuk, ez az alap majd minden esetben megtörtént esemény, mint például a bolgár király visszahelyezése és ennek körülményei, a konstantinápolyi császár látogatása, Durazzói Kis Károly és a záraiak hálátlansága. A hátralevő történetek pedig egy-egy szereplő személyük egyéniségével és a körülményekkel egybevetve, a valószínűség minden jegyét magukon viselik. Saraceno da Padova hivatala valószínűvé teszi akár bűnét, akár az ellene irányuló vádaskodást. Petrarca és Nagy Lajos különböző egyénisége hihetővé teszi az előbbi véleményét az utóbbiról. A török martalócok betörése magyarázatot ad a magyar leány önfeláldozó halálára, habár ez az egyetlen történet, melyet legendaszerű költőiség von be.

De mindegyik történet, akár ismert eseményt dolgoz föl, akár ismeretlent, egészen közel hozza Nagy Lajos egyéniségét és bőven tartalmaz örök emberi vonásokat. Kétségtelen, hogy Giovanni da Ravenna humanista módon látta Nagy Lajost. Olyannak, aki a világ uraihoz hasonlóan nem pártolja eléggé a humanistákat, de akinek egyénisége teljesen humanista, ezért: „az emberiség... szentélyében“ többszörösen helyet követel magának.¹⁸ Giovanni da Ravenna a kortárs véleményével erősíti meg azt a fölfogást, hogy Nagy Lajos egyénisége túllépte művelődési és életformáját, bár ezek a formák is átmeneti jellegűek voltak. A humanista emlékiratának magyar tárgyú fejezetei nagy értéket jelentenek, ugyanazt — ha nem is terjedelemre

¹⁷ A magyar humanizmus kezdetei, II. I. h. 72. l. 213. jegyzet.

¹⁸ „Alium rursus locum sibi in sacrario humanitatis et munificencie Ludovicus dicari postulat...“ Id. cod. fol. 47b.

nézve —, amit Galeotto Marzio Mátyás király korára. A valóságához apró részletekben is hűséges képet ad ködbeveszően messzi korból.

Giovanni da Ravenna műve nehéz olvasmány. Stílusa dísztelen, szókincse összehordott, kifejezései nehézkesek. De egészbenvéve megkapóan őszinte és közvetlen. Kinyomtatva mindeddig nem volt. Egyelőre semmi adatunk nincs arra vonatkozólag, hogy kézirata eljutott volna Magyarországra, vagy hogy Galeotto Marzio kezébe került volna. Az valószínű, hogy a velencei kulturális terület humanista életére hatott. A magyarság iránti személyes lelkesedése azonban még nagyobb hatással lehetett Francesco Barbarónak, Pier Paolo Vergeriőnak és Guarino da Veronának a magyarság iránt tanusított barátságos és érdeklődő magatartására, mint műve.

Az alábbi szövegközlésben azt a módszert követtem, melyet Sabbadini használt néhány soros idézetében: szabályos interpunkciót alkalmaztam, de megtartottam a kézirat helyesírási sajátosságait, kivéve a város és országnevek kisbetűvel történt írását.

Fondazione Querini Stampalia Classe IX. Cod. XI. Giovanni da Ravenna: Opuscole varie. Rerum Memorandarum Liber.

De liberalitate et clementia. 47 a—b.

Laudabilis ubique benignitas, verum tanto laudabilior in principe, quanto fructum valet uberius propagare, que familiarissima inclito quondam regi Hunnorum Ludovico regium ita pectus imbuerat, ut convictis criminibus obdere benignitatis claustra nesciret. Nempe Saracenus Cugania prodiens infima sorte ad amicitiam proventus regiam cum inmanissimo regis erarii furto in suam regni primates delactionem accendisset convictusque fuisset, rex multum diuque rei cause protector delatoribus tandem: „esto, — inquit, — iactura fisci, esto, crimina constant, animadvertiteque: hunc ego hominem ex sordibus ac pulvere eo claritatis sustuli, nonquam animam inducetis, ut hominem mea indulgentia, meis sublatum patrociniis perditum ire pergam ac dejicere, quem erexi“. Celestis profecto humanitatis et clemencie spiritus, si enormitatem furti, si accusancium auctoritatem, si hominem prorsus, cui nec genus ad veniam, nec virtus eximia suffragetur, expenderit. Sed regalis clementia et dejectos provehere et conservare proventus iuxta censuit.

Alium rursus locum sibi in sacrario humanitatis et munificencie Ludovicus dicari postulat, cuius omnis vita laudum preconiis conserta est. Iustissima nempe arma adversus Strazonurum (!), Bulgarorum imperatorem movens, bello superior hostem cepit, quo geminis cum filiabus in regnum tracto ex Hunnis annuos prefectos Bulgaris destinebat. Ceterum aliquanto post tempore animadvertens et Bulgaris suum desiderio imperatorem et Hunnorum prefecturam tedio fore, divina rerum

providencia captivum arcessiri iubet et: „qua te, — ait, — fide, si in regno reponam, habiturus sum?“ Hac ille erectus voce „perpetua,“ inquit, „et quam presens meretur gracia teque, sanctissime rex, ac huius cumulatissimam beneficii clemenciam perhempni fide officioque inter omnes, qui te venerantur coluntque, emereri certabo“. Tum rex: „abi ergo“, ait, „et solito fungere imperio. Sed natas mecum sinas ac velut ex me genitas cure mee condones, volo“. Sic Strazonurum restituit imperio felicissimisque natas coniugiis fortunavit. Quo factum est celesti Ludovici sapientia, ut Bulgari, quibus regionum imperio prepositorum molestum subire videbatur, solito imperatore gratarentur, et fides Strazonuri tam prudentissimo empta beneficio regis indefessa obsequiis ferventer indulgeret. Rursusque inde rex ipse molem turbulentissimam externe moderacionis abiecit ac sempiternam laude huius eximie liberalitatis celebritatem sibi apud posteros consecravit.

De pudicitia et castitate. 50 a.

Huc, virgines, et quisquis intemperate pariter carnis sanctioniam diligitis, aures ac animum intendite, et simul candor virginalis, individuus agni celestis comes, compar angelis, centena felix mercede, aureole perillustris decore, sancti spiritus placatissimus sinus quo precio, qua caritate extimari valeat debeatque: condiscite, laudate, miramini et imitamini, si placet, ut saltem placeat, si piget imitari exercitu numero puellarum, senum, iuvenum illustrata felici quondam certamine gloria virginitatis, nostrum quod seculum radiis circumfulsit. Bello nempe, quo regem paulo ante Hunnorum ceterosque Christicolos Teucer infestus urgebat ora Sirmiensi, ceu ferunt, — sed quidnam refert, de qua sit in terris patria contari, cum habeatur haud dubie dignissima cello martir et virgo-, intercepta igitur hostico puella globo specie quidem insignis ac gente, sed insignior predicande corona virtutis, inaudite fortitudinis et prudencie se fecit exemplum. Trux enim predo elegancie sue rapine captus abductam clausamque nunc blandus, nunc minax, uti libido inmanitasque captabat victorem, virgini stuprum intentat. Illa puellari suplex facundia, modestia virginali deflagrantem iuvenis impetum delinire, et a sui corporis polucione temperare obsecracionibus, gemitu, precibus lacrimisque decertat, orat, instat, ne sui pudoris spoliolum rapiat, cum volatilia illi mox flagicii voluptas paritura sit, sibi vero irreparabilia iactura decoris. At ubi ardentem indomabilemque hostis luxuriam advertit miles castitatis propugnatrix, minime quidem futura virgo, si deperire martirium, nec rursus martir, si integritatem sinat. Quod impetrare gracia desperaret, prontissimo concepit ingenio. „Audi,“ — inquit victori, — „habeo precipuum nostre munus familie, quo te si intaminatam sinis, digner. Herbas novi, quarum illicus sucus inviolabilia ferro membra prestat.“ Suasus cumdicione mira barbarus illibatam pudiciciam spondet. Ipsa deinde in herbidum

tracta solum, quasdam passim, velut ex composito deligit. Expressoque humore „quo ne“, — ait, — fali extimes, cervice mea periculum capesce! „Oblitoeque intentim iugulo ac patenter exposito: „cia!“ — dixit, — „fers (!) ludeque hinc.“ Posthac impavide mucronibus occurrere. Addacto ille potenter ense ob speratum tante rei miraculum, quod incredibilis puele audacia sponderet, ipso icto caput virginis amputat. O, virgo, clarissimum pudicie monimentum, felix morte, consilio prudens, magnamina facto uberiore nimirum digno preconioque alto pectore a fedo te aliene (!) ludibrio petulante vendicasti. Quo utique rarius, gestum hoc mirabilius, hoc celebracione perenni celebrique perempnitate ac favore dignissimum omnis enixum laudatoris exuperat. Quociens itaque triumphalis victoria sacro sancti spiritus castissimi corporis ante oculos aderit, commonefaciet nulla extimacione bene sãtis virginitatem compensari per quam tam facile potuit presens vita contempni, nec non plerumque aurum illecebrumque admirete fugaci opido obscenaque mercede illibatam carnis puriciam, prestantissimam feminei sexus maiestatem indigna ledari intemperancia paciantur.

De sapienter et graviter dictis aut factis. 52 b.

Eque Petrarcha Franciscus regis Hunnorum Ludovici negligenciam in assercione litteratorum gravi morsu perstrinxit. Recepta namque regia littera cum series ordoque ruditatem scribe prodidisset, Quinque-Ecclesiensi episcopo se vice regia visitanti „referto“, — inquit, — „regi, molossorum, quos innumera-biles educat, numerum comminuat eoque lucello vegecoris ingenii culciorisque facundie dictatorem sibi sufficiat.“ Peracuta vocale (!) acies si sensum expendas. Cecam enim regis imo in rege ipso dominacium conctorum in vita rebusque rationem assercionis huius aculeo pupugit. In amplissimis quippe fortunis, vere nefas, voluptatibus falsis atque dampnandis inescantur. Namque ad menciundum paratis hominibus: mendaciter quidem stultis sapienterque mendacibus sese magna opum, maiore morum iactura impendunt, — mira prorsus opinionis vecordia —, impudentissimorum famam captare, negligere disertorum; et inde veros dignosque proborum morsus non curare, aut quod est dampnabilius scientes volentesque contempnere. Feras alius bestias, ipse innumeras cogit leones. Inutilem ne dicam dampnabilem supellectilem nutricant. Canes hic venaticos improbam curam Atheonis inmemor coligit. At quanto sacius atque salubrius — hisque alumpnãdis, hinc brutis, inde hominibus longe quam bruta peioribus profligantur, — qui divinarum rerumque sensu preditus, qui honestarum arcium noticia industris, qui gestorum memoria disertus omne vite fastigium pellat, lucem Martis aperiat nullamque vivendi absque fructu sinat, comperari ut minore queat impendio. Iam vero quanta est eloquencie comoditas, quantum regibus glorie fameque splendoris accumulat, insinuatque in enonciacionem supra te (!).

Plerumque nam insulsa videri sapidam (!) oracionis splendide condimentum efficit, ex adverso bona sepe causa dictantis ariditate despicitur. In summa igitur Francisci vox illud intonuit regnantibus studiosorum minimam censi iacturam.

De ingratis rubrica. 53 a—b.

Quo te dicendi fulmine prosternam, ingrati animi nequicia, humane liberalitatis hostis, noverca benignitatis, nexus amicicie dissolutrix, non actione modo, sed exemplo quoque pestifera, quo facundie tello confodiam, quibus tandem infamie procelis obruam?! Fere benefactorem recognoscunt, quibusque valent iudiciis, benevolencie affectus produnt. Ferarum ista satis sevis-sima non satis ducit non rendere gracie, nisi ulro quoque benefactori degrassetur. Huius iniusticie capitalis ac detestande Karolus Dyrachiensis paulo ante Scicilie rex uti summam criminis implevit, ita huius sceleris domicilio limen ocupet, quem Johana Scicilie regina neci paterne superstitem, ereptum gladiis hostium, vagientem sinu proprio oculuit, magiestate protexit, indulgencia plusquam materna expers heredis filium dicebat, ducebat et cumulatissimis favoribus educabat, adultum postremo in spemque regni iure propinquitatis alumnatum Ludovici regis Hunnorum desiderio parens comitatu, apparatusque regio dimisit. Regia deinde amplissima liberalitate paternoque studio pro-ductus summos ad dignitatum gradus secundis sub rege magiestat-
tis honoribus fungebatur. Tandem Urbanus pontifex, infensam habens reginam, Karolum in regni cupidinem accendit pronam-que in facinus mentem facile sceleris participem habuit. Continuo regem Scicilie declaratum ab rege Hunnorum copiis in regine exicium concitavit. Invadit igitur regnum viteque ser-
vatricem alumpnam et beneficam ceu parentem, crudeliter expugnatam tot sacrorum nominum, tot beneficiorum immemor crudelius neccare non exoruit. Hec prima pietatis victima. Mox ipsum Urbanum digna retribucionis vicissitudine regni cognovit auctorem. Habuit nostra etas monstrum, quod posteri exoreant, bis captum, bis inclusum a Karolo papam, papam, inquam, qui creaverat eum regem, bis auro papa libertatem emit. Tercio denique Nucerie obsessus cunctarum summa rerum inopia, donec Nolani comitis liberatus subsidiis, Januensium galeis Appulia cedens Januam profugit. Iam vero Florentinates, quo-
rum cultu, favore amplissimisque suffragiis plurimum creverat, toto regno, ubi complures pro diversitate negociandi versabantur, pecunia expilavit ingentique affecit iniuria. Ceterum for-
tuna, sceleribus indulgentissima, quo arenam Karolo explicande ingratitude suppeditaret, Ludovicus rex mortem obiit. Ceca ambicio et inprobe voluntatis cupiditas quo non ruit! qui paulo ante firme privatus alieno splendore, alieno solo, alienove sub-
sidio fortunam mendicabat, Apulie non contentus regno Hun-
norum improba spe presumpsit. Quod regnum illius nempe, quo auctore incrementum suscepisset! cuius munificencia libe-

ralissima honoribus gloriaque fulgebat! cuius utique patrocini-
 et auspiciis rex evasisset! eamque ipsam pronus in nefas, pro
 qua si iusti filiique pectore cura viguisset, filiam regis pugnare
 debuit et deffendere, offendere maluit et impugnare. Oh, in-
 mania beneficii inmemoris scelera! que strictim attigi, quibus
 pro atrocitate ingrati operis exprobatio si sufficiens queratur,
 que dicendi acrimonia non satiscat? Cum tandem igitur regnum
 usurpasset Hunnorum et sanctissimi regis natam coniugemque
 insolentissime despiceret, superbissimis hostis fastu contu-
 meliisque exasperatis animi Nicholaus comes palatinus, con-
 stantissima vir fide, strenuitate et consilio singularis reginam
 contempni plane impaciens perditum ire ingratum parat. Occu-
 patumque, securum insidiarum obruncari mandat. Perexigua
 prorsus tot ingentissimi conatus facinoribus ulcio de geminis
 Scicilie atque Hungarie imperiis, in quorum perniciem oriri
 Karolus volens multifariam nam demeruit. Hoc ipso tantum
 meruit aput illum, qui nisi semel mori non potuit tociens dignus
 mori, quociens nequam spiritus mostro ingratitude sua secula
 maculavit.

Adhuc in eodem nequicie genere a regio fastu popularem
 ad levitatem delabor. Jader enim, cui Ludovicus rex profectus
 ingenti humani generis iactura, totius regni viribus, inaudito
 variarum numero gencium, sumis laboribus, impensis presenta-
 neaque solitudine iugum Venetorum, quo diu pressus oppres-
 susque gemuerat, detraxit et restitutum libertati omni cumulo
 graciarium favorisque prosecutus est, defuncto sic parentavit,
 ut ultro, quem supra memoravimus, Karolum ad invadendum
 occupandumque Ludovici regnum nefariis studiis accenderit,
 classe, opibus, comeatu iuverit, ut ducibus ac ducentibus Jadrie
 presciis in regni fines Karolus penetravit. Quantum in Jadrien-
 sibus fuit, non solum regnum de manu heredum sanctissimi
 atque optime de se meriti regis auferre, sed sacrum nomen
 extinguere moliti sunt, tam iniquo digni scelere libertate regia,
 quam ingratitude noxa demeruerunt, privari et sub tiranide
 sevitatis perpetuo iugo servire.

De superbia. 54 b.

Nunc superbie pestis ultro cumfodienda tello naracionis in
 medium protrahatur. Nimirum impaciens, comparisimos (!)
 calcans, superiores negligens, quam sit odiri prona et amari
 difficilis, Caloiannes Constantinopolitanus imperator legentes
 comonuerit. Bello namque urgentissimo Teucrorum cum ad
 extrema usque rerum desperatione propriis defectus viribus
 externa mendicare suffragia cogeretur, regem Hunnorum Ludo-
 vicum ad opem copiasque impetrandas adit. Rex munificentis-
 simus amplissima procerum pompa regalique magnificencia
 Caloianni ultro se obvium obtulit. Comspectoque caput aperuit,
 equo descendit regiaque honorificencia salutavit. Contra
 Caloiannes non acclinavit, non caput nudavit, verum equo sedere

perstitit et augustissimam Ludovici maiestatem fastu pertinax exceptit. Qua insolenti adeo arrogancie temeritate offensus rex imperatorem deinceps non conspectu, nec auxiliis, que magnificentissime tributurus fuerat, dignatus est. Ita fructus beneficentissimi regis, qui humilitate fuerat interpretare portandus, estu vesane elacionis exaruit.

Kardos Tibor.

*

Aneddoti di argomento ungherese nel „Rerum memorandarum liber“ di Giovanni Conversino da Ravenna.

Remigio Sabbadini nella sua monografia su Giovanni da Ravenna, grande umanista del Trecento ha citato un brevissimo brano preso da un capitolo del „Rerum Memorandarum Liber“ In quelle pochissime righe del nostro umanista il Petrarca rimprovera a Lodovico d'Angiò re d'Ungheria di non curare lo stile delle sue lettere, cioè dello stile del suo „dettatore“. Il Sabbadini accenna anche ad un altro capitolo dell' opera di Giovanni da Ravenna, nel quale è raccontata la mortegloriosa di una ragazza ungherese catturata dai turchi nel 1396, quando questi fecero un irruzione nelle regioni meridionali dell' Ungheria.

I due aneddoti lasciavano supporre che vi si trovasse ancora altri fatterelli di argomento ungherese. La supposizione si è verificata, in quanto l'opera dell' umanista (Venezia, Fondazione Querini Stampalia. Classe IX. cod. XI. fol. 47a—55b) conteneva ancora altri cinque aneddoti, che trattano della magnanimità di Lodovico d'Angio verso un suo nemico, Strazimiro, re di Bulgaria e verso un suo favorito, Saraceno Cugania accusato di aver danneggiato l'erario; dell' incontro poco fortunato del presuntuoso imperatore greco, Costantino Paleologo col re cavalleresco, le cui conseguenze per l'imperatore, — secondo Giovanni da Ravenna, — furono tristissime; e finalmente dell' ingratitude di Carlo d'Angiò e della città di Zara verso gli Angioini ungheresi.

Le fonti della narrazione sono probabilmente notizie raccolte dall' autore fra gli amici italiani ed ungheresi. Si può supporre che egli abbia avuto relazioni personali specialmente con due vescovi ungheresi mandati a Venezia in missione diplomatica, cioè con Giovanni de Surdis (1373), e Valentino Alsáni (1378—82). Inoltre ebbe amico Lorenzo de Monacis, umanista veneziano, autore di un poema epico scritto sull'irruzione di Carlo d'Angiò in Ungheria e sulla morte di lui.

Le storielle riprodotte hanno tutte un fondamento storico, o almeno la verosimiglianza. Il principe bulgaro, Strazimiro fu battuto e catturato da Lodovico d'Angiò nell' anno 1365 e finalmente lasciato libero, anzi reintegrato nel 1370. Saraceno da Padova (o Cugania) aveva l'occasione di commettere il suo furto enorme essendo conte della camera regia di Pécs e di Szerém. Costantino Paleologo veramente venne a chiedere aiuto al re d'Ungheria nel 1365. L'ingratitude di Carlo d'Angiò e della città di Zara sono fatti storici (1387). L'indole pratica, guerriera del geniale Lodovico d'Angiò tanto diverso dall' ingegno mite del Petrarca è una base abbastanza solida per il rimprovero fatto dal secondo al primo. E finalmente la cattura della martire ungherese è uno degli episodi avvenuti tante volte nelle guerre contro i barbari.

Gli aneddoti hanno grandissimo valore storico. Con la loro guida possiamo avvicinare la personalità di Lodovico d'Angio, uno dei più grandi dell' età della transizione; statista di primo ordine, principe sagace, che forse non curò troppo, — specialmente nei primi tempi, —

lo stile delle sue lettere, ma che fu profondamente umano. Gli aneddoti ungheresi di Giovanni Conversina da Ravenna attestano con nuovi documenti la stretta relazione spirituale fra il Veneto e l'Ungheria ai primi albori del rinascimento.

Tiberio Kardos.

EGY EURÓPAI SZÁLLÓIGE ÉLETRAJZA.

(Magyarország a kereszténység védőbástyája.)

I.

A török háborúk európai jelentősége.

Az európai irodalomban jelen tanulmány az első, amely egy Európa-szerte elterjedt és évszázadok óta élő szállóige történetével részletesen foglalkozik. A tanulmányíró előtt más mintaképek nem voltak, mint Tolnai Vilmosnak az „elefántcsonttorony” szállóigéről szóló értekezése,¹ amely egy aránylag egyszerű múltú szállóige életét rajzolja meg. A Kereszténység Védőbástyája című doktori értekezés,² a szállóige franciayelvű előfordulásai-val foglalkozik. Német-, latin- és olasznyelvű példákat idéz Szekfű Gyula a Hóman Bálinttal együtt írt Magyar Történetben,³ nagyvonalú képet adva a szállóige nemzetközi elterjedtségéről.

„Magyarország a kereszténység védőbástyája” szállóige története voltaképp az európai népeknek a magyarságra vonatkozó véleményeinek történetével azonos. Értekezésünknek nagyon sok oly új adatot van módjában feltárni, mely az egyes európai nemzeteknek Magyarországgal és a magyarsággal való kapcsolatait történetére nézve különösen becses.

A török-magyar harcok, amelyekben a kereszties háborúk folytatását és a mór-keresztény háborúk más hadszíntéren való kiújulását kell látnunk, kétségkívül a leginkább európai jelentőségű eseményei az 1400 és 1700 közti kor történetének. A háromszázéves török-magyar háborúban Ázsia akkori leghatalmasabb országa mérkőzött Európa akkori leghatalmasabb országával. Bizonyos az, hogy e háború megindulásakor, Nagy Lajos király idejében, a Magyar Birodalom volt Európa leghatalmasabb birodalma, a háború vége felé azonban Magyarország lett egész Európa legszerencsétlenebb országa. Azon időtájt viszont (a XVI. század közepén), mikor a magyarság ereje már kimerülni kezdett, a török birodalom volt nemcsak Ázsia, hanem a három összeszögelő földrész, Európa, Ázsia és Afrika leghatalmasabb

¹ Megjelent a Revue des Études Hongroises-ban.

² Győry János: A Kereszténység Védőbástyája. Minerva, 1933.

³ Hóman Bálint és Szekfű Gyula: Magyar Történet XVI. századot tárgyaló kötetének a Kereszténység Védőbástyája című fejezetében és a hozzátartozó jegyzetben.

birodalma. A török ezidőtájt az akkor ismert egész világ meghódítására törekedett. Ismeretes II. Mohamed szultán mondása: Amint egy Isten van az égben, egy úrnak kell lennie a földön is. Magyarország területén dőlt el az a kérdés, hogy Európa fogja-e meghódítani Aziát vagy Azsia Európát. A XVI. század várharcai során azonban nemcsak a magyarság ereje öröklődött fel, hanem a török népe is. A török a XVII. században már „beteg ember” volt és a török harcmóddal tökéletesen ismerős magyarság — a híres törökverő magyar hadvezér, Zrínyi Miklós kimondott véleménye szerint is — egymaga képes lett volna a török kiverésére, ha ugyanakkor nem kellett volna a németiség ellen is küzdenie.

A török hadsereg zömét már a XVI. század közepén is, a mohamedán egyház és a török birodalom terjesztéséért lelkesülni egyáltalán nem tudó balkáni szlávok alkották⁴ és a hódító szultánok sorát a XVII. században a szeráj-szultánok sora váltotta fel. A török háborúk igazi hőskora nem a Magyar Alföld visszafoglalásának idejére esik, hanem a török terjeszkedés idejére, Nagy Lajos király és a Hunyadiak korára.

1400 és 1700 között az az ország volt leginkább az európai népek figyelmének előterében, amely a háborúk főszipteréül szolgált és amely országban a kereszténység védőbástyáját, később pedig (a török háborúkban legyengült közép-európai népek leigázásával európai túlsúlyra jutó Ausztria ellenében) a szabadság védőbástyáját látták: Magyarország.

E kor Európájának divatos eszményi embertípusa a „kereszténység hőse” volt, mely a kor vége felé már a „szabadsághős”-típusba kezdett átmenni. Az európai népek — a kor irodalmának tanúsága szerint — e korban egyes kiváló magyar királyokban, hadvezérekben és államférfiakban látták a számukra eszményképül szolgáló kereszténység hőse-típus legigazibb megtestesítőit, mint ahogy később ugyancsak magyarokban látták a kor embereszményévé vált szabadsághős-típus legelső megtestesítőit is. Bizonyos az, hogy e két típus mint embereszmény Európa legérzékenyebb és leginkább veszélyeztetett pontján, Magyarországon alakult ki és innen kiindulva terjedt el egész Európában. Megemlítésre méltó tény az is, hogy a kereszténység hőse-stílus és a szabadsághős-stílus kora sokkal előbb kezdődik a magyar irodalomban, mint a nyugati népek irodalmában.⁵

⁴ Thevet András XVI. századbéli földrajzi író, sőt már a század első felében élő Jovius Pál is említi, hogy csaknem az egész janicsársereg szlávul beszél. II. Szelim szultán is tudott szlávul. Lásd minderre nézve Szamota István: Régi Utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten (1054—1717). Bpest, 1891, 232. l.

⁵ Az irodalom szót legszélesebb értelmében vesszük. A magyar irodalom körébe számítjuk a magyar királyoknak és államférfiaknak

Vajjon mióta van divatban az általunk tárgyalt szállóige? Külföldön hol ismerik, mennyire ismerik és mióta ismerik? Van-e nyoma a régi irodalomban? Mi a legősibb formája? Hogyan alakult ki? Mikor és hol fordul elő legelőször? Magyarországon született-e meg? Milyen nyelven, melyik nép körében született meg? Ezek azok a kérdések, amelyekre válaszolnunk kell.

II.

A szállóige nyelvi szerkezete.

A szállóige mai megállapodott formája: *Magyarország a kereszténység védőbástyája*. Régebben ez az általánosan elterjedt forma nem volt meg, a legrégebb változatok még a kereszténység pajzsának, Európa kőfalának nevezik Magyarországot. Lényegében e hasonlatok is ugyanazt fejezik ki, amit a mai védőbástya-hasonlat, tehát teljes joggal tekinthetők a ma divatos szállóige változatainak. A pajzs, kőfal és a védőbástya szavak konkrét jelentése sokban különbözik egymástól, de a kereszténység pajzsa, kereszténység kőfala és a kereszténység védőbástyája kifejezések képletes értelme teljesen ugyanaz: „a kereszténység védője”.

A szállóigének a régiségben rengeteg változata van: annyi, ahány rokonértelmű szóval föl lehet cserélni a ma divatos változatokat alkotó négy szót.

Mint hogy a török háborúk korában, amikor a szállóige leginkább virágzott, a latin volt a diplomáciai érintkezés és a történetírás nyelve, természetes, hogy a régi előfordulások túlnyomó része latinnyelvű. A szállóige latinnyelvű változataiban „Magyarország” jelölésére a következő nevezetesebb szavak és kifejezések szolgálnak: *Hungaria, Pannonia, Regnum Ungariae, inclitum Hungariae Regnum, nationis Hungaricae status, Pannoniorum regnum, (id, quod, illud, istud, predictum) Regnum*, stb.

A „kereszténység” jelölésére: *christianitas, tota Christianitas, christianitas universa, orbis christianus, christiana respublica, Christianus populus, Christiana religio, fides catholica, fides, fides, nostra fides, nomen christianum, Europa*, stb.

A „védőbástya” szó képletes értelmének jelölésére: *propugnaculum (védőbástya), presidium (vár), arx (vár), antemurale (védőfal), obex (védőgát), vallum (védősánc), murus (kőfal), columna (oszlop), columen (oszlop), clipeus (kerek pajzs), scutum (hosszúkás pajzs), portus (rév), subsidium (menedék), munimentum (védőfal), brachium (várfal), ensis (kard)*, stb.

A szállóigét tartalmazó mondat (vagy mellékmondat) állítványául a következő igék szoktak szerepelni: *est, fuit, esse consueverit* (szokott lenni), *sit habitum* (tartatott), *fuert existimatum* (tartatott), *exitit* (vált ki), stb.

idegen államfőkhöz írt latinnyelvű leveleit, magyar követek beszédeit és a latinnyelvű magyar krónikákat is.

A változatok sokféleségének szemléltetésére álljon itt néhány jellegzetes példa.

1. *Propugnaculum* (védőbástya):

Regnum Hungariae, fortissimum et celebre illud nominis Christiani propugnaculum.⁶

2. *Presidium* (vár):

cum omnes christiani potentates in illius regni et nationis Hungaricae statu firmum quoddam presidium fidei catholice habeant.⁷

3. *Arx* (vár):

Pannoniorum regnum opulentissimum fortibus viris in primis firmum et illustre, ac olim Christiani orbis arcem munitissimum.⁸

4. *Antemurale* (védőfal):

hoc regnum (Hungaria) quod tanquam Christianitatis antemurale omnes majores Turcorum impetus, antequam alios penetret, continuo excipit.⁹

5. *Obex* (védőgát):

mea Regna, totius Christianae Reipublicae obices olim fortissimi, nunc multum lacerati et undique quassati.¹⁰

6. *Vallum* (védősánc):

ne Hungariam deseramus, vallum Christiani populi.¹¹

7. *Murus* (kőfal):

Christiana religio in tuto collocetur, quod sane fieri non potest, nisi et murus eius qui est Ungaria sit incolumis.¹²

8. *Columna* (oszlop):

Pannonia antiquis, a nostris Hungaria fertur, Europae stabilis, Turca indignante, columna.¹³

9. *Clipeus* (kerek pajzs):

⁶ Anna angol királynő megbízólevele az osztrák császár és Rákóczi közti békeközvetítésre küldött követe, Stepney részére. Kelt St. James, 1705 dec. 27. — Histoire des Révolutions de Hongrie, Hága, 1739. I. kötet, 328. l.

⁷ III. Kalixtus pápa levele az esztergomi érsekhez 1457-ben. — Theiner: Vetera Monumenta historica Hungariam sacram illustrantia. II. kötet. Róma, 1860. 289. l.

⁸ B. J. Herold: De Rebus Turcicis Dialogus. 1557. — V. ö.: Schwandtner: Scriptorum II. k., 305 l. (1773-i kiadás).

⁹ Mátyás király levele az aragoniai bíboroshoz. Epistolae Matthiae Corvini. Kassa, 1743. 61. l.

¹⁰ II. Lajos magyar király levele VII. Kelemen pápához 1526-ban. — Theiner: Vetera Monumenta II. 664. l.

¹¹ II. Pius pápa levele Sforza Ferenc milánói fejedelemhez 1462-ben. — Monumenta Hungariae Historica I. 165. l.

¹² Aeneas Sylvius levele Szécsi Dénes prímáshoz 1445-ben. — Aeneae Sylvii Piccolomenei Senensis... opera quae exstant omnia, Bazel, 1551. — Lib. I. 556. l.

¹³ Henricus Stephanus: De Lipsii latinitate, Francfordii, 1595. — 389. l. — V. ö.: Győry János id. m. 89. l.

id Regnum (Hungaria) totius christianitatis clipeus esse antehac consueverit.¹⁴

10. *Scutum* (hosszúkás pajzs):

inclitum Hungariae Regnum, cui nos pro meritis suis summe afficimur, et quod hactenus scutum christianitatis esse consuevit.¹⁵

A szállóige régi változatainak jelentékeny része a humanizmus korának jellegzetes rétori bőbeszédűségével szinte halmozza a hasonlatokat. A különféle hasonlatszavak (amelyeknek képletes értelme ugyanaz), nem egyedül jelennek meg, hanem kettesével, hármasával, sajátságos kombinációkban.

Lássunk egy-egy példát a kettes, a hármas és az ötös csoportosulásra:

Hungaricum regnum, quod Christianitatis totius adversus infidelium conatus inexpugnabile presidium ac tutissimum antemurale extitit.¹⁶

Murus vero Ungaria est et antemurale fortissimum, sive clipeus nostrae religionis, sub quo longe iam protecti sumus.¹⁷

Erat olim Hungaria omnibus sane christianis regnis, quod multae memorant historiae, murus et antemurale propugnaculum; vobis certe fuit semper porta, immo et ensis et clypeus.¹⁸

A gyakori csoportos előfordulás is azon okok közé tartozik, amelyek felbátorítanak bennünket arra, hogy a „kereszténység pajzsa“, „kereszténység védőbástyája“ stb. szállóigéket egyazon szállóige változatai gyanánt fogjuk fel.

III.

Első előfordulása.

III. Ulászló lengyel király (aki I. Ulászló néven magyar király is lett) nevezte legelőször Magyarországot a kereszténység kőfalának és védőpajzsának. A magyar trónra való meghívása után, de még magyar királlyá való koronázása előtt, 1440 március 8-án, Krakkóban egy oklevelet adott ki, melyben kötelezi magát a trón elnyerésével együttjáró kötelezettségek betartására és azt is kijelenti, hogy elsősorban azért vállalja a magyar trónt, hogy a két ország erejét egyesíthesse a török

¹⁴ II. Pál pápa levele III. Frigyes császárhoz 1459-ben. — Theiner: Vet. Mon. II. 324. 1.

¹⁵ III. Kalixtus pápa levele Dénes esztergomi érsekhez 1455-ben. — Theiner: Vet. Mon. II. 277. 1.

¹⁶ X. Leó pápa levele követéhez, Orsinihez. 1516 ápr. 2. — V. ö.: Artner Edgár: Magyarország és az apostoli szentszék viszonya a mohácsi vészt megelőző időben. Mohácsi Emlékkönyv, 1926. 107. 1.

¹⁷ Aeneas Sylvius beszéde Kalixtus pápához a császár képviselőtében 1458-ban. — Aeneae Sylvi Opera, lib. I. 926. 1.

¹⁸ Verancsics és Zay portai követek levele Ferdinánd császár titkárához, Singkhmoser Márkhoz, Konstantinápoly, 1555 okt. 16. — V. ö.: Verancsics Antal Összes Munkái IV. kötet, 105—106. 1.

ellen a kereszténység megvédésére. Ebben az oklevélben olvashatók a következő szavak:

„pro bono et salute horum duorum Hungarie et Polonie regnorum... (a következő mondatban) praedicta regna, sibi confinancia et barbaris nationibus finitima, sunt murus et clipeus fidelium pro honore nominis diuini et defensione fidei catholice...“¹⁹

A pápák közül V. Miklós az első, aki Magyarországot a kereszténység védőpajzsának nevezi. 1447-ben Frigyes császárhoz írt békeközvetítő levelében olvashatók a következő sorok:

„Regnum Hungariae... regnum predictum, quod semper devotum Romane ecclesie et apostolice sedi, et tanquam fidei scutum immobile se prebuit contra infideles, et pro Christianorum defensione pugnavit.“²⁰

Huszi József, az olaszországi humanizmus legkiválóbb magyar ismerője azt írja, hogy a XV. század humanistái különösen élénk figyelemmel kísérték a török-magyar háború eseményeit és Magyarországot „a kereszténység falá“-nak nevezték.²¹ Az olasz humanisták közül kétségkívül Aeneas Sylvius használta legelőször ezt a hasonlatot. Aeneas Sylvius, aki V. László magyar király közbenjárására²² nemsokára bíboros, majd pedig II. Pius néven pápa lett, 1445-ben még III. Frigyes császár kancellárja volt. Ez évben a magyarok követeket küldtek a császárhoz, aki magánál tartotta a már megkoronázott gyermek V. Lászlót és a szentkoronát. A követség vezetőjéhez, Szécsi Dénes esztergomi érsekhez Aeneas Sylvius levelet írt, melyben arra igyekszik rábírní a magyarokat, hogy V. Lászlót minden feltétel nélkül fogadják el királyul. A szónokias szellemű humanista író egész szónoki tudományát latbavetette ebben a levélben és egyáltalán nem fukarkodott a magyarokra hízeltő dicsérő jelzőkkel. Elmondja, hogy kedves előtte Magyarország, mert sok olasz honfitársáról tud, aki magas rangra és nagy dicsőségre emelkedett Magyarországon, továbbá, mert olvasta a magyarok történetét, ismeri ennek a népnek dicső multját és jóbarátai vannak a magyarok közt. De elsősorban azért érdeklődik a magyar nép iránt, mert szíven viseli a kereszténység sorsát, amelynek Magyarország a kőfala és a keresztény egyház csak akkor tudhatja magát biztonságban, ha Magyarország is sértetlen:

¹⁹ Katona: *Historia Critica Regum Hungariae stirpis mixtae*. Tomulus VI. Ordine XIII. Pestini, 1790. 26. l. — Katona megemlíti, hogy a levelet *Explicatio Jur. Hung. c. mű 18. lapjáról* közli. — Katona egyébként sajtóhibával közli az idézett részt, „murus et clipeus“ helyett „munus et clipeus“-t ír.

²⁰ Theiner: *Vet. Mon. II. 240. l.*

²¹ Huszi József: *Platonista törekvések Mátyás király udvarában*. Minerva, 1925. 49. l.

²² Lásd erre nézve V. Lászlónak 1453-ban a pápához írt levelét. Győri tört. és rég. füzetek, II. 42. l.

„Quid plura, Christianum me dicam, sollicitudinemque habere ut Christiana religio in tuto collocetur, quod sane fieri non potest, nisi et murus eius qui est Ungaria sit incolumis.“²³

Aeneas Sylviusnak ez a nyilatkozata — amelyet szállóigénk történetébe eddig még senki sem állított be — kétségkívül a legrégebb rokontárgyú nyilatkozatai között. Aeneasnak azon két nyilatkozata, melyet mindezideig a Magyarországra vonatkozó szállóige legrégebb előfordulásának tartottak,²⁴ 1453-ból és 1459-ből való, tehát jóval későbbi az általunk előtalálnál.

Magyarországot a kereszténység védőbástyájának mondó szállóigének megvannak a felmenőágbeli és oldalági rokonai. Nemcsak Magyarországot mondták a kereszténység védőbástyájának, kőfalának, pajzsának, hanem a magyar városokat, a magyar népet és a magyar királyokat, hadvezéreket is. Mátyás királyt különösen sokszor illették e jelzőkkel. 1489-ben a pápai követ személyesen mondta neki, amint arról a pápához írt követi jelentés beszámol, a következő szavakat:

„Fuit hactenus Maiestas vestra murus et antemurale Christiani nominis.“²⁵

VIII. Ince pápa 1484-ben az erdélyi püspökhöz írt levelében különösen hízelgő szavakkal mondja őt a kereszténység védőbástyájának:

Matthiae dicti Regni Illustris super premissis nobis instanter supplicantis, qui christiane fidei propugnaculum et defensor existit acerrimus, et antemurale semper fuit et est.²⁶

Egy 1481-ben, Velencében megjelent és Mátyás királynak ajánlott teológiai könyv ajánlóbeszéde hasonlóképp halmozza a jelzőket:

Verum audenter id dixerim te unam omnium esse Christianorum spem, te solum oppressis a truculento turcho praesidium, te periclitanti apostoli Petri naviculae unicum portum existere.²⁷

Marsilius Ficinus Mátyás királynak ajánlott műve ajánlásában hasonlóképp nyilatkozik a magyar királyról.²⁸ Mátyás király olaszországi hírnevére jellemző, hogy még a ferrarai fejedelem is e szavakkal emlékezik meg róla (haláláról) a milánói fejedelemhez 1490-ben írt levelében:

²³ Aeneae Sylvii Opera, lib. I. 556. l.

²⁴ Turóczi-Trostler József közölte. Minerva, 1930. 236. l.

²⁵ Theiner: Vet. Mon. II. 525. l. — V. ö.: Hóman—Szekfü: Magyar Történet, III. kötet, 341. l.

²⁶ Theiner: Vet. Mon. II. 500. l.

²⁷ Petrus Niger: Clipeus Thomistarum, Venetiis, 1481. — V. ö.: Apponyi: Hungarica III. 1543. sz.

²⁸ Leveléinek III. könyve élén, 1480 okt. 1. — V. ö.: Huszti József: Platonista törekvések Mátyás király udvarában. Minerva, 1925. 49. l.

Reipublicae Christiane prestantissimum defensore amiserimus.²⁹

III. Kalixtus pápa nemcsak Mátyás királyt nevezte a kereszténység védőbástyájának, hanem Szilágyi Mihályt és Hunyadi Jánost is. 1458-ban Szilágyi Erzsébethez írt levelében „duo propugnacula fidei“³⁰ jelzővel illeti őket. Ugyanez évben Mátyás királyhoz intézett levelében a következőket írja Hunyadi Jánosról:

ad id solum natus fuisse videri potest, ut firmum quoddam presidium et propugnaculum fidei christiane esset.³¹

Minden magyar király, sőt minden európai uralkodó közül Zsigmond király, aki később római császár is lett, az első, akit a római pápa a kereszténység kőfalának, védőpajzsának nevezett. XXIII. János pápának 1410-ben Zsigmond királyhoz írt levelében, egy gyönyörű félezerszavas mondat testében találtam a következő szövegrészletet:

...Regiam serenitatem potissime, tanquam scutum atque murus inexpugnabilis nostreque et christiane fidei fortitudinis brachium...³²

Mintogy a magyar király Magyarországot képviseli és a magyar királyra vonatkozó nyilatkozat végeredményben Magyarországra is vonatkozik, a fenti nyilatkozatot joggal tekinthetjük a Magyarországra vonatkozó bástya-hasonlat egyik alakjának. Ezzel szállóigénk történetét 1410-ig vittük vissza.

IV.

Ósei.

1. A kereszténység hőse.

Magyartárgyú könyvekben lépten-nyomon találkozunk olyan szállóigeszerű mondatokkal, melyek a magyarokat (illetve a magyar népet) ilyenféle jelzőkkel illetik: défenseurs de la chrétienté³³ les champions de la chrétienté,³⁴ le féal chevalier de la chrétienté,³⁵ le héros de l'Europe,³⁶ champion de l'Europe.³⁷

²⁹ Monumenta Hungariae Historica IV. 183. l.

³⁰ Theiner: Vet. Mon. II. 317. l.

³¹ Theiner: Vet. Mon. II. 315. l.

³² Theiner: Vet. Mon. II. 187. l.

³³ Sayous: Histoire générale des Hongrois. I. 424.

³⁴ Charles-Louis Chassin: La Hongrie, son génie et sa mission. Paris, 1856. 16.

³⁵ Jérôme et Jean Tharaud: Quand Israël est roi. Paris, 1921. 20.

³⁶ Daniel Irányi et Charles-Louis Chassin: Histoire politique de la révolution de Hongrie. Paris, 1859, p. V.

³⁷ „Il me montre la race Magyare dépouillant sa rudesse native sans rien perdre de ses énergies, ignorante du découragement, assoiffée

Európa Gladiátora.³⁸ Az ilyenféle ma is élő szállóigeszerű szólásoknak igen hosszú multjuk van. A török háborúk idején már általános európai divat volt a magyar királyokat, hadvezéreket, általában a magyarokat a kereszténység hőseinek, oltalmazóinak, Krisztus katonáinak, Krisztus bajnokainak nevezni.

A pápa a nyugati uralkodókra általában ilyenféle kitüntető jelzőket szokott alkalmazni: *princeps catholicus, rex christianissimus*, a magyar királyokra azonban *defensor fidei, athleta Christi* és más ilyenféle jelzőket.³⁹ Hogy e jelzők közt micsoda értékkülönbség van, arra nézve nagyon jellemző II. Gyula pápának egyik nyilatkozata:

„Regnicoleque eius (Hungariae) habiti sunt Christiane fidei non tantum zelatores sincerissimi, sed et acceptissimi propugnatores.“⁴⁰

A magyarokra vonatkozó jelzők közül a leggyakoribbak:

fortissimus christianorum propugnator (Hunyadi Jánosról Kapisztrán Szent János az 1456-i nándorfehérvári győzelemről a győzelem napján III. Kalixtus pápához írt beszámolólevelében.⁴¹).

pulcherrimus christianae fidei defensor (e címmel tüntette ki III. Kalixtus pápa Hunyadi Jánost 1456-ban, elhunytá alkalmából a Szent Péter-bazilikában tartott gyászünnepeyen.⁴² Hasonló jelzőt alkalmaz Hunyadi Jánosra Petrus Ranzanus történetíró is.⁴³)

athleta Christi (III. Kalixtus nagyon sok levelében szerepelteti ez állandó jelzőt Hunyadi János neve mellett.⁴⁴)

Gróf Zrinyi Miklós, aki Szigetvárnak hősies védelmével, önként vállalt vértanúságával az egész egykorú Európa figyelmét és csodálatát magáravonta, egy korabeli latin költőtől — hogy a róla szóló sok latin vers közül csak egyet idézzek — a következő magasztaló sorokat kapta:

... fortissimus Heros,
Non tantum patriae defensor et inclutus armis

d'indépendance, enthousiaste et héroïque, champion de l'Europe en face des Mongols barbares et de l'Islam fanatique.“ — Duc de la Salle de Rochemaure: Du Danube à la Sprée. Aurillac, 1909. 163.

³⁸ „Európa Gladiátora, nyugatnak egy ezredéven át hősi védelmezője, a magyar nemzet porban hevert.“ — Dr. Rajcsányi Gyula: Népek hervadása. Bratislava, 1921. 4.

³⁹ VIII. Henrik angol király (aki később a római egyház üldözője lett) X. Leó pápától megkapta ugyan a „fidei defensor“ címet, de nem a török elleni harcáért, hanem Luther elleni frott művéért. Ezt a címet ettől fogva az angol királyok állandó címeik közt viselték.

⁴⁰ Levele a magyar papsághoz 1505-ben. Theiner: Vet. Mon. II. 567.

⁴¹ Pray: Annales regum Hungariae. Pars III. 181.

⁴² Pray: Annales III. 185.

⁴³ Epitome Rerum Hungaricarum XXVII. könyv.

⁴⁴ Theiner: Vet. Mon. II. 280, 311, 317.

Miles, magnanimus tutor, sed totius orbis
Christiadum...⁴⁵

Unokája, gróf Zrínyi Miklós, aki éppoly kiváló költő, mint hadvezér volt, a róla írt hősköteményben hasonló jelzőket alkalmaz a szigetvári hősrre:

Egész keresztyénségnek vitéz virágja,
Te voltál Jézusnak megszentelt hadnagya.⁴⁶

Magát a költő-hadvezér Zrínyi Miklóst is a keresztyénség hősenek nevezték Európa minden nevezetesebb nyelvén a halála hírére világszerte megjelenő gyászoló költemények és életrajzok. A *The conduct and Charakter of Count Nicholas Serini*⁴⁷ című 1664-ben megjelent könyv Zrínyit

the Great Champion of Christendom

jelzővel illeti. Egy latin siratóvers röviden „defensor Christianitatis“-nak⁴⁸ nevezi őt. Zrínyit VII. Sándor pápa már életében Krisztus vitézének nevezte, amikor 1663/4-i téli hadjáratának hírére olvasót és hat nagyobb ezüstérmét küldött neki a keresztyén hit védelmezésében kifejtett érdemeiért.⁴⁹

A Zrínyiek neve még Angliában is annyira ismert volt, hogy Kossuth angol hallgatói előtt bátran hivatkozhatott rájuk:

„Beaucoup d'entre vous ont entendu citer les Zrinyis comme le boulevard de la chrétienté.“⁵⁰

Annak szemléltetésére, hogy a római pápák mennyire számontartották és jelzők adásával mennyire méltányolták a magyar királyok keresztyénségvédő érdemeit, álljon itt hét nyilatkozat, mindegyik más-más pápától és más-más magyar királyra vonatkozólag:

X. Leo pápa II. Ulászló magyar királyról 1516-ban:
intrepidus Christi pugil.⁵¹

⁴⁵ Paulus Fabricius verse. Petrus Albinus: De Sigetho Hungariae propugnaculo, turca anno 1566 obsesso et expugnato, opusculum. Witebergae, 1587. 03. íven. A kötet nevezetesebb egykorú magyar és külföldi szerzőktől Szigetvár ostromára vonatkozó történeti följegyzéseket és a vár hős védőjére, Zrínyi Miklósról vonatkozó verseket tartalmaz. — Ugyane verset közli Schwandtner is: Scriptorum III. 21.

⁴⁶ Szigeti Veszedelem XV. ének 41. versszak.

⁴⁷ V. ö. Apponyi: Hungarica IV. kötet.

⁴⁸ L. Irodalomtörténeti Közlemények 1927. 112.

⁴⁹ Lásd erre nézve Zrínyi udvari papjának és titkárának az ir születésű Forstall Márknak művét: Stematographia Mavortiae familiae comitum de Zrin. — V. ö. Széchy Károly Zrínyi-életrajzát, V. 78.

⁵⁰ A Glasgowban, 1858 november hóban mondott beszéd francia nyelvű kiadásában. Louis Kossuth: L'Europe, l'Autriche et la Hongrie. Bruxelles, 1859². 71.

⁵¹ L. Artner Edgár: Magyarország és az apostoli szentszék viszonya a mohácsi vészt megelőző időben. Mohácsi Emlékkönyv 1926. 107.

VIII. Ince Mátyás királyról 1489-ben:

ille Rex, qui fidei Catholice tam contra immanissimos fidei hostes Turchos, quam contra hereticos invictissimus pugil semper et fuit et habitus est.⁵²

XXIII. János pápa Zsigmond királyról 1410-ben:

pugil et athleta invictissimus orthodoxe fidei adversus barbaras infidelium nationes.⁵³

VI. Ince Nagy Lajos királyról 1356-ban:

pugil Christi, athleta Domini, miles fidei Christiane.⁵⁴

XXII. János pápa Róbert Károlyról 1330-ban:

Christi pugil, et ipsius athleta fidei strenuus.⁵⁵

III. Miklós pápa az Árpádházi királyokról 1279-ben:

Regalis domus Ungarica, que consuevit athletas Christi contra infideles producere, ac insurgere ad reprimendam astutiam barbarorum, et que viros enutrivit electos... religionis christiane servatores precipuos.⁵⁶

IX. Gergely pápa IV. Béláról 1238-ban:

fortis athleta Christi.⁵⁷

A magyar királyokra 1410 óta alkalmazott „kereszténység pajzsa, kőfala, védőbástyája“ jelző nem egyéb, mint ezen 1238 óta szakadatlanul élő jelzőknek szemléletesebb formában, erősebben tárgyias jelentésű szóval (hasonlattel) való kifejezése. E három jelző: „scutum atque murus Christiane fidei“, „athleta Christi“, „religionis christiane servator“ lényegében ugyanazt mondja, a különbség köztük csak az, hogy a két első, főleg a legelső, hasonlattel, tárgyias jelentésű, de képletes értelmű szóval fejezi ki azt, amit a harmadik egyszerű szóval kifejez. Szállóigénket végeredményben erre a jelzőre lehet visszavezetni: „a kereszténység védelmezője“. E jelzőből kétségkívül nyelvi szemléletességre való törekvés folytán jött létre a védőbástya-hasonlat. Amikor a „religionis christiane servator“ kifejezésben a *servator* szó helyébe a *pugil*, a *scutum*, vagy a *propugnaculum* szó került, a szállóige jelentése ugyanaz maradt. Azon nincs semmi csodálkoznivaló, hogy épp ily harcieszköz-jelentésű szavak léptek fel a változás során: a „védelmező“ szó jelentését szemléltetni csak védekezőeszközt jelentő hasonlatszóval lehet.

⁵² Hozzáintézett levelében. Theiner: Vet. Mon. II. 530.

⁵³ Hozzáintézett levelében. Theiner: Vet. Mon. II. 186.

⁵⁴ Hozzáintézett levelében. Theiner: Vet. Mon. II. 25.

⁵⁵ Hozzáintézett levelében, melyben a tatárokon aratott győzelme alkalmából üdvözlí őt. Pray: Annales Regum Hungariae II. 29.

⁵⁶ Kún László királyhoz írt levelében. Theiner: Vet. Mon. I. 343.

⁵⁷ Hozzáintézett levelében, melyben a bolgár eretnekek elleni harcra buzdítja. Pray: Annales I. 250.

A középkorban különben is erősen divatban voltak a hadiéletből vett hasonlatok, legalább annyira, mint a mult század magyar költészetében a mezőgazdasági élet köréből vett hasonlatok.

A „scutum fidei“ kifejezés előfordul Szent István 1038 előtt írt Intelmeiben (Admonitiones). „Si vero scutum retines fidei, habeas etiam galeam salutis.“⁵⁸ Nyilvánvaló, hogy itt a *scutum fidei* szókapcsolat jelentése nem „a hit védője“, hanem „a hit, mint védekezőfegyver“. Ez a kifejezés tehát nem tartozik bele szállóigénk történetébe: *azonosalakú* ugyan annak egyik változatával, de nem *azonosértelmű*, sőt még csak nem is *rokonértelmű* vele. Az első magyar király számára a hit még védőpajzs volt, utódai már maguk váltak a hit védőpajzsává: nem a hit védte őket, hanem ők védték a hitet.

A magyardicsérő jelzők virágzásának korában egész Nyugat-Európában divatban voltak, mint ezeknek ellentétpárjai, a törökgyalázó jelzők. A törökkori európai írók szemében a magyar mindig jámbor, „pius“ — a török: „impius“, sőt „perfidus“. A magyar: dicső, „inclitus“ — a török: „gyalázatos, „nefandus“. Aki török, az már „eo ipso“ gonosz ember. „Turchorum et aliorum malorum hominum“ — írja 1479-ben IV. Sixtus pápa.⁵⁹ III. Kalixtus pápa pedig egyenesen az ördöggel azonosítja a törököt — „filiis Sathane“, e néven említi őket egyik levelében.⁶⁰ A pápai levelek csak gyalázatos nemzetnek (nefanda natio Turchorum)⁶¹ nevezik a törököt, de más írók még az emberi rangot is megtagadják tőle és az állatokkal egy sorba helyezve, kutya néven (canis, és e szó megfelelői az európai nyelveken) emlegetik, nyilván azért, hogy minél nagyobb gyűlöletet szítsanak és minél nagyobb kíméletlenségre adjanak jogot a keresztény népek közös ellensége ellen. A magyar: athleta Christi — a török: hostis perfidus Christi. A magyar: defensor fidei christiane — a török: persecutor, inimicus fidei christiane.

Ez utóbbi jelzőt nemcsak a törökökre alkalmazták, hanem a tatárokra is. „Contra Turchos et Tartaros inimicos fidei christiane“⁶² — írja 1373-ban XI. Gergely pápa. Sőt már a pogány magyarokra is alkalmaztak hasonló jelzőt. „Christiani nominis persecutorum“⁶³ — írja a magyarokra vonatkozólag Lajos német király 901-ben. A magyarokat e korban éppúgy „barbari“-nak⁶⁴ nevezték, mint később a törököket. Ugy látszik, a „kereszténység üldözője“ jelző sokkal régibb, mint ellentétpárja, a „kereszténység védelmezője“. Valószínűnek kell tartanunk, hogy ez utóbbi az előbbiből sarjadt. Hogy ezt az ellentétes értelmű két jelzőt mennyire együvé tartozónak érezték, az onnan is lát-

⁵⁸ Fejér: Codex Diplomaticus Hungariae. Budaë, 1829. I. 319.

⁵⁹ Theiner: Vet. Mon. II. 471.

⁶⁰ Id. m. II. 314. (1458-ból.)

⁶¹ Id. m. II. 83.

⁶² Id. m. II. 138.

⁶³ Fejér id. m. I. 241.

⁶⁴ Fejér id. m. I. 261.

ható, hogy nagyon gyakran szerepelnek együtt. „Fortes athlete fidei contra predictos perfidos hostes Christi“⁶⁵ — írja 1366-ban a pápa.

Eredetnyomozó munkánkban itt meg kell állnunk, a kezdett nyomon nem haladhatunk tovább. Szállóigénk multját, alig észrevehető átmenetekkel egymásbafolyó változatok szakadatlan során keresztül, oly távolságig követtük, amelyen túl már ködbevész minden. A végső változat, ahova elérkeztünk, túlságosan különbözik a kiindulásponttól.

2. Európa kapuja.

Magyarországban a nyugati népek nemcsak kőfalat láttak, amely megvédi őket a barbár betörésektől, hanem nyílt kaput is, Európa kapuját, amelyen keresztül beözönölve, kelet barbárai szabad utat találnak Nyugat-Európa minden részébe. A *Hungaria est murus szállóigének kiegészítőpárja* a *Hungaria est porta* (hostium, aditus) szállóige, amely a középkorban csaknem oly divatos volt, mint a védőfal-szállóige.

A kapu-szállóigének két, lényegében azonos jelentésű változata van: „körösztyénségnek kapuja“ és „a török veszedelemnek kapuja“. Mindkét változat magyarnyelvű szövegben is előfordul: az előbbi egy 1530 körül író Névtelennek művében,⁶⁶ az utóbbi pedig Zrínyi Miklós egyik értekező művében. Zrínyi nyilatkozata hadd álljon itt teljes egészében:

„invektivákat csinálhatnak a keresztyén fejedelmekre, hogy Magyarország s annak elpusztulását mindenkor úgy negligálák, holott a volt kapuja és grádicsa a török veszedelemnek.“⁶⁷

A magyarországi kapu elsősorban Olaszországba vezet. Talán ezért van az, hogy a kapu-hasonlat különösen sűrűn fordul elő az olaszoknál. „Hungaria, que aditus et porta est barbaris ad occupandam christianitatem“⁶⁸ — így ír III. Kalixtus pápa 1457-ben. Hasonlóértelmű nyilatkozat olvasható II. Piusnak Sforza Ferenc milánói fejedelemhez írt levelében:

„ne Hungariam deseramus, vallum Christiani populi, qua est porta ad invadendas fidelium nationes“.⁶⁹ IV. Béla magyar királynak 1253-ban IV. Ince pápához írt levelében a következő sorokat találjuk:

„Quod (regnum nostrum: Hungaria)... si possideretur a Thartaris, esset pro ipsis apertum hostium ad alias fidei catholicae regiones.“⁷⁰

⁶⁵ Theiner: Vet. Mon. II. 77.

⁶⁶ Az Landorfejlvár elveszésének oka e vót és így esött. L. Verancsics Antal Összes Munkái. II. 185.

⁶⁷ Mátyás király életéről való elmélkedések.

⁶⁸ Theiner: Vet. Mon. II. 296.

⁶⁹ Monumenta Hungariae Historica I. 156.

⁷⁰ Theiner: Vet. Mon. I. CCCCXL. szám.

Ez a legelső nyilatkozat, amelyben Magyarországnak és a keresztény Európának egymáshoz való viszonyát szemléltető, Magyarország európai jelentőségét kidomborító kapu-hasonlat előfordul.

Miért van az, hogy éppen Magyarországot tartották Nyugat kapujának? Bizonyára azért, mert Nyugat-Európát mindig csak keletről, magyarországi oldala felől fenyegette veszedelem. Az európai népvándorlás útja Magyarországon vezetett keresztül. A Magyar Medencébe torkollik minden út, amelyen át Közép- és Dél-Ázsia termékeny és népes tájai felől Nyugat-Európa termékeny, népes és gazdag tájait meg lehet közelíteni. A nyugat felől keletnek húzódó folyóvölgyek mind a Magyar Medencébe torkollanak.

Észak, dél és nyugat felől Európát tenger zárja körül, de még kelet felől is hegyláncok, mocsarak, terméketlen pusztaságok emelnek gátat. Európának nyitott kapuja csak Magyarország felől van. Amely keleti nép a Magyar Medencébe nem tudta magát befészkelni, sohasem tudott Nyugat-Európára nézve veszélyessé válni.

Magyarországnak ezt a rendkívül nagy helyzeti értékét, mondhatnám, stratégiai fontosságát, a népvándorlás tanulságai alapján nagyon jól ismerték nyugat népei. Magyarország földrajzi fekvéséről és európai jelentőségéről általunk itt kifejtett gondolatok teljesen így, csak még részletesebben kifejtve, feltehetően már Aeneas Sylvius műveiben:

*Sive vincitur Ungaria, sive coacta iungitur Turcis, neque Italia, neque Germania tuta erit, neque satis Rhenus Gallos securos reddet. A nonnulli, quia suis diebus non videre similia, nec fieri posse confidunt, nos autem saepe Tartaros protrita Ungaria Germania fines ingressos ad Rhenum usque debacchatos novimus. Ungari priusquam Christum colerent, saepe Austriam, Bevariam, Sueviam, Franconiam, Saxoniam percurrerunt: Attila rex Hunnorum ab Ungaria, quae tunc Pannonia dicebatur digressus, quantas Italiae, quantas Germaniae, quantas remotiori Galliae atque Hispaniae turbas intulerit, non ignoramus. Quid Gothos, quid Vandalos, quid Gepidas, quid Herulos, quid Longobardos, quid Burgundiones referam? Omnes hi populi per Ungariam ab ulteriori Scythia venientes, hanc nostram Christianitatem miris afflixerunt modis. Expectabimus igitur et nunc venire Turcos, atque accersitis Tartaris nobilem atque potentem Ungariam sui iuris efficere, ac deinde reliquam Christianitatem locustarum more corrodere.*⁷¹

⁷¹ Aeneae Sylvii opera. Lib. I. 682. — Ugyanczen tárgy legalapossabb modern kifejtője: Reclus. L. Elisée Reclus: Nouvelle géographie universelle III. (Paris, 1878) 294, 301, 369. — Lásd még: Aeneae Sylvii Opera lib. I 908. l., amely helyet máshol idézünk.

Ugyanezt a gondolatot jóval tömörebben kifejezi IV. Béla magyar király már idézett levelében:

esset salubrius nobis et tote Europe, ut Danubius fortalitiis muniretur... Quod (regnum nostrum: Hungaria)... si possideretur a Thartharis, esset pro ipsis apertum hostium ad alias fidei catholicae regiones; tum quia ex ista parte versus Christicolis non est mare impediens, tum quia possent familias suas in quibus abundanter mirabiliter ibidem aptius quam alibi collocari. Totila in exemplum veniat qui ex parte orientis ad occidentalem veniens subiugandam, in medio regni Hungariae sedem suam principaliter collocavit...⁷²

*

Valószínű, hogy egy középkori monda is közrehatott a „kereszténység kőfala“ és a „török veszedelem kapuja“ szállóige elterjesztésében.

Ezekiel jövődöléseiben szó van arról, hogy Góg, Magóg földének fejedelme, népével rátámad „a kerítetlen földre“, „a nyugvókra és bátorságban lakókra“, akik „mindnyájan kőkerítés nélkül laknak, zárjok és kapujok nincs nekik“ (Ez. 38, 11). Egy középkori monda szerint, amelynek legrégebb följegyzése Flavius Josephusnál olvasható, Magóg népét Nagy Sándor erős fallal zárta el és míg ez a kőfal áll, nem kell félni pusztító támadásoktól. Magóg népét a tatár támadások idején a tatárokkal (Mogoli, Magogoli), majd pedig a törökökkel azonosították.⁷³ Talán nem tévedünk, ha azt hisszük, hogy a középkorban a tatár és török támadásokat feltartó Magyarországra azért is találónak érezték a kereszténység kőfala elnevezést, mert a Magóg népét elzáró mondai kőfal szerepének betöltőjét látták benne.

V.

Utó dai és oldalági rokonai: változatai.

1. Hol a bástya?

A szállóigék, éppúgy, mint a szavak, a népdalok vagy a korismék, egyetlen egységes rendszert alkotnak. A rendszer egyes tagjai alig észrevehető átmenetekkel mennek át egymásba: egyetlen szállóige sem áll magában, mindegyiknek megvannak a rokonai, a változatai. Új szállóigék csak meglévő szállóigék mintájára támadhatnak. Amely szállóige a kor eszmevilágában elevenül

⁷² IV. Béla levele IV. Ince pápához 1253-ban. Theiner id. m. I. kötet, CCCXL. sz.

⁷³ Lásd erre nézve Heller Bernát tanulmányát: Góg és Magóg (Ethnographia 1935. 23—28) és az általa idézett forrásokat. — Itt emlitem meg, hogy Balbinak a török elleni háborúra buzdító egyik beszédeben határozott utalást találtam a Góg és Magógra vonatkozó bibliai jövődölésekre. L. Hieronymi Balbi Opera poetica, oratorica, ac politico-moralia. Vindobonae, 1791. I. 637—638.

élő tartalmat fejez ki, folyton újabb és újabb változatot fejleszt, viszont amely szállóige által kifejezett tartalom már nem elevenül élő része a kor eszmevilágának, hamarosan teljesen kivész és csak korszerű változataiban él tovább. Mihelyt a kor szükségletei új eszmét hoznak divatba, azonnal lehetőség támad új szállóige létrejövetelére, és ez a lehetőség nem marad sokáig betöltetlen.

„Magyarország a kereszténység védőbástyája“ szállóige legközelebbi rokonának tekinthetjük azt a szállóigét, amely nem az egész Magyarországot hanem csak annak valamely részét mondja „a kereszténység védőbástyá“-jának.

Erdélyt már régtől fogva szokás volt e jelzővel illetni. Idézünk két példát, egyet a XVI. és egyet a XVII. századból:

La Transilvanie... le plus assuré boulevard de toute la Chrestienté.⁷⁴

forsan non queremur nunc cum afflictia Ungaria amissis Regni brachium, dextram Pannoniae, Scutum, imo murum Christianarum Provinciarum Transylvaniam.⁷⁵

Egy magyartárgyú jelenkori regény a „Nagy-Magyar-Alföld“-ről írja, hogy „a multban Európa védőbástyája volt“.⁷⁶

A „kereszténység védőbástyája“ jelző magyar városokra alkalmazva nagyon sűrűn előfordul. Nándorfehérvárt (Belgrádot) az eleste utáni években különösen gyakran illették e jelzővel. Hat előfordulást is idézhetek:

Quis sine dolore et gemitu referat, ut proximo biennio effratae illae bestiae in Pannonia inferiori Taurunum (vulgus Belgradum vocitat) id est, totius Christianitatis munimentum et propugnaculum quasi per ludum, jocumque occuparunt, Hungaris⁷⁷ per assiduas caedes et vulnera debilitatis tamque immanem, et indomitum hostem amplius sustinere nequeuntibus.⁷⁸

Belgradum et alias arces meas propugnacula Christianitatis.⁷⁹

⁷⁴ Apologie faite par un serviteur du Roy. Paris, 1552. — V. ö.: Győry id. m. 89.

⁷⁵ Gr. Zrínyi Miklós levele 1658-ból (dec.). L. Győri történelmi és régészeti füzetek, II. 209.

⁷⁶ Bruce Graeme: The Trail of White Knight. New-York, 1927. 57. — V. ö.: Napkelet, 1927. 575.

⁷⁷ Belgrád és környéke 1433-tól 1521-ig közvetlenül Magyarországhoz tartozott. Brankovics György szerb fejedelem adta el a magyar királynak. 12 falut, illetve várost kapott érte, köztük Tokajt, Debrecent és Szatmárt. A török ellen Belgrádot magyar fegyverek védték egészen 1521-ben bekövetkezett elestéig.

⁷⁸ Balbi Jeromos beszéde Ferdinánd császár képviselőjében. VI. Hadrian pápa előtt. — Balbi Opera I. 573.

⁷⁹ II. Lajos király levele VII. Kelemen pápához 1524-ben. — Theiner id. m. II. 633.

Belgrado primum, precipuo tunc Reip. Christiane propugnaculo adempto.⁸⁰

Belgrado propugnaculo non solo d'Ungheri, ma de tutta christianita.⁸¹

Belgrade, la quelle certes nestoit seulement le boulevvert de Hongrie, mais de toute la Chrestienté.⁸²

Belgradum, fortissimum Germaniae nostrae⁸³ propugnaculum.⁸⁴

Belgrade devint... le boulevard de la chrétienté.⁸⁵

Jean Lemaire de Belges francia költőnek 1512-ben befejezett „Illustrations de Gaule et Singularitez de Troye” című történeti művében olvasható a következő szövegrészlet:

on nomme la cité de Sicambre, Bude en Hongrie, en laquelle est le siege Royal, et vn tresfort auantmur pour la Chrestienté contre les Turcz.⁸⁶

Jérôme et Jean Tharaud az 1919-i magyarországi kommunista uralomról szóló riport-könyvében egy fejezet ezt a címet viseli: „Une citadelle de l'Occident”, Budára értve a jelzöt. A fejezet e szavakkal végződik:

je me dis que peut-être, l'autre jour, à Trianon, on a trop oublié l'immense effort contre l'Asie qu'a soutenu pendant des siècles, pour la Chrétienté tout entière, cette vieille citadelle d'occident...⁸⁷

Gyulát és Szigetvárt a kiváló magyar humanista, Dudith András, nevezte a kereszténység védőbástyájának. Csillagjós tárgyú értekezésében olvashatók a következő szavak:

Quid bellum tetrius illo, quod paucis abhinc annis in Ungaria gestum est? cum Solymanus Ottomanorum regum potentissimus quingentis hominum millibus Pannoniam complevisset, munitissima illa, non solum harum regionum, sed universi etiam

⁸⁰ A nagyváradi béke okmányának Mária királyné számára küldött átiratában, 1538. — Marczali: A magyar történet kútfői, 394.

⁸¹ Commentario de le cose de turchi, di Paulo Jovio. In Venetia, 1540. 27. — Első kiadása: Róma, 1535. Megjelent latin és francia fordításban is.

⁸² P. Jovius: Commentaire des Gestes de Turcz, 1540. — V. ö.: Györy id. m. 89. — Az előbbi mű francia fordítása.

⁸³ A „kereszténység védőbástyája” szállóigének ez a németes változata sokszor előfordul.

⁸⁴ Melchioris Soiteri... de Bello Pannonico... libri duo I. — L. Schwandtner: Scriptorum, II. 1773. 219.

⁸⁵ Lamartine: Histoire de la Turquie II. Paris, 1855. 144.

⁸⁶ Oeuvres de Jean Lemaire de Belges, publiées par J. Stecher. Louvain, 1885. II. 316. — V. ö. Eckhardt Sándor: Sicambria (Egy közép-kori monda életrajza) 1927.

⁸⁷ Jérôme et Jean Tharaud: Quand Israël est roi. Paris, 1921. 28.

Christiani orbis propugnacula, Iula et Zigetum capta et excisa sunt.⁸⁸

A kiváló humanista írónak különös oka volt Szigetvár elestét sajnálni. Mint pécsi püspök, mikor Pécs 1543-ban a török kezére került, a Zrínyi által védett Szigetvárra tette át székhelyét és idehozta áthozható vagyontárgyait, amelyek azonban Szigetvár elestekor (1566) mind odavesztek.⁸⁹

Győr, Komárom és Lipótvár magyar városok Brown Eduard XVII. századbeli angol utazótól kapják meg „a kereszténység három legnagyobb erőssége” jelzöt.⁹⁰

Nevezetes oldalági rokona szállóigénknek az a szállóige, amely általában a magyarokat (Ungari) illeti azon jelzőkkel, amelyeket röviden *bástya-hasonlat* néven foglalhatunk össze. E változat legrégebb előfordulását Aeneas Sylviusnak 1453-ban Konstantinápoly eleste hírére írt, a török elleni harcra buzdító beszédében olvashatjuk:

Ungari, qui hactenus nostrae fidei clypeus, nostrae religionis murus fuere.⁹¹

1459-ben, a mantuai egyházgyűlésen tartott beszédében, már mint II. Pius pápa, a „kőfal” jelzöt is alkalmazza a magyarokra:

Soli fideles Ungari perseverant, non tamen diu stabunt nisi adiuti. Et hi quidem muri loco vobis ad Orientem remanserunt, quo diruto, neque Theutones, neque Bohemi, neque Poloni satis tuti erunt. Non asperi montes, non alta flumina iter impediunt. Nihil erit victa Hungaria Turcis invium, nihil insuperabile orbis imperium quaerentibus.⁹²

Egy másik kiváló olasz író, Macchiavelli Miklós, magát a „bástya” jelzöt is alkalmazta a magyarokra. A híres firenzei állambölcse az *Il principe*-vel egyidejűleg (1520 körül) írt és vele rokontárgyú *Discorsi*-nak egyik fejezetében rámutat arra, hogy a németeknek és a magyaroknak mai hazájukban való megtelepedése vetett véget a nyugatot rombadöntő keleti népek vándorlásának. Németország és Magyarország „la-

⁸⁸ Andreas Dudith: *De cometarum significatione Commentariolus*. Basel, 1759. — V. ö. Pierre Costil: *André Dudith, humaniste hongrois*. Paris, 1935. 55.

⁸⁹ Lásd erre nézve Sámuelly terjedelmes Dudith-életrajzát, mely a tridenti zsinaton mondott 5 beszéd kiadását vezeti be. — A. Dudith: *Orationes quinque in Concilio tridentino habitae. Praefatus est Lor. Samuelfy*. Halae. Magdeb., 1748. 62. l.

⁹⁰ Brown Eduard: *Account of several travels in Hungaria, Servia, etc.* London, 1673. I. fejezet. — V. ö. Szamota István: *Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten*. Bpest, 1891. 313.

⁹¹ Aeneas Sylvii opera I. 682.

⁹² U. i. 908. — V. ö. Turóczi-Trostler József: *Az országokban való sok romlásoknak okairól*. Minerva, 1930. 236.

kosai fölötté harciasak lévén, mintegy bástya gyanánt szolgálnak, úgyhogy a szkiták, kik velük határosak, nem merészlik hinni, hogy őket legyőzhessék és rajtuk áttörhessenek. Gyakran nagy mozgalmak támadnak a tatároknál, miket a magyarok és a lengyelek föltartóztatnak. Gyakran büszkélkednek is vele, hogy ha az ő fegyvereik nem volnának, Itália és az egyház már több-ízben érezte volna a tatár hadak súlyát”.⁹³

Macchiavelli nemcsak a magyarok, hanem a németek és lengyelek nyugatvédő szerepéről is beszél. Nyugat-Európa megvédésében az oroszánrész Magyarországnak jutott, de jutott némi rész Lengyelországnak, Ausztriának, Németországnak, a balkáni népeknek (főleg a horvátoknak), Európa nyugati országainak és a János-lovagok által védett földközitengeri szigeteknek is. Ennek megfelelően Európa népei legelőször és legtöbbször Magyarországot mondták a kereszténység védőbástyájának, de egy-egy alkalommal megtisztelték e jelzővel Lengyelországot, Ausztriát, Németországot, a dalmátákat, a János-lovagokat, Rhodos, Cyprus és Málta szigetét. Ezen országokra alkalmazott bástya-hasonlatok voltakép a magyartárgyú szállóige oldalelágazásai, módosulásai.

A legelső nyilatkozat, mely Lengyelországot, Magyarországgal együtt, a kereszténység védőbástyájának mondja, Ulászló lengyel királynak általunk már idézett 1440-i oklevelében fordul elő. Lengyelországot Victor Hugo is Európa védőbástyájának nevezte 1852 november 29-én, a lengyel szabadságharc évfordulóján, Jersey-szigetbeli emigráns-társai előtt mondott beszédében.⁹⁴

A dalmátokra vonatkozó nyilatkozatot Balbi Jeromosnak VII. Kelemen pápa számára törökökről írt művében (de rebus Turcicis Liber) találtam:

⁹³ Hadd álljon itt olasz eredetiben ez a figyelmünkre méltán szá-mottartó nyilatkozat, amely mindezideig az olasz-magyar szellemi kapcsolatok kutatóinak figyelmét is elkerülte; — „la Magna e l'Ungheria . . . (a következő mondatban) . . . sendo loro uomini bellicosissimi, sono come uno bastione a tenère che gli Sciti, i quali cun loro confinano, non presumino di potere vincergli o passargli. E spesse volte occorrono movimenti grandissimi da Tartari, che sono dipoi da gli Ungheri e da quelli di Pollonia sostenuti, e spesso si gloriano, che se non fussino l'armi loro, la Italia e la Chiesa arebbe molte volte sentito il peso de gli eserciti Tartari.“ Discorsi di Nic. Macchiavelli sopra la prima deca di T. Livio. Libro secondo. Capitolo VIII. — Opera di Niccolò Macchiavelli. Tomo IV. Londra, 1768. Si trova in Parigi Appresso Marcello Prault. 337. — A mű magyar fordításban is megvan. Értekezések Titus Livius Római Történeteinek X. első könyve fölött. Írta Macchiavelli Miklós. Magyarította Pados János. Pesten, 1862.

⁹⁴ L. Hankiss János: Victor Hugo és a magyar emigráció. Történeti Szemle, 1926. 133.

qui Christianae religioni propugnaculo sunt, Dalmatae Hungarique perierint.⁹⁵

Ausztriára vonatkozólag is csak olyan példát tudunk idézni, amely Ausztria mellett Magyarországot is említi:

Et c'est pour satisfaire aux intérêts de l'humanité et de la civilisation que, blessée mortellement et incapable désormais de remplir à elle seule la glorieuse mission qu'elle avait acceptée, la Hongrie s'allia avec l'Autriche sous le sceptre des Habsbourg. Ensemble elles purent servir de rempart contre les invasions des Barbares et de trait d'union entre l'Est et l'Ouest.⁹⁶

Rhodos szigetéről egy XVI. századbéli történetirő:

Rhodum, ipsum religionis Christianae scutum hucusque et antemurale.⁹⁷

Szalézi Szent Ferenc honfitársáról, Mercoeur hercegről:

Duc de Mercoeur, un des remparts de la Chrestienté, un des boulevarts de l'Église.⁹⁸

A herceg azért kapta a jelzöt, mert 15.000 főnyi sereggel Magyarországon harcolt a török ellen.

A római pápák a magyar királyokra már 1238 óta alkalmazott „Krisztus bajnoka“ kitüntető jelzővel a Rhodos-szigetét védő János-lovagokat⁹⁹ és a hős albán fejedelmet, Kasztrióta Györgyöt is megtisztelték.¹⁰⁰

A mai kis-entente-államok uralkodónépei által a háború alatt és a háború után tudományos értekezés színe alatt kiadott propaganda-iratokban sűrűn akadunk szállóigénk olyan megfogalmazására, amely azt fejezi ki, hogy a török-korban a csehek, a szerbek, illetve a románok voltak Európa védőbástyái. Föltűnő, hogy a szerzők nem idéznek olyan nyilatkozatokat, amelyek igazolnák, hogy a törökkori Európa is a kereszténység védőbástyájának tartotta országukat. R. W. Seton-Watson a román nép történetéről írt alapvető munkájában azt írja, hogy nem a román föld, hanem Magyarország volt a propugnaculum christianitatis.¹⁰¹

⁹⁵ Balbi Opera, II. 89.

⁹⁶ *** La consolidation intérieure de l'Autriche-Hongrie. Paris, 1896. 26.

⁹⁷ Melchioris Soiteri... de Bello Pannonico... libri duo I. — Schwandner: Scriptores, II. 219.

⁹⁸ György id. m. 121.

⁹⁹ fratres hospitalis sancti Johannis Jerosolimitani, pugiles Christi et athlete fidei christiane (pápai levél 1366-ból). — Theiner: Vet. Mon. II. 83.

¹⁰⁰ miles et athleta Christi invictus (III. Kalixtus pápa levele Kasztrióta Györgyhöz). I. m. II. 304.

¹⁰¹ R. W. Seton-Watson: A History of the Roumanians. Oxford University Press, 1934. — V. ö.: Nouvelle Revue de Hongrie, 1934. II. 347.

2. Magyarország, a kereszténység vértanúja.

„On voit en effet... apparaître un nouveau rôle historique du peuple magyar, celui de champion ou de martyr de l'Europe chrétienne“ — e szavak olvashatók E. Sayous-nak a magyar történelemről írt összefoglalásában.¹⁰² A kereszténység hőse és a kereszténység vértanúja jelző, a magyar népre alkalmazva, igen sokszor szerepel együtt már a legrégebb idők óta fogva. A középkorban azt tartották, hogy a pogányok elleni harcban hősi halált halni annyi, mint Krisztusért vértanúságot szenvedni. A pápa teljes bűnbocsánatot engedélyezett azoknak, akik a török elleni háborúban esnek el. Hunyadi János a rigómezei csata előtt katonáit — Aeneas Sylviusnak Miklós pápához írt levele tanúsága szerint, — e szavakkal buzdította:

hodie, commilitones, inquit, aut violenta Turcorum dominatione liberabimus Europam, aut pro Christo cadentes martyro coronabimur. Quis non ei bello libenter intersit, ubi et vincere pulcrum est, et vinci beatum.¹⁰³

Sok tekintetben emlékeztet e beszéd Kossuth azon szavaira, melyeket a forradalmi kormány Szegedre menekülésekor az üdvözlésére összesereglt szegedi néphez intézett:

Notre destinée va encore nous faire les libérateurs ou les martyrs de l'Europe, comme cela a été jadis la destinée de nos pères... si nous succombons, nous tomberons martyrs de la cause de la liberté européenne.¹⁰⁴

Hasonló értelmű a forradalmi magyar kormány miniszterelnökének, Szemere Bertalannak nyilatkozata, melyet A. de Gérando idéz:

Les Magyars, qui ont défendu la chrétienté contre les Osmanlis, leurs propres frères, sont prêts à défendre la liberté de l'Europe contre la tyrannie moscovite. Le peuple hongrois aura donc, par deux fois, servi la cause de l'humanité, sinon en la sauvant comme un héros, du moins en souffrant pour elle comme le Christ...¹⁰⁵

Mélységesen katolikus fölfogásra vall ez a szép gondolat, amely szerint a magyar nép, ha hősiessége által nem mentheti

¹⁰² La Grande Encyclopédie XX. 230.

¹⁰³ Pray: Annales Regum Hungariae, III. 71.

¹⁰⁴ Kossuth szegedi beszédének e szavait 1858 decemberében Liverpoolban mondott beszédében idézte. Az angliai beszédek, némi elhagyással és változtatással, megjelentek könyvalakban is, francia nyelven. Innen veszem az idézett részt. — Louis Kossuth: L'Europe, l'Autriche et la Hongrie. Deuxième édition augmentée. Bruxelles, 1859. 84—85.

¹⁰⁵ A. de Gérando: La Transylvanie et ses habitants. Paris, 1845. I. 24—25.

is meg Európát, még mindig megmentheti szenvedéseinek ereje által. Ugyanez a felfogás feltalálható már Joseph de Maistrenél is, aki úgy fogja fel a mohácsi vész alkalmával a magyarságot ért rettenetes csapást, mint ártatlanok szenvedését a bűnösök megváltásáért, mint bizonyítékot az emberiség céltalannak látzó szenvedéseit magyarázó tételéhez („réversibilité des douleurs de l'innocence au profit des coupables“).¹⁰⁶ Az a gondolat, amely szerint az európai műveltséget a magyar nemzet szenvedései, martírsága váltotta meg az elpusztulástól, fölvilan Petőfi Sándor prózában írt gyönyörű lírai hangulatképében is:

...ha te nem martírkodtál volna, magyar nemzet, most a török félhold vetne kísérteties fényt az európai műveltség romjaira.¹⁰⁷

A XVI., XVII., XVIII. században a török pusztítás, majd pedig a német elnyomás miatt Európaszerte a magyart tartották a legszerencsétlenebb, minden nép közül a legtöbbet szenvedett népnek. Voltaire tolla alatt, ha a magyarokról ír, minden lépten-nyomon visszatér a „peuple malheureux“ kifejezés, amely egy helyen egész mondattá dagad:

De tous les peuples qui ont passé sous nos yeux dans cette histoire il n'y en a point eu de plus malheureux que les Hongrois.¹⁰⁸

A magyarság nemzeti énekeiben,¹⁰⁹ legtöbbet szavalt hazafias verseiben a főmotívum: az emlékezés a magyarságot ért rendkívül sok szenvedésre. Br. Eötvös József 1836-ban írt *Búcsú* című költeményében úgy mutatja be a szenvedésekből való bőséges részesedést, mint a magyarság nemzeti kincsét, megkülönböztető nemzeti jellemvonását:

Az ég egy kincset ád minden hazának
S a nemzet híven őrzi birtokát,
Császárról szól a francia fiának,
Büszkén mutatja Róma ó falát,
Hellásznak kincse egy elomló rom:
Tiéd, hazám, egy szentelt fájdalom.¹¹⁰

¹⁰⁶ Joseph de Maistre: *Considérations sur la France*, 1794. ch. III. — V. ö. Eckhardt S.: *Voltaire, Michelet et la catastrophe hongroise de 1526*. R. d. É. H. 1927. 158.

¹⁰⁷ Petőfi Sándor hírlapi cikke. Pest, 1848 szept. 17. — Márczius Tizenötödike, 1848. 169. sz.

¹⁰⁸ Voltaire: *Essai sur les mœurs*, chapitre CXCII. — *Oeuvres complètes* III. (Paris, 1855) 592. — V. ö. Eckhardt: *Revue des Études Hongroises*, 1927. 158.

¹⁰⁹ Jelesül: Kölcsey: *Hymnus*; Vörösmarty: *Szózat*; Eötvös: *Búcsú*; „Ah, hol vagy magyarok“ és „Boldogasszony anyánk“ kezdetű régi magyar katolikus énekek; Rákóczi-nóta (Jaj, régi szép magyar nép).

¹¹⁰ Br. Eötvös József: *Búcsú*.

A mult század liberális francia írói a magyar népet első-sorban az osztrák elnyomással kapcsolatos szenvedései miatt sorozták a vértanú-népek (peuples martyrs)¹¹¹ közé. A magyarban, akárcsak a lengyelben, a szabadság vértanuját látták, az osztrák zsarnokság és az orosz deszpotizmus áldozatát. „Nous estimons les Polonais et les Madgyars parce qu'ils ont défendu la liberté et la civilisation, parce que leur histoire est un long martyrologe, une croisade continue dans laquelle ils se sont constamment dévoués pour l'Europe occidentale qui les abandonne.”¹¹² — így ír a *Réforme* c. párizsi liberális lap a magyar szabadságharc idején. Michelet a Collège de France egyik megnyitó előadásán a magyarokat egyenesen a francia szabadságeszmék, a francia forradalom vértanuinak mondja:

Magyarhonban eszméinknek vértanui léteztek..., magyarok vértettek forradalmunkért.¹¹³

A mártíri „hivatás” eszméje már régóta él a magyarság nemzeti öntudatában. Ez az alapeszméje a magyar irodalom legkiválóbb époszának, Zrínyi: Szigeti veszedelmének. A magyarok „mátyrumság”-át kiemeli Listius Lászlónak a mohácsi csatáról szóló éposza is, a csatában elesett magyarok lelkének mennybemeneteléről szóló részben.¹¹⁴

A magyar nép vértanúi sorsának tudata, melyet az 1848/49-es szabadságharc 13 vezető tábornokának kivégzése emlékére tartott október 6-iki ünnepélyek tartottak ébren a lelkekben, új táplálékhoz jutott az országot feldaraboló trianoni békekötés korában. A Kossuth által használt „mártir haza”¹¹⁵ kifejezést most a „megcsonkított ország”, „Vérző Magyarország”,¹¹⁶ „keresztrefeszített Magyarország” kifejezések váltják föl.

Jean Loret, francia verses krónikáíró, aki *Muse Historique* című ujságjának 1663 szeptember 29-i számában Érsekújvár ostromát „megénekelte”, külön kiemelte, hogy a halálraszánt ostromoltak annak a tudatában, hogy ők Isten törvényét védik és vértanúi korona vár rájuk, mily büszkén utasítják vissza az ostromló törökök megadási felszólítását.¹¹⁷

¹¹¹ Chassin: La Hongrie, 17. — Daniel Irányi et Ch. L. Chassin: Histoire politique de la Révolution de Hongrie. Paris, 1859. p. V.

¹¹² V. ö. Sipos Lajos: A magyar szabadságharc visszhangja a francia irodalomban. Budapest, 1929. (Bibl. de l'Institut Français à Université de Budapest, 10. sz.) 22.

¹¹³ Az előadás szövege megjelent a National 1850 jan. 8-i számában. V. ö. Sipos id. m. 69.

¹¹⁴ Listius László: Magyar Márs. Bécs, 1653. 135.

¹¹⁵ „ma patrie martyre”, Kossuth id. m. 97.

¹¹⁶ Ily címmel jelent meg az 1920-as évek elején egy kötet Kosztolányi Dezső szerkesztésében „Magyar írók Magyarország területéért” alcímmel.

¹¹⁷ Eckhardt Sándor: Magyar hírek egy régi francia újságban. Napkelet, 1926. 942.

Megemlítésre méltó, hogy az 1535-ben katolikus meggyőződéséért kivégzett angol lordkancellár, Morus Tamás, akit éppen a mult évben avattak szentté, Mohácsnál, a kereszténység védelmében vértanuhalált halt magyar vitézek hősie példájára való gondolás által edzette lelkét a vértanúi halálra. Kivégzése előtt a Towerben írt művének (Dialogue of Comfort against Tribulation) kerete magyartárgyú: egy Vince nevű fiatal magyar nemes tanácsot kér nagybátyjától, Antaltól: mit tegyen, ha itt lesznek a törökök, megtagadja-e hitét, vagy pedig a halált választja. A felelet az, hogy a halált kell választani.

Régóta él a keresztény népek körében egy szállóige, amely szerint Európa sok hálával tartozik Magyarországnak. Ezen szállóigére, mely a magyarság védőbástyai szolgálatait és vértanúi szerepét elismerő szállóige mellé csatlakozik, a legrégebb példa a kiváló humanista költő, Balbi Jeromos egyik beszédében fordul elő (II. Lajos magyar király követeként a wormszi birodalmi gyűlésen, 1521 április 3-án mondott beszédében):

nullum est hominum genus... cui plus debeat Christiana religio, quam Hungarico robori, ac virtuti.¹¹⁸

Hasonló értelmű a török háborúban résztvevő Mansfeld császári tábornok nyilatkozata:

Németek és egyéb nemzetiségűek, ne legyetek hálátlanok a magyarok iránt, akik nagy országukat és önmagukat elfogyasztották a kereszténység oldalán. Nélkülük a kultúrát rég elpusztította volna a török.¹¹⁹

Alljon itt ugyanezen szállóigére az újabb korból is két példa:

La chrétienté doit une reconnaissance éternelle à ce peuple (hongrois) héroïque, qui fut son plus solide rempart. Avant-garde de l'Occident, il arrêta le flot de l'irruption musulmane qui eût englouti cette civilisation dont nous sommes si fiers.¹²⁰

Európa sohasem hálálhatja meg Magyarországnak azt a szolgálatot, amelyet azzal tett, hogy a saját testével védelmezte a török és tatár ellen. Mialatt a magyar gátat emelt a barbár betörés elé, nyugaton a művészetek szabadon virulhattak. A tűzvonalon túl a harci zaj dúlt, ideát Provence édes dalai hangzottak.¹²¹

¹¹⁸ Hieronymi Balbi Opera poetica, oratorica, ac politico-moralia. Vindobonae, 1791. I. 552.

¹¹⁹ V. ö. Nyiry László: Magyarország és a nyugati civilizáció. Magyar Külpolitika, 1935 jan. (15. I.)

¹²⁰ A. de Gérando: La Transylvanie et ses habitants. Paris, 1845. I. 24.

¹²¹ Michelettől idézi a Vértő Magyarország. 28.

Az elsőnek idézett nyilatkozat második fele, a bástya-hasonlattól egészen elszakadva, a parti gátakat ostromló és az egész szárazföldet elnyeléssel fenyegető hullámnak szemléleti képével érzékelteti a török veszedelem nagyságát és a magyarság Európa-védő szerepének jelentőségét. A *hullám-hasonlat*, amely a XIX. században sokszor önállóan is előfordul,¹²² bár képletes értelme ugyanaz, mint a bástya-hasonlaté, nem sorolható ennek változatai közé.

A másodiknak idézett nyilatkozat azon része, mely arról szól, hogy a magyarság Európát „saját testével védelmezte“, egy sokszázéves szállóige maradványának tekinthető. A „test-hasonlat“ bizonyos módon rokona a védőpajzs-hasonlatnak, amint azt a legrégibb változatok világosan mutatják:

Ipsi, ut reliquae nationes in utramuis aurem secure ut ita dicam, dormiant, ut paci artes, omni deposito timore, excolant, ut summo otio perfruantur, ipsi, inquam, Hungari, saeuissimis barbaris sua corpora miseris modis dilanianda obiiciunt, ipsi barbarorum tela, in Germaniam, in Italiam, in Gallias, in Hispanias, in alias Christiani orbis partes directa, suorum corporum obiectu excipiunt. O pietatem singularem! o ingentem atque admirabilem Hungarorum ex pietatis radicibus pullulantem charitatem!¹²³

(Hungária így szólhat a keresztény népekhez:) Ut enim vos in tuto securoque esse loco possitis, ego in periculoso sum, et tela barbarorum in vos directa corporis mei obiectu repello.¹²⁴

E szállóige újabbkori változatai csonkák a régivel szemben: hiányzik belőlük a *barbarorum tela directa* (vagy ennek megfelelő jelentésű más) szócsoport. A csonka alak előfordul egy 1859-ben kelt memorandumban:

¹²² Alljon itt néhány példa a XIX. és XX. századból: „It was Hungary which had to stay its flood from devouring the rest of Europe“ (Select speeches of Kossuth. Condensed and abridged by Francis W. Newman. London, 1853. 191.)

„rajtunk törtek meg kelet és délkelet rettentő hullámai, bennünket zúzva és fogyasztva“ (Tolnai Vilmos: Halhatatlan magyar nyelv. Vértő Magyarországi. 41.)

„C'est contre ce rempart semi-circulaire que tant de peuples, pareils aux flots qui viennent frapper le taille-mer d'un navire, sont venus se heurter sans trouver un passage...“ (Élisée Reclus: Nouvelle géographie universelle III. Paris, 1878. 301.)

¹²³ Andr. Dudithii... Orationes in Concil. Trident. habitae... a Quirino Reuter editae, Offenbachi, 1610. Oratio prima. — V. ö. Pierre Costil: André Dudith, humaniste hongrois. Paris, 1935. 327. — A beszéd 1562 április 6-án, a tridenti zsinaton hangzott el.

¹²⁴ Oratio in Laudem Hungariae Patriae, Habita publicè In celeberrima Academia Wittebergensi à Francisco Paczoth de Beki, L. B. in Nagy Tharkany Prid. Non. Octobr. Anno Christiano 1617. Wittebergae. A C3 iven.

la Hongrie possède tous les éléments qui pourraient en faire une puissance de premier ordre. D'ailleurs, ne remplissait-elle pas la mission d'une grande puissance, quand aux XVe, XVIe, XVIIe siècles, elle seule refoulait l'immense pouvoir ottoman, couvrant de son héroïsme, de son corps toute l'Europe?¹²⁵

3. Kit véd a bástya?

Philippus Callimachus Ulászló királyról írt történeti művében többek között a következő szavakat adja a lengyel rendektől a török ellen segítséget kérő magyar követ ajkára:

(Hungaria) suis viribus, suis opibus, multos annos veluti murus, ab aliis Christianis Regnis Turcorum impetum submovit.¹²⁶

Különböző korokban bőven akadhatunk olyan nyilatkozatokra, amelyek Magyarországot nem összefoglalóan a kereszténység, hanem külön megnevezett egyes keresztény államok, Olaszország, Lengyelország, Németország vagy éppen a Monarchia védőbástyájának mondják. Egy wittenbergi magyar diák 1617-ben a főiskolán tartott nyilvános előadásában így beszél Magyarországról:

Quid Hungaria sit, quaeris? Murus Germaniae est, Poloniae, Italiae, immo totius Christianitatis arx inexpugnabilis, antemurale munitissimum.¹²⁷

Egyik legrégebbi nyilatkozat, mely Magyarországot Lengyelország védőjének mondja, Callimachus már említett művének említett helyén olvasható. A kiváló történetíró szerint a lengyelekhez küldött magyar követ így beszél Magyarországról a lengyel rendek előtt:

(Hungariam) Regnum celeberrimum ac ditissimum non solum vicinum vobis et foederatum, sed tutelam etiam et munimentum vestrum?¹²⁸

Mínt hogy Magyarország védőbástyai szolgálatait elsősorban Németország élvezte, Magyarországot legtöbbször mondták Németország védőbástyájának. „Die nächste Vormauer der teutschen Nation“: a XVI. századtól kezdve ez az állandó jelzője Magyarországnak a német rendi és császári iratokban.¹²⁹

¹²⁵ Mémoire adressé à lord Palmerston premier lord de la trésorerie de la Grande-Bretagne, en date du 11 juin 1859. — Barthélémy de Szemere: La Question Hongroise, Paris, 1860. 124.

¹²⁶ P. Callimachi Geminianensis Historia de Rege Vladislao, seu clade Varnensi, 1518. 22. levélen.

¹²⁷ Paczoth: Oratio in Laudem Hungariae Patriae. Wittebergae, 1617. C3 íven.

¹²⁸ Callimachus id. m. id. h.

¹²⁹ Szekfű Gyula megállapítása. Hóman—Szekfű: Magyar Történet. A XVI. század. 144.

A mohácsi vész hírének hatása alatt 1526-ban jelent meg egy német könyv, melynek névtelen szerzője azt igyekszik bizonyítani, hogy a mohácsi vész Isten büntetése a kereszténységen Luther bűnös mozgalmáért. A könyv 1527. évi második kiadásában, azon részben, mely Anderbach Pál redletzi plébános „felelet“-ét tartalmazza, olvashatni a következő szövegrészletet:

der Türck itzo Christlicher Religion hat zugefuget durch be-
streitung vnd niederlegung des manlichen starken Vngarischen
volks, velches mehr dann hundert jare ein vesten mawer vnd
stellener hammer deutschen landen gewesen ist, widder den
genanten hewptfindt.¹³⁰

Hasonló nyilatkozat olvasható a könyv első kiadásában:
eine mawer an dem orthe der deutschen nation, an welcher
mawer der Türcke vber hundert jar gestürmet.¹³¹

Az a szállóige, mely Magyarországot Németország kőfalának mondja, XVI. századbeli német versekben is elő-előbukkan, így például Hieronymus Wolfiusnak „In Germaniae stuporem“ c. versében, amely a következő sorokkal indul:

Iam tua res agitur, paries tuus ardet, ab alto
Culmine tota domus collabefacta ruit.
Sigetum periit: non vilia castra supersunt:
Extremum metuit moesta Vienna diem,
Pannonias non esse vides tua moenia? Turcus,
His ruptis, in te Marte furente ruet.¹³²

Sully, IV. Henrik minisztere emlékirataiban azt írja, hogy a kiváló francia király elsősorban Német- és Olaszország védőbástyájának tartotta Magyarországot:

royaume de Hongrie que le feu Roy estimait devoir estre
comme un puissant rempart et boulevard à l'Allemagne et à l'Ita-
lie, voire a la pluspart de la chrestienté, contre le redoutable
empire des Turcs.¹³³

¹³⁰ Ein Sendbrieff darinn angezeigt wirt vermeinte vrsach warumb
der Türck widder die Hungern triumphirt vñ obgelegten hat. Dresden,
1527. — V. ö. Apponyi: Hungarica, I. 194. sz.

¹³¹ V. ö. Thienemann Tivadar: Mohács és Erasmus. Minerva, 1924. 7.

¹³² Petrus Albinus: De Sigetho Hungariae propugnaculo opusculum.
Witebergae, 1587. — A kötet utolsó darabja.

¹³³ Petitot: Collection des Mémoires relatifs à l'histoire de France.
2. Série, Oeconomies Royales, Memoires des sages et royales oeconomies
d'estat de Henry le Grand (Memoires de Sully). Tome VIII. Paris, 1821.
255. Az 1609. évnél. — A Hét Nap c. budapesti hetilap 1933 dec. 30-i
számában „Állítsunk szobrot IV. Henrik francia királynak“ c. cikkében
hevenyészett magyar fordítását közli az általunk idézett szavakkal in-
duló szövegrésznek (mely arról szól, hogy Magyarország nagysága euró-
pai érdek és hogy Magyarországot Ausztria rovására nagygyá kell tenni),
a lelhely pontosabb megjelölése nélkül.

Sully ugyanezen művében Lengyelországot Németország védőbástyájának nevezi:

la Pologne... que semblablement situé pour estre aussi un boulevard et rempart à l'Allemagne, contre le Turc, le Moscovite et le Tartare.¹³⁴

Magyarországot a „Monarchia védőbástyája“-nak¹³⁵ II. Ferenc osztrák császár és magyar király mondta 1802-ben, amikor a napóleoni háborúk miatt különös szüksége volt a magyarság támogatására. „Les Habsbourgs — Kossuth egyik angliai beszéde szerint — ont confessé publiquement qu'ils n'ont eu d'autre refuge, d'autre bouclier que la magnanimité de la nation hongroise.“¹³⁶ Kossuth e szavaival kétségtől Mária Terézia azon kis beszédére utal, melyet szorongattatva a trónját megdönteni akaró sok ellenségtől, sírva mondott el a pozsonyi várban a magyar rendek előtt:

Agitur de conservando Hungariae Regno, de Persona Nostra; de Prohibus nostris. Derelictae ab omnibus, non est quo confugi-
mus, quam ad fidelitatem, ad arma, et priscam virtutem Hunga-
rorum in quibus fiduciam omnem reponimus.¹³⁷

Ez volt az az emlékezetes 1741 szeptember 11-i beszéd, amelynek hatása alatt a magyarok föllekesülve, könnyekig meghatva, egy szívvel-lélekkel fölkiáltottak: „Vitam et sanguinem pro rege nostro Maria Theresia!“ — és a most meginduló hétéves örökösödési háború folyamán csakugyan megmentették Nagy Frigyes és szövetséges társai ellenében a 24 éves királynő trónját, visszahódítva birodalma elfoglalt részeit.

4. Pá n g e r m á n e l l e n e s b á s t y a .

A vallásháborúk és pogány betörések korának elmúltával a „kereszténység védőbástyája“ jelző elvesztette régi jelentőségét és a régmúlt idők emlékévé vált. Mivel Magyarországnak nem kell többé pogányok ellen harcolnia, ma már Magyarország legfeljebb csak a nyugateurópai kereszténység védőbástyája gyanánt szerepelhet szemben a keleti egyházhoz tartozó és az ateista államok terjeszkedésével. A kivesző régi magyarvonatkozású jelző helyett, a réginek mintájára, immár egy új van alakulóban. Az utóbbi időben kezdik Magyarországot „a hitlerista pá n g e r m á n i z m u s e l l e n i

¹³⁴ U. i. 256.

¹³⁵ 1802-i országgyűlés naplója. V. ö. Sayous: Histoire générale des Hongrois, II. 331.

¹³⁶ Kossuth: L'Europe, l'Autriche et la Hongrie, 40. (II. kiadásban.)

¹³⁷ A beszéd eredeti kéziratának fényképmásolata szerint.

bástyá"-nak¹³⁸ a „pángermán terjeszkedés“ „gát“-jának¹³⁹ nevezni. „Le verrou du germanisme n'est pas à Vienne, il est à Budapest“ — írja Georges Roux,¹⁴⁰ a kifejezés alatt azt értve, hogy a német „Drang nach Osten“-nek ellenállni csak a magyar vezetés alatt egységesített Közép-Európa képes.

Amily erős volt a középkorban az egyes népek között a vallási ellentét, oly erős most, a nemzeti eszme uralmának korszakában, a faji (tulajdonkép nyelvi) ellentét. E változás következménye, hogy azt az országot, melyet a török háborúk korában a kereszténység védőfalának, sőt a „németség védőfalá“-nak neveztek, az újabb időben a német terjeszkedést gátló „ellenkőfal“ gyanánt kezdik emlegetni. A magyarságnak egész ezeréves történelme folyamán küzdenie kellett a németséggel és mindvégig mintegy „történelmi hivatása“, „európai hivatása“ volt gátolni a német terjeszkedést.

A *németség ellenkőfala* jelző legelőször 1789-ben fordul elő, az erőszakos németesítés ellenhatásakép feltámadt diadalmas magyarosító mozgalom fénykorában. A kor egyik leglelkesebb magyar írója, Barczafalvi Szabó Dávid Pozsonyból így ír a kor legkiválóbb magyar regényírójához:

Minden tehetségemet egyedül csak mind arra szentelem, valami csak magyarság. Ehhez képest, ámbár minden költségemből kifogytam is, ... és csak égi madár módra tengődve élek is, eltökéltem, ... hogy én itt maradok a magyarság szélén megmozdúlhatatlan ellenkőfalul a németségnek.¹⁴¹

Franz von Löher müncheni egyetemi tanár „Die Magyaren und andere Ungarn“ (Leipzig, 1874) című, közel félezeroldalas műve arról nevezetes, hogy, bár a magyarság erőszakos germanizálásának propagálása és a magyarság külföldi jóhírének lerontása végett íródott, hamis adataival, valótlan megállapításaival és a német érdekeknek megfelelően a legapróbb részletekig magyarelles beállításával csaknem minden későbbi, külföldön megjelent magyartárgyú tudományos műnek (még Meillet „Les langues dans l'Europe nouvelle“ című, egyébként alapos művének is) — közvetve vagy közvetlenül — főforrásává lett a magyartárgyú dolgokra nézve. Ebben a műben olvasható ez a fejezetcím: *Wird Ungarn deutsch oder magyarisch?* A szövegből kivehetően a szerző egész komolyan számít arra, hogy sikerülni

¹³⁸ E kifejezést, egy magyar újságtudósítás szerint, Ernest Pezet francia képviselő, a parlamenti külügyi bizottság közép- és keleteurópai előadója használta 1933 nov. hóban bejegyzett egyik interpellációjában.

¹³⁹ Eckhardt Tibor: A Dunavölgy c. tanulmányában. Hét Nap, 1933 dec. 30.

¹⁴⁰ Crapouillot, 1934 jan.

¹⁴¹ A levél Dugonics Andrásnak szól. Kiadva *Dugonics András Följegyzései* c. füzet *Ételkának kulcsa* c. fejezetében (Olcsó Könyvtár).

fog a magyar nyelvet teljesen kiirtani a Kárpát-medencéből és Magyarországot német nyelvterületté tenni.

A szerzőnek ez a számítása a könyv megjelenése időpontjában nem volt egészen alaptalan. A török háborúk, valamint a németekkel vívott szabadságharcok folyamán a magyarság lélekszáma annyira lefogyott és a tervszerű telepítések folytán a németek száma annyira megnőtt, hogy a Kárpát-medencében már-már alig volt kétannyi magyar, mint német, és a hatalom segítségével a germanizálás komoly sikerekkel kecsegtetett. A XVIII. és XIX. században azonban, a germanizáló és szerbe-sítő erőszak¹⁴² ellenére, a magyarság, óriási szaporodási arányszáma révén, csodálatos előretörést tett, úgyhogy ma már a Kárpát-medence magyarsága 11—12 milliós lélekszámával öt-hatszorososan fölülmúlja a magyarság elnémetesítésére idetelepített németek számát, mindörökre reménytelenné téve a Magyar Medence germanizálásának tervét.

A magyarságnak a német nyelvi terjeszkedéssel szemben való ellenállóerejét Pesten jártában Berlioz is észrevette és megcsodálta,¹⁴³ nemkülönben A. Meillet professzor, Európa nyelveinek tudós leírója.¹⁴⁴ E tárgyra vonatkozóan idéznünk kell még Marx Károly nyilatkozatát:

A németesítés folyamata nem fog megállni mindaddig, míg el nem ér nagy, egységes, tömör, független nemzeti életre teremtett népek határaihoz, minők a magyarok és félig-meddig a lengyelek.¹⁴⁵

Michelet a legelsőik közé tartozik, akik Magyarországot a német terjeszkedés védőgátjának nevezték. Michelet megállapítása az emberi szabadság védelmében a bécsi politikával a török uralom alatt is szemben álló Magyarországra vonatkozik: „Une solide barrière fut élevecé, la Hongrie Ottomane, à la porte de Vienne“.¹⁴⁶ A szállóige ezen változatának legtömörebb meg-

¹⁴² Tollius Jakab, holland tudós egyik útilevelében, melyből ki-tűnik, hogy a város visszafoglalását követő évben, 1687 júniusában személyesen járt „a magyar királyok hajdani székhelyén“, Budán, a következő sorok olvashatók: „Budára magyar embernek nem szabad lábát betennie, a rácoknak... meg volt engedve a ki- és bejárás.“ Mindez annak ellenére, hogy a volt magyar fővárosnak a török uralom alatt, a XVII. században már egyáltalán nem volt magyar lakosa, és annak ellenére, hogy a város visszafoglalásában igen jelentékeny részük volt a magyaroknak. A császári hatóságok különben nemcsak az ország fővárosától igyekeztek távoltartani a magyarokat, hanem az ország legtermékenyebb területeitől is, melyeket német és szerb telepések részére tartottak fenn. — L. Szamota id. m. 289.

¹⁴³ Lásd erre nézve Humbert Ferdinándhoz Pestről írt levelét (1846).

¹⁴⁴ L. erre nézve művét: *Les langues dans l'Europe nouvelle*. Paris, 1918. 235.

¹⁴⁵ V. ö. Surányi Lajos: *Az új szocialista munkaterv*. 1934.

¹⁴⁶ Michelet: *Histoire de France*, ch. XV. — V. ö. A. Eckhardt: *Voltaire, Michelet et la catastrophe hongroise de 1526*. R. d. É. H 1927. 158.

fogalmazását a mult századvég legkiválóbb francia írónőjénél, Mme Adamnál találjuk:

„Réveiller le peuple hongrois, lui rappeler une mission que je concevais ainsi: Devenir la barrière vivante du germanisme en Orient, comme il avait été celle du mahométisme en Occident. Une grande page d'histoire chez un peuple en appelle d'autres!“¹⁴⁷

Ez a szövegrészlet nyilvánvalóvá teszi, hogy a „németellenes védőgát“ szállóige a „török elleni védőgát“ szállóigének örököse: új életre támadása, új formában való megjelenése.

A szállóige előfordul a „magyar bástya“ oltalmát élvező balkáni népek irodalmában is. Popovich Milos, a „Vidov Dan“ szerkesztője az osztrák önkényuralom idején szerb és magyar nyelven megjelent könyvében megállapítja, hogy ha a régi magyar alkotmány „mint erősség nem létezett volna, amelyen lejjebb a Duna mentében a pángermánizmus rohamai megtörtetek, — eddig már régóta az Al-Duna hosszában a Moldva folyáig oly birodalom terülne el, mely azt idézte volna elő, hogy a szláv szabadság- és magyar önállóságról ma csak mint valami őszregéről mesélnének.“¹⁴⁸

E. Malynskinek „Pour sauver l'Europe“ című genialis Európa-politikai könyve, mely a német terjeszkedést gátló magyar bástya feldarabolása után, 1922-ben jelent meg, a trianoni békeszerződés által hosszú időre megvalósíthatatlanná tett, reménybeli Középeurópai Államszövetségre alkalmazza azt a jelzöt, melyet korábban csak Magyarországra szoktak alkalmazni.

Si ... on n'avait pas „balkanisé“ l'Autriche-Hongrie, mais ... on aurait créé un puissant bloc, ou l'élément germanique aurait été, si j'ose m'exprimer ainsi, chimiquement neutralisé et dont les éléments allemande et hongrois auraient été heureux de faire partie ... Par sa masse, il (ce bloc) aurait été une barrière difficile à franchir pour l'Allemagne, dans sa tendance vers la Méditerranée et le sud de l'Asie.¹⁴⁹

5. Pánszlávellenes bástya.

Magyarországot a pánszlávizmus (az orosz deszpotizmus) elleni bástyának is nevezték, a civilizáció, a szabadság, a vallás-

¹⁴⁷ La Triple-Alliance et la Hongrie par un Patriote hongrois. Paris, 1892. — La lettre-préface de Mme Adam. — V. ö. Lelkes István: A magyar-francia barátság aranykora (1879—1889). Bpest, 1932. (Bibl. de l'Institut Français à l'Université de Budapest 23.) 75.

¹⁴⁸ A nemzetiségi kérdés Magyarországon szerb szempontból. Írta: Popovich Milos, a „Vidov Dan“ szerkesztője. Fordította és kiadja: Sárcevic Ambrus. Szabadka, 1865. 143.

¹⁴⁹ Emmanuel Malynski: Pour sauver l'Europe. Paris, é. n. (1922). 20—21.

szabadság védőbástyájának. E szállóigék is a „kereszténység védőbástyája“ szállóige származékai és annak mintájára jöttek létre. E változatok kifejlődésére nézve igen tanulságosak azon szövegrészek, amelyekben az új változat a régivel együtt fordul elő.

But Hungary by the providence of God, is destined to become once more the vanguard of civilisation, and of religious liberty for the whole of the European Continent against the encroachments of Russian despotism, as it has already been the barrier of Christianity against Islamism.¹⁵⁰

Barrière du Christianisme et de la civilisation contre les Turcs au moyen âge, elle (la Hongrie) doit rester l'infranchissable barrière de la civilisation et de la révolution française, devenue universelle, contre les Russes, ces conquérants du monde moderne.¹⁵¹

Kossuth 1858 őszén a glasgowi City-Hallban mondott egyik beszédében kimondott szavakkal pánszláv-ellenes védőbástyának nevezte Magyarországot:

La vérité est que la vie nationale, la force et la liberté de la Hongrie, sont certainement les boulevards de l'Europe contre le Panslavisme.¹⁵²

Ugyane beszédében arra is rámutatott, hogy Magyarország a pánszláv egyesülést, az északi és déli szlávok egyesülését megakadályozó védőgát szerepét tölti be:

Nous, Magyars, qui, ni sous le rapport de la langue, ni sous celui de la race, ne sommes parents d'aucune nation européenne, nous habitons la terre classique où plus d'une fois le sort de l'Europe a été pesé dans les balances de la destinée, nous sommes là comme un coin puissant entre les Slaves du nord et ceux du midi. A l'exception des Roumains de la Moldo-Valachie, qui outre qu'ils sont affiliés à l'Église grecque, sont trop faibles pour constituer une barrière, si ce n'est réunis à une Hongrie libre et

¹⁵⁰ „Magyarország az isteni Gondviselés által arra van hivatva, hogy az egész európai földrész számára újra a civilizáció és a vallás-szabadság elővédje legyen az orosz despotizmus rombolásai ellenében, mint ahogy egykor a kereszténység védőgátja volt az Izlám ellenében.“ — Kossuth beszéde Északamerika egyik városában, 1851 dec. 18-án. *Select speeches of Kossuth*. London, 1853. 87.

¹⁵¹ Irányi et Chassin: *Histoire politique de la Révolution de Hongrie*. I. Paris, 1859. 64.

¹⁵² Az 1858-i angliai beszédek eredeti angol nyelven csak az újságok közölték. A könyv alakban megjelent egykorú francia fordításból idézzük a szállóigét tartalmazó mondatot. Louis Kossuth: *L'Europe, l'Autriche et la Hongrie*. Deuxième édition augmentée. Bruxelles, 1859. 23.

indépendante, nous seuls interceptons le courant de l'assimilation panslave.¹⁵³

Kossuthnak ez a fejtegetése végeredményben Palacky cseh történetíró azon közismert megállapítására megy vissza, amelyben a magyar honfoglalásnak a szlávság szempontjából végzetes jelentőségére mutat rá:

Die Invasion der Magyaren und ihre Festsetzung in Ungarn ist das grösste Unglück, des die Slawenwelt im Ablaufe der Jahrtausende betroffen hat...¹⁵⁴

„Magyarország Európa védőbástyája az orosz terjeszkedés ellen“ szállóige európai elterjedtségének szemléltetésére közlünk még néhány előfordulást e szállóigére:

Elle (la Russie) pourra toujours envahir l'Occident..., tant que l'Europe n'aura pas dressé, de la Baltique au Danube, un vrai rempart défendu par des hommes. Or, ces hommes, où les trouver, si ce n'est en Pologne, si ce n'est en Hongrie?¹⁵⁵

Magyarország Németország számára kulcsa Törökországnak és a Keletnek, ugyanakkor védőbástya is az orosz hatalom ellen.¹⁵⁶

Magyarország sem a német, sem a szláv-orosz propagandák által el nem nemzetietleníthető. Nagy feladata Európa védpajzsát képezni az orosz terjeszkedések ellenében!¹⁵⁷

6. A szabadság védőbástyája.

Abban a korban, amikor a liberális szellemben nevelkedett ifjú nemzedék tudatában a *kereszténység* szó elvesztette eszményi jelentését, és amikor a *szabadság* szó divatba jött, Nyugat-Európában Magyarországot kezdték az európai szabadság, a vallásszabadság és a civilizáció védőbástyájának nevezni. Minthogy e korban a *szabadság*, majd pedig később a divatba jött *civilizáció* szó alatt körülbelül ugyanazt értették, amit a középkorban a *kereszténység* szó alatt (az európai népközösség összetartó eszméjét) e szállóigéket bátran tekinthetjük a „kereszténység védőbástyája“ szállóige utódainak.

A XVII. században, amikor a török megszűnt az európai közösség legnagyobb ellensége lenni, egy új, a magyarok, len-

¹⁵³ U. i. 21.

¹⁵⁴ Palacky: Geschichte von Böhmen, I. 195.

¹⁵⁵ Irányi és Chassin id. m. 65.

¹⁵⁶ Friedrich List: Gesamte Schriften, II. Partie.

¹⁵⁷ Korn F. A.: A török rokonszenv s az oroszellenes érzület Magyarországnak. Magyar-Ovár, 1879. 106. — Ugyancsak szlávellenes védőbástyának mondja Magyarországot: Karcsanyéki G. (A nemzeti művelődés alapja. Szeged, 1861. 194—195.) és Eckhardt Tibor (Hét Nap, 1933 dec. 30.)

gyekek és a nyugati népek szemében a töröknél is sokkal veszedelmesebb ellenség jelent meg a színen: az osztrák császári abszolutizmus¹⁵⁸ és az orosz despotizmus. Az új veszedelem, akárcsak előbb a török, földrajzi helyzeténél fogva, Lengyelország mellett elsősorban Magyarországot fenyegette megsemmisüléssel, — tehát elsősorban neki kellett a küzdelmet fölvennie az elnyomó törekvésekkel szemben. Így történt, hogy a magyarság a nyugati népek szemében szabadsághős-nemzetté, forradalmár-néppé vált és példaadásával megindítója lett az európai forradalmaknak, szabadságharcoknak.¹⁵⁹ A szabadság (*libertas*) európai szónak (jelszónak) azon jelentése, melynek ereje által alkalmassá vált arra, hogy a XVIII. és XIX. században lázba hozza egész Európát, kétségteljesen Magyarországon fejlődött ki.¹⁶⁰

A magyarok legutoljára az 1848/49-i szabadságharc alatt és az utána következő elnyomatás éveiben tűntek fel Nyugat-Európa népei szemében „a szabadság bajnokai”¹⁶¹ gyanánt. E korból valók a következő, Magyarországra alkalmazott kifejezések: „az európai szabadság előcsapata” (Michelet),¹⁶² „der Freiheit letzte Schanze” (Heine),¹⁶³ „a szabadság fellegvára” (Kossuth).¹⁶⁴ A „szabadság védőbástyája” kifejezés előfordul azon általunk már többször idézett műben, mely Kossuth 1858-i angliai beszédeit tartalmazza francia fordításban:

Cromwell répéait que la Hongrie est le boulevard du protestantisme et de la liberté.¹⁶⁵

Egy 1851-ben megjelent, liberális francia írók által írt mű Budát és Pestet is a szabadság védőbástyáinak nevezi:

antiques boulevards de liberté, terre classique des magyars.¹⁶⁶

Mikor a háború alatt a cseh propagandavezérek hozzáfogtak ahhoz, hogy Magyarország földarabolása tervének megnyerjék a

¹⁵⁸ Ismeretes III. Frigyes császár devise-e: A. E. I. O. U., amely által kifejezett eszmét (Austriae Est Imperare Orbi Universo) utódai is megvalósítani igyekeztek.

¹⁵⁹ Lásd erre nézve egyebek közt a *Histoire des Révolutions de Hongrie* című 1739-ben megjelent hatalmas művet, amely (Eckhardt Sándor megállapítása szerint) Voltairere is hatással volt.

¹⁶⁰ E téma kifejtése külön értekezésbe kívánkozik.

¹⁶¹ E jelzővel Cictor Hugo lapja, az *Événement* illeti a magyarokat a magyar szabadságharc idején. — V. ö. Sipos id. m. 24.

¹⁶² A Collège de France-ban tartott egyik megnyitó előadásán. Szövege megjelent a *National* 1850 jan. 8-i sz.-ban. — V. ö. Sipos id. m. 68.

¹⁶³ A magyar szabadságharc 13 vezető tábornoka kivégzésének hírére írt versében: Im Oktober 1849.

¹⁶⁴ Kossuth Lajos Iratai. Bpest, 1885. 383.

¹⁶⁵ A könyv kiadójának azon szövegrészhez csatolt jegyzetében, melyben Kossuth Cromwellnek Magyarországra szabadságára vonatkozó nyilatkozatáról szól. L. Kossuth: *L'Europe, l'Autriche et la Hongrie*, 92.

¹⁶⁶ *La Hongrie ancienne et moderne, par une société de littérateurs sous la direction de M. J. Boldényi*. Paris, 1851. II. 96.

francia közvéleményt, csak egy ponton találtak komoly ellenállásra: beleütköztek abba a rokonszenvbe, amelyet a franciák a magyarok iránt, mint szabadsághősnép iránt éreztek. Benes Eduard egy 1916-ban írt cikkében panaszosan jegyzi meg:

Franciaországban a magyarokat még mindig a szabadság ősi bajnokainak tekintik.¹⁶⁷

A cseh propagandavezéreknek, hogy akciójuk sikeres legyen, elsősorban az európai köztudatban meggyökeresedett magyartárgyú szállóigék ellen kellett felvenniök a harcot, és a rossz-hírbehozás minden eszközét igénybe kellett venniök, hogy a külföld népei lelkéből a magyar népről kialakult kedvező képet kirithassák. Megindították a propagandahadjáratot Kossuth Lajos ellen is, aki a külföld tudatában a magyarság hősi tulajdonságainak megszemélyesítője gyanánt még mindig élt és aki egy 1918-ban kiadott magyarelles propagandairat szerint „jouissait des sympathies de toute l'Europe occidentale et même de celles des États-Unis” mint „le champion de la justice et de la liberté se dressant contre la tyrannie autrichienne”.¹⁶⁸

7. A civilizáció védőbástyája.

„Magyarország a civilizáció védőbástyája” szállóige elterjesztésében kétségkívül nagy szerepe volt Chassin „La Hongrie, son génie et sa mission” című 1856-ban megjelent művének, melynek egyik fejezete „La Hongrie, rempart de la civilisation contre la barbarie” címet viseli. A szállóige — hogy néhány nevezetesebb lelőhelyét említsem — különféle változatokban, előfordul Kossuth 1858-i liverpooli beszédében,¹⁶⁹ Lesseps Ferdinándnak 1883 július 16-án, Párizst látogató magyarok üdvözlésére mondott banketti felköszöntőjében,¹⁷⁰ Mme Adamnak magyarországi útleírásában,¹⁷¹ „A Magyarok Európa Népeihez” c. kiáltványban.¹²³ és hogy egy újabbkori előfordulást is

¹⁶⁷ Revue Internationale de Sociologie, 1916. — V. ö. Dr. Gesztesi Gyula: A magyarság a világsajtóban. Bpest, 1918. 119.

¹⁶⁸ Stephen Osusky et Jules Chopin: Magyars et pangermanistes. Paris, 1918. 36.

¹⁶⁹ „C'est ainsi, Messieurs, qu'on traite la Hongrie. Ce pays qui fut autrefois le boulevard de la chrétienté, qui est toujours celui de la civilisation...” (Kossuth id. m. 92.)

¹⁷⁰ „La France et la Hongrie sont les deux avant-gardes de la civilisation du monde.” — A beszédet közli a Rappel 1883 júl. 18-i száma. — V. ö. Lelkes id. m. 156.

¹⁷¹ „la civilisation... avait en elle (dans la patrie hongroise) un champion unique, et dont elle gardait les conquêtes en arrêtant la barbarie.” (Mme Adam: La patrie hongroise. Paris, 1884. 14.) — V. ö. Lelkes id. m. 187.

¹⁷² „Négy decennium még, s ezer éve, hogy a magyar, — Adria partjai, s a Kárpátok bércei közti tért bírja, — századokon keresztül bástyája a hitnek s Európa civilizációjának a bérohanó barbárok s a félhold dúló hatalma ellenében.” A kiáltvány az 1848/49-i magyar szabad-

említsek, Hoitsy Pál „Nagymagyarország“ című könyvében.¹⁷³

Minden európai állam közül Magyarország volt az első, amely (a néhány hónapig tartó budapesti kommunizmus után) végleg és gyökeresen leszámolt a felforgató bolsevista törekvésekkel. Innen van az, hogy Horthy Miklós Budapestre való bevonulásának időpontja (1919) után, azon időben, amikor legjobban fenyegette Európát a bolsevista veszedelem, Magyarországot a „bolsevista veszedelem gátja“-nak nevezték. A két példa, melyet idézni fogunk, nyilvánvalóvá teszi, hogy e szállóige is a „kereszténység védőgátja“ szállóige mintájára jött létre.

De même que l'attaque des hordes sauvages du chef tartare Djingis Khan vint se heurter contre la digue formée par la résistance hongroise, de même que l'on a su à travers les générations, écarter le péril ottoman de l'Europe, ainsi la vague terrible du bolchevisme venant de l'Orient est venue se briser en Hongrie.¹⁷⁴

Ma nincs török veszedelem, de igenis van bolsevista veszedelem. Ennek gátja is, Közép- és Nyugat-Európa számára, a Kárpátoknak magyar erő által védett kőkoszorúja.¹⁷⁵

„Magyarország a kereszténység védőbástyája“ szállóige változatának tekinthető az a szállóige is, amely egyes magyar városokat Magyarország védőbástyájának nevez. 1587-ben Petrus Albinus wittenbergi tanár kiadott egy könyvet, melynek címe: „De Sigetho¹⁷⁶ Hungariae propugnaculo“. Megkapta ezt a jelzőt Győr városa is: „De Győr a kapuja, s ör-álló bástyája alsó Magyarországnak, ... s főbb paissa hazánknak.“¹⁷⁷ Belgrádról egy angol írónő írja, hogy „hajdan Magyarország legerősebb bástyája volt“.¹⁷⁸ Dainero Tamás modenai követ 1501-i utazásáról írt jelentése azt jegyzi meg hogy „A Duna-folyam Magyarország egyik legerősebb védőbástyája a török ellen“.¹⁷⁹ A török-korban Erdélyt is „arx Hungariae“-nak¹⁸⁰ nevezték. Hasonló jel-

ságharc alatt íródott. A bécsi titkos udvari és rendőrségi levéltár Kosuth-aktái közül kiadta Tábori Kornél. (Titkosrendőrség és Kamarilla, Bpest, 1921. 121.)

¹⁷³ „A tény az, hogy a magyar nemzet ma a nyugati kultúrának zászlóvivője, előharcosa, s legkülsőbb erődítményének védelmezője...“ (Hoitsy Pál: Nagymagyarország. Budapest, 1902. 32.)

¹⁷⁴ M. A. L. Gomèz: Qu'advindra-t-il de la Hongrie. 6.

¹⁷⁵ Hét Nap, 1933 dec. 30.

¹⁷⁶ Szigetvár.

¹⁷⁷ Listius László: Magyar Márs. Bécs, 1653. 31. (III. rész.)

¹⁷⁸ Wortleyné Montagu Mária levélformában írt útleírása, XXIV. levél. 1717 febr. 12. Letters of the Lady M—y W—y, written during her Travels. Paris, 1799. — V. ö. Szamota id. m. 456.

¹⁷⁹ V. ö. Szamota id. m. 491.

¹⁸⁰ A. de Gérando: La Transylvanie et ses habitants. I. 34. — E változat magyar nyelven is előfordul: Erdély volt Magyarország keleti védőbástyája mindig és e bástyának legerősebb őrtornya a Székelyföld. (Jancsó Benedek: A székelyek. Bpest, 1921. 43.)

zövel illeték a Magyar Birodalom egykori hűbéres tartományait, Szerbiát és Bulgáriát.¹⁸¹

Nem célunk, de lehetetlen is volna szállóigénk összes rokonát, minden változatát felsorolni. Az eddigiekben ismertetett jellegzetesebb változatok sorának teljessé tétele végett azonban idézünk még két változatát, melyek közül az elsőnek az a jellegzetessége, hogy a magyarságot Közép-Európa védőbástyájának mondja, a másodiknak pedig az, hogy állítmánya nem a multa vonatkozik, nem is a jelenre, hanem a jövőre:

(Mi magyarok) lelki alkatunknál, törekvéseinknél, kilencszázéves multunknál fogva Közép-Európa bástyája vagyunk.¹⁸²

A jövőendő magyar állam a Fekete-tenger és az Adria közötti hatalmas bázison emelkedve föl szilárd pyramis gyanánt, állandó lételre lesz hivatva... A békének, az állandóságnak és a haladásnak lesz leghatalmasabb biztosítéka és bástyája Európa keletén.¹⁸³

VI.

A szállóige élete az irodalomban.

1. A európai diplomáciai és politikai irodalom.

A XV. század közepétől kezdve egészen a XVI. század közepéig alig van pápa, aki Magyarországot vagy a magyar királyt a kereszténység védőbástyájának ne nevezte volna. Némely pápának több oklevelében is előfordul a jelző. Különös figyelmünkre tarthatnak számot V. Miklós (1447), III. Kalixtus (1455, 1457, 1457), II. Pius (1459, 1462), VIII. Ince (1484), II. Gyula (1505, 1505, 1505), X. Leo (1513, 1516) és III. Pál pápa (1536) magyartárgyú oklevelei. Miután másutt már több pápai nyilatkozatot idéztünk, ezúttal csak kettőnek idézésére szorítkozunk:

quod Regnum istud Christianitatis universe antemurale et firmissimum propugnaculum semper fuit. (II. Gyula pápa levele a magyar papsághoz, 1505.)¹⁸⁴

Regnum Hungariae, quod semper vallum et christiane religionis propugnaculum habitum est. (X. Leó levele az esztergomi érsekhez, 1513.)¹⁸⁵

¹⁸¹ „Rascia et Bulgaria que duo sepimenta Regni nostri erant“. Ulászló lengyel királyt a magyar trónra meghívó magyar kövctek szavai. — P. Callimachus id. m. 5. levél.

¹⁸² Tolnai Vilmos: Halhatatlan magyar nyelv. — Vértő Magyarország, 42.

¹⁸³ Hoitsy Pál: Nagymagyarország. Bpest, 1902. 79.

¹⁸⁴ Theiner: Vet. Mon. II. 567.

¹⁸⁵ U. i. II. 609.

A szállóige európai elterjedtségére jellemző, hogy Anna angol királynő, úgyszintén a holland rendek az 1704-i és 1705-i magyar-osztrák béketárgyalásra (II. Rákóczi Ferenc fölkelése alkalmával) küldött követük megbízólevelében szinte kötelező módon használják Magyarország neve mellett a *Christiani nominis propugnaculum* jelzót:

Regnum Hungariae, fortissimum et celebre illud Christiani nominis propugnaculum. (Holland rendek, Hága, 1704. május 10.)¹⁸⁶
 populum enim (Hungariae), fortissimum et firmissimum ex eâ parte nominis Christiani propugnaculum. (Anna angol királynő, St. James, 1704. március 31.)¹⁸⁷

bellicosam Hungariae gentem, quae tot retrò seculis Christiani nominis propugnaculum contra Turcas extitit. (Anna angol királynő, Windsor, 1705. június 15.)¹⁸⁸

Regnum Hungariae, fortissimum et celebre illud nominis Christiani propugnaculum. (Anna angol királynő, St. James, 1705. december 27.)¹⁸⁹

Kossuth Lajosnak *Magyarországról* írt *Értekezésében*, mely 1858 novemberében különböző angol városokban tartott hat felolvasása anyagát foglalja össze, olvashatók a következő szavak:

megbecsülhetetlen szolgálatokat tett Európának azon Magyarország, melyet angol államokmányok „fortissimum et celeberrimum rei publicae propugnaculum” címmel tiszteltek meg.¹⁹⁰

Kossuth angliai és amerikai népgyűlési beszédeiben, amelyek világszerte csodált szónoki remekművek voltak és mint ilyenek beletartoznak az angol politikai irodalom történetébe, szállóigénk többször is előfordul. A kiváló magyar szabadsághősnek mindenestre nagy szerepe van abban, hogy az angol nyelvet terület népei mind a mai napig számontartják Magyarország Európa-védő érdemeit.

A szállóige legelőbb és leggyakrabban a Magyarországgal szomszédos és a magyar néppel évszázados sorsközösségben élő népek, az olaszok és lengyelek diplomáciai irodalmában jelenik meg. A velencei államokmányok a XVI. században sok ízben illették *bastione della Christianità* és *antemurale e balovardo di*

¹⁸⁶ Histoire des Révolutions de Hongrie. Hága, 1739. I. 279.

¹⁸⁷ U. i. I. 285.

¹⁸⁸ U. i. I. 276.

¹⁸⁹ U. i. I. 328. — Ezen előfordulást egy másik fejezetben is idéztük.

¹⁹⁰ Kossuth Lajos Iratai összevont népies kiadásban. Bpest, 1885, 388. — A latin idézetből sajtóhiba folytán maradhatott ki a *christianae* szó a *rei publicae* mellől. A latin kifejezés magyar fordítását Kossuth e szavakkal adja: „a keresztény köztársaság legerősebb s leghíresebb védőfala” (325).

tutto il resto dei christiani jelzőkkel Magyarországot.¹⁰¹ Az olaszok közt kell említenünk a római pápákat, akikről már szóltunk, köztük a kiváló humanista író, Aeneas Sylviust (II. Piust), akinek beszédeiben, leveleiben négy helyen is előfordul a szállóige. Idéztük már III. Ulászló lengyel király 1440-ből való oklevelét, mely a *murus et clipeus fidelium* jelzöt használja, — idéztük Sully Emlékiratának azon helyét, mely szerint IV. Henrik francia király Magyarországot a kereszténység védőbástyájának tartotta, álljon itt most két XVI. századbéli példa, egyik a lengyel, másik a francia politikai irodalomból:

erat celebre nomen Hungaricum & pervagatum, floreat gloria, fama impleverat exteris nationes, habebatur columen & propugnaculum universae Christianitatis.¹⁰²

La Pannonie . . . tel boulevard de la Chrestienté.¹⁰³

Szállóigénk több változatban előfordul az egymás folytatásai gyanánt feltűnő három kiváló, talán legkiválóbb, humanista költészónok, Aeneas Sylvius, Balbi Jeromos és Dudith András követi beszédeiben.¹⁰⁴

A szállóige a legújabb kor diplomáciai és politikai irodalmában is eleven életet él: a világháborút követő 10—15 év folyamán legalább oly mértékben divatban volt, mint az 1440-es években. Magyarországnak a külföldi államokkal való diplomáciai érintkezésében ezidőtájt szinte kötelező formáság volt idézni a szállóigét: a magyarokról szóló és a magyarokhoz intézett ünnepélyesebb államférfiúi nyilatkozatokból alig hiányozhatott. Mussolini, a jelenlegi római pápa, az osztrák kormányelnök és némely külpolitikus angol képviselő nem egy ízben nevezte már Magyarországot a kereszténység védőbástyájának.

2. A magyar diplomáciai és politikai irodalom.

A szállóige néhány nevezetesebb előfordulása magyar királyok leveleiben:

pro bono tocius christianitatis, in cuius ego antemurali jaceo. (Mátyás király levele a pápához 1481-ben.)¹⁰⁵

¹⁰¹ Szeffü Gyula megállapítása. V. ö. Hóman—Szeffü: Magyar Történet. A XVI. század. 147. és 411.

¹⁰² Andronicus Tranquillus: Ad Optimates Polonos admonitio. Cracoviae, 1584. (Első kiadása: 1545.) V. ö. Apponyi: Hungarica III. 1867. sz.

¹⁰³ Guillaume du Bellay: Oraison faite en la faveur du Roy Jean de Hongrie. Paris, 1556, 61. — V. ö. Györy id. m. 89. — G. du Bellay piemonti kormányzó volt. F. Rabelais egyideig az ő udvarában élt Olaszországban.

¹⁰⁴ Lásd erre nézve az előző fejezeteket.

¹⁰⁵ Monumenta Hungariae Historica, IV. 353. — Mátyás királynak egy másik leveléből a 300. lapon idéztünk.

hoc regnum (Hungaria) quod antemurale et clipeus est Christianitatis. (II. Ulászló király levele Geréb Péter nádorhoz 1502-ben.)¹⁹⁶

quod (Christianum Imperium) alioquin diu salvum esse nullo modo poterit, presertim si nostrum Hungariae Regnum, quod omnium aliorum clipeus est, fuerit occupatum. (II. Lajos magyar király segítségkérő levele Velencéhez 1521-ben, Nándorfehérvár eleste előtt, a török közeledtének hírére.)¹⁹⁷

Regnis meis, quae totius Christianitatis propugnacula fuerunt. (II. Lajos magyar király levele VII. Kelemen pápához 1524-ben.)¹⁹⁸

A XVI. század közepén kezd divatba jönni a szállóigének az a formája, amelynek állítmánya régmúlt időben van, és a korábban uralkodó jelenidejű forma mindinkább kiszorul. A szállóige állítmánya e korig: *est, hactenus esse consuevit, semper fuit, semper habitum est* stb. — e kortól kezdve: *erat, erat olim*,¹⁹⁹ *habebatur*, stb. A szállóige ebben a multidejű formájában száll át a következő századokra. Bármennyire le volt is gyengülve Magyarország, minthogy kénytelen volt minden erejét a török ellen összpontosítani, még a XVII. század közepén is eléggé erős bástya volt a kereszténység védelmében. A szállóige még e korban is elég sűrűn előfordul jelenidejű formájában, így a költő-hadvezér gróf Zrínyi Miklós vitairatában, melyet 1662-ben írt válaszul Montecuccoli császári hadvezér röpiratára. A török végigpusztította Erdélyt ugyanakkor, amikor Montecuccoli hadserege Magyarországon volt és a sok hadakozástól elszegényedett országgal tartatta ki magát, óvatosan kerülve a törökkel való megütközést.²⁰⁰ A császári hadvezér az országos felháborodás láttára védekezőiratot adott ki, amelyben saját maga mentegetése céljából Kemény János erdélyi fejedelmet okolja és a magyarokat gyalázza, gyáváknak mondja. Zrínyi felszólal a megrágalmazott nemzet védelmében és a császári hadvezér igaztalan ítélete ellen Európához fellebbez: „Mondja meg hát Európa, gyáva-e Magyarország... amely elvégre is már kétszáz év óta egymagában áll ellent az egész

¹⁹⁶ Magyar Történelmi Tár, IX. Pest, 1861, 79.

¹⁹⁷ Mohácsi Emlékkönyv, 109. Artner Edgár id. m.

¹⁹⁸ Vet. Mon. II. 632. — II. Lajosnak egy 1526-i leveléből a 300.

lapon idéztünk.

¹⁹⁹ Verancsics és Zay konstantinápolyi követek 1555-i levelének már idézett helyén.

²⁰⁰ A császári hadvezér bizonyára nem a maga hibájából, hanem felsőbb utasításra cselekedett így. A császárnak a hadseregére nem annyira a török kiverése, mint inkább Magyarország megfélemlítése, igábantartása végett volt szüksége és mindaddig tartózkodott a török kiűzésétől, míg attól kellett tartania, hogy a felszabadított magyar területek a magyar szabadság-mozgalom erejének növelésére fognak szolgálni.

ozmán haderőnek, és eddig még egyetlen talpalatnyi földet sem engedett át vérontás nélkül a töröknek. Mint Diomedes Ajax pajzsa alatt, úgy bújik meg az egész kereszténység a mi hátunk megett, s hogy biztonságban élhet, nekünk köszönheti.“ Hadd álljon itt a szállóigét tartalmazó mondat teljes egészében latin eredetiben:

Tu tamen tuam Culpam Keményio attribuis, et omnes Hungaros imbelles esse asseveras, sed si quidem ingrato Judice Causa nostra perit, contra tuum Judicium merito excipiemus; Dicit autem Europa, si Ungaria ignava est, quae nullum Diem unquam videt absque Suorum Sanguinis effusione, nulla Familia est, quae aliquem ex suis non deploret, denique, quae a ducen-tis jam annis toti Potentiae Ottomanicae per se sola resistit, et quae unum Palmum Terrae nunquam sine Sanguine Turcis cessit post nos sicut sub scuto Ajacio Diomedes, tota Christianitas latet et quod secure vivat, nobis imputare debet.²⁰¹

A jeles magyar költő-hadvezér, aki karddal a török, tollal a német ellen küzdött, és akiben XIV. Lajos francia király szövetségstársát látta, bizonyára politikai célból írta ezen vita-iratot: a magyar nemzeti önérzet fölébresztése, magyar szabadságmozgalom szitása céljából.

Magyar szabadsághősök kiáltványaiából, beszédeiből több példát is idézhetünk a szállóigére:

la Hongrie a été le rempart de la Chrétienté. (Tököli Imre 1686-i kiáltványa.)²⁰²

Egy ezredév hosszú folyama látta a magyar nemzetet... Európa s a keresztény polgáriasodás paizsának. (Kossuth Lajos 1858-i angliai beszédeit összefoglaló értekezésében.)²⁰³

we were the barrier of Christendom against the invading Mahomedan. (Kossuth beszéde Baltimore-ban, 1851 dec. 27.)²⁰⁴

²⁰¹ Hadtörténelmi Közlemények, 1890, 437. — A pajzs-hasonlat ugyanily értelemben előfordul a költőnek *Mátyás király életéről való elmélkedések* című, magyar nyelven írt művében: „De velencések is a szokott adójakat meg nem adák, sem a pápa; kin az király megháborodék, és észbe kezdé magát venni, hogy a keresztény fejedelmek, a kik az ő paizsa alatt ülnek vala békességben, el akarják vala hadni csak magát a török hatalmassága ellen...“ (Zrínyi összes műveinek kiadásában, 353.)

²⁰² Histoire d'Emeric Comte de Tekeli. A Cologne, 1697. 217.

²⁰³ Kossuth Lajos Iratai összevont népies kiadásban, 397.

²⁰⁴ „Mi voltunk a kereszténység védőgátja a mohamedán terjeszkedéssel szemben.“ Select speeches of Kossuth. London, 1853, 110.

3. Az európai értekező irodalom.

Az európai értekező irodalomban Machiavelli híres *Discorsija* az első remekmű, amelyben szállóigénk előfordul.²⁰⁵

Egy másik nevezetes előfordulás:

This one Kingdom has done more in thwarting the Ottoman ambitions and in checking Ottoman fortune than all other nations together... so that, if it comes to tell the truth, there are no other ramparts to protect Christianity from the Turks than the Hungarian frontiers...²⁰⁶

Francia szerzők által írt magyar történeti tárgyú művek jórészében rá lehet akadni Magyarország neve mellett a „kereszténység védőbástyája“ jelzőre:

les Hongrois... fondent un empire qui devient le premier boulevard de la chrétienté contre l'invasion ottomane.²⁰⁷

Donc, la Hongrie est devenue l'unique boulevard de l'Europe.²⁰⁸

la Hongrie, boulevard de la chrétienté.²⁰⁹

La Hongrie est alors le champ de bataille de l'Europe, le rempart de la Chrétienté.²¹⁰

Freisingeni Ottó még csak nem is álmodhatta, hogy ezen barbár és furcsa nép három század mulva a kereszténység leg-hatalmasabb védőbástyájává és legvitézebb előharcosává lesz, a vele egy hazából származó török ellen.²¹¹

A legutóbb megjelent francianyelvű világföldrajz ezen jellemző szavakkal foglalja össze a magyar állam történetét:

Un petit peuple de nomades asiatiques a réussi cette grande œuvre... de fonder sur le Danube un État catholique, héritier

²⁰⁵ Idéztük a 315. lapon.

²⁰⁶ „Ez az egy királyság többet tett a török terjeszkedés megállítására, mint az összes többi keresztény állam együttvéve... úgyhogy az igazat megvallva, a kereszténységnek nincs más védőfala a török ellen, mint a magyar határ.“ — A Magyarság Revíziós Albumából, ahol „Robert Johnson (1616)“ névjelzéssel szerepel a „Magyarország ezer esztendeje, amint a külföld látta“ c. fejezetben. A szerző azonos lehet Robert Johnston (1567—1639) skót történétíróval.

²⁰⁷ A. de Gérando: *De l'esprit public en Hongrie depuis la révolution française*. Paris, 1848, 2.

²⁰⁸ Charles-Louis Chassin: *La Hongrie, son génie et sa mission*. Paris, 1856, 218. (a „La Hongrie, rempart de la civilisation contre la barbarie“ c. fejezetben).

²⁰⁹ Sayous id. m. I. 414. — Ugyane műben: „le rempart de l'Europe“ (I. 389.).

²¹⁰ Costil id. m. (Dudith-életrajz), 54.

²¹¹ Michaud: *Bibliothèque des Croisades*, II. kötet. — V. ö. Szamota id. m., 18.

de la tradition impériale et apostolique, boulevard de la chrétienté contre les Turcs.²¹²

A „kereszténység védőbástyája“ jelző mindenestre igen alkalmas arra, hogy a magyarságot a nyugati népek szemében megkülönböztesse a körülötte lakó jelentéktelen multú és lakóhelyük földrajzi fekvése miatt jelenleg is csekély európai jelentőségű szláv és balkáni népektől.

4. A magyar értekező irodalom.

1514-ben nyert királyi szentesítést és 1517-ben jelent meg nyomtatásban Verböczy István Tripartitum Opusa, az összefoglaló magyar törvénykönyv, amely az előző évszázadok folyamán hozott törvényeket az érvényben levő jogi gyakorlat alapján szerves egészbe foglalta. A műnek Ulászló királyhoz intézett Ajánlásában olvashatók a következő szavak:

nem volt oly nép vagy nemzet, amely a keresztény közsárság megvédése és tovább terjesztése mellett erősebben és állhatatosabban állott volna őrt, mint a magyar, amely (hogy a régiebbeket ne is említsem) mintegy száznegyven éven át a rettenetes törökkel szemben, hol támadva, hol védekezve, a mohamedán undokság egész vadsága ellen legnagyobb dicsőségre küszködván, különféle kétes háborúkban soká gyakran a legvérengzőbb csatákat vívta és a többi kereszténységet (nehogy mintegy széttört gátakon túlterjedjen az ellenség dühe) vére hullásával, élte odaadásával és sebeivel biztosította és mentette, akkora vitézséggel és oly természeti erőkifejtéssel, hogy élete jobbadán fegyver alatt telt el.²¹³

A magyar nemzet Európa-védő szolgálatainak ezen nagy szónoki hevű kifejtéséhez sokban hasonlít a kiváló költő, Kisfaludy Sándor egyik beszédének egy részlete:

a Magyart, ki négy század óta védelme és oltalma lévén az egész Kereszténységnek, ezernyi ezer Magyar holt tetemmel és gyakran patakokká dagadó magyar vérrel jelelt határt az elhatalmazó Pogányság tovább hatásának.²¹⁴

A kifejezett eszme és a képletes értelemben használt szemléletes hasonlatszavak miatt e két nyilatkozatot egész határozottan szállóigénk változatai közé kell sorolnunk, bár az eddig meghatározott változatcsoportok egyikébe se illenek bele: nem valamely tiszta változattípus képviselői, hanem több típus

²¹² Emm. de Martonne: Europe Centrale II. Paris, 1931, 506. (P. Vidal de la Blache et L. Gallois: Géographie Universelle, IV.).

²¹³ V. ö. Thienemann Tivadar: Minerva, 1924, 7.

²¹⁴ Kisfaludy Sándor Minden Munkái, VII. Bpest, 1892, 432. — A költő a beszédet 1828-ban a Magyar Tudományos Akadémia megnyitó ünnepélyére írta, de nem mondta el.

sajátos szövedékei, melyekben az egyes típusjellegek elmosódottá váltak.

Az újabbkori Magyar Történelmek jórésze számontartja azt aényt, hogy Magyarországot az európai népek a kereszténység védőbástyájának nevezték. Péczely József munkája Mátyás királyra „a sz. széktől nem egyszer, szemben, háta megé, reá ruházott királyok királya, kereszténység erős kővéra, hitvédő, hit bástyája, előfala nevezetek“-ről is tud.²¹⁵

A H. G. Wells neve alatt megjelent angol történetnek (az angol birodalom egyes részeinek és néhány külföldi állammal való kapcsolatainak története), amely a *Világtörténet* címet viseli (The history of world, 1924.) magyarnyelvű átdolgozásában az áll, hogy Magyarországot „a XI. században a pápa Európa védőpajzsának“ nevezte, mondván: *Hungaria est clipeus Christianitatis*.²¹⁶ E felületesen megfogalmazott megállapítással szemben a tény az, hogy a pápák egészen a XV. század elejéig sohasem használták a „clipeus Christianitatis“ kifejezést és a szállóigének ez a rövid, tiszta, tömör formája: *Hungaria est clipeus Christianitatis*, sohasem fordul elő a pápai iratokban. A könyv eredeti angol kiadásából, amely két-három felületes mondattal intézi el Magyarországot mindvégig európai jelentőségű ezeréves történetét, az idézett szövegrész megfelelője teljesen hiányzik, tehát nyilvánvaló, hogy itt a magyar átdolgozó (Kiss Dezső) betoldásával van dolgunk.

Szekfü Gyula a Magyar Történet XVI. századot tárgyaló kötetében így ír: „Nincsen összefoglaló kép arról, hogy Magyarországot ... a Nyugaton a kereszténység előbástyájának tisztelték.“²¹⁷ Értekezésünk e hiány pótlására, ezen összefoglaló kép megalkotása végett fródott.

5. Az európai szépirodalom.

Miután latinnyelvű szépirodalmi művekből már több előfordulását idéztük a szállóigének,²¹⁸ ezúttal csak néhány nemlatinnyelvű előfordulás idézésére szorítkozunk:

Der ganzen christenhait gemeir und vorpauv, genant Ungerland. (Egy német népköltő verse 1552-ből.)²¹⁹

²¹⁵ Péczely József: A magyarok története. Debreczenben, 1837. II. 358—359.

²¹⁶ H. G. Wells: A világtörténet alapvonalai. Bpest, 1930, 422.

²¹⁷ Hóman Bálint és Szekfü Gyula: Magyar Történet. A XVI. század, 408.

²¹⁸ B. J. Herold: de Rebus Turcicis Dialogus (1557). — Hieronimus Wolfius: in Germaniae stuporem (1587). — Henri Estienne: De Lipsii latinitate (1595).

²¹⁹ „Az egész kereszténység előörse és védőbástyája, Magyarország.“ R. von Liliencron: Die historischen Volkslieder der Deutschen, III. 413. 1. — V. ö. Pukánszky Béla id. ért. (Mohácsi Emlékkönyv, 292.)

Hungary ... shall resume her rank
 Among the nations, and, as erst she was,
 Be Europe's proudest bulwark. Then, unfurled
 By patriot hands, the Magyar flag shall wave
 From the Carpathian's to the Balkan's ridge,
 From Adria's shores to where the Danube rolls
 Into the Euxine...²²⁰

O ongres forts — e be encaualcats
 Pusque teniu — contrels turchs la frontera
 Matestats auant — vostre noble bandera
 No dubteu gens — torres murs ne vallats.²²¹

6. A magyar szépirodalom.

A könyvnyomtatás megindulása előtti kor magyar szépirodalmából csak azon művek maradtak fenn, amelyeknek megőrzése a sok háború vihara közt egyedül képes szerzetesházaknak és egyházi hatóságoknak érdekükben állott: vallásos olvasmányok, egyházi énekek és más effélék. A magyar világi szépirodalomnak a török előretörés (1526) előtt íródott művei (a latinnyelvűek kivételével, amelyek külföldre jutva fennmaradhattak) csaknem mind elkallódtak, úgyhogy a magyar világi költészet első nevezetesebb fennmaradt termékei a XVI. század közepéről valók.

Az általunk ismert legrégebb magyarnyelvű verses mű, amelyben a védőbástya-szállóige előfordul, Görösöni Ambrusnak 1574-ben megjelent *Históriás Éneke*.²²² Ebben a következő sorok olvashatók Mátyás királyra alkalmazva:

²²⁰ „Magyarország foglalja vissza helyét a nemzetek közt és legyen az, ami régente volt: Európa legbüszkébb védőbástyája. Hazafi kéztől felgöngyölítve magyar zászló lengjen a Kárpátoktól a Balkán gerincéig, az Adria partjaitól egészen addig, ahol a Duna hömpölyög a Fekete-tengerbe.“ Rudolf of Varosnay: *a Tragedy*. By J. A. Blackwell. London, 1841. — A dráma tárgya Beleznaý Sámuel gróf tragikus esete. — V. ö. Fest Sándor: *Angolok Magyarországon a reformkorszakban*. Bpest, é. n., 36.

²²¹ E strofa igazából nem sorolható szállóigénk előfordulásai közé: kifejezi ugyan azt a gondolatot, hogy a magyarok védik Európát, de képletesértelmű hasonlatszó nélkül fejezi ki. — *El Cancionero Catalan de la Universidad de Zaragoza*. Exhumado y anotado por el Dr. Mariano Baselga y Ramirez. Zaragoza, 1896, 247. — V. ö. Brachfeld Olivér: *Magyar vonatkozások a régi katalán irodalomban és a katalán népballadákban*. Bpest, 1930. (*Bibliothèque de l'Institut Français à l'Université de Budapest*, 17.). 33. — Brachfeld idézi még Francesco Eximenic-nek egy 1391-ből való írását, amely szerint Aragónia, Spanyolország és Magyarország „tett legtöbbet a kereszténységért“ (31.).

²²² Legelőször Heltai Gáspár *Cancionaljában* jelent meg 1574-ben Kolozsvárt. Három évvel később önállóan is: *Históriás Enec az felséges nagy fejedelemről, az Mátyás királyról*. Kolozsvár, 1577.

Lám iámborul szolgál keresztyénségnek,
Isten vtán payzsa mü földünknek
Es rontóia a dühös pogán népnek.²²³

A török elleni háborúban, 1594-ben hősi halált halt Balassi Bálintnak, minden idők egyik legnagyobb költőjének 1589-ben írt²²⁴ Búcsúénekében (*Valedicit patriae, amicis usque omnibus, quae habuit carissima*) már olyan változata fordul elő a szállóigének, amely kimondott szavakkal Magyarországra van alkalmazva:

Oh én édes hazám, te jó Magyarország!
Ki keresztyénségnek viseled paizsát:
Viselsz pogány vérrrel festett éles szablyát,
Vitézlő oskola! immár Isten hozzád.

Egy ismeretlen szerzőtől való, 1800 körül íródott magyar nemzeti ének *Európa kőfalának* mondja Magyarországot:

Nemes Hazám, virágzó Pannonia,
Európának valál kőfala,
Tíz országok imádták címeredet,
Al- s fölvilág félte erődöt,
Rettent pogány előtted,
Bízott keresztyén benned,
Alig villámla fegyvered,
Kész vala győzedelmed.²²⁵

²²³ Az 1577-i kiadás E II. levelén, a III. részben, azon helyen, mely Pál pápának a magyar király érdekében Frigyes császárhoz intézett közbenjáró szavait tartalmazza. Arról van szó, hogy a pápa közbenjárására a császár visszaadta Magyarországnak a hatalmába kerített magyar szentkoronát, miután a pápa biztosította őt a felől, hogy a királyt hadainak visszavonására fogja bírni.

²²⁴ Ez az utolsó darab a lengyelországi kibujdosás előtt a költő által sajátkezűleg összeírt versgyűjteményben, amelynek közvetett másolata a verseket megőrző, ránk maradt Radvánszky-kódex I—LXXV. számú darabja. E szerint (és a vers tartalma miatt is) a vers keletkezési évéül a költő Lengyelországba való kibujdosásának évét (1589) kell elfogadnunk. L. erre nézve: Waldapfel József: Balassi költeményeinek kronológiája. Budapest, 1927. (Irodalomtörténeti Füzetek, 15.) 28.

²²⁵ Az ének címe: *A mohácsi veszedelemről*. Kezdeté: *Mohács, Mohács*... Szerzője kétségkívül kiváló magyar történelmi és katolikus egyházi műveltségű ember, talán pap. Ebben az énekben kell látnunk az 1800-as évek első évtizedeinek egyik legkedveltebb magyar nemzeti énekét. A Magyar Tudományos Akadémia kézírattárabeli „Nép-költészet”-sorozat anyagának átnézése közben minden különösebb keresés nélkül öt lejegyzésben is a szemem elé akadt: 8° II. 47. IV. füzet, 19. dalszám. (Perkáta, 1844.) — 8° III. 56. 189. dalszám. (1832-ből.) — 8° VIII. 172d. 53. Rummy Károly gyűjteményében egy 1813-ban írt dalosfüzetben.) — 8° IX. 184. 17. (Kresznerics Ferenc dalgyűjteménye.) — 8° IX. 184b. 27. 33. Az ének szövege ki van adva az 1856-i Dalkönyvecsékben és Thaly Vitézi Énekeinek I. kötetében, mindkét helyen a szerző neve és a lelőhely feltüntetése nélkül.

A magyarság nyugatvédő hivatásának tudata minden korban benneélt a magyarság nemzeti öntudatában, a magyar irodalomban, és még ma is elevenül élő része a magyar nemzeti hagyománykincsnek.

Minden idők legnagyobb magyar költője, az 1848-i győzelmes magyar szabadságharc elfojtására Ausztria segítségére siető orosz haderővel vívott küzdelemben hősi halált halt Petőfi Sándor, amikor a bécsi udvar biztatására 1848-ben a magyarországi nemzetiségek hálátlanul szembefordultak az őket befogadó magyar nemzettel, „Élet vagy halál“ című versében büszkén hivatkozik a magyarság Európa-védő érdemeire:

Te rác, te horvát, német, tót, oláhság,
Mit marjátok mindnyájan a magyart?
Török s tatártól, mely titeket védett,
Magyar kezekben villogott a kard.²²⁶

Gróf Zrínyi Miklós, a kiváló költő és törökverő hadvezér, aki tollal is, karddal is védte Magyarországot és a keresztény hitet, európai hírű nagyapjáról szóló époszában, Petőfihez hasonlóan, igen egyszerű szavakat használ a magyarság európai szerepének kifejezésére:

az magyar nemzet
Karddal oltalmazza az keresztény hitet.²²⁷

Minden magyar költő közül — e tényre Horváth János²²⁸ mutatott rá legelőször — a latin nyelven író Janus Pannonius az első, aki költői formában kifejezte a magyarság kereszténységvédő szerepének eszméjét. Mikor Jajca város dicsőséges elfoglalásának (1464) hírére egy olasz költő, Antonio Constanzi magasztaló verset küldött Mátyás királynak, a király nevében Janus Pannonius válaszolt az üdvözlésre.²²⁹ A magyar költő, aki maga is résztvett az 1464-i dicsőséges boszniai hadjáratban, válaszversében (*Matthias Rex Hungariae Antonio Constanzio poetae*) kiemeli azt, hogy nemcsak a magyarságot fenyegeti a török, hanem az egész kereszténységet, főleg Itáliát, és Magyarország mégsem kap komoly segítséget a nyugati államoktól, pedig ha egyszer a keleti Róma falait elfoglalja a török, az övé lesz az egész Nyugat. Alljon itt latin eredetiben a szóbanlevő rész:

... nemo est sub tegmine coeli,
Qui studeat nostris addere rebus opem.

²²⁶ Egy másik Petőfi-versben hasonló értelmű sorok fordulnak elő: „A világot védtük hajdanában, A tatár és a török világban“. (Kemény szél fuj...)

²²⁷ Zrínyiász, IX. ének, 78. vsz.

²²⁸ Horváth János: Az irodalmi műveltség megoszlása.

²²⁹ V. ö. Huszti József: Janus Pannonius. Pécs, 1931, 222—224.

Gallia dormitat, nec curat Iberia Christum,
 Anglia gentili seditione ruit:
 Proxima conventus Germania cogit inanes,
 Permutat merces Itala terra suas.²³⁰

— — — — —
 Turcarum nostro nimium gens proxima regno.

— — — — —
 Non etiam solos is perdere nititur Hunnos,²³¹

Sed Christum immenso quisquis in orbe colit,
 Praecipue Hesperiam votis petit omnibus unam
 Quam sua si mittat sub iuga, cuncta domet.
 Nam postquam Eoae possedit moenia Romae,
 Occiduum pariter subdere fidit atrox.²³²

Fontos körülmény, hogy a magyar irodalomnak kiváló remekeiben és olyan költők műveiben akadtunk rá a magyarság Európa-védő hivatásának kifejezésére, akik maguk is résztvettek e hivatás teljesítésében, nemcsak tollal, hanem fegyverrel is, és közülük többen vérükkel is megpecsételték azt, amit írtak, egész fiatalon életüket áldozva Európáért. Az európai szerepnek, a magasztos vértanúi sorsnak fájdalomosan büszke tudata, e tudatnak állandó ébrentartása adhatott csak erőt a magyarságnak arra, hogy sok hősiességet kívánó hivatását évszázadokon keresztül lankadás nélkül teljesíteni tudja.

VII.

Kialakulásának eszmei és formai hatótényezői.

A középkorban voltaképp egész Nyugat- és Közép-Európa egyetlen nemzethez tartozott, a „keresztény nemzet”-hez. Ennek a nagy nemzetnek országát, a „Keresztény Birodalmat” (Imperium Christianum), másik közkeletű szóval a „Keresztény Köztársaság”-ot (Respublica Christiana) részekre nem a nyelvi határok tagolták (hiszen a Keresztény Birodalomnak egységes irodalmi és hivatalos, mondhatni köznyelve volt), hanem a földrajzi egységek határai. Ennek az európai egyetlen nemzetnek azonban nemcsak az irodalmi nyelve volt közös és egységes (a latin), hanem az eszmei hagyománykincse is: a keresztény tan, amelynek szelleme áthatotta és egységessé tette egész Európa művelt-

²³⁰ A nyugati nemzetek hasonló felsorolása (annak kimutatásával, hogy segítségükre nem számíthat Magyarország, mely balsorsában mindig önerejére van utalva) valósággal hagyománnyá lett a magyar irodalomban. Legnevezetesebb példái J. Pannonius jelen verse után: Zrínyi Török Áfiuma és Kossuth egyik nevezetes beszéde.

²³¹ Hungaros.

²³² Jani Pannonii libri III. Poematum Elegiarum et Epigrammatum. Budac, 1754. (Elegia VI.) 168—169.

ségét. A nagy nemzetnek tagjait egymáshoz nem a világi törvények által szabályozott állampolgári kötelek csatolták, hanem egy sokkal erősebb kötelék: az élet végső dolgaira vonatkozó hit közössége, a hitbéli egységből fakadó együtterzés, az egyetemes keresztény sorsközösség eszméje, amely végső gyökereit a „szentek egységének“ tanában bírja.

Minthogy Nyugat-Európát veszedelmes külellenség csak a keleti oldalról támadhatta meg, a legkeletibb tag, Magyarország vált a Keresztény Birodalom védekezésszervévé.²³³ Az európai közvélekedés e korban egész határozottan azt tartotta, hogy Magyarországnak az isteni Gondviselés által rendelt hivatása: a keresztény közösség ellenségeit feltartóztatni, védőbástyául szolgálni. A Keresztény Birodalom fejének egyik levelében olvassuk a következő szavakat:

Ita enim est opinio quedam nostra iam pridem inveterata, et rerum usu experientiaque ipsa quodammodo edocti existimavimus semper, inclitum Hungariae Regnum quasi obicem quemdam murumque, ut ita loquamur, tutum *divina* quedam *providentia* ad crudelissimorum hostium impetus cum ipsorum cedi-bus et clade retardandos reprimendosque fuisse *dispositum*. (VIII. Ince pápa levele Mátyás királyhoz, 1484.)²³⁴

Egy másik hasonló értelmű nyilatkozat maradt fenn ugyane korból Bonfini Magyar Történetének szövegében:

Isten azért rendelte a keresztény világ határára a szilaj szittyja fajt (a magyart), hogy az igaz vallás birtokában makacs védője legyen az igaz hitnek minden hitetlenség ellen.²³⁵

Maga a magyarság is azt tartotta, hogy isteni rendelésből kell vállalnia Európa megvédésének szerepét: ez az Isten által kijelölt életfeladata. A pesti ferences házfőnök, Laskai Ozsvát 1497-ben megjelent szentbeszéd-gyűjteményében (a Szent Istvánról szóló beszédben) így ír a magyarság életfeladatáról:

ezt az erős népet, melynek vére és csontjai a különböző országok hegyeit és völgyeit borítják, *rendelé Isten* pajzsul a Nagy Török ellen, hogy bátorságuk és derekasságuk révén a szent Kereszténység az óhajtott békét élvezhesse.²³⁶

²³³ II. Lajos magyar király 1521-ben a velenceiekhez intézett levelében külön kiemeli, hogy a Christianum Imperium megvédése érdekében kér segítséget.

²³⁴ Vet. Mon. II. 501.

²³⁵ Bonfini: Rerum Hungaricum Decades. II. 1. — V. ö. Deér József: A magyar nemzeti öntudat kialakulása. (A Magyarságtudomány Tanulmányai, III.) 35.

²³⁶ Sermones de Sanctis. — V. ö. Deér id. m. 35. — Szállóigénknek ez az egyik legrégebb előfordulása magyar ember tolla alatt.

Magyarország, amely különben is egyik legerősebb egységes állama volt a kor Európájának és amelynek uralkodója sokkal nagyobb *tényleges* hatalom birtokosa volt, mint a németrómai császár, ezen védőbástyai hivatás vállalása által középponti jelentőségű szerephez jutott a Keresztény Birodalomban: azt a szerepet vette át, amelyet a magyar államalapítás előtt a nyugatrómai császárság töltött be Európában.²³⁷

A nyugatrómai, illetve németrómai császárok mivoltukban elsősorban a pogányok és eretnekek legyőzőinek, a nyugati kultúra fegyveres védőinek (*defensor Christianitatis*) tartották magukat. A császári cím felvétele egyértelmű volt ezen szerep vállalásával.²³⁸ Mikor 1001-ben a magyar államalapítással a német császárság megszűnt a keresztény államok övezetének legkeletibb tagja lenni, elvesztve Európa-védő hivatását, az első magyar király a pápától az apostoli királyi címmel és a szentkoronával együtt a kereszténységvédői hivatást is megkapta, legalább is magára vette. Ennek jele, hogy Szent István, törvényeiben, ismételten „defensor Christianitatis“-nak mondja magát. A pogány lázadó Koppány legyőzéséért életírójától is megkapja a „Christi miles“ jelzöt.²³⁹

A XIII. század közepétől kezdve a pápák már hivatalosan is a kereszténység védőjének nevezik a magyar királyt, jelezve, hogy benne látják a római császári intézmény európai szerepének átvevőjét, újabkori birtokosát.

Mikor egy sokszázados európai fejlődés eredményeképp a király helyett az ország, a közös uralkodó helyett a közösen lakott terület válik a nemzetnek, mint egységnek, szimbolikus képviselőjévé, a kereszténységvédő cím lassankint a magyar királyról (*rex Hungariae*) Magyarországra (*Regnum Hungariae*) ruházódik át és ezáltal megszületik a védőbástya-szállóige kialakulásának lehetősége: a „defensor Christianitatis“ fogalmának szemléletes kifejezője gyanánt a királyra mint személyre az *athleta (miles) Christi* hasonlatszó illik, az országra, mint területre, a *propugnaculum (murus, clipeus) christianitatis* hasonlatszó (országra a *defensor* szót egyáltalán nem lehet alkalmazni, tudtommal egyszer sem fordul elő). A védőbástya-hasonlatot úgy tekinthetjük, mint a személyies jellegű *Krisztus katonája (athleta, miles Christi)* hasonlatnak a tér síkjára való vetítését, térbelivé

²³⁷ Hogy Magyarország vált a császárság hagyományainak örökösévé, azt az elfogulatlan európai történettudomány mindig elismerte. Az európai közfelfogást fejezik ki Emm. de Martonne, jelenkori francia földrajz-tudós következő (általunk már másutt is idézett) szavai: „Un petit peuple de nomades asiatiques a réussi cette gageure... de fonder sur le Danube un État catholique, *héritier de la tradition impériale et apostolique*, boulevard de la chrétienté contre les Turcs. (Europe Centrale, II. 506.)

²³⁸ V. ö. Deér id. m. 7.

²³⁹ V. ö. Deér id. m. 8.

válását. Ez a változás párhuzamos és szükségképen együttjár a nemzet-fogalmat kifejező szimbolumnak *személyies* jellegűből *téris* jellegűvé való alakulásával.

Az európai nemzet-fogalomnak személyies jellegűből téris jellegűvé válása egybeesik a népvándorlás kezdete óta folyton változó európai országhatárok megszilárdulásának folyamatával. A népvándorlás idején Európában nincsenek országok, csak népek. Az 1000. év táján Európa uralkodói még nem ország, hanem csak nép uralkodójának vallják magukat: *rex Ungarorum, rex Francorum, Imperator Constantinopolitanorum* stb. Az egyes nyugateurópai népek állandó jellegű megtelepedése, az európai országhatárok megszilárdulása, csak azután következhetett be, mikor a magyarság Európa kapujának megszállásával, Nyugat-Európának a keleti betörésektől való megoltalmazásával véget vetett Nyugat-Európa számára a népvándorlásnak.

Róma és Buda közt a XV. században már sokkal erősebb a kapcsolat, mint Róma és Európa bármely fővárosa között.²⁴⁰ Mikor a török támadás megindult, Magyarország a maga ügyének tekintette a kereszténység ügyét, a kereszténység is a maga ügyének tekintette Magyarország ügyét. Figyelemreméltó Aeneas Sylvius kifejezése, amely azon nyilatkozatok ősenek tekinthető, amelyek *Európa szívének* mondják Magyarországot, és Andronicus Tranquillus kifejezése, amely szerint Magyarország *Európa szemefénye*:

(a török) in Ungariam, id est in uiscera nostra, gladium adegit.²⁴¹

in amissione Hungariae, gravissimum vulnus Reipub. Christianae inflictum sit, adeo quidem, ut altero pene oculo esse orbata videatur.²⁴²

A magyar-török ellentét Európa népei szemében a *keresztény-pogány, művelt-barbár*, „*a mi védőnk*“ — „*a mi ellenségünk*“ ellentéttel azonosult.

A török-korban a nemzetekfeletti Európa gondolatát a Keresztény Birodalom feje, a római pápa mellett, elsősorban a humanista írók képviselték: innen van, hogy ők tartják leginkább számon Magyarország kereszténységvédő szolgálatait és ők izgat-

²⁴⁰ Annak szemléltetésére, hogy a pápai udvarban mennyire számoltartották Magyarország kereszténységvédő érdemeit, álljon itt egy nyilatkozat, mely Szent Tamás egy 1470-ben kiadott teológiai művének utószavában olvasható; írója: a pápai könyvtár titkára, J. A. Bussi, aki a könyvet kiadta. „*Pannonnes, pro fidei defensione et haeticorum impugnatione continenter bellum gerendo gloriosi.*“ (Thomas Aquinas: Continuum super Evangelii SS. Lucae et Johannis. Romae, 1470. — (V. ö. Apponyi, Hung. I. 1.).

²⁴¹ Aeneae Sylvii opera. I. 908. — Ugyane kifejezés szószerint így Balbinál: „*in Ungariam, idest in viscera nostra, gladium nuper adegit.*“ (Opera I. 629.).

²⁴² Andronicus Tranquillus id. m.

nak leginkább Magyarország érdekében a török ellen.²⁴³ Bizonyos, hogy szállóigénk a XV. századeleji Olaszországban, a humanizmus légkörében született meg. Kialakulásának és elterjedésének főfészeke a pápai udvar, amelyet a humanista irodalom középpontjának, legalább is: kiindulópontjának tekinthetünk. A humanista irodalom eszmevilágának, tárgykerének és előadásmódjának kialakulását a római pápáknak a keresztény közösség érdekében a magyar királyokhoz írt leveleiben egészen az 1300-as évek közepéig lehet visszanyomozni. E pápai levelek valóságos remekei a középkori latin irodalomnak. Legszebetezőbb jellemvonásaik: a hangzatosság, az utánozhatatlan méltósággal hóm-polygó hatalmas mondatok és a formailag kicsiszolt ékesenszólo hasonlatok. A XV. században még a leghosszabb pápai oklevelek is csak néhány mondatból állanak. V. Márton pápának 1418-ban Zsigmond királyhoz írt levelében van egy mondat, amely több mint ezer szóból áll, az első pontosvesszőig terjedő része is több mint félezer szót tartalmaz.²⁴⁴ A hangzatosságra való törekvés néhol játékosnak tetsző alakzatok használatára vezet: „*immani feritate feraque immanitate*“, „*velut serpens latenter inserpens facile inficit simplices maxime*“.²⁴⁵ Ez utóbb idézett kígyó-hasonlat igen sok változatban előfordul: éppoly bevált nyelvi szemléltetőeszköz az eretnekek működésének elítélő lefestésére, rossz színben való feltüntetésére, mint a szintén gyakori védőbástya-hasonlat Magyarország kereszténységvédő érdekeinek kiemelésére.

A Keresztény Birodalom fejének leveleiben a védőbástya-jelző alkalmazásának célja nyilvánvalóan kétfős: 1. jutalmazni a magyar nemzetet a keresztény közösség érdekében végzett szolgálataiért és ösztönözni őt hivatása teljesítésében való további kitartásra, 2. az európai nemzetek figyelmét fölhívni a magyarság által betöltött európai szerep fontosságára és ösztönözni őket, hogy tőlük lehetőleg segítsék Magyarországot az egész kereszténység megvédésére irányuló küzdelmében.

A védőbástya-hasonlat kifejlődésére nem volt kedvező az a minden szónoki virágtól tartózkodó szűkszavúság, mely a humanizmus előtti kor pápai iratait jellemzi.²⁴⁷ A szállóige csak

²⁴³ „Alig van a XV. században humanista, aki valami formában a török elleni harcra ne buzdított volna“, — állapítja meg Huszti József általunk már többször idézett értekezésében. (Minerva, 1925. 49.)

²⁴⁴ Vet. Mon. II. 197—198.

²⁴⁵ IX. Bonifác pápa levele, 1398. Vet. Mon. II. 170.

²⁴⁶ VI. Ince levele Nagy Lajos királyhoz, 1356. Vet. Mon. II. 25.

²⁴⁷ A humanizmus-előtti kor pápai okleveleire nézve nagyon jellemzőek még a száraz logikai alakzatok. Gyakran előfordul bennük a „*monemus, rogamus et hortamur attente*“ kifejezés. (Sokféle változatban. Itt idézett változata III. Honorius pápának egy 1224-ből való levelében. Fejér: Codex Dipl. III. 1. 431.) E kifejezés párja: „*oro, obsecro, obtestor per amorem Ihesu Christi*“. (II. Lajos királynak 1526-ban a pápához írt levelében. Vet. Mon. II. 674.)

azon rhétorikus kor levegőjében virulhatott ki, mely a humanista szellem fölébredésének, a pogány római szónoki irodalom megismerésének hatása alatt támadt 1350 után.

A XV., XVI. és XVII. század európai irodalmában erősen divatban voltak a hadi élet tárgyköréből vett *vár, bástya, pajzs* stb. hasonlatszavak. Verbóczi István Hármaskönyvének Ulászló királyhoz intézett Ajánlásában képletes értelemben előfordulnak a következő szavak: *védőgát, vár, köfal, pajzs* („*a törvények köfalai s alapjai a polgári társadalomnak*“). A *pajzs* hasonlatszó még teológiai mű címében is megjelenik: Clipeus Thomistarum címmel jelent meg 1481-ben Petrus Niger könyve,²⁴⁸ mely Szent Tamás tanaival foglalkozik. Liszti László gróf „*A Boldogságos Szűz Máriához, Magyarország Patronájához*“ írt versében még Szűz Máriát is Magyarország „*védelmező bástyájá*“-nak nevezi.²⁴⁹ A reformációkorabeli ének Istent is úgy fogja fel, mint a benne bízónak erős várát („*Eine feste Burg ist unser Gott*“).

A török háború korában a várharc volt a hadakozás legelterjedtebb formája. Ezzel a körülménnyel függhet össze, hogy míg a XV. század közepén leggyakrabban a kereszténység *pajzsának* nevezik Magyarországot, a XV. század végétől kezdve sokkal gyakrabban nevezik a kereszténység *védőbástyájának*, mint *védőpajzsának*. A *pajzs*-hasonlat a nehézfegyverzetű csapatokkal vívott szabadtéri harcok korában volt leginkább elterjedve. Mikor a várharcok kora letűnik és divatba jönnek a könnyűfegyverzetű lovasokkal vívott szabadtéri harcok, a *védőbástya* hasonlatszó is háttérbe szorul némileg és elterjed a szállóige legújabb változata, mely Európa *előcsapatának* nevezi a magyarságot.

A védőbástya-szállóige kialakulásában bizonyára közrehatott ez a körülmény is, hogy Magyarországra földrajzi fekvése miatt minden más országnál inkább illik a „*kereszténység védőbástyája*“ elnevezés. Magyarország olyan, mint a bástya: a Kárpátok bástyafal módjára fogják körül. Bástyák a várak sarkán szoktak épülni, Magyarország is éppen a legkiütközöbbs helyén, a sarkán fekszik a nyugati keresztény államok övezetének. Tőle délre és keletre mindenütt csak a keleti egyház kultúrköréhez tartozó államok találhatók. Déli és keleti határainál egy olyan övezet kezdődik, amely állandóan szabad prédája volt a pusztító keleti hordáknak: a kultúrátlan népek övezete. Tőle északra és nyugatra egy zavartalan, nyugodt fejlődésű, tehát kultúrált övezet kezdődik: a pusztító keleti népek, mióta a magyarság mai helyén lakik, nem juthattak el ide, mert erejük a magyarság erején megtörött. Ha Magyarország, ez a Kárpátok által emelt kitűnően védhető bástya, amelyben a magyarság 1000 év óta védi magát, nem áll őrt Európa keletén, akkor a nyugodt fejlődő-

²⁴⁸ L. Apponyi, *Hungarica*, III. 1543. sz.

²⁴⁹ Listius László: *Magyar Márs*. Bécs, 1653. — Az eposszal együtt megjelent *Reges Hungariae* c. mű végén, 74.

désű nyugateurópai keresztény népek övezete kétségkívül jóval nyugatabbra kezdődik, vagy talán egyáltalán nem is volna Európában ily nyugodt fejlődésű övezet.

A mult század legkiválóbb földrajzíró-lángelméje, Élisée Reclus Világföldrajzának Magyarországról szóló részében erősen kiemeli a Kárpátoknak védőbástyai hivatottságát és ezzel kapcsolatos történelmi szerepét („*son importance exceptionnelle dans l'histoire stratégique de l'Europe*“):²⁵⁰

Là commence la partie des Carpates que l'on peut considérer comme le promontoire extrême de la véritable Europe dans les plaines à demi asiatiques de l'Orient sarmate. C'est contre ce rempart semicirculaire que tant de peuples, pareils aux flots qui viennent frapper le taille-mer d'un navire, sont venus se heurter sans trouver un passage, parmi les traits du relief continental, il en est peu qui aient eu autant d'importance dans l'histoire.²⁵¹

Reclus művében se szere, se száma a kifejezéseknek, melyek a Magyarországot övező hegyláncot bástyához, várhoz, kőfalhoz hasonlítják: „*ce rempart semicirculaire*“;²⁵² „*le mur des Carpathes*“;²⁵³ „*le rempart des Carpathes*“;²⁵⁴ „*la citadelle de montagnes contre laquelle sont venues briser tant de hordes guerrières*“.²⁵⁵ Alljon itt egy egész mondat is:

On comprend combien ce mur continu des Carpates, s'avancant comme un énorme bastion dans les plaines basses qui bordent la mer Noire, a dû influencer sur les migrations des peuples, sur leurs conflits et leurs destinées historiques.²⁵⁶

*

Mi annak az oka, hogy a szállóige 500 éven keresztül fenn tudta tartani magát? A fennmaradás egyik oka kétségkívül stilisztikai: a szállóige formájának kifejezésbeli ereje, szemléletessége. De kétségtelen, hogy a fennmaradásnak tárgyi okai is vannak. A tárgyi okok közül a legfontosabb az, hogy Magyarország sohasem szűnt meg a kereszténység védőbástyája lenni. A magyarságot a kereszténység védőbástyájának mondó európai szállóige csak azért maradhatott fenn évszázadokon keresztül szakadatlanul, mert az a történelmi valóságnak megfelelt.

Terbe Lajos.

*

La biographie d'une métaphore Européenne. (La Hongrie, boulevard de la chrétienté.)

Aujourd'hui toute l'Europe, connaît la locution *Hongrie, boulevard de la chrétienté*. Cette image vit, sans interruption, depuis cinq

²⁵⁰ Élisée Reclus: Nouvelle géographie universelle, III. Paris, 1878, 369.

²⁵¹ U. i. 301. E nyilatkozat egy részét máshelyütt is idéztük.

²⁵² U. i. 301.

²⁵³ U. i. 369.

²⁵⁴ U. i. 369.

²⁵⁵ U. i. 369.

²⁵⁶ U. i. 294.

cents années dans la littérature européenne. Sa naissance remonte à la première moitié du XVe siècle. Les rois de Hongrie, depuis 1238, obtiennent des papes le titre de *défenseur de la chrétienté* (athleta Christi, religionis christianae servator, etc.). Au moment où, au lieu du roi, le royaume devient le représentant symbolique de la nation, les chartes pontificales commencent à nommer la Hongrie *boulevard de la chrétienté*. Evidemment l'image succède à l'épithète *défenseur de la chrétienté*, appliquée aux rois et aux héros de Hongrie, et, avant la fondation de l'État hongrois, aux empereurs romains germaniques.

Voici quelques cas notables où la locution est attestée: lettres pontificales (à partir de 1447), diplômes de souverains européens (Vladislas III, roi de Pologne, 1440; — Mathias Corvin, — Anne, reine d'Angleterre, etc.), ouvrages d'écrivains humanistes (Aeneas Sylvius, Balbi, Dudith, Jean Lemaire de Belges, Henri Estienne, etc), d'écrivains libéraux (A. de Gérando, Chassin, Michelet, B. Szemere, Kossuth), et d'historiens contemporains de la guerre turco-hongroise (Callimachus, Ranzano, Sully), les Discours de Machiavel.

Voici d'autre part quelques variantes notables: *le boulevard, le rempart, le bastion* (propugnaculum), *la citadelle* (arx), *l'avant-mur* (antemurale), *le bouclier* (clipeus, scutum), *le parapet* (vallum), *la digue, la barricade* (obex), *le mur* (murus), etc. *de la chrétienté* (christianitatis, reipublicae christianae, fidei, religionis, Europae, etc.).

A la suite de ses guerres héroïques contre l'Autriche (1604—1849) et contre les Russes, la Hongrie se nomma *champion de l'Europe, martyr de l'Europe, l'avant-garde de la liberté et de la civilisation*. Dans les siècles derniers, elle se nomma *bastion de l'Europe contre le pan-germanisme et contre le panslavisme*.

La métaphore de la Hongrie, bouclier ou boulevard de la chrétienté de provenance humaniste, se rencontre souvent dans la littérature hongroise et même mondiale. Sa popularité est motivée par les services réels que la Hongrie rendit de tout temps par ses luttes héroïques contre les ennemis de la civilisation européenne.

Louis Terbe.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK.

Utóhang a Dukas-féle korona eredeti jelentőségének megítéléséhez.

A rövid válaszhoz, melyet Moravcsik Gyula e Közlönyben [60 (1936) 152—6] az ugyanott megjelent tanulmányomra adott, nem azért kívánok hozzászólni a t. Szerkesztő úr engedélyével, hogy álláspontomat védjem, mert semmi okom sincs arra, hogy előzőleg kifejtett nézeteimből valamit elhagyjak, vagy ahhoz hozzáadjak. Csupán néhány félreértés tisztázásához óhajtok hozzájárulni, melyek e válasz nyomán eljárásomra és általában a tudományos módszerek kezelésére nézve felmerülhettek. Ha M. azt állítja, hogy a bizánci koronatípusokra nézve a Lambros albumában közölt ikonográfiai anyagot nem vettem figyelembe, akkor nem vette észre azt, hogy én ezt a munkát a 130 l. 67. j.-ben idézem s a II. táblán levő 12. képet egyenesen tőle vettem át. Részletesebben azért nem tartottam szükségesnek a császári ikonográfia tanulságaira kitérni, mert ezt a munkát már régebben elvégezte Kondakov az Očerki i zامتki etc. (Praha, 1929) c. művében s nem tehetek róla, hogy — amint előbbi tanulmányomban kifejtettem (135. l. 95. j.) — M. ezt is félreértette. Aki azt állítja, hogy a végződés tekin-

tetésben a középgörögben más megítélés alá esnek a bibliai személynevek, mint a profánok és ismét más alá a helynevek, az nem akarja elismerni azt az óriási hatást, melyet a biblia tett a középgörög nyelvre s szem elől téveszti, hogy a végzések tekintetében a nyelv nem a logikai, illetve grammatikai kategóriák, hanem egyedül a jöhangzás és a fülnek ez irányban kifejtett érzéke szerint igazodik.

A Géza-felirat Δ'C-ében látható vessző helyének megítélésében nagy ingadozást látok M. nyilatkozataiban. Előző értekezésében még egészen helyesen azt állította, hogy a vessző a két betű között van. Most ezt oda módosítja, hogy a jel a betű között áll ugyan, de nagyobbik része azok fölött van. Ugyanezen a lapon (155. l.), de jó néhány sorral alább pedig úgy jellemzi a dolgot, hogy a két betű közt látható jel a Szent Koronán is éppen úgy, mint a Gelati-monostor zománcképén csak éppen hogy eléri azt a bizonyos felső sorvonalat, azaz tulajdonképp a sorvonal fölött áll. A Gelati-felirat Μαριου szavánál ez valóban így van, úgy hogy ez a hasonmásban között bizonyíték nem M. mellett, hanem ellene bizonyít s az adott körülmények között még meg is köszönhetném neki ezt a bizonyítékot. A Géza-felírra nézve azonban csakis M. első észlelete marad mindig helyes, hogy t. i. itt a vessző a két betű között van. Ha a betűk fölött állana, akkor úgy kellene állania, mint a feliratok többi ékezeiteinek (l. pl. a Géza-felíraton ΚΡΑΑΗC-t), mert nem szorul bizonyításra, hogy itt lényeges különbség van a vessző és vessző elhelyezése között. Hasonlóképpen M. ellen bizonyítanak az athosi feliratokból (Millet—Pargoire—Petit kiadása pl. VI. 1; VII. 3.) felhozott példák (Ἀλεξίου. εγενετο, μεγαλομάρτυρος) is, hol a vesszők határozottan a sorvonal felett állanak, néha egyenesen lebegnek. Ezzel nem azt akarom mondani, mintha szerencsésebben megválasztott példakkal nem lehetett volna az epigraphika széles mezéről néhány kivételt felkutatni, csak azt, hogy a Δ'C megítélésénél a korona zománc-művészek eljárása a döntő, és pedig az ékezeteket minden esetben oly világosan a sor fölé helyezi, hogy az ő írásmethodusa iránt a tekintetben semmi kétségünk sem lehet.

Egyébként is óvakodnunk kell attól, hogy e két betű olvasására túlságos nagy súlyt helyezzünk, amint M. teszi, aki szerint „a bizánci korona jelentőségének megítélése egyetlen egy betű olvasásától függ.“ Mi köze volna annak, hogy e betűk δεσπότης-nak olvasandók-e, vagy nem, a főkérdéshez, vagyis ahhoz, hogy a Dukas-korona a magyar állam szuverénitásának hivatalos elismerése-e, vagy sem? Ha itt nem Γεωβιτζ δεσπότης-t olvasunk, hanem Γεωβιτζός-t, ezzel még nem bizonyítottuk a szuverénitás elismerését, mert a δεσπότης cím nélkül is eléggé kifejezésre van juttatva a koronán az, hogy a bizánci császár nem a magyar állam, hanem a maga császárságának szuverénitására gondolt akkor, mikor ezt a koronát Gézának elküldötte. Itt nem csupán ez a két betű beszél, hanem beszélnek a képek, azok nagysága, elhelyezése és egymáshoz való viszonya, beszél a bizánciak általános felfogása a császárság világruralmi állásáról s a korona-adományozásra vonatkozólag és ezek a beszédek már semmiképpen sem érhetők félre úgy, mint ez a két betű. Csak sajnálni lehet, hogy M. a maga válaszában nem erre a főkérdésre s ennek döntő bizonyítékaira vetette a súlyt, hanem egy olyan mellékvágányon fekvő kérdést ragadott ki, mely a dolog lényege szempontjából teljesen közömbös és jelentéktelen.*

Darkó Jenő.

*

* A vitát folyóiratunkban ezzel lezárjuk. Szerk.

Épilogue pour le jugement de l'importance de la couronne envoyée par Michel Ducas.

Il faut redresser sur quelques malentendus et quelques méprises contenus dans la réplique donnée par J. Moravcsik [v. cette revue 60 (1936) 152] à mon étude précédente. Quant au reproche de n'avoir pas fait usage de l'Album des empereurs byzantins ed. par Lambros, il est sûr, que ce recueil cité plusieurs fois par moi (p. 130. pl. II. 12) contient une matière ikonographique, qui a déjà été examinée et utilisée pour la science par Kondakov dans son œuvre Očerki i zametki etc. (Praha, 1929), mal comprise par J. Moravcsik, mais acceptée pour base solide dans mon étude sur les Couronnes. En faisant une distinction subtile relative à la terminaison entre les noms bibliques et profanes, entre les noms des personnes et des lieux, M. méconnaît parfaitement la grande influence de la Bible sur la langue grecque médiévale et l'importance décisive de l'euphonie par rapport à la terminaison des mots. On peut remarquer quelque vacillation aux jugements relatifs à la place de la virgule entre Δ'C: auparavant M. déclaré cette place très justement entre les deux lettres (v. t. 59 p. 135.), maintenant (t. 60. p. 155) une fois en partie entre, en partie au-dessus des lettres, une autre fois (t. 60. p. 155.) exactement au-dessus des lettres. La virgule sur le mot Μοριδμ sur un émail du monastère Gelati, que M. trouva bon de reproduire, nous présente une preuve contre la thèse de M. parcequ'elle se pose exactement au-dessus des lettres. Ainsi les mots cités par M. des inscriptions de l'Athos (ed. Millet—Pargoire—Petit pl. VI. 1; VII. 3) portent les virgules, comme accents, toujours au-dessus des mots. Mais c'est la manière d'écrire de l'émailleur, qui peut être décisive en cette question et l'émailleur pose les accents toujours au-dessus des mots et jamais entre les caractères. Quoi qu'il en soit, la solution du problème capital (la reconnaissance de la souveraineté du royaume hongrois) ne dépend point de la lecture de Δ'C, elle ne prouve rien pour ou contre la souveraineté. Dans la couronne parlent non seulement ces deux lettres, mais aussi les images, la conception générale des Byzantins sur la position mondiale de l'empire et sur la donation des couronnes aux princes étrangers. Tous ces moments sont très importants pour le problème principal, posé par M. et nous regrettons beaucoup, qu'il les, ait négligés maintenant, en favorisant une question, tout à fait indifférente et insignifiante pour les sujets essentiels du problème.

Eugène Darkó

Musicæ. (A görög zeneköltészet megértéséhez.)

Az ókori görög embert, ha lelkileg művelt, tudományban-művészetben képzett szellemű volt, ez a jelző illette: μουσικός. E szó értelme magába foglalta mindazt, aminek tartalmát, lényegét kifejező istenség: a Múza. Az antik görögség számára a Múza — akár a többi istennek — nem jelkép, hanem élményszerű lelki valóság. Kérdés, milyen valójában a Múzsák világa, a μουσική, vagy inkább musica?

A klasszikus Ókor szellemiségét kezdettől fogva biztosította tudós érdeklődése s még előbb művészi hajlandósága. A művészetben kifejező eszközök közül eleve a legtermészetesebb állt a görög emberhez legközelebb, minthogy ez tulajdon lényéből fakadt: az ének. Az ének ősforrása mindannak, aminek kiteljesedése ma egyrészt a zene, másrészt a költészet. Az ókori görögség eredetileg nem ismert külön zenét és külön költészetet. Nála e kettő szerves egységben érvényesült.

A zene szoros összefüggésben állott a verssel: zenére szavaltak s verszövegre daloltak. Ez az egykor egymásbafonódott, szó szerinti zene-költészet jelenti a görög musica kezdeteit. Ez egyszerűs mind a Múzsák alaplényege: a dal, azaz zenébe forrt költészet.¹ Akárhány lett is a Múzsák száma és a művészetek, majd tudományok bármelyikét is ihlették,² éltetőjük mindig az összhang: a Múzsák ősanja az isteni szépségből sarjadt Harmonia. A zene és költészet eredeti együttesében természetszerűleg a zenei alkotóelemek (szimfónia, ritmus) az elsőleges, meghatározó jellegűek. Nyilván itt rejlik a magyarázata annak, hogy helyenként már az ókorban, az utókor értelmezésében pedig egyöntetűen, musica tisztán zeneművészetet jelent.

A görög muzsika, mint az antik művészi lélek legproblematikusabb megnyilatkozása s egyben zeneművészetünk alapvetése érdekel bennünket.

A zene már az ókori Egyiptomban, Kínában, Indiában meg a zsidóknál a vallásos tisztelet legfőbb külső megnyilvánulásai közé tartozott. Az antik görögség közvetít Kelet és Nyugat között. Kitart a zene meggyökeresedett vallásos jelentősége mellett, sőt fejlődésben halad. A görög muzsika nemcsak külső, szertartásos kifejezőeszköz, hanem belsőleg, a vallásosan hívő lélek legünnepibb megnyilatkozása, lelki valóságtétel. Immár kétségtelen, hogy a görögök lelki életükből isteneikre eszméltek: lelki valóságaik azonosak isteni eszményekkel. A kapcsolat tehát a görög vallás és muzsika között természetes. Ennek a ténynek pusztán művészi megérzése, Nietzsche Geburt der Tragödie-je, bárha gyümölcsötető, tudományos tisztázás híján mégsem kielégítő.

A görög muzsika alapja az összhang (harmónia). Együttható tényezői: a magas és mély hangok összefüggése (symphonia), továbbá a hosszú és rövid hangok váltakozása (rhythmus). Szimfónia és ritmus — egymást egységesen kiegészítő alakzatok, mégis két ellentétes világ. Mi kelthette őket életre, mi volt egyenként megszólaltatójuk?

A görög zene önálló tökéletesedésének útját két hangszer jelzi: a lant (lyra, kithara, phorminx) és fuvola (aulos).³

A négyhúrú lant hangsorából, az úgynevezett tetrachordból fejlődött ki eredetileg az egész hangrendszer.⁴ A diatonika, továbbá chromatika és enharmonia kialakulása a lant hangolhatóságának volt az eredménye. Pythagoras után tudvalevőleg ismertté vált, hogy húrhoroszúság és hangmagasság egyenes arányban állnak egymással. Az elhatárolón jellegzetes hangmenetek, a dór és phryg skálák ugyancsak a

¹ Ezért a római Camena (= ének és dal Múzsája) neve a latin cano (= énekelek, dalolok) igéből.

² Ismert rendszer a Múzsák-hármaság (Meleté, Mnémé, Aoidé; Paus. IX. 29.). A véglegesen kialakult, hiteles hagyomány (Homeros s Hesiodos költ. nyomán) kilenc Múzsáról szól. Hatásterületük megoszlása a következő. A művészetek közül a költészetben Kalliope az epikát, Euterpe a lírát műveli, mégpedig Erato a szerelmi, Polymnia a vallásos lírát; a dráma ihletői Melpomene (tragédia) és Thalia (komédia); a tánc Terpsichore világa. A tudományok közül a történetírás Klio, a csillagászat Urania nevéhez fűződik.

³ Az aulosnak magyarul való fuvola elnevezése csupán a hangszer fúvó jellegére kíván utalni. Szerkezetileg nem annyira a mai fuvolának felel meg, mint inkább az oboának.

⁴ Az akkordok és azok többértelműsége megvolt a görög zenében, csakhogy relatíve és öntudatlanul.

lyra, illetőleg kithara, tehát a lant révén állandósultak. Ekként a magas és mély hangok végső összefüggése, a szimfónia, a lant lényegéből áradt és jött létre. Ezen a téren a görögség vetette meg minden további fejlődés természetes alapját.

A fuvola ezzel szemben más irányban tökéletesítette a zenei összhangot: fejlesztette a ritmust. Szerkeszti alkatánál fogva sem keltette a hangok egyidejű összefüggését. Hatása kizárólag a külön hangok szaggatott egymásutánján alapult. A fuvola révén honosodtak meg például az öttagú ütem, a hangsúlytalan kezdet s általában a legváltozatosabb ritmus-alakzatok.

A pseudologinói irat, a halikarnassosi Dionysiosnak tulajdonítható⁵ remekmű, a művészi kifejezőmód fenségéről, a lehető legelősebben megkülönbözteti a két hangszer hatását: „a fuvola — úgy mond — a ritmus menetét öltve arra kényszeríti a hallgatót, hogy lépjen ritmusban és legyen egyöntetű a dallammal, még ha nem is muzikális általában. Másrészt viszont a lant hangjai, ne fejezzenek ki bár semmit, a hangok változatosságával, egymásba zengésével, azaz a szimfónia vegyülékével jelentenek sokszor csodálatos varázst” (XXXIX. 2.).

Kétségtelen: a szimfónia a lant, a ritmus a fuvola sajátosan jellemző lényege. Am szimfónia és ritmus nemcsak különböző hangszerek ellentétes hanghatásai. Úgyszólván nincs olyan része az antik ember életének, ahol mélyen elhatároló jelentőséggel ne bírnának e megjelölések: szimfónia és ritmus. Nyilvánvaló, hogy ellenkező irányú lelki megnyilatkozásokról van szó, miknek kifejezőképz foglalata a görög zenében egy-egy ősi hangszer. — Vajjon mely istenekben ölt valóságuk eszmét?

A szimfóniát hordozó lant Apollon hangszere. Egyaránt hat vele az élő természetre és élettelen tárgyakra, sőt lantjátékával még az olimposi isteneket is megejti. Apollon az, „qui citharam nervis et nervis temperat arcum.”⁶ Mindjárt születése után így kiáltott fel: „lantot és íjjat szeretnék!”⁷ Tőle származik minden lantos.⁸ Az istenségének kijáró pythiai játékokon a lant hangzik fel elsőnek. A dicsőségét zengő nomos is lanton, a mester Terpandros lantján nemesedett műfajjá. A lant csakugyan minden tekintetben az Apollon-kultuszt szolgálta. Pindaros ódát írt Apollon arany lantjához,⁹ melynek isteni muzikája olyan, mint maga Apollon: szintiszta, arányos, szép-józánságával ígöző.

A ritmus hangszere, a fuvola viszont Dionysosé. Északkeletről való, akár istene. Új színt hoz a görög zene világába: bevezeti az ión lyd skálát. Idegenszerűsége eleinte tartózkodást váltott ki a görögségből, utóbb azonban a ritmus fejlesztésében a fuvola által éppen a görög muzsika jutott jelentős szerephez. A fuvola ritmusa nem egybehangzó nyugalom, mérséklet, hanem örökváltozó mozgás, mámor. Ott hangzik fel, ahol Dionysos van jelen, elsősorban a Dionysos-ünnepeken.¹⁰ A fuvolával együtt szólalnak meg a legvadabb hangszerek s nyomukban tombol a legharsogóbb zaj, aminthogy Dionysos is Bacchos, Bromios vagy Eriboas, a láрма istene. Úgy sikolt a Dionysos-menet-

⁵ V. ö. Auctor *περί ψευδος*. A kifejezőmód fenségéről szóló görög irodalomtudományi mű szerzője. Egy. Phil. Közl., 1935, 363. kk.

⁶ Ovid. *Metamorph.* X. 108.

⁷ Hom. *Ap. hym.* 131.

⁸ Hesiod. *Theog.* 94.

⁹ *Pyth.* I. 1.

¹⁰ V. ö. *Apollod.* III. 38.

ben a részeg fuvola, mint a bacchansnök ajkán az Euoi-kiáltás. Aischylos beszél a fuvola orgiájáról (57. fr.). A fuvola hangjára tör ki a ritmusba temetkező tánc-szenvedély.¹¹ Dionysos világa ez: ritmus az énekben, ritmus a mozdulatban, egyszóval kórus és tánc. A ritmus merész csapongásából fakadt Dionysos diadaléneke, a dithyrambus;¹² kísérő hangszere pedig a fuvola. Dionysos műfajának, a tragédiának is egész zenei háttere a ritmuson épül fel; kíséretét unisono ismét a fuvola adja.

Egyfelől szimfónia, lant és Apollon, másfelől ritmus, fuvola és Dionysos.

Apollon és Dionysos valóban sokkal mélyebb lelki realitások voltak az antik görögség életében, semhogy ideájuk a wagneri zenedráma igazolására csupaszs esztétikai absztrakcióvá színtelenedhetnék. E tekintetben igazza az Wilamowitznak Nietzschevel szemben, midőn tiltakozott az isteni erőpár mesterkelt beállítása ellen. Másfelől tény az, hogy a görög muzsika ihlető istenek és életrehívó vallásos kultusz nélkül olyan lenne, mint — mondjuk — a középkori kódex-irodalom kereszténység és kolostori szerzetesek nélkül. Apollon és Dionysos antik világvalóságok, amelyek mint emberi megnyilatkozást, a zenét is meghatározták.

De mit mondanak minderről a fennmaradt görög zene-emlékek? Jelentékeny részük Apollon-hymnus, bizonyítékául annak, hogy a görög lélekben uralkodó isten a zeneköltészetet is megtermékenyítette. Ezek beható vizsgálatuk után meglepő tanúsággal szolgálnak. Kiderül, hogy az Apollon-kultusszal kapcsolatos zeneemlékek kiindulópontjai, előfutárai lehettek az úgynevezett szimfónikus zenének. Tudatosan alkalmazott polyphoniától függetlenül is a feltétlen melódia, körvonalazott thema és egyirányú vonalvezetés kétségtelenül erre mutatnak. Különbözik maga a műfaj, a hymnus is az ilyenirányú zenéhez illeszkedik szervesen. — Egészén más jellegű az a zene, amelynek emléke Euripides Orestes-karában maradt ránk. Elenyésző dallam, szűkített menetek, ismétlődő váltakozó szólamok; mindez a ritmus uralkodó jellegének maradéktalan érvényesülését segíti elő. Ez Dionysos zenéje. A tragédia ritmus-tartalma megvolt a komédiában is. A dráma egységes ritmusa azután kiválva Dionysos műfajából, önálló jelentőséget nyert. Végeredményben innen, Dionysos színpadáról ered a karének és tánc-zene.

Apollon és Dionysos különböző ideák, de ellentétük ugyanolyan összhangban van, amilyen harmóniát alkot szimfónia és ritmus a muzsikában. Egységük sehohsem oly jelentőségteljes, mint éppen a görög zenében. A fejlődés eme kezdő fokán külön, de a zeneművészet tetőfokán egymás melletti életet élnek. Nincsen meg egyik sem a másik nélkül. Mint együttható erők feltételezik egymást. Szinte egymásba olvadnak, ha hatni kezdenek a Múzsák által. Apollon és Dionysos a Múzsában egymásra találhatnak.

Apollon a Múzsákat vezérlő isten, de Musagetes Dionysos is Naxos szigetén.¹³ Az Apollont illető tiszteletből mindig jut a Múzsáknak, akik egyúttal jósök. Dionysos társaságában szintén vannak Múzsák, hiszen ő is jó és Athénben Melpomenos a neve.¹⁴ Delphiben is felhangzott nem egyszer az Apollont dicsőítő paian helyett a Dionysost

¹¹ V. ö. Nonnos Dionys. VIII. 27.

¹² V. ö. Horat. *carm.* IV. 2.10.: *per audaces nova dithyrambos verba devolvit numerisque fertur solutis.*

¹³ I G Ins V. 46.

¹⁴ Pausan. I. 2. 5.

magasztaló dithyrambus. Hasonlóképen jutott szóhoz az Apollon-ünnepeken később Dionysos hangszere, a fuvola. Egy Kr. e. IV. századból való vázáképen Apollon és Dionysos kezét nyujtanak egymásnak.¹⁵ Együttes hatóerejüknek talán leghívebb kifejezése abban a szóban rejlik, amely a görög muzsikában kapcsolja össze őket: ez a Múzsza. A szó etimológiája megnyugtatóan ma sem biztos. Két eredet-alakra mehet vissza. Az egyik: Μούσα > *μóvδja; a másik: Μούσα > *μóvτja. Az előbbi eredeztetés olyan gyökerre utal, amelyből a μανθάνω ige töve is származik. Jelentése vonatkozik mindarra, ami gondolati tudomány, észlelélet, tiszta szellemiség (μάθημα), egyszóval Apollon. A másik gyökérszó rokon a μαινω ige tövével. Jelentése: érzelmi háborgás, szenvedélyes indulat, őrzöngő mámor (μαρία), mindaz, amivel teltek a Mainasok, Dionysos kísérői.

A Múzsák világában, a görög muzsikában érvényesülő isteni erők legvilágosabb és legszebb megfogalmazását Platon adta a Törvények 653. fejezetében: „Az istenek pedig, miután megszánták az emberiség küzdelemre született nemét, gondjaik enyhítésére elrendelték a nekik szóló ünnepeket és a Múzsákat, Apollon Musagetest és Dionysost adták egyszersmind ünneplőkül.“

A görög muzsika valóban az istenek adománya: a Múzsák is az Olympos tövében születtek. Szülőjük az Emlékezet (Mnemosyne), ez él bennük halhatatlanul. Nem csoda, ha Platon Akadémiájában külön oltáruk volt.¹⁶ Így érthető az az egészen egyedülálló nevelő erő, mit a muzsika az antik görögség életében képviselt. Gondoljunk csak Platon és Aristoteles Allamára, továbbá Polybios leírására Arkadiáról, ahol egykor nem volt szégyen a tudatlanság, de bűn volt idegenkedni a muzsikától.

A görög zenét létrehívó Múzsza az ókorban — tudjuk — nemcsak a művészetek, hanem a tudományok istene is volt. A görög világban oka lehetett ennek az a kettősség, amely a Múzsza lényegében rejlett: a gondolat és érzelem együttléte. Ma más a helyzet. Tudomány és művészet — egymástól független, különálló egységek: az egyiknek végcélja az igaz, a másiké a szép. Mégis valahogy érezhető, hogy bizonyos mértékig mindegyik kezd közeledni a másikhoz. A tudomány külsőleg, amennyiben mindjobban megköveteli a formaművészetet. A művészet belsőleg, mióta tartalomban mindinkább elmélyül és igyekszik megvalósítani azokat az örök-igaz mozzanatokat, miknek felismerése a tudomány érdeme. Eppen ezért jelent többet e szellemi kapcsolat a művészet számára: az anyag maradéktalan kikristályosodását az alakban, a lényeg kiteljesedését.

Mindez különösen a görög musica fogalmának megértése alapján világos. És minő tanulsággal jár ez ma a zeneművészetre?

A zenéről általában azt tartják, hogy exkluzív művészet s mint ilyen, a kiválasztottaké. Megértő élvezetet csak ott kelt, ahol a lélek húrjai hasonló hangolásúak. Azonkívül a zenemű csaknem annyiféle hatású, ahány hallgatója van. Még ha az érzelmi állapotok között, miket szerte előléd, nincs is különbség, a kísérő képzetek egyénenként mindig mások. Az irodalmi alkotás ennél jóval határozottabb jellegű, körvonalazottabb. A szó ereje ugyanis áthatóbb, lényege megfoghatóbb, úgy, hogy helyenként egyáltalán nem tűr credetiájától eltérő értelmezést. A legtelibb kifejezésre viszont kétségkívül a képzőművészet képes, minthogy plaszticitása szemléletes.

¹⁵ Comte rend. 1861. 4. tabl.

¹⁶ Pausan. I. 30. 2 .

Feltűnő, hogy a görög muzsika, akármilyen kezdetleges is mai szemszögből, mennyire plasztikus művészet volt a maga idejében. A hangok egész rendszere, összefüggéseik kifejező eszköze mind csak egy célt szolgált: a megszólaltatásra hivatott isten-eszmények leg-hívebb kifejezését. A zenének ilyen telített kifejezőképessége — mondjuk plasztikuma — teheti csak lehetővé azt, hogy valamely zenemű olyan egyszerűen, félreérthetetlenül kifejező legyen, mint egy képzőművészeti alkotás. Az ilyen zene önmaga beszél, nem szorul külső magyarázatra, alkotója egyszersmind műelméletével is szolgál.

A görög muzsika kezdetei óta bármennyit is fejlődött, tökéletesedett a zeneművészet, az ihlet legnemesebb forrásából fakadó és a műélvezőt is lenyűgöző zene mindig ilyen lesz: plasztikus.

(Budapest.)

Nagy Ferenc.

*

Zum Verständniss der griechischen Musik.

Der griechische Mensch im Altertum voll mit Seelenkraft und Geistigkeit war μουσικός. Die Bedeutung des Wortes umfasst: die Μοῦσα. Wesen dieser Gottheit ist das Lied. Harmonia erhält sie, deren Koeffizienten symphonia und rhythmus sind. Symphonia kommt aus lyra und gehört samt ihrem Angeber Apollons Welt an. Rhythmus entspringt vom aulos und ist ein Eigentum des Dionysos. Beide Götter — Apollon und Dionysos — sind nebeneinander gegenwärtig in der Musik. Das zeigen über manche Darstellungen auch die zwei Möglichkeiten der Etymologie von μουσα. Das höchste Argument soll Platons Stelle (Nom. c. 653.) sein. Die griechische Musik war richtig ein Geschenk von Götter und ist gefüllt mit Plastizität. Franz Nagy.

Ismeretlen görög munka a magyar szent koronáról.

Az a világtörténelemben páratlanul álló és a személyi kultuszt meghaladó tisztelet, amellyel a magyarok a nemzet életébe szorosan bekapcsolódó szent koronát, mint a királyi tekintélyt, a nemzet jogait, az országot egységes szimbólumban jelképező ereklyét, hosszú századokon át körülvették, megmagyarázza azt a nagy érdeklődést, amely eredete, viszontagságos története iránt a kutatók és az olvasók részéről állandóan megnyilvánult.

*Ipolyi Arnold*¹ szavai szerint: „Mint állami létünkkel úgyis szólván egykorú nemzeti palladium és műkincs, egyszersmind államhatalmi és nemzetközi, jogi és törvényes jelentőségénél fogva“ ma is „jogérvényes hatású“ és „közkegyelet tárgya“ a szent korona. Érthető tehát, hogy a *Révay Péter*² munkájának megjelenése óta eltelt több mint 300 esztendő alatt egészen a legutóbbi időkig tekintélyes irodalomná dagadt azoknak a jobbára latin-, magyar- vagy német-, elszórtan francianyelvű könyveknek és tanulmányoknak a sora, melyek a magyar szent koronával foglalkoznak.

Ipolyi 1884-ig 52 idevonatkozó önálló munkát sorol fel.³ Ez a szám az azóta eltelt félszázadban megnövekedett.⁴

¹ A magyar szent korona és a koronázási jelvények története és műleírása. Bp., 1886. Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia. III. 1.

² De sacrae coronae Regni Hungariae ortu stb. Augustae Vindelicorum, 1613.

³ I. m. VI—X. 1.

⁴ Az újabb irodalmat l. *Varjú Elemér*: A Szent Korona. Arch. Értesítő 39. (1920—1922) 56—70. és *Moravcsik Gyula*: A Magyar Szent

Ebben az irodalomban a görög feliratok felületes szemléletéből, illetőleg meg nem értéséből származó félreértések tisztázása, a korona kettősségének helyes megállapítása a XVIII. század kutatóinak az érdeme. A XIX. és XX. század egyik fontos eredménye többek közt az, hogy a hamisnak bizonyult Szilveszter-bulla kérdésétől a korona eredetének a kérdését elválasztotta⁵ és hogy — különösen az utolsó 50 évben — műtörténeti érvekkel támasztotta alá a felső rész Szent István-i eredetét. A szent korona *nehezen hozzáférhetősége* magyarázza meg azt, hogy napjainkig maradtak fontos elvégzendő feladatok a rávonatkozó irodalomban. Így a görög feliratok betűhív kiadásán, az epigrafikai sajtóságok tisztázása és az előforduló rövidítések feloldása után megállapított végleges szövegen alapuló első tudományos értékű filológiai és történeti interpretáció csak napjainkban látott napvilágot.⁶

Mennyi felesleges vitát és energiapazarlást előzött volna meg annakidején az autopsziára támaszkodó, szövegből kiinduló filológiai megalapozás. Különösen áll ez a XVIII. századra.

Az említett terjedelmes irodalomnak ugyanis az a része, amely a XVIII. században, nagyrészt annak vége felé keletkezett, feltűnően vitatkozó jellegű. A hagyományokat kikezdő felvilágosodás kritikai szelleme — de ennek leple alatt sok esetben a szenvedélyes felekezeti egyoldalúság — egymásután jelentetik meg az idevonatkozó heves „Mondolat”-okat és „Felelet”-eket. «A pápisták» és ellenfeleik ezen a területen is összemérik fegyvereiket.

Ennek a szent korona eredete körül támadt szenvedélyes hangú XVIII. századi vitairodalomnak van egy eddig még teljesen ismeretlen emléke, amelynek egyebek mellett két speciális érdekessége van: az egyik az, hogy görög nyelven íródott, a másik, hogy *hazánkban élő görög tudós írta*. A szerző neve: Jeorjiosz *Zavírász*.

Jelen dolgozatomnak — melyben Jeorjiosz *Zavírász* élete és munkáiról készült tanulmányom egyik fejezetét mutatom be — célja ennek a magyar szent koronáról szóló értekezésnek a vizsgálata.

Szükségesnek tartom, hogy tájékoztatásul a tárgyalandó munka szerzőjéről néhány adatot felemlítsek.

Szülőföldjéről, a makedóniai Sziátisztából 16 évtizedes korában került Magyarországra s itt maradt 1804-ben — 60 éves korában — bekövetkezett haláláig. Főbb állomásai: Kalocsa, Dunavecse, Szabadszállás voltak. Életét — hogy saját kifejezését használjuk — Hermes és Pallas kultuszának szentelte. Kereskedett, tanult és írt — közben tekintélyes könyvtárat szerzett.

Univerzális érdeklődésű, művelődni akaró és nemzete művelődésével törődő patrióta volt. Theológia, történelem, irodalomtörténet, földrajz, növénytan, csillagászatban, orvostudomány egymás mellett szerepelnek munkásságának jegyzékében, melyet maga állított össze az „Ελληνικὸν Θέατρον”-ba szőtt autobiografiájában. 15 eredeti munkát és 19 fordítást sorol fel ebben a katalógusban. Közülük 5 jelent meg nyomtatásban.⁷

Korona görög feliratai. Értekezések a nyelv- és szépt. o. köréből. Budapest, 1935. Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia.

⁵ V. ö. pl. *Karácsonyi János*: Hogyan lett Szent István koronája a magyar Szent Korona felső részévé? Értekezések a tört. tud. köréből. Bp., 1908. Magyar Tudományos Akadémia, 18. l.

⁶ *Moravcsik Gyula* i. m.

⁷ Νέα Ἑλλάς stb. Ὑπὸ Γεωργίου Π. Κρέμου. Athén, 1872, 246—50 l.

Mint az újjörög irodalomtörténetírás megindítója, hazájának tudománytörténetében elsőrangú helyet foglal el. A mi szempontunkból csak azt említjük meg róla, hogy *Maróthy György*, *Rátz Sámuel* és *Péczei József* egy-egy munkáját újjörögre fordította — a két első nyomtatásban is megjelent —, továbbá, hogy irodalomtörténetében többek közt valami 30 olyan görög tudós életéről és működéséről emlékezik meg, akik Magyarországon jártak vagy huzamosabban hazánkban éltek és dolgoztak. Ez a néhány adat is — sok egyéb mellett — elég annak bizonyítására, hogy *Zavirász* a hazánkban élő görögök közt kimagasló egyéniség, aki a magyarországi görögök kulturális életére s a magyar és görög nép szellemi kapcsolatára maradandó hatást gyakorolt s így élete és munkássága bennünket magyarokat érdekel.

Becsés szellemi hagyatékán kívül fennmaradt az akkori viszonyok közt nagyértékű könyvtára, melyet a pesti görög egyházra hagyott a könyvtár őrzésére és gyarapítására szánt évi járadékkal együtt. A számos kéziratot és nyomtatványt tartalmazó könyvtár katalógusa mostanában jelent meg.⁸

A könyvtár XV-ös számú 56 lapnyi terjedelmű kézirata Γεωργίου Ζαβίρα „Διατριβή περί του ιεροῦ στέμματος τῆς Οὐγγαρίας“ = Jeorjiosz *Zavirász*: *Értekezés a magyar szent koronáról* címet viseli.⁹ Ezt fogjuk közelebbről megvizsgálni.

Ismeretes, hogy *Révay Péter* a szent koronáról 1613-ban közzétett *Commentarius-át*¹⁰ később alaposan átdolgozta s hogy az átdolgozott munka új formájában — egyetlen egy kiadásban — jóval a szerző halála után — 1659-ben — látott napvilágot.¹¹ Ennek a postumus kiadásnak a vége felé hosszabb kitérés olvasható a magyar szent korona eredetéről.¹² *Révay*nak — amint itt elmondja — miközben a görög feliratok, továbbá a Konstantin név és kép magyarázatán elmélkedett, eszébe jutott *Platina* történetíró Szilveszter pápa életéről szóló munkájának az a helye, ahol ez leírja, hogy Nagy Konstantin a keresztény vallás iránt táplált szeretetből I. Szilveszter pápának — egyebek közt — értékes és díszes koronát adományozott, melyet a pápa szerénységből nem viselt. Ez a hely sugallta *Révay*nak azt az ötletszerű feltevést, hogy a mi koronánk a Nagy Konstantin-féle diadémával azonos: *a pápai kincstárban őrzött koronát ajándékozta II. Szilveszter Szent Istvánnak.*

Révay bizonyítani próbálja azt, hogy Nagy Konstantin a pápának koronát adott. Szerinte ez a tény egyébként is megnyilvánuló jámborságának csak egyik jele volt. Több helyen templomot építtetett. Ezek belsejében az Üdvözítő, a Szűzanya és a 12 apostol mellé a maga képét is odafestette. A lateráni templomban lévő képek sorrendje emlékeztet a szent korona képeinek sorrendjére. A mi koronánk alakjával díszített különféle arany-ezüsttárgyakat ajánlott fel számos templomban. A kereszt jelét is nagy tiszteletben tartotta a Maxentiuson arattott győzelem óta. Keresztet használ zászló gyanánt Krisztus nevének két betűjével, mint a szent koronán. Még fontosabb *Révay* szemében

⁸ L. *Graf András*: *Jeorjiosz Zavirasz* budapesti könyvtárának katalógusa. Magyar-görög tanulmányok. Szerkeszti Moravcsik Gyula. 2. füzet.

⁹ V. ö. Néa 'Ελλάς 248. l.

¹⁰ I. m.

¹¹ De Monarchia et sacra corona etc. centuriae septem etc. Francofurti, 1659.

¹² I. m. 141—143. l.

az a körülmény, hogy a koronára saját képét is ráhelyezte. Hogy a korona görög művész kezemunkája, azt a rajta lévő láncokból következteti, mert ezek ugyanazon a helyen láthatók a görög császárok ikonjain. Azonkívül Nagy Konstantin új székhelyén a legkiválóbb görög művészek telepedtek le, tehát természetes, hogy az onnan küldött korona görög művészek alkotása. Ebben a műben Nagy Konstantin magasztalni kívánta Görögországot a kereszténység terjesztésével szerzett érdemeiért. Abban az időben a görög nyelv a rómaiak második anyanyelve volt. Maga Nagy Konstantin is tudott görögül. Ha azonban — folytatja Révay az érvelést — VII. Benedek vagy II. Szilveszter pápa csináltatta volna a koronát, oka lett volna arra, hogy a görög nyelv használatától idegenkedjék. Ugyanis az említett pápák akármelyike bizonyára gyűlölte a schisma miatt a görög nemzetet, földet és nyelvet egyaránt. Különben is saját művét a római pápa latin feliratokkal díszítette volna és pápai jelvényekkel látta volna el. Révay érvelésének végén kijelenti, hogy ő abban a tényben, hogy az első keresztény császártól I. Szilveszternek ajánlott koronát II. Szilveszter az első keresztény magyar királynak ajándékozta s hogy a korona a pápai kincstárban I. Szilveszter idejétől II. Szilveszterig fennmaradt, az isteni gondviselés nem közönséges jelét látja.

Zavirász értekezése ebből a munkából indul ki. A görög szerző élesen megtámadja azokat, akik — élükön Révay Péter gróffal — Nagy Konstantinra viszik vissza a magyar szent korona eredetét. „Hogyan irathatta fel Nagy Konstantin a koronára Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος nevével?” kérdezi Zavirász. „Mit keres a koronán a Nagy Konstantin idejében ismeretlen Μιχαήλ Δούκας és a κράλης Τουρκίας vagyis Ουγγρίας kifejezés?” Az egész nem egyéb, mint „tanulatlan, esztelen fecsegés”, írja megvetéssel. De Nagy Konstantin nem is adott a pápának koronát. Tételét hosszasan bizonyítja. Az ajándékot kísérő állítólagos adománylevelet — a Constitutum Constantini-t — boncolja. Ez a levél szálla Zavirász szemében, mert amint érvelése végén maga is említi, a IX. században élő görögellenes *Aeneas Parisiensis* szól róla először a görögök ellen írt munkájában. Görög ember számára ez az okmány eleve nem lehet más, mint a keleti egyház ellen kieszelt hamisítvány. *Fabricius Bibliotheca Graeca*-jából idézi a levél görög szövegét, mely szerint a császár saját és utódai nevében uralkodói hatalommal, palotával, drágaköves koronával s egyéb fejedelmi kitüntetésekkel ajándékozta meg Róma mindenkori püspökét.

Zavirász a Constitutum hitelességét számos érveléssel cáfolja.

Nem tud róla *Eusebius*, sem Nagy Konstantin életrírói, sem a pápák biográfusai, de maguk a pápák sem; még azok sem, akik előjogokat követeltek vagy éppen a császárok részéről sérelmeket szenvedtek. A zsinatokon sem emlékeznek meg róla. Hihetetlen — mondja Zavirász —, hogy Nagy Konstantin hatalma felét átadta volna Róma püspökének s erről századokon át senki ne tudjon. Maga Nagy Konstantin is ignorálta saját rendelkezését. Hiszen a nyugati birodalmat fiának, Constantinusnak adta át. De maguk a pápák sem követeltek saját részükre uralkodói jogokat Itália és a nyugati császárság felett. Pipintól, Nagy Károlytól, Matild örgrófnőtől és más későbbiektől nyerik világi hatalmukat. Ahányan később a Constitutumról megemlékeznek, annyi-féleképen írják róla. Ahány kiadás, annyi eltérés. A görög fordítások is különbözőnek egymástól. Stílusa elárulja későbbi származását. A császárok az „elrendeljük” kifejezés mellé nem szokták odatenni „birodalmunk összes helytartóival és tanácsával”, mint a Constitutum bekezdése. Az okirat egész frazeológiája ellene szól Nagy Konstantin korá-

nak. Nehezen egyeztethető össze — folytatja a görög szerző — a Constitutum állítólagos keletkezési idejével egyes változatokban a Konstantinápoly elnevezés, sem az a körülmény, hogy a konstantinápolyi pátriárka trónját réginek nevezi s hogy a pátriárkai székek sorrendjében is későbbi állapotot tükröztet. Az is feltűnő, hogy a levél írója téved konzultársa megnevezésében s Licinius helyett Gallicanusról beszél. Későbbi korra vall, hogy arany *koronáról* beszél, holott ebben az időben — az érmeek tanúsága szerint — az uralkodók *diadémát* viseltek. A Constitutumot különben az „Adversus obiectiones Graecorum“ című könyv említi először. Ezzel, mint a legsúlyosabb érvel be is fejezi annak a bizonyítását, hogy a Nagy Konstantinnak tulajdonított Constitutum későbbi eredetű hamisítvány.

Zavirász értekezésének ez a fejezete önállóan is beleillik a Constitutum körül keletkezett elég tekintélyes irodalomba, mely egyébként az okiratot a VII. és IX. század közé helyezi.¹³

A Konstantin-féle adománylevél hitelességének megdöntése és a magyar szent korona görög feliratainak idézése Révay feltevését teljesen megsemmisítik — a görög szerző nagy öröme. — Tudunk kell ugyanis, hogy Zavirász — mint a diaszpóra görögösége általában —, törhetetlenül ragaszkodik vallásához, illetőleg egyházához, mint elismerten olyan történelmi hivatást betöltő tényezőhöz, mely századokon keresztül egységben tartotta az elnyomásban vagy idegen környezetben élő egész nemzetet. Szerzőnk tehát vallási és nemzeti momentumokból összetevődő patriotizmusának vél eleget tenni, amikor a maga részéről hozzájárul valamivel annak a balhiedelemnek a szétoszlátásához, amely szerint a görögöknél nemzeti uralkodóként tisztelt Nagy Konstantin intézményesen megerősítette volna a római szentszéknek a hatalmát; azt az intézményt, amelyben a későbbi keleti görög orthodoxia ellenségét lát. Ezek szerint mint a szerző *görögségére* valló érdekességet kell hangsúlyoznunk itt azt a megállapításunkat, hogy a szent koronáról szóló irodalomban Zavirász értekezése az egyetlen munka, amely a *Constitutum Constantini* hitelességének a kérdését, mint a magyar korona történetének problémakörébe szervesen beletartozó témát részletesen tárgyalja. A görög nevek és képek okozta nehézségeket Zavirász másoknál találta meg, elsősorban Schwarz,¹⁴ továbbá Horányi,¹⁵ Péczeli,¹⁶ Katona¹⁷ műveiben. E forrásmunkák érveire részben visszatér értekezésének második részében, ahol II. Szilveszternek a magyar szent koronához való viszonyával foglalkozik. Itt is különösen az adománylevél: a Szilveszter-bulla hitelessége köti le érdeklődését. A másik vélemény szerint — mondja Zavirász — II. Szilveszter készítette a koronát Micisláv lengyel fejedelemnek,

¹³ A. Potthast: Bibliotheca Historica Medii Aevi. Berlin, 1896. 346. l. H. Grisar S. J.: Geschichte Roms stb. Freiburg i. B., 1901., 524—51. Érdekes, hogy a legújabb régészeti kutatások ismét kapcsolatba hozták a Szent Koronát Nagy Konstantin nevével. V. ö. *Alföldi András*: Eine spätrömische Helmform und ihre Schicksale im germanisch-romanischen Mittelalter. (Acta Archaeologica V. Kobenhavn, 1934. 99—144.)

¹⁴ Initia religionis Christianae inter Hungaros Ecclesiae Orientali adserta. Halae Magdeb., 1740.

¹⁵ De Sacra Corona Hungariae ac de regibus eadem redimitis commentarius. Pestini, 1790.

¹⁶ A' magyar koronának rövid históriája stb. Komárom, 1790.

¹⁷ Dissertatio critica... in commentarium Alexii Horányi... de Sacra Hungariae Corona. Budae, 1790.

de Asztrik kalocsai érsek kérelmére — anygali jelenés után — Géza fiának, Istvánnak küldte el, mert a magyarok jobban megérdemelték, mint a durváblelkű lengyelek. A görög szerző erre a gondolatra valósággal felháborodik. Hogyan tarthatta az anygal az akkori magyarokat szelídebbeknek a lengyeleknél? Idézi a magyarok portyázásait, a nekik tulajdonított pusztításokat s a krónikásoktól említett kegyetlenkedéseket, melyek őket vérengző farkasokhoz és tigrisekhez teszik hasonlökká. Allításának igazolására egész sor krónikairót említ fel, akik egyöntetűen mellette tanuskodnak.

Ezután a pápa nevét és személyét vizsgálja. *Hartvik* elhallgatja a nevet. *Baronius Caesar* (1538—1607) az első, aki *Hartvik* adatai alapján II. Szilveszternek tulajdonítja az adományozást. Őt követi *Flcury* és mások — mondja a görög szerző. — Majd a pápa személyiségét *Platina*¹⁸ adataival rajzolja meg. Ezek szerint kevélység és uralomravágyás jellemzik. Életében eladta magát az ördögnek. Ki hinné el ezek után, hogy a fényesség anygala a sötétség anygala előtt megjelent? Melyik épelméjű ember adna hitelt *Hartvik* és követői meséjének? *Zavirász* ezzel a jellemzéssel beállott azok közé a pápahíreket terjesztő „középkori mesés történetírók” és újabbkori „felvilágosodottak” közé, akiknek rágalmai és vádjai alól II. Szilvesztert oly szépen megvédi s a hozzáálló piedesztálra állítja *Ipolyi Arnold* munkájának egyik terjedelmes és alapos fejezetében.¹⁹ A görög szerző a szent korona hitelességének egyik támasztó pillérét igyekezett ledönteni. Hogy milyen fontos pillért, azt éppen az a fentemlített körülmény igazolja, hogy *Ipolyi* — ha ugyan elsősorban műtörténeti szempontból is — behatóan foglalkozott a pápa személyével.

Zavirász a továbbiakban a Szilveszter-bullát tárgyalja. Európai nyelveket nem tudó honfitársai kedvéért lefordítja a szöveget szószerint görögre. A szöveg közlése után annak rövid tartalmát pontokba foglalja. Eszerint: a) Szilveszter az anygal figyelmeztetésére a lengyeleknek szánt koronát Szent Istvánnak adományozza. b) A pápa a római Anyaszentegyház védelmébe fogadja a neki felajánlott országot s azt nagylelkűen visszaadja Istvánnak és utódainak. c) Jogot ad Istvánnak és utódainak az ország egyházainak rendezésére és igazgatására. d) Végül az apostoli kereszt privilégiumát adományozza neki és törvényesen megválasztott utódjainak, ha azok országukkal, nemzetükkel együtt a római egyház alá vetik magukat. Nyilvánvaló a bulla célzata — mondja *Zavirász* — és pedig a föld összes királyait a pápa hatalma alá hajtani VII. Gergely szellemében. A bulla nyilvánvalóan hamis. 1. 640 esztendőn át senki sem említi. A jezsuita *Inchoffer* adta ki *Annales Ecclesiastici Regni Hungariae* (1644) művében. Utána említik *Tarnóczy*,²⁰ *Katona*, *Péczeli* és mások. De nem csoda, hogy a Szilveszter-bulla hamis — mondja a görög szerző tovább —, hiszen láttuk, hogy a *Constitutum* is hamisítvány s tudjuk, hogy Istenfélelmet és emberi szégyenkezést levette még a régi pápai decretalis epistola-kat is hamisították.

2. *Inchoffer* említi — folytatja a görög szerző —, hogy a bullát *Verancsics* Antal másolta le a trau-i levéltárban. Ezzel szemben *Luciusra* hivatkozik, aki „*De regno Dalmatiae et Croatiae*”-ben²¹ kijelenti, hogy a bulla eredetije Trau-ban nem található. „De mondják meg nekünk

¹⁸ Vitae pont. Rom. Venet., 1479.

¹⁹ I. m. 6—21. l.

²⁰ *Idea coronata* etc. Viennae, 1680.

²¹ Amsterdam, 1666.

az ellenkező véleményen levők, hogy miért is lett volna az eredeti a traui archívumban s nem Magyarország levéltáraiban?“ Itt persze Zavirász nem gondolt arra, hogy IV. Béla a tatárjárás után az ország legbecesebb kinceivel Dalmáciába menekült. Az is kikerülte figyelmét, hogy Kálmán király idejében is odajuthatott az eredeti okirat.²² 3. Hartvik — folytatja az érvelés — nem említi Szilveszter nevét. Pedig az a bullában világosan olvasható. Tehát Hartvik idejében a bulla még nem létezett. 4. A Hartvik után következők egész *Baronius*ig egyik ezt, másik azt a pápát nevezik meg a korona adományozója gyanánt.²³ Nyilván onnan van ez a zűrzavar a pápa neve körül — következteti Zavirász —, hogy a bullát egyik sem ismerte. De nem is ismerhette, mert újabb koholmány. A Zavirásztól különben idézett Katona²⁴ más vonatkozásban szól a nevek bizonytalanságáról. Azt mondja, hogy abból csak arra lehet következtetni, hogy nem végeztek pontos chronológiai számitást. Zavirász nem tér ki cáfolatára, bizonyára azért, mert nem a bullával kapcsolatban szól a kérdéshez. 5. Felháborodással említi két jezsuita nevét: *Bombardiust* és *Tarnóczyt*, akik azt írták, hogy a bulla eredetijét a szent koronával együtt őrzik. Hogyan lehetséges, — kérdi csodálkozva —, hogy erről Révaytól Horányiig és Katonaig senki sem tud semmit azok közül, akik a szent koronát megtekintették? 6. Hartvik volt az első, aki azt állította, hogy a szent koronát és a jelvényeket a római pápa küldte Szent Istvánnak. Őt másolták le *Bonfini* és a lengyel *Długossius*. *Ranzanus* és *Turóczi* nem tudnak róla. Zavirász itt nem reflektál Katona érvelésére, aki nyomatékosan rámutat arra, hogy *Ranzanus* hallgatásából nem lehet érvet kovácsolni.²⁵ 7. De ugyanennek a Hartviknak a munkájában egyéb mesék is vannak — folytatja Zavirász. Honnan tudja bebizonyítani, hogy Szent István Jeruzsálemben szerzetesházat és zárandokfogadókat, Konstantinápolyban pedig templomot építtetett? Hogyan kerülhettek ki ezek a dolgok a bizánci és egyéb történetírók figyelmét? Különben még a szent király halálának időpontját is 1034-re teszi. Hogyan lehetnének egyéb adatai hiteltelisek? 8. Felemlíti ezután, hogy mikor 1308-ban *Gentilis* bíbornok pápai követ, a pápa javára jogokat formált a választandó király jelöléséhez, a jelenlévő főurak és az egész királyválasztó gyűlés méltatlankodva kiáltottak fel és a legerélyesebben tiltakoztak a beavatkozás ellen. Ebből a görög szerző azt a következtetést akarja levonni, hogy egész Magyarország tiltakozott az ellen a tévhit ellen, hogy a koronát a pápa küldte. Nem vette figyelembe a töle másutt idézett *Schmeizel*,²⁶ aki ugyanezt az esetet szintén felemlíti. *Schmeizel* azonban ezt tiltakozásul hozza fel az nem ingatják meg abban a meggyőződésében, hogy a szent koronát II. Szilveszter küldte Szent Istvánnak. Az eseményre természetesen Ipolyi is visszatér²⁷ ugyanolyan szellemben, mint *Schmeizel* Márton. 9. De mit beszéljünk sokat? — mondja tovább szerzőnk. — Hallgassuk meg inkább Révay grófot, az első vélemény védelmezőjét, aki bátran szembe fordul a második feltevés támogatóival. „Ha a pápa csináltatta volna a diadémát, mint saját művét, azt egyrészt a görögök gyűlölete miatt,

²² V. ö. *Ipolyi* i. m. 38. l.

²³ Itt utal a görög szerző *Schmeizel* Márton: *Commentatio historica de coronis*. Jenae, 1713. című munkájára.

²⁴ I. m. XVII.

²⁵ I. m. XV—XVI.

²⁶ I. m. 226—232. l.

²⁷ I. m. 87—97. l.

másrészt azonban pápai méltóságának s a római nemzeti büszkeségnek megfelelően csak latin betűkkel, nevekkkel és képekkel látta volna el."

Ezen a helyen szerzőnk elhallgatja Horányi véleményét,²⁸ aki a Révayra támaszkodó Schwarztól felhozott nehézséget úgy magyarázza meg, hogy a korona egy régebbi — Géza fejedelmnek ajándékozott — görög alapból s egy, II. Szilvesztertől később hozzáadott kiegészítésből alakult és hogy ezt az új összetett formát áldotta meg a pápa s küldte vissza Szent Istvánnak. Pedig Zavirász megelőzőleg idézi Horányi munkáját. Ugylátszik, hogy *Weszprémi* Istvánnak a korona kettősségéről ma is érvényben levő²⁹ magyarázatát nem ismerte, de figyelmen kívül hagyta Katona idevonatkozó megjegyzését is.³⁰ Ezután Hartvik személyével foglalkozik. Azok, akik róla beszélnek, csak találgatásokra támaszkodnak. A görög szerző Schwarz munkájához utasítja az érdeklődőket. Szerinte Hartvik nem is élt. Befejezésül Hartvik szövegének arra a részére tér vissza, amely az angyal és a pápa találkozását írja le. Idézi az angyal szavait: „Holnap, a nap első órájában ismeretlen nemzet követei jönnek hozzád!” A pusztításairól Európaszerte rettegett magyarok — akiket Zavirász, természetesen, a húnokkal azonosít — hogyan lehettek ismeretlen nemzet Rómában? Ezzel az utolsó érvvel a kézirat megszakad.

A görög értekezés, amint áttekintésünkből kitűnik, két részre tagozódik. Az elsőben a Nagy Konstantin-féle adománylevél hitelességét s a Nagy Konstantin-féle állítólagos korona és a magyar szent korona azonosságára vonatkozó Révay-féle feltevést cáfolja. A második részben a Szilveszter-bulla hitelességét támadja, továbbá Hartvik adatainak megbízhatóságát, sőt a szerző létezését is kétségbevonja. Az ezekkel kapcsolatosan felsorakoztatott érvek és a görög feliratok alapján *lehetetlennek tartja a magyar szent korona pápai eredetét.*

Miután fentiekben Zavirász munkáját áttekintettük s véleményét a tőle érintett pontokra vonatkozó irodalommal egybevetettük, hátra van még, hogy forrásairól, keletkezési idejéről, megírásának motívumairól és szelleméről néhány szóban megemlékezzünk.

Forrásainak felkutatásában maga segít bennünket. Érvelését ugyanis bőséges irodalmi utalásokkal kíséri. Speciálisan a magyar szent koronára vonatkozó irodalomból Révay Péter, Schmeizel Márton, Schwarz Gottfried, Horányi Elek, Péczeli József, Katona István közismert munkáira hivatkozik. Az értekezés első felének Révay cáfolatára vonatkozó részében s a második fejezet nagyrésztében Schwarz érvelését követi — sokszor a kifejezésekben is. Az egybevetés után könnyen megállapíthatjuk, hogy Zavirász munkájának főforrása az *Initia Religionis Christianae Inter Hungaros Ecclesiae Orientali Adserta*.³¹ Természetes is, hogy a görög szerző a magyar kereszténység és a magyar szent korona görög eredetét bizonyítgató szepesi származású Godofredus Schwartzius eszméit felkarolja s azokat terjeszteni igyekszik. Hiszen mások is — például előtte Horányi vagy utána Decsy Sámuel — felhasználják Schwarz érvelését.

²⁸ I. m. 67—72. l.

²⁹ V. ö. Moravcsik i. m. 4. l. — Egy későbbi munkájában, „Ἐλευθερίου τινός stb. című kézirat fordításának jegyzetében (100. l.) hivatkozik az 1795-ös kiadásra. U. o. Horányi dolgozatát is idézi. — *Weszprémi* műve Zavirász könyvtárában is megvan.

³⁰ Ipolyi: i. m. XXV.

³¹ Halae Magdeb. 1740. Különösen 43—60. l.

A görög munka megírásának körülményeire és idejére vonatkozólag is szolgáltat adatokat a szerző. Bevezetősoraiban említi, hogy munkája megírására egy a szent koronáról szóló könyv adott okot. Íróját nem nevezi meg, de megjegyzéséből kiténik, hogy tőle eltérő felfogást képvisel. Egyik helyen a korona Bécsből történt visszahozataláról, mint olyan eseményről beszél, mely értekezése megírását megelőző évben következett be. A koronát, mint ismeretes, 1790-ben hozták haza. Ebből a kijelentéséből tehát, valamint abból a tényből, hogy a tőle idézett munkák legkésőbbi dátuma 1790, bizonyosra vehető, hogy Zavirász értekezését 1791-ben írta.

A szent koronáról szóló munkák általában összefüggésbe hozhatók a szent korona közszemlére tételével. Ez a ritkán adódó alkalom az idevonatkozó irodalmat rendszerint újabb és újabb művekkel gyarapította. Zavirász György munkája a fenti adatok alapján az 1790-es közszemlére tétel nyomán fakadó irodalomba kapcsolódik.

Befejezésül néhány megjegyzést a munka rendeltetéséről, értékéről és szelleméről!

A korában hasonló írásokban divatos archaizáló nyelven előadott érveit bizonyára elsősorban magyarországi honfitársai számára írta le, mert kézírata több példányban forgott közkézen.³² Erdeméül kell elismernünk, hogy meglátta a szent korona kérdéséhez fűződő nehézségeket. Az előtte és utána írók a legújabb időkig ugyanazokat a problémákat érintik. Maga azonban nem ad pozitív feleletet a korona eredetére vonatkozólag. Őt nyilván nem is érdekelte ez a kérdés. Az ő számára csak annak a bizonyítása volt fontos, hogy a korona nem a római pápától való. Ő — a keleti orthodox egyház hű fia —, nem nyugodhatott bele abba a gondolatba, hogy a magyar alkotmány történetében oly fontos tényező — mint a szent korona — mögött a pápa áll. Munkáját ezért a felvilágosult racionalizmus köntösébe burkolt felekezeti elfogultság jellemzi. A szent korona irodalmában is kiütőköző felekezeti szempontok: a katolikus és a protestáns felfogás mellett, ez utóbbi erősítésére, Zavirász érvényesítette a maga görögkeleti orthodox álláspontját.

Értekezése tehát nemcsak azért figyelemreméltó, mert a szent korona irodalmának egy eddig nem ismert — s hozzá görögnyelvű — terméke, hanem azért is, mert — éppen a szerző nemzetisége miatt — olyan részleteket vesz fel a szent korona problémakörébe — itt elsősorban a Nagy Konstantin-féle Constitutumra gondolunk —, amelyeket ebbe a keretbe senki más nem illesztett bele, szellemével pedig a szent korona irodalmának egyéb hajtásaiban fel nem lelhető új felekezeti szempontot képvisel.

Megállapíthatjuk tehát, hogy a szerző nemzeti és vallásos meggyőződéséből magyarázható sajátjaival Zavirász György munkája különleges helyet foglal el a magyar szent korona irodalmában.

Horváth Endre.

Traité grec inconnu sur la Sainte Couronne hongroise.

Georges Zaviras, érudit grec du XVIIIe siècle, fondateur de l'historiographie littéraire grecque moderne, a laissé un traité manuscrit sur la Sainte Couronne hongroise. Le traité se trouve actuellement dans la bibliothèque de la Communauté grecque de Budapest sous le titre de Διατριβή περί του Ἁεροῦ Στέμματος τῆς Οὐγγαρίας. Dans la première partie

³² L. Κρέμος id. kiadásában a 248. l. 9' megjegyzését.

de son oeuvre l'auteur grec réfute l'opinion soutenue par P. Révay, d'après laquelle la couronne hongroise serait identique avec celle qui fut donnée — selon quelques uns — au pape Sylvestre I. par Constantin le Grand. Il démontre que le fameux *Constitutum Constantini* ne remonte qu'au neuvième siècle. Dans la seconde partie du traité G. Zaviras énumère les raisons pour lesquelles il ne croit pas à l'authenticité de la lettre du pape Sylvestre II. adressée au roi Saint Étienne au sujet de la Sainte Couronne. Il réfute aussi l'authenticité du chroniqueur Chartulinius. En somme il nie l'origine pontificale de la couronne hongroise. La source principale du manuscrit grec est l'oeuvre de G. Schwarz: *Initia Religionis Christianae Inter Hungaros Ecclesiae Orientali Adserta*. Halae Magdeb. 1740. Le manuscrit fut écrit — selon toute probabilité — en 1791. Par sa langue, et par son esprit profondément grec-oriental, l'oeuvre de G. Zaviras occupe une place toute particulière dans la vaste littérature formée autour de la Sainte Couronne hongroise.

André Horváth.

Bürger-nyomok Adynál.

Talán nincs a világon még egy annyira elterjedt mesemotívum, mint az, amit Bürger szép és méltán híres költeményében a „Lenore”-ban feldolgozott.

Kétségtelen, hogy időrendben e legelső német műballada a „Wilde Jäger”, meg a „Des Pfarrers Tochter von Taubenheim” mellett Bürgernek legérettebb balladája. Szerkezete, felfogása, levegője valóságos mintaképe az északi balladák sikerülten utánzott termékeinek (bár maga a szerző azt jegyzi meg, hogy e balladája teljesen eredeti és egészen saját leleménye).

A költeménynek a nemzetközi vándor mesekincsből sarjadt és olyan igen elterjedt vezérmotívuma a siron túl is tartó szerelem, váza pedig ez: A boldog mátkapárnak el kell egymástól válnia, mert az ifjú háborúba megy. Elmegy és odapusztul... Kedvese otthon évekig várja türellemmel... hiába. Egyszer, egy holdvilágos éjjelen megjelenik nála halott szeretője és elviszi magával a temetőbe, ahol vagy meghal a lány is, vagy az utolsó pillanatban megborzadva a sírtól — elmenekül.

Nálunk e mesének a „Haló völégény” című nógrádmegyei palóc, „A halott szerető” című soproni és erdélyi, továbbá a „Mily gyorsan vágtatnak a holtak” című budai sváb variánsok maradtak meg a nép száján, de egyik-másik költőnk művészileg is feldolgozta azt. Így Tolnai Lajos kétszer is, előbb „Az éji út”, utóbb „Rácz Örsébet” címmel, de előtte már Kölcseynél és Kisfaludy Károlynál is (a „Karácsony éj”-ben, „Zuárd”-ban, főként pedig a fiatalkori „Éjféli menyegző” című rémballadában) érezhető valamelyes bürgeri hangulat, mint erre Voynovich Géza rámutatott,¹ sőt magánál Aranynál is föllobban egy bürgeri motívum a „Bor vitéz”-ben, bár őt nem is a „Lenore”, hanem főként a magyar népi képzelet elemei ihlették.

A megpendített vezértémának — mint mondtuk — rengeteg variánsa zeng tovább világszerte. Benkő László „A halott völégény története” című gondos tanulmányában² 109 féle munkát sorol fel, melyek mindegyike ezt a történetet mondja el. Vannak osztrák, német, francia,

¹ Arany balladaköltészetéről. A Kisfaludy Társaság Évlapjai. Új folyam. L. kötet. 1916—17.

² A szegedi Magy. Kir. Ferenc József Tudományegyetem Néprajzi Intézetének kiadványai. 8. sz. Szeged, 1934.

holland, svéd, szlovén, lengyel, litván, lett, orosz variánsok, melyeknek néhány sora azonban mindig — szinte szóról szóra — ugyanaz:

„Jaj de szépen süt a hold,
Egy eleven, meg egy holt,
Félsz-e édes rózsám?
Dehogy félek, ha veled vagyok.“

A mesének ezt a foszlányát őrzi Ady „Bihar vezér földjén“ című költeménye, mely a legkísértetiesebb mozzanatot — a holdvilágos éjszakán való temetői páros lovaglást — állítja elénk, amit nyilván az ő közismerten erős miszticizmusa magyaráz. „Az izgatott lélek felajzott érzékenysége“ — ahogy Sik Sándor mondja³ —, „rettegve jár a sötétben és a faágak elmosódott körvonalú ingadozásában élő rémeket lát“. A halálmotívum pedig egy költőnkél sem játszik oly jelentős szerepet, mint nála. Tucattjával lehetne erre példát idézni éppen a legszebb költeményei közül. Maga a hold szerepeltetése még más költőnél is igen gyakori. Aranynál is kap szerepet: gondoljunk csak az „Ágnes asszony“ vagy a „Tengeri hántás“ egyik-másik sorára.

A „Bihar vezér földjén“ Ady második párizsi tartózkodása alatt született és a Budapesti Napló 1906 augusztus 26-i számában jelent meg, mint a „Magyar ég“ című ciklus négy versének harmadik darabja. („Szent Margit legendája“, „Hepehupás vén Szilágyban“, „Bihar vezér földjén“, „Gyáva Barla diák“.) A költeményeket különben semmiféle eszmei kapocs nem fűzi össze; még valamelyes — inkább csak hangulati hasonlóság, az is csak a közös holdmotívum révén, az ugyanezen időben szerzett „Közel a temetőhöz“, „Jó Csönd herceg előtt“, „A halál lovai“, „Fekete hold éjszakáján“ című darabokhoz viszi közelebb. Földessy Gyula viszont a téma kísértetieségének hasonlóságát keresve, „analog eszmei tartalmat“ lát, egyrészt az „Özvegy legények táncá“-ban, másrészt — „a téma újra felvetett eszmei folytatása nyomán — a „Kidalolatlan magyar nyarak“-ban és a szóbanforgó „Bihar vezér földjén“ című költeményben. Ugyancsak Földessy írja egyik Ady tanulmányában,⁴ hogy „kiegészíti az Özvegy legények táncát a Bihar vezér földjén című vers, meg a Vár fehér asszonya, a Búgnak a tárnák, meg Az alvó királylány... Az özvegy legényeket, kiméra asszony seregét „keresztül szent pap úzi s bütykös bottal hájhasú polgár“ s ugyanezek a képzetek jönnek sorra a Bihar vezér földjében is. Az érdeklődő hasonlítsa össze, foglalja össze ezeket a költeményeket — mondja tovább Földessy — és meglepetve fogja megállapítani, milyen bámulatosan tiszta és világos az Ady-költészet értelme.“

A költeménnyel foglalkozva, Földessy egy szóval sem említi Bürgert, de élőszóval nekem tett szíves közlése szerint Ady nem igen olvasta a német költőket, legfeljebb Goethét (kinck Tassóját oly igen szerette, mint ezt emlegette is Berczik „Himfy dalai“-ról írott bírálatában), Bürgert soha. Az említett költeményének témája tehát, ha bürgeri is, bizonyára valamelyik magyar variáns nyomait őrzi, vagy még az iskolából hozta magával ezt az emléket.

Ady különben a „Lenore“ tartalmát még csak megközelítően sem vette át, csupán a „Szépen süt a hold“ és a „Nem félsz Lédám? nem bíz én!“ refraint. Annyit tehát, amennyi minden variánsban megtalálható. Sőt Bürgertől még abban el is tér, hogy a férfi megnevezi kedve-

³ Gárdonyi, Ady, Prohászka. Bpest, é. n.

⁴ Ady-múzeum. Bp., é. n. I. 138. l.

sét. A fentebbi Ady-sorokat azonban az értelmi összetartozás szálai oly lazán fűzik a költemény tulajdonképeni tartalmához, oly különállóan lebegnek attól, hogy esetleges kihagyásuk sem tenné érthetlenné a szöveget. (Legfeljebb a Goethe kívánta balladai „mysteriöse Behandlung“ lenne talán halványabb.)

Tudomásom szerint eddig egyedül Zlinszky Aladár mutatott rá a bürgeri hasonlatosságra (Irodalomtörténet, 1930, 1—2. sz., 7. l.), mikor Ady e költeményének magyarázatát adja. Bürger „Lenore“jának motívumaira utal, ami azonban — mint fentebb kimutattuk — lehet palóc, vagy magyar motívum is. Zlinszky azt is megemlíti, hogy a holdvilág-motívum a magyar népballadában éppen úgy, mint a palócban megtalálható. Szerinte Bürgerre elsősorban a refrain emlékeztet: „Nem félsz Lédám? Nem bíz én!“ „Hasonló a helyzetrajz Adynál és Bürgernél is“ állapítja meg Zlinszky. Pedig ez nem bizonyos, előbb láttuk, hogy ugyanez a helyzetrajz 109 féle variánsban felfalálható. „Éltek Ady emlékében a magyar népballada igéi is“..... mondja tovább Zlinszky, az előadottak után nem kell ismételnem, hogy csak azok éltek benne. Végül még azt jegyzi meg, hogy „a költemény, mint olyan, nem tartozik Ady kiválóbb alkotásai közé, de szimbolizmusa a legsikerültebbek egyikévé avatja“.

Ha mindehhez hozzávesszük, hogy Hatvany Lajos, ki szintén elemzi a költeményt, egy szó említést sem tesz a bürgeri forrásokról, megállapíthatjuk: — bár nem lehet kizárni Bürger nyomait —, legvalószínűbb, hogy valamelyik talán még az iskolában tanult magyar mesevariáns foszlánya találta meg hangulati velejáróját a költőnek e misztikus versében.

Bory István.

Bürgers Einfluss bei Ady.

Teile internationaler Sagenmotive, die Bürger zur Dichtung seiner „Lenore“ anregten, sind auch bei Ady zu finden. Einzelne Verse seines Gedichtes „Bihar vezér földjén“ entstammen derselben Quelle wie die bekannte Ballade des deutschen Dichters.

Es handelt sich um keine unmittelbare Entlehnung, — Ady dürfte Bürger nicht viel gelesen haben. Wahrscheinlich erstand in ihm eine Erinnerung an eine noch in der Schule gelernte ungarischen Sagenvariante, als er das Gedicht schrieb, dem übrigens das Motiv nicht zu Grunde liegt, sondern nur in ihm erscheint.

Den Stoff der Lenore Bürgers, der auch in der Phantasie des ungarischen Volkes lebt, zogen mehrere ungarische Dichter heran, so Ludwig Tolnai (zweimal); auch bei Karl Kisfaludy, Kölcsey, und sogar bei Arany erscheint das Bürgersche Motiv.

Auf die Anklänge an Bürger bei Ady machte zuerst Aladár Zlinszky aufmerksam, der Adys Dichtung die beste Symbolisierung nennt.

Stefan Bory.

„Még egyszer a székely népballadáról.“ (Válasz Gálos Rezsőnek.)

Csak az udvariasság késztet arra, hogy Gálos Rezső újabb támadására (It. Közl. 46 : 243. ll.) válaszoljak. Valójában a vitának és támadásnak általa fölvetett formája csupán személyes jellegű s tudományos igazság kiderítésére távolról sem alkalmas. A hosszan közölt szövegösszevetések célját nem értjük. Ha azzal akar vádolni, hadd mondom

én ki helyette, hogy Gragger érdemes tanulmányából plagizáltam részleteket, akkor tisztelnie kellene annyira a pozitív filológiát és az igazságot is, hogy szöveg híven közölje összevetéseit. *Egyetlen szövegösszevetése sem hü:* állandó hárompontosással igyekszik hasonlóságra törekedni. Azonban még ez a drámai hatású hárompontos módszer sem bizonyít *egyetlen esetben sem* mondattani azonosságokat, szövegátvételezést. De hisz igaz, Gálos is megállapítja, hogy tanulmányunkban mindig az első forrásra mentünk vissza, s nem Gragger volt a kútfő. Mit akar bizonyítani tehát összevetéseivel, ha sem filológiai pontatlansága, sem szándéka nem a plágiumvádát állítja? Összevetései egytől-egyig elemi tényeket állapítanak meg, a mult válaszomban (EPH.K. 60:66. l.) bő bibliográfiában jelöltem meg e tudományos közhelyek megjelölhető forrásait, e tanulmányokból, *Gragger előtti* részletkutatókban merítettem én, Gragger is. Minthogy mindketten összefoglaló tanulmányt adtunk, e tények belekerültek mindkét tanulmányba. Ha Gálos részletesebben és pontosabban idéz, könnyen kiderül, hogy ezek az elemi filológiai és történeti tények tanulmányomban egész más összefüggésben, egész más értékeléssel szerepelnek, mint Graggernál. Gálos csak nem kívánja, hogy az eredetiség kedvéért azt állítsam, hogy a siratóénekek *nem* kántorok, tanítók stb. szerzései, hogy a parlandó-rubato, a tempo giusto dallamformákról, a misztériumjátékok szerepéről merőben mást állítsak az igazságnál? Szó sincs itt Gragger „példatárának beolvasztásáról”, ahogy kritikusom óvatosan kifejezi magát. Talán elkerülte a figyelmét, hogy csak ott találhat egyezést, ahol Gragger elmélete egyezik az igazsággal. Ahol saját fölfedezésről van szó, ott csodálatosképen nem találhat átvételt, mint például „a gallus virágéneket fú” esetében — holott ez valóban saját fölfedezés — a pozitív igazság hijján. Ha Gálos egyetlen *ilyen* összevetést tudna mutatni, akkor igazoltabb lenne hevéssége. Erről azonban szó sincs. Ugyanez a helyzet a jegyzetek kérdésében is. Egy adatközlő jegyzetcsoport természetesen csak akkor megy túl elődjén, ha új adatok találhatóak: ezért állandóan jelzem is jegyzeteimben Gragger anyagát; azonban alaposan kibővítettem az új anyaggal, aminthogy egy újabb kiadás esetén már bővítenem kell saját jegyzeteimet is. A további, lényegtelen válaszra nem is kell kitérnem. Azt, hogy felfogásom lényegesen eltér Graggerétől, kritikusom hallgatólagosan tudomásul vette első támadásától eltérően, amikor is semminő eredetiséget meg nem engedett számomra. Megvédolt, hogy elhagytam a dallamokat, mire kijelentem, hogy bővebben közlöm Gragger német köteténél s jelzem, hogy épp ő az, aki a magyar kiadásból elhagyja a dallamokat. Válaszomat tréfának nevezi s kijelenti, hogy ő nemcsak a dallamokat, de a változatokat s a fordításokat is elhagyta. Ez utóbbi is valószínűleg az én „szellemtörténeti” módszerem bűne. A kontaminálás kérdésében — a hosszú vitaanyagból ugyanis második válasza már csak ennyi — pontatlanul idézve önmagát ismét védi álláspontját. Sajnos, az etnológia fölfogása a kontaminálás kérdéséről azóta sem változott meg Gálos javára. A meddő vitát a magam részéről befejezem s ilyen jellegű s tudományosságú vitát nem is kívánok folytatni.

Ortutay Gyula.

Nochmals von den Volksballaden der Székler.

Vf. Antwortet auf den ungerechten und wiederholten Angriff des Herrn R. Gálos. Er widerlegt die Irrtümer und die philologisch unbeweisbaren Behauptungen.

J. Ortutay.

Középkori angol krónikák magyar vonatkozású adatai.

Az angol krónikákban szereplő Magyarországra vonatkozó említések összegyűjtése céljából átnéztem három gyűjteményes sorozatot, melyek a középkori angol krónikairodalom zömét foglalják magukba.¹ Mivel alig van krónika, mely a *Rolls Series* kiadványaiban ne szerepelne, majdnem azt mondhatnám, hogy a továbbiakban a *Rolls Series* magyarvonatkozású adatait közlöm.² Attekinthetőség szempontjából a magyar királyok uralkodási ideje szerint csoportosítottam a talált feljegyzéseket, melyekből világosan kitűnik, hogy melyek voltak azok a magyar történelmi események, melyek olyan expanzív erővel rendelkeztek, hogy az angol krónikás is tudomást vett róluk.

A legkorábbi feljegyzések *Zsolt* (907—947) idejére vonatkoznak. Különös, hogy a kalandozásokról mindössze három krónika tesz említést: I. Higden († c. 1363); *Polychronicon* (VI. 414—16) szerint III. Anastasius (911—13) és X. János (914—28) pápák idejében a magyarok kétszer törtek be Itáliába. 2. Capgrave († 1464) a *Liber de Illustribus Henricis*ben (I. 6—7) arról számol be, hogy I. Madarász Henrik (919—36) 918-ban leigázta a magyarokat, de örült a következő évben megkötött békének. 3. Az *Eulogium* (14. sz.) szerint (I. 249) 930-ban a magyarok ismét Itália határát pusztították.

Feltűnő, hogy *Taksony* (942—972) és *Géza* (972—997) fejedelmek koráról egy említésünk sincs. Ennek nyilván az az oka, hogy a magyarság nemzetközi szereplése, a kalandozások megszakadtak és megkezdődött az a belső szervező munka, melynek nemzetközi érdekű eredményei csak Szent István korában váltak nyilvánvalókká.

I. *Szent István* (997—1038) életének két legnemzetközibb érdekű tényét: megtérését és házasságát Gizellával, II. Henrik († 1024) német császár hugával, több krónika megemlíti; például *Johannis Fordum* († c. 1384) *Scoti Chronicon* (*Hist. Ang. Scrip.* III. 181) *Capgrave*: *Lib. de Ill. Hen.* (I. 16), *Eulogium* (I. 378). *William of Newburgh* († 1198) (*Hist. Ang. Scrip.* II. 91) és az *Annales de Waverleia* (1—1291) (II. 179) említést tesz Szent Istvánnak V. Henrik (helyesebben II. Konrád (1024—39) ellen viselt háborújáról (1030) egészen téves megvilágításban, a magyarok leveréséről számolva be.

27 krónika említi azonban, hogy Nagy Kanut 1017-ben száműzte Eadmund és Eadward angol hercegeket, akik Magyarországon találtak menedéket. A feljegyzésekben eltérést találunk a következő részletekre vonatkozólag:

I. Milyen útvonalon kerültek a hercegek Magyarországra? a) 17 krónika szerint először a *svédek*hez menekültek (pl. *Florence of Worcester* († 1118), *Mon. Hist. Brit.* 596, *Simeon of Durham* († c. 1129) II. 155, *William of Malmesbury* († 1143) I. 218, *Henry of Huntingdon* († 1155) 295—96, *Matthew Paris* († 1259): *Chronica Majora* I. 501, *Roger of Wendover* († 1236) I. 461—62, *Higden Hist. Ang. Scr.* III. 244—45). b) *Ordericus Vitalis* († 1143 ?) (*Hist. Normannorum Script. Antiqui* 371), *Eulogium* (III. 28) és *Grafton* († 1512) (I. 138) szerint a *dánokhoz*. c) *Roger of Hoveden* († 1201 ?) (*Appendix II.* 236) és *Geof-*

¹ *Historiae Anglicanae Scriptorum* 1684—91. 3 vols. *Monumenta Historica Britannica*, 1848. *Chronicles and Memorials of Great Britain and Ireland during the Middle Ages*, edited by the *Master of the Rolls*, 1858—1896. 102 chronicles.

² A szövegben szereplő utalásoknál a *Rolls Series* kiadványainál csak kötet és lapszámot adok meg.

frey Gaimar († 1140) (L'Estorie des Engles, Mon. Hist. Br. 764—829) szerint *Oroszországba* és *d)* az Anglo-Saxon Chronicle (11. sz.) (p. 328) és a Genealogia Regum West-Saxonum (11. sz.) Mon. Hist. Br. 642) szerint pedig *egyenesen Magyarországra* jöttek a hercegek.

2. Eadmund herceg halála Magyarországon: *a)* 12 krónikás szerint (néha mint fiatalabb, néha mint idősebb testvér szerepel): fiatalon „*immatura morte*“ halt meg (pl. Malmesbury, Florence of Worcester, Simeon, Ordericus, Hovedene, Eulogium *ibid.* *b)* Eadmund *feleségül veszi a magyar király leányát* és ezután röviddel meghal (Henry of Huntingdon Appendix 296, Higden *ibid.* Henry Knighton [c. 1363] I. 14.)

3. A magyar király személye: *a)* a magyar király szerepel *név nélkül* az Anglo-Saxon Chronicleben, Huntingdon, Higden, Knightonnál, az Eulogiumban és 4 kis krónikásnál. *b)* A *húnok királya* Ordericusnál és Malmesburynél. *c)* 12 krónikásnál *Salamon király* (pl. Florence of Worcester, Simeon, Hovedene, M. Paris, Wendover *stb.*).

4. Agathának, Eadward herceg feleségének geneológiája: *a)* a magyar király *leánya* (Ordericus, Gaimar, Eulogium). *b)* A magyar királyné *testvére* (Malmesbury, Wendover, M. Paris, Liber Mon. de Hyda (455—1023) 266—67. *c)* A *német császár* (III. v. IV. Henrik, Henrik vagy „germanus imperator“) *leánya* szerepel 17 krónikásnál (pl. Fl. of Worcester, Huntingdon, Simeon, Hovedene, Gen. Regum West-Saxonum, Knighton). *d)* A *császár rokona* (caseres maga) az Anglo-Saxon Chronicle tanúsága szerint.

Csak az Eulogium (I. 259) említi tévesen 1024-ből István szent-életű fiának „Henriknek“ (Emericus-Henricus) halálát (Imre † 1031).

Péternek (1038—1041, 1044—1046) III. Henrikkel (1039—1056) való kapcsolatáról Capgrave két említést tesz: 1044-ben Henrik, Péter megsegítése után, a Szentföldre megy (Lib. de Ill. Henricis I. 24), és 1045-ben szívesen fogadja az elűzött Pétert, majd a magyarok leverésével visszahelyezi trónjára (*ibid.* I. 25).

Aba Sámuel (1041—1044) uralkodásának idejéről csak egy téves adatunk van, mely Eadward herceg hazatéréséről számol be Magyarországról Angliába (1044. Huntingdon, 296).

I. Endre (1046—1060) idejében, 1057-ben tért vissza Eadward herceg családjával Angliába, ahol, anélkül, hogy nagybátyját Edward királyt (1042—66) látta volna, hirtelen meghalt. Ezt az eseményt 20 krónika említi kisebb eltérésekkel:

1. Edward király *Ealdred worcesteri püspököt* küldi követségbe a magyar királyhoz Eadward hercegért, akit trónörökösének szemelt ki (M. Paris Chr. Maj. I. 525—26, Malmesbury: De Gestis Regum Anglorum I. 278, Wendover 496, Ricardus de Cirencestria [† 1401 ?] II. 258).

2. Edward király a *worcesteri püspököt* III. (ill. II.) *Henrikhez* küldi Kölnbe, hogy a herceg hazatérését kieszközölje a magyar királynál (Florence of Worcester, Mon. Hist. Brit. 608, Higden, Hist. Ang. Scrip. III. 282, Knighton I. 41).

3. Eadward herceg és családja hazatéréséről és hirtelen *haláláról* számol be a többi krónikás (Anglo-Saxon Chronicle 328, Walter of Coventry [† C 1290] I. 72, M. Westmonasteriensis: Flores Historiarum [C. 1325] I. 575, Hovedene I. 103, Simeon I. 173, *stb.*).

1056-ról szólva Ordericus Vitalis (p. 475) megemlíti, hogy Bajország és Magyarország határán szegények és zarándokok számára kórházat alapítottak.

Sokan említik, hogy 1058-ban Aldredus worcesteri püspök Magyarországon keresztül ment a Szentföldre (Florence of Worcester, Mon.

Hist. Brit. 608, Higden 282, Hovedene I. 104, Walter of Coventry I. 73, Simeon II. 174, Historians of the Church of York II. 345).

1060-ra teszi tévesen Capgrave (Lib. de Ill. Hen. I. 28—9) IV. Henrik (1056—1106) kísértetét Péter visszahelyezésére.

I. Béla (1060—1063) idejére vonatkozó egyetlen adatunk tévesen említi, hogy IV. Henrik 1061-ben Endrét és a magyarokat megszalasztotta (Capgrave, Lib. de Il. Hen. I. 29).

Salamon (1063—1074) korára vonatkozó adataink Edward, angol herceg és Agatha „magyar“ hercegnő, gyermekeiről szólnak. Ordericus szerint (p. 502) Edgart, Edward *hún király* fiát, 1066-ban angol királynak nyilvánították. Matthew Paris (Ch. M. V. 2), Henry of Huntingdon (267), M. Westmonasteriensis (Flores II. 2) szerint 1067-ben Edgar, anyjával és testvéreivel vissza akart térni Magyarországra, de a vihar hajóját Skócia partjaira vetette. Ugyanerről az évről szólva számol be Malcolm skót király (1057—1093) és Margit (Edward és Agatha leánya, a későbbi skóciai Szent Margit (1045—1093) házasságáról az Anglo-Saxon Chronicle (p. 332), Roger of Wendover (II. 2), Simeon (II. 186), The Metrical Chronicle of Scotland (C. 1536, II. 674). A többi krónikásoktól eltérőleg 1072-re teszi a Hist. Mon. Sancti Petri Gloucestriae (I. 9) Aldred püspök szentföldi útját Magyarországon keresztül.

I. Géza (1074—1077) uralkodására vonatkozó adatunk nincs.

I. Szent László (1077—1095) idejére esik Malcolm skót király halála, Ordericus szerint (p. 701) 1092-ben. Malcolm felesége, Margit, leánya volt annak az Edward *hún királynak*, aki Salamon király leányát (Agathát) vette feleségül.

Kálmán (1096—1116) korából természetesen csak a külföldi keresztelésekkel való viszonyáról (I. kereszties hadjárat 1096—99) tud az angol krónikás. Ordericus említi, hogy Kálmán támogatta az 1096 márciusában átvonuló francia keresztieseket (p. 724), majd ugyanez év szeptemberében több ezer külföldi keresztiesnek adott engedélyt szabad átvonulásra (ibid.); 1099-ből kiemeli, hogy a 200.000 zarándok közül, akik Laodiceában kötöttek ki, legjobban Edgar etheling, Edward „*hún király*“ fia tűnt ki (p. 778). Matthew Paris kétszer is említi (Chr. Maj. II. 53 és Hist. Anglorum I. 65—67) hosszú elbeszélésben Godescallus (1096) keresztieseknek magyarországi garázdálkodását és Kálmán erőlyes fellépését; majd, hogy röviddel ezután ismét szétveri egy más nagy hadat a keresztieseknek, akik Magyarországon akartak keresztülvonulni (Chr. Maj. II. 54); ugyancsak M. Paris említi Godefridus lotharingiai herceg szabad átvonulását Magyarországon (op. cit. II. 55). Az Eulogium írója 1099-ből jegyzi fel, hogy Kálmán magyar király megtagadta II. Paschalis pápa (1099—1118) azon rendelkezéseinek teljesítését, melyeket a többi királyok tiszteletben tartottak.

II. István (1116—1132) és II. Vak Béla (1132—1142) idejéből nincsenek adataink.

II. Géza (1142—1162) korából a második kereszties hadjárat (1147—49) seregeinek átvonulását jegyzi fel az angol krónikás. III. Konrád (1138—52) és VII. Lajos (1121—1180) átvonulását említi M. Paris kétszer (Chr. Maj.: II. 180 és Hist. Ang. I. 279), Higden (VIII. 4) és Knighton (I. 133) tévesen 1146-ból.

III. István (1162—1173) korából két érdekes adatunk mellett szól, hogy a magyar királyok egyházi privilégiumai ismeretesek voltak angol egyházi hatóságok előtt. Erre vall Becket Tamás Canterbury érseknek 1167-ben III. Sándor pápához (1159—81) intézett levele, melyben megemlíti, hogy világi hatóságoknak egyházi ügyekbe való beavatkozására van ugyan példa a magyaroknál, de belenyugodni ebbe nem lehet (Ma-

terials for the History of Thomas Becket VI. 254). John of Salisbury († 1180) ugyancsak Sándor pápához írt levelében (1167), kiközösítések rendkívüli feloldásáról szólva, csodálattal állapítja meg, hogy ilyen visszaélések mellett, hogy lehet a magyarok példáját úgy idézni, mintha az türelemre intene (op. cit. VI. 310).

III. Béla (1173—1196) uralkodásának külföldi kapcsolatairól talá-lunk számos említést. Házasságáról Capet Margittal (1186) II. Fülöp Ágost francia király (1180—1223) nővérével, aki Henrik angol herceg (1183) özvegye volt, szólnak: Walter of Coventry I. 340, Ralph of Diceto († C. 1202) II. 41, Gervase of Canterbury († C. 1210) I. 336, Burton (I. 209), Benedict of Peterborough († 1193, I. 360), Hovedene (II. 309), Radulph of Coggeshall († C. 1227, p. 20), R. Fabyan († 1513, p. 283). Benedict of Peterborough szerint III. Béla király először az angol király unokáját, Matildát, kérte feleségül, csak mivel a válasz késett, fordult Fülöp Ágosthoz, hogy nővérét megkérje (Chron. of the Reigns of Henry II. and Richard II. I. 346). Walter of Coventry (II. 102) és Hovedene (IV. 14) feljegyzik, hogy Béla király halála után felesége a Szentföldre ment, hogy Istent szolgálja haláláig. Margit királynő haláláról (1197) külön szól Hovedene (IV. 32).

A harmadik kereszties hadjárat (1188—92) magyar kapcsolatairól hat krónikás szól. I. Barbarossa Frigyes császár (1152—1190) magyarországi átvonulását és szíves fogadtatását említi Richard of Devizes (C. 1189—1192, Hist. Ang. Script. II. 260—61), Walter of Hemingburgh (C. 1346, p. 262), Giraldus Cambrensis († 1220?): De Principibus Instructione, VIII. 267 és 273), Itinerarium Peregrinorum et Gesta Regis Ricardi (C. 1200), (p. 44), Coggeshall (p. 24 és 251) és Hovedene (Appendix CXIV—V.). Csak az Itinerarium (p. 74) említi, hogy magyarok is érkeznek Akkon ostromához (1189). Richard of Devizes (347—48) és az Itinerarium (p. 246) szerint 1191-ben Comes Nicolaus magyar nemest és több magyart elfognak a szeldzsukok.

Benedict of Peterborough (I. 261) 1177-ből, Roger of Hovedene (II. 208) 1180-ból említi II. Angelos Izsák és III. Béla leányának házasságát (tévesen III. Béla hűga helyett).

Ralph of Diceto (II. 51—53) II. Plantagenet Henrik (1154—89) levelét közli, melyet házi papjával, Ricardus Barre-al juttatott el III. Bélához (1187). A maga és Fülöp Ágost nevében kér szabad átvonulást és segítséget a magyar királytól a keresztiesek számára. Béla válaszában (ibid) örömmel ajánlja fel segítségét és szolgálatait a keresztiesek ügyének.

Imre (1196—1204) és II. László (1205) koráról említéseink nincsenek.

II. Endre (1205—1235) idejéből ismét a nemzetközi érdekű eseményekről vesznek tudomást az angol krónikások. Így ismeretes a magyar király részvétele a *negyedik lateráni zsinaton*, 1215-ben (Wendover, II. 156, M. Paris Chr. Maj. II. 631, Hist. Ang. II. 168) és az *ötödik kereszties hadjáratban*: a) Akkonba érkezik 1217-ben (Wendover, IV. 7, Hist. Captiois Damietae (XIII. sz. eleje), Hist. Ang. Scrip. II. 435, M. Paris, Chr. Maj. III. 9), b) visszavonulása miatt kiátkozzák (Wendover, IV. 12, Hist. Cap. Damietae, II. 437, M. Paris, III. 8), c) a visszavonulásnál magyar püspökök életüket veszítették (Hist. Cap. Dam. II. 442), d) 1219-ben, Damietta ostromában részt vesz a magyar király is (Annales de Dunstaplia [1—1297], III. 53).

Néhány adatunk van magyarországi Szent Erzsébetről: 1. Erzsébet, leánya, a tragikus körülmények között elhalt Gertrudnak (M. Paris, Chr. Maj. III. 51 és Hist. Anglorum II. 233—34), 2. Férjét

buzdítja, hogy a Szentföldre menjen; thüringiai Lajos herceg halála 1219-ben (ibid.), 3. Erzsébet szenttéavatása (Annales de Bermundeseia [1042—1432], p. 45).

Walter of Coventry közli, hogy a Canterbury Szent Tamás csontjainak új sirba tételére 1220 július 7-én Canterburybe érkezett három érsek egyike magyar volt (II. 245). — Furcsa adatot közöl az Annales de Dunstaplia (p. 79), mely szerint az 1223-ban garázdálkodó bolgár ellenpápát a magyar király el akarja fogni. — 1222 február 10-én Walter carlislei püspök III. Henrikhez (1211—22) írt levelében, beszámolva a német császárral (II. Frigyes) folytatott tárgyalásairól, III. Henrik testvérének, Izabellának, házassági ügyében, megemlíti, hogy a magyar király milyen hatalmas vagyont adott leányának kiházításakor (Royal and Other Historical Letters of the Reign of Henry III. I. 249).

IV. Béla (1235—1270) korára vonatkozó 42 adatunk azt bizonyítja, hogy a magyarországi tatárjárás élénken foglalkoztatta Angliát is.

1. Néhány említés van 1242 előtt, a tatárok szándékáról, hogy Magyarországot megtámadják: Annales de Burton (1004—1263), (I. 273), Knighton (I. 213), Higden (VIII. 213: a magyarok gyermekeik húsával táplálkoznak!), Fabyan (p. 331, u. a.).

2. A magyarországi tatárjárást leírják: M. Paris (Chr. Maj. IV. 109), Gervase of Canterbury (II. 179), M. Westmonasteriensis (II. 313), Burton (Chr. Mon. de Melsa IV. 70). M. Paris 1239-ből tévesen közli, hogy a magyar király szövetségeseivel legyőzte a tatárokat (Chr. Maj. III. 639).

3. A krónikások számos külföldi előkelőség levelét közlik, melyek a tatárok kegyetlenségének és a magyarok megsegítésének szükségességéről szólnak: 1239, egy magyar püspök levele a párizsi érsekhez (Annales de Waverleia II. 324—25 és M. Paris Chr. Maj. VI. 95—6; 1241 július 3. Frigyes császár levele az angol királyhoz a tatárjárás veszedelméről és Magyarország súlyos helyzetéről (M. Paris Chr. Maj. IV. 112—19); 1242, Henry Raspe thüringiai örgróf levele a brabanti herceghez, ugyancsak a tatárok magyarországi pusztításairól (M. Paris Chr. Maj. Add. VI. 76—78); 1242 január 4, a benedekrendi apát levele IV. Béla meneküléséről és a tatárok pusztításairól (op. cit. VI. 48—80); 1242 április 10, Jordánus ferencendi szerzetes levele a tatárjárásról (op. cit. VI. 80); 1242, egy dominikánus szerzetes levele a tatárokról (op. cit. VI. 81—3); 1242, egy kölni franciskánus a magyarországi tatárjárásról (op. cit. VI. 83—4); 1243, Ivo de Narbonne levele a bordeauxi érsekhez a tatárokról és IV. Béla súlyos helyzetéről (op. cit. IV. 270—77); 1260, IV. Sándor pápa levele a tatárok magyarországi kegyetlenségeiről (Annales de Burton pp. 496—9).

4. A tatárok második betöréséről és leveretésükről szólnak (1260): M. Paris (Chr. Maj. IV. 547), Annales de Burton (p. 468), M. Westmonasteriensis (III. 250). — Ezen kívül a tatárokkal kapcsolatban M. Paris már 1238-ból említi, hogy a francia királynak követek számolnak be Nagy-Magyarország pusztulásáról (Chr. Maj. III. 488); 1244-ben a magyar király a német császárhoz menekül (op. cit. IV. 298); ugyanabban az évben Batu kán vezéreit ismét Magyarország ellen küldi (ibid. 386—87); 1247-ben Bonifácus érsek savoyai Péterhez írt levelében a tatárok elvonulásáról számol be (ibid. VI. 133).

Szent Erzsébet németországi csodatételeiről sok említés van M. Parisnél (Chr. Maj. III. 93 és 318, IV. 82, V. 192 és 195, Hist. Ang. II. 444); ugyanő szól haláláról és férje haláláról (Chr. Maj. IV. 439).

Az Annales de Waverleia (III. 340) 1248-ból közli, hogy Szent Lajost elkísérte a Szentföldre a magyar király; az Annales de Burton

1244-ből számol be arról, hogy IV. Ince pápa (1243—54) a magyar klérus segítségét kéri a Csehországban garázdálkodó ellenpápa ellen (I. 264—65); több említés van arról, hogy a tatároktól elpusztított Magyarország egy követet sem küldött a lyoni zsinatra 1245-ben: M. Paris (Chr. Maj. IV. 430), M. Westmonasteriensis (II. 292).

1245-ből a Memorials of St. Edmund's Abbey feljegyzi, hogy III. Henrik (1216—72) visszavonja apja fizetési ígéretét, azzal a hivatkozással, hogy a pápa felmentette a magyar királyt is olyan esküje alól, amely országa kárára válna (III. 192); 1246-ból pedig az Annals of Ulster (431—1541) szól Albert német érsek magyarországi látogatásáról (II. 307).

V. István (1270—1272) idejére vonatkozó adatunk nincs.

IV. Kún László (1272—1290) hitehagyását több krónikás említi: Annales de Waverleia (Hist. Ang. Scrip. II. 241), Rishanger († 1312), (p. 115), M. Westmonasteriensis (III. 67). Különösen Rishanger írja le drámaian a magyar király szaracén hitre való térését sokezer alattvalójával együtt. Isten haragja rettenetes viharral sújtja őket; sokan elpusztulnak, a megtért tömeg Kún Lászlót megfosztja trónjától és fiát koronázza meg.

III. Endre (1290—1301), Vencel (1301—1305) és Ottó (1305—1308) korából nincsenek feljegyzések.

I. Károly Róbert (1308—1342) idejéből, 1315-ből említi Walsingham († 1422), (Chron. Mon. S. Albani I. 143) X. Lajos francia királynak (1289—1316) és Clementiának, a magyar király leányának házasságát; Murimuth († 1347), (Continuation p. 22) pedig 1314-ből. 1338-ból Capgrave (Chronicle p. 206) X. Lajos és második felesége, a magyar királylány gyermekéről, „Jon Posthumus“-ról szól.

I. Nagy Lajos (1342—1382) korából kevés és jelentéktelen feljegyzéseket találunk. Többen említik 1364-ből a keresztények nagy győzelmét a pogányokon, ahol „Johannes rex Hungariae, qui parem in toto mundo bonitatis non habet“ elesett: Eulogium (III. 238), Walsingham (I. 501), Capgrave (Chron. p. 223), Chronicon Angliae 1328—88 (p. 55). — Egy albansi krónikás 1344-ből beszámol Róbert szicíliai király (1309—1343) haláláról, akit „Laurencius“, a magyar király fia, követett a trónon (op. cit. p. 17). — 1367-ből említi Higden (VIII. 368), hogy V. Orbán pápát (1362—70) Rómába való bevonulásakor a magyar király is fogadta.

Mária (1382—1395), II. Kis Károly (1386). Higden (IX. 81) Mária koronázásának érdekes leírását közli 1386 február 5-ről. Az ünnepségen hirtelen megjelent Károly, Mária fejéről erőszakkal leveszi a koronát és saját fejére teszi; a magyarok hátulról leszúrnák, sebeibe tíz nap mulva belehal. — Következő adatunk Muritánia királyának magyarországi betöréséről szól (Chr. Mon. S. Albani II. 207).

Zsigmond (1387—1437) külföldi kapcsolatairól korántsem találunk annyi említést, mint a külföld szempontjából kevésbé fontos előidéinél.

1392-ből említi Capgrave (Lib. de III. Hen. p. 100), hogy Henry Bolingbroke (1367—1413) szentföldi útján Magyarországon ment keresztül, ahol a magyar király igen szívesen fogadta. — 1394-ből az Eulogium (I. 287) szerzője megjegyzi, hogy a franciák nem veszettek volna annyi emberéletet, ha hallgattak volna Zsigmond tanácsára. — 1396-ból Andrew of Wyntoun († 1420?) Originale Chron. of Scotland p. 64) a nagynikápolyi csata részletes leírását adja. — 1408-ból az Eulogium (I. 288) lelkes szavakban összegezi Zsigmond érdemeit: kilenc győzelme a török felett, melyeknek alapján megérdemelné, hogy szentté avassák. — Különös, hogy Zsigmond szereplését a konstanci zsinaton (1414)

csak Walsingham említi (Ypodigma Neustriac p. 452). — Capgrave szerint 1414-ben (Lib. de ll. Hen. p. 114) V. Henrik Zsigmond szövetségét kéri a franciák ellen. 1416-ból beszámol Zsigmond angliai látogatásáról, szíves fogadtatásáról, a térszalagrend lovagjai közé való beiktatásáról, megható búcsújáról Angliától (Lib. de ll. Hen. 118—120, Chronicle of England 314—15). — 1417-ből említi az Eulogium (I. 289), hogy V. Márton pápát (1417—31) Zsigmond segítette trónjára. 1436 körül két politikai költemény keletkezett, melyek Anglia és a külföld kereskedelmi kapcsolatairól szólnak: 1. porosz kereskedők Magyarországon vásárolt ezüstöt és fűveket adnak el Angliában („The Libel of English Policy“, Political Poems and Songs Relating to English History II. 171); 2. Magyar kereskedők Angliába mennek gyapjút vásárolni. („On England's Commercial Policy“, ibid. II. 282—87.)

Albert (1437—1439) korából egy hibás adatunk Kapisztrán János haláláról számol be 1439-ből (Eulogium I. 290).

I. Ulászló (1440—1444) idejére vonatkozó adatunk nincs.

Hunyadi János (1446—1456) életének, politikai küzdelmeinek, csatáinak, halálának részletes leírását adja Jehan de Waurin († 1474): Recueil de Croniques et Anchiennes Istories de la Grant Bretagne (V. 7—367).

V. László (1452—1457) koráról érdekes és ritka leveleket közölnek az angol krónikások. 1456-ból a következő leveleket találjuk: 1. III. Calixtus (1455—58) V. Lászlóhoz, melyben kintartásra buzdítja a török ellen és segítséget ajánl fel (Official Correspondence of Thomas Bekynton Secretary to King Henry VI. II. 146—52); 2. III. Calixtus Hunyadi Jánoshoz; a keresztény világ háláját fejezi ki Krisztus „atlétájá”-nak és további ellenállásra buzdítja (ibid. II. 152—54); 3. Hunyadi János III. Calixtushoz, köszönetet mond és biztosítja szolgálatairól (ibid. II. 155—57); 4. Calixtus a szultánhoz, a magyarokról (Joh. Whethamstede [† 1465], I. 275); 5. egy szerzetes a pápához, Magyarország és a keresztény világ pusztulásáról (ibid. I. 276—78). 1457-ben egy magyar pap három levelet visz a st. albansi apátságnak: 1. az egyiptomi szultán a pápához, 2. válasz, 3. egy prédikátor a pápához a törökök legyőzéséről: ezeket itt lemásolják és megőrikítik a „capitaneus Hungarorum”-nak hőstetteit, valamint a magyarok dicsőségének híret (ibid. I. 268).

I. Mátyás (1458—1490) korából csupán öt említést találtam: 1. 1459-ben az urbinói püspök, mint a pápa követe, Angliába megy és a keresztény fejedelmek összefogását kéri a törökök ellen, akik leigázták Magyarországot (Joh. Whethamstede: Registra Abbatum Mon. S. Albani p. 331); 2. 1463. Mátyás vezetése alatt a magyarok megtámadják a törököket (Hist. Croylandensis Continuation, Hist. Ang. Scrip. I. 534); 3. 1488 február 26-ról ajánlólevél Robert Champlayn, angol keresztiesvitész számára, aki a pápa, a császár és Mátyás, magyar király, nagy meglepődésére sokat harcolt a török ellen, míg fogságba nem esett, majd 1500 arany váltságdíj lefizetése mellett kiszabadult. Mivel minden vagyonát elvesztette, a jelen levél alapján kérheti igaz keresztények támogatását (Materials for a Hist. of the Reign of Henry VII. II. 257—58); 4. 1489-ben VII. Henrik angol királyt (1485—1509) számtalan külföldi követ keresi fel, közöttük a magyarok is (Bernard André († C. 1508): Hist. Regis Henrici Septimi p. 47); 5. Mátyás a magyarok királya, aki Frigyes császár kezéből Ausztriát kiragadta, 1490-ben Bécsben elhunyt (Eulogium I. 295).

II. Ulászló (1490—1516) korából különböző fontosságú említéseink vannak. Walsingham (Gesta Abbatum Mon. Sancti Albani III. 180) 1496-ból arról szól, hogy egy apátság alapításához a pápai bulla, a pá-

pának és a magyar király bátyjának viszálya miatt késik. 1493 és 1501 között Halyburton skót kereskedő üzleti feljegyzéseiben sokat szerepel a magyar arany („ongris ducat”), újabb jelül magyar-angol kereskedelmi kapcsolatok fennállásának. 1503-ban, miközben angol követek tárgyalnak Miksa császárral (1493—1519), szóba kerül a magyar király szándéka, hogy francia nőt vegyen feleségül és a magyar király és Miksa közt fennálló *gyenge béke* (Letters and Papers Illustrative of the Reigns of Richard III. and Henry VII. I. 207—8). 1504-ben Hadrián kardinális VII. Henrikhez írt levelében a magyar királyt említi (ibid. II. 116). 1505-ben Thomas Lopez, Emánuel portugál királynak arról ír, hogy magyar házasság Dom Fernando számára a castiliai király miatt nem jöhet létre (ibid. II. 147). 1506-ban Miksa császár levélben számol be VII. Henriknek a magyarokkal kötött kielégítő békéről és a magyar királyné haláláról, melyről francia követektől szerzett tudomást (ibid. I. 301—4). 1507-ből két érdekes levelünk van, az egyiket Edmund Earl of Suffolk írja Miksa császárnak, a Magyarországon tartózkodó bátyja, Richard de la Pole érdekében (ibid. I. 312—13), a másikat Thomas Kyllingworth írja ugyancsak a császárnak Magyarországon tartózkodó barátja, Richard ügyében.

Róna Éva.

Hungarian references in medieval English chronicles.

It seemed to be indispensable to the successful prosecution of research in the field of Anglo-Hungarian studies to collect all references to Hungary in the volumes of the „Chronicles and Memorials of Great Britain and Ireland during the Middle Ages”, commonly known as the Rolls Series. The English chronicles had quite an exhaustive knowledge of our country, and only few of the important historical events escaped his attention. He duly recorded everything that brought Hungary into connection with his own country. We get about 30 accounts of the exile to Hungary in the time of St. Stephen (1017) of the two young English princes, Edward and Edmund. Many references record Hungary's part in the Crusades; about 42 chronicles deal with the invasion of Hungary by the Tartars in 1242, but the chief interest was that taken in the events of the Turkish wars in the fifteenth century.

E. Róna.

A dülönévadás lélektana.

A népi dülönévadást három forrás táplálja: a szemlélet, az emlékezet és a fantázia. Majd az egyik, majd a másik kerül homlokterbe. A névadás egyetemes tartalma, valami mágiaféle élteti mindnyájukat. A szemlélet és emlékezet asszociál, tehát kiválaszt és egységbe foglal, a fantázia disszociál és kombinál a lelki tartalmak között.¹ A dülönév, ez a történeti fogalom kétféleképpen keletkezhetik. A névadás első korában az elme szemléletes lelki tartalomhoz fordult. Majd a szemléletes tartalom nem-szemléletes mozzanatát összekapcsolta valami hangképpel. Az így önállósodott nem-szemléletes tartalmat (species intelligibilis) bizonyos földterületre vonatkoztatta. Ez volt a közvetlen

¹ Felhasznált lélektani irodalom: Kornis Gyula: A lelki élet. I—III. 1916. — Lévy-Brühl: Das Denken der Naturvölker. 1926. — Bühler, K.: Vom Wesen der Syntax. 1922. (Idealistische Neuphilologie. Vossler-Festschrift.)

tárgyemragadás kora. Pl. hegy, völgy, Acker, Wiese, stb. A nyelv fejlődése során azonban inkább a második mód, a közvetett névadás lépett előtérbe. Az emberiség már a lelkiélet megismerése fokától kezdve asszociációkon és disszociációkon alapuló jelentés-átvitellel jelöli meg a jelenségeket. A bevésés vagy a felidézés idején támadt képzettársulásokot, ill. képzetbontásokat a tudat a névadásban arra használja fel, hogy az egyik tárgy nevét vonatkozásba hozza más tárggyal. A vonatkozató aktust éppen hegy, völgy, Acker, Wiese, stb. szinte általános hozzáfűggesztése jelzi, hogy a hallgatóban is ugyanazt a jelentést váltsa ki (Auslösung), amelyet a beszélő szándékolt. Ez a közvetett tárgyemnevezés módja. Pl. *Nyirföld*, *Dammäcker*, stb. A dülönévben is a név vonatkoztatása a tárgyhoz a jelentést, a szemléletlen tartalom vonatkoztatása a tárgyhoz az értelmet adja. A földműves *Hoad(n)-äcker* név kiejtésekor nem gondol annak elsődleges szemléletes oldalára, a hajdinára (fagopyrum), hanem arra a téglalap alakú földre, melyet évenként szánt, vet és arat. Vagyis amit közölni akar (Darstellung), az a földterület és amit nem akar közölni, de mégis nyilvánítja (Kundgabe), az a történeti tény. A tájkultúrtörténet tárgya ez a nyilvánított tartalom. A közlési tartalom és forma pedig a nyilvánvaló körébe tartozik. Mindkettőt tárgyalja a dülönévkutatás, amely tehát nem is önálló tudomány, hanem a történettudománynak nyelvészetileg megalapozott segédtudománya.

•

Az önkénytelen figyelmet objektív szemléleti tényezők váltják ki: a földterület mennyisége, minősége, viszonya és módosulása. De van a figyelemnek, ennek a kiemelő ráirányulásnak, szubjektív feltétele is. Ezért lehet dülönvekből is a nép hajlandóságaira következtetni. Az önkénytelen figyelmet rendszerint erős és újszerű benyomások irányítják. A telepítések korában és ma is inkább a közvetett tárgyemragadással találkozunk. Ez a *szemléleti* és *emlékezeti* alapon történő névadás a név viszonyaira vonatkozik. Ezek a viszonylatok lehetnek hasonlósági vagy érintkezési jelentések. Az érintkezési képzettársítás szemlélet idején, a hasonlósági pedig felidézéskor működik inkább.

Az *érintkezési asszociáció* mint képzetdiszpozíciók kapcsolata — a helyi és időbeli együttlét és az oksági kapcsolat alapján — tulajdonképpen csak az előmunkálatokat végzi. Pl. „a hajdina” képzetét és nyelvi jelét egy bizonyos földről beszélőnek nyelvére adja. Megvan a jelentés és keressük a szót, amely ezt a funkciót jelölje: Hajdinaföld.

Általában a nyelvfejlődésben ezen a ponton keletkeznek a szinonimák is, mikor a jelentéshasadás esetében az új funkcióhoz új jelet választunk. A dülönévadásban akkor áll elő ez a helyzet, ha valamely terepforma egyrészt művelés alá fognak, pl. *Királyhegy* terepformán *Breitenäcker* szántóföld alakul.

Megleltük tehát a pszichológiai magyarázatát annak, hogy a magyar és német lakosság a Bakonyban és környékén megőrizte a dülönvevekben a vidék képét a törökidulás után: milyen vad növények lepték el (*Hederich* = Raphanus, *Liste* = Ononis sinosa, *Borst* = Nardus stricta, *Binse* = Juncus, *rekettye* = fűzfa, *cser*, *bükk*, stb.), ki volt a tulajdonosa (*Csekebükk*, *Anyoskút*, *Balázsrét*, stb.), milyen terepformákat vagy tereptárgyakat találtak a közelben (*Brückenäcker*, *Brünnlein*, *Ziegelbrunn*, *Csókút*, *Bodonkút*, *Csárda*, *Malommege*, stb.). Megőrizte az első kultúrtevékenység módját, mely azzal kezdődött, hogy irtással elhódítottak területeket a vadontól háromféle módon: vagy felégették az erdőt (*hamuház*, *Kohlenstätte*, *Potaschäcker*, stb.), vagy levágták a fákat (*Vágás*, *Holzschlag*, *Jochaxt*, *Irtás*, *Birkenmas* < mhd. *meizzen*,

stb.), azután eltávolították a fatuskókat is (*Tuskós, Stöckäcker*, stb.). Ennek a földéhes népeknek mindig új örömet okozott, ha a földesuraság átengedett területeket (*Osztás, Neuteilung, Szabadosföld, Freiäcker, Ujtörés, Neuriss, Maradványföld, Ablösäcker, Überlend, Neue*, stb.). Máskor meg az első termés élménye adott nevet a területnek (zab, köles, hajdina, kukorica, stb.).

A példákat tovább nem halmozzuk. A felsorolt szemelvényekből is látható, hogy az újraművelés nagy élmény volt a telepéseknek. A dülönevek tanúsága szerint a magyarajkú jobbágyok éppen olyan szorgalommal kapcsolódtak bele, mint a németek.² A dülönevek tanúsága szerint is Isbert idevágó elmékedései sem helytállók elhamarkodott munkájában.³ Az a tény, hogy a veszprémi püspökök több helyütt kicserélték a magyar jobbágyságot, vallási és jogi magatartásuk miatt történt, nem pedig a szorgalom hiánya miatt.

A hasonlósági asszociációval a tárgy hasonlósági, azonossági (vagy esetleg ellentéti) vonatkozását látjuk meg. De ide sorolhatók a kultúrfejlődéssel kapcsolatos jelentéseltolódások is (*Nyilas, Losäcker*, stb.). Az első esetben az uralkodó képzet megmaradt a jelentésátvitel után is, a másodikban megváltozott.

Hasonlósági képzettársításon alapuló elnevezések előfordulnak a magyar és német dülönevek között. A magyarban ilyenek: *Arokfő, Ördögórom, Farkastorok, Szőlómál, Somhát, Berekfark*. A németek a dülők elejét még *Fürhäuptlein*nek mondják, de az ormot csak néha kifejezés alakjában halljuk így: die Nase des Berges, appellatívumként már *Höhe-, Hügel-, Bergäcker*nek. A területi süllyedéseket *lu!* (< *Lugl* < mhd. *luoc* + *l* dimin.), *Röhre* vagy *Schlucht* néven emlegetik. A magyar *mál* ∞ *mell* helyett a németben *Anlehne, Abhang* neveket találjuk. *Brust* ∞ *Burst* ∞ *Borst* < mhd. *bresten*, nhd. *bersten* jelentése szerint *brechen*hez tartozik. (A metatézissel és kicsinyítő képzővel alakult vöröstői *Borštswiesen*ben talán inkább *nardus stricta* neve rejlik.) A ny-i *der Buckel* ∞ *hát*, továbbá területi emelkedés eredetileg valószínűen femininum a latin *bucculaból* ∞ *erhabene Rundung aus Metall*. Vagyis már az emberi testre is átvitel. Nem egészen a magyar *fark* értelmében használatos *Schwanz* elnevezés. A bakonyi falvakban nem is fordul elő. Inkább nyj. *Orterlein* (irod. *Abfall*) közelíti meg hasonlósági asszociációval a kenyér- vagy tésztafélék levágott végéhez. A magyarban 'ér' földrajzi appellatívummá lett. Nem így fejlődött a német *Ader*, amelyen ilyen alkalmazásban még erősen érezhető a hasonlítás (pl. *Wasserader*). Néha szerepel hegyvonulat nevéként *Rücken*, állatok hátgerincéről véve a hasonlatot. Találkozunk tárgyi hasonlatokkal is. A magyar nevek közül ilyen: *Tálás* (területi süllyedés neve), a németek közül: *das Blässl* (< *bloss*, erdei tisztás értelmében, a bakonyi német nyj-okban eredetileg sebhelyet jelent). Emberi cselekvést is visznek át tárgyra: *Steiger* (területi emelkedés neve). Ezek a metaforikus elnevezések, vagy — Wundt terminológiájával — ezek a szimultán asszociáción alapuló asszimilációk a magyarban uzuálisak, vagyis földrajzi nevek, míg a németben többnyire okkázionálisak. Egyáltalán a magyar szókészletben az azonos érzékterületen több a már állandósult átvitel, mint a németben.

² Péterdi: Az észak-bakonyaljai német falvak dülönevei. 1934. 55. l. — U. a.: A Balaton-Felvidék német falvai. Századok, 1935. Pótfüzet. 703. l.

³ V. ö. Isbert, O. A.: Das südwestliche ungarische Mittelgebirge. 1931. 158. ll. — Századok, 1933. 329. ll.

Az így keletkezett dülőnevek⁴ mindnyájan köznevek (Gattungsname; határozott és határozatlan névelőjük lehet és tagadhatók). Alkalomadtán a névadó újraértékesítheti őket. Vannak azonban a dülőnevek között tulajdonnevek is (Eigenname; csak határozott névelőjük lehet), pl. *Bakony*, *Gerence*, *Torna*, stb. A történeti emlékezet csak történeti vonatkozásukat őrzi. Eredetileg ezek is appellatívumok voltak, mikor még nyilvánvaló volt az értelmük. A kettő között különben is lehetséges hullámzás.

*

Magyarbarnag lakossága a hagyomány szerint részben Szentestől, részben Mezőtúrról vándorolt be. Határuk egyik dülőneve: *Túri Hegye*. A nép a két hagyományt összekapcsolta. Magam is átvettem.⁵ Ujabbán azonban megtaláltam az 1696-os dica-összeírásban több barnagi család nevét, köztük *Túriét* is. Ezek az emberek a törökpusztítás idején Nagyvázbonyból gondozták birtokukat. A terepforma neve nyelvi-formailag is ezt az összefüggést teszi plauzibilissé. A nép ezen megnyilatkozásával kapcsolatban felvetődik a kérdés: vajjon a német telepesek új hazájukba nem hozták-e el megszokott dülőelnevezéseiket. Elvileg ennek nincs semmi akadálya. Különösen ha megfontoljuk az *analógia* alkotó tevékenységét a nyelvben. Nagy általánosságban a bakonyi német dülőnevek és a felnémet területek elnevezései egyeznek, miként az Buck Oberdeutsches Flurnamenbuchja alapján megállapítható. Az általam vizsgált vidék telepesei ugyan különböző német tájakról verődtek össze, de valószínűen, hacsak homályos tudatossággal is, értékesítették szűkebb hazájuk sajátos elnevezéseit. Bár új vidékre kerültek, azonban a természet hasonló vagy azonos formái, továbbá a környezet most megélt jelenségei és az emlékképek között mégis csak megindulhatott a szukcesszív összehasonlítás. Feltűnő Bakonyzentiván dülőnévanyagában, hogy sok szántóföld nevében „Klafter“ fordul elő (*Vier-, Acht-, Zehn-, Zwölfklafter*). Bében a dülőt *Hofnak*, a felnémet *Triftet Überfuhrnak* (= *Weide*) nevezik. Fenyőfőn több kicsinyítő képzős alak van: *Kleinteichtl, Heidl*. A frank nyelvjárású falvakban dülőnek jellegzetesen *Gewende* a neve.⁶ Végérvényes megállapításokat természetesen csak úgy lesz módunkban tenni, ha a dülőneveket összehasonlító módszerrel tudjuk majd feldolgozni. Ennek feltétele azonban az egyetemes dülőnévgyűjtés. Németországban sok-sok kisebb-nagyobb gyűjtemény jelenik meg. Nálunk is kívánatos volna az általános gyűjtés. A tartalmilag megfejtett nagy dülőnévgyűjtemények a dülőnévkutató számára is lehetővé teszik majd a per analogiam való következtetést, mikor egyéb adatok kétséges eredményt szolgáltatnak. A magyarságnak a törökvilág utáni áramlásáról is érdekes adatokat hozhatnak napvilágra.

*

A nemzetiségek dülőnévadása, ill. áthagyományozása kérdésével már többször foglalkoztam.⁷ Mikor a bakonyi német falvak dülőnévkészletét gyűjtöttem, feltűnt, hogy egyik német községben tisztára német, másutt teljesen magyar neveket használ a nép. Egyik határban a

⁴ V. ö. Vollmann, R.: Flurnamensammlung. 1926. 33. l.

⁵ A Balaton-Felvidék német falvai. 701. l.

⁶ V. ö. Meiche, A.: Der alte Zellwald an der Freiburger Mulde. Neues Archiv für sächsische Geschichte. 41 (1920). 40. ll.

⁷ Az észak-bakonyaljai német falvak dülőnevei. 56. l. A Balaton-Felvidék német falvai. 711. ll.

míveltföldek neve német és a terepformák neve magyar, másutt meg a német míveltföldnevek közé eredetileg magyar terepformanevek is keveredtek, sőt magyar nevet német fordításával váltakozva használnak. A magyar és német lakosú Tótvázsonyban pedig magyar és szláv neveket vegyesen találtam. Ennek a jelenségnek az okát a török utáni viszonyokban a rá-, ill. hozzátelepedésben találtam meg. Arra nézve azonban nem tudtam mindig megnyugtató feleletet kapni, vajjon a nem újkeletű magyar dülőnevek egyáltalán törökhódoltság előtti időkben maradtak-e fenn, vagy csak az elpusztult és elhagyott középkori telepek helyén a XVII. és XVIII. század fordulója körül újraéledt uradalmi puszták lakóitól származnak-e. A nyelvi alak természete csak ritkán alkalmas arra, hogy eldöntse a kérdést. Oklevéladat pedig ritkán akad. Különbösen is a nyelvészetileg közönbös név csak arról a korról bizonyít, amelyben oklevélből igazolható. A gyér oklevélananyagból azonban ezen a vidéken arra lehet következtetni, hogy a terepformák neve nagyjából ma is azonos a középkorival.⁸ Egészen más az eset a bakonyi szláv nevekekkel, amelyeknek korai eredete szintén feltehető.⁹ A honfoglalás előtt egymástól nagyobb távolságban kisebb szláv szigetek éltek. Pásztor-kodással foglalkozhattak ebben a rengeteg erdőségben. Veszély idején a gyűrűbe, a kőrsáncokkal megerősített apró várba szorultak (v. ö. Kövesgyűrt, Tótvázsony és Tapolca mellett, Körösgyűrű hegyeit az északi Bakonyban) és teljesítették a zsupán rendelkezéseit, aki különben is gazdasági feljebbvalójuk volt. Tehát ezen a vidéken a mai szláv nevek-ből vissza lehet következtetni, ha nem is igazolják korai feljegyzések, mint például Bakonykoppány összeírása 1086-ból (?), amelyben szláv dülőnevek is szerepelnek magyar átvételben (magyar *theluch* = szántó-föld, *Qumlouozou* mellett *Gremce* < szl. *granica*, *Iba* < szl. *iva* = fűzfa, stb.).

Ha most a nemzetiségek ilyen jellegű dülőnévadásának ill. áthagyományozásának az alapját keressük, lélektani alapra akadunk. Az önkénytelen figyelmet újkeletű benyomások, az uralkodó lelkitartalomtól eltérő jelenségek váltják ki. Az egyéni boldogulás érdekében kifejtett kultúrtevékenységnek, annak az új élménynek, amely állandóan a tudatközpontban élt, a névadásban nyoma maradt. A míveltföldeknek szemléleti (élmény-) alapon német nevük van. A terepformaneveket pedig, amelyekhez semmi élmény sem fűződik, a történeti emlékezet megtartotta (*Királyhegy*, *Kölhegy*, *Torna*, *Tekeresér* stb.). Ha azonban művelés alá vettek terepformákat, akkor vagy szemléleti alapon új nevet adtak (*Neuriss*, *Neuteilung*, *Bauholzgraben* stb.) vagy történeti emlékezeti alapon a régivel jelölték (*Kölhegyäcker*, *Nagyaszóäcker* stb.), esetleg le is fordították (*Mennydörgőhegyi legelő* ~ *Donnersberg*, *Zsombékos* ~ *Morastäcker* stb.) aszerint, amint csak a közlést vagy a nyilvánítást vagy mindkettőt célozták abban az időben, mikor a német telepések még nem beszélték a magyar nyelvet.

Már a bevezetésben különbséget tettünk közlés és nyilvánítás között. Most a kérdést más oldalról világítjuk meg. Az elme közvetlenül a tárgyra irányul és csak közvetve, reflexív módon a fogalomra. Az „almafa” hallatára otthon a konyhával szemben álló, megélt alma-

⁸ V. ö. Németh Gábor: Adatok Nagy-Vázsony történetéből. 1901. 116. lap.

⁹ A Balaton-Felvidék német falvai. 712. l.

fára gondolok és csak titkon arra, minő jegyekből áll az almafa névvel megjelölt tartalmi egység, a nemi fogalom. Ezért, ha tőlem kérdezik az almafa lényeges jegyeit, közölni fogom (Darstellung) a magam módján a jegyeket, de egyúttal nyilvánítom (Kundgabe) az otthoni almafa milyenségét is. Az elmének ilyenféle differenciált működése a dülőnevekkel szemben is érvényesül. A dülőnév hallatára is az elme elsősorban a tárgyat ragadja meg, éppen a névi jelentés alapján. A névi értelmet — mondhatjuk a szemléletlen lelkitartalom és a hangkép összefüggő egysége miatt — csak egy második és elmaradhatatlannak tetsző lépéssel éri el. Bizonyos akár tartalmi, akár formai szempontból szócsaládi összetartozását vesztett nevekben az elme sem szemléleti, sem emlékezeti alapon nem tud értelmet fellelni. Ekkor kapcsolódik be a passzív, az önkénytelen jellegű vagy az aktív *fantázia*. Az ilyen dülőneveket a nép fantáziája újjá alakítja. A fantázia az értelmetlen nevet alkotó elemekre disszociálja; közben valami eszméje támad; analógiát keres a hasonló vagy azonos formájú tudattartalmak között és hirtelen kombinálja. Ez pillanatok műve. Ez a népetimológia vagy, ha hivatalnok teszi, íróetimológia. Az utóbbi esetben a hajdani rendezetlen helyesírási viszonyok is hozzájárultak. Az elsőhöz tartoznak ilyen példák: *Görzönykút* > *Kirschengut*, *Fertős* > *Viertisch*, *Egrestő-Wiesen* > *Egres-stock-wiesen*, *Szőlómál* > *Szolimán*, *Fürhauptlein* > *Vierhauptlein*. A másodikhoz: nyj. *Hoa(d)näcker* > *Hornäcker*, nyj. *Dammäcker* > *Domäcker*, nyj. *Kohlenschürer* > *Kaschéri*, nyj. *Bükkági* > *Büllági* stb.)

A nép a dülőnevekkel mégis inkább csak közölni akar, mint nyilvánítani. Ha tehát idővel feledésbe megy az értelem, nem minden esetben keresi újra. Lehetséges az, hogy dülőnevek értelmüket veszítik a fantázia disszociáló aktusa folytán és ezáltal a külső alakjuk is deformálódik. A népetimológizálás azonban még sem indul meg. Ezen az úton vannak azok a nevek, amelyekben elvonás (Anlautskürzung) vagy áttapadás (Anlautserweiterung) lép fel. Nyj. *Airis* < *Neurisz*, nyj. *Ogyezäcker* < *Nagyaszóäcker*, nyj. *Manger* < *am Anger*. A Klammerformenhez közelednek: nyj. *Köledäcker* < *Kölhegyäcker*, nyj. *Cseredäcker* < *Cserhegyäcker*, amelyekben — *ed* — < *hegy* jésedés nélkül.

•

A nevet az ókorban varázsszámba vették. Némely természeti népeknél mint harmadik valóság él a test és lélek mellett. Miként az alak látomással, úgy hat a név borzadással. „Jud“ alatt a nép egyetemes varázst értett, a kereskedését, amellyel mindenütt találkozott és felfogni nem tudta. Vonásai és cselekvése mélyen belevésődött az éber nép lelkébe. *Jud* név fűződik a német falvakban bizonyos dülőkhoz, utakhoz, terepformákhoz (*Judenwiesen*, *Judensteig*, *Judenhügel*), mint fény vagy árnyék, mint segítség vagy romlás. A helynek geniusza lett miként a vadász, a török, a remete vagy a cigány (*Jägerfeld*, *Türkengrund*, *Törökvölgy*, *Törökkalista*, *Remetekert*, *Einsiedleräcker*, *Zigeunerprindl*). A rege, ahogyan a nép ajkán halljuk, már nem az eredeti történet, hanem körültkintés nélküli eszmélkedése a népnek. Csak valami kísértetjárást sejt és megkölti tudás nélkül a saját szemléleti világa szerint. Másutt meg a rege is elhalványult, a név varázsa azonban mágikusan tovább hat.

Péterdi Ottó.

•

Zur Psychologie der Flurnamengebung.

Die Flurnamengebung hat drei Quellen: die Anschauung, das Gedächtnis und die Phantasie. Die beiden ersten bringen die Namen durch die Assoziationen der Vorstellungen in neue Beziehungen. Als Ergebnis der Berührungsassoziation sind solche Namen anzusehen, wie Hederichäcker, Blasiuswiese, Ziegelbrunnäcker, Stöckäcker, Neuriss, Bohnenäcker, Am Ziegelbrunn usw. Das Ergebnis der Ähnlichkeitsassoziation sind: Fühauptlein, Buckeläcker, Rücken, Blässl, Steiger, Losäcker usw. Die Neusiedler geben den Gewannen Namen in der Muttersprache auf Erlebnisbasis fussend, die Namen der Flächenformen aber behält das historische Gedächtnis, wie sie vorgefunden werden. — Diejenigen Namen, welche ihren etymologischen Zusammenhang verloren haben, belebt die passive oder aktive Phantasie durch die seelischen Akte der Dissoziation und Kombination neu: Fühauptlein > Vierhauptlein, Hoa(d)näcker > Hornäcker. Hierher zähle ich auch die Anlautskürzung, die Anlautserweiterung, sowie teilweise die Klammerformen. — Einige Namen — die mit Jud, Türke, Einsiedler, Jäger und Zigeuner gebildeten — bleiben wie durch Magie erhalten, die anderen aber durch die allgemeine Dauer der Namengebung.

Otto Péterdi.

HAZAI IRODALOM.

Halasy-Nagy József: *Az antik filozófia.* A Magyar Tudományos Akadémia támogatásával. Budapest, 1934. Danubia-kiadás. 477 lap.

A szerző azt a — bizonyos fokig jogos — szemrehányást teszi a filológusoknak, hogy a sok részletkutatás közben nem tudták még az antik filozófiának átfogó, egységes képét adni. Ezért az ókori filozófia történetét a filológusok kezéből ki kell venni és a filozófusoknak átadni. A filológusok érdeklődése egyes történeti és irodalomtörténeti részletkérdések tisztázásában merül ki; az egyes filozófiai rendszerek organikus, szellemi egysége azonban a filológiai módszer folytán nem juthat érvényre; ennek a megértésére és megmagyarázására csak a filozófus képes. Ennek a tényállásnak — a szerző véleménye szerint — elvi háttere van. A filológia egyoldalúan történelmi tudomány, mely minden egyes szellemi valóságot a történelmi helyzetből, a korszaknak az adottságaiból, az illető nép vagy kultúra jelleméből és gondolkodásából akarna levezetni. A filozófus viszont az egyes filozófiai rendszerekben, amint ezek különböző korszakokban, különböző helyeken a történeti fejlődés során kialakultak, többet tud látni, mint csupán ennek a történeti fejlődésnek a fázisait. Megérti, hogy itt a történeti fejlődés keretében azok a különböző típusok bontakoztak ki, melyek egyáltalában minden emberi gondolkodásra, minden lehetséges szellemi állásfoglalásra a világmindenséggel szemben jellemzők és mintaképszerűek, melyek tehát, habár történelmileg kialakult és bizonyos korhoz és helyhez kötött szellemi alkotásokról van szó, mégis mindenkor és minden szellem részére érvényesek, mint a lehetséges világnézeteknek, a lét problémájának különböző lehetséges megoldásainak az ősformái. Így a filozófus a filozófiai gondolkodásnak egy sokkal kongeniálisabb megértéséhez juthat, mint a filológus. Míg a filológus a túlhaladt historizmus álláspontján marad, addig a filozófus az antik filozófia belső szellemi tartalmához át tudja magát törni; amíg a filoló-

gus az ókori filozófiai szisztémáknak egyes motívumait és gondolatait követi a történelmi fejlődésen végig, és így szükségszerűen egy olyan fel-fogáshoz jut, mely az egyes filozófiai szisztémákat különböző hatásokból, irányzatokból és elemekből mozaikszerűen rakja össze, addig a filozófus ezeknek a filozófiai szisztémáknak, mint szellemi alkotásoknak, a szellemi központját tudja megragadni, melyből a filozófiai rekonstrukció, újjáátgondolás útján a történelmileg adott szisztémát újra fel tudja építeni és így belülről megérthetővé tenni.

Ez a gondolat helyes. Faire oeuvre d'historien de la philosophie... c'est reconstruire les pensées du dedans à partir d'une impeccable et minutieuse préparation historique, mondja E. Gilson abban a bevezetésben, melyet G. Rodier „Études de philosophie grecque” cím alatt összegyűjtött cikkeihez írt. Amint a filozófusnak, ha az antik filozófia történetét meg akarja írni, filológusnak is kell lennie, hogy az anyaggal megismerkedhessen, hogy ne hiányozzon művében az az impeccable préparation historique, melyről E. Gilson beszél, ugyanúgy az ókori filozófiával foglalkozó filológusnak filozófusnak is kell lennie, hogy az anyag értelmezésénél ne kövessen el hibákat. Egyaránt filozófusnak és filológusnak kell lennie annak, aki az ókori filozófiával akar foglalkozni.

Az ókori filozófiáról szóló szakirodalom rendelkezik ugyan olyan művel, mely annak idején, annak a kornak filozófiai módszereihez és annak a kornak történelmi tudásaihoz képest megfelelt ennek a ket-tős követelménynek: Zeller, Die Philosophie der Griechen. De mivel egyrészt a filozófia továbbfejlődése új problémaállításokat hozott és ennek folytán új megvilágításba helyezte az ókori filozófia sok gondolatát, másrészt a történelmi ismereteink kibővítése folytán egész új képet nyertünk az ókori filozófiatörténet nagyon sok alakjáról, ez a mű minket ma már nem elégíthet ki. Betoldásokkal, kiegészítésekkel, felületes változtatásokkal nem lehet ezen segíteni. Így még talán egy használható kézikönyv jöhet létre, de nem az, ami ez a könyv első megjelenésekor volt. Egy egész új szintézisre van szükség, mely a modern filozófia gondolkodásától és módszerétől, a filozófiai fejlődés mai „Problemlage“-jétől közvetlenül találja meg az utat a legmodernebb kutatás új anyagához.

Mi okozta azt, hogy a filológia ezt a szintézist még nem tudta egy, Zeller művének a helyébe lépő standardworkban megvalósítani? (Mert igaza van H. Nagy Józsefnek abban, hogy a filológia ezt még nem tette.) Talán nemcsak a filológusok inkompetenciája filozófiai kérdésekben volt ennek az oka, hanem az is, hogy az anyag tisztán történelmi és filológiai feldolgozása jelenleg egy olyan stádiumban van, hogy ennek az új szintézisnek az időpontja igazán még nem mondható elérkezettnek. Ennek a legjobb bizonyítéka éppen maga H. Nagy Józsefnek a műve: Ahol a filológiai kutatás mai helyzete megadja a szilárd alapot egy ilyen szintézis részére, ott teljesen sikerültnek, példásnak, sőt helyenként páratlannak mondhatjuk H. Nagy József filozófiai „utánalkotását”, az eredeti szellemi alkotás felelevenítését, felidézését, szellemi megjelenítését. Alig ismerek például, nemcsak a magyar, hanem a külföldi irodalomban is jobb leírást, mint azt, amit a szerző Platon filozófiájáról ad, mely filozófiailag éppúgy teljesen juttatja érvényre a szisztéma zártságát, szerves szellemi egységét, amint filológiai szempontból történelmileg is teljesen helytálló és pontos. Hasonlót mondhatunk a sztoikus filozófia jellemzéséről is, habár ez a jelen műben kissé háttérbe szorult. Ahol azonban a filológiai kutatás folyamatban van, ahol éppen most újabb és újabb problémák merülnek fel és érdekesebbnél-érdekesebb felfedezések mélyebb betekintést — egyelőre

ugyancsak inkább bepillantást — engednek olyan történelmi összefüggésekbe, melyekre még néhány évtizeddel ezelőtt senki sem gondolt, ott az illető részek H. Nagy József könyvében néha olyan tárgyalásmódban részesülnek, mely a filológusszemre bántóan hat. Empedokles ismert szavait:

Χαίρετ' ἔγω δ' ὕμιν θεός ἀμφοτος οὐκέτι θνητός
 a 84. oldalon úgy tárgyalja, mintha ezek Empedokles becsvágának és ὕβρις-szerű önistenítésének a kifejezései lennének, mely a szicíliai nép spontán hódolatából és kimagasló egyéniségén való csodálkozásából fakadt és mintha nem állna e mögött az egész délitáliai orphikus lélek- és lélekvándorlástan, melynek szálai egyrészt a legrégibb félmithikus görög gondolatvilágba nyúlnak vissza és másrészt egész Platonig vezetnek és mintha ez a gondolat nem alkotná Empedokles filozófiájának épp oly lényeges részét, mint a négy elemről való tanítása. Itt a filológus olyan szempontok elhanyagolását kifogásolhatná, melyek már Rohde „Psyché“-je óta a filológiai kutatás közkinccsévé váltak. A 385. oldalon a neoplatonizmus keleti eredetéről beszél (és ezzel egyúttal elég érezhetően értéktelét is mond) anélkül, hogy azokat az újabb kutatásokat méltatná (melyek közül például W. Jaeger könyve: „Nemesios von Emesa. Quellenforschungen zum Neuplatonismus und seinen Anfängen bei Poseidonios“ már 1914-ből való), melyek a neoplatonizmus keletkezését korábbi időbe teszik, forrásait a görög szellemi életben keresik és benne a stoa és a platonizmus szintézisét látják. Ismeretes, hogy milyen fontos ebben a kérdésben Poseidonios szerepe, és hogy milyen mélyen hatott az ő gondolatvilága az egész késői ókorra; ezzel nem áll arányban az a kevés, amit a 336. oldalon olvasunk róla, de ennél még feltűnőbb az, hogy a legmodernebb művek, melyek róla szólnak (például K. Reinhardt könyve), mégis szöbakerülnek. Itt állást kellett volna foglalni. Aristoteles filozófiájának a képe szép, átgondolt, szerves, logikai egység. De ez még Zeller Aristotelese. Semmi nyomát nem érezzük itt annak, hogy W. Jaeger műve nyomán a modern filológiában egy egész más Aristoteles-kép jutott uralomra, melynek a lényege éppen az, hogy Aristotelesben egész más gondolkodótipust mutat fel, mint amilyen az eddig ismert Aristoteles volt. A kiegyensúlyozott, platonikus formaiságot és empirikus anyagszerűséget egy magasabb egységbe összefoglaló, rendszerező bölcs helyébe lépett egy kritikus filozófus, aki pályafutását mint meggyőződéses, teljes platonikus kezdte, akit azonban a valóságérzete és a kritikai éleslátása élete végén egy tökéletes empirizmushoz vezetett, melyben a platonikus idealizmus alapmozzanatai már csak mint a vágyódó vallási érzés kifejezései és nem mint a filozófiai gondolkodás irányelvei találhattak helyet. Ezzel az új Aristoteles-képpel szemben jogos aggályaink lehetnek; de ha a filológiai kutatás ezeknek a szélsőséges megállapításoknak az alaptalanságát ki is mutatná, mégis W. Jaegernek megmarad az az érdeme, hogy sok olyan mozzanatra mutatott rá, mely az eddigi Aristoteles-képet alapvetően megváltoztatja. Mindezzel a modern kutatásnak számolnia kell.

Igaz, hogy a filológiai kutatás az említett tárgyköröknek egyikéről sem nyújthat még egységes, lezárt képet, egyöntetű, általánosan elfogadott véleményt. És ezért egy ilyen átfogó szintézist, mint amilyenre H. Nagy József jelen művében vállalkozott, ma még csak úgy lehet megvalósítani, hogy az ilyen tárgykörökre vonatkozólag, melyekről ma még folyik a filológiai kutatás, az egész újabban felmerült problémák és szempontok figyelmen kívül maradnak, amint az H. Nagy József művében meg is történt. Ezt a filológus — természetesen — hiánynak érzi és nem is vehető rossz néven, hogy a filológusok mindaddig nem

vállalkoznak egy ilyen nagy filozófiai szintézisre, amíg annak az egysége és filozófiai rendszeressége helyenként csak a filológiai pontosságnak és a legújabb történeti felfedezéseknek a mellőzésével lenne elérhető. Nem a filológusok filozófiai tehetetlensége okozza tehát azt, hogy filológiai részről még nem történt hasonló kezdeményezés, hanem a filológiai kutatás mai helyzete, melynek hatása alól — amint láttuk — még H. Nagy József könyve sem vonhatta ki magát teljesen. El kell ismernünk, hogy az ő műve filozófiai szempontból, a filozófiai rendszerek átélése, a gondolatmenetek mintegy újra való átgondolása tekintetében, tökéletesen sikerült; hasznos, tanulságos, gyönyörű munka ez. Páratlan módon sikerült megvalósítania azt, amit Gilson a fent idézett helyen ezekkel a szavakkal fejez ki: reconstruire les pensées du dedans. De nem szabad elhallgatnunk azt sem, hogy azt a filozófiailag tökéletes és példás módszert csak azért tudta az antik filozófia egészére alkalmazni, és így az ókori gondolkodásnak egy teljes képét adni, mert egyes helyeken lemondott — a kutatás mai állására való tekintettel mondhatjuk: le kellett mondania — a másik követelmény hiánytalan teljesítéséről, melyet Gilson a következő szavakkal jelöl meg: impeccable et minutieuse préparation historique. Hogy a filológusok ezt a követelményt oly elengedhetetlennek tartják, hogy inkább lemondanak egy olyan vállalkozásról, melyet csak az valósíthat meg, aki meg meri kockáztatni, hogy néha ennek a követelménynek ne tegyen eleget, ez magyarázza meg azt, hogy mért nem tudott még a filológia egy hasonló művet produkálni.

Ivánka Endre.

Halasy-Nagy, Josef: *Die antike Philosophie.* Budapest, 1934. 477 S.

Verfasser macht im Vorwort den Philologen den Vorwurf, dass sie über der historischen Detailforschung die philosophische Behandlung der antiken Philosophie vernachlässigen. Man müsse, um eine wirklich dem Werte und dem geistigen Inhalt der antiken Philosophie gerecht werdende Darstellung zu erhalten, die Behandlung der antiken Philosophie den Philologen aus den Händen nehmen und den Philosophen übertragen; in diesem Sinne ist das Buch geschrieben.

Vom philosophischen Standpunkte ist es Verf. auch völlig gelungen, sein Ziel zu erreichen: seine Darstellung des Platonismus zum Beispiel ist ein Meisterstück philosophischer Darstellung, die nicht Beschreibung, sondern Nachdenken und kongeniales Wiederaufbauen der philosophischen Denkgebäude sein soll, die nicht als Ergebnisse zufälliger historischer Einflüsse, sondern als zeitlos-gültige Typen des Denkens betrachtet werden müssen. Diese Geschlossenheit der Darstellung konnte aber nur so erreicht werden, dass dort, wo die historisch-philologische Forschung noch im Flusse ist, die einschlägigen Arbeiten mehr oder weniger unberücksichtigt blieben. So wird das Problem der philosophischen Entwicklung des Aristoteles übergangen, die Rolle des Poseidonios im spätantiken Geistesleben kommt nicht zur Geltung, der Neuplatonismus wird — etwas von oben herab — als orientalisierende Strömung behandelt, und die Forschungen werden ausserachtgelassen, die in ihm immer deutlicher eine urgriechische Synthese von Stoa und Platonismus erblicken. Alles das sind, vom Standpunkte des Philologen, Mängel, die freilich bei dem heutigen Stande der Forschung unvermeidbar sind, wenn man ein abgeschlossenes Bild von der antiken Philosophie geben will, die aber andererseits erklären, warum gerade die Philologie, beim heutigen Stande der Dinge, ein solches Bild zu geben noch nicht vermag, wenn sie nicht gegen ihre eigene Methode verstossen soll.

E. v. Ivánka.

Vitéz Mészáros Ede dr.: *Sopianae, Pécs római kori neve.* Pécs, 1936. A Pécsi Városi Múzeum kiadványai. 1. sz. 15 lap.

Ebben az újonnan megindult kiadványsorozatban (szerkeszti Fejes György dr.), melynek első száma a címűl írt tanulmány, ismertetni szándékoznak Pécs és Baranya római kori és régebbi történetére vonatkozó eddig fel nem kutatott adatokat. Mind a helynévkutatás, mind a római kori archeologia örömmel látja a sorozat élén M. kis tanulmányát, mert *Sopianae* nevérol a tudományos irodalomban eddig bizonytalan találgatásokon, odavetett megjegyzéseken kívül semmi megbízhatót nem hallottunk. Annyi kezdettől fogva kétségtelen, hogy Pécs városa kelta település, tehát *Sopianae* nevében tipikus latin végződése ellenére is kelta szót kell keresnünk. M. megpróbálja ezt a kelta eredetet szilárdabb alapra helyezni. *Sopianae* nevének magyarázatában kétségtelenül egy *-no*-suffixummal ellátott *Sopia* alapszóból kell kiindulni s ezt az alakot M. meglepő alaki egyezéssel megtalálja a VII. századtól fogva hagyományozott galliai *Sopia* folyónévben (alakváltozatai: *Supia*, *Suppia*, *Subnis*, l. Pauly-Wissowa, Realenzykl és Holder, Altcelt. Sprachsch. II. 1672), melynek szabályszerű folytatása a mai franciaországi *Suippe*, az Aisne egyik baloldali mellékfolyója. U. e. *Sopia* nevet megtaláljuk egy, a folyó közelében fekvő település nevében is (l. Pauly-Wissowa, Holder u. o.). A város neve ma is meg van *Suippes*-alakban.

A pannoniai *Sopianae* névnek, melyet a Kr. u. II. századtól *Sopianae*, *Sopianis*, *Sopian(ensis)* alakban ismerünk, M. kimutatja egy *Suppianis* (abl.) változatát (Itin. Anton. 232), ami a két név alaki összekapcsolását még inkább megkönnyíti.

E tények alapján M. feltvése az, hogy a kelta törzsek vándorlása közben Pécs vidékére egy olyan törzs jutott el, amely valamikor a mai *Suippe*-folyó táján lakott és amely telepét is a folyóról nevezte el. E törzs Pannoniában való megtelepedésekor új helyének a magával hozott *Sopia*, illetve *Supia* nevet adta. — Megnehezíti e magyarázatot az a körülmény, hogy *Sopianae* neve ebben az alakban sohasem fordul elő. M. e tekintetben a verőcemegei *Sopje* község nevét bizonyító erővel ruházza fel, mely szerinte ugyanezen kelta csoport lejjebb vándorlásának és megtelepedésének emléke. Ezt a kérdést azonban modern adatok alapján eldönteni nem lehet (nb. a községnevet Lipszky Repertórium (1808) is ismeri horvát *Szopje*, illetve szlávón *Sopje* alakban (635), a folytonosság kimutatásához azonban történeti bizonyítékok kellenének, nem is szólva arról, hogy kérdés, szláv nyelvészeti szempontból nem illuzórikus-e ez az egyeztetés. Amit M. a névadás további körülményeiről mond, az magában véve teljesen valószínű. A pannóniai kelták korán romanizálódtak, innen a név latinos alakja, a romanizáció viszont békés jellegű volt, ezért maradt meg a telep eredeti kelta neve. Alakilag a *Sopianae* alak a „*Sopianae civitates, terrae, possessiones*“ kapcsolatból való kiválással magyarázható. Amit a pannóniai keltaság ethnikumáról tudunk, az szintén nem állja útját a Galliából való származtatásnak. Addig is, míg M. elmemozdító feltevését újabb adatok megerősítik, ajánljuk e kis tanulmányt az érdeklődők figyelmébe.

Fludorovits Jolán.

Mészáros, Eduard: *Sopianae, der Name Fünfkirchen in der Römerzeit* Pécs, 1936. 15 S.

*Verfasser betrifft mit seiner Forschung unbeschriftete Wege:
der Name Sopianae wurde bis heute keiner eingehenden wissenschaft-*

lichen Betrachtung gewürdigt. Die unbestrittene Annahme, dass die Stadt Fünfkirchen eine keltische Ansiedelung und der Name trotz der typisch lateinischen Endung ein keltischer sei, versucht nun Mészáros mit Hilfe des Hinweises auf die formelle Übereinstimmung des Wortes Sopia, das dem Namen Sopianae zugrunde liegt und dem seit dem VII. Jh. vorhandenen gallischen Flussnamen: Sopia nachzuweisen. (Dieser Name lebt heute in Suippe, Suippes: Name des Flusses, bzw. der diesem naheliegenden Ansiedlung weiter.) Mészáros nimmt an, dass bei der Wanderung der keltischen Stämme Fünfkirchen durch jenen Stamm gegründet worden sei, der ursprünglich an der Suippe wohnhaft war und nun die neue Niederlassung mit dem alten Namen bezeichnete. Da die pannonischen Kelten sich früh romanisiert hatten, ist die lateinische Form des Namens leicht erklärlich: dieser entstand aus derartigen Wortverbindungen, wie: „Sopianae civitates, terrae“, etc. — Die interessanten Ausführungen des Verfassers sind nur insofern bestreitbar, dass der Name Fünfkirchens nie in der Form Sopia vorkommt; dem herangezogenen slawonischen Sopje kommt ohne Darlegung der geschichtlichen Kontinuität keinerlei Beweiskraft zu.

Jolantha Fludorovits.

Emerico Váradý: *Relazioni di Giovanni Zsámboky (Sambucus) coll' umanesimo italiano.* Budapest, 1936. Estratto dalla Rivista „Corvina“, Anno 1935. 53 l.

Mikor Bach Endre dolgozatának (Un humaniste hongrois en France. Jean Sambucus et ses relations littéraires. Szeged, 1932.) ismertetésében hangzottak (Századok, 1933, 99. l.), hogy földolgozatlan Sambucus életének Itáliában töltött körülbelül hat éve és szerepe azon humanista generáció körül, mely akkor Padovában tanult, — hiszen többüknek mentora, másoknak idősebb barátja volt, — nem is mertünk arra gondolni, hogy valaki a magyar tudomány e kötelezettségét, ha csak részben is, de ilyen gyorsan és ilyen fényesen beváltja. Révész Máriának Romulus Amasaeusról írott doktori értekezése után Váradý munkája az első alapvető dolgozat a XVI. századi olasz-magyar humanista érintkezések köréből. Dolgozatának sokat sejtető címét olvasva a kérdéseknek egész tömege todul föl. Az olasz humanizmus milyen időszerű problémái kötötték le Sambucus figyelmét? Milyen irányzatok jutottak el hozzá és hogyan termékenyítették meg gondolkodását? Milyen személyes kapcsolatokat kötött és ezek hogyan érvényesültek további munkásságában? A padovai magyar tanulóknak majdnem egyidőben lent tartózkodó akkori nemzedéke, Sambucus, Dudith András, Forgách Ferenc, Istvánffy Miklós, Pesti Ferenc, Tordai Zsigmond, Báthory István, mutatnak-e hasonló fölfogást valamely tudományos kérdésben? Ha vannak közös szempontjait, melyik tanúrnak köszönhetik? Milyen volt Sambucus helyzete közöttük, pontosan megjelölve szellemi befolyását? Mit köszönhet a magyar humanista történetírás Sambucus, Istvánffy, Forgách és Dudith személyében a korabeli itáliai történetírásnak? Sambucus első történeti próbálkozásának, a „Rerum ad Agriam anno MDLII. gestarum brevis narratio“-nak, vagy éppen az „Obsidio Zigethiensis anno MDLVI. descripta“-nak fölfogása, stílusa, megírásának és kiadásának körülményei összefüggésben vannak-e itáliai tanulmányaival? Fejlődött-e Sambucus és hogyan? A magyar kör költészetében az itáliai műfajok milyen nyomokat hagytak? Volt-e reájuk hatással Sanazzaro és Marcantonio Flaminio?

Itt érlelődött-e meg Sambucusban az a gondolat, hogy a magyar humanizmus emlékeit rendszeresen kiadja? Mennyiben erősödött benne itáliai tartózkodása alatt a magyar humanizmus hagyománytudata?

Bár e kérdések nagyrészt Várady elhagyja, olyan személyi kapcsolatok derít föl szellemes és pontos kutatásaival, melyek irányadóak minden további munkára. Sambucus műveltségét nem csak Németországban, csak Franciaországban, vagy csak Itáliában nyerte, hanem a humanista Európában. Ennek legnagyobbjai voltak a mesterei: Melanchton, Sturmius, Turnebius, Auratus. Már Itáliába érkezésekor kész ciceroniánus, archeológus, filológus, képzett filozófus és költő, aki tanulmányait betetőzni ment Padovába. S ezt jó hangsúlyozni. Mert ugyan nincs kimutatva részletesen, hogy mit nyert külön-külön e nagy humanista mesterek környezetében, de kétségtelen, hogy műveltségének alapjait Wittembergben, Strassburgban, Ingolstadtban és Párizsban vetette meg. Innen magyarázható következetes rokonszenve a görögség iránt, ciceroniánus képzettsége, próbálkozásai a latin költészetben, és gyakorlati pedagógiai munkássága. Addig nem lesz lehetséges Sambucus egyéniségének valamiféle rajzát is adni, amíg németországi tanulmányai kellő megvilágításba nem kerülnek és franciaországi kapcsolata az életrajzi adatok síkjáról át nem kerülnek a szellemi élet többdimenziójú terébe. Ebben a korban a humanizmus már teljességgel európai jelenség. Itália elvesztette egyeduralmát és az „uomo universale” helyébe a polyhistor lépett. De a „respublica litteraria” magatartása továbbra is azonos maradt Itáliával szemben, mint amely minden humanitás forrásának tekintetett, ahol Róma és a görögség emlékei megmaradtak, ahol minden humanista tevékenység alapja: az antik írók kéziratjai vártak a tudomány munkásaira. Várady dolgozatából megfoghatóan látszik, hogy az itáliai tartózkodás valóban betetőzte Sambucus tanulmányait. A század legnagyobb olasz humanistájával, Pier Vettorival egész életre szóló barátságot kötött. Együtt lelkesedett a régiségekért Fulvio Orsinivel, a „Noctes Vaticanae” légkörében otthonosan mozgott. Innen vitte magával Andrea Alciato követőinek divatos műfaját, az emblémát. Beutazta úgyszólván egész Itáliát, mindenütt gyűjtve régiségeket, antik és magyarországi latin kéziratokat. A szerző Sambucus padovai mesterei közül említi Francesco Robortellót, Giovanni Fasolót, Guido Pancirolit, az elhunyt, de tanításai szellemében továbbélő Lazzaro Bonamicót, a nagy velencei humanistát, Paolo Manuziót, Robortello szerepe csakúgy, mint Pancirolié, valószínűleg jelentékenyen nagyobb volt, mint felsorolása alapján gondolhatnánk. A szerző is kiemeli, hogy Sambucus nagyra becsülte Robortello történetírói működését. Szükségképen tudomást kellett vennie a történetírásról alkotott fogalmáról, tanítványainak és ellenfeleinek fölfogásáról. Robortello a szórakoztató és elbeszélő történetírás híve volt s úgy vélte, hogy az események magyarázása csak hellyel-közzel szükséges. Tanítványa, Francesco Patrizzi (1554-ben hagyta el Padovát) filozófikusabb egyéniség volt: az eszményi történetíró a filozófus és az elbeszélő egyesülésében látta, ezért számára a legfőbb követelmény az igazság megmagyarázása volt és természetesen a díszes előadás. Ugyancsak Sambucus itáliai tartózkodásának idején állt javában a harc Robortello és a kor legnagyobb olasz történetírója, Carolus Sigonius között, aki különben Paolo Manuzio baráti köréhez tartozott és Velencében élt ekkor. Sambucus egyik emblémájából kitűnik, hogy Sigonius még Robortellónál is jobban hatott reá. S ezt a tényt művei is igazolják.

Várady tisztazza Sambucus itáliai életének sok ismeretlen, vagy homályos körülményét. Kétségbevonja, hogy humanistánk Bolognában

az egyetemen tanított volna, még pedig több évig. Tisztázza ferrarai tartózkodásának és állítólagos nevelősködésének körülményeit az Este-családnál. Sambucus harmadik itáliai gyűjtő- és tanulmányútajáról írott összeállítás a Pier Vettorival folytatott levelezés tárgyalása mellett a dolgozat legértékesebb része. H. Gerstingerrel szemben bizonyítja, hogy Párizsból nem 1561-ben, hanem 1562-ben tért vissza, nem tengeri, hanem szárazföldi úton. Útjában barátságokat kötött és újított meg, kéziratokat vásárolt. Rómában tartózkodva Fulvio Orsini barátja lett s a „Noctes Vaticanae“ akadémiájában itáliai éveinek utolsó napjait töltötte. Firenzén, Belgiumon és Németországon keresztül lassanként hazatért és 1564 áprilisában már Bécsből kezdte meg levelezését Fulvio Orsinivel. Általában jellemző Sambucus ragaszkodása Itáliához és az az élénk kapcsolat, melyet levelei útján fönntartott az olasz szellemi élettel. Közrejátszott persze az is, hogy humanista társai a bécsi udvarban: Crato, Clusius, Busbequius, Blotius és a többiek mind leveleztek itáliai barátaikkal. Sambucus számára leghasznosabb a Pier Vettorival folytatott levelezés volt, mert a firenzei tudós nem sajnálta a fáradságot, hogy munkájával segítsen magyar barátján.

A dolgozat általában páratlanul értékes támogatást nyújt Sambucus életének megismerésére. Ahol nagy fáradsággal föl kutatott adatok tömege és összekészált föltevések nem kötik meg stílusát, ott, mint például Sambucusnak, az emblémaköltőnek jellemzésében könnyedén, finoman és mély emberiségétől áthatott sorokban kelti életre a magyar tudomány egyik legnagyobb egyéniségét.

Természetes, hogy mint Huszti József (Magyar Könyvszemle, 1927, 186. l.), ő is erőteljesen visszautasítja H. Gerstinger törekvését, aki céltudatosan igyekszik elhomályosítani Sambucus magyarságát. Kiemeli, hogy amikor Sambucus leveleiben, költeményeiben hazáról beszél, mindig Magyarországról beszél. Midőn történetírókról és nemzeti történetről szól, mindig a mi történetíróinkat és a mi multunkat érti. Kortársai előtt magyarnak vallotta magát, ugyanígy nemzetiségét századokon keresztül soha senki kétségbe nem merete vonni. Hűséges alattvalója és hivatalnokja volt a császári háznak, de gondolkozásában éppoly kevéssé volt osztrák, vagy német, mint az udvar korabeli olasz orvosai, vagy udvari költői.

Kardos Tibor.

Il lavoro del V. „si prefigge come oggetto di riempire la cornice delle date e dei nomi di città con le vicende vissute dello Zsámboky in Italia, con la rassegna degli studi da lui compiuti e delle relazioni, che egli vi contrasse, volendo così contribuire, con qualche fatto finora ignorato, alla storia dei rapporti fra l'umanesimo ungherese e quello italiano“.

Lo Zsámboky, il più grande umanista ungherese del sec. 16. visse sei anni in Italia con interruzioni più o meno corte. Completò i suoi studi, cominciati e continuati in varie università d'Europa, a Padova dal 1553 sino al 1556 e poi dal 1558 sino al 1560. Ebbe come maestri ed amici il Robortello, Guido Panciroli, il Fasolo, Paolo Manuzio. Ritornò la terza volta in Italia nel 1562. Percorse tutta la penisola contraendo amicizie, acquistando marmi e codici per la sua collezione. Strinse relazioni con Fulvio Orsini e rinnovò quelle già fatte con Pier Vettori, che poi durarono per tutta la sua vita. Prese parte alle adunate dell' accademia romana „Noctes Vaticanae“. Coltivò l'„emblemata“ sul modello dei seguaci di Andrea Alciato e vi riuscì ottimamente.

L'autore insiste su tutte le particolarità discutibili della vita dello Zsámboky in Italia. Ce ne da un quadro chiaro trattando del suo soggiorno a Ferrara, a Firenze e a Roma e parlando diffusamente della sua corrispondenza con gli eruditi italiani dopo il suo ritorno a Vienna. Ma non possiamo tacere anche un difetto dell'autore, benchè sia di piccola importanza, quello cioè di lasciar fuori dallo studio l'influenza della storiografia e della poesia italiana di quel tempo sullo Zsámboky e i suoi compagni ungheresi (Andrea Dudith, Niccolò Istvánffy, Francesco Forgách ecc.), che studiarono tutti a Padova insieme col nostro umanista.

Insomma l'autore ci fornisce nel suo studio fondamentale un preziosissimo contributo per i rapporti umanistici italo-ungheresi del sec. 16.
Tiberio Kardos.

Horváth Konstantin: A Zsoltároskönyv magyarázata és fordítása. XII, *104 és 380 oldal. Zirc, 1935 (Zirci könyvek V.).

Az Ószövetség könyveinek egyike sem dicsekedhetik annyi fordítással és magyarázattal, mint a Zsoltárok könyve. Ez a könyv a zsidóság és a kereszténység közös, irodalmi szempontból is halhatatlan imakönyve; e mellett szövege olyan állapotban van, hogy szinte kihívja az exegéta érdeklődését. Magyar nyelven aránylag kevesen foglalkoztak vele. Nem írhatom ugyan alá a szerzőnek azt a megállapítását, hogy itt ismertetett műve „az első magyarnyelvű katolikus zsolttármagyarázat“ (*7. o.), hiszen csak néhány éve jelent meg a Szent István Társulat bibliafordításának keretében *Pataky Arnold* közismert, kiváló értékű fordítása, amely a zsolttárok részletes magyarázatának terjedelmét tekintve megközelíti Horváth könyvének megfelelő részeit (*Patakynál* 252, *Horváthnál* a latin Vulgata-szöveggel együtt 364 oldal). El kell azonban ismernünk, hogy az újabb magyarnyelvű katolikus irodalomban eddig csakugyan még nem jelent meg oly zsolttármagyarázat, amely a teljesen hiányzó szakkomentár felé átmenetet alkot, amelyben a zsolttárok részletes magyarázatán kívül terjedelmesebb általános bevezetést is tartalmaz.

A szerző főleg gyakorlati célokat tartott szem előtt: célja „a Zsoltároskönyv szövegét lehetőleg röviden, világosan, de elégségesen megértetni“; könyvét a magyar klérusnak ajánlja, elsősorban kispapoknak, szerzeteseknek és szerzetesnőknek, tehát olyanoknak, akik a zoltárokat sokszor forgatják, de a héber nyelv megfelelő ismeretének hiánya miatt nem tudják a maszoréta szöveget követni. A maga elé tűzött célt a szerző derekas munkájával a nagy, majdnem megoldhatatlan nehézségek ellenére is eléggé megközelítette. Ott, ahol a fordítás helyességét részleges elemzésnek vetettem alá, azt a benyomást merítettem, hogy a szerző egészében véve helyes ítélettel választotta ki a zoltármagyarázók véleményei közül a megfelelőt. Fordítása világos és eléggé magyaros is. Egy eléggé fontos módszeres kérdésre azonban nem találtam a könyvben kifejezett, világos választ. Közismert dolog, hogy a zoltárok szövege sokszor homályos, és hogy alakjai között jelentős eltérések vannak. Jogos tehát kérdésünk: milyen kérdéseken alapszik a fordítás, és minő elvekhez igazodik a szerző a különböző szövegalakok felhasználásában? E tárgyban — úgy látom — a szerző nem kívánt közelebről nyilatkozni. A Vulgata mellé illesztett fordítása nem azt követi, ezt bárki látja. Valószínű, hogy a szerző — nagyon helyesen — valamely ideális szövegalakot tart szem előtt, amely a jelenlegi maszoréta szövegalaknak a régi fordítások és egyéb segédeszközök

igénybevételével helyesbített alakja. Erre vonatkozólag a szerzőnek a könyv felülről helyén mégis csak nyilatkoznia kellett volna, lévén ez olyan módszertani kérdés, amely nemcsak a szakembert, hanem az átlagos képzettségű olvasót is jogosan érdekli.

Az általános bevezető résznek több, önálló munkára valló, hasznos összefoglaló fejezete adja meg értékét; közöttük különös figyelmet érdemelnek a könyv nyelvi sajátosságait, világszemléletét, liturgiai és történeti vonatkozásait valamint költészetét ismertető fejezetek. — Alljon itt néhány megjegyzés olyan részletekre vonatkozólag, amelyekben felfogásom a szerző felfogásától eltér.

Nem helyeslem a *szamekh* héber betűnek átírását olyan betűvel, amelyet a nemzetközileg elismert átírás már a *cade* betű részére foglalt le. Ha már a szerző átírása nem vette tekintetbe a *tet* és *tau* között levő különbséget, akkor a *szamekh*-et és a *szin*-t is bátran egy jellel, pl. *sz-szel* lehetett volna átírni. A XI. o.-on a *sehina* és *sela* átírások egymás mellett következteleneknek tűnnek fel; ugyanaz az *s* betű itt két egymástól teljesen elütő hangzót jelez; egyébként nem tekintem ezeket a szókat a magyar nyelvben meghonosodottnak. Nem tartom követendőnek a *sehina* szóban a *khaf* betűnek *h*-val való átírását sem. A *35. o. alsó részén hozott példák jó része nem kettős értelmű szónak értelemcseréjét, hanem hasonló mássalhangzós állagú szóknak összetévesztését mutatják be. A *85. o.-on az 1715, a *86. o.-on az 1400 évszám nagyon problematikus.

A zsolttárfordítások közül a 45., 47. és 75. zoltárét néztem át tüzetesebben.

45, 2: az „oly könnyen fellelhető“ fordítás több kommentátor felfogásával egyezik ugyan, de mondattani szempontból aggályos; a megfelelő héber mondatot inkább *szifa*-mondatnak minősíteném s így adnám vissza: „(szorongatásokban), amelyek ugyancsak érnek minket“; így fordítja már a Vulg. is: (in tribulationibus), quae invenerunt nos nimis. — 45, 3: „a mély tengerekben“, a szövegek szerint: a tenger mélyében. — 45, 5: „csobogása“, inkább: patakzása, árama; „az Örökkévaló“, a szövegek szerint: Isten; „a Magasságbelieknek szentséges hajlékát“, inkább: sérthetetlené tette a Magasságbeli az ő hajlékát. — 45, 7: „inogtak“, inkább: „megmozdultak“, t. i. támadó szándékkal; csak ilyen felfogás mellett jogosult a következő *de* kötőszó. — 45, 10: „e világon“, inkább: e földön.

A 47. zoltár címe: a zarándokok háladala. A részletes magyarázat az éneknek e jellegét egyáltalában nem veszi tekintetbe; nézetem szerint azt nem is lehet bizonyítani. 47, 1: „Jáhve... legyen áldott nagyon“; a szöveg azonban nem tartalmaz felszólító módot, ezért inkább így kellene visszaadni: Jáhve... igen dicső (laudabilis). — 47, 2. jegyzet: *'anaf* jelentése csakis „ág“; ebből a LXX. nem vezethette le az *époizw* fordítást, mivel az „ág“ egyáltalán nem „gyökér“. *Thalhofer-Wutz* ugyan egy *'nf* = *germinavit* gyökről beszél, de e gyöknek ilyen jelentéséről a megbízható szótárok nem tudnak. — „Fényesen“ (4. v.) és „hódolva“ (10. v.) nincs a szövegekben. — 47, 11: „Jobbkezed teljessége az igazságosságnak“ nem felel meg a szövegnek és nehézkes is. Helyesebb lenne: „Jobbod igazágosságával van telve“; a magyarság szempontjából persze ez a fordítás is kívánnivalót hagy maga után.

A 75. zoltár sokat vitatott 4. versének fordítására itt csak egy megjegyzés álljon: „Ott törte szét (t. i. Isten) az ijjak villámain“ helyett magyarosabb lenne: ott törte össze stb. Az 5. versben „a győzelmek hegyei felől“ legalább is pontatlan; a héber *faref* nem jelent győzelmet, legfeljebb prédát. Előnyösebbnek látszik, ha a LXX olvasását

(αιουιων = *kedem*) vesszük alapul, tehát: az ősrégi hegyek felül. A 11. v. fordítása csak u. n. Verlegenheitsübersetzung. Az 'dm szó itt ép úgy, mint a 67. zsolttárban mindenestre valamely népnek, valószínűleg Edom-nak jelzése. Konjekturám alapján körülbelül így lehetne a verset fordítani: Bizony meglátta Edom dicsőségedet; akik megmaradtak belőle (t. i. veresége után) látták a Te győzelmi ünnepedet. — A 12. v. talán inkább felszólító módok feltételes kapcsolata, tehát: Ha (vagy: akik) fogadalmat tettetek, váltsátok be azt stb.

De hagyjuk az „aprólékot”. Horváth zsolttárfordítása a magyar fordítási irodalomnak komoly nyeresége. *Aistleitner József.*

Horváth, Constantin: *Deutung und Übersetzung des Buches der Psalmen.* Zirc, 1935.

Verf. steckte sich das Ziel eine möglichst knappe, klare und doch ausreichende Deutung des Psalmenbuches zu geben. Durch tüchtige Arbeit wurde dieses Ziel trotz der grossen, fast unüberwindbaren Schwierigkeiten annähernd erreicht. Rezensent hält die Übersetzung — obwohl er in manchen Einzelfragen anderer Ansicht ist als Verf. — für einen beachtenswerten Gewinn der ungarischen Übersetzungsliteratur.

J. Aisleitner.

Alszegeh Zsolt: *A tizenhetedik század.* (A magyar irodalom története. Szerk. Alszegeh Zsolt. III. kötet.) Budapest, Szent István-Társulat kiadása. 1935, 292 lap, 16-r.

Történettudományunk ujjaéledése a világháború utáni magyar tudományos élet legjelentősebb mozzanata. Viszont irodalomtörténetírásunk természetes függéséből ered, hogy ő is mind jelentékenyebben kiveszi részét abban a revízióban, amin a történeti studiumok keresztül esnek.

Ez a revízió csak a mult század végén elhanyagolt szellemi tényezők kellő hangsúlyozása és a szintézis felé haladhat s az irodalomtörténetben is új egységbefoglaló műveket hív életre, melyek széles távlatokat nyújtanak, szemben a századunk elejére is átnyúló lexikális jellegű irodalomtörténetekkel.

Alszegeh új kötete is egy ilyen szintézishez tartozik, mely egységes világnézetből, — itt a katolicizmus álláspontjáról, — tekinti át a magyar irodalom legviharosabb, legkevésbé egységesnek látszó századát.

Alszegeh elméje hajlékonyságra, finomodásra és elmélyülésre képes; tanulmányjaiban állandó emelkedés mutatkozik: nagyértékű részlettanulmányoktól, kiadásoktól, szellemes és finom essay-ken át eljutott a szellemtörténeti távlatokat nyújtó szintézishez, ami az irodalomtörténész számára a legmagasabb feladatot jelenti.

Új irodalomtörténetében megtaláljuk korunk tudományos módszerének összes követelményeit: az anyag aprólékos és bensőleg átért ismeretét, az uralkodó szellem megérzését, a nagy egyéniségek intuitív megértését és az irodalom fogyasztóközönségének életét, történelmi és irodalmi lelkületének ábrázoló rajzát.

A könyv a történelmi környezetrajzzal indul; itt a szerző idézet-mozzaikkal dolgozik, melyekkel kitűnően érezteti a kor hangulatát, gondolkodásmódját a vallási kérdésekben: a túlbuzgóság, a sérelmek, a kort elöntő gyűlölet, az asszonyi rend szerepe a vallásos életben a főbb szempontok, melyek körül az idézetek csoportosulnak. Aztán a

közönség rajza következnek: a nemesség, a polgár és a jobbágy viszonya az irodalomhoz és a könyvek kelendősége foglalkoztatják a szerzőt e fejezetekben. A társadalmi erkölcs illetve erkölcstelenség vázlata következik, de azt hiszem a korabeli prédikátori hangnemnek túlságos hitelt ad Alszeghy, mikor oly sötét színekben festi a kor erkölceit; sok konvenció és minden korban megtalálható panasz és vád van ezekben a nyilatkozatokban. Majd a Beöthy Zsolt óta kellően ismert vitaközö stílus durvasága újabb színfoltokkal domborodik ki előttünk. A török és a Habsburg-probléma irodalmi visszhangjával zárja Alszeghy széles történelmi freskóját, mely azonban mindenütt az irodalomra támaszkodik.

A következő legnagyobb rész érthetőleg a vallási irodalomnak jut. Itt megkapjuk a polemikus művek egyes főbb problémáinak vázlatát, a katolikusok és protestánsok szembenálló szempontjait, majd a protestánsok felekezeti vitáiról kapunk vázlatos képet. Majd a nagy katolikus szellemóriás, Pázmány Péter emelkedik ki a szürke egyéniségek sorából; szellemi képe eleven, újszerű. A protestáns „harcosok” között a világhíró típus foglalkoztatja inkább, mint az itthon térítő,¹ s a tisztára irodalmi szempontok: az eredetiség, a nyelv és stílus vizsgálat zárja ezt a fejezetet.

Alszeghy legegényibb kutatási területe a XVII. századi vallásos költészetelmélet, költészet és iskoladráma. Abrázolása e pontokon a legújyszerűbb és nagy hézagokat tölt ki azon a képen, melyet a XVII. század irodalmáról alkottunk magunknak. A dráma képe persze csak a latinnyelvű alkotások ismeretével lehet teljes; a latin jezsuita drámák keltik fel a közönség érdeklődését a színjátszás iránt. A barokk költészet jellemzésénél sikerülten kapcsolja össze a magyar költészeti stílust és műfajokat a kor esztétikájával, a poesis artificialis-szal és ebből az elméleti háttérből emelkedik ki Gyöngyösi István nyájas profilja, mint a korszak kongeniális kifejezése. Zrínyi Miklós költői arcképében is örömmel állapíthatja meg az olvasó, hogy a magasabb síkon mozgó irodalomtörténetírás mennyi haszonnal tudja értékesíteni a forráskutató filológia eredményeit.

A tudományos irodalom vázlatos ismertetése egészíti ki ezt az irodalmi képet, melyben mindig érezzük a kor nehézkes, barokkos, díszítő és heroikus levegőjét; ennek éreztetése Alszeghynek művészi munkájának legszebb eredménye. Eckhardt Sándor.

Zsolt Alszeghy: *Le dix-septième siècle.*

Le nouvel ouvrage du fin critique hongrois présente une excellente vue d'ensemble de la littérature hongroise de ce siècle de luttes héroïques et de querelles religieuses. L'auteur y évoque l'atmosphère historique, en analysant les courants d'idées, les moeurs et le style de l'époque. Les silhouettes du cardinal Pázmány et du héros-poète Zrínyi se découpent avec une rare netteté de ligne sur ce décor sombre et tragique.

Al. Eckhardt.

¹ Nem naívság Szepsi Czombornál, mikor feljegyzí a francia királyok golyvagyógyító képességére vonatkozó hiedelmet; ez a hit a francia királyok felszentelésénél nagy szerepet játszott és még a XVII. század is ragaszkodott hozzá. V. ö.: Marc Bloch: Les rois thaumaturges. Strasbourg, 1924.

Bessenyei György: *Hunyadi László tragédiája*. Nyiregyháza, 1935. Kny. a Szabolcsi Szemle októberi számából. 33 l.

Azzal, hogy a budapesti Berzsényi-reálgimnázium ifjúsága 1930-ban kiadta a Tarimenes utazását, Bessenyei munkáinak kiadásában sajátos lendület vette kezdetét. Belohorszky Ferenc, aki az előttünk fekvő füzetben a Hunyadi László szövegét teszi közzé, úgy gondolja, hogy ennek a Bessenyei-kultusznak mélyebb okai vannak: „észreveték — úgymond —, hogy Bessenyeiben több a modern gondolat, több az életlendületet és elhatározottságot adó magyar öntudat, mint kortársai akármelyikében, megtérése a magyar rögöz pedig a legjellegzetesebb magyar tragédia, amelyben szinte fájának és nemzetének tragikus hősévé válik“. Amde a Tarimenes-kiadás bevezetése is eléggé bizonyítja, hogy Bessenyei néhány művének közzétételét már jó ideje, s még jóval a háború előtt sürgette a magyar irodalomtörténet; Vajthó László érdeme, hogy tanítványainak könyvkiadó lelkesedését a Tarimenes kiadására használta fel, s ugyancsak az ő sürgetése bírta reá más középiskolák ifjúságát egyéb Bessenyei-munkák közzétételére. A nemzet egésze még tudomást is alig szerzett e kiadásokról, s egy ember tiszteletreméltó Bessenyei-kultuszát nincs jogunk a nemzet egészére kiterjeszteni. Bessenyei szellemtörténeti jelentőségét különben sem ezek a kiadások tisztázták, hanem a magyar irodalomtörténet új irányának jeles munkásai, akik Beöthy multszázadban festett Bessenyei-képét egyre pontosabb lélekrajzzá tökéletesítették. Ehhez a képhez nem sokat ad ez az új kiadás. Tagadhatatlanul köszönet illeti a kiadót, hogy nagyobb közönséget segített hozzá a dráma megismeréséhez; ugyanoly örömet szerzett vele, mint 1931-ben Bessenyei kisebb költeményeinek összegyűjtésével és közrebocsátásával. Tudjuk róla, hogy már 1929-ben Bessenyei kultuszának szolgálatába szegődött tanulmányával. De a köszönet mellett kötelességünk megmondani azt is, hogy ennek az új kiadásának bevezetésében a Szabolcsi Szemle tágabb közönsége kedvéért a tudományos szakszerűsége néha feleslegesen sebet üt. Azt mondja pl., hogy az eredeti kiadás egyetlen példányát használta, de néhány sorral alább elismeri, hogy e kiadás ritka, tehát nem egyetlen példányszámban van meg. Homályos akkor is, amikor kimondja, hogy Bessenyei itt „a tragédiairás legegyszerűbb eszközeit is mellőzi“, mert mik a tragédiairás eszközei? — Nem tudom, nem e közönség kedvéért hangoztatja-e, hogy Bessenyei e drámájában „szerep jut az érzelmek öncélú ápolgatásának, sőt döntő szerep“; mert a darabot ezen az alapon a magyar praeromantika számára kisajátítani azért merész vállalkozás lenne. De ha ezt a bevezetést úgy tekintem, mint a vidéki szemle közönségének számára írt lelkes, és ép ezért kissé a túlzásnak is helyet adó panegyrust, magát a lelkes vállalkozást csak dicsérnem lehet; vajha a nyomtatásban is megjelent Holmi újabb kiadása is helyet kapna a kiváló Bessenyei-kutató programjában.

A. Zs.

*

Bessenyei, Georg: *Die Tragödie des Ladislaus Hunyadi*. Nyiregyháza, 1935.

Franz Belohorszky veröffentlicht in einem Provinzblatt, sodann in einem Sonderdruck daraus das erste Schauspiel von Georg Bessenyei, einem Erneuerer des nationalen Schrifttums in Ungarn, und lenkt dadurch die Aufmerksamkeit in verdienstvoller Weise auf den begeisterten Vorkämpfer der Aufklärung.

Z. A.

Tanulmányok a német-magyar szellemi érintkezésről. *Boronkay Antal:* Az osztrák és a magyar történeti ballada. 106 l.; *Gárdonyi Klára:* Biedermeier a magyar költészetben. 46 l.; *Horvát Edith:* A biedermeier életkép. 66 l.

Mind a három előttünk fekvő tanulmány a mult század elejének magyar irodalmi életébe vezet el. Ennek a negyedszázadnak a szellemiségét a biedermeier-szóval jelölik, amint azt a német szellemtörténet divatba hozta. A biedermeier-szellem jellemző vonásaiul a politikai aktivitás hiányát, a családiasság előtérbejutását, a részletek szeretetét és valami sajátos bensőséget hangsúlyoznak. Horvát és Gárdonyi nagy gonddal ismertetik a Biedermeier-szellem megállapítására vonatkozó német és — lényegesen kisebb — magyar szakirodalmat, míg a harmadik, Boronkay, annak a szellemnek az eredőit vázolja, amely a napoleoni háborúk után Ausztriában alakult ki. Evvel a szellemmel áll szoros kapcsolatban a magyar zsebkönyvekben nekilendülő magyar történeti ballada, de ezen túlmenően maga a zsebkönyv-irodalom is. Az Aurora első kötetében Kisfaludy Sándor nemzeti dalát e nélkül a szellemi kapcsolat nélkül nehezen lehet megérteni. A magyar irodalom első sorban a műfaj-divatot köszönheti a német biedermeier osztrák közvetítésének, maga a szellem sok árnyalati különbséget mutat, aminek a sajátos magyar viszonyokban van a magyarázata. Ennek a kornak irodalma nálunk nemesi, nem pedig polgári irodalom; sajnos, ennek jelentőségét a tanulmányírók közül egy sem emeli ki kellőképen. Nem figyelik meg jelentőségéhez mérten a városi témák helyfoglalását sem, pedig nem pusztá véletlenség, hogy Kisfaludy Károly Tollagi Jónása a városban neveltségessé válik. De az is tagadhatatlan, hogy a biedermeierhez való kapcsolással nem egy magyar író új színben tudnak bemutatni. Horvát Edith Csatoról, Boronkay Garayról, Gárdonyi Klára Bajzáról fest ilyen módon újszerű képet. Természetes, hogy e részlet-tanulmányok nem tudják elkerülni azt a veszedelmet, amely minden, egyes korszakba elmerült fiatal kutatót fenyeget: az előzményekkel nem sokat törődnek. Innen van, hogy Boronkay a magyar történet-szemlélet korelkülönítésében, de a történeti ballada szerkezeti sajátosságainak korhoz kötésében is többet foglal le a maga korának, mint amennyit a tárgyilagos irodalomtörténet megenged; Horvát Edith Vörösmarty egyéniségénél feledkezik meg Az emberek, Gondolatok a a könyvtárban költőjéről; Gárdonyi Klára pedig a biedermeier-jelenségek elkülönítésénél nem tekint az írók valóságos élményeire. Mégis becses mind a három tanulmány: mert a magyar biedermeier világát sok új színnel teszik szemléletesebbé.

Alszeghy Zsolt.

*

Studien über deutsch-ungarische geistige Beziehungen. *Boronkay, Anton:* Die österreichische und ungarische historische Ballade. *Gárdonyi, Clara:* Biedermeier in der ungarischen Dichtung. *Horváth, Edith:* Das Biedermeier-Lebensbild.

Drei Dissertationen über den ungarischen Biedermeier: C. Gárdonyi untersucht seine Entwicklung in der ungarischen Dichtung, A. Boronkay die historische Ballade, E. Horváth das Lebensbild. Die Arbeiten enthalten neue Beiträge zur Geschichte der deutsch-ungarischen geistigen Beziehungen.
Z. Alszeghy.

Hélène Sztankay-Pogány: *Jean Lahor, l'homme et l'oeuvre.* (Études de littérature et de linguistique françaises de l'institut français à l'université de Debrecen.) Cahier V. Debrecen, 1935. 73 l.

Az orvos-költő Henri de Cazalis-, írói nevén Jean Lahor-ról szóló értekezés az ilyen tárgyú munkák szinte kötelező beosztása szerint az író életrajzával kezdődik; itt ismerteti Jean Lahor szerepét és helyét a XIX. század második felének francia irodalmában. A további három fejezet szétdarabolja az írot és műveit, hogy külön-külön bemutassa Lahor filozófiai és irodalmi arculatát; majd általánosságban tárgyalja irodalmi munkásságát. Lahor indus, buddhista filozófiából táplálkozó pesszimizmusa A. de Vigny-ben találta meg költői mintaképét, s az értekezés részletesen ki is mutatja a két költő egyéniségének hasonlóságát vagy egyezését műveik alapján. Az „influence littéraire” című fejezet után váratlanul „La langue et les modèles poétiques de Jean Lahor” címet találjuk az értekezésben, de ez az utóbbi stilisztikai és poétikai mintákról, hatásokról szólna. A sokfelől kimutatott hatások, hasonlóságok, utánzások után valahogy az az érzésünk, hogy Lahor költészetében az egyéniség éppen ezekben olvad fel. Külön fejezetben emlékezik meg a tanulmány szerzője Jean Lahor és Magyarország kapcsolatáról. A távolkelet iránti szenvedélyes érdeklődésével felfedezte az ázsiaiaknak tartott magyarokat is, s bár három költeménye szól rólunk, az „esprit hongrois” megismerésében ő sem jutott tovább a cigánynál, betyárnál és a pusztánál. A dolgozat befejezéséként egy rövid, Lahor-ral foglalkozó kritikai szemlét és részletes bibliográfiát kapunk.

A szerző nagy apparátussal dolgozott, s az irodalomkutatás különböző módszereit több-kevesebb sikerrel alkalmazta, hogy bemutassa a különös egyéniségű, eléggé ismeretlen költőt, kinek munkássága olyan sokrétűnek látszik, hogy azt nehezen lehetett volna egységes rendszer szerint ebben a rövid értekezésben feldolgozni.

Temesi Alfréd.

*

La dissertation de Mlle Sztankay-Pogány présentée à la faculté des lettres de Debrecen esquisse la vie de Henri Cazalis qui publia ses oeuvres sous les pseudonymes Jean Lahor et Jean Caselli, puis analyse l'évolution de la pensée de l'écrivain, son oeuvre, sa langue et ses modèles littéraires. Dans le cinquième chapitre l'auteur démontre l'intérêt de Jean Lahor pour la Hongrie, pays oriental et mystique aux yeux des Français d'alors. A la fin de son ouvrage l'auteur réimprime quelques pages de critique relatives à son héros et donne une bibliographie sommaire de Jean Lahor.

Alfred Temesi.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

K. Jost: *Das Beispiel und Vorbild der Vorfahren bei den attischen Rednern und Geschichtschreibern bis Demosthenes.* (Rhetorische Studien 19. f.) F. Schöningh. Paderborn, 1936. XVI + 263 l. Ára füzve 9 M.

Szerzőnk, P. von der Mühl kiváló tanítványa, mesterétől a Demosthenes-féle évőző vizsgálatára ösztönözve, hamar észrevette a szónok sajátos technikáját, amely a jelenben — szerinte — kívánatosat, mint a múltban már megvoltat szereti feltüntetni. Erdeklődését ehhez

képezt általában a hagyományosnak az attikai politikában való szerepére terelte át. Így kellett behatóbban foglalkoznia egyfelől a történeti „példák”-kal (σημειον, τεκμηριον, παραδειγμα) illetőleg ezeknek gyakorlati és elméleti értékesítésével, másfelől a multdicsőítés történeti és lélektani okaival s így nőtt könyve — amint mondja — egy a görögség történeti tudatának fejlődését kereső tanulmánnyá is. De így szelídített ezenfelül — amit inkább már csak eljárása igazol — általában a történeti tudatkeletkezésnek, a mítosz és a történelem viszonyának tudományelméleti kérdéseivel is, igen értékes és ma különösen az érdeklődés előterében álló megfigyeléseket.

A hozzáértő előtt már ennyiből, pillanatig sem lehet kétséges, hogy ez a könyv, ezekkel a célkitűzésekkel, legjobb esetben a szerencsésen elrontottak közé tartozhatik. A példafelhozásnak akárcsak attikai jelentőségét is annál kevésbé lehet pusztán az attikai szónokok és a — csak szónoklatírások fokáig tekintett — történetírók egy bizonyos, eleve korlátolt számának vizsgálata alapján (a komédia, tragédia, Platon stb. adatainak részletes felhasználása *nélkül!*) megállapítani, minél bizonyosabb, hogy ez a jelentőség eleve messze túlmegy a csak-retorikain (v. ö. Aus der Frühzeit der Epik c. dolgozatomban, Racc. Ramorino, Milano, 1927, kül. 586. kk.). Az ellenmondás hatványozódik szerzőnknek hajlamával, hogy a szűkkörű (attikai) rétori gyakorlat és elmélet tanulságait az egyéni, műfaji, helyi stb. differenciáknak érdemi elhanyagolásával (l. pl. a Periklesre vonatkozó határozatlanságot, 91. kk.) általánosítsa (bár itt-ott ennek veszedelmét látta is: 184, 212.), sőt egyesesen mint a görögökre jellemzőt próbálja értékesíteni (néha egyesesen úgy tűnik, mintha még egy kronológikus fejlődéssor lehetőségét sem tartaná kizártnak), holott eleve világos, hogy e területen a legtöbb jellemző vonás csak részben lehetett a köz-görög praktícizmusnak és racionalizmusnak, inkább volt a retorika sajátos céljainak-okainak és leginkább a perzsa háborúkban sajátosan megnőtt athéni öntudatnak a következménye, tehát alig általánosítható. (Ilyen pl. a vonás, hogy a mult többre-tartásának attitude-je — bár kétségkívül megvan Lysias, Isokrates és Demosthenes gondolkozásában, illetőleg elméletében is — a retoroknál relative ki van a jelen bizonyos öntudatos becslésével ellensúlyozva.) De folytatólag: ámbár a mi, mai történetírásideálunk legalább is elvben mindenestre azonos a görögökével, mégis igen komoly további tévedésforrásnak tartjuk, hogy szerzőnk a maga adatfeldolgozásának annyira szűk és elégtelen alapjairól (vagyis: részkutató könyvét *nem* írva át) megpróbálja a multdicsőítésnek és példakedvelésnek általános történeti rügóiba is belelátni; holott eleve kényszerű, hogy az éppen ezen a területen végrehajtott lelkiismeretes részletkutatás eredményeinek sokszor kell speciálisan másfelé mutatniok, mint ezt amaz általánosabb értékű, nekünk is igen elevenen érdekes „köz-görög” tételek követelnék, amelyeket közbe meg-megcsillant és amelyek bizonyos fokig épp ezért zavarólag is hatnak vissza a speciális tárgyalásra; s kényszerű, hogy a mult, illetőleg a példák értékeivel szemben nem egyedül ez a „görög”-„európai” állásfoglalás lehetséges: Sokhelyt például merőben más a mythikus igazolások értékelése, amelyeket a görögség a tapasztalatiakkal, illetőleg történetiekkel szemben következetesen kevesebbre szokott becsülni. Végül mindazok a pontok is, ahol szerzőnk szárnyai nyilvánvalóan készek volnának őt a legmagasabb filozófiai áttekintésig is felreépíteni, csak a maga talpalattnyi területén nincsen módja „nekiszaladni”, szintén nyíltan és hangosan szélesebb kereteket sürgetnek, vagyis a jelen forma tarthatatlanságát és egy magasabbszempon্তু feldolgozás elengedhetlenségét

hangsúlyozzák ki, amit éppen azért tartunk különösen fontos hibajelzőnek, mert meggyőződésünk, hogy bizonyos elsőrangú történetfilozófiai kérdések eldöntéséhez, amelyekkel más helyen bővebben kívánunk foglalkozni, valóban, csak a szóbanforgó kérdés-komplexusnak *görög*, — de mindenestre széles, teljes alapján, jól-megfogott görög — anyaga szolgáltathatja a legalkalmasabb válaszokat. Csak ez adhat hivatott felvilágosítást például arra, hogy hogyan teremtődött meg a modern-európai történetírás egyszer és egyedül úgy, hogy a régi Hellas különösmód racionalista népének lassan felébredő „nemzeti“ öntudata (már az első, legnagyobb, görög költő nem honorálja az öncélú mythost: Homeros praktikus és racionalis, ő az első történetíró és rétor!) előbb rendszerekbe-fogással domesztikálta a vadon-tenyésző mythosokat (Hesiodos, stb.), majd a jelenmagyarázó és igazoló mythikus példákat lassan kiegyenlítette, kicserélte inkább-tapasztalatiakkal, végül valóságos történetiekkel, míg azután a görögség egyes, egészen kivétel-képviselői, mint Thukydides, a mult-megismerést sui generis öncéllá is tudták megnövesztetni (v. ö. Ed. Meyer, *Gesch. d. Altert. I.*, 1°, 1925, 228. kk.). Csak ez igazolhatja, hogy a mult, amely igazában mindig visszavonhatatlanul „elmúlt“, tulajdonkép — nincs, helyesebben (minden történeti feljegyzés a priori szubjektív, befolyásolni-akaró, egyszóval heteronomsztikus meghatározottsága folytán) csak a mindenkor kívánt jövővel azonosként, vagy ennek ellentétéként elképzelve „van“; amit kiéleztetett úgy is mondhatnánk, hogy a mult csak annyi, mint a vágyképben, illetőleg rémként látott jövendő, vagy egyszerűen a jelennek visszavetítése: értelme mindenkép csak a jelenben vagy jövőben lehet.

Jost könyve eszerint, bár az ilyenféle kérdések felvetését, legalább is egyes pontokon, a szakértő számára provokálja, kereteivel mégis a tárgyalás lehetőségét nem készíti elő, sőt elvágja s éppen ilyen centrumtalan, egyenetlen formájában, éppen ezért, megoldásukat nem jelentheti. Ettől függetlenül távolról sem akarnók ennek a gondolat-keltő kísérletnek jelentőségét lebecsülni. Bár lényegileg elégtelen alapról, tudniillik az V. és főleg IV. századi attikai rétorok jelentőségének vizsgálatából és a 404 utáni speciális athéni viszonyokból, helyesebben ezeknek ellenére, mégis meglátta és meg tudja sejtetni: hogyan lesznek az egyes családok segítőként tisztelt ősei az együttélők és -dolgozók, a polis őseivé, a családok halotti ünnepei — a nemzeti fontosság és ennek gondolata nöttével — állami temetéseké; és hogyan válik a hőstisztelet és -dicsőítés, majd a nyilvános epitaphios a maga megfelelő toposaival (az ősök fensőbbisége; a mult utólérhetetlen nagysága, tehát a jövőt-determinálásra való hivatottsága; a jelen inferioritása stb.), nemcsak azzá, amit Jost helyesen kiemel, tudniillik összekötő-kapoccsá a heroikus halott-tisztelet és a demegóriák követéssel-felhívásai között, hanem azzá is, amit az elfogadott keretek közt lehetetlen volt kidolgoznia: egyik legfontosabb összetevőjévé a mythoson tülemelkedő, ténykereső, speciálisan görög és európai történetírás megteremtésének.

A könyv különben igen alaposan veszi át a „példára“ (bizonyosságra, igazolásra) vonatkozó görög elméletírók adatait (1. fej.) és tárgyalja a történelmi példák meg az „ősök dicsérete“-topos használatának a legrégebbi szónokoknál (2.), a régebbi történetíróknál (3.), majd a Lysiasnál, de különösen Isokratesnél (4.) és Demosthenesnél (5.) található eseteit-módjait; ezért sokan és jól fogják felhasználni.

Marót Károly.

Die anregende Arbeit von K. Jost ist als eine glücklich-misslungene anzusehen. Sie gestattet eben in ihrer auf attische Redner und Reden „dichtende“ Geschichtschreiber sich beschränkenden Einstellung eigentlich keine Folgerungen auf die historische und psychologische Bedeutung der Beispielanwendung überhaupt, (welche die Grenzen der Rhetorik apriori überschritt), und noch weniger etwa Verallgemeinerungen, welche ihre Ergebnisse ohne weiteres auf das Griechentum anwenden oder gar für die wichtigen Endfragen unserer Historiographie verwerten wollten: hiezu ist sie eine allzu eng fundierte Spezialforschung. Dessenungeachtet scheint ihre Betonung und Bedeutung — auch nach den, das spezifische oft direkt störenden, scharfsichtigen, allgemeingültigen Andeutungen des Verfassers, — hauptsächlich in dieser Richtung, d. h. darin zu liegen, dass sie eben zu diesen Endfragen von der geeignetsten, der griechischen Seite her, höchst brauchbare und namentlich auch für unsere heutige Existenz aufschlussreiche Winke zu liefern vermag (man denke an die italienischen oder deutschen, offenbar vital-bedingten heteronomistischen Theorien der Geschichtschreibung). Und es scheint auch selbstverständlich zu sein, dass sobald der griechische Rationalismus unsere Geschichtschreibung hervorgebracht hatte, auch diese seine Teilgeschichte gewissermassen Bescheid wisse: Wie hier und nur hier, die die Gegenwart ad hoc erklärenden mythischen Erzählungen, bei denen der „Primitive“ sonst stehen zu bleiben pflegt, systematisiert (Hesiodos), dann durch das eher-erfahrungsgemässe und gar das „historische“ Beispiel ersetzt (Herodotos usw.), schliesslich auch zu einer eigenwertigen Vergangenheitskunde (Thukydides = unsere Historie) entwickelt werden durften. Wie dann — gezwungen und hinfällig, ja eigentlich nur an einzelne ausserordentliche Individuen gebunden — diese (griechische) Zielrealisierung, welche immer an der immer endgültig „vergehenden“ Vergangenheit als an etwas Existierendem und Fassbarem festhält, wie diese zwar vornehmste, doch nicht allgemeinste Art der Geschichtschreibung in ihrem Wesen dessenungeachtet entwickelt wurde, dass die sogen. Vergangenheit in ihrer Wirklichkeit tatsächlich bloss ein Wunschtraum der Zukunft (bezw. eine Warnung im Interesse dieser) oder eine einfache Zurückprojizierung der Gegenwart zu sein vermag; usw.

Des von Jost ausdrücklich Gewollten und tatsächlich Geleisteten wird als einer gewissenhaft-gründlichen Teilarbeit mit Lob gedacht. Hervorgehoben sind namentlich die anregenden Hinweise auf die Bedeutung des Ahnenkults und die Rolle des öffentlichen Epitaphios und seiner Topoi für die Entwicklung (der Topoi) der Demegorien.

Karl Marót.

Wolfgang Aly: *Livius und Ennius von römischer Art.* (Neue Wege zur Antike II. Reihe, Heft 5.) B. G. Teubner. Leipzig, 1936. 52 S. 2-80 Rm.

Valamely kor problémái rendszerint a divatos jelszavakban tükröződnek. A jelszó a tettvágygal teli ember hangos kiáltása, a probléma a magános bölcselő tépelődése; e kettővel van tele a mai német élet. Így nem csodálkozhatunk azon, hogy e mű egyébként jöltájékozott, komolytudású szerzője a *bevezetésben* (1—7. l.) olyasmit ír, hogy a római szellem, a római egyház, a római jog idegenül áll (!) a mai német előtt s ezért a „fajidegen“ etruszkok a felelősek. Az sem meglepő, hogy tudományos tekintélyként ismételtlen idézi Rosenberget, aki szerinte helyesebben fogta föl az etruszk kérdést, mint Altheim (1. l. 1. jegyz.,

3. l. 3. jegyz.). Rosenbergnek a jó és gonosz fajról szóló „Mythusa“ rányomta bélyegét erre a tanulságos munkára. Hogy idegenül ne álljon előttünk Róma szelleme, szerzőnk nézete szerint meg kell keresnünk az igazi római jelleget, el kell választani a tősgyökeres — s a némettel fajrokon — rómaid az idegentől és a járuléktól. „Wir suchen den Römer in seinen artgebundenen Ursprüngen auf; wir wollen die entscheidenden Abschnitte seiner Geschichte kennen lernen; wir wollen etwas von dem Geist erfahren, der aus den Taten spricht und sie erst möglich werden liess; wir wollen die Gefahren sehen, die römischer Geist überwand indem er sich mit ihnen auseinandersetzte oder denen er unterlag (5. l.). E feladat megoldását Livius („ein echter Römer reinen Blutes“) és Ennius („der Wahlrömer“) lelki alkatának és szellemi kapcsolatainak az új szempont szerint való vizsgálatával kíséri meg. Az e tekintetben „ismeretlen“ Livius (7—11. l.) műve hatalmas, egységes koncepció eredménye. Műve három nagy részre oszlik: 1. a birodalom fölépítése (a város alapításától körülbelül 184-ig), 2. az alkotó erők hanyatlása (körülbelül 184—50) és 3. az összeomlás a polgárháborúban. Meg kell jegyeznünk, hogy Livius a saját bevallása szerint (Liv. 31, 1) inkább sejtí, mint tudja föladatát és nem valószínű, hogy célját oly tisztán látta volna, mint szerzőnk hiszi. (V. ö. Plin. hist. nat. praef. 16.) Azt viszont, hogy egyes könyvek és könyvcsoportok külön egységes egészet alkotnak, már régen tudjuk. Az sem újság előttünk, hogy Livius bizonyos „diszkrét“ előreutalások rendszerével, az eljövendőre való finom előkészítéssel igyekszik műve szerkezeti egységét biztosítani és a könyvek hatásos kezdeteire és befejezéseire nagyon sokat ad. „So bilden stets einzelne Bücher (oder auch Doppelbücher) Einheiten von überlegtem Aufbau, während mit den Anfangsworten gern auf die Schlussworte des vorgehenden Buches verwiesen wird, um trotzdem die Kontinuität zu erhalten.“ (10. l.) Ez mind nem új dolog, Livius nem csupán történetíró, hanem rhetor is volt (un orateur qui se fait historien, mondja róla Taine), Cicero nagy tisztelője és követője, ki a retoriskolák akkor divatos szabályai szerint szép és zárt egészet akart nyújtani. (V. ö. többek közt: Leo. Gesch. der röm. Lit. Kult. d. Gegenw. I. VIII. Lpz. 1924, 452 l.) A mű fölépítését szerzőnk *Camillus* és *Appius Claudius történetével* kapcsolatban (ötödik, hatodik és kilencedik könyv) vizsgálja meg (11—17. l.), mert róluk számos más forrás (Diodoros, Dionysios, Plutarchos) is tájékoztat s kimutatja, hogy Livius egyszer a személyiséget emeli ki, másszor az eseményeket kerekíti ki a személyiség rovására, művészeti, politikai célja és meggyőződése szerint. „So beobachten wir auch hier eine überlegte Kunst, eine künstlerische Absicht im Rahmen des Gesamtplanes.“ (17. l.) Így tesz a *csataleírásoknál* is (17—22 l.), különösen a hetedik könyv végén, a nyolcadik elején és végén s a kilencedik elején. Már 7, 29 jelzi: maiora iam hinc bella dicentur, ami alatt a számniszokkal s Pyrrhossal vívott harcokat s a két pún háborút érti s így a harcok szerepe a harmincadik könyvig állandóan fokozódik. Itt — véleményünk szerint — Aly figyelemreméltó megálatatás tesz: e csataleírásokból nem egyszer Ennius eposzáinak hangja csendül ki. Ilyenféle célzást tett ugyan már Vahlen Ennius kiadásának bevezetésében (p. CLXXII.) és foglalkoztak a kérdéssel mások is (a gyér irodalmat szerzőnk 33. és 34. l., 5. jegyz. adja), de a probléma igazi jelentőségét eddig még nem látták meg. Sajnos, Aly érdekes ötlete is ötlet marad csupán. Kifejti, hogy Livius egyes mondataiból könnyen lehet enniusi csengésű hexametereket készíteni (készít is: iamque viri vires, iam ferro vis sua derat, 20. l.), másszor meg Vergiliusra emlékeztető kifejezésekkel találkozunk nála (turentia

ora, ardentia lumina, 18. l.), melyek bizonyára szintén Enniusra mennek vissza. Hosszú, nem mindig világos és rendszeres fejtegetését annak megállapításával végzi, hogy Livius az annalisztikus formát a saját nagy nemzeti céljaira akarván fölhasználni, Ennius eposzához nyúlt vissza és ennek szelleme (nem tartalma!) szól belőle hozzánk. Eddig úgy tudtuk, hogy Livius Polybios vezette be a római szellembe. Szerzőnk adós marad a bizonyítással, elutasítja magától a kérdésre vonatkozó teljes anyag összegyűjtésének még a gondolatát is: „Unsere Aufgabe kann nicht in dem Sinne gemeint sein, diesen Gesichtspunkt (azaz Ennius és Livius viszonyát) zu verfolgen mit dem Ziele, entweder statistisch den Anteil, den Ennius an dem Riesenwerke hat, zu erfassen oder Livius als Quelle für neue Enniusfragmente auszubenten. Wir wollen keine Statistik und wir wollen keine Fragmente“ (22. l.). Neki ugyanis nem a tény a fontos, hanem a szellem, amely a tényből beszél (7. l.). Ez igaz, azonban addig, míg a tényeket nem ismerjük, a belőlük szóló szellemhez sem férközhetünk. Aly szellemes ötlete tehát jelenlegi formájában nem elegendő Liviusról alkotott eddigi képünk megváltoztatására s e tekintetben Henri Bornecque nagy Livius-monográfiájára utalunk (Tite-Live. Paris, Boivin & Cie, 1933; ism. EPhK., LIX., 1935, 430—436. l.), melyről szerzőnk úgy látszik nem vett tudomást. E helyett Ennius *életkörülményeit* óhajtja új megvilágításba helyezni (22—33. l.) s hangsúlyozza, hogy Ennius sem iskolamester, sem cliens, sem „szellemes görög irodalmár“ nem volt, aki kegyes urainak „megesinálta“ a nemzeti irodalmat. Cáfolja Leot, aki szerint Ennius Tarentumban élte át a második pún háborút és Fulvius Nobiliornak nem katonája, hanem „csak“ kedves költője volt. Ellenkezőleg: „Mittkämpfer des grossen Krieges, Freund führender Geschlechter der Stadt und endlich (!) Gestalter der Vergangenheit“ (24. l.) — ez volt Ennius és ez több a latin költői nyelv megalapításánál (?). Hasonlóképen hangsúlyozza Pohlenz is a sorozat egy másik kötetében (EPhK., LIX., 1935, 328. l.), hogy Panaitios „katonatisztek és sportférfiak utóda“ volt. Szerzőnk „ötletessége“ itt már a naivitásig megy. Elmondja (nem tudjuk: honnan?), hogy Ennius tizenkét évig szolgált Sardinia gyilkos éghajlata alatt mint centurio (!) s e „hálátlan szerepben“ hűségesen kitarzott, míg meg nem kapta az elbocsátó-levelét. Egy vagyona volt ekkor: ismerte a görög tragédiát. Szerzőnk szerint a sardíniai „garnizonban“ tett szert erre az értékes ismeretre, „wie wir im Kriege Homer gelesen haben“ (25. l.). Arra persze nem gondol, hogy háborús szolgálatban lehet ugyan jól ismert írókat újra átolvasni régi emlékek fölidézése céljából, de egy még ismeretlen irodalom szövevényes világába igen bajos behatolni, különösen oly alaposan, amint ezt Enniusnál tapasztaljuk. Ilyen túlgyors következtetések alapján cáfolgatja Leo, majd Skutsch megállapításait (23., 25., 26., 27. etc. l.), közben egyik merész kombinációt a másik után kockáztatja meg, melyek értékére nézve saját kijelentését idézzük: „Zunächst ist eine Kombination so viel wert, wie die andere“ (27. l., 1. jegyz.). Megállapításai nem egyszer azonosak a sokat cáfolt Leo és Skutsch megállapításaival, célja szempontjából azonban jó részük (28—33. l.) itt fölösleges, „Belangloses um seiner selbst willen“ (6. l., hogy ismét saját szavait idézzük), bár büszkén ígérte, hogy ilyesmitől tartózkodni fog. Ilyen kerülvél tért vissza az Annalesekhez, hogy a „disiecti membra poetae“ *összekereséséhez* (33—41. l.) fogjon. Módszerének nyugtalanító hiányait egy bizonyos „methodische Voraussetzung“-gal óhajtja itt elviselhetővé tenni. E szerint előfordulhat, hogy egyes esetek nem bizonyíthatók mindig teljes alapossággal, a fölhozott esetek hasonlósága együtt

azonban mégis bizonyító erejű. Ily alapon keres Livius első hat könyvében enniusi remiszenciákat olyképp, hogy néha Vergiliuson, néha a görög tragédián, sőt néha Homeroson keresztül következtet vissza Enniusra. Ez az újabb „nekilendülés“, melynek végén az anyag elosztását is szemlélteti a két írónál (Norden, Leo és mások után) a már megtárgyalt elsőhöz (17—22. l.) hasonló értékű: figyelemreméltó ötlet és semmi más. Amit ezenkívül az *Annales fölépítéséről* (42—52. l.) megállapít, az jó részben közhely. Hangsúlyozza, hogy Ennius Róma Homerosa, aki Róma „Iliását“ írja meg, hogy művének főrészét az 5—9. énekek képezték s hogy a címe „Romais“ volt, később azonban a mű második — jórészt egészen évkönyvszerű — felének megnevezése ment át a köztudatba. Legfőbb igyekevése szerzőnknek, hogy az *Annales* kompozíciójában megtalálja a vezérlő gondolatot. Ezt, ha jól értettük, a heroizmus szellemében véli fölfedezni. Megállapítja, hogy a költő hőse egy olyan nép, mely legfőbb lényegében hősiesség volt, vezérei egy személyben politikai, szellemi, vallási és katonai vezetők voltak. „Diese Politik war eine Macht, diese Religion war eine Gewissheit und dieses Heer war tapfer und siegreich“ (48. l.). Ilyen világ dalmoka volt Ennius. „Weil seine Sprache nicht losgelöst war von dem Leben der Nation, konnte sie der Typus einer für Generationen gültigen Dichtersprache werden“ (49. l.). A római államot, melyet keletkezett, harcoltat és diadalra juttat, vérnek érezte a véréből. A tettek, melyekről hírt ad, magukban hordják egy római lélek őszinte valómását is. Ezen nyugszik művének politikai jellege: „Die Verwandtschaft von Altröm, Althellas und Altgermanien offenbart sich nirgends deutlicher als in diesem Punkte“ (52. l.). Livius, egy magáraszemléző kor gyermeke, nem történeti forrásnak használta fel őt, mint egy bizonyos „töríchter Positivismus“ egykor képzelte, hanem szellemi és lelki alapnak tette meg egy oly faj büszke öntudatával, mely szellemi mivoltának öntudatos birtokában volt akkor is, amikor számbeli-ig már csak elenyésző kisebbséggé tizedelődött... De ne zavarjuk szerzőnk szép álmát a hőslélekű Enniusról, aki hősi nemzetének olyan istentagadó, bomlasztó csemegékkal is szolgált, melyeket a korabeli görögök közül is csak a nagyon képzetek és a nagyon romlottak tudtak méltóképpen értékelni! És ne vessük feketére Enniust sem, aki — szerzőnk szerint — vallásos lélek volt, csak az „etruszk egyháznak“ és a „klerikalizmusnak“ volt az ellensége! Hiszen látjuk, hogy itt a jelenkori németiség problémái és jelszavai röpködnek, sőt nem egyszer Rosenberg kontár „Mythus“-ának szellemét látjuk viszont. Az a hősi-nemzeti fétis, melyet Aly a klasszikus ókor aktualitásának igazolására, bizonyára a legjobb szándékkal, Enniusból itt kifaragott, naívu és száználmasan hat s alig hihető, hogy a humanisztikus képzés mai helyzetének megjavításához akármivel is hozzájárulhatna.

(Nagykálló.)

Hári Ferenc.

*

Im Anschluss an das Verhältnis des „Wahlrömers“ Ennius zu dem „echten Römer“ Livius will der Verfasser jene rassisch-religiösen und politisch-nationalen Kräfte darstellen, die in dem entscheidenden Abschnitt der römischen Geschichte in den Annalen des Ennius zum Ausdruck kamen. Mehr als geistreiche Einfälle kann er trotz seiner beachtenswerten Gelehrsamkeit nicht geben. Infolge der Mangelhaftigkeit seiner Methode gerät er in das Netz üblicher Schlagworte, die die ernste wissenschaftliche Bewertung seiner Arbeit fast unmöglich machen.

F. Hári.

Schulte, William H.: *Index Verborum Valerianus. (Iowa studies in Classical Philology. Number III.)* Iowa, 1935. 8°, 180 lap.

Az előttünk fekvő mű szerzőnek a jowai állam egyetemen 1931-ben bemutatott doktori értekezése. Az index Valerius Flaccus Argonauticájához készült teljes szó-, ill. névmutató. A feldolgozás alapjául O. Kramer szövegkiadása (C. Valeri Flacci Setini Balbi Argonauticon libri octo. Lpzg. Teubner, 1913) szolgált, de a szerző amellett tekintetbe vette Langen (1896—7), Giarratano (1904) és Bury (1905) kiadásait is olyan módon, hogy az eltérő olvasatokat az index megfelelő helyén mindenütt jelezte. Beosztása alfabetikus és egy-egy szón belül paradigmikus, ami kétségtől fokozza használhatóságát. A latin szótáriradalomban hézagpótló munka, mert eddig egyes — igen régi — kiadásokhoz (Burmans 1724, Lemaire 1824—5) mellékelt rövid szótárakon kívül teljes indexszel nem rendelkezünk (Kramer és Langen kiadásaiban csak névmutató van), s mivel a szöveg értelmezésében a kommentárok lelkiismeretes felhasználásáról tesz tanúságot és amennyire az egyes próbák mutatják, hiánytalan és megbízható, a classica-philológiának egy hasznos segédeszközzel való gazdagodását jelenti.

F. J.

*

Das vorliegende Werk bietet ein vollständiges Wort- und Namenregister zu der Argonautica des Valerius Flaccus; der Bearbeitung wurde die Textausgabe O. Kramers (1913) zugrunde gelegt, jedoch wurden auch Langens (1896—7), Giarratanos (1904) und Burys (1905) Ausgaben berücksichtigt. Da wir bisher über keinen vollständigen Index verfügen haben, und die besprochene Arbeit sich in jeder Hinsicht als gewissenhaft und verlässlich erweist, verzeichnen wir in ihr ein neues, wohl brauchbares Hilfsbuch und somit eine Bereicherung der klassischen Philologie.

J. F.

Franz Altheim: *Epochen der römischen Geschichte II. Weltherrschaft und Krise.* Klostermann, Frankfurt a. M., 1936. 8-r. 333 l.

Ez a munka a már e folyóiratban ismertetett hasonló című munkának folytatásaként jelent meg; azért az „Epochen d. röm. Gesch.“ mellett még második címet is visel, amely a mű második köteteként tünteti fel. A munka megírására a szerző bevállása szerint alkalmul szolgált az a körülmény, hogy a Kerényi szerkesztésében megjelent, de különféle szerzőktől származó, a fejlődési folyamatot lehetőleg összefüggően feltüntetni kívánó és azért az egyes adatoknak és következtetéseknek tudományos igazolását többnyire mellőző munkában a római köztársaság története túlnyomóan töle ered és így ő szükségének látta, hogy ott kifejezett felfogását tudományos igazolásával kiegészítse.

Mindenekelőtt azt igyekezett igazolni, ami munkájában leginkább új: felfogását, történetzemléletét, úgyhogy a munka inkább történetfilozófiai jellegűnek tűnik fel, bár, hogy célját elérje, a forrásadatokat, illetőleg a források előadását is vizsgálat tárgyává teszi, és a részletes kritikától oly kevéssé tartózkodik, mint a kritika elveinek és módszereinek megbeszélésétől. Munkája ebben az utóbbi tekintetben is újszerűnek tűnik fel. Szembeszáll azok nézetével, akik a források elbeszéléséből a kritika segítségével a pozitív, megbízható adatokat kihamozni és azok közt nézetük szerint pragmatikus, ok és okozati összefüggést teremteni igyekeznek. Ez az eljárás már azért is ellenszenves neki, mert ő a történetben a szigorúan pragmatikus, kontinuásos fej-

lődést tagadja. De ezt az eljárást már csak azért sem tartja megokolt-nak, mert egy író elbeszélése vagy hitelt érdemel, és akkor ez nem-csak néhány százaz ténybeli adatra vonatkozik, vagy nem érdemel hitelt, és akkor ez az utóbbi adatokra is vonatkozik. Általában pedig a régiek által megörökített összefüggés vagy összefüggéstelenség mégis csak többet ér a modernnek által konstruált összefüggésnél. Ez így is van, ha egykorú megbízható forrásokból vagy ilyenekre visszavezet-hető előadással állunk szemben. Ehhez azonban igen sok esetben két-ső fér. De éppen ez a nézete teszi érthetővé a már az „Epochen“ első kötetében követett kritikai alapelvét, amelynek értelmében a fel-használendő források között ugyan válogat, de a kiválasztottak elő-adásához mégis lehetőleg ragaszkodik és őket inkább csak értelme-zéssel igyekszik elfogadhatókká tenni.

Az elfogadhatóvá tevés e mellett leginkább a történeti folyamatba való beleillesztés által történik. Itt azonban tekintetbe veendő, hogy ő, miként már említettem, a kontinuos, pragmatikus fejlődést tagadja. Már a munka címében is az epochális fejlődést vitatja. Hogy mit ért ezen, azt már az első kötetben kifejtette és annak alapján mi is ismertettük e folyóirat hasábjain. Most erre vonatkozó fejtegetéseit kimélyíti, világosabbakká teszi és jobban meg is okolja. A konti-nuos, pragmatikus fejlődés híveivel szemben mindig találkozott olya-nok, akik azt vallották, hogy időnként egyes kiváló egyének akadtak, akik mintegy a történet kerekének küllőibe kapaszkodva, azt hirte-lenül más irányba messzire előre tolták és hosszú időre nemzetükre, vagy az emberiségre rányomták egyéniségük bélyegét. Ezek a történet-írók éppen ebben vélték felismerhetni a történelemben nyilvánuló sza-bad emberi akaratot, amely szerintük a humaniorákat, amelyekhez a történelem is tartozik, a természettudományoktól megkülönbözteti. Éppen ezen szabadakarat megnyilvánulásával szemben foglal Altheim állást. Maguknak, ezen kiváló egyéneknek nyilatkozatára hivatkozik, amelyekben magukat csak egy kiszabott rendeltetés végrehajtóinak tekintik. Szerinte ők kortársaiktól csak abban különböznek, hogy az újat, amelynek szükségképen bekövetkeznie kell, előbb, teljesebben fel-fogják, megértik és megérik és azért képesek annak útját egyengetni, megvalósítását lehetővé tenni. Maga az új azonban, legalább mint alap-eszme, nem az ő agyukban fogamzik meg, hanem az előzmények, a helyzet és az élni akarás által van determinálva. Az új, a változás, tehát a kiváló egyének nélkül is bekövetkezhetik, ha az idő meg-érett rá. Egy epocha ugyan hozzáfűződhetik valamely kiváló egyén mű-ködéséhez, de ilyenről függetlenül is bekövetkezhetik. Rendesen az epo-chális esemény annak a kornak elejére esik, amelyet determinál. De megtörténhetik az is, hogy egy bizonyos, például gazdasági irányban kezdetben csak kevésse determinált kor folyamán történik az ilyen irányban epochát jelentő esemény, mint a helyzet szükségszerű következménye. Az epocha, akár így, akár úgy, mindenképen szük-ségszerűen bekövetkezett újítás, újjászületés, ahol azonban a szükség-szerűség az emberiségnek, illetőleg egyes csoportjainak lelkében és a viszonyokban rejlik. Az epochák tehát pontos történeti egymásután-juktól függetlenül is vizsgálat tárgyát alkothatják, sőt lényegük gyak-ran éppen ilyen módon lesz nyilvánvalóvá. Ez célja az itt ismertetett munkának is, bár az csak a római köztársaság korára, még pedig a Pyrrhos-utánira vonatkozik.

A részletes ismertetésről itt el kell tekintenem. Még a módszert is, noha azt érdemes volna alaposan megtárgyalni, inkább csak egy-két példával világíthatom meg. Már az első kötetben Pyrrhos korát

Itália történetében epochális jelentőségűnek mondta, bár ezen kor epochális jelentőségét akkor még nem fejtette ki teljes egészében. Pyrrhos jelenléte Alsóitáliában és Szicílián csak 280—275-ig, generalisainak ottani működése még 2—3 évvel tovább tartott. Pyrrhos mögött, amikor Itáliába átkelt, már hosszabb politikai mult volt, amelyet a diadochosok harcaiban töltött. Éppen 280-ban, amikor az átkelés történt, Seleukos meggyilkolásával véget ért a diadochosok kora, elpusztult az utolsó igazi diadochos. Már pedig a diadochosok kipusztulása epochális esemény volt Nagy Sándor egykori birodalmának, illetőleg a belőle alakult államoknak történetében, Nagy Sándornak, sőt tulajdonképpen már édesatyjának, Philipposnak, kora is az univerzális eszme kora volt, amely politikai tekintetben a világbirodalmi törekvésben nyilvánult meg, bár ez tulajdonképpen csak a Földközi-tenger keleti medencéjére és az attól keletre fekvő vidékre szorítkozott és a Nyugaton még csak kevés visszhangot keltett. Az univerzális eszme alapja a görög műveltség volt, amely elterjedtségénél és éppen akkor mindinkább előtérbe lépő sajátosságánál fogva hivatva volt arra, hogy a kialakulóban levő világbirodalom fermentumává váljék. Csak-hogy a görög nép politikai széttagoltságánál fogva képtelen volt világbirodalom létesítésére. Ezért vállalták magukra ezt a feladatot a makedónok, illetőleg két nagy királyuk, Philippos és Nagy Sándor, akik az elvállalt feladatot többé-kevésbé meg is oldották. A nagy király halála után az univerzális eszme, legalább politikai tekintetben, világbirodalmi törekvés alakjában a diadochosok veszekedése közben elszunnyult. Mégis az eszme egy ideig egyes kiváló diadochosokban tovább élt, illetőleg időnként kisebb-nagyobb mértékben fel-felújult. Közülük csak Perdikkast, a félszemű Antigonost és végül Seleukost említem meg. Seleukos halála után ennek tulajdonképpen vége szakadt. A világbirodalom típusát a keleten egy más államtípus, az univerzális eszmét, legalább politikai tekintetben, más eszme váltja fel. Altheim ennek az államtípusnak, a benne kifejezésre jutó eszmének ismeretéhez összehasonlítás útján, a jellemző különbségek feltüntetése révén jut el. Nemcsak az egyes politikai intézményeket és állapotokat, hanem magának a politikának, a hadviselésnek jellegét és a kultúrmozgalmakat is összehasonlítás és vizsgálat tárgyává teszi. Megállapítja, hogy a hellenisztikus Keleten az univerzálítás felé törekvés helyébe mindinkább a korlátolt területű egységes országok létesítése felé törekvés lépett, hogy a hatalmas egyesítő mozgalom helyét mindinkább az egyensúlyi helyzet létesítésére és fönntartására irányuló törekvés váltja fel, hogy a görög műveltség összetartó ereje ugyan továbbra is megmarad, de terjeszkedőereje csökken és alkotóképessége hanyatlik. A diadochosok pusztulása következményeinek epochális korába esik Pyrrhos fellépése Itáliában. Ha igazuk van a róla szóló anekdotáknak, ő átplántálni akarta a Nagy Sándor-féle univerzális politikai törekvéseket előbb Itáliába és Szicíliába, hogy innen aztán elfoglalja Karthagót, majd annak birtokában megszerezze Makedóniát és a hellenisztikus keleten is uralkodó pozíciót vívjon ki magának. Csakhogy Itáliában hatalmas ellenfele támad Rómában, Szicílián pedig az ottani ősi görög egyenetlenségbe bukik bele. Így vállalkozása teljes kudarccal jár. Még sem volt hiába való. Először is még a makedónok itáliai tartózkodása alatt előkészül, nyolc évvel távozásuk után pedig végleg kitör a pún háború, az élet-halálharc Róma és Karthagó között, amely hivatva volt eldönteni, hogy kié legyen az uralom a Földközi-tenger nyugati medencéjében, de amely aztán, hogy a végleges győzelem Rómáé lett, a hellenisztikus államok tehe-

tetlensége és a római önbizalomnak megerősödése következtében szükségképpen ahhoz vezetett, hogy Róma megkísérelje a világalalom megszerzését. Tehát éppen az erőbeli ellentét a Karthago elleni háborúból győztesen kikerült Róma uralomvágya és a hellenisztikus államok egyensúlyi politikája között, vagyis ismét tipikus különbség, vonta maga után a római világbirodalom keletkezését. És ez az ellentét már a pún háborúval kezdődött, noha akkor talán még egyik fél sem ébredt annak tudatára. Másrészről sajtáságos, hogy éppen ez időtájt több, mint évszázados szünet után ismét felelevenedik a művelődésbeli kapcsolat Hellással, nem ugyan az akkori hellenisztikus, hanem a klaszszikus műveltséggel, amely valamikor Nagy Sándornak is eszménye volt, mikor hódító útjára indult, úgyhogy Róma vállalta magára több szerencsével az alapján hellén műveltségű világbirodalom megalapítását. Így a pún háború praeludiuma volt ennek az alapján hellén műveltségű világbirodalomnak, csakhogy sokkal nagyobb területen, mint azt a makedónok valaha tervezték. De Róma a pún háborút nem erre a jövődre való tekintettel vállalta el. Itália elfoglalása után kénytelen volt létrehozni a harcot a Földközi-tenger nyugati medencéjében uralkodó állást elfoglaló Karthagóval. Kettejük között csak az egyik maradhatott életben, a másiknak el kellett buknia. A két birodalom szervezetében, egész típusában teljesen különböző volt egymástól és már ez a különbség magyarázza Róma felülkerekedését. Ebből kifolyólag különbözött harcmódora és politikája is. Az előbbi különbséget az első, az utóbbit a második pún háború lefolyásán szemlélteti Altheim. De a főszűt mindig e különbségekre, az eseménysorozatok karakterisztikus vonásainak kidomborítására, nem pedig az események egymásutánjának és lefolyásának megállapítására helyezi, mert csak a két birodalom eljárásának egymás mellé állítása szolgálhat a küzdelem kimenetelének megmagyarázására. A győzelemnek közvetlen folyománya volt az uralom megszerzése Róma által a Földközi-tenger nyugati medencéjében, ezé pedig többé-kevésbé a küzdelem kitérése a hellenisztikus államokkal, végűl pedig az uralom megszerzése felettük is. E kettő között caesurát én sem látok, mint ahogyan Polybios sem észlelt olyant. Ámde ilyent látok az első és második pún háború között. Abban igaz van Altheimnak, hogy a két pún háború epochális egységet alkot. De ha Róma történetét korszakokra akarjuk osztani, mégis az egyes korszakok tartalmát kell tekintetbe vennünk. Akkor pedig régibb észlelet szerint van a római történetnek egy kora, amelynek tartalma Itália egyesítése Róma uralma alatt. Ezt többnyire az első pún háború kitéréséig számítják. Ez epochális jelentőséget is nyer, mint láttuk Pyrrhosnak ezt közvetlenül megelőző felépése és a görög-római kapcsolatok felűjítása révén. A régi névhasználat alapján ez determinológiailag is igazolva van, mert a régi névhasználat szerint csak az Apenninektől délre eső területet a messzinai tengersizosig nevezték Itáliának, amely akkoriban már Róma uralma alatt állt. Csakhogy Itáliához igazában hozzátartozik Szicilia, Sardinia, Corsica és a Pó völgye is. Sziciliát Róma az első karthagói háborúban szerezte meg, nemsokára utána Sardiniát és Corsicát is, az utóbbi megszerzése által tūlterjeszkedve a mai Italia unitá határain. A Pó völgyében is megvetette lábát, sőt azt is észrevette, hogy Itáliához tartozik az Adria feletti uralom is és ezért a második illyr háborúban hatalmát, befolyását kiterjesztette még az Adria tūlsó partvidékére, a mai Dalmáciára és Albániára is. És hogy ez természetileg összetartozó vidék volt, amelynek egyesítésével volt tulajdonképpen csak Itália egyesítése befejezve, ezt tartotta már Polybios is

és éppen ezért történeti művét a második pún háborúval kezdi, az első pún háborút és a két pún háború közti időt külön hangsúlyozva, csak bevezetésként említi meg. Itáliának és tartozékainak megszerzése csak előfeltétele volt a Földközi-tenger környéke feletti uralom megszerzésének, amely művének tulajdonképeni tárgyát alkotja. Ehhez igazítja munkájának végét is. Első fogalmazásában azt 168-ra tette, amelyet csakugyan epochálisnak ismertünk fel, mert noha akkor Róma a keleten még nem lépett fel hódítólag, az egyik hellenisztikus birodalmat már megsemmisítette, a másik kettő közti viszályt pedig egyetlen parancsszavával véglegesen eldöntötte. Később ebbeli álláspontja változott Polybiosnak és így munkájának végét is kitolta 146-ig. Talán nem is annyira Makedóniának és Illyricumnak provinciákkénti bekebelezése és a görög szabadság vége, mint inkább Karthágó pusztulása volt az, ami reá hatott, mert Karthágó még legyengülve is állandó veszélyt jelentett Róma számára. Epochális eseményeknek ezek mégis alig tekinthetők. Ezekkel szemben epochát jelentett a gazdasági, társadalmi és politikai válság, krízis, amely a római birodalmon a világaluralom megszerzése óta végigszántott és amely kirobbanásszerűen nyilvánult meg a Gracchus-mozgalmakban, a római civitasnak az itáliai szövetségesek általi megszerzésben, a bellum sociale folyamán az imperátorok küzdelmeiben a senatus és egymás ellen, amelyek végül a principátus meg-alapításához vezettek. A válságok kergetik egymást és a birodalmat a bukás szélére taszítgatják. E válságok közös alapja pedig e világbirodalom megeremtése. Ebből támad éppúgy a gazdasági, mint a politikai krízis. Születésük időpontja tehát még a világaluralom alapításának korában lehetne. Azonban a válságok kitörése csak később, akkor pedig robbanásszerűleg történt. Hozzájárul, hogy ha a világaluralom megszerzésének idejét külön korszaknak tekintjük, e korszak terjedelmét még Polybiosnál is hosszabbnak vehetjük és végét e válságok korának epochális kirobbanásához még közelebb hozhatjuk. Először gazdasági téren és agrárválság alakjában nyilvánult. A kirobbanás pedig Ti. Sempronius agrártörvényéhez fűződik. Ezidőtájtba esik pedig a pergamoni birodalom felbomlása és annak egy, bár kicsiny részének, Asia néven római provinciává alakulása. Rómának tehát akkor már mindhárom földrészben volt provinciája. Európától eltekintve, Afrikában Karthágó, Ázsiában pergamoni terület, de mindkét Európán kívüli provincia az illető földrészek nevét viselte. Az utóbbinak megszerzésével körülbelül egyidőbe esett a válság kirobbanása gazdasági téren is, ami a Ti. Sempronius-féle agrártörvényben jutott kifejezésre. Helyesen fejt ki Altheim, hogy az agrármozgalom kitörésére az előző győzelmek háborúk által teremtett állapotok szolgáltattak okot. E háborúk által egyesek az uralkodó osztályból, vagy annak védelme alá helyezkedők és velük tartók közül addig el nem képzelt mértékben meggazdagodtak és ezt a vagyonukat most lehetőleg gyümölcsözően befektetni kívánják. Erre pedig elsősorban az ager publicus kibérlése kínálkozik, mert a szenátorok kereskedelmi ügyletekkel nem is foglalkozhattak és mert az ager publicusszal a szenátus, illetőleg az abban képviselt nobilitas rendelkezett. Ez lehetővé tette nagy földbirtokoknak részben vásárlás, részben erőszakos úton való megszerzését, ami azt okozta, hogy az egykori kis- és törpebirtokosok jelentékeny részét földbirtokától megfosztották. Sőt, minthogy akkoriban sok rabszolga is jutott a rómaiak birtokába, a rabszolgagazdálkodás pedig az így keletkezett nagybirtokokon többnyire jövedelmezőbb volt, mint a szabad munkásokkal való, mert a rabszolgának nem kellett hadiszolgálatot teljesíteni, a földjüktől megfosztott kis- és törpebirtokosok még napszámosokként sem nyertek

alkalmazást. Magának a nobilitásnak körében is akadtak, akik a helyzetet segíteni akartak, de a nobilitás nagyobbik része ellenállt. Így kezdődött gazdasági téren a válság kora, amelyet Ti. Gracchus mozgalmával vezet be. Ez azonban csakhamar áttért minden tere, elsősorban a politikaira és időnként más-más alakot öltött és az egész gondolkodás megváltozásához vezetett. Erről itt bővebben nem akarok szólni, mert remélhetőleg alkalom lesz erről saját nézetemet tolmácsolva, Altheim nézetét is részletesebben ismertetni. Azt hiszem azonban, az eddig mondottakból is kiviláglik, hogy Altheim munkája sok tekintetben teljesen új és figyelemre méltó felfogásnak alapját veti meg.

Heinlein István.

*

Die Vorzüge, die wir schon in der Recension des ersten Bandes anerkennen mussten, sind hier in noch grösserem Masse vorhanden. Dabei wird neben der Feststellung des Neuen in den einzelnen Epochen noch besonderes Gewicht auf das Charakteristische in den Erscheinungsformen gelegt, was die Aufstellung gewisser Typen ermöglicht. Diese Typen sind nach Volkstum, Gesellschaftsschicht in Institutionen, Gebahren und Gedankenwelt verschieden und veränderlich. Sie bilden gewissermassen die Lunge, durch die die Atmung erfolgt, die auf das Schicksal der Menschheit bestimmend wirkt. Die Epochen hingegen sind als der Atmungsprozess selbst zu betrachten, wobei zu bemerken ist, dass dieser nicht allein durch die Lungenbewegung, sondern auch durch die Beschaffenheit der eingeatmeten Luft bedingt wird, die aber ebenso, wie die Lungenbewegung, gewissen Gesetzen unterworfen ist, was an der Darstellung der Grundlegung der Herrschaft Roms im westlichen und östlichen Becken des Mittelländischen Meeres und dann an der Geschichte dieses römischen Reiches veranschaulicht wird. So wird hier der Grund zu einer neuen Auffassung der Entwicklung gelegt, die zwar nicht so gleichmässig erfolgt, wie dies einst anzunehmen üblich war, aber auch nicht so willkürlich, wie es diejenigen annehmen, die jede Gesetzmässigkeit überhaupt leugnen.

Stefan Heinlein.

H. Comfort: *Terra Sigillata in the Princeton Collection.* Különlenyomat a *Memoirs of the American Academy in Rome* XI. kötetéből. 1933. Nagy 8-rét, 18 lap, 16 ábra és egy képes tábla.

A címben megnevezett Princeton-gyűjtemény kereskedőtől hét darab terra sigillata-töredéket szerzett. Lelőhelyül az eladó Szíriát jelölte meg. De mivel egyik darabra „Nyerges Újfalu“, a másikra „Sütő“, a harmadikra „Környe (Komárom)“, a negyedikre „Környe (Komárom)“, tehát Nyergesújfalu, Sütő és Környe volt tintával feljegyezve, nyilvánvaló, hogy ez a négy darab nem szíriai, hanem pannoniai lelet. Az angol-, francia- és németnyelvű szakirodalom bőséges felhasználásával készült tanulmány részletesen kiterjed a süttöi darab készítőjére (Cobnertus), megállapítva, hogy ez a mester már ismeretes Brigetióból, és minden részletükben megvizsgálja és 16 szövegközti rajzzal magyarázza a töredékek ábrázolásait. Munkája alaposságát bizonyítja, hogy a figurális dísz alapján a másik három töredékről is tudja valószínűvé tenni, hogy ez a három darab is nem szíriai, hanem pannoniai, sőt az egyik felismervén Divixtus munkáját, előre igazolja azt, amit Divixtus nevének megtalálása Brigetióban azóta kézzelfoghatóvá tett, hogy Divixtus műhelyéből Pannoniába is szállítottak. Comforttól további

érdekes tanulmányokat várhatunk ezen a téren, mert azóta a magyar szakirodalomra is kiterjesztette érdeklődését. *Finály Gábor.*

The Princeton University Museum possesses 7 fragments of terra sigillata bought from a dealer as originating from Syria. The author found inscribed the names of Nyergesűjfalú on fragm. A, Sütlő on fragm. C, Környe on fragm. E and F. A close scrutiny of the other fragments proved them to be probably also of Pannonian origin. The statement made by Comfort suspecting the occurrence of Divixtus' works in the Danube district has been since confirmed by some fragments with his name found in Brigetio.

Gabriel Finály de Kend.

A francia klasszicizmus legújabb irodalma.

A XVII. századnak, a klasszicizmus századának vizsgálatában bizonyos idő óta az eddigőtől eltérő szempontok és módszerek érvényesülnek. Általános jelszóvá lett már e kor újbóli feldolgozásának szükségese; különösen a századelő ígér sok meglepetést: e forrongó és szenvedélyes előjáték egészen más színben mutatja majd talán XIV. Lajos korát és új jelentőséget juttat a klasszicizmusnak, hisz a fegyelem és a zárt formák értékét a fegyelmetlenség adja meg, melyet le kellett győzni. E pár évtizednyi századforduló elveszett eddig a két korszak között, melyet áthidal: a XVI. század és XIV. Lajos korának ezernyi problémája csökkenteni látszott egy átmeneti periódus fontosságát, már pedig annak hatása a klasszicizmusban is érezhető. Minden rendszerezés az egyszerűsítés felé hajlik és így vonta ki az irodalomtörténet a XVII. század komplexumából a klasszicizmus tételét, melyre Corneille-t, Racine-t, Molière-t egyaránt visszavezetni igyekezett. A rendszer elfedte a valóságot, illetve azokat a módosító tényeket, melyek az egységet meglazították, a kategorikus tételt enyhítették volna. E módosító vonások kiemelése azonban nem jelenti egy öncélú kutatás megindulását (bár ez is méltányos lehetne) hisz az érdeklődés magját mindig a klasszicizmus alkotná. Ne feledjük, hogy a francia irodalomtörténet már régebben is hajolt a szellemtörténet egy mérsékelt formája felé, de nem valószínű, hogy e módszert most szélsőségesen akarná alkalmazni. A tények fontosságával számoló kutatás csak a klasszicizmusból indulhat ki, mert maga a századelő is ehhez viszonyítva bír fontossággal. Ez átmeneti korszak vizsgálata megbontja majd a nagyon is sommás képet, melyet Corneille-ről, Racine-ről, Molière-ről eddig alkottunk, számos kivétellel gazdagítja a kritika megállapításait és többrétű, életszerűbb magyarázatát adja a klasszicizmusnak, melynek gyökerei egy éppen nem klasszikus korba nyulnak.

A francia irodalomtörténet, mely kevésbé elméleti beállítottságú, mint a német, e preklasszikus korban a feldolgozatlan terület, vagy még inkább a már lezárt problémakör függelékének csábítását látta. Egész más szempontból indulnak ki azonban a német irodalomtörténetesek. A barokk fogalmát, melyet a művészettörténetből és saját irodalmukból vontak el, a francia XVII. századra akarják alkalmazni: nem egészen alaptalanul. Kísérletezéseik nem jártak teljes sikerrel, mert elméletükhöz nem anyagukon át jutottak el és magának az elméletnek bizonytalansága,¹ többértelműsége csak újabb csoportosítást, meddő

¹ Erre vonatkozóan lásd *Joó Tibor* tanulmányát: *Újabb felfogások a barokról. Magyar Szemle*, 1933. 146. o.

értékelést eredményezett. A barokk eszméje csak úgy válnék gyümölcsözővé, ha leszállva a szintézis magaslatáról kutatást eredményezne és bemutatná a klasszicizmus nem klasszikus elemeit. Sajnos erre mind- eddig kevés példát találunk. A francia irodalomtörténet művelőinek kiváló filozófiai érteke ellenére is, elmulasztja az utolsó lépést, mely a tényeket egy újabb, magasabb eszme körbe kapcsolná és kiemelné jelentőségüket. Mornet munkáiban lépten-nyomon a barokk alkotó jegyivel találkozunk, anélkül azonban, hogy ő levonná belőlük a tanulságot. Márpedig akár barokknak, akár preklasszikusnak nevezzük az ujonnan felmerült tényezőt, igazi természetének meghatározásához csak magán az anyagon át juthatunk. El kell ismernünk, hogy az előítéleteknek is nagy szerep jut akkor, mikor a francia irodalomtörténészek a barokk problémát mint német eredetű szempontot, fenntartás nélkül vetik el.

Ugyanannak a jelenségnek két oldalról, két különböző látásmódból történő észrevétele igen eredményes lehet, ha a kettő képes üdvösen befolyásolni, kiegészíteni egymást. Hisz mindeddig a „baroque” szó nem bírt a franciában irodalomtörténeti funkcióval, most azonban azt elnyerni látszik. Kerülő úton, egy dán irodalomtörténész művén keresztül (*Valdemar Vedel: Deux Classiques Français: Corneille et son temps — Molière*)² a barokk eszméje, hacsak kuriózumként is, fogadtatásra talált a francia irodalomtörténetben: Vedel könyve a *Revue de Littérature comparée* kiadásában jelenik meg. Nem lehet túloznunk e könyv fontosságát, hisz ismétlem, a XVII. század barokk elemeinek feltárása komolyan foglalkoztatja még a tézisek szerzőit is — anélkül, hogy a „baroque”-ot elfogadnák, vagy tudatosítanák. És azt is előre kell bocsátanunk, hogy Vedel nem tör új utat a kérdés számára, könyve csak még jobban érezteti velünk azokat a hiányokat és nehézségeket, melyek e kérdés feltárása útjában állanak. Mindenek előtt a szereplő fogalmak és elsősorban a barokk fogalmának rögzítése lenne szükséges, hisz nem mindegy, hogy filozófiai, vagy történelmi fogalomból indulunk-e ki: márpedig e kétértelműség eddig sok zavart és félreértést keltett: a francia kritika méltán csodálkozott, mikor Descartes-ot és Spinozát barokk filozófusokként hallotta emlegetni. A kérdés egyik értékes német szakértője, Schürr is a historizmusért, mint egyedül célravezető módszerért szállott harcba a veszedelmesen billenékeny és önkényesen értelmezhető metafizikai szempont ellen. Barokk és klasszicizmus helyzete azonban épp a francia XVII. században olyan bonyolult, hogy viszonyukat csak az eszmei áramlatok teljes ismerete és alapos pozitívista előkészítés után lehet majd tisztázni. Hogy mennyire kétes értékűek az előzetes minősítések, azt a XVII. század kalandregénye mutatja, melynek állítólag barokk elemei jórészt középkori eredetűek. E kor különleges alkatának tisztázása, melyet csak *belsőleg* tudunk elérni, nem pedig idegen anyagból elvont elméletek alkalmazásával — a barokk és a klasszicizmus fogalmának pontos elhatárolásához fog vezetni. E két fogalmat a nagyonis tág elmélet gyakran összecseréli, vagy egyenesen azonosnak tartja. Úgy látszik mégis, hogy Franciaországban a kettő ha nem is váltotta fel egymást, de egyidejűen jelen volt.

E tétel különösképen Corneille-el kapcsolatban mutatható ki, de ha Vedel művét ebből a szempontból tekintjük, az nem elégít ki bennün-

² Traduit du Danois par Mme. E. Cornet. Champion 1935. *Bibl. de la Revue de Littérature comparée.*

ket. Nem lehet szemére vetnünk, hogy a barokknak egy körülhatárolatlan értelmezéséből indult ki, de kár az, hogy Corneillenek a barokkhoz való viszonyában komoly eredményhez jutni nem is igyekezett. Így könyve minden élenkségével az esztétizáló irodalomtörténetek sorába utalja őt és számunkra csak azért bír fontossággal, mert tanujele a francia irodalomtörténet egy újabbkeletű érdeklődésének. De ha a „baroque” bevonulna is ez irodalomtörténet szótárába, visszaelnünk nem szabad vele és tisztában kell lennünk a különbségekkel, melyek azt más irodalmak barokkjától elválasztják.

Vedel, ki finom megfigyelőnek és mesteri jellemzőnek bizonyult, a barokk nem annyira Corneilleben, mint inkább korában mutatta ki. Szépirodalmi hatásokra törekvő stílusával, mely Taine követőjének mutatja őt, feleleveníti előttünk a XVII. század első felének lázas légkörét. E jellemzés technikája gyakran a történelmi fresko pátosza felé hajlik, de Vedel, ki ismeri az idevonatkozó legújabb irodalmat, az elszórt eredményeket szerencsésen tudja egységbe fogni. A képzőművészet, az irodalom, a társasági élet barokk vonásaira meggyőzően mutat rá és a szó Taine-i, vagy még inkább Sainte-Beuve-i értelmében idézi fel a kort, meggyőző, bár nem egyszer szemfényvesztő módon: hisz eljárása legtöbbször nem is *bizonyító*, hanem csak *értelmező*. Íme elméletének vázlatja, mellyel a kor összetételét magyarázza, barokk és klasszicizmus viszonyát meghatározni igyekszik: „Parallèlement, par certains côtés, aux luttes politiques et spirituelles, on trouve dans le goût et la vie imaginative de l'époque, des courants contraires entre ce que l'on pourrait appeler, de termes assez vagues, le style baroque et le classique. D'un côté il y a des tendances qui conviennent d'une part à l'aristocratie guerrière et mondaine, et à la bohème libertine, mais qui sont, d'autre part apparentées au jésuitisme et au nouveau mysticisme religieux. Ce sont des courants de goûts et d'imagination, pénétrant en France de l'Italie et de l'Espagne baroques. Mais il y en a d'autres, issus à la fois de l'antiquité et des traditions nationales, également liés au monarchisme et à l'Eglise nouvelle, ils sont surtout en faveur auprès de la robe, de l'Université et du Tiers Etat, en voie de devenir l'élément le plus important de la société. Les courants, d'ailleurs s'unissent quelquefois. Il y a un style à la fois entortillé et raide une grandiloquence, une tension héroïco-tragique, qui sont — comme les tragédies de Coreille pour ainsi dire des compositions de fantaisie baroque et de discipline classique. Ez idézet világosan mutatja, hogy Vedel, ha nem is új csapáson, de feltáratlan területek felé indúl. A következőben, mikor ezt az elgondolást részletesen igazolni törekszik, az előtte tisztázott eredményekből vonja csak le a végső következtetést, amit a francia kutatók megtenni elmulasztottak. A XVII. század társadalmi élete, a preciozítás, az „honnête homme” ideálja mind adalék lesz a barokk és klasszicizmus viszonyához. Vedel legérdekesebb megállapításai e társasági kultúra mérsékelő, klasszicizáló szerepére vonatkoznak (46. o.). Barokk és klasszicizmus kölcsönösségét XIV. Lajos korának szalónja fejezi ki legteljesebben, a barokk lendületet, az érzelmi formák szélsőségét, a mozdulatok hangsúlyozottságát fegyelmezi a klasszicizmus. A barokkjellegű preciozítás, vagy helyesebben a szalónok társalgási tónusa előkészítik a talajt az akadémiai szótár és a *Remarques sur le Cid* számára. Az „honnête homme” maga is klasszikus ideál. Ha mélyebbre tekintene Vedel, észrevenné, hogy barokk és klasszicizmus kölcsönösen feltételezik egymást, a klasszicizmust csak a barokk tudja megvalóítani és a klasszicizmus egész értékét, jelentőségét az a tény adja meg, hogy a barokkból nőtt

ki. (Újból hangsúlyoznom kell, hogy mindez csak francia irodalomra áll ilyen értelemben.)

Ez a klasszicizmus több, mint antik formák és hagyományok kultusza; éppen a barokk jelleg őrzi meg klasszikus mivoltát és e tényező elhalása eredményezi azt, hogy ez irány a XVIII. században *klasszicizálással* süllyed. Kár, hogy az a szempont, melyet Vedel a kor ábrázolásánál érvényesített, nem vált az egész műben uralkodóvá. A szerző szándékai egészen más irányúak: elsősorban esztétikai méltatást akar adni. Azok a képességei, melyek már a bevezetésben érvényesültek, itt sokkal tágabb teret kapnak. Finom megfigyelésekkel és értékes ötletekkel találkozunk itt, melyek külön egy-egy tanulmány kiindulópontját képezhetnék. Sajnos, ezek az erények csak a részletekben tudnak érvényesülni. Feladata inkább kritikai, mint tudományos és ezért erősen elemző jellegű; módszerének előnyeit nagyrészt az „*explication de textes*” javára írhatjuk, mely egész rejtett és ritka szépségeket tud megcsillantani előttünk, de szintezist, átfogó ívelést nem tud elérni. Az esszé szűkebb keretei közt jobban érvényesült volna mondanivalója, mint a könyv tágraszabott méreteiben, melyek elsősorban a szerkezet irányító, magyarázó támaszát nélkülözik. A szerző túlságosan behelyezkedik a kommentáló szerepébe és könnyvén keresztül nem érezzük az elv összetartó folytonosságát.

Nem szabad azonban megfélekednünk azokról a részletekről, azokról a megfigyelésekről, melyek lehetőséget adnak új kutatásokhoz vagy legalább is a kritikus intuíciónak bizonyítják. Corneille líraiságának vizsgálatánál igen helyesen mutat rá az alexandrin és a retorika tompító, merevítő szerepére (187. o.), a forma hideg tisztaságában és észszerűségében elvész a költői közvetlenség. A Corneille-i hősök lélektanának kialakulására a jezsuita retorika volt mély hatással (199. o.) a tételt általánosabb formában Mornet is kimondotta már. Kár, hogy a barokk problémáját Corneille művére, művészi alkatára és stílusára nem tudta kiterjeszteni. E hiány a bevezető rész, a korfestés ígéretei után csak erősebben érezhető. A végső tanulság azonban, melyet kutatásaiból levon, kétségtelen érvényességű és sajnálhatjuk, hogy a mű maga nem tudta azt elég szélesen kifejteni és előkészíteni. „*Tout romanesque et baroque que fût à bien des égards son goût, Corneille n'en est pas moins un classique dans ses efforts pour sonder l'âme humaine et y découvrir ce qui est humainement essentiel et vrai, même s'il chercha à élargir ces explorations jusqu'aux domaines du surhumain, de l'inhumain.*”

Ugyanezek az erények és hibák jellemzik a kötet második, kisebb tanulmányát, a Molière-ről szólót, mely még felépítésében is minden ötlet nélkül a darabok sorrendjéhez ragaszkodik: a szövegkifejtés módszere itt már teljesen szembeötlő. Ha érdeme is a barokk szempontjának érvényesítése, szemére kell vetnünk, hogy az adódó kérdések sorát végigvezetni nem tudta, a megkezdett úton nem haladt tovább. Corneille és Molière megértésénél központi probléma a barokk és klasszicizmus viszonyának, együttségének vizsgálata, Vedel csak a barokkból indult ki és a klasszicizmus tényezőjére nem helyezett eléggé súlyt.

Egész más jellegű, de ugyane kérdéshez csatlakozik *Pierre Mèlèse* tézise: *Le théâtre et le public à Paris sous Louis XIV. (1659—1715). Paris Droz 1934.* Fontos kérdést dolgoz ki a szerző és művének értékét még a kutatás körülményeinek nehézsége is növeli. A XVII. századdal foglalkozók ugyanis nemcsak a források hiánya miatt panaszkodhatnak (a XVIII. század sokkal gazdagabb anyagot nyújt), hanem a segéd-
eszközök tökéletlensége miatt is. Még bibliográfiájuk sincsen, mert

Lanson művét hiányossága és utalásainak pontatlansága miatt alig lehet használni. Mélése könyve nemcsak bibliográfiájával, hanem ujjonnan feltárt anyagával és közléseivel is a korról foglalkozók fontos támasza lesz. Műve egyrészt művelődéstörténeti jelentőségű, másrészt pedig az irodalmi élet kialakulásához nyújt adalékokat. Kortársak feljegyzéseiből, naplókából, levelezésekből, gazette-ekből szedte össze anyagát. Egyrészt a színtársulatok élete érdekli, másrészt a szerzőké és színészeké. A szerzőkkel kapcsolatban magánéletük és közszereplésük visszhangját kutatja a kortársaknál, valamint a kritika véleményét (ez utóbbit négy rétegből vonja ki: a sajtó, a „gens de lettres”, a riválisok és a „gens du monde” bírálatából). A színészek és a közönség helyzetének vizsgálatá után még egy nagy színháztörténeti áttekintést kapunk, mely szintén az egykorú újságokra és bírálatokra támaszkodik. Mélése adatai nélkülözhetetlenek a klasszicizmus mérlegének megállapításánál. Könyve nagyon is világosan mutatja, hogy a klasszicizmus kora mennyire nem vallotta magát klasszikusnak és hogy Corneille és Molière, de főként Racine művészetét csak egy igen kicsiny, arisztokratikus kör ismerte el. A klasszikus törekvések elszigetelt volta igen fontos körülmény és e tények részletes kimutatása módosítani fogja az e századról alkotott előítéleteket. Többen is felhívták már a figyelmet a klasszicizmus szigorúan udvari, hivatalos jellegére, de így, a tények vizsgálatában, ez általános megállapítás súlyát és jelentőségét jobban érezzük. A kor diszkréciójával magyarázhatjuk azt a csekély érdeklődést, mely az írók magánélete iránt megnyilvánult, bár feltűnő, hogy még a Corneille-re vonatkozó gyér értesítések mellett is milyen kevés jut Racine-ra. Az udvaroncok hidegen és lenézéssel emlékeznek meg a nagy szerzőkről. Molière inkább állítólagos botrányai és triviális vígjátékai révén ismeretes. Racine nekrológja pedig nem a színműirót, hanem az udvari méltóságot parentálja. Molière halála nagyobb feltűnést kelt, mint akár Corneille-é, akár Racine-é. Még feltűnőbb a kritikában a Racine-nal szemben megnyilvánuló közönyt, bár Molière is hasonló sorsra jut. Abbé de Pure az Andromaque és a Misanthrope szerzőit csak a kortársak sorában említi, anélkül, hogy kiemelné őket. Chapuzeau nem is említi Racine-t, mikor a fontosabb szerzőkről ír, csak 1674-ben látjuk egyszer nevét a másodrangú szerzők között. Nyilvánvaló, hogy egyedül a királyi kegynek köszönhette helyzetét. — Külön fejezetben tárgyalja Mélése az iskolai drámákat, melyeknek történetéhez kevés adatot tud szolgáltatni, hisz ezt a területet az utóbbi időben alaposan feldolgozták. Loret verses krónikájából azonban több idevonatkozó érdekes részletet közöl és az Esther előadásának körülményeit is megvilágítja. Kutatásaiban a balettekre és operákra is kiterjeszkedik. A függelékben kiadott okmányokon kívül a bibliográfia, valamint a kiegészítő tézis (*Répertoire analytique des documents contemporains d'information et de critique concernant le théâtre à Paris sous Louis XIV.*) utalásai emelik a könyv jelentőségét.

A janzenizmus témakörét, mely kétségtelenül a „legdivatosabbak” közé tartozik, két tézis érinti. Az egyik: *Paule Réguron: Les origines du mouvement antijanéniste et l'évolution de Pascal des „Provinciales” aux „Pensées”*. Grenoble 1934 — kiegészíteni akarja a janzenizmusra vonatkozó eddigi kutatásokat. A kérdést nem a janzenizmus, hanem az antijanzenizmus szempontjából veti fel, az ellenzék álláspontjának ismertetésével igyekszik a lényeghez férközni. Ami a janzenizmus felé hajló Sainte-Beuve nem domborodhatott ki eléggé, azt igyekszik most Réguron hangsúlyozni. De nem csupán a vita részletei kapnak új értelmet, nem csupán az érvek és ellenérvek helyessége

válík kétségessé, hanem a szereplők és elsősorban Pascal arca nyer új megvilágítást. Az antijanzenista Pascal képét akarja a szerző valószínűvé rajzolni és törekvése csak annál is inkább üdvös, mert a nagy egyéniségekkel szemben sokszorosan káros az egy szempontból való bemutatás. Bármennyire is mélyek Descartes szabadakarat-elméletére és a jezsuita kazuisztikára vonatkozó fejtegetései, a mű első része kevesebbet ad, mint amennyit a címe ígér. Hiányzik a műből az összetartó eszmei gerinc és ha a felépítést tekintjük, a katolikus és protestáns szellem ellentéte, a szabadakarat janzenista és cartesianus értelmezése, Szalézi Szent Ferenc és „Monsieur“ Vincent szerepének vizsgálata, valamint Pascal fejlődésének kétségkívül mesteri képe mögött nem találjuk meg a szükségszerűséget. Ugyanazt a kifogást emelhetjük itt, mint Vedelnél: a túlságosan elemző beállítottságot. E módszer igen sok érzéket kíván és az irodalomtörténészt csaknem művészi feladatok elé állítja, de végzetesen statikus jellegű. E módszer keretein belül a szerző nem egyszer mesterien jár el, így például az említett Descartes-i elmélet változatainak feltüntetésében, a *Méditations*, a *Principes* és a *Traité des passions* állomásain keresztül. Szalézi Ferencről és Paulai Vincéről adott jellemzése érdekességük ellenére sem járulnak hozzá az alapkérdés kibontakozásához, a jezsuita felfogás tárgyalásánál pedig ismételnünk kell azt, ami az egész műre is érvényes egyébként, hogy a szerző szándékai túlságosan az ismertetés felé hajlanak, a közvetítést, a magyarázást vallják céljuknak. E tulajdonságokra csak azért térünk ki, mert a francia irodalmi oktatás különleges beállítottságában nyerik magyarázatukat.

A Pascalról szóló fejezet azonban e módszer szerencsés oldalát mutatja. Míg a *Provinciales* a megéretlen és sürgető ihlet hatása alatt születnek, addig: „L'analyse des Pensées marque un sursaut, une reprise de la nature, revendiquant ses droits, réclamant ses prérogatives, en face d'une doctrine, qui a prétendu les lui ravir, cela au nom d'une psychologie vivante et concrète, d'une expérience personnelle et intime de la vie intérieure qui a éloigné progressivement Pascal de ses initiateurs jansénistes pour le rapprocher de plus en plus par le fond son âme au soir de sa vie, de ces adversaires du jansénisme qu'il avait si ardemment combattus dans les Provinciales.“ (321. o.) Ehhez az eredményhez Réguron egyedül az analízisen keresztül jutott el, mely a teremtő gondolat változatait, módosulásait tárta fel számára. És műve jelentősen is módosítja a Pascalról kialakult képet: „Ainsi envisagée par les sommets, par cette raison suprême où se retrouvent toutes les intelligences assez hautes pour n'être pas essentiellement dominées par l'esprit de parti, il n'est pas étrange, que l'opposition à l'idée janséniste ait pu naître et grandir dans la mentalité profonde d'un de ses défenseurs. Et pour ne citer que les motifs principaux de ce fait: parce que Pascal a maintenu les droits de la raison, les prérogatives de la liberté; parce que sa psychologie de la conversion reste profondément humaine et proche du réel il a sa place à la fois effecée et bien marquée, dans le mouvement de la réaction à la thèse janséniste qui a rapproché, au XVIIe siècle, des mentalités très différentes.“ (322. o.)

Ugyane témakörbe kapcsolódik egy inkább történelmi célzatú mű: A. Bachelier tézise: *Le jansénisme a Nantes*. (Angers 193.) Ez a tétel is Sainte-Beuve-öt akarja kiegészíteni: a janzenizmus XVIII. századi történetéhez nyújt adalékokat, de a szájak messze-messze túlvizetnek Nantes-on és betekintést nyerünk az irány legszélesebb rétegeibe is. A szerző kutatásai csak közvetve érintik az irodalomtörténetet; itt azokat a fejezeteket említjük meg, melyek a quesnelizmussal és

a pápai bullák hatásával foglalkoznak. A Nantes-i Oratoire és a Szeminárium szerepe, a hivatalos körök állásfoglalása, a jezsuiták reakciója olyan mozzanatok, melyeknek jelentőségét a janzenizmus történetének teljes megírásánál fogjuk felismerni. A szerző a quesnelizmus hatását is mérlegelni igyekszik és bár elismeri, hogy a túlagoson szigorú irány nagyon sok hívőt idegenített el a vallástól, kiemeli, hogy Nantes-ban az ellenmozgalom gyorsasága és ügyessége e veszélyt megszüntette. Cáfolja azokat az állításokat, melyek szerinte az egyházi megtorlás különösen szigorú lett volna és rámutat a szentségmegtagadások aránylagos ritkaságára, amit a világi hatóságok bizonytalan állásfoglalásából magyaráz.

Végül a szövegkiadások közül meg kell még emlékeznünk *Diderot: Supplément au voyage de Bougainville*-jéről, *Gilbert Chinard* bevezető tanulmányával. (Paris Droz 1935.) A *Supplément*-t a leningrádi állami könyvtárban talált Diderot-kéziratok alapján közli a kiadó. E kézirat másolatnak látszik, de valószínűleg Diderot felügyelete alatt készült. A stílusbeli hibák kevésbé kidolgozott, tehát az eredetiehez közelebb álló változatra engednek következtetni. A kiadás értékét valójában Chinard pompás tanulmánya adja meg. Egyrészt az eszmei előzményeket, a *Mirage Océanien* és a *Terres Australes* legendájának kialakulását vizsgálja, majd a történelmi vonatkozásokat ismerteti részletesen: így elsősorban Bougainville utazását és kitér a bennszülött Aotourou epizódjára, kit a nagy utazó elhoz magával Párizsba, kapóra a filozófus kortársaknak. A *Supplément* filozófiájának elemzése után eszmetörténeti áttekintést ad és kijelöli Diderot művének helyét az exotizmus fejlődésében. Minket különösen az utóbbi rész érdekel. A *Supplément* a XVIII. század naturalista filozófiájának legteljesebb kifejezése. Diderot a *primitivisme hédonique* felé látszik hajlani (Lovejoy és Boas definíciói szerint a szerző is *primitivisme rude* és *primitivisme hédonique* közt tesz különbséget.) Bougainville útleírása és egyéb elbeszélések alapján ismerve Tahiti nemi erkölceit, ezeket helyezi szembe korának elfajult szokásaival és elveivel. Diderot hedonista morállal akarja a keresztény felfogást helyettesíteni: e morálban a test és lélek veszedelmes antitézise is feloldódik és a törvény megszüntével megszűnik az elfajulás, a nemiség elveszti bűnös jellegét. A *Supplément* Rousseau *Discours sur l'inégalité*-jét egészíti ki. Tahiti példáját hozza fel Diderot mikor a második *Discours*-ban felmerülő hipotéziseket igazolni akarja. A nemi erkölcsről alkotott felfogása merészségben az Enciklopédiát jóval felülmulja, hisz természetesnek találja a vérferdítést. A *Supplément* mégsem tekinthető cinikus paradoxonnak, mert a tahitii állapotok rajzával a házasság körüli visszaélések, ez intézmény visszasságait és igazságtalanságait helyezi szembe. Polly Barker epizódjában pedig egyenesen megtámad bizonyos erkölcsi előítéleteket; Diderot itt a XIX. század apótres de la pitié sociale-jainak előfutárja. De nemcsak ebben a morális vonatkozásban, hanem filozófiai téren is előkészítője Auguste Comte korának. A *Supplément* filozófiája ott lesz építővé, ahol a jó és rossz problémáját igyekszik megoldani. Diderot és Condillac szerint az ember eredetileg se nem rossz, se nem jó, és csak akkor lesz szerencsétlenné, mikor a külső körülmények révén önmagával jut ellentétbe. A *Supplément* nagy tanulsága szerint, mely itt épp Tahiti erkölceiből adódik, fel kell szabadulnunk az előítéletek alól és meg kell ismernünk legbensőbb természetünket. A morál így minden metafizikától megszabadított, tiszta tudománnyá válnék. E felfogás, mely Diderot egész csoportjának nézeteit összegezi, felelevenedik Auguste Comte-nál és a szociológia forrásává válik.

Nem kevésbé érdekes az a fejezet, ahol Chinard a kérdés irodalomtörténeti részét vizsgálja. Igen fontos állomás a Supplément a Mirage Océanien legendájának kialakulásában. A Voyage de Bougainville óta a „primitivisme héroïque“ és a „primitivisme hédonique“ közti különbségek sokkal érezhetőbbekké válnak. Az elsőt Észak-Amerika termeli ki és ehhez az elképzeléshez csatlakozik Chateaubriand is. A Mirage Océanien elemei a XVIII. század végétől meg voltak határozva; kialakulásukban ihlető szerepe van Tahitinak: a *természetes ember* legendáját is e sziget teremti meg. A kegyetlenkedések se tudták megtörni e legenda hatását és Bougainville-től Gauguin-ig mindenki a Nouvelle Cythère-t látja e földben. A Supplément felfogása, a szerelem fiziológiai értelmezése Maupassant-ig, Zolá-ig, Schopenhauer-ig hat ki és feltalálható D. H. Lawrence álláspontjában, aki nem hajlandó bizonyos cselekedeteknek erkölcsi vonatkozásokat tulajdonítani. Csatlakozunk még Chinard felsorolásához *Giraudoux: Supplément au voyage de Cook*-ját, mely ha nem is felfogásban, de formailag, sőt néhol szövegileg is Diderot csillogó, merész művéből merített ösztönzést.

A filozófiai és irodalomtörténeti kereteken kívül még egy magasabb, emberibb problémakörbe is beállítja Chinard a Supplément-t, mint a „Homo duplex“ elvének tagadását. A kettősség, test és lélek különösége azonban Chateaubriandban új kifejezést kap.

Chinard tanulmánya nemcsak a Supplément hátterét igyekezett tisztázni, hanem a belőle leágazó kérdéseket is. Kár, hogy az exotizmus és primitivizmus neves kutatója nem vetette fel a preromantika nagyönis kínálkozó szempontját és nem tárt ezáltal új távlatot a mű mögé, a Supplément jelentőségét e forgalom világítaná meg legjobban.

Sötér István.

Études sur le classicisme français.

Valdemar Vedel étudie l'influence du goût „baroque“ sur Corneille et sur Molière. L'auteur donne une peinture très vive et très caractéristique de l'époque préclassique, il démontre les traits „baroques“ de l'art et de la société du XVIIe siècle, mais son analyse s'arrête aux cadres du sujet: elle n'éclaire pas suffisamment la présence du „baroque“ dans l'œuvre de Corneille. — La thèse de P. Mèlèse nous fournit des documents très précieux sur les relations du classicisme et du public du XVIIe siècle et nous révèle la position isolée des grands auteurs. — Les thèses de P. Régoron et d'A. Bacheller s'occupent du problème du jansénisme: la première nous présente un Pascal anti-janséniste. — G. Chinard résume dans une étude brillante les problèmes qui s'attachent au Supplément de Diderot. Il établit l'histoire de la légende des Terres Australes et du Mirage Océanien, puis il démontre l'influence de la philosophie du Supplément, qui consiste dans la négation du principe de l'„homo duplex“. Etienne Sötér.

Gröber, Gustav: *Geschichte der mittelfranzösischen Literatur. I. Vers- und Prosadichtung des 14. Jahrhunderts, Drama des 14. und 15. Jahrhunderts.* Második kiadás. Átdolgozta Stefan Hofer. A Grundriss der romanischen Philologie új sorozata. Walter de Gruyter. Berlin-Leipzig, 1933. 306 oldal.

Az új bibliográfiai anyag gondos felsorolásán kívül az első kiadással szemben új e munkában a műfajok szerint való csoportosítás. Világos áttekintést kapunk a XIV. századi vers és próza, továbbá a

XIV. és XV. századi dráma műfajairól. Ezt a beosztást az átdolgozó csak ott bontja meg, ahol több műfajjal dolgozó, nagyobb egyéniségek művét mutatja be. Helytelenség lett volna ezeknek költői tevékenységét szétdarabolva, az általuk használt műfajokat tárgyaló fejezetekben külön-külön vizsgálni. A költő-egyénségek összefüggő részeket kívánnak s így Machaut, Deschamps, Alain Chartier, Christine de Pisan, továbbá a Rhétoriqueurök csoportjának műalkotását zárt alfejezetekben kapja az olvasó.

Bármennyire is alapos méltatását találjuk mind tartalmi, mind formai szempontból a hanyatló középkor francia irodalmának, úgy érezzük, ez a beosztás kissé elavult már, olyannyira, hogy e kötet régiebb, még Gröbertől származó taglalása is jóval modernebbnek tűnik. A Gröber-féle beosztás, amely vidékek szerint csoportosította ezt az anyagot, sokkal indokoltabb volt egy olyan irodalom esetében, amely sok tekintetben előkészítője a francia renaissance-ban megnyilvánuló regionális mozzanatoknak.

Igy természetes, hogy a vidéki udvarok irodalmi életéről semmit sem tudunk meg e munkából. Ne kérdezzük az átdolgozótól, hogy bőséges bibliográfiájából hová tette Huizinga nevét, akinek „Herbst des Mittelalters” című munkája az egyetlen magas színvonalú tárgyalása a hanyatló középkor francia szellemi életének. Pedig a burgundiai udvari életéről, amely a renaissance egyik forrása, csak ebből a munkából értesülhetünk. Bármennyire is tagadhatatlan, hogy olyan munkának, mint amilyen a Gröber-féle Grundriss, elsősorban pozitív megalapozottságra kell törekednie, a mai olvasónak azonban mégsem lenne szabad nélkülöznie az életrajzi adatok, műfajfelsorolások és iskolás méltatások fölé emelkedő lendületet, amellyel a romanisztika újabb művelői próbálják a fejlődés belső erőit vázolni. Ez a munka azonban kizárólag a felsorolás teljességére törekszik s nem tudni meg belőle, vajjon mik voltak a hanyatló francia középkor mély áramlatai és mik voltak a felületi jelenségek. Az anyag összeállítására és a pontos bibliográfia az átdolgozó nagy műgondjáról tanuskodik, de mindez inkább az irodalmi lexikon jegyében áll és messze van még az irodalomtörténettől.

Györy János.

*

L'Histoire de la littérature française du moyen âge sur son déclin, de G. Gröber, a atteint sa seconde édition, remaniée et présentée sous une forme nouvelle par Etienne Hofer. L'ouvrage, qui fait partie de la nouvelle série du Grundriss der romanischen Philologie, vise avant tout un but documentaire: les énumérations y abondent au détriment du tableau de la vie intellectuelle. L'absence d'une esquisse des forces intérieures de la littérature prête à ce manuel plutôt le caractère d'une encyclopédie que d'une histoire littéraire. Malgré ses points de vue un peu vérifiés, on consultera sa bibliographie avec un grand profit.

Jean Györy.

Černý Vaclav: *Essai sur le titanisme dans la poésie romantique occidentale entre 1815 et 1850.* Prague. Aux éditions Orbis. 1935. 437. l.

V. Černý ezzel a könyvvel a nyugati irodalmak történetében régóta fennálló hiányt pótol. Különféle részlettanulmányokban és nagyobb összehasonlító művekben, főleg Edmond Estève („Byron et le romantisme français”) és Baldensperger („Goethe en France”) műveiben sok szó esett már a titanizmusról anélkül, hogy a szó pontos értelmét meghatározták volna, és hogy magának a jelenségnek a fontosságát kellő-

képen mérlegelték volna. V. Černý P. Van Tieghem kezdeményezésébe kapcsolódik bele, amikor a francia, angol, olasz, spanyol és portugál irodalmakra kiterjeszkedő szintézisbe foglalja össze a gazdag anyagot. Titanizmusnak nevezi a romantikus költők lázadását a de Maistre-i értelemben felfogott Isten ellen; tehát a szót eredeti jelentésében használja, és eltekint minden más egyébtől, amit a mai laza szóhasználat titanizmusnak nevez. E lázadás alapjául szolgáló eszme — a teremtésben tagadhatatlanul megvan a rossz principiuma, ha tehát Isten mindenható, az ő akarata a rossz — nagyon régi; csak a francia irodalmat tekintve, már a XVI. század óta sokszor elismerték, különösen pedig a XVIII. században, úgyhogy a titanizmus eszmei felében XVIII. századi örökségnek tekinthető, eszmei örökség, amelyet a romantika lirizmusával és néha túlfűtött szenvedélyességgel tölt meg.

A szerző a két romantikus nemzedék szerint osztja könyvét két részre: a választópont 1830. Byronnal nyitja meg az első kor titánjainak sorát: őhozzá és Shelleyhez kapcsolódnak, néha anélkül, hogy teljesen megértenék őket: Keets, Leopardi, Lamartine és néhány kisebb francia „byroniste”. Majd kitűnő összefoglalásban elemzi az első kor titanizmusának általános vonásait: antropocentrizmusát, a quietizmussal való szembehelyezkedését, racionalista jellegét, teljesen újszerű Sátán és Krisztus szemléletét, stb.

A terjedelmes második részben (1830—1850) külön fejezetekben tárgyalja Lamartine, Vigny, V. Hugo, Musset és egyéb kisebb francia költők: Tennyson, R. Browning, majd Carducci, Guerrazzi; Rivas, Zorrilla, Espronceda és végül Almeida-Garrett és Herculano titanizmusát. Ezeknek a fejezeteknek nagyon gazdag anyaga érdemel figyelmet, de érdekesebbek azok a fejezetek, amelyekben a titanizmussal kapcsolatos problémákról beszél: természetszemléletükről, mely szerint a természet távolról sem ad megnyugtatót a szenvedő embernek, ellenkezőleg közbős, sőt ellenséges hallgatással felel; rövid ideig tartó hitükről a pozitív tudományokban, politikai, szocialista velleitásaikról, stb. Több fontos kérdést világít meg abban a két fejezetben, amelyekben a romantikus titánoknak a XVIII. századdal szemben elfoglalt álláspontját tisztázza. Természetesen szembehelyezkednek Rousseauval, mert hiszen a felvilágosodás eszméiből táplálkoznak, hisznek a progrès gondolatában. De V. Černý nem veszi észre, hogy Rousseau-nak mégis nagy része van a romantikus lázadásban. Az ő érzelmes hite abban, hogy az ember születésétől fogva jó és jóra törekszik, váltja fel a romantikus költőknél az Encyclopedia filozófusainak gúnyos istentagadását igazi lázadással. — Altalában a XVIII. századi előzményekről túl röviden szól. P. N.-J.-L. Gilbert-t egyáltalán nem említi, holott félreérthetetlenül titános versei vannak, Vigny jól ismerte és idézte.

Végezerményben V. Černý munkája apróbb félreértései és fogyatkozásai mellett is (például a német irodalom elhanyagolása) értékes szintézis, értékes adalékokat szolgáltat az általános és különösképen a francia romantika metafizikai eszméinek megértéséhez.

Knauz Ernő.

*

Le courant d'idée que M. Vaclav Černý se propose de discuter dans son livre était connu depuis assez longtemps, mais il n'a pas encore été suffisamment étudié jusqu'à présent. C'est une des manifestations les plus caractéristiques de l'âme romantique: la révolte contre la notion de Dieu, telle que de Maistre l'avait conçue. L'ouvrage de M. Černý appartient à la série des études de „littérature générale” inaugurée par M. Van Tieghem: il étudie sous l'angle du titanisme l'oeuvre des grands

écrivains romantiques de l'Angleterre, de la France, de l'Italie, de l'Espagne et du Portugal, tout en divisant sa matière abondante en deux parties selon les deux générations romantiques. Il est regrettable que l'auteur ne consacre que deux chapitres assez sommaires à l'étude des germes du titanisme au XVIIIe siècle: il ne parle guère de N.-J.-L. Gilbert, dont l'oeuvre contient pourtant un certain nombre d'éléments titaniques. De même il néglige un peu la littérature allemande; le seul Faust de Goethe est discuté d'une manière plus approfondie. A ce propos l'auteur utilise largement les idées de M. Masaryk sur le titanisme. Malgré ces lacunes, d'ailleurs peu importantes, l'oeuvre de M. Cerný sera désormais indispensable pour tous ceux qui étudient l'attitude du romantisme européen envers les grands problèmes de l'existence humaine.
E. Knauz.

Bouvier, Bernard: *La jeunesse de H.-F. Amiel.* Paris, Stock, 1936. in 8°, 448 oldal.

Rousseau és Mme de Staël mellett Amiel képviseli Svájcot a francia irodalomban. Írói nevét főképen hatalmas naplója, a *Journal intime* tartotta fenn. Ennek lapjairól egy romantikus-korbéli széplélek szenvedő, ábrándozó arca néz az olvasóra. Az emlékiratok-életrajzi regények divata természetesen az elsők között fedezte fel a genfi író és az utóbbi években négy önálló munka jelent meg a francia könyvpiacra a *Journal intime* szerzőjéről. Voltairével vetekedő levelezését és kéziratát B. Bouvier örökölte és így szinte egész életét Amiel tanulmányozásának és hagyatéka gondozásának szenteli. A kisebb folyóirat-cikkek és rövidebb értekezések sora után a *Napló*ból adott ki egy kötetre valót, majd közzétette az *Essais critiques*-sorozatot. Címül írott harmadik önálló művében Amiel ifjúkorát rajzolja meg és fiatalkori levelezését teszi közzé. Bevezető tanulmánya az író kifejlődését — utazásain, ismeretségein, barátságain, olvasmányain keresztül — mutatja be. Így a fiatal, önmagát kereső, kialakulóban levő költő lélekrajza bevezetésül szolgál a *Naplók* olvasásához és a későbbi Amiel megértéséhez.

A közölt levelekben az irodalomtörténész sok érdekes részletet talál. A svájci fiatal ember ugyanis Párizsba megérkezve névsorba foglalja kora nevezetes embereit és felteszi magában, hogy sorra látogattja őket. (177. old.) Tervét valóban végre is hajtja és leveleiben a friss élmények hatása alatt írja le látogatásait. Íme, pl. Béranger szobáját így festi le ismerőseinek:

„L'immortel Béranger habite une pauvre mansarde, sans vue, coupée par le toit, avec des livres, une cheminée, et, sur les parois, quelques silhouettes en plâtre d'hommes qu'il a connus. C'est presque le grenier qu'il a chanté; un tapis vert sur le plancher et un large fauteuil près du foyer, rappelant seuls le vieillard et le malade. Le plus grand poète de l'époque est là. Ce grenier reçoit journellement se qu'il y a de plus illustre en France. On s'y dit: Chateaubriand, mon vieux; La Mennais, assieds-toi.“ etc. (179. old.)

Hasonló szellemtörténeti mozaikokból Amiel levelezése alapján meg lehetne írni az európai irodalom történetét. Berlinből, Heidelbergből, Tübingából stb. ugyanilyen levelekben számol be ismerőseinek kora irodalmi és művészeti eseményeiről. Így élő valósággá vált benne Svájc történelmi rendeltetése: összekötő kapocsul szolgál a francia és német szellem között. Köztudomású, hogy magyar nemzeti irodalmunk, főképen Petőfi után is érdeklődött, Meltzl Hugóval élénk levelezést folytatott és Petőfi költeményeiből többet lefordított. Az

összehasonlító irodalomtörténetnek ez a megalapítója legutóbb egy értékes tanulmány tárgya is volt (Szigethy Vilma értekezése) s a róla szóló újabb közlemények is érdeklődésre tarthatnak számot körünkben,
Sipos Lajos.

L'étude de M. Bouvier présente l'évolution d'Amiel à travers ses voyages, ses lectures, sa correspondance. La publication de ses lettres sert d'introduction au Journal intime et, par suite, à la vie de l'écrivain genevois. Ses relations avec Meltzl ont été étudiées par Mlle Szigethy, aussi le public hongrois accueille-t-il avec un vif intérêt les oeuvres de M. Bouvier.
L. Sipos.

Maduschka, Leo: *Das Problem der Einsamkeit im 18. Jahrhundert im besonderen bei J. G. Zimmermann.* Weimar, 1933. Alexander Duncker. Forschungen zur neueren Literaturgeschichte. LXVI. 128 l.

Fiatalon, huszonnégyéves korában elhalt szerző posthumus munkája, amelyet Walter Brecht, a müncheni egyetem tanára feltűnő meleg bevezető sorok kíséretében tesz közzé. A könyv bevezető fejezetei a magány lélektanát és filozófiáját adják tömör összefoglalásban, szembeállítva azt az egyedülléttel és elhagyatottsággal, mint az emberi lét sajátos immanens természetű formáját. Ez emberi életkeret értékelése a következő fejezetek rendkívül érdekes tanulmányai szerint korról korra változik, s vannak idők, amelyek a magányosságnak kultuszát divatos áramlatokká, körtünetekké fejlesztették. Hasonló mozgalmak már az ókor végén megfigyelhetők, a kereszténység hajnalán vallásos formában hatalmasan kibontakoznak s a keleti remeteség keretei között érik el tetőfokukat. A középkorban az individuális magányosság a kor mélyseges istenélménye és sajátos társadalmi berendezkedése folytán nem lesz döntő lelkiprobléma: a középkori ember magánya magányosság az Istennel. Luther az, aki megszakítja azt a kapcsolatot, amely az egyént az Egyház által Istenhez fűzte s a közvetítő nélküli abszolút magányosság élményét kibontakoztatja az ember és az istenség viszonyában. A renaissance a magány fogalmának elvilágiasodását hozza meg: a nagy, tevékeny, teremtő egyéniségek magányosságára tolódik át vele a hangsúly. A barokk által azonban ismét vallásos erők mozdulnak meg s egy újabb nagy misztikus-szentimentális korszakhoz vezetnek, amelynek hatásköre meghaladja a középkorét. A vallásos magány ekkor lesz általános élménye a keresztény tömegeknek. A következő korok folyamán a magányosság élménye ismét mindinkább világi problémává lesz, nem az egyén és az Isten, hanem az egyén és a társadalom viszonyának jellemzője. A felvilágosodás élesen állást foglal az askétikus szerzetesi és rajongó misztikus magányosság ellen, értékeli azonban a magányosságot, mint utat az „erényhez“ és „boldogsághoz“, eszközt a „szabadság“, „természetesség“ és pozitív „munka“ elérésére. A szentimentalizmus magány-elméletének legsokoldalúbb képviselője Michel von Loën, akinek számára a magányosság a vidéki társaséletnek diszkrét és intim formáját jelenti — mint egykor Horatius, Vergilius és Cicero számára is, bizonyos mértéktartó középutat a radikális magány és a társasélet zűrzavara között. A klasszikus magány-fogalomban viszont erkölcsi posztulátum nyer kifejezést, amelynek tartalma: dolgozni önmagunkon és munkánkon. A magányosság út önmagunk tökéletesítésére és megörökítésére, feltéve, hogy harmónikusan illeszkedik össze az ember társadalmi szükségleteivel és nem lesz abszolút. Bizonyos fokig a magányosság minden eddigi értékelése feléled és összhangba olvad a klasz-

szikusok eme arisztokratikus színezetű magány-elméletében. A probléma leggazdagabb elméletírója e korban J. G. Zimmermann.

Maduschka kitűnő tanulmánya a felvetett kérdések eddig kétség-telen legalaposabb ismertetését adja, nagyrészt önálló kutatásainak eredményeivel ismertet meg s csak sajnálhatjuk, hogy a XIX. század magány-képzetének elemzésére már nem jutott hely munkájában. E század hozta meg a modern szubjektívizmus áramlatát s alakította ki az elárvult apró emberekből a szürke tömeget. Valóságos halálos szerencsétlenség lesz ekkor már az individualizmus az érzékenyebb ember-típusok életében, mint azt a romantika magányosainak mérhetetlen szintézis-vágya is igazolja. Maduschka kutatásainak kiegészítőjeül tekinthetjük W. Rehm érdekes írását a *Zeitschrift für Deutschkunde* 1931. évfolyamának lapjain („Der Dichter und die neue Einsamkeit”), amelyre e helyen a teljesség kedvéért utalunk. Sándor István.

*

Eine eingehende Arbeit, bisher die gründlichste Besprechung des Problems, grösstenteils nach eigenen Forschungen des Verfassers. Schade, dass der Einsamkeitsgedanke des XIX. Jahrhunderts von dem früh verstorbenen Verfasser nicht mehr dargestellt werden konnte.

Stephan Sándor.

Psychologie du Langage (Journal de Psychologie, 1933, I—IV.). Paris, Alcan. 498 l.

Talán egyetlen korban sem uralkodott oly zűrzavar, annyi ellentmondás és bizonytalanság a nyelvészet elvi megalapozottságát illetően, mint éppen napjainkban. Minden irányban kiterjedtek a nyelvtudomány horizontjai: szorosabbá vált az együttműködés más tudományokkal, lélektannal, földrajzzal, szociológiával, irodalomtörténettel s így természetes, hogy mindezek befogadására és átömlesztésére az újgrammatikus iskola merev dogmatizmusa szűknek bizonyult. Megindult tehát a támadás a legtöbb általánosan elismert tétel ellen, megkezdődött a hangtörvény fogalmának fokozatos átértékelése, mely azonban mindmáig sem vezetett kielégítő, összefoglaló eredményhez.¹ Új irányelveket dolgozott ki a prágai iskola; azonban elsősorban terminológiai nehézségek miatt a fonológiai stúdiumok még ma sem váltak mindenütt (Franciaországban sem) ismeretessé, még kevésbé elfogadottá. A mai elméleti nyelvészetben fölöttébb ritkák az oly egységesen átgondolt rendszerezések, mint például Gombocz Zoltán „Funkcionális nyelvszemlélet“-e, mely, mint a Saussure-i elvek önálló továbbfejlesztése, méltán helyet foglalhatott volna a nemzetközi nyelvtudomány eme új szintézisében, a „Psychologie du Langage“-ban.

E hatalmas kollektív munka négy részre tagolódik, a következő összefoglaló címekkel: I. Théorie du langage, II. Linguistique générale (ez a két cím nem ad pontos elhatárolást), III. Système matériel du langage és végül IV. Système formel du langage. A kötet végén álló néhány cikk „Acquisition du langage“ és „Pathologie du langage“ címmel van összefoglalva. Az első rész tanulmányaiból azonnal kitűnik, mennyire tisztázatlan a „nyelvfilozófia“ fogalma² s hogy ennek helyét,

¹ A különféle felfogások legújabb összefoglalása: Kaspar Rogger: *Vom Wesen des Lautwandels*. Leipzig—Paris, Droz, 1934.

² E kötet szerkesztői — nagyon helyesen — nem vallják azt a felfogást, hogy a „nyelvfilozófia“ körébe elsősorban (vagy csakis) a nyelv

többé-kevésbé, inkább a nyelvléktan és a nyelvészociológia foglalja el. Tudománytörténeti érdeklődésre tarthat számot W. Doroszewski szép cikke F. de Saussure és Durkheim kapcsolatáról (Quelques remarques sur les rapports de la sociologie et de la linguistique: Durkheim és F. de Saussure, 82—91. l.). Eszerint Saussure fogalma a nyelvről (langue) tökéletesen megfelel a durkheimi „szociális jelenség” (fait social) fogalmának, az egyéni beszéd (parole) fontosságának kiemelése pedig Tarde filozófiájára megy vissza. Saussure elmélete mögött úgy áll tehát korának két nagy bölcselő elméje, amint Grimm felfogása Savigny jogtörténeti szemléletéből indul ki. Egyén és társadalom nyelvi kölcsönhatásán elmélkedik A. Séchehaye is (La pensée et la langue, ou comment concevoir le rapport organique de l'individuel et du social da le langage, 57—85. l.), különös figyelmet szentelvén annak a Humboldt által felvetett s napjainkig érvényesülő gondolatnak, mely szerint nyelv és mentalitás párhuzamos fejlődésen mennek keresztül. Ez a felfogás valóban annyiszor kísért a legújabb művekben is (pl. *Lerchnél* vagy *Wartburgnál*), hogy feltétlenül szükséges lenne az idevágó nézetek önálló összegyűjtése és kritikai megrostálása. E. Cassirer (Le langage et la construction du monde des objets, 18—44. l.) és L. Jordan (La logique et la linguistique, 45—56. l.) tanulmányain kívül kiemeljük még e rész tartalmából H. Pongs, stuttgarti professzor fejtegetéseit a költői kép tudatalatti gyökeréről (L'image poétique et l'inconscient, 120—163. l.). E cikk élénk bizonyossága nyelvészet és lélekelemzés szoros kapcsolatának, mely főleg a költői alkotó munka versfonológiai vizsgálatánál feltétlenül kell, hogy érvényesüljön. Ha egyszer ez az új tudományág, a hagyományos verstan modern átértékelése Jakobson, Mukařovskij nyomán bátor úttörőre talál, méltó módon kitűnik majd A. W. de Groot (Le mètre et le rythme du vers, 326—332. l.) és O. Jespersen (Cause psychologique de quelques phénomènes de métrique germanique, 333—338. l.) verstani jegyzeteinek eszmekeltő értéke is.

Az általános nyelvészettel foglalkozó rész mindössze négy cikket tartalmaz, azonban mindegyik rendkívül fontos elvi megállapodásokat foglal össze. A. Meillet felhívja a nyelvészek figyelmét a kétnyelvűség problémáira, melyek történelmi szempontból oly nagyjelentőségűek s mégis mindmáig alig kerültek behatóbb tárgyalásra („Sur le bilinguisme“, 167—171. l.). Meillet a kétnyelvűség általános eredményeit néhány példán is szemlélteti: a galliai frank-latin bilinguizmussal kapcsolatban utal a szökezdő „h aspirée“ germán eredetére, valamint a „vient-il?“-féle inverziós kérdőmondatok hasonló származására. Külön érdeme a cikknek, hogy hangsúlyozottan kívánja a bilinguizmus társadalmi feltételeinek behatóbb tanulmányozását. J. Vendryès a leíró nyelvtan feladatait vizsgálja s arra az eredményre jut, hogy ez a szemléletmód elvileg valóban jogosult, azonban módszerei még pontosabb körülhatárolásra várnak (Les taches de la linguistique statique, 172—184. l.). Igen érdekes eredményekre jut (részben Meillet egyik megjegyzését értékesítve), P. Meriggi az ú. n. „izoláló“ nyelvek szerkezetét illetőleg (Sur la structure des langues „groupantes“, 185—216. l.). Szerinte az amúgyis divatjammult „izoláló“ elnevezés elsősorban azért jogosulatlan, mert flexió nélküli nyelvekben, mint pl. a kínai, számai vagy a legtöbb afrikai nyelv (Meriggi *ewe-*, *vai-* és *busman-*példákra hivatkozik), mindig a szavak csoportosítása, a mondat ritmikus tagolása (groupement rythmique des

eredetének kérdése tartoznék. (L. pl. P. Janet—G. Séailles: Histoire de la Philosophie, 1928. 223—264. l.)

Mots) lehet csak bizonyos gondolatmenet (Gedankengliederung) nyelvi kifejezője. Ilyen nyelvekben tehát a szórend kérdése a mondatban s az egész nyelv szerkezet központi problémája. Kár, hogy Meriggi nem vonta vizsgálódásai körébe a kínai mondat típusokra szabott „pidgin-english“-t s általában a különféle kreol nyelvjárásokat, mert így, európai nyelvi anyaggal, elméletét még világosabbá tette volna.³ V. Broendal röviden ismét összefoglalja alaktan és mondatban szétválasztását⁴ (L'automie de la syntaxe, 217—224. l.), szerencsére azonban ezúttal aristotelesi szó-faj-kategóriáinak⁵ alkalmazása nélkül.

A további részekből mindenekelőtt kiemelendő N. Trubetzkoy tartalmas összefoglalása a fonológiáról (La phonologie actuel, 227—246. l.), E. Sapir cikke a fonémek pszichológiai realitásáról (247—265. l.), valamint A. Sommerfeld rövid hozzászólása a mássalhangzók palatalizációjához (321—325. l.). Mindhárom cikk a fonológia megismertetését szolgálja s mivel terminológiájuk világosabb (talán franciásabb is), mint a prágai „Travaux“ sok papirosízú meghatározása, remélhetőleg valóban elérik céljukat. Fonológia és „nyelvbológia“ határán mozog Van Ginneken hatalmas tanulmánya (La biologie de la base d'articulation, 266—320. l.), melyben a „linguistique psychologique“ egykori úttörője a „mutáció“ biológiai törvényeit próbálja alkalmazni az artikulációs bázis öröklött elemeire s eniek a törvénynek megfelelően hajlandó az u>ü (>i) változást a Meyer—Lübke által kimutatott kronológiai hézag ellenére is, a substratum biológikus hatásának tulajdonítani. E cikk legnagyobb érdeme az, hogy felhívja a figyelmet a nyelvészet és biológia összefüggésére s ezáltal a tudományok együttműködésének új területét nyitja meg.

Érdekes megállapítani, hogy a „système formel du langage“-nak nevezett fejezetbe két egészen elvont tanulmány került s nem konkrét, leíró jellegű megfigyelések alaktan vagy morfológia köréből. Ez arra utal, hogy itt a „formel“ szó magasabb, filozófikus értelmében veendő s az „innere Sprachform“ fogalmához áll közel. Valóban ebbe a kevesek által művelt kutatáskörbe vág Ch. Bally mélyenszántó elmélkedése „abszolút“ és „relatív“ fogalmáról a nyelvrendszer összefoglalásában (Les notions grammaticales d'absolu et de relatif, 341—354. l.). E cikkben a kitűnő genfi nyelvész a „superlatif absolu“- és a „temps relatifs“-féle meghatározások elméleti alapját vázolja. Gust. Guillaume, kit a francia nevelőről írt lélektani, illetve nyelvlogikai tanulmánya⁶ tett ismeretessé, ezúttal az időszemlélet (aspect) néhány kérdésért boncolgatja, franciából és oroszról vett példák segítségével (Immanence et transcendance dans la catégorie du verbe. Esquisse d'une théorie psychologique de l'aspect, 355—372. l.). E cikk elsősorban azért jelentős, mert egyes szláv nyelvek leíró nyelvtanaiban épp az aspektus meghatározása rendkívül homályos és leginkább csak formai elemekhez viszonyított,

³ Meriggitől teljesen függetlenül, Hesseling nyomán magam is hasonló eredményre jutottam a francia-kreol nyelvjárások struktúráját illetően: „Le mot créole est toujours invariable: il n'a qu'une seule forme infléchissable dont le caractère, comme partie du discours, dépend de la place qu'il occupe dans la phrase“, ZFSL, LVIII. 257. l.

⁴ L. ugyanerről: Le système de la grammaire (A Grammatical Misc. offred. to O. Jespersen, 1930).

⁵ Broendal szófajelméletére nézve l. EPhK. LVIII. 31. és köv. l.

⁶ V. ö. G. Guillaume: Le problème de l'article et sa solution dans la langue française, Paris, Maisonneuve.

nem pedig lélektani tényekhez.⁷ Romanisztikai szempontból fontos megállapítása az, hogy az „aller“ ige suppletivismusa valószínűleg a latin *eo-, vado- és ambulo-*tövek aspektusbeli eloszlására megy vissza (366. l.).

A kötet utolsó tanulmányai közül (Acquisition et pathologie du langage) említésre méltók M. Cohen feljegyzései a gyermeknyelv utolsó nyomairól (Dernières persistances du langage enfantin, 390—391. l.), valamint A. Grégoire igen érdekes adatai a csecsemőkor fonetikájáról (L'apprentissage de la parole pendant les deux premières années de l'enfance, 375—389. l.). Ez utóbbi cikk némileg igazolja azok véleményét, akik, mint Delacroix,⁸ nehezen értelmezhetőnek mondják a „lallation“ fonetikai átírását. Grégoire a kisbaba első hangcsoportját, francia helyesírás szerint, *arə, arəə* jelöléssel írja át, holott minden valószínűség (és saját megfigyelésem szerint) nem lehet szó linguális-alveolaris *r*-ről, hanem inkább *ɣ*-féle spiránsra kell gondolnunk (*əɣə, əɣəə*).

Gáldi László.

Psychologie du langage (Journal de Psychologie, I—IV.).

Cet excellent recueil d'études, dû aux soins des rédacteurs du Journal de Psychologie, est destiné à donner, non pas un traité complet de la psychologie du langage, mais plutôt une mise-au-point de certains problèmes qui touchent de près les tendances principales de la linguistique contemporaine. On lit avec intérêt les remarques de M. Doroszewski sur les rapports qu'il y a entre la conception de Saussure et les études sociologiques de Durkheim et de Tarde (pp. 82—91.). Les études de versification sont reprises avec plus d'ampleur et de pénétration par MM. A. W. de Groof et O. Jespersen (pp. 326—338.). M. Meillet, le doyen vénéré de la linguistique européenne, est représenté par une note brillante „Sur le bilinguisme“ qu'on regrette d'être si sommaire (pp. 167—171.). M. P. Meriggi cherche à jeter un jour nouveau „Sur la structure des langues groupantes“ (pp. 185—216.), tâche à laquelle il aurait certainement mieux réussi s'il avait tenu compte aussi des idiomes d'origine européenne, mais fortement influencés par les diverses langues indigènes (parlers créoles à base française, esp., port., pidgin-english, etc.). En outre il faut encore tirer l'attention sur les intéressantes suggestions de Van Ginneken concernant „La biologie de la base d'articulation“ (pp. 265—320.). Signalons encore les profondes réflexions de M. Ch. Bally sur „Les notions grammaticales d'absolu et de relatif“ (pp. 341—354.), l'excellente étude de M. G. Guillaume sur le système verbal (pp. 355—372.) ainsi que les notes précieuses de MM. M. Cohen et A. Grégoire sur certains faits du langage enfantin. Ladislas Gáldi.

Murry, John Middleton: Shakespeare. London, J. Cape, 1936. 448 l.

Az angol kritikus Shakespeare-vizsgálódásai ebben a műben nyerek el végső alakjukat. A „Discoveries“ és egyéb essay-kötetek Sh. tanulmányai egy-egy színdarabbal vagy jellemalakokkal foglalkoztak; a kissé terjengős „Keats and Shakespeare“ a két költő belső rokonságára mutatott rá; a most megjelent munka a sh.-i költészetet mint „sensation“-t, mint az egész, osztatlan ember spontán megnyilatkozását vizsgálja. Murry szerint Sh. megértéséhez az út Keatsen keresztül vezet;

⁷ L. pl. L. Beaulieux: Grammaire de la langue bulgare, Paris, 1933. 170—171. l.

⁸ H. Delacroix: L'enfant et le langage, Paris, 1934. 59. l.

Keats levelei világítják meg legjobban a tiszta költészet lényegét, amelynek Sh. után Keats a legnagyobb képviselője.

Mi a sh.-i költészet sajátos jellemző vonása? M. egy keatsi kifejezéssel felel a kérdésre: „negative capability“, a művésznek az a képessége, hogy önként aláveti magát a tapasztalat minden fájának — az εὐπλαστός vonás, amelyet Aristoteles is megkövetel a költőtől. Ezt a plasztikus jelleget hagyják figyelmen kívül egyes modern Sh.-kritikusok, köztük J. M. Robertson és Dugdale Sykes. Főhibájuk az, hogy kritikájuk aktív, mielőtt receptív lenne: a Sh.-drámák vagy egyes részleteik autentikus voltát azon elv szerint döntenek el, hogy megfelelnek-e annak az önkényes, merev képnek, amelyet a kritikus Sh.-ről magának megalkotott. Velük ellentétben M. azt vallja, hogy a Sh.-típusú költők fejlődő éveit sokkal kevésbé jellemzik egyéni különösségek, mint más költőké; ennek a megfontolásnak az alapján Sh.-nek tulajdonítja a Folio sokat vitatott, utánzás nyomait mutató korai színdarabjait. A tételt M. nem próbálja részletes érveléssel alátámasztani; az aprólékos filologizálást, a „szótag-számlálók“ tudományát nem becsüli sokra. M. intuitív, filozófikus jellegű kritikája legjobban az esztétikai vizsgálódásokban érvényesül, amelyek a mű túlnyomó részét alkotják. Az irodalomtörténeti szempont csak a könyv első fejezeteiben uralkodik, ahol M. szellemes hipotézise új világosságot vet Sh. első drámaírói sikereinek homályos korszakára. Az a majdnem kvalitásbeli különbség, amely pl. „Richard III.“ és „Richard II.“ vagy „The Taming of the Shrew“ és „The Merchant of Venice“ közt fennáll, M.-t arra a feltevésre készíti, hogy Sh. drámaírói munkásságában 1592—94 között a londoni pestis és a színházak bezárása következtében kényszerű szünet állt be. Ebből az időből származnak a Southampton grófjának ajánlott költemények: „Venus and Adonis“ (1593), „The Rape of Lucrece“ (1594), valamint a szonettek zöme. Sh. arisztokrata patrónust keres, aki meg tudja szabadítani a vidéki vándorszínész bizonytalan sorsától. A színháztól való elfordulás azonban csak muló elkedvetlenedésnek bizonyult. Sh. drámaíró kortársai leereszkedő álláspontot foglalnak el a színházzal szemben. Egy pillanatra Sh. is tudatára ébredt az ellentétnek, amely saját hajlamai és a színpad követelményei között fennállt; ez a hang azonban 1595 után eltűnik. Sh. legyőzte a színpad adottságait azáltal, hogy elfogadta azokat. A nehezen kezelhető anyag ellen vívott hosszú harc az igazság benyomását kelti Sh. drámaiban: ez a harc képe a tudatnak a tudattalan, az ideálnak a tehetetlenség ellen vívott örök küzdelmének. A „Richard III.“ témáján Sh. még teljesen kívüláll és azt szimmetrikus formában mint művészi, dekoratív problémát tárgyalja. „Richard III.“ intellektuális forma, nem emberi élmény. Ezt a külsőleges álláspontot a „Richard II.“-ben és a „King John“-ban Sh. feladja és azonosítja magát a letaszított király és a Bastard alakjával. A Bastard jellemével és az ő szellemi örököseivel (Falstaff és Hotspur) Sh. valami alapvető emberi hurra tapintott a hallgatóságban; ekkor kezdődik a közönséggel való megbékélés, a színpadi adottságok elfogadása, a drámai forma átlelkésítése.

A könyv gazdag anyagának legértékesebb szempontjai a mese és a jellemalkotás viszonyára vonatkoznak; ezekben a részekben nyilatkozik meg legvilágosabban a kritikus eredetisége. M. elveti a Coleridge-féle kritikának azt az alapvető meggyőződését, hogy Sh. munkája teljesen összefüggő és harmonikus, amelyben a kölcsönvett anyag is autonóm művészi célok szerint van elrendezve. Coleridge és követői elszakítják Sh.-t korától, az Erzsébetkori drámaíróit az ideális romantikus költővé változtatják át. A „The Merchant of Venice“ példáján M.

bemutatja, hogy a sh.-i dráma módszere a melodráma humanizálása: az elemi, népi történetet Sh. átszövi a valóságos atmoszférájával. Ez a módszer sokszor bizonyos kettősséget idéz elő a jellemben: Shylock például egyrészt egy irracionális gyűlölet megtestesítője, másrészt hihető emberi lény. A sh.-i jellemelek rendszerint a helyzetből születnek; ez az elem azonban aránylag csekély ahhoz az elemhez képest, amely a helyzettől függetlenül lebeg. Sh. erre az utóbbi elemre pazarolja művésze kincsét, mert itt bizonyos korlátok közt szabad. Shylock „szabad jelleme” pl. olyan érzelmekből és gondolatokból tevődik össze, amelyek nem hozhatók összhangba a mese által megkívánt tettekkel. Ez az oka a sh.-i jellemelek inkohérens, következtelen voltának; viszont ez okozza a jellemelek utánozhatatlan kerekességét, azt az impressziót, hogy a cselekvésben gazdag lényüknek csak egy oldala nyilatkozik meg. A jellemalkotásnak ezt a módját a régi színművek átírásának gyakorlata tette szükségessé; ahol Sh.-nek szabad keze van, ott ritkább a kétértelműség. M. rámutat arra az érdekes tényre, hogy Sh. két legnépszerűbb darabjában („Hamlet” és „The Merchant of Venice”), amelyekben a drámaírónak legkevesébbé állt módjában a cselekményt megváltoztatni, a főhős jelleme a legvitatottabb.

A „free character” extrém megnyilvánulásának tekinthetjük a „Shakespeare Man” alakját. Sh. abszolút drámai objektivitásának divatos dogmáját Frank Harris döntötte meg, aki rámutatott arra, hogy Sh. számos jellemalakjában önmagát ábrázolja; ez a „persistent character” végigvonul Sh. egész drámai munkásságán. Harris-szel ellentétben M. azt tartja, hogy a „Shakespeare Man”-nek Hamlet az utolsó megtestesülése — Hamlettel együtt ő is meghal. Ahol Sh. művészetének teljes birtokában van, ott a „Sh. Man” nem is jelenik meg. A „Sh. Man” olyasvalamit képvisel, amit a tudatos, a művész Sh.-nek korlátoznia kell. Dryden szavai szerint meg kell ölnie Mercutiót, különben Mercutio öli meg őt. A „Sh. Man” olyan elemnek a jelentkezése, ami személytelen kifejezésre törekszik; ha egyénben jelenik meg, akkor igyekszik elvonni a dráma életét nedvét, amelynek személytelenül kellene előmenie az egész műben.

A tragédiákkal foglalkozó fejezetek egyrésztében M. követi „Keats and Shakespeare”-jének módszerét: egy-egy vezérmotívumot ragad ki a műből és ennek szemszögéből hatol a dráma lényegébe. Hamlet fejlődése a „Whether 'tis nobler” kérdésétől, az ismeretlen jövőtől való irtózástól az új rend, az új törvény megtalálásáig vezet. „Macbeth” vezérmotívuma: „The time has been”, az emberi és emberetlen idő szembeállítás. Az idő szüntelenné, végtelen egyformasággá válik. Menekvés nincs: aki az álmod megölte, megölte a halált is. Macbeth a végtelen idő áldozata, az örökkévaló jelen kerekéhez van bilincselve. — Az „Othello” tragikumája az emberi szerelem belső ellenmondásából fakad: a szenvedély két különálló lény teljes egységét akarja megvalósítani. Iago nem emberi jellem, hanem pusztá erőforrás, akinek drámai funkciója az, hogy megérleli a halál magvát a szerelemben. — Az orthodox értékeléstől legjobban a „King Lear” kritikájában tér el a szerző. Szerinte ez a mű alatta marad a nagy tragédiáknak, bár pozitív témája, az én halála és az isteni szeretet születése hatalmasabb tárgy, mint a többieké. Azonban a téma kezelésében Sh. bizonytalanságot árul el, képzelete nem uralkodik a dráma felett. A „King Lear” egy megszállott ember műve; a dráma vonalvezetése a képzelet és megállóság állandó küzdelmét mutatja. Ez a tragédia nélküli a legmagasabb sh.-i jellemvonásokat, a spontaneitást és a természetességet. Az unalmasnak és érdektelennek tartott „Coriolanus”-t M. a „King

Lear“ fölé helyezi. A „Coriolanus“ jelzi a visszatérést az erőfeszítéstől a spontaneitáshoz, az „artefact“-tól a teremtéshez; mint az „Antony and Cleopatra“ preludiuma, nagy fontossággal bír Sh. fejlődésének szempontjából. — Az „Antony and Cleopatra“ vezérmotivuma a „royal“ szó, amelyben Sh. az emberfelettit jeleníti meg az emberrel szemben. Ebben a műben a költészet tülemelkedik a drámán, tülemelkedik a pszichológián; a darab szerkezete a költészetre épült.

A „Shakespeare's Dream“ c. fejezet az utolsó színművekkel foglalkozik, amelyek az emberiség és a természet ujjászületését ábrázolják. Az utolsó fejezetben rövid áttekintést kapunk a XVII. század állásfoglalásáról Sh.-rel kapcsolatban. A művet egy novellaszerű epilógus zárja be. Ez a „szépirodalmi“ befejezés nincs ellentétben a könyv általános szellemével. A tudományos és művészi nézőpont egyesítésében M. az angol kritika legnemesebb hagyományait követi; csak ez a módszer tud a művészi alkotás lényegéig eljutni. M. a legátfogóbb lelkű költő művéről kíván újszerű és teljes képet nyújtani; ezt a feladatot sikerült is megoldania. A szerző egyik kritikusa A. C. Bradley korszakalkotó „Shakespearean Tragedy“-je óta (1904) M. munkáját tartja a legmélyebb Sh.-tanulmánynak.

Szenczi Miklós.

In the letters of Keats, Mr. Murry finds a new way of approach to Shakespeare. Shakespeare's myriad-mindedness, the pliant, plastic character of his art was recognised and expressed by Keats in the term „negative capability“. From the point of view of the history of literature, Mr. Murry's theory of a break of two years (1592—94) in Shakespeare's dramatic activity, coinciding with the sonnet experience, is of outstanding importance. The bulk of the book is concerned with aesthetic problems. Special attention is devoted to the definition of „free character“ and the significance and development of the „Shakespeare Man“. Shakespeare's dramatic method is analysed in connection with „The Merchant of Venice“ and is described as the humanisation of melodrama. There follows a penetrating survey of the tragedies and romances. M. Murry's treatment is a happy combination of the scientific and the imaginative methods; his book has been welcomed by English critics as the most significant work on the subject since Bradley.

N. Szenczi.

TÁRSASÁGI ÜGYEK.

A Budapesti Philologiai Társaság LXI. rendes közgyűlése.

a) Jegyzőkönyv a Budapesti Philologiai Társaság 1936. január hó 22-én tartott LXI. rendes közgyűléséről.

Elnök: Láng Nándor. Jegyző: Pukánszky Béla. 1. Elnök megnyitja a közgyűlést és az Egyetemes Philologiai Közlöny LX. évfolyamának megindulásakor méltatja annak jelentőségét a magyar tudománytörténetben. 2. Huszti József „A magyarországi latinság szótára“ címen tart előadást. 3. Eckhardt Sándor felolvassa „A hatvanéves Egyetemes Philologiai Közlöny“ című tanulmányát. 4. Pukánszky Béla bemutatja titkári jelentését. A közgyűlés tudomásul veszi, köszönetet mond a Magyar Tudományos Akadémiának és a vallás- és közoktatásügyi minisztériumnak a Társaság támogatásáért s a titkárnak működéséért. 5. Nagy Ferenc előterjeszti a számvizsgálóbizottság jelentését. A közgyűlés a jelentést tudomásul veszi, Lelkes István pénztárosnak és helyettesének, Staud Gézának köszönetét fejezi ki, s az 1935. évre a felmentést meg-

adja. 6. Első titkár a választmány megbízásából javasolja a közgyűlésnek dr. Balogh Jenő és dr. Pintér Jenő tiszteleti tagokká való választását. A közgyűlés egyhangúlag tiszteleti tagokká választja nevezetteket. 7. A megüresedett két választmányi helyre Gáldi Lászlót és Staud Gézát, a számvizsgálóbizottság tagjaivá pedig az 1936. évről Bariska Mihályt, Nagy Ferencet és Travnik Jenőt választja meg a közgyűlés. Elnök üdvözli a megválasztottakat. 8. Első titkár a választmány megbízásából indítványozza, az alapszabályok 18. §-a első mondatának módosítását. A közgyűlés az indítványt egyhangúlag elfogadja. 9. Elnök a közgyűlést berekeszti.

Láng Nándor s. k., elnök.

Pukánszky Béla s. k., I. titkár.

b) Titkári jelentés.

Tisztelt Közgyűlés! Társaságunk működése 1935-ben öröndetes, bizonyos tekintetben az utolsó két évtizedben szinte példátlanul álló fellendülést mutat. Vonatkozik ez társaságunk legfontosabb szervére, az Egyetemes Philológiai Közölnyre. Szép szavak helyett hadd beszéljen néhány számszerű adat: az Egyetemes Philológiai Közölny 1935-ben 448 lapnyi terjedelemben jelent meg, szemben az 1934. évi 234 lappal, munkatársaink száma az elmúlt évben 60 volt, szemben az 1934. évi 37-tel. Még szembetűnőbb a fejlődés, ha az ismertetéseket kísérrjük figyelemmel: míg 1934-ben mindössze 16 érdemleges ismertetés jelent meg Társaságunk folyóiratában, 1935-ben az ismertetések száma 57-re emelkedett.

Társaságunk folyóiratának öröndetes átalakulása és fellendülése tudományos életünkben és a külföldön egyaránt igen jó visszhangot keltett. Különösen öröndetes a külföldi tudományos körök érdeklődése, melyet remélhetően a csereviszony teljesebb kiépülése és az előfizetők számának emelkedése követ majd. Utóbbi annál kívánatosabb lenne, mert a Közölny megjelentetése az ideai terjedelemben, sőt mindnyájunktól óhajtott további fejlesztése természetesen óriási terheket ró Társaságunkra. Tudományos életünk egyes tekintélyes tényezői részéről aggodalmak merültek fel azzal az újítással szemben, hogy az Egyetemes Philológiai Közölny tárgyi szempontból indokolt esetekben modern idegen nyelven írt cikkeket is közöl. Az aggodalmak között egyrészt az a tiszteletreméltó megfontolás áll, hogy az idegennyelvű cikkek révén háttérbe szorul a magyar tudományos nyelv, másrészt nehézségek támadnak tagjaink és olvasóink idegen nyelvekben járatlan része számára. Ugy hisszük, hogy az aggodalmak túlzottak. Az Egyetemes Philológiai Közölny éppen akkor tudja sajátosan magyar nemzeti funkcióját hatékonyan ellátni, igazunkat képviselni, a magyar tudomány ügyét igazán szolgálni, ha minél nagyobb nyilvánosságra tesz szert a külföldön is. Mindenki, aki diszciplinájának külföldi szakirodalmával foglalkozik, napról napra fájdalmasan tapasztalhatja kutatásunk eredményeinek megszegyenyítő ignorálását; semmiféle lehetőséget nem hagyhatunk kiaknázatlanul, hogy elzártságunkon változtassunk s tudományunk eredményeit a külföldi közvéleménybe is bevigyük. Egyébként természetes, hogy az Egyetemes Philológiai Közölny túlnyomó részében ezután is magyarnyelvű marad és reméljük, hogy a modernnyelvi ismeretek terjedése folytán magyar olvasóinknak az a köre, melynek a folyóirathban megjelenő néhány idegennyelvű cikk megértése nehézséget okoz, egyre inkább csökkenni fog.

Egy másik, utóbbi időben ismételt hangoztatott aggodalom tudományos életünknek, nevezetesen tudományos társasági életünknek

egészségtelen szétforgácsolódását illeti és a meglévő erők helyesebb felhasználása céljából tudományos társaságaink számának csökkentését, több társaságnak egybeolvadását sürgeti. Ezekre a tiszteletreméltó törekvésekre csak egy válaszunk lehet: a Budapesti Philológiai Társaság, mely a Magyar Történelmi Társulat mellett hazánkban szinte egy emberöltőn keresztül a szellemtudományi diszciplínáknak egyedüli társasági szerve volt, az ókortudományi és modern filológiai kutatások egyesített képviselőletével alapításától kezdve, immár több, mint 60 esztendeje több tudományos társaság funkcióját végezte és végzi és készen áll arra, hogy egyesítse magában mindazokat a társulatokat, melyek a század eleje óta jórészt belőle szakadtak ki s melyeknek közös tudományos alapja — ha biztos talajon akarnak megállni — csakis a filológia lehet.

Az elmúlt év folyamán közgyűlésünkön kívül hét felolvasóülést tartottunk. Január havi közgyűlésünkön Láng Lándor elnök megnyitó beszédében Társaságunk hatvanéves fennállása alkalmával méltatta annak jelentőségét a magyar tudománytörténetben, majd megemlékezésül II. Rákóczi Ferenc halálának háromszázados évfordulójára Zolnai Béla „Az író Rákóczi”, Moravcsik Gyula pedig „A grenoblei triptychon görög felirata” c. tanulmányát mutatta be. Februárban Waldapfel József „Katoná József és a filozófia” és Nagy Ferenc „Musica. A görög zeneköltészet megértéséhez” címen tartottak felolvasást, márciusban Horváth Endre „Görög históriás ének Mihály vajdáról” és Garda Samu „Bovaryné a törvény előtt” címen adott elő; április havi ülésünkön Gabriél Asztrik „Adalékok a XVI. századi magyar-francia humanista kapcsolatokhoz” és Lotz János „Az irodalomtörténeti korszak” című értekezései szerepeltek; májusban Hári Ferenc „Epikuros kozmogóniája” és Gráf András „Pannónia római kori politikai földrajzához” címen olvastak fel; októberi ülésünk tárgyai Dercsenyi Móric Platon Theaitetosának magyarázatáról szóló és Réz Henrik „Folyóirataink és lapjaink szellemi irányai 1848-ig” című dolgozatai voltak; novemberben Marót Károly „Homeros, zhogyan ma látjuk” és Győry János „Középkori szerelem” címen értekeztek, végül decemberben Kardos Tibor „A magyar humanizmus eredetéről”, Borzsák István pedig „A magyar föld képe az antik irodalom tükrében” címen tartottak előadást. Felolvasóüléseinket tagtársaink és a közönség általában örvendetes érdeklődéssel fogadták.

Társaságunk anyagi helyzetéről a számvizsgáló bizottság jelentése nyújt tájékoztatást. Jóltevőink közül elsősorban a vallás- és közoktatásügyi minisztériumnak és a Magyar Tudományos Akadémiának kell hálás köszönetünket kifejeznünk; mindkettő jelentős segélyben részesítette Társaságunkat, utóbbi azonkívül a hagyományos készséggel engedte át üléstermét heti felolvasóüléseink számára.

Sajnos, a halál az elmúlt évben sem kímélte meg sorainkat. Mindnyájunknak mély gyásza, szinte egyéni fájdalma tudományos életünk büszkeségének, Gombocz Zoltánnak tragikus hirtelenségu elhunya. Társaságunk választmányi tagja és az Egyetemes Philológiai Közlöny munkatársa volt, s emelkedett, tiszta egyéniségével, tudományos erkölcsiségével, szellemének szakdiszciplínáján, a magyar nyelvtudományon messze túlható káprázatos gazdagságával mindnyájunk előtt ragyogó eszményként, szüntelenül ösztönző mesterként állott. Gyászoljuk a magyar és egyetemes neveléstörténet nagy munkását, Fináczy Ernő tiszteletbeli tagot, aki évtizedeken keresztül mint főtítkárt, fáradhatatlan munkával, majd erkölcsi súlyával támogatta törekvéseinket különösen akkor, amikor divatos jelszavak hirdetői igyekeztek megingatni a közvéleményben a humanisztikus műveltség értékébe vetett hitet. Elvesz-

tettük Ruszt József udvari tanácsost, a magyar tudomány nemeslelkű mecénását, aki Társaságunk munkájába érdeklődésével, gazdag adományaival még Heinrich Gusztáv működése alatt kapcsolódva be, méltán rászolgált arra, hogy tiszteleti tagunkká válasszunk. Végül meg kell emlekeznünk Társaságunk érdemes tagjának, folyóiratunk szorgalmas munkatársának, Waldapfel János nyug. gimn. tanárnak elhunytáról; neveléstudományi és irodalomtörténeti tanulmányai széleskörű tudásról, módszeres tudományos szellemről tanuskodnak s mindenkor igaz értékei maradnak a magyar szakirodalomnak. Halottaink emlékét mindenha kegyelettel fogjuk megőrizni.

Tisztelt Közgyűlés! Társaságunk tudományos célkitűzéseit tekintve, egyedül áll a magyar tudomány nagy munkaközösségében: a klasszikus, görög-latin ó-kori tudományoknak művelésére és a modern európai irodalmak történetének feltárására nálunk és nemzeti művelődésünk céljaival összhangban egyedül Társaságunk ad rendszeres lehetőséget. E sokrétű és gazdag, nemzeti művelődésünk szempontjából életbevágó munkakör betöltésére kérem mindenrendű tagtársunk, különösen pedig a még Társaságunk keretein kívül álló, de törekvéseinkkel egyetértő fiatal tudósnevezdek támogatását. Tisztelettel kérem jelentésem szíves tudomásulvételét.

Pukánszky Béla, I. titkár.

Beküldött könyvek:

Angol Filológiai Tanulmányok: A Bp. Kir. Magy. Pázmány Péter Tudományegyetem Angol Intézetének kiadványa. Budapest, 1936. 128 lap. 8-r.

Bartha Dénes: A XVIII. század magyar dallamai. Énekelt versek a magyar kollégiumok diák-melódiáriumaiból (1770—1800). Sajtó alá rendezte Bp. Magyar Tud. Akad. 1935. 303 l. 8-r.

Boda István: A pedagógia néhány alapkérdése. Kny. az Iskola és Egészség 1935. évi 1. sz. 20 l. in-8°.

Erdődi József: Magyar Szampó. Kny. Szegedi Füzetek. II. 9—12. f. Szeged, 1935. 16 l.

Setälä legújabb magyarozatának nyomán bizonyítja a Görög Ilona c. balladában előforduló csodamalomnak a finn sampoval való azonosságát.

Házy (Gerhauser) Albert: A XVI. század társadalomszemlélete Selneccerus Miklósnál és Szegedi Lőrincnél. (Adalékok az Irodalomtörténet szociológiájához (A—2). Szeged, 1935. 30 + 4 l.

Honti, John Th.: Hungarian Popular Balladry. Kny. a Journal of the Folk Song Society, 1935. 166—172. l.

Lukinich Imre: II. Rákóczi Ferenc felségárusági perének története és okirattára. I. köt. Budapest, 1935. Archivum Rákócziánium. Első osztály; Had- és Belügy XI. Budapest, 1935. Magy. Tud. Akad. kiad. 486 l. in-8°.

Pallos Kornél: XVIII. századi szerzetesíróink és a felvilágosodás. (H. és k. n.) 87 l. 8-r.

Scher Tibor: Az ártó szellemek a Bibliában és a talmudi irodalomban. Bölcsészdoktori értekezés. Budapest, 1935. 29 l. in-8°.

Somogyi József: A fajpszichológia jelen állása. Kny. a Magy. Pszich. Szemle, 1935. 1—2. sz. 20 l. in-8°.

Vajda László: Első polgári drámánk. Kny. Bp. Szemle, 1935. Budapest, 1935. 33 l. in-8°.

Kiadásért felelős: Huszti József.

24361. — K. M. Egyetemi Nyomda. Budapest (F.: Thiering Richárd.)

HAZAI IRODALOM.

	Lap
Halasy-Nagy József: Az antik filozófia. (<i>Ivánka Endre</i>)	384
vitéz Mészáros Ede: Sopianae. Pécs római kori neve. (<i>Fludorovits Jolán</i>)	388
Várady, Emerlco: Relazioni di Giovanni Zsámboky (Sambucus) coll' umanesimo italiano. (<i>Kardos Tibor</i>)	389
Horváth Konstantin: A Zsoltároskönyv magyarázata és fordítása. (<i>Aistleitner József</i>)	392
Alszeghy Zsolt: A tizenhetedik század. (<i>Eckhardt Sándor</i>)	394
Bessenyei György: Hunyadi László tragédiája. (<i>A. Zs.</i>)	396
Tanulmányok a német-magyar szellemi érintkezésről. (<i>Alszeghy Zsolt</i>) ..	397
Sztankay—Pogány, Hélène: Jean Lahor, l'homme et l'oeuvre. (<i>Temesi Alfréd</i>)	398

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Jost K.: Das Beispiel und Vorbild der Vorfahren bei den attischen Rednern und Geschichtschreibern bis Demosthenes. (<i>Marót Károly</i>)	398
Aly, Wolfgang: Livius und Ennius von römischer Art. (<i>Hári Ferenc</i>) ..	401
Schulte, William H.: Index verborum Valerianus. (<i>F. J.</i>)	405
Altheim, Franz: Epochen der römischen Geschichte II. (<i>Heinlein István</i>)	405
Comfort, H.: Terra sigillata in the Princeton Collection. (<i>Finály Gábor</i>)	410
A francia klasszicizmus legújabb irodalma. (<i>Sötér István</i>)	411
Gröber, Gustav: Geschichte der mittelfranzösischen Literatur I. (<i>Györy János</i>)	418
Černý, Vaclav: Essai sur le titanisme dans la poésie romantique occidentale entre 1815 et 1850. (<i>Knauz Ernő</i>)	419
Bouvier, Bernard: La jeunesse de H.-F. Amiel. (<i>Sipos Lajos</i>)	421
Maduschka, Leo: Das Problem der Einsamkeit im 18. Jahrhundert im besonderen bei J. G. Zimmermann. (<i>Sándor István</i>)	422
Psychologie du Langage. (<i>Gáldi László</i>)	423
Murry, John Middleton: Shakespeare. (<i>Szenczi Miklós</i>)	426
Társasági ügyek	429
Beküldött könyvek	432

